

GORDOGAN#37-38

BROJ 37-38 (81-82) • zima-jesen 2018. • godišće XVI (XXXV)

-
- POEZIJA** 113 **Pierre Michon:** *Wozu Dichter?* (prir. Nenad Ivić)
Sklad je također na liniji plina i ognja – antifašistički stihovi hrvatskih nekomunističkih autora (prir. Branko Matan)
- 130 **Slavko Vereš**
- 170/330 **Gustav Krklec**
- 202 **Julije Benešić**
- 230 **Ilija Jakovljević**
- 282 **Antun Barac**

SLUČAJ GORDOGAN

- (prir. Branko Matan)
- 14 Prvi odjeci na odluku Ministarstva kulture i na pripremanje tribine časopisa: **Miljenko Jergović, Denis Derk**
- 16 **Branko Matan:** *Izjava* – pitanja Vijeću i ministrici kulture Nini Obuljen Koržinek, 2. 2. 2018.
- 19 Poziv Nevena Jovanovića i pisma ministrici kulture
- 26 Odgovor Ministarstva i reakcije članova Vijeća
- 36 **Branko Matan:** *Odgovor Ministarstvu kulture*, 11. 2. 2018.
- 43 **Božo Kovačević:** *Zahtjev za uvid u dokumentaciju – pismo ministrici*, 15. 2. 2018.
- 45 **Branko Matan:** *Dnevnik 10-16. 2. 2018*, Radio Slobodna Evropa, Prag
- 49 **Božo Kovačević:** *Interno izvješće o dijalogu s Božom Biškupićem na privatnoj večeri*, 18. 2. 2018.
- Komentari u medijima: **Silvana Mengušić, Hrvoje Hribar, Denis Derk, Lujo Parežanin, Luka Ostojić, Branimira Lazarin, Boris Postnikov**
- 63 **Nenad Ivić** – intervju, 16. 3. 2018.
- 71 **Božo Kovačević:** *Interno izvješće o sastanku s ministricom Ninom Obuljen Koržinek*, 28. 3. 2018.
- 74 Poziv na doniranje, 11. 4. 2018.
- 78 **Branko Matan:** *Pismo ministrici* – odgovor na osobne prijetnje, 24. 4. 2018.
- 83 **Branko Matan:** Tekst izgovoren na sastanku u Ministarstvu kulture, 25. 4. 2018.
- 91 Tribina na Filozofskom fakultetu – *Slučaj "Gordogan" – što se događa u Ministarstvu kulture?*, 5. 6. 2018.
- 107 **Bora Ćosić** o svojim časopisima, *Lettre International*, Berlin, početak lipnja 2018.
- 108 **Božo Kovačević** i **Ada Pavlić-Cottiero** pišu Povjerenici za informiranje, lipanj-studen 2018.

STANKO LASIĆ, 1927-2017.

- (prir. Branko Matan)
- 114 **Mirko Galić:** *Sugovornik iz kavane Cluny*
prilog: *Oproštaj od Stanka Lasića – govor na Mirogoju, 20. listopada 2017.*
- 125 **Zdenko Tonković:** *Govor na Mirogoju, 20. listopada 2017.*
- 127 **Velimir Visković:** *Kraj jedne epohe*
- 134 **Latinka Perović:** *Duga prepiska sa Stankom Lasićem*
- PRILOZI:
- 138 *Zahvala Stanka Lasića*
- 143 *Izbor iz pisama Stanka Lasića Latinki Perović*

MIROSLAV KRLEŽA

- 176 **Marina Bagarić:** *Gvozđ prije Krleže* (prvi dio istraživanja o Krležinom Gvozdu 23)
-

206 **Darko Suvlin:** *1968 – Riječi i povrede: razmišljanja o nasilju*

215 **Bora Ćosić:** *Odesa*

KRONIKA

234 **Una Bauer:** *Iz zagrebačke kazališne kronike, 2017-2018.*

245 **Azmi Bišara:** Zakon o državljanstvu – *koliko će se još puta proglašavati osnutak Izraela?*
(arapska analiza novog izraelskog zakona, prir. Tatjana Paić-Vukić)

NEKROLOZI

251 **Bora Ćosić i Tonko Maroević** o *Josipu Vaništi*

269 **Sanja Ivić** o *Georgiju Paru*

273 **Nenad Polimac** o *Claudeu Lanzmannu*

RECENZIJE

284 **Nenad Ivić** o Dejanu Joviću (*Rat i mit; Politika identiteta u suvremenoj Hrvatskoj*)

287 **Božo Kovačević** o članku Mirjane Kasapović (*Genocid u NDH; Umanjivanje, banaliziranje i poricanje zločina*)

293 **Dragutin Lalović** o Josipu Manoliću (*Politika i domovina, 2015, i Špijuni i domovina, 2016*)

308 **Etami Borjan** o Rajku Grliću (*Neispričane priče*)

310 **Lovorka Kušan** o Philippeu Sandu (*East West Street, o porijeklu pojmova genocid i zločin protiv čovječnosti*)

314 **Nenad Ivić** o Slavuju Žižeku (*Antigona*)

315 **Branko Matan** o zborniku *Družina mladih*

PRILOG: Livija Kroflin, sjećanje na razgovor s Radovanom Ivšićem o *Družini mladih*

319 **Božo Kovačević** o hrvatskim publikacijama u povodu stogodišnjice Oktobarske revolucije

329 **Nenad Ivić** o Jean-Christopheu Baillyju (*Un arbre en Mai, sjećanja na 1968. u Parizu*)

Odjeci na časopis i knjige

Sava Stamenković: *Novi broj časopisa Gordogan*, autorski blog na portalu *Litera*, 26. 1. 2016. (naknadno uočeno; bilješka o broju 31-32, kao prilog prenijeta – u integralnom obliku – pjesma Pascala Quignarda *Među bukvama zračnim*, prijevod Nenada Ivića)
URL: <http://uglitera.weebly.com/blog/novi-broj-casopisa-gordogan>

Dubravka Zima: *Nevidljiva adolescentica; Ušutkani diskurs otpora u adolescentskoj književnosti; Slučaj Zore Ruklić*, str. 118-137, prilog u knjizi – Lada Čale Feldman, Anita Dremel, Renata Jambrešić Kirin, Maša Grdešić, Lidija Dujić, prir.: *Crveni ocean; Prakse, taktike i strategije rodnog otpora; Radovi sa znanstvenog skupa "Marija Jurić Zagorka – život, djelo, naslijeđe; Prakse, taktike i strategije rodnog otpora" održanog 20-21. studenog 2015. u sklopu devetih Dana Marije Jurić Zagorke*, Centar za ženske studije, Zagreb, 2016, 170 str. (o Zori Ruklić, dijelom na temelju priloga – Branko Matan, prir.: *Stenjevačka republika, Gordogan*, 3/2005, br. 7-9, proljeće-jesen 2005, str. 95-98; također i knjige – Josip Horvat: *Pobuna omladine 1911-1914*)
URL: <http://www.zenstud.hr/wp-content/uploads/2016/12/Crveni-ocean.pdf>

Milutin Cihlar Nehajev: *Političke siluete*, prir. Ivan Ott, Alfa, Zagreb, 2016, 326 str. (novo i promijenjeno izdanje knjige koja je prvi put objavljena u prvoj polovici 1945, kao dvanaesti svezak edicije *Djela Milutina Nehajeva* – Milutin Nehajev: *Političke*

siluete, prir. Mirko Matijević, HIBZ, Zagreb, 1945, 312 str; objavljivanje Alfina izdanja naknadno je uočeno zahvaljujući usmenoj izjavi Ivana Otta prema kojoj je ono bilo potaknuto bilješkom Branka Matana u tematu *Dinko Štambak, Gordogan*, br. 29-30, 2014, str. 171, bilješkom u kojoj se govori o HIBZ-ovoj ediciji Nehajeva te posebno ističu *Političke siluete*)

Srđan Sandić: *Una Bauer: Ne trebamo sjediti i čekati povratak Isusa Krista Umjetnika i praviti se da se ništa oko nas ne događa* (razgovor s Unom Bauer), *Moderna vremena*, portal, 27. 3. 2017. (o knjizi *Pridite bliže*; naknadno uočeno; vidi prilog)
URL: <http://www.mvinfo.hr/clanak/una-bauer-ne-trebamo-sjediti-i-cekati-povratak-isusa-krista-umjetnika-i-praviti-se-da-se-nista-okolo-nas-ne-dogadja>

Marija Stunković: *Hrvatska politička povijest ispisana stihovima 1920-1950*, diplomski rad na Odsjeku za kroatologiju Hrvatskih studija, Zagreb, mentor Marinko Šišak, komentor Slobodan Prosperov Novak, rad obranjen 22. 9. 2017, u pdf-obliku besplatno dostupno na portalu Repozitorija Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu (autorica ekstenzivno koristi prilog Branka Matana *Povijest u stihovima, Gordogan*, br. 11-14, 2007, str. 104-374)
<https://repozitorij.hrstud.unizg.hr/islandora/object/hrstud%3A1136>

Igor Mandić: *Predsmrtni dnevnik*, V.B.Z., Zagreb, listopad 2017, 352 str, tekst na str. 57:

Dnevnički zapis od 1. 7. 2014:

Nakon komemoracije, pogreb Boškov [tj. Boška Zatezala, poznatog zagrebačkog izdavača] ispraćen je u 16 h, na groblju Mirogoj kojom sam se prilikom, u pogodni trenutak, povukao iz zaista goleme povorke, koja se natiskivala do groba, kako bih još jednom pogledao "naš" grob, u kojemu je, za sada, samo Ada [tj. autorova kći] i čuva mi mjesto ... Duboko mi se instinktivnim učinilo to, što me jedna smrt (Boškova) namah gurnula do ove druge, koju posvajam i pounutrujem (koliko mogu), da bi mi se na jarkome suncu svi grobovi, pokraj kojih sam jurcao, u sumaglici stopili u jedan. Uzrujan od smrti, žedan smirenja, u duhu prebirem neke misli Jacquesa Derride, koje sam – stjecajem okolnosti – upamtio još prije desetak godina, kad je njegovoj smrti (a umro je J. D. nekih mjesec i pol dana nakon Ade, dakle 2004. 9. listopada, u dobi od 74. godine) sjajni Matanov časopis *Gordogan*

u jednom broju posvetio posebni temat (koji je za broj 4/5, ljeto/jesen 2004. priredio upravo Stanko Lasić!). Naravno, dok zastajem pokraj djetetova groba (na koji je jutros već hodočastila Slavica, jer ona u Adinoj predsmrtnoj povijesti drži datum 1. srpnja osobito znakovitim), u trenutnoj sabranosti nipošto ne "filozofiram"..., već samo jasno osjećam da me instinktivna gesta nije prevarila. Doma, nalazim kod Derride:

"Nikad ne postoji 'smrt', nego više od jedne smrti u smrti. Čim postoji više od jedne smrti, problem smrti se beskonačno komplicira ... (...) Istaknuti pluralnost smrti u smrti, vidjeti u njoj pokretno mnoštvo koje se ne može okupiti, spojiti, nego beskonačno i aporijski ostaje otvoreno, znači zadati razoran udarac subjektivnosti, sigurnoj u sebe, bez drugosti, svakoj ideji 'moje' smrtnosti, pojmu izdvojena 'bitka za smrt'. Svi mi umiremo više nego jedanput, u više navrata." (za *Gordogan*, s fr. prev. Marija Paprašarovski).

Božo Kovačević: *Cijela se povijest strovalila na nas; Sjećanje na Jasnu Babić, Ideje.hr*, portal, 1. 11. 2017. (u povodu smrti Jasne Babić, dio teksta odnosi se na početak izlaženja časopisa *Gordogan* u prvoj seriji, tada je ona kratko, 1979-1980, bila i članica uredništva)
URL: <http://ideje.hr/cijela-se-povijest-strovalila-nas/>

Goran Babić: *Imena*, SKD Prosvjeta, Zagreb, prosinac 2017, 583 str. (kratki spomen u knjizi s biografskim portretima, u članku o Berislavu Nikpalju i *Tingl-Tanglu*, bohemskom okupljalištu u Mesničkoj ulici s kraja šezdesetih i početka sedamdesetih godina: "Možda će jednog dana neki budući Branko Matan u nekom budućem *Gordoganu* objaviti ponešto i o *Tingl-Tanglu*, ali ne vjerujem da će se moći obnoviti neopisiva dekadencija, to dno dna, tri metra zračne linije udaljeno od Krležinog Gvozda." – str. 317, zapis od 4. 3. 2007))

Snješka Knežević: *Zašto u Zagrebu gradimo opći spomenik Holokaustu, umjesto da se konačno obračunamo s ustaškim zločinima?*, *Telegram.hr*, portal, 30. 1. 2018.
URL: <http://www.telegram.hr/price/zasto-u-zagrebu-gradimo-opci-spomenik-holokaustu-umjesto-da-se-konacno-obračunamo-s-ustaskim-zločinima/>

Uz ostalo:

Prešućivanje poznatog i posvjedočenog ustaškog genocida

Iz svojega komentara o slučaju zagrebačkog memorijala Holokaustu (u časopisu *Gordogan*, 35-36, 2017.) izdvajam za ovu prigodu nekoliko misli. Nakon veličanstvenog berlinskog spomenika žrtvama Šoe memorijali su se podizali bilo u ime sjećanja na pojedine pogođene grupe, kao u Berlinu, bilo u čast lokalnim žrtvama, kao u gradovima nekadašnjeg Trećeg Rajha i okupiranih područja Europe. To znači da je u kolektivnoj svijesti berlinski memorijal stekao važnost i razinu univerzalne poruke o Šoi, kakvu je mnogo prije odaslao Jad Vašem. Stvarne motive naoko humanističkog i dobronamjerno zakašnjelog zagrebačkog projekta razotkrivaju [Ognjen] Kraus i [Sanja] Zoričić Tabaković: zaobilaženjem autentično ustaškog zločina skreće se pažnja na nacistički zločin kao veći i najveći, kao univerzalno zlo i negativnu baštinu Europe. Ispravljanje povijesti i prešućivanje poznatog i posvjedočenog ustaškog genocida dio je žilave borbe neustaških grupacija i pokreta da izbore za sebe i svoje nasljeđe pravo javnog postojanja u hrvatskom društvu i državi. (...)

Željko Ivanjek: *Od dnevnika Bore Ćosića do eseja Ive Sanadera; Časopis; Što donosi novi broj Gordogana, Jutarnji list, 7. 2. 2018, str. 34.*

Časopis Gordogan, 35-36, zima-jesen 2017, godište XV (XXXIV)

Gordogan izlazi već 34. godine, kao što kaže broj u zagradi, a "tek" 15 što se tiče "nove serije". U stvari, prvi broj izašao je daleke 1979, bio je i ostao jedinstven.

Danas, kao i spomenute godine, *Gordogan* je jedino mjesto gdje je historičar Nenad Ivić mogao objaviti probrane pjesme kanadske pjesnikinje Anne Carson (r. 1950), a njegov kolega Mario Stipančević biografski esej *Vampir iz Petrinjske – Janko Bedeković*. Jedinstvena Kanada i "jedinstveni" policijski krnanadanka i "jedinstveni" policajski krnanadanka, od onih za sve vlasti, našli su se među istim koricama.

Branko Matan, glavni urednik, kao da traži od suradnika da budu istraživači, kao i on sam – posljednji tragač za izgubljenim vremenom po bibliotekama i arhivima. Otuda ta raznovrsnost i toliko otkrića. No, ovaj je čitalac najprije pročitao "klasični" *Dnevnik 2013. Bore Ćosića*, pa zatim esej *Nastanak hrvatskih grbova* Mate Božića i Stjepana Ćosića, koji vjerojatno neće biti

Nikola Štambak i Ivo Sanader 26. siječnja 2018. u hotelu Westin – Sanader predaje crtež Petera Ustinova kao poklon za *Spomen sobu Dinka Štambaka* u Zavičajnom muzeju Imotski

Poklon Ive Sanadera

Evo male rekapitulacije uz fotografiju koju objavljujemo:

Prije četiri godine *Gordogan* je jedan od svojih temata posvetio književniku Dinku Štambaku. U tematu se našao oveći izbor iz Štambakove korespondencije, u sklopu njega pismo Ive Sanadera koje je 2. veljače 1987. iz Splita poslao u Paris. Sanader je u doba pisanja bio urednik jedne od Štambakovih knjiga, splitskih autobiografskih *Mulaca*.

Nakon izlaska broja gospodin Sanader se javio uredništvu *Gordogana* veoma ljubaznim pismom u kojem je spomenuo činjenicu da je od Štambaka, kao znak pažnje i zahvalnosti, osamdesetih godina primio crtež-portret Petera Ustinova.

Zatim nas je, nakon dvije godine (i nakon izlaska iz zatvora), obavijestio da je ustanovio da mu policija nije oduzela Ustinovljeve crteže te ga je ponudio *Gordoganu* na objavljivanje. I najavio da bi ga želio pokloniti Zavičajnom muzeju Imotski za *Spomen sobu Dinka Štambaka*. Obje ponu-

de su sa zadovoljstvom prihvaćene i crtež s popratnim Sanaderovim člankom izašao je u našem prošlom broju. Nakon toga upriličena je primopredaja originala Muzeju. Crtež je u ime Muzeja primio Nikola Štambak, a primopredaja je obavljena 26. siječnja 2018. u prostoru zagrebačkog hotela Westin. Nikola Štambak bio je supriredivač temata o Štambaku (ujedno je i rođak: njegov djed bio je brat Dinkova oca).

Bibliografski podaci:

Dinko Štambak, pismo Ivi Sanaderu, 2. 2. 1987, *Gordogan*, br. 29-30, 2014, str. 197 (objavljeno u sklopu tematske cjeline – Nikola Štambak i Branko Matan, prir.: *Dinko Štambak*, str. 105-197).

Ivo Sanader: *Uz portret Dinka Štambaka iz pera Petera Ustinova; Sjećanje, Gordogan*, br. 35-36, 2017, str. 192-194.

Oba broja digitalno su dostupna na našem portalu.

(bm)

dostatan da se "čisti", "isključivo hrvatski" kockasti grb relativizira i doživljava objektivnije, kao raširenija srednjovjekovna pojava.

Darko Suvin, Snješka Knežević, Milovan Buchberger, Veljko Žvan, jednako tako političar Ivo Sanader, samo su neki od autora ovoga broja, polemičnih eseja i tekstova što ovaj časopis potvrđuju izuzetnim. Spoj nespojivog moguć je samo pametnim ljudima. Zato će ih lijepa naša nagraditi prestankom izlaženja. (integralno)

Mate Božić: *Nove spoznaje o nastanku, uporabi i simbolici hrvatskih zemaljskih grbova / New Findings on the Emergence, Use, and Symbolism of the Croatian Land Coats of Arms, Grb i zastava*, Glasnik Hrvatskog grboslovnog i zastavoslovnog društva, Zagreb, 12/2018, br. 23, svibanj 2018, str. 28-30. (sažetak članka Mate Božića i Stjepana Ćosića *Nastanak hrvatskih grbova: Podrijetlo, povijest i simbolika od 13. do 16. stoljeća iz Gordogana*, 35-36, 2017, hrvatski tekst i engleski prijevod)

Vesna Kukavica: *Večeras na HRT-u dokumentarni film o egzodusu australskih Hrvata; Iz nesigurnosti u neizvjesnost; U povodu sedamdesete obljetnice putovanja dvaju brodova iz australskih u hrvatske luke pokušava se ovaj izuzetni događaj izvući iz povijesnog zaborava i upozoriti na njegovu pripadnost zajedničkoj povijesti udaljenih krajeva svijeta, Večernji list*, 21. 5. 2018. (vidi prilog)

URL: <https://mojahrvatska.vecernji.hr/vijesti/veceras-na-hrt-u-dokumentarni-film-o-egzodusu-australskih-hrvata-1246760>

Članak objavljen 21. svibnja u *Večernjem listu* odnosi se početak emitiranja dvodjeljnoga dokumentarnog tv-filma nastalog na temelju opsežnoga priloga koji je izašao u *Gordoganu* godine 2010. Film je snimljen u produkciji Hrvatske televizije, naslov mu je *Iz nesigurnosti u neizvjesnost* i prikazivao se na Prvom programu 21. i 28. 5. u 20.05 h.

Podaci o članku – Vori Lalić (Walter F. Lalić): *Egzodus iz Australije u doba Hladnoga rata - povratak hrvatskih iseljenika iz Australije brodovima Partizanka i Radnik godine 1948-1949.*, *Gordogan*, br. 19-22, 2010, str. 65-125. Dostupan je na portalu časopisa: <http://www.gordogan.com.hr/gordogan/broj-19-22/>

O filmu je pisalo više medija, mi smo za ovaj pregled *odjeka* izdvojili tri veća članka (u *Večernjem listu*, *Glasu Slavonije* i časopisu *Matica*).

Božo Kovačević: *Što možemo naučiti iz trenutka u povijesti kad je vlast ugrušila jedan omladinski časopis, zbog straha od napretka; Politika & Kriminal; Esej Bože Kovačevića o političkim zbivanjima 1968. godine, studentskim nemirima i časopisu Razlog, Telegram*, 22. 5. 2018. (dijelom na temelju temata 1968 u *Gordoganu* br. 2-3, 2004, u kojem je prema sačuvanim rukopisima objavljena anketa časopisa *Razlog* o zagrebačkim događajima, a koja nije izašla jer je časopis bio obustavljen) URL: <https://www.telegram.hr/price/sto-mozemo-nauciti-iz-trenutka-u-nasoj-povijesti-kad-je-vlast-ugusila-jedan-omladinski-casopis-zbog-straha-od-napretka/>

Darko Jerković: *Walter Lalić: Za nove naraštaje dijaspore hrvatska djedovina postaje maglovita prošlost; Dugoročno gledajući, hrvatske i druge etničke institucije, a time i jezik, nemaju veliku budućnost; Iseljenički kongres u Osijeku (29. 6. - 1. 7. 2018.)*

(razgovor s Walterom Lalićem), *Glas Slavonije*, 98/2018, br. 30 795, 9-10. 6. 2018, subotnji prilog *Magazin*, str. 14-15) URL: <http://www.glas-slavonije.hr/365882/11/Walter-Lalich-Za-nove-narastaje-dijas-pore-hrvatska-djedovina-postaje-maglovita-proslost>

Uz ostalo:

WALTER LALICH: Što se tiče filma koji ste spomenuli, HTV je snimio dokumentarni film i TV seriju *Iz nesigurnosti u neizvjesnost* o tom povratku iz Australije na osnovi mog ranije objavljenog teksta u časopisu *Gordogan* 2010. godine. Dokumentarac je prikazan 21. i 28. svibnja ove godine. Australija je tada bila započela masovno doseljavanje kojim se uvelike povećao i broj hrvatskih doseljenika. Iznenaden odlaskom ove velike skupine doseljenika, ministar doseljavanja A. Calwell nazvao ga je egzodusom. U izradi filma intervjuirani su preživjeli putnici i svjedoci u Hrvatskoj i Australiji, snimljeni neki lokaliteti uz koje su vezana iskustva tadašnjih hrvatskih iseljenika, korišteni arhivski podaci i filmski materijal o tom povratku i putovanjima *Partizanke* i *Radnika*. Hrvatska je javnost emitiranjem tog filma mogla dobiti mnogo jasniju sliku o tom razdoblju hrvatskog iseljeničtva, njihovim osjećajima i reakcijama. (...)

Rođen sam u Zapadnoj Australiji, među rudnicama zlata; kad sam imao sedam godina, roditelji su mi se vratili *Partizankom* u rodni kraj, gdje sam ostao živjeti do svoje 24. godine, kada sam se sam vratio u Australiju. Počeo sam osnovnu školu u Boulderu, nastavio među vinogradima na West Swanu blizu Perth, polazio škole u Tučepima i Makarskoj, završio osnovnu školu i gimnaziju u Splitu, a Ekonomski fakultet u Zagrebu. U Perthu su mi omogućili da upišem četvrtu godinu Ekonomskog fakulteta i da nastavim magistarsku radnju. Posljedica iskakanja iz jednog u drugi jezik je da u oba imam specifične probleme; sve svoje tekstove dajem na lekturu. Za mog boravka u Australiji i putovanju po Aziji i Europi umrli su mi roditelji i jedini brat te sam 1973. ostao živjeti u Splitu. Osmislio sam razne marketinške aktivnosti u tadašnjem kombinatu Jugoplastika i marketinški program Mediteranskih igara koje su održane u Splitu 1979. godine, uključujući i prijedlog središnje međvedice za maskotu igara koja je dobila ime *Adriana*. Poslije promjena 1990-ih godina osnovao sam ogranke Socijaldemokratske stranke u Splitu i po Dalmaciji, međutim nakon donošenja

neshvatljive sudske odluke koja je značila uništenje SDSH odlazim opet u Australiju 1995. godine.

Vesna Kukavica: *Dirljiva iseljeničko-povratnička drama; Zbog propagande Titove Jugoslavije oko 4000 iseljenika iz prekomorskih odredišta odlučilo se u godinama 1948. i 1949. na povratak u domovinu brodovima "Partizanka" i "Radnik", Matica, Hrvatska matica iseljenika, Zagreb, lipanj 2018, str. 24-25.*

Uz ostalo:

Potresni dokumentarni film o australskim Hrvatima emitiran je na Prvom programu Hrvatske radio-televizije pod naslovom *Iz nesigurnosti u neizvjesnost* u dvije epizode, i to 21. i 28. svibnja. Scenarij i režiju potpisuje Miro Branković dok je direktor fotografije Dragan Ruljančić, a montažer Mladen Radaković te stručni suradnik i autor dr. sc. Walter F. Lalić iz Australije. (...)

Oko 150 autentičnih kazivača, suvremenika ovih događaja, još je među živima. Njihove biografije dio su ovoga filma zahvaljujući istraživačkom naporu i objavljenim migrantskim studijama u časopisu *Gordogan* Branka Matana i Matičinu *Hrvatskome iseljeničkom zborniku* australskoga Dalmatinca dr. sc. Waltera F. Lalića, koji je kao dijete bio dionik tih plovidbi. (...)

Telegram Redakcija: *Možda će vas zanimati da neizbježna šahovnica, zapravo, predstavlja utvrdu; Napravili smo mali vodič kroz heraldiku, Telegram.hr*, portal, 16. 6. 2018. (sažetak članka iz *Gordogana*, 35-36, 2017) URL: <https://www.telegram.hr/kultura/mozda-ce-vas-zanimati-da-neizbježna-sahovnica-zapravo-predstavlja-utvrdu/>

U časopisu *Gordogan* (br. 35-36) ove je zime objavljena zanimljiva studija u kojoj se tvrdi: šahovnica je zapravo bedem. Objašnjavaju to dr. sc. Stjepan Čosić s Hrvatskih studija i Mate Božić, koautori studije *Nastanak hrvatskih grbova: Podrijetlo, povijest i simbolika od 13. do 16. stoljeća*.

"Hrvatski grb sa šahiranim poljima predstavlja bedem, zid, predziđe ili samu tvrđavu iz čega proizlazi njegova jasna premda polimorfna simbolika obrane, snage i sličnih asocijacija. Iako je od kraja 15. stoljeća u različitim oblicima bio raširen u retorici i simbolici svih naroda od Baltika do Sredozemlja, motiv se naj-

dublje urezao u simbolički identitet Hrvatske”, pišu Ćosić i Božić.

Legenda o partiji šaha

Posljednjih se godina iznose različita tumačenja o simbolici šahiranog grba. Temelje se na labavim pretpostavkama koje zadiru u prapovijest, etnogenezu Hrvata, indo-iransku simboliku. Popularno je tumačenje da bijelo i crveno polje na grbu simboliziraju Bijelu i Crvenu Hrvatsku.

Dugovječna je i legenda o partiji šaha koju je s mletačkim duždom navodno igrao kralj Stjepan Držislav. Pobijedivši u šahu otkupio je slobodu i stavio šahovsku ploču na svoj grb. U nekim se tekstovima povezuje s teorijama o iranskom porijeklu Hrvata, no svi se ti mitovi tiču predheraldičkog doba.

Dr. sc. Stjepan Ćosić s Hrvatskih studija i Mate Božić u studiji navode brojne indicije da je car Maksimilijan I. Habsburški imao ključnu ulogu u kreiranju šahiranog grba Hrvatske. U obliku srebrno-crvenoga šahiranoga štita javlja se sredinom devedesetih godina 16. stoljeća.

Posljednji vitez i prvi propagandist

Autori navode dva ključna događaja: poraz hrvatske vojske na Krbavskom polju i Maksimilijanov uspon. Rođen samo par desetljeća nakon Gutenberga, car Maksimilijan I. bio je prvi vladar koji je u propagandne svrhe koristio moć tiska i ilustracija.

U rukama nije imao stvarni kapital niti centralni dvor, teritorij kojim je vladao nije bio jedinstven, pa se morao poslužiti marketingom, medijskom kampanjom i “vizualnom ideologijom”. Bio je posljednji vitez i prvi propagandist, piše američki povjesničar Larry Silver u knjizi *Marketing Maximilian*.

Pod njegovom su supervizijom nekih od najvažnijih umjetnika tog vremena poput Albrechta Dürera, Hansa Burgkmaira, Petera Vischera st. producirali ilustrirane knjige, medalje, grbove, oružje i velebne mauzoleje.

‘Kao tvrđavu branimo’

Upravo u vrijeme Krbavske bitke 1493. Maksimilijan je bio u jednoj od svojih “križarskih” faza tijekom kojih je aktivno pratio turske prodore i osmišljavao obrambenu politiku u kojoj je Hrvatska imala ključ-

no mjesto. U svojoj pseudobiografiji *Weisskunig* Krbavsku bitku naziva *Bitkom Hrvata (Der Crabaten Schlacht)*, navode Ćosić i Božić.

Nakon katastrofalnog poraza hrvatske vojske na Krbavskom polju 9. rujna 1493. hrvatsko plemstvo južno od Gvozda tek izabranom caru Maksimilijanu I. Habsburškom šalje pismo. Traže pomoć od cara i ističu svoju obrambenu ulogu “tvrđave” u borbi protiv Osmanlija.

Svoju situaciju opisuju ovako: “...preko sedamdeset godina opiremo se strašnomu neprijatelju, izlažući svoj život i svoje blago. Kao tvrđavu branimo, koliko je moguće, sa svojim životima kršćanske države ...”. Maksimilijan im odgovora u listopadu 1493. poručujući kako je već zapovjedio svojim kapetanima da se pridruže obrani Hrvatske.

Godinu dana nakon poraza, pišu papi i caru. Nazivaju se “kulom” i “predzidom kršćanstva”. “Sve okolnosti ukazuju kako je upravo tada na Maksimilijanovom dvoru bio konačno oblikovan šahirani grb Kraljevine Hrvatske, koji u okviru svoje simbolike sadrži upravo prikaz tvrđave ili *zwingermauera*”, objašnjavaju autori.

Stilizirani prikaz bedema

“Potaknut tim pozivima i sam je Maksimilijan 1498. naziva predzidom, imajući u vidu obranu nasljednih habsburških pokrajina: Kranjske, Štajerske i Koruške. Kako bi istaknuo novu habsburšku ulogu i misiju u obrani Hrvatske kao ‘predziđa kršćanstva’ Maksimilijan je u svojoj vladarskoj heraldici kao znamenje Hrvatske najkasnije 1494. godine počeo koristiti stilizirani prikaz bedema”, piše u studiji.

Izvorni prikaz tvrđave heraldički je preoblikovan u šahirana polja postupkom likovne redukcije i stilizacije. Zidni se raster “pretvorio” u šahiranu plohu s pravilnim kvadratima. Na izvorno habsburško podrijetlo nastanka grba ukazuje i primjena heraldičkog metala i boje šahiranih polja, budući da su crvena i srebrna (bijela) bile tradicionalne boje Habsburgovaca.

Od Wappenturma do Trijumfnog luka

Prvi takav poznati prikaz, s crveno-srebrnim naizmjeničnim kvadratima, nastao je najkasnije upravo 1494. godine, a nalazi se na jednoj fresci samostana u tirolskom Bolzanu. Nešto je stariji od mnogo poznatijeg fresko-prikaza, sa srebrno-crvenim

naizmjeničnim kvadratima, iz tirolskog Innsbrucka (1495.) na kojem se srebrno-šahirani znamenali u srcu središnjega Maksimilijanova grba.

“Šahirani hrvatski grb je 1497. Maksimilijan smjestio na glasoviti Wappenturm, grobovni toranj dvora u Innsbrucku za čiju je konstrukciju i ukrašavanje najzaslužniji bio carski slikar i arhitekt Jörg Kölderer. Nalaze se i u sklopu dva najveća Maksimilijanova grafičko-propagandna projekta, Trijumfalnoj povorci i Trijumfalnome luku. Dva raskošno kolorirana grba Hrvatske na zastavama u Trijumfalnoj povorci veoma su slična onima iz kuće Zeller”, navode Ćosić i Božić. (integralno)

Errata corrigere!

U prošlom broju došlo je do grešaka na više mjesta.

Na lijevoj klapni omota stoji: “na vrhu otoka Jabuka”, trebalo je stajati: “na vrhu otoka Jabuke”.

U prilogu Marija Stipančevića *Vampir iz Petrinjske* na stranici 105, desni stupac, pogrešno se kaže da se nadvojvoda Leopold Salvator vjenčao s Dagmar Nikolić Podrinskom, točno je da se vjenčao njegov sin Leopold Alfons (rođen u Zagrebu, u palači Ljudevita Vranyczanyja, danas Modernoj galeriji).

U *Dnevniku 2013* Bore Ćosića propušten je veći broj pretežno korektorskih pogrešaka

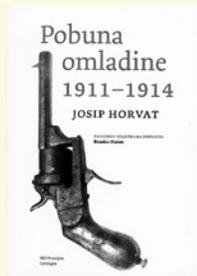
(eg. str. 158, lijevi stupac, deseti redak odozdo: *Turora* → *Tutora*, str. 163, desni stupac, peti redak odozdo: urazimili se → urazumili se, str. 165, lijevi stupac, trinaesti redak odozgo: sigirno → sigurno, str. 165, desni stupac, četrnaesti redak odozgo: Causeskua → Ceaușescua).

Ispričavamo se čitateljima.

Ur.

Biblioteka Gordogan

Mala edicija

Josip Horvat:
*Pobuna omladine
1911-1914*

Cijena 100 kn
(rasprodano)
Objavljeno sredinom
listopada 2006.
U suizdavaštvu sa
Srpskim kulturnim
društvom *Prosvjeta*.

Nenad Ivić: *Napulj i
druga imaginarna
mjesta*

Cijena 120 kn
Objavljeno sredinom
srpnja 2009.

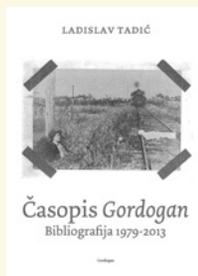
Nenad Ivić:
*Augurium. Gustav
Mahler: pustolovina
neodgovornog
nosača*

Cijena 80 kn / 20 KM
Objavljeno
početkom listopada
2012.
U suizdavaštvu sa
Zborom franjevačkih
bogoslava *Jukić*,
Biblioteka *Jukić*,
Sarajevo

Nenad Ivić: *Grč
Sirene; Stihovi u
Gordoganu
2003-2013*

Cijena 80 kn
Objavljeno potkraj
srpnja 2014.

Ladislav Tadić:
*Časopis
Gordogan;
Bibliografija
1979-2013*

Cijena 120 kn
U pdf-obliku
besplatno
dostupno (kod
izdavača, na
molbu upućenu
e-poštom).
Objavljeno potkraj
svibnja 2015.

Knjiga je u pdf-obliku dostupna i na
portalu www.historiografija.hr, link:
URL: [http://historiografija.hr/dokumenti/
Bibliografija_Gordogana.pdf](http://historiografija.hr/dokumenti/Bibliografija_Gordogana.pdf)

Una Bauer: *Pridite
bliže; O kazalištu i
drugim radostima*

Cijena 100 kn
Objavljeno
početkom siječnja
2016.

Velika edicija

Stanko Lasić:
*Pogledi i
istraživanja, sv 1-2*

Svezak 1: *Članci,
razgovori, pisma*
Svezak 2: Branko
Matan-Stanko
Lasić: *Bibliografija
Stanka Lasića*

Cijena 130 kn po svesku
Objavljeno sredinom rujna 2004.

Ugrožena su sva socijalna prava, slobode i vrijednosti za koje su se generacije godinama borile

Razgovor s Unom Bauer u povodu objavljivanja njezine knjige Pridite bliže

Srdan Sandić

U na Bauer rođena je 1978. u Zagrebu. Po završetku studija komparativne književnosti i filozofije nekoliko je godina radila u Centru za dramsku umjetnost kao asistent za kazališni program te objavljivala tekstove o kazalištu i plesu u raznim publikacijama. Zahvaljujući stipendiji za doktorat, preselila se u London gdje je živjela od rujna 2006. do početka 2010. Na Queen Mary University of London doktorirala je s tezom o ideji neutralnosti u suvremenom plesnom kazalištu.

Preduje na Odsjeku dramaturgije pri Akademiji dramskih umjetnosti. Tekstove najčešće objavljuje na portalu kulturpunkt.hr ili u časopisu *Gordogan*. Nasumično se bavi, kako ističe u biografiji: filozofijom izvedbenih umjetnosti, putopisom kao izvedbenim žanrom, eksperimentalnim plesnim i kazališnim praksama, studijama smrti itd. Razgovarom povodom njezine prve knjige *Pridite bliže – O kazalištu i drugim radostima*, intrigantne zbirke tekstova, kako i sam naslov sugerira – o kazalištu, i drugim autoričinim interesima, dakle radostima.

Suradnja sa Srpskim narodnim vijećem i Prosvjetom

U druga za kulturu Novi Gordogan, izdavač časopisa, potpisala je 14. studenoga 2018. *Sporazum o suradnji sa Srpskim narodnim vijećem*. Tekst *Sporazuma* odnosi se na suradnju u objavljivanju ovog broja časopisa. Obje strane očitovale su želju da on bude i početak dugoročne suradnje.

Neki naši čitatelji vjerojatno pamte da smo u drugoj polovici prošlog desetljeća u suizdavačkom aranžmanu sa Srpskim kulturnim društvom *Prosvjeta* objavili knjigu Josipa Horvata *Pobuna omladine 1911-1914*. Od ove godine ponovno surađujemo i pripremamo tri knjige Nena-da Polimca, *Život u filmu*, 1-3. Knjige bi trebale izaći 2019. i 2020. (bm)

— **SRĐAN SANDIĆ: Pridite bliže – O kazalištu i drugim radostima** knjiga je različitih diskursa. Čini mi se da ih povezuje raznorodnost “osjećaja”, nerijetko spominješ Williamsa i njegovu strukturu osjećaja. Koliko si je dugo pripremala? Koji su bili izazovi tog uređivanja s obzirom na to da su tekstovi pisani za različite medije?

UNA BAUER: U ljeto 2006. saznala sam da sam dobila trogodišnju stipendiju za doktorat i da selim u London. Kako to već funkcionira u tkanju života, odlazak u drugu zemlju jedan je od tih velikih *događaja*, prekretnica, kao i smrt bliske osobe, prekid odnosa, trudnoća, gradnja fontani po Zagrebu i burger s gorgonzolom... oko kojeg se koncentriraju emocije, intenziviraju značenja odluka, pitanje identiteta, imaginacija budućnosti. Za mene je to prvenstveno bio okidač za narativizaciju života, odnosno za učenje kako se oblikuje život kao priča, za sebe i druge.

Do tada, radilo se naprosto o životu kao o neoblikovanoj masi intenziteta i dinamika koja je na mene nalijetala, činilo se ponekad posve slučajno. I za tu masu života sam imala *svjedoke-prijatelje*, rodbinu, ekipu s faksa ili s posla. Nije bilo potrebno razmišljati o tome kako je prepričati, jer se ona prikazivala svima nama *istovremeno* i ja sam bila njen dio. Međutim, s odlaskom u Englesku, sa mnom nisu krenuli moji svjedoci, i imala sam osjećaj, koji imam nekad kad sam na aerodromu, da se to vrijeme u mom životu ne računa – jer nikoga neće biti sa mnom da mu svjedoči.

Počela sam pisati blog kao neki dokument vlastitog postojanja, kao neki proces uzemljenja, kao da želim dokazati mojim svjedocima da nisam nestala zato jer sam se izmjestila. Međutim, ubrzo sam shvatila da me ispovjedna literatura slabo zanima, a i da su mi događaji i njihovo prepričavanje samo izlika da se bavim nečim drugim – dokumentiranjem nekog tipa iskustvenosti koji je sasvim slučajno *moj* – iskustva započinjanja novog stanja *bivanja živim i bivanja utjelovljenim*. To možda zvuči kao da pretjerujem, ali u trenutku preseljenja u drugu zemlju vaša su osjetila neprekidno izložena novim podražajima – već je i kupovina jogurta avantura jer nemate pojma što vas čeka, okusi su iznenađujući, zvukovi su neobični, logika hodanja po cesti je drugačija, kao i dinamika, o prostornoj orijentaciji morate intenzivnije misliti, vrijeme se drugačije regulira, o vezi jezika i organizacije svijeta da i ne govorim. Kao da živite V-efekt i kontinuirano ste izloženi procesima oneobičavanja.

Una Bauer

Naravno da svijet danas jest puno manji i puno dostupniji, informacija ima na svakom koraku i nije da sam se preselila na Mars već u jedan od *najopisivanijih i najdoživljenijih* gradova svijeta. Ali iskustva su samo djelomično prenosiva, i mogućnosti da se bude nov u svijetu, a i nov u svom životu, gotovo su bezbrojne.

Ono što me zaista privlačilo kod formata bloga, bila je ideja da napokon mogu misliti i pisati o čemu god želim. I još više od toga, ideja da u istom tekstu mogu pisati o bosiljku i o Foucaultu, o *Big Brotheru* i o neurotipičnosti.

U to je vrijeme hrvatska blogerska scena bila vrlo dinamična, polako je počela i prezrijevati i trunuti. Blogeri su se grupirali po različitim kriterijima i bilo je napeto pratiti taj mali antropološki i sociološki terarij u prostoru kontinuirane komunikacije. Postojali su klanovi, grupno maltretiranje onih koji su percipirani kao *uncool*, kolektivno padanje u ekstazu nad nečijim tekstovima. Puno toga je izazivalo na vježbanje mog unutrašnjeg Sherlocka – tko s kim ne priča i iz kojih razloga, tko koga čita i otvoreno podržava, a tko *lurka* iz prikrajka, tko je s kim u kompi, tko je buduća književna zvijezda, koji su stilovi komunikacije kompatibilni s kojima.

Oduvijek su me zanimali sustavi vrijednosti, i logika uključivanja i isključivanja. Neki su od tih blogova bili kompletno spaljeni *trash*, kao npr. netko tko je posjećivao SVE kulturne događaje u gradu, fotografirao se sa sudionicima i opsesivno bilježio tko je još tamo bio, ali pritom nikada nije formulirao niti jednu misao o tome što je tom prilikom bilo

izrečeno, nikakvu refleksiju o sadržaju ili bilo kakvu naznaku kriterija po kojima je išao na te sve događaje osim da su se oni, eto, *događali* i da su bili iz područja “kulture”, pa zato i lijepi i *posjetljivi*. Fascinirao me taj blog i čitala sam ga kao da će mi otkriti tajnu velike moći.

Paralelno s postovima za blog, pisala sam i neke *kruće forme* kao što su bile kazališne i plesne kritike, i doktorat. Ali čini mi se da je dinamika *Pridite bliže*, i taj susret nespojivog, zapravo proizašao iz temeljne “strukture osjećaja” bloganja. I u tom smislu su mi bili manje bitni jasno profilirani književni blogovi, koji su prvenstveno koristili format bloga kao način za vježbanje književne forme. Najviše su me radovali prljavi oblici, gdje su se osobni iskazi izmjenjivali s konceptualnim analizama, i gdje nikada nije bilo posve jasno što je to što čitaš.

Ono što me je također radovalo bio je i odnos prema vremenu. Blogovi, teoretski, nikad ne završavaju, a nikad ni ne počinju. Naravno da je svaki post ograničen, odnosno da ima konkretan broj objavljenih znakova, ali sama forma je otvorena i beskonačno promjenjiva. Blog se uvijek iznova redefinira, svakim svojim novim postom. Knjiga u nekom trenutku mora odustati od onoga što u njoj neće biti, od budućnosti.

Tekstovi u knjizi pokrivaju cijeli raspon različitih afektivnih procesa, zato jer su nastajali u dugom periodu, tamo negdje od 2008. Pripremala sam je dugo, vraćala sam se tekstovima i nadopisivala ih, dodavala fusnote, drugačije ih kontekstualizirala. I naravno, kad kažem afektivni procesi ne mislim sa-

mo na moje privatne afektivne procese. Bitno je ipak uvijek ponovo napominjati koliko su afektivni procesi u intenzivnom odnosu s ideološkim pozicijama, društvenim dinamikama, konceptualizacijama i aksiomima analize a ne razmišljati o njima kao da plutaju u kakvom proizvoljnom univerzumu solipsističkog isključenja.

Međutim, nisam pokušavala stilski ujednačiti tekstove da bi "stali" u tu knjigu. Ona je namjerno raščupana, odnosno formom raznovrsna. Zamišljena je tako da jedan tip teksta bude predah od drugog. Ne bi je bilo bez urednika Branka Matana, koji je predložio njeno objavljivanje i dao mi veliku slobodu u njenoj konceptualizaciji.

— **Tek je jedan tekst iz tvog doktorata, ako se ne varam. Postoji li namjera objavljivanja te knjige? Volio bih i da nam ukratko predstaviš svoj doktorat, i da ovo moje pitanje shvatiš kao nagovor da ga objaviš.**

Osjećam se podvojeno oko ovog pitanja. S jedne strane, ljude se obično ne pita o njihovim doktoratima jer su oni previše specijalistički orijentirani da bi zanimali širu javnost. Postoji cijeli niz stripova posvećenih jadima doktoranata u kojima je prva sličica da doktorandicu netko pita o čemu joj je doktorat, a druga da onaj tko ju je to pitao oboli od narkolepsije one sekunde kad doktorandica počne odgovarati. S druge strane, zahvalna sam na tom pitanju jer je to prilika da nešto kažem o plesnoj umjetnosti, o čemu se rijetko piše izvan specijaliziranih časopisa.

Bavila sam se radovima suvremenih europskih koreografa, preciznije Jérômea Bela, Thomasa Lehmena, Raimunda Hoghea i BADco. Svi su ti koreografi, odnosno kazališno-plesna skupina BADco, na različite načine propitivali i propituju granice plesne forme odnosno rastezljivost plesnog (i kazališnog) polja i onoga što se plesom (i kazalištem) može smatrati. Za nekog tko se plesom posebno ne bavi, a i za mnoge koji se plesom bave, to se može činiti čudnim – zna se što je ples u kolektivnoj imaginaciji – serija (fluidnih) pokreta kombiniranih u koreografiju.

Ali istovremeno, često čujem neki oblik ograničavanja – to nije moje područje, i nisam baš siguran jesam li dobro shvatio o čemu se tu *zapravo radi*. Istovremeno i paradoksalno, oko plesa se vrti taj narativ o *lakoj razumljivosti*, o prirodnosti, o nečemu što ne-komunicira jezički nego "energetski", "organski", "neposredno". Na to se nadovezuje i vječna fascinacija plesom kao ekspresijom, iskazom

pred-verbalnog, autentičnog sebstva. Puno je mitova vezano uz plesnu umjetnost koji se međusobno dovode u pitanje.

Zbog svoje specifične historijske pozicije ples je relativno kasno počeo artikulirati svoju umjetničku autonomiju (izuzev baleta i njegovih okamenjenih kodova koji su priča za sebe). Radilo se o tome da je ples oduvijek bio društvena praksa, povezana sa socijalnim ritualima, pritom i *utjelovljena* i time sumnjiva u panteonu duha, gdje je tradicionalno mjesto umjetnosti. Plesu se, dakle, zbog dugog procesa definiranja svoje umjetničke specifičnosti, duchampovski moment propitivanja granica polja dogodio tek 60-ih, i onda u drugom obliku 90-ih kada se počelo radikalizirati pitanje možemo li govoriti o plesu, a da ga ne poistovjetimo s pokretom ili s fluidnošću, dakle kako misliti ples u tenziji s onim što se čita kao točka razgraničenja od drugih umjetnosti.

U svom sam doktoratu ples promatrala kao diskurzivno polje, slijedeći Barthesovu definiciju neutralnog kao onog nemogućeg ali žuđenog, što teži "suzpenziji konfliktnog temelja diskursa". Ukratko i pojednostavljeno, zanima me kad (plesni) umjetnici rade stvari koje su u kontradikciji same sa sobom, odnosno u napetosti režirane nemogućnosti. Radi se naprosto o interesu za predstave kojima je temeljna okosnica neki tip konceptualnog konflikta i nemogućnost njegovog razrješenja.

Moja je teza da u radovima koje sam analizirala postoji neka inherentna tenzija i paradoks nemogućeg, te da se ti radovi ostvaruju u sukobu i napetošću sami sa sobom. Konkretno, na primjeru rada Jérômea Bela, to je značilo da njegovo korištenje mokrenja na sceni artikulira tenziju između pokušaja da oslobodi čin mokrenja na sceni njegovih značenjskih zadatosti (simbolike otpada, prljavštine, gađenja, zazora) građenjem specifičnog scenskog značenjskog mehanizma, i nemogućnosti da to do kraja realizira. Stvar je u tome da nulto stanje ili neutralno stanje nikada ne može biti dovoljno *neutralno*, ali se upravo u nemogućnosti odustajanja od tog cilja realizirala specifičnost predstave.

U slučaju BADco, naglasak je bio na tenziji između prethodno definiranog i slučajnog, odnosno na pokušaju kreiranja participativnog kazališta koje bi izvođača kao i gledatelja upregnulo u takav tip dramaturške mašine gdje bi aktivnosti bile generirane privremenim socijalnim sistemom koji nastaje kao rezultat "nježne" i "neutralne" interakcije jednih s drugima, bez agresivnog izazivanja publike na djelovanje koje uvijek završi u ma-

nipulaciji. Ono čime se BADco bavio u *Brisanim porukama*, smatram, bila je predstava koja problematizira autorstvo i samu sebe generira, pokušavajući biti različitom od sebe.

Međutim, danas smatram da bi tu temu "neutralnosti" valjalo problematizirati u širem socio-povijesnom kontekstu. Naime, tada sam inzistirala na nekoj afirmaciji dinamika nekonfliktnosti ili balansa u paradoksu. Danas mi se čini da balansa više nema, možda i zbog preslabog odupiranja stvarima koje su evidentno pogrešne. Promijenila se generalna "struktura osjećaja". Odgađam objavljivanje te knjige, jer želim na njoj još raditi.

— **Zanimljiv doprinos knjizi svakako su crteži Đorđa Balmazovića. Kako ih trebamo uzeti u obzir, kao sugovornike ili kao pauzu u čitanju tvojih tekstova?**

Balmazovićeve crteži nisu ilustracije mojih tekstova, već je to jedna paralelna linija, kao gostujuća izložba crteža na stranicama knjige. Sabina Sabolović, kustosica iz kustoskog kolektiva WHW, pomogla mi je da ih odaberem.

Balmazovića sam upoznala na jednoj od ekspedicija *Corners of Europe*, o kojima pišem i u knjizi. Radilo se o dugogodišnjem projektu zajedničkog, etapnog putovanja umjetnika i istraživača sa europske periferije, odnosno rubova Europe, u sklopu kojeg su nastajali različiti umjetnički radovi. Bila sam na dvije ekspedicije, po Turskoj, Gruziji i Azerbajdžanu, te po Balkanu. Za vrijeme tih ekspedicija vidjela sam da Balmazović nešto crtka u bilježnice, nekad scene s ekspedicije, nekad svoje misli, vizualizacije nečega što je netko spomenuo, poput kakvih zabilješki u formi crteža. Učinilo mi se da bi se te crtkarije svojom neobaveznošću dobro uklopile u *Pridite bliže*.

U njima ima nešto od dubokog poštovanja prema svakodnevici i trivijalnom, čega, nadam se, ima i u knjizi. Istovremeno, ti su crteži i u nekom dijalogu s pretencioznošću knjige – oni idu preko svojih zadatasti. Ta se riječ koristi u punini njenog negativnog određenja, ali bivanje čovjekom je stanje pretencioznosti. Pokušavaš nešto za što nisi kvalificiran niti kompetentan, što daleko nadilazi tvoje mogućnosti – pokušavaš ostati živ. Biti čovjekom znači biti neautentičnim – jedino su životinje ili biljke stvarno autentične jer ne pokušavaju biti ono što nisu, ne pokušavaju ići onkraj sebe.

Također, pokušavaš životu dati smisao, što također vrlo često daleko nadilazi tvoje

kapacitete. I u tome su metafizika i fizika prirodni srodnici. Pokušaj da imaginiraš više od sebe, više od onoga što možeš i radost u onome što je prolazno i ključa od neposrednosti.

Osim toga, crtež je zanimljiva forma, radi se samo o liniji i o imaginaciji unutrašnjosti, upisivanju unutrašnjosti odnosno onoga što ta linija uokviruje. Međutim, ono unutra i ono izvan, od iste su boje i materijala – sve je u toj liniji. Nema unutrašnjosti koja nije izvanjska i obrnuto.

— **U tvom polju interesa je filozofija izvedbenih umjetnosti, eksperimentalne plesne i kazališne prakse, povijest ženskog biciklizma o kojemu pišeš u knjizi. Kako se te raznorodne djelatnosti nadopunjuju?**

Dodala bih i povijest ideja, društvene medije, studije smrti, javnu sferu, izvedbu u političkom kontekstu i putopise. Što se tiče povijesti ženskog biciklizma, morat ću se ograditi – ne bavim se njome aktivno, napisala sam jedan članak koji je posvećen ulozi bicikla u emancipaciji žena. Povijest me zanima utoliko ukoliko otkriva promjene u “strukturni osjećaja” i načina na koji ljudi konceptualiziraju što bi se trebalo raditi, a što ne, što je vrijedno, a što nije. Facinira me kako se na vožnju bicikla gledalo podozrivo zbog straha od hiperseksualizacije žena kroz pretjeranu stimulaciju klitoris. Povijest je u tom smislu izrazito zanimljiva upravo zato što se kroz nju artikuliraju transformacije u tim procesima pripisivanja značenja stvarima i načini njihove materijalne ukorijenjenosti.

Stvari koje me zanimaju meni se čine vrlo logično povezanim. Ples i kazalište su one forme koje nisu završene u sebi, jer u njima postoji potencijal da stvari budu i drugačije. Predstava je uvijek u događanju iznova i uvijek se iznova utjelovljuje. Živa je. I ta je život, ta mogućnost neočekivanog ono što me vuče kazalištu i plesu, a onda specifičnije upravo ono kazalište i ples koje se pokušava probiti kroz samog sebe, uvijek iznova se pitajući što uopće čini? To je kazalište kojem to da bude dobro nije najbitnije. I iz toga proizlazi neka nova kvaliteta.

S druge strane, kazalište i ples su kolektivne prakse, koje zahtijevaju pregovore, dogovore, komunikaciju, socijalizacijske procese, društvenu dinamiku. Uključuju to da ljudi ne rade ono što si ti zamislio da bi oni morali ili trebali raditi, jer žele ili mogu raditi nešto drugo. Uključuje otpor i rezistenciju. A ako je nešto, pak, mjesto kontinuirane komunikacije, onda bi to bile društvene mreže. I one su

blizu *uživosti* kazališta, djeluju u perpetualnom prezentu, iako o njima i dalje uobičajeno razmišljamo kao da *nisu stvarne*, što je zapravo prilično neobično.

Kad je riječ o odnosu politike i umjetnosti, najviše me zanima ta tenzija autonomije i heteronomije, odnosno taj neumorni interes umjetničkog rada za kritičku poziciju u odnosu na društvenu stvarnost i istovremenu nemogućnost potpune identifikacije *umjetničke* vrijednosti i *praktične* vrijednosti, odnosno političku *slabost* umjetnosti i umjetničku *slabost* politike.

— **Zanima me, kako vidiš našu kazališnu scenu koja nije homogena, ali nije baš ni heterogena? Upravo joj fali eksperimenta. Najprogresivniji i najradikalniji su i dalje BADco., Indoš i Brezovec, međutim oni su, da budem malo ciničan “starija garda”. Ima li mlađih na pomolu? Pretpostavljam da je odgovor ne, pa me zanima zašto je tome tako?**

Odgovor je da, naravno. Ni BADco., ni Indoš, ni Brezovec nisu izolirane umjetničke formacije... Svaki od tih autora odnosno kolektiva baca kamenčiće i potiče stvaranje krugova koji se šire, kao što je i rezultat titranja nekih prethodno bačenih kamenčića. Ne treba zaboraviti da je njihova umjetnička formacija i međunarodno i lokalno trajala dugo, nije se dogodila preko noći. Postoji cijeli niz mladih autora i onih srednje generacije koji rade vrlo zanimljive stvari a o kojima se možda ne čuje dovoljno – Nina Gojić, Vedran Hleb, Nataša Antulov, Mila Pavićević, Zrinka Užbinec, Vesna Mačković, Vedrana Klepica, Marina Petković-Liker, Jasna Jasna Žmak, Matija Ferlin, Selma Banich, Sonja Pregrad... mislim, da se ne zezamo, ova scena još nije u pravom smislu apsorbirala ni Ivanu Sajko, nego je stalno tjera u izbjeglištvo.

Znate, ne trebamo sjediti, čekati povratak Isusa Krista Umjetnika i praviti se da se ništa oko nas ne događa, da bismo odmah potom sve te autor(ic)e koje smo ignorirali proglasili već starom gardom.

— **Ovo je sigurno najdosadnije pitanje, ali moram pitati: s obzirom da nema adekvatnog prostora za govor o kazalištu, a kamoli o plesu u domaćim medijima, osim u stručnoj periodici – kako vidiš taj nedostatak razgovora s umjetnicima i umjetnošću? Dokad će se moći bez odgovora, bez reakcije? Očito je da se može.**

Ako govorimo o kritici u dnevnom i tjednom tisku, to je izgubljena bitka. Ipak, *web-portali* kao što su *Kulturpunkt*, *Vox Feminae*,

Libela, *Booksa*, *Zarez*, *Slobodni Filozofski*, *Lupiga*, *Muf*, *Bilten*, *Moderna vremena*, *Plesna scena* još postoje i tvrdoglavo opstaju, kao i meni posebno važan časopis *Gordogan*. Zaboravljamo da ima prostora za govor o umjetnosti, samo ne više u rubrici *Kultura* u dnevnom tisku, i to se neće vratiti. U nekom smislu vjerujem u Andersonov dugi rep, odnosno u ideju specijaliziranih niša nasuprot forsiranju generalne publike, iako ne dijelim njegov optimizam niti trgovačke refleksije.

— **Predaješ na Odsjeku dramaturgije – molio bih te da nam najaviš nove, svježije struje i glasove koji će nam se tek predstaviti javno.**

Ako po strani stavimo “težinu” odnosno simboličku moć imena koje preporuku daje, logika distribucije preporuka funkcionira ovako: što je manji broj onih koje se preporučuje, to preporuka ima veću težinu. To je, pak, frustrirajuće, jer je vrlo često razlika između onih koje, zbog prisile na biranje “najboljih” izdvajamo, manja od one među drugima kojima je takva kvalifikacija silom prilika izmakla. I onda se često događa da socijalni kontekst po inerciji i zakonu jačeg počinje ponavljati manji broj imena, pa onda ta mala razlika naraste do neke ogromne razlike kojoj se pridaju metafizičke kvalitete. Zato se ispričavam što će lista preporuka biti duža, a ticit će se samo onih studenata čiji sam rad imala prilike pobliže upoznati.

Dakle, obratite pažnju na ova imena (uključujem ovdje i Odsjek plesa na ADU na kojem također predajem): Arijana Lekić-Fridrih, Dorotea Šušak, Bruno Margetić, Ivan Penović, Marjan Alčevski, Lucija Klarić, Maja Ležajić, Nikolina Rafaj, Lana Šprajcer, Antonia Dorbić, Marta Krešić, Nastja Štefanić, Martina Terzić, Nikolina Medak. Tu bih također izdvojila, kao velika pobornica upisivanja studija u svim fazama života, i neka afirmirana imena kojima bi studij plesa mogao otvoriti nove karijerne mogućnosti, na veliku radost razvoju promišljanja plesa u Hrvatskoj ili pak njegove produkcije, kao što su Mihaela Devald Roksandić, Iva Višak, Aleksandra Mišić, Dina Ekštajn, Lovorka Puk Tomić, Bojan Valentić ...

— **Michael Heinrich kojeg spominješ u knjizi ističe da “kapitalizam” kao režim socijalne organizacije nije materijal za melodramu ... na tom tragu ću te zamoliti da kao dramaturginja zamisliš kojemu rodu a i žanru spada ovo naše društveno strმოglavljenje?**

Rekla bih da je zapravo riječ upravo o melodrami u kombinaciji sa subverzivnom

afirmacijom. Subverzivna afirmacija je umjetnička strategija radikalne ironije u kojoj nikad nije sasvim jasno treba li se nešto uzeti kao da je pod navodnicima ili ne. Prema Inke Arns i Sylviji Sasse, razvila se u zemljama istočne Europe, u totalitarnim sustavima, ali Alexei Yurchak dokazuje da ona jednako buja u socijalističkim sustavima kao i u visoko razvijenom kapitalizmu. A melodrama je pak žanr jakih emocija, za koje većinu vremena osjećate da su lažno izazvane, odnosno da se vama manipulira kako biste ih osjetili. To pak ne znači da užasi oko nas nisu stvarni.

— **I za kraj – kako vidiš trenutnu radikalizaciju u našem kulturnom i političkom polju? Najavljena kontrarevolucija se pedantno provodi. Relativiziraju se temeljne anti-fašističke vrijednosti i dosezi, od prava žena na tijelo, pozdrava *Za dom spremni*, ponovnog progona umjetnika, i intelektualaca. Plagijat kao pojam je dobrom dijelu akademske scene nejasan. Može li se išta suvislo reći na ove bizarne i opasne aktivnosti?**

Desničarska radikalizacija i plagijat odnosno šire pitanje vrednovanja (hrvatske) znanosti (i kriterija za umjetničko djelovanje) dva su odvojena pitanja koja se susreću samo u nekim specifičnim točkama. Mislim da je bitno probati anticipirati koje bi mogle biti šire posljedice afere plagijat. Ona će s jedne strane, nadam se, rezultirati višim kriterijima u znanosti u Hrvatskoj, pročišćenju nekih mutnih mjesta oko kriterija za napredovanje u zvanjima i slično, ali s druge strane treba biti oprezan prema toj beskonačnoj i nemilosrdnoj neoliberalnoj kvantifikaciji znanja i znanosti: više, brže, jače.

Zanimljiv je primjer Wadima Strielkowskog, češkog znanstvenika koji je u roku od tri godine objavio 17 knjiga i 60 članaka za znanstvene časopise. Knjige je objavljivao kao samizdate, iako u bazama podataka izgleda kao da je izdavač Fakultet za društvene znanosti. Značajan broj tih članaka bio je objavljen u časopisima koje indeksiraju SCOPUS i *Web of Science* baze podataka (dakle računaju se kao posebno relevantni za napredovanje u zvanju, a u obrascima koje ispunjavamo svake godine o znanstvenoj produktivnosti to su jedine dvije baze koje se spominju). Međutim, zapravo je riječ o predatorskim časopisima kojima je jedini fokus objava sama, ili financijska korist. Osim toga, te knjige i članke zapravo nitko nije čitao, oni su ekstenzivno reciklirali mali broj irelevantnih ideja, ali je sama činjenica njihova objavljivanja bila veliki plus u evaluaciji istraživanja te, posljedično, rezultirala povećanjem financiranja Strielkowskijevih projekata.

Večeras na HRT-u dokumentarni film o egzodusu australskih Hrvata

Večernji list najavljuje početak emitiranja tv-filma *Iz nesigurnosti u neizvjesnost snimljenog na temelju članka Vorića Lalića u Gordoganu broj 19-20 iz 2010.*

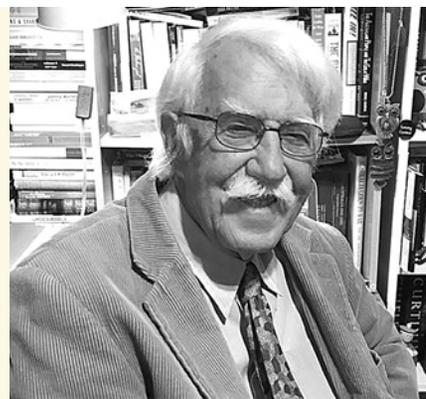
Vesna Kukavica

Potresan dokumentarni film o australskim Hrvatima večeras će biti emitiran (epizoda br. 1) na Prvom programu Hrvatske radio-televizije u 20.05 sati pod naslovom *Iz nesigurnosti u neizvjesnost.*

Scenarij prati jednu od naših najdirljivijih migrantskih drama sredine 20. stoljeća koja se odnosi na propagandne akcije druge Jugoslavije. Riječ je o zaboravljenoj epizodi u povijesti Hrvatske (tada u sklopu SFR Jugoslavije), ali i Australije, Novog Zelanda, Sjeverne Amerike i zemalja Južne Amerike.

Iz tih su se zemalja od 1948. do 1949. godine brodovima *Partizanka* i *Radnik* vraćali brojni hrvatski iseljenici. Na njihove četiri plovidbe iz Sydneya i Fremantlea ukralo se gotovo 1300 iseljenika-povratnika, među njima više od tisuću hrvatskog podrijetla. To su bili najveći putnički brodovi ikada registrirani u ondašnjim hrvatskim lukama. Tijekom dvije godine njima je prevezeno ukupno 4060 iseljenika-povratnika iz raznih zemalja koji su se iz različitih razloga odlučili na povratak u rodni kraj. Ta putovanja ostavila su duboki trag u životima poje-

Problem je također i kad se model prirodni znanosti nemilosrdno pokušava zaliječiti na humanistiku ili, konkretnije, na znanost o umjetnosti, kao da je riječ o identičnim mehanizmima vrednovanja. Što se tiče, recimo, kriterija citiranosti – moj najcitiraniji rad bio je onaj koji se bavio zvijezdom europskog konceptualnog plesa Jérômeom Belom. Radi se o europski prepoznatom plesnom autoru, naravno da će se taj članak tražiti i citirati. Banalno rečeno – ljude zanimaju teme o kojima pričaju drugi ljudi, oni vole gledati one predstave na kojima je već netko bio i pisati o njima. To naravno ima smisla, ali puno govori o raspodjeli moći, utjecaja, marketingu, načinu na koji funkcioniraju europske producerske mreže, geografiji i sociologiji.

Vorić Lalić – Walter F. Lalich

dinaca koji su se s velikom radošću i nadom odlučili na povratak, ali isto tako i na sredinu koja ih je srdačno dočekala usred hladnog zimskog ugođaja u Gruškoj luci.

Sudbine i putevi povratnika i njihovih obitelji u rodnom kraju bili su različiti. Nekima je to postao trajni povratak, dok se znatni dio vratio odakle je otišao, bogatiji za još jedno iseljeničko iskustvo.

U povodu sedamdesete obljetnice putovanja dvaju brodova iz australskih u hrvatske luke pokušava se ovaj izuzetni događaj izvući iz povijesnog zaborava i upozoriti na njegovu pripadnost zajedničkoj povijesti udaljenih krajeva svijeta. U to vrijeme ovaj događaj izazivao je kontroverzne reakcije, bilo je radosti, ali i čuđenja. No, došao je i trenutak da se pokuša o njemu progovoriti s ove vremenske razdaljine i to u objema sredinama, u Australiji i u Hrvatskoj, koje više nisu toliko udaljene.

Egzodus australskih Hrvata bio je posljedica stanja u Australiji. Naime, nepoznata je činjenica da je kasnih tridesetih godina prošlog stoljeća izbio rasni sukob između starosjedi-

Dakle, ne radi se samo o pitanju kvalitete nekog autora kao autonomne vrijednosti u potpunosti odvojive od socijalnih procesa. Cijelo 20. stoljeće bavilo se time da razotkriva logiku vrednovanja, logiku gledanja, okvire smještanja, ekonomske i klasne faktore i pozicije prednosti. Ne želim nipošto braniti relativističku poziciju i argumentirati nemogućnost vrednovanja, nego upravo suprotno. Mehanizmima vrednovanja mora se oprezno i kreativno pristupiti, umjesto da ih se svodi samo na one mehaničke, numeričke ili kvantifikatorske (dakle na broj publike, broj citata, posjećenost *web-stranica*). Na taj način svi gubimo pred Kardashianima, i to za nekoliko hiljada godina.

lačkih Australaca i novih doseljenika: Engleza te Talijana i Slavena (uglavnom Hrvata pretežito iz Dalmacije). Bilo je poginulih, spaljeno je više stotina kuća. Hrvatski useljenici u to doba bili su žrtve privilegiranih doseljenika iz anglosaksonskoga kruga, drugim riječima žrtve politike tzv. bijele Australije. Gotovo 90 posto povratnika, nakon što su u Jugoslaviji politički i ekonomski marginalizirani, vratilo se se u Australiju.

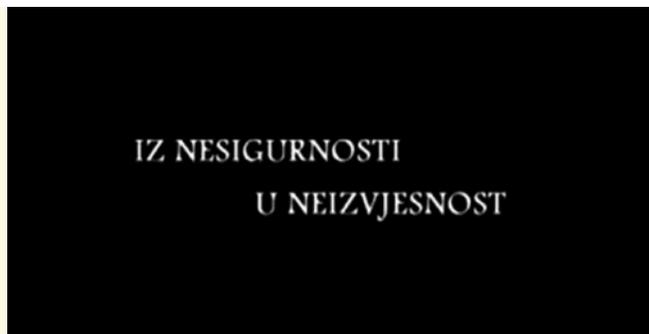
Film prati priče nekih od njih. Oko 150 autentičnih kazivača, suvremenika ovih zbivanja, još je među živima. Njihove biografije pratimo zahvaljujući istraživačkom naporu i objavljenim migrantskim studijama u časopisu *Gordogan* Branka Matana i Matičinu *Hrvatskom iseljeničkom zborniku* australskog Dalmatinca Waltera F. Lalicha, dugogodišnjeg istraživača Hrvatskih studija s Macquarie Universityja iz Sydneya koji je kao dijete bio dionik tih migrantskih izazova.

Brod *Partizanka* nakon samo nekoliko godina izgubio je svoju važnost jer putnika više nije bilo, izgorio je pod sumnjivim okolnostima. Bio je to način da se propala ideja lažno prikaže kao pomorska nesreća. Naplaćena je velika odšteta, a prije požara sav je inventar odnesen.

Scenarij i režiju potpisuje Miro Branković, dok je direktor fotografije Dragan Ruljančić, a montažer Mladen Radaković te stručni suradnik Walter F. Lalich iz Australije.

Vesna Kukavica: *Večeras na HRT-u dokumentarni film o egzodusu australskih Hrvata, Večernji list*, 21. 5. 2018. /integralno)
URL: <https://mojahrvatska.vecernji.hr/vijesti/veceras-na-hrt-u-dokumentarni-film-o-egzodusu-australskih-hrvata-1246760>

Kad se tome pridodaju veliki profiti multinacionalnih izdavača znanstvenih časopisa koji počivaju na radu znanstvenika plaćenih i javnim novcem, i cijela zatvorena logika umjesto otvorene razmjene znanja, stvari postaju jako kompleksne. Natjecateljska utakmica koja ne vodi računa o drugim kategorijama kao što su solidarnost i pravednost, vrijednost za zajednicu, vrijednost istraživanja koje ne donosi neposredne ekonomske rezultate, nije dobra baza niti za dugoročnu održivost niti za smislenost ljudskog postojanja. U odnosu prema tim stvarima, pitanje plagijata je prilično jednostavno. Moglo bi se sad reći da pušem na hladno, jer je u Hrvatskoj problem mala znanstvena produktivnost, a ne obrnuto, ali treba imati na umu širu priču, a ne samo ono što nam je direktno pred nosom.

Kadar s naslovom dokumentarnog tv-filma *Iz nesigurnosti u neizvjesnost*, emitirano 21. i 28. svibnja 2018. u 20 h na Prvom programu Hrvatske televizije

Fotografija sa snimanja u Australiji – na slici s lijeva: Karmela Visković, rođena Lučić, do nje majstor tona Boris Harmić, snimatelj Dragan Ruljančić te scenarist i redatelj Miro Branković

Vori Lalić nastupa u ekranizaciji svojega članka iz *Gordogana* – kadar iz filma

Što se tiče desničarske radikalizacije – mislim da je od očajavanja bitnije stalno iznova ponavljati da su sva socijalna prava, slobode i vrijednosti za koja su se generacije godinama borile, i za koja smo mislili da smo ih dogovorili kao neki nulti stupanj koji više ne trebamo tematizirati, ugrožena. Možemo ih lako izgubiti, onoliko lako koliko su se neki drugi ljudi za njih (i za nas) teško izborili. I nema nikog drugog kome tu borbu možemo prepustiti, ma koliko ona bila prije svega dozlaboga dosadna, kao da slušaš istu stvar na *repeat* dok ti se moždane vijuge ne izravnaju.

Ne možemo si priuštiti mehanizme podijeljene odgovornosti. Nema nikog drugog tko će se za to pobrinuti osim nas. A pod

ovim “mi” mislim na one koji vjeruju u slobodu, jednakost, pravednost i javna dobra.

Srdan Sandić: *Una Bauer: Ne trebamo sjediti i čekati povratak Isusa Krista Umjetnika i praviti se da se ništa oko nas ne događa* (razgovor s Unom Bauer), *Moderna vremena*, portal, 27. 3. 2017. (integralno)
URL: <http://www.mvinfo.hr/clanak/una-bauer-ne-trebamo-sjediti-i-cekati-povratak-isusa-krista-umjetnika-i-praviti-se-da-se-nista-oko-nas-ne-dogadja>

Denis Derk

MATAN: Ne znam hoće li Gordogan opstati

Najava Gordoganove tribine u Večernjem listu

Većina naših čitatelja bez sumnje zna za nevolje koje je *Gordogan* imao u posljednjih godinu dana u svojim odnosima s Ministarstvom kulture. Zbog toga vjerujemo da nikakva "uvodna objašnjenja" nisu nužna. Oni koji eventualno ne znaju ništa o tim nevoljama lako će se snaći na stranicama koje slijede.

Željeli smo prirediti dosje "slučaja *Gordogan*" u cjelovitom obliku, prenoseći sve što je objavljeno u medijima i na tzv. društvenim mrežama, uključujući i tekstove e-pisama koje smo primali. Na žalost se ispostavilo da je želja nerealna, jer bi materijal kojim raspolažemo ispunio prevelik prostor ovoga sveska. Zbog toga smo se odlučili prenijeti samo osnovne tekstove "slučaja" i tekstove koji ilustriraju različite probleme o kojima se govorilo.

Prilozi su poredani kronološki. Naslovi i podnaslovi su – uz nekoliko iznimaka – priređivačevi, izvorna oprema uvijek je navedena u bibliografskim podacima na kraju teksta

Temat je priredio Branko Matan.

U petak će u Knjižnici Bogdana Ogrizovića biti predstavljen novi broj časopisa *Gordogan*. Glavna tema dvobroja posvećena je nastanku hrvatskih grbova, koje su u opsežnoj studiji obradili Mate Božić i Stjepan Ćosić. Kao jedan od autora s temom *Uz portret Dinka Štambaka iz pera Petera Ustinova* ističe se i Ivo Sanader!

Otvoren put do ukidanja

No, prije predstavljanja svih tema novog broja uglednog časopisa, glavni urednik Branko Matan pročitat će kratku izjavu u povodu odluke Ministarstva kulture da 2018. obustavi sufinanciranje časopisa. Matana pitamo što će biti s *Gordoganom*?

- Ne znam što će biti s časopisom. Lani smo gotovo dvije trećine sredstava dobili od zagrebačkog Ureda za kulturu. Sada čekamo što će oni reći. U slučaju da nas nastave pomagati mogli bismo izaći i u 2018. premda u dosta smanjenom opsegu. Ovisi dakako o iznosu. Što se tiče Ministarstva, nemamo iluzija da će se njihova odluka mijenjati. Posljednjih nekoliko godina kontinuirano su nam smanjivali ionako ponižavajuće male potpore. Pisali smo žalbe i prigovore, na većinu nismo dobili ni odgovor. Čak su nam odbijali otkupljivati knjige za javne knjižnice. Nevjerojatno, ali odbili su nam otkupiti bibliografiju časopisa. Izdavač *Gordogana* je udruga koju tvore njegovi urednici. Nemaмо nikakvih "unutrašnjih rezervi" ili alternativnih mogućnosti. Ovaj čas znam jedino da su u redakciji portala *Telegram* najavili da će organizirati tzv. crowdfunding za nas. Znači, internetsko prikupljanje dobrovoljnih priloga čitatelja i simpatizera – kaže Matan.

ČASOPISI

Odbijen Gordogan, najvažniji časopis u Hrvatskoj

piše Miljenko Jergović

Časopis za književnost i sva kulturna pitanja *Gordogan* izlazio je od 1979. pa do 1998. godine. Ponovno je pokrenut 2003. kao kulturni magazin pod uredništvom Branka Matana. Sadašnji je izdavač udruga za kulturu Novi Gordogan. Od Ministarstva kulture su, primjerice, 2008. godine dobili godišnju potporu od 100 000 kuna. No, iznos se iz godine u godinu smanjivao. Tako su 2013. dobili 40 000 kuna potpore od Ministarstva, lani samo 20 000 kuna, a ove su godine dobili zvučnu odbijenicu.

Šestoro odgovornih

- U petak ću na predstavljanju pročitati izjavu uredništva u kojoj ćemo od odgovornih tražiti da obrazlože svoju odluku. Potporu *Gordoganu* ukinulo je šest ljudi, petero članova povjerenstva i ministrica kulture. Mi ćemo ih poimenično pozvati da javno obrazlože zbog čega nas nakon četrdeset godina izlaženja žele obustaviti. Vjerojatno su najpoznatiji među njima Kristian Novak, trenutna "književna zvijezda", i Krešimir Nemeć, književni povjesničar. Baš bih volio čuti u ime kakve hrvatske književnosti žele zadaviti časopis koji je među našim časopisima prilična rijetkost po tome što hrvatsku književnu i kulturnu prošlost tretira kao nešto živo – veli Matan.

Denis Derk: *Matan: Ne znam hoće li Gordogan opstati; Ministarstvo kulture neće financirati Gordogan, časopis za književnost i kulturna pitanja čiji budžet pada iz godine u godinu, a sada ovisi o dotaciji Grada Zagreba; Novi dvobroj posvećen je hrvatskim grbovima, koje su izučili Mate Božić i Stjepan Čosić, a kao jedan od autora ističe se i Ivo Sanader!*, *Večernji list*, 59/2018, br. 19 397, 31. 1. 2018, str. 37. (integralno)

Kako je to već ustaljeno u mandatu ove Vlade, većina novca za časopise odlazi desnim i ekstremno desnim "novinama za kulturu", koje se, uglavnom, bave utjerivanjem domoljublja u kosti, progonom nestomišljenika i manjinskih skupina, revizijom lokalnih i globalnih rezultata Drugog svjetskog rata, i malo čim drugim. Ono što preostane služi za stvaranje privida o živosti hrvatske kulture, koja je, barem kad je o

pisanoj riječi, a pogotovu o časopisima riječ, uglavnom mrtva. Među odbijenima našli su se i neki časopisni stupovi žive hrvatske kulture i kulturne tradicije:

Kolo, Cantus, Čovjek i prostor, Život umjetnosti. Otpisani su i oni važni časopisi s kojima se obračunava u ime ideala preporučajuće konzervativne, domoljubne i libertarijanske kulture: *Up and Underground* i *Komikaze*. Kada bi postojala nekakva kulturna scena, kao što srećom ne postoji, i kada bi postojale novine i javni mediji koji bi se stvarno bavili važnim pitanjima prosvijećenosti kao temelja narodnoga zdravlja, kao što već odavno ne postoje, na razinu skandala bila bi izdignuta činjenica da je odbijen daleko najvažniji i najugledniji hrvatski kulturno-književni časopis, a možda i posljednji ozbiljni časopis za kulturu južno od Sutle i zapadno od Dunava: *Gordogan*. Njegova likvidacija ujedno je i najvažniji učinak ovogodišnje raspodjele novca za časopisnu kulturu, unutar Ministarstva kulture RH. [1]

Miljenko Jergović:
Odbijen Gordogan, najvažniji časopis u Hrvatskoj, Jutarnji list, 21/2018, br. 6971, 13. 1. 2018, str. 16.

Branko Matan

Izjava

U povodu odluke Ministarstva kulture da nakon četrdeset godina obustavi sufinanciranje časopisa Gordogan – uredništvo postavlja pitanja članovima povjerenstva i ministrici, pročitano na predstavljanju časopisa u Knjižnici i čitaonici Bogdana Ogrizovića, 2. 2. 2018.

Ministarstvo kulture objavilo je 19. prosinca prošle godine svoju odluku o financiranju časopisa u 2018. Tom odlukom u potpunosti je obustavljeno podupiranje našega časopisa. Uredništvo *Gordogana* željelo bi u vezi s time iznijeti nekoliko prigovora, komentara i pitanja.

Odluku je donijela ministrica kulture gospođa Nina Obuljen Koržinek na temelju preporuke stručnoga povjerenstva u slijedećem sastavu: Katica Matković Mikulčić iz knjižnice u Velikoj Gorici, Lahorka Plejić Poje s kroatistike na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, Ivica Matičević s Odsjeka za povijest hrvatske književnosti HAZU, Krešimir Nemeć, također s kroatistike zagrebačkog Filozofskog fakulteta, te književnik Kristian Novak, zaposlen na riječkom Filozofskom fakultetu, i on na kroatistici.

Dio naših pitanja odnosi se na proceduru, na način na koji je odluka o *Gordoganu* donesena.

Neprištojan način

Kao prvo, nitko nam nikada – ni posljednjih mjeseci, ni posljednjih godina – nije ništa rekao o tome zbog čega su mjerdavne osobe u ministarstvu nezadovoljne časopisom. *Gordogan* izlazi četrdesetak godina i takav bi časopis možda mogao – barem po našem mišljenju – očekivati neki pokušaj razgovora s uredništvom, iznošenja onoga što se doživljava kao problem. To bi bila neka minimalna kulturna etiketa ili dobar običaj. Ništa od toga se nije dogodilo. Kao što naši čitatelji znaju, u više navrata smo se raznim žalbama i dopisima obraćali Ministarstvu i pokušavali inicirati neku vrstu dijaloga. Prije godinu dana smo izravno pitali što se zbiva i da li Ministarstvo namjerava ukinuti potporu časopisu. U odgovoru koji smo primili – i koji je objavljen u novome broju – naše pitanje je ignorirano. U jednu riječ: odluka je donesena na neprištojan način. S druge strane, živimo u Hrvatskoj, svi to znamo, možda je očekivanje pristojnosti bilo malo pretjerano.

Odlučivanje bez primjeraka

Nadalje, sporan nam se čini datum objavljivanja odluke. Časopis je objavljen 14. prosinca i mi smo ga nakon toga, u skladu s ugovorom, dostavljali članovima povjerenstva na njihove adrese. To je trajalo nekoliko dana, u pojedinim slučajevima i duže. Više hrvatskih časopisa, pa i takvih koji – poput nas – izlaze u jednom svesku godišnje, objavljeno je tek potkraj godine ili čak u siječnju. A ovaj sastav povjerenstva je nov, ovo je prvi put da im na adrese stižu primjerci. Odluka Ministarstva objavljena je 19. prosinca i ministrica se odmah javno pohvalila ažurnošću rada svojega pogona.

Pitamo ministricu kulture da li je moguće da je tražila od članova povjerenstva da odlučuju o časopisima prije nego što su dobili primjerke u ruke? Pitamo članove jesu li pristali na takav pritisak i zašto su to učinili, ako jesu?

Krešimir Nemeć u sukobu interesa

Naš treći prigovor o proceduri tiče se sastava povjerenstva. U njemu sjedi Krešimir Nemeć, glavni urednik *Foruma*, jednog od poznatih hrvatskih časopisa. Znači: urednik jednog časopisa odlučuje o drugim časopisima, pa i o svojem. Posrijedi je očit sukob interesa i pitamo ministricu zbog čega je odobrila takav sastav povjerenstva, sastav koji na sve odluke povjerenstva baca tešku sjenu i zapravo ih čini nelegitimnima. Pitamo ostale članove zbog čega su pristali biti sudionici tako neugodnog i za njih kompromitantog aranžmana?

Mnogo više od procedure zanima nas sama odluka: zbog čega, dame i gospodo, želite ukinuti *Gordogan*? Koji su vaši motivi, postoje li kakvi argumenti? Pozivamo vas da javno obrazložite svoj čin.

Stjepan Čosić, Nenad Ivić, Neven Budak i Branko Matan – fotografija snimljena 2. veljače 2018. u 18 h u prostoru zagrebačke Knjižnice i čitaonice Bogdana Ogrizovića neposredno prije početka održavanja tribine na kojoj će biti pročitana izjava u povodu odluke Ministarstva kulture te nakon toga predstavljena studija Mate Božića i Stjepana Čosića *Nastanak hrvatskih grbova: Podrijetlo, povijest i simbolika od 13. do 16. stoljeća* objavljena u *Gordoganu*, br. 35-36, 2017.

Snimila: Jelena Berković

Snimila: Jelena Berković

Dio publike na tribini dok se čeka njezin početak

S naše strane ruke su nam vezane, moramo šutjeti. Nije na nama da vrednujemo svoj rad.

U javnosti nema negativnih odjeka na *Gordogan*

No nešto se ipak može reći. *Gordogan* je glasilo koje ima rubriku kakve u nas – ako ne griješim – nema, a možda dosad nije ni bilo. To je rubrika *Odjeci na časopis i knjige*, nalazi se u uvodnome dijelu svakoga broja. U rubrici donosimo bibliografske podatke o svemu što je o časopisu objavljeno. Nerijetko pojedine članke opširno citiramo ili ih čak u potpunosti prenosimo. U toj rubrici nema selekcije, sve za što čujemo ulazi u nju. Zbog toga možemo i reći da negativnih odjeka na *Gordogan* – koliko mi znamo – nema. Ima deskriptivnih, neutralnih prikaza, ima kritičkih primjedaba uz pojedine članke, pretežu pohvale, ponekad bude i superlativa. Prema tome, nezadovoljstvo *Gordoganom* javno nije poznato.

Recite, dragi kolege kroatisti ...

Na kraju, s obzirom da u sastavu povjerenstva dominiraju kroatisti, ima ih barem četvero, odvažit ćemo se spomenuti još nešto. *Gordogan* je časopis čije je izlaženje u ovih četrdeset godina tijesno vezano uz neka ključna imena hrvatske kulture i pismenosti. U prvoj seriji valjda glavna naša tema bio je Miroslav Krleža. Spominjući njega, pa i druge koji slijede, ne mislim toliko na lijepe tekstove i pametne interpretacije koliko na radove koji su donosili nepoznate činjenice. Da *Gordogana* nije bilo, leksikonske natuknice o Krleži izgledale bi drukčije nego što izgledaju (primjerice osamdesetih godina naručili smo cijelu knjigu i poslali stručnjaka-entuzijasta na obilazak Zagorja i Međimurja da genealoški istraži sve njegove pretke). Naši autori bili su – izostavljam članove uredništva – u prvoj seriji Stanko Lasić, Nada Klaić, Radovan Ivšić, Nikola Šop, Ivan Slamnig, Antun Šoljan, Vjeran Zuppa, Željka Čorak, Zvonimir Mrkonjić. U drugoj seriji opet Krleža, opet Lasić, zatim Dinko Štambak i najviše Josip Horvat.

E, sad, kako se može biti kroatist i ukidati jedan od veoma malobrojnih naših časopisa koji hrvatsku književnu i kulturnu prošlost tretira kao nešto živo ili istinski zanimljivo. U ime kakve

to hrvatske književnosti i hrvatske pismenosti želite zadaviti takav časopis? Kojih to autora?

I uopće, ako vam nije teško, dajte, recite, dragi kolege kroatisti i ostali, zašto ste odlučili tako kako ste odlučili i kako je, za pravo, to odlučivanje išlo? Je li bilo diskusije? Je li netko rekao i neku dobru riječ za nas? Možda književnik Kristian Novak, barem u ime autorske solidarnosti? Je li netko zamolio gospodina Nemeca da – u ime elementarnog ukusa – izađe iz prostorije dok se odlučuje o likvidaciji časopisa koji bi on, možda, mogao doživljavati konkurentskim? Iz prostorije ili, još primjerenije, iz sastava povjerenstva? Je li netko od članova predložio da se razgovara s urednicima i obavijesti ih o prigovorima časopisu?

Kulturno rušilaštvo

Ili malo šire: tko vas je ovlastio za takvo kulturno rušilaštvo?

To bi, za prvu ruku, bila naša pitanja, vama i ministrici Obuljen Koržinek.

Dok od vas ne čujemo drukčije, za nas je vaš čin još jedan korak u stvaranju pretpostavki za vladanje u općoj neukosti, nekompetenciji i nepismenosti, korak u gušenju slobode govora u našoj zemlji. U produbljivanju fanatizma i snaženju nacionalističkog “glajhšaltunga” kojem već duže vrijeme svjedočimo. “Glajhšaltunga” koji je za nas kao pojedince, jednako kao za zajednicu, iracionalan i samoubilački.

Branko Matan
Glavni urednik časopisa *Gordogan*

Izjava je pročitana u petak 2. veljače 2018. u 18 h u prostoru Knjižnice i čitaonice Bogdana Ogrizovića, Zagreb, u uvodnome dijelu tribine održane u povodu objavljivanja studije Mate Božića i Stjepana Čosića *Nastanak hrvatskih grbova: Podrijetlo, povijest i simbolika od 13. do 16. stoljeća*, časopis *Gordogan*, 35-36, 2017.

Povjerenstvo Ministarstva zove se Kulturno vijeće za knjižnu, nakladničku i knjižarsku djelatnost.

Objavljeno na Facebook-stranici časopisa 4. 2. 2018.

Čitatelji i simpatizeri časopisa pišu protestna pisma ministrici

Na inicijativu Nevena Jovanovića više pojedinaca pisalo je ministrici kulture – donosimo tekstove e-pisama koje su autori dostavljali uredništvu na uvid

Neven Jovanović, pismo ministrici, 4. 2. 2018.

----- Original Message -----

From: "Neven Jovanović"

To: <kabinet@min-kulture.hr>

Cc: <Dubravka.Djuric-Nemec@min-kulture.hr>; <casopis.gordogan@gmail.com>

Sent: Sunday, February 04, 2018 11:37 PM

Subject: Prosvjed protiv obustave potpore časopisu Gordogan

Ministrici kulture Republike Hrvatske
dr. sc. Nini Obuljen Koržinek

Poštovana gospođo ministrice,

upravo sam saznao da je Ministarstvo kulture 19. prosinca prošle godine odlukom o financiranju časopisa u 2018. u potpunosti obustavilo podupiranje časopisa "Gordogan".

Smatram, na osnovi sustavnog uvida u godišnju produkciju hrvatskih časopisa tijekom nekoliko godina, da je "Gordogan" kvalitetom priloga, ozbiljnošću pristupa, angažmanom redakcije vodeći hrvatski časopis. Da, upravo "vodeći", ne "među vodećima". Ne želim to dalje dokazivati – jasno je to svakome tko je ikad prelistao nekoliko brojeva "Gordogana".

Za hrvatske građane i hrvatske porezne obveznike bit će velika šteta ako izgube ovaj časopis. Neće tu štetu primijetiti sutra, niti prekosutra -- ali njihov će duhovni život biti siromašniji i, u punom smislu riječi, manje kulturni.

Zato upućujem Ministarstvu kulture prosvjed protiv obustave podupiranja časopisa "Gordogan", i pozvat ću sve koje poznajem da učine isto.

S poštovanjem i zabrinutošću,

Neven Jovanović, Zagreb

Neven Jovanović, okružnica nastavnicima Filozofskog fakulteta, 4. 2. 2018.

----- Original Message -----

From: "Neven Jovanović"

To: <svima@ffzg.hr>

Cc: <casopis.gordogan@gmail.com>

Sent: Sunday, February 04, 2018 11:44 PM

Subject: Prosvjed protiv obustave potpore časopisu Gordogan

Poštovani kolege s Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu,

prosljeđujem prosvjedno pismo koje sam, doznajući za obustavu financiranja časopisa "Gordogan" (<<https://www.facebook.com/Gordogan-275080495850701/>>), uputio Ministarstvu kulture.

Kao doktor znanosti, kao filolog, kao humanistički znanstvenik smatram da se radi o lošoj odluci koja će bitno štetiti kulturi u Hrvatskoj.

Pozivam sve koji dijele moju zabrinutost da također prosvjeduju kod Ministarstva (primjerice, na adresu <kabinet@min-kulture.hr>, na koju sam poslao donju poruku).

Srdačno,

Neven Jovanović
radnik Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Tvrtko Jakovina, pismo ministrici, 5. 2. 2018.

----- Original Message -----

From: "Tvrtko Jakovina"
To: "Gordogan" <casopis.gordogan@gmail.com>
Sent: Monday, February 05, 2018 8:45 AM
Subject: Prosvjed, Gordogan

Ministrici kulture Republike Hrvatske
dr. sc. Nini Obuljen Koržinek

Poštovana gospođo Obuljen Koržinek,

Već dugo se govorilo, a sada je postalo jasno da je Ministarstvo kulture od 19. prosinca prošle godine u potpunosti obustavilo podupiranje časopisa "Gordogan".

Riječ je o vodećem časopisu u RH, jednom od rijetkih na koji smo mogli biti ponosni. Naravno, različitim se stvarima različiti Hrvati ponose (ili se zbog nečega srame), ali državni su činovnici predstavnici oba dijela društva.

Zato vam šaljem ovaj prosvjed. Gašenje Gordogana je sramota.

Uz slabašnu nadu da se stvari mogu promijeniti,

Tvrtko Jakovina
red.prof. FF u Zagrebu

Ada Pavlič-Cottiero, pismo ministrici, 6. 2. 2018.

----- Original Message -----

From: Ada Pavlic-Cottiero
To: kabinet@min-kulture.hr ; Gordogan Casopis
Sent: Tuesday, February 06, 2018 12:01 AM
Subject: Gordogan

Neven Jovanović

Poštovana gđo ministrice,

Još jedan mail u vezi ukidanja dotacija Gordoganu.

Najprije da se predstavim: ja sam anonimni kulturni korisnik, čitač Gordogana, rijetko i autor članaka, akademski obrazovana osoba, ja sam netko za koga se stvara kulturno-umjetničko djelo jer ga kupujem-posuđujem-bilo kako do njega dolazim, zatim konzumiram, probavljam i od njega se izgrađujem, naravno, uz vlastiti odabir hranjivih kulturnih sastojaka, a taj odabir se gradi doživotno.

Ne gajim ni najmanju nadu da ćete pročitati moj mail, a ako ga kojim slučajem i pročitate, ne znam hoće li na Vas djelovati, ali ipak pišem. Zašto: jer sam uporna, jer želim čitati kvalitetne tekstove, jer sam navikla da postoje, jer mi trebaju, a Vi ste dobrovoljno u poziciji da njihovu egzistenciju omogućavate. Jest, danas imamo internet, govorimo jezike, možemo naći puno toga i tražimo i čitamo-slušamo-gledamo. Uz taj širi, globalni pogled želimo, a dapače i trebamo, onaj lokalni, donekle i osobni. Trebamo sve ono što nam se daje u Gordoganu, utemeljeno, istraženo do granica mogućeg, analitično, sistematično, cjepidlačno, napokon dokazano ili pokazano, relevantno, obaviješteno, kvalificirano. Gordogan govori o nama i nama koliko god je moguće autentično, logički pa i znanstveno utemeljeno. Nejasno mi je kome takva pojava smeta, zašto za takvo nešto temeljno u našoj maloj zajednici koja gotovo iščezava demografski i kulturološki ne postoji ni najmanji interes. Ni 20 000 kn. Ni 10 000 kn. Jeste li čitali Gordogan?

Mi konzumenti takvih Gordogana, kakvih tiskovina i nema baš puno (ovdje si uzimam za pravo da predstavljam čitaoce jer poznam dosta njih) nismo opaki ni opasni, ne ugrožavamo redak, ne planiramo revolucije i društvene lomove, mi uglavnom kako-tako preživljavamo i sebe gradimo kroz spoznaje koje prenosimo dalje svojoj okolini, nimalo destruktivno. Vjerujem da

gradimo analitičko mišljenje, otvorenost spram učenja, poštovanje svog i tuđeg mišljenja. Inače ne bismo čitali Gordogan i baš bi nam bilo svejedno, a i u tom slučaju ja ne bih pisala ovaj mail. Također vjerujem da zaista djelatno (iako nevidljivo) održavamo naše malo, na žalost, gotovo nestajuće društvo, ima li u tome nečeg lošeg ili nepotrebnog?

Dakle, molim Vas, istražite, ustanovite da li ovo društvo treba takvo nešto? Jest, možete slobodno reći: to je za njih nekolicinu, pa tko to čita?? Zapitajte se ima li više uopće takvih ljudi i jesu li oni potrebni? Treba li više itko čitati Josipa Horvata (što će nam, tko je to?), želimo li kvalitetne recenzije knjiga (a zašto kad većina čita bezvezarije), zanima li nas Krleža, želimo li hrvatski prijevod vrhunskog teksta M. Yourcenar, itd, itd?

Želite li Vi takvo nešto, jeste li otvorili i pročitali Gordogan? Ako niste, ok, niste, ali probajte, školovana ste osoba, sigurna sam da ćete naći nešto što će Vas istinski zaintrigirati, od čega ćete puno toga naučiti. Vrijedi li to 20 000 kn iz državne munčele?

Srdačan pozdrav Ada Pavlić-Cottiero

Neven Jovanović javlja da je primio odgovor iz Ministarstva, 6. 2. 2018.

Postovani kolega Matan,

prosljedjujem, ad informandum, odgovor koji sam dobio od KABINETA(!).

Vjerojatno ce slicno biti odgovoreno i drugima.⁰¹

Pozdrav,
Neven

Kabinet ministrice odgovara, 6. 2. 2018.

----- Original Message -----

Naslov: RE: Prosvjed protiv obustave potpore casopisu Gordogan

Šalje: "KABINET" kabinet@min-kulture.hr

Datum: Uto, veljača 6, 2018 3:42 pm

Prima: "neven.jovanovic@ffzg.hr"

Cc: Marija Šiško Marija.Sisko@min-kulture.hr

Tvrtko Jakovina

Poštovani gospodine Jovanoviću,

nastavno na Vaš mail obavještavamo Vas kako slijedi; Vrednovanje prijava za financiranje javnih potreba u kulturi, pa tako i časopisa, obavlja se prema vrlo strogim kriterijima koji osim književne kvalitete (časopisa) uključuju i niz drugih aspekata koji često nisu na prvi pogled vidljivi široj javnosti. Razlozi za odbijanje financiranja časopisa "Gordogan" nisu ni estetske ni sadržajne prirode, nego višegodišnje neuredno izvršavanje obveza (neredovito izlaženje, manjkava izvješća...), što je kod dodjele državnih potpora koje podliježu nadzoru vrlo važan kriterij. Spomenuto višegodišnje neuredno izvršavanje ugovornih obveza, uključujući i diskontinuitet izlaženja, razlog je i za smanjivanje iznosa potpore tijekom prijašnjih godina kada su takve prijedloge davala vijeća drugačijeg sastava, a odluke potpisivali drugi ministri. Kulturno vijeće za knjižnu, nakladničku i knjižarsku djelatnost kvalitetu časopisa "Gordogan" ocijenilo je pozitivno. Časopis, nažalost, nije zadovoljio ostale kriterije, a Ministarstvo kulture se u svojim odlukama o financiranju mora pridržavati kriterija i ostati dosljedno u njihovoj provedbi.

S poštovanjem,

Ana Perišić Mijić

tajnica Kabineta ministrice

Ministarstvo kulture Republike Hrvatske

Runjaninova 2

10 000 Zagreb

tel. + 3851 4866 306

e-mail. kabinet@min-kulture.hr<mailto:kabinet@min-kulture.hr>

www.min-kulture.hr<http://www.min-kulture.hr/>

⁰¹ Točno tako je bilo.

Neven Jovanović odgovara Ministarstvu, 6. 2. 2018.

----- Original Message -----

From: "Neven Jovanovic"

To: "KABINET" <kabinet@min-kulture.hr>

Cc: <casopis.gordogan@gmail.com>

Sent: Tuesday, February 06, 2018 4:18 PM

Subject: RE: Prosvjed protiv obustave potpore casopisu Gordogan

Poštovana gđo ministrice, poštovana gđo Perišić Mijić,

zahvaljujem na brzom i informativnom odgovoru.

I dalje ne odobravam odluku Ministarstva i nadam se da će "Gordogan", kad bude dokazao da ispunjava ostale stroge i manje vidljive kriterije osim književne kvalitete, ponovno ući u sufinanciranje iz proračuna države čiji sam, među ostalima, porezni obveznik i ja.

S poštovanjem,
Neven Jovanović

Neven Budak javlja da je pisao ministrici, 6. 2. 2018.

----- Original Message -----

From: "Neven Budak"

To: "Gordogan" <casopis.gordogan@gmail.com>

Sent: Tuesday, February 06, 2018 9:55 PM

Subject: Re: Fw: Odjeci – Gordogan, Ministarstvo

Poštovani gospodine Matan,

hvala na obavijesti. Upravo sam ministrici poslao prosvjedni mail.

Srdačan pozdrav,
Neven Budak

Vori Walter Lalich, pismo ministrici, 8. 2. 2018.

From: Walter Lalich [mailto:walter.lalich@mq.edu.au]

Sent: Thursday, February 08, 2018 9:02 AM

To: KABINET kabinet@min-kulture.hr

Cc: Gordogan casopis.gordogan@gmail.com

Subject: Podrska Gordoganu iz Sydneya

Neven Budak

Dobro vam jutro postovana gospodjo Ministrice Obuljen Korzinek

Citatelj sam casopisa Gordogana od njegova prvog broja. Doprinio sam izdavackoj djelatnosti casopisa s nekoliko tekstova koji se ne nalaze u domeni kroatistike, jasno bez honorara.

Zaprepasten sam odlukom Ministarstva kulture Hrvatske da obustavi potporu ovom uglednom intelektualnom casopisu koji izlazi usprkos minimalne drzavne potpore. Jos vise sam zapanjen jeftinim tumacenjem te sramotne odluke upucene neolicini uglednih prosvjednika. Objasnjenje o prekidu takve nezamislivo male potpore, najvjerojatnije u visini jednomjesečnih ministarskih primanja, je ispod bilo kakvog civilizacijskog standarda u demokratskom drustvu. Hoce li to spasiti drzavni praracun? Trazi se od izdavaca previse obveza zauzvrat davanja minimalne potpore. Povecajte znacajno potporu pa ce biti moguće izdavati casopis u okviru trazениh profesionalnih ocekivanja.

Ako je ovaj broj casopisa i kasnio nekoliko dana bilo je to vjerojatno zbog mene. Naime, istodobno sam pisao tekst o problemima povratka iseljenika koji je upravo izasao u jucer promoviranom *Zborniku* Matice iseljenika Hrvatske u Zagrebu.

Veliki hrvatski knjizevnik Radovan Ivisic (autor *Kralja Gordogana*) je bio prisiljen radi surove drustvene klime pocetkom 1950ih godina napustiti svoj Zagreb. Prosla su mnoga desetljeća prije nego je dosao u posjetu, kao sto se ni mnogi koji sada odlaze iz Hrvatske nece tako brzo vratiti.

Smatram da bi demokratska Hrvatska morala itekako biti ponosna sto ima casopis *Gordogan*; da ima casopis sa jakim simbolickim imenom revolta na tmurna razdoblja hrvatske kulture!

Ova nevjerojatna odluka Ministarstva kulture će podsjetiti na to razdoblje mnoge među tisućama koji se sada iseljavaju slijedeći primjer Radovana Ivsica, i to ne samo radi zarade.

Saljem Vam ovaj dopis s nadom i željom da preispitate tu nepojmljivu odluku i da ćete dapače značajno povećati doprinos Republike Hrvatske časopisu *Gordogan* kako bi se sjekali ne samo velikog hrvatskog pisca koji je desetljeća proveo u egzilu već time i značajno doprinijeti napretku hrvatske kulture, a posebno kroatistike.

Sa postovanjem

Vori Walter Lalich, PhD
Znanstveni suradnik
Centar hrvatskih studija
Department of International Studies
Faculty of Arts, Macquarie University
Sydney, NSW 2109
Australia
61 02 95602360

Vori Walter Lalich odgovara ministrici, 9. 2. 2018.

----- Original Message -----

From: Walter Lalich
To: KABINET
Cc: Gordogan
Sent: Friday, February 09, 2018 11:17 AM
Subject: Re: Podrska Gordoganu iz Sydneya

Postovana gospodjo Ministrice Obuljen Korzinek

Zahvaljujem se najljepse na vrlo brzom odgovoru koji mi je poslala Tajnica vaseg kabineta Ana Perisic Mijic.

Smatram da je taj reciklirani neuvjerljivi odgovor ispod profesionalne razine bilo kojeg ministarstva kulture, osim ako ne krije pravi razlog za uklanjanje potpore časopisu *Gordogan*.

Koji su to uopće stvarni *ostali kriteriji* koji nisu udovoljeni, dok su svi osnovni razlozi zbog kojeg je ovaj časopis uopće izlazio na granici besparice godinama zadovoljavajući?

Ministarstvo kulture Hrvatske bi moralo itekako biti zadovoljno da tek s nekoliko desetaka tisuća kuna podržava izdavanje ovog rijetkog intelektualnog časopisa u drzavi. Navedena tumačenja bi bila uvjerljiva ukoliko bi financijska potpora bila u stotinama tisuća kuna što bi uredništvu časopisa omogućilo zapošljavanje službenika zaduženog i za održavanje kontakata s Ministarstvom te osiguralo minimalne honorare vrijednim samozatajnim suradnicima.

Sudeći po ovom odgovoru izgleda da u Ministarstvu prevladava birokratska sitnicavost na štetu interesa hrvatske kulture, a posebno kroatistike.

Smatram da ima i vremena i prilike za promjenu ove vrlo štetne odluke na ustrb razvoja hrvatske kulture koja je sudeći po informacijama s kojim raspolazem i na ovoj udaljenosti nepovoljno iznenadila mnoge hrvatske poreske platise i izvan kruga redovitih citatelja i suradnika časopisa *Gordogan*.

S postovanjem
Vori Walter Lalich, PhD

Mile Babić, pismo ministrici, 10. 2. 2018.

Šalje: Mile Babić <dekan.babic@gmail.com>
Datum: 10. veljače 2018. u 15:55
Predmet: Pismo ministrici
Prima: kabinet@min-kulture.hr

Poštovana ministrice kulture,
gospođo Obuljen Korzinek,

sa zaprepaštenjem sam dočekao odluku Ministarstva kulture Republike Hrvatske po kojoj je financijska potpora "Gordoganu", najuglednijem hrvatskom kulturnom časopisu, uskraćena za ovu (2018) godinu. Premda izvješća o potporama časopisnoj produkciji za prethodne godine nisu davala naslutiti ništa dobro, odluku donesenu 19. prosinca 2017. doživio sam na jedini mogući način: kao provedbu odluke o likvidaciji "Gordogana" koja je donesena još preklani, kad je časopisu dodijeljena ponižavajuće niska svota (20 000 kn), koja je u praktičnom smislu bila najava uništenja časopisa, a Vaša je odluka sada s njom izjednačena.

Formalni razlozi što ih Ministarstvo navodi u naknadnom obrazloženju svoje odluke (objavljenom na službenoj web stranici) krajnje su neuvjerljivi, a za domaću kulturnu javnost (koliko je ima) i za akademsku zajednicu potpuno su irelevantni. Naime, "stroga pravila" na koja se Ministarstvo poziva važna su samo za administraciju i – više ni za koga. Ta pravila nisu cilj, nego sredstvo. Cilj je kultura, koja imperativno zahtijeva da se "Gordogan" – kao hrvatski kulturni proizvod veoma cijenjen u zemlji, a posebno u inozemstvu – potpomaže redovito i obilato, a u kriznim vremenima čak i uz ulog posljednje kulturnjačke kune.

Povijest nas uči da narod može opstati i bez vlastite države, ali nikako ne može bez kulture.

Kao časopis za visoku kulturu, to pouzdano znam, "Gordogan" ima svoje redovite i pažljive čitatelje ne samo u Hrvatskoj i

Mile Babić

zemljama bivše Jugoslavije, nego i u zapadnom svijetu. Do uglednih ljudi zaposlenih na slavističkim i kroatističkim katedrama u Europi i sjevernoj Americi zasigurno je stigla vijest o Vašoj odluci. Želite li doista da odluka koju ste potpisali i posljedice koje iz nje proistječu postanu predmetom neugodnih napisa u tiskovinama kakve su "New York Times", "New York Review of Books", "Süddeutsche Zeitung", "Frankfurter Allgemeine Zeitung", "Le Monde" ... ? Nitko se u tim glasilima zasigurno neće osvrnuti na formalne razloge za uskraćivanje potpore, bez obzira na njihovu (ne)potkrijepljenost, nego će se usredotočiti na posljedice Vaše odluke.

Još nije kasno da odluka koja izravno škodi hrvatskoj kulturi (posredno, naravno, i aktualnoj vlasti, pa i Vašem osobnom ugledu) bude radikalno promijenjena odnosno zamijenjena čvrstom odlukom o izdašnom financiranju časopisa "Gordogan" i knjiga Biblioteke "Gordogan", sve na dobrobit hrvatske kulture i na ponos Ministarstvu kulture.

S poštovanjem,
Dr. fra Mile Babić, OFM

Dr. sc. fra Mile Babić
Franjevačka teologija Sarajevo
Aleja Bosne Srebrene 111
BiH – 71 000 Sarajevo

Ada Pavlić-Cottiero, pismo ministrici, 13. 2. 2018.

----- Original Message -----

From: Ada Pavlic-Cottiero
To: kabinet@min-kulture.hr ; Gordogan Casopis
Sent: Tuesday, February 13, 2018 11:34 PM
Subject: Gordogan

Poštovana gđo ministrice,

ponovo Vam se javljam u vezi problematike časopisa Gordogan, u svojstvu čitatelja, konzumenta kulturnih proizvoda i po-reznog obveznika/investitora. Još jednom hvala na Vašem brzom odgovoru, koliko mi je poznato i drugima koji su pitali poslali ste isti tekst s obrazloženjem kako uredništvo Gordogana nije poštovalo svoje obaveze koje je trebalo obaviti (poslati izvješća, izaći na vrijeme). Sasvim mi je razumljivo Vaše inzistiranje na poštivanju propisa, zaista ministarstva sebi ne smiju dozvoliti da djeluju neregularno.

Nakon toga čitam odgovor uredništva Gordogana na tekst sa stranice Ministarstva kulture u kojem stoji da su sve obaveze obavljene i da požurnice nisu dobivali.

Pitam se slijedeće:

1. Je li moguće da ovako vrijedan časopis gubi svoju zaista simboličnu potporu zbog administrativnih razloga? Neizbježno se postavlja pitanje bi li Ministarstvo odbilo potporu npr. tiskanju Hamleta (ukoliko bi se pojavio u nas neki Shakespeare, a tko zna, zašto ne?) jer nije predao izvješće? Očigledno bi Ministarstvo moralo tako postupiti i imalo bi se za to valjan razlog. Predlažem da se o tome temeljito razmisli i da se razmotri promjena propisa vezanih za dodjelu sredstava. Imam ideja kako bi se to moglo (a da se istovremeno izbjegne davanje sredstava nekome tko ne radi ništa), ali vjerujem da službenici u Vašem Ministarstvu znaju to obaviti puno kvalitetnije od mene.
2. Uredništvo Gordogana tvrdi da je izvršilo obaveze. Sada smo u vrlo nezgodnoj situaciji, kome da vjerujemo? Molim Vas, izvjestite javnost iscrpno o tome. Ministarstvo kulture treba biti intelektualna i moralna perjanica društva. Međutim, u svakoj se instituciji može dogoditi propust, previd, nešto se može izgubiti ili netko može biti nemaran, a istovremeno moguće je i da je uredništvo Gordogana previdjelo svoje propuste. Ovo je izuzetno važno pitanje jer se tiče temeljnog principa po kojem u ovom trenutku naše društvo vrednuje kulturu. Budući da pravna regulativa diktira postupke, ona mora biti vjerodostojna. Zaista je važno javnosti pokazati točno koji su to propusti zbog kojih ste u ime nas čitatelja, a i investitora zaustavili izlaženje tako vrijednog časopisa o čijoj znatnoj vrijednosti i sami dijelite naše mišljenje. Što Vas je prisilo na taj nemili, ali nužan postupak? I što se može učiniti da Gordogan opet dobije potrebna sredstva, da ga čitamo, posjedujemo i čuvamo za slijedeće generacije?

U nadi da će se ove nedoumice razriješiti, srdačan pozdrav

Ada Pavlić-Cottiero

Silvana Menđušić

Zašto je Vlada Gordoganu, jednom od naših najvažnijih kulturnih časopisa, ukinula potporu?

U povodu Izjave uredništva

Neugodno je bilo publici u zagrebačkoj knjižnici Bogdana Ogrizovića u petak navečer kada je na predstavljanju novog broja *Gordogana* urednik jednog od najvažnijih kulturnih časopisa u Hrvatskoj pročitao izjavu uredništva. U njoj se reagira na odluku ministarstva kulture, objavljenu 19. prosinca prošle godine, kojom je u potpunosti je obustavljeno podupiranje jednog od najvažnijih književno-kulturnih časopisa u Hrvatskoj.

Riječ je o svoti od 20 000 kuna. Kulturna scena zna da vrijednost članaka objavljivanih u tom četiri desetljeća starom, ali za hrvatsku kulturnu scenu neobično živom magazinu, premašuju vrijednost ionako skromne državne dotacije. O tih sitnih 20 000 *Gordoganu* uskraćenih kuna, javnost je na promociji broja bila obaviještena istog dana kada su mediji, primjerice, objavili milijunske svote koje je svojoj bivšoj tvrtki ishodio Vladin povjerenik u Agrokoru Ante Ramljak, no kultura se u Hrvatskoj ionako dala uvjeriti da je nepotrebna i da se treba zadovoljiti mrvicama.

Dok je ministrica gospodarstva Martina Dalić ovih dana branila neobranjive iznose vladinih namještenika u Agrokoru, istodobno je njezina kolegica iz Plenkovićeve kabineta Nina Obuljen Koržinek potpisala skandaloznu egzekuciju časopisa koji je već godinama kvalitetom, ozbiljnošću i angažmanom redakcije jedna od najvažnijih institucija hrvatske kulture. Ponovimo, govori-mo o godišnjoj potpori od 20 000 kuna.

Silvana Menđušić: *Zašto je Vlada Gordoganu, jednom od naših najvažnijih kulturnih časopisa, ukinula potporu? Govorimo o 20.000 kuna godišnje; Uredništvo ovog časopisa reagiralo je na odluku Ministarstva iz prosinca*, Telegram.hr, portal, 5. 2. 2018. (uvodni dio članka, u nastavku se prenose navodi iz *Izjave uredništva* od 2. 2. 2018)

URL: <https://www.telegram.hr/politika-kriminal/zasto-je-vlada-gordoganu-jednom-od-nasih-najvaznijih-kulturnih-casopisa-ukinula-potporu-govorimo-o-20-000-kuna-godisnje/>

Priopćenje Ministarstva kulture vezano uz potporu izdavanja časopisa u 2018. godini

Ministarstvo kulture odgovara uredništvu Gordogana i javnosti

6. 2. 2018. – Ministarstvo kulture slijedom napisa u medijima, a vezano uz potporu izdavanja časopisa *Gordogan* obavještava kako se za 2018. godinu nisu odobravalu sredstva za časopise koji tijekom dosadašnje prakse financiranja nisu uredno izvršavali svoje ugovorne obveze te su imali višegodišnjih problema u redovitosti izlaženja, distribuciji i prisutnosti na književnoj i široj kulturnoj sceni.

Potpore časopisima koje se dodjeljuju u okviru Poziva za financiranje javnih potreba u kulturi Republike Hrvatske po svojoj su naravi državne potpore, koje podliježu strogim kriterijima i kontinuiranom nadzoru hrvatskih i europskih financijskih tijela. Pri vrednovanju prijavljenih programa uzimaju se u obzir programska profiliranost, kontinuiranost izlaženja, aktualnost, selektivnost i kritičnost, koncepcijska ujednačenost, likovno-grafičko oblikovanje i izvedba, regionalna zastupljenost te izvršavanje preuzetih ugovornih obveza, što uključuje izlaženje prema prijavljenoj dinamici, uredno dostavljanje izvješća, namjensko korištenje sredstava uz valjane račune i sl.

Nakon objave rezultata financiranja prema kojima časopisu *Gordogan* nije odobrena potpora za 2018. godinu uredništvo nije uputilo prigovor Ministarstvu, niti se interesiralo za razloge uskrate financiranja, nego neutemeljenim i uvredljivim javnim napadima na Ministarstvo, ministricu i članove Kulturnog vijeća za knjižnu, nakladničku i knjižarsku djelatnost problem pokušava riješiti medijskim pritiscima i dezinformiranjem javnosti.

Vijeće je o časopisu *Gordogan* (ali i nekim drugim časopisima sa sličnim problemima) raspravljalo u više navrata, redovito pozitivno ocjenjujući kvalitetu sadržaja, odabir tema i autora, pokušavajući pronaći rješenje unutar zadanih kriterija i uvjeta. Razlozi za odbijanje financiranja časopisa *Gordogan* nisu ni estetske ni sadržajne prirode, nego višegodišnje neuredno izvršavanje obveza. Spomenuto višegodišnje neuredno izvršavanje ugovornih obveza, uključujući neredovita izvješća, nepoštivanje prijavljene dinamike i broja svezaka, neodazivanje na požurnice, pa čak i diskontinuitet izlaženja, razlog je i za smanjivanje iznosa potpore tijekom prijašnjih godina kada su takve prijedloge davala vijeća drugačijeg sastava, a odluke potpisivali drugi ministri. A za to primarnu odgovornost ipak snosi isključivo uredništvo.

Kronologija dosadašnjeg poslovanja uredništva časopisa *Gordogan* s Ministarstvom kulture puna je zabilješki o neizvršavanju obveza, neurednom izvršavanju, kašnjenju, puna je požurnica koje su ostale bez odgovora, opomena pred tužbu. Stoga je neprihvatljiva tvrdnja uredništva kako nisu znali da nešto nije u redu. Bogata dokumentacija o poslovanju *Gordogana* dostupna je svima zainteresiranim, pa i samom uredništvu kako bi saznali zbog čega im nije moglo biti odobreno financiranje.

Primjera radi, u nastavku je dinamika izlaženja časopisa iako je pitanje može li se izlaženje jedanput godišnje ili jedanput u dvije godine uopće može nazvati časopisom.

Ministrica kulture Nina
Obuljen Koržinek

- 2009. 23.12. – četverobroj
- 2010. Kolovoz – četverobroj
(29.1.2010. preimenovanje u *Novi Gordogan*)
- 2011. Četverobroj tek u studenom 2012.
- 2012. Ugovor nije poslan
- 2013. Najavljen dvobroj
- 2014. Dvobroj za 2013. izašao tek 2.1.2014.
- 2015. Dvobroj – 15.12.2015.
- 2016. Dvobroj – 19.12.2016.
- 2017. Dvobroj – 14.12.2017.

Ministarstvo kulture svjesno je teške situacije u kojoj su se našli mnogi književni časopisi u Hrvatskoj jer književno tržište očito više ne može apsorbirati toliki broj. Dodatan je problem što zbog nepostojeće distribucije i urušenih uvjeta u knjižarskoj mreži čak i oni časopisi čija se uredništva trude oko prodaje teško mogu ostvariti dovoljno vlastitih prihoda. Kada god se kulturna institucija s dugom tradicijom i ugledom u hrvatskom kulturnom životu nađe u nerješivim problemima, Ministarstvo kulture uvijek je spremno pomoći u iznalaženju rješenja. Međutim, neprihvatljivo je i moralno upitno ucjenama tražiti od Ministarstva da krši vlastite kriterije i postupa nedosljedno.

[Ministarstvo kulture]: *Priopćenje Ministarstva kulture vezano uz potporu izdavanja časopisa u 2018. godini*, tekst na portalu Ministarstva, 6. 2. 2018. (integralno)

URL: <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=19436>

Silvana Mendušić

Odgovorili su nam iz Ministarstva kulture – tvrde da su financiranje Gordogana ukinuli zbog neurednih izvještaja

Jednom od najvažnijih kulturnih časopisa ukinuto je financiranje, ali navodno ne zbog sadržaja ili kvalitete

Nakon što je uredništvo *Gordogana* uputilo javni prosvjed Ministarstvu kulture zbog ukidanja potpora tom časopisu, a urednik Branko Matan za kulturno rušilaštvo prozvao ministricu kulture Ninu Obuljen Koržinek te petero članova povjerenstva, pitali smo ministarstvo da obrazloži svoju odluku.

U odgovoru ministarstva, kojeg je redakcija *Telegrama* primila jutros, navode kako se vrednovanje prijava za financiranje javnih potreba u kulturi, pa tako i časopisa, obavlja prema vrlo strogim kriterijima koji osim književne kvalitete (časopisa) uključuju i “niz drugih aspekata koji često nisu na prvi pogled vidljivi široj javnosti”.

“Višegodišnje neuredno izvršavanje obveza”

“Razlozi za odbijanje financiranja časopisa *Gordogan* nisu ni estetske ni sadržajne prirode, nego višegodišnje neuredno izvršavanje obveza (neredovito izlaženje, manjkava izvješća), što je kod dodjele državnih potpora koje podliježu nadzoru, vrlo važan kriterij”, odgovaraju iz ministarstva.

“Spomenuto višegodišnje neuredno izvršavanje ugovornih obveza, uključujući i diskontinuitet izlaženja, razlog je i za smanjivanje iznosa potpore tijekom prijašnjih godina kada su takve prijedloge davala vijeća drugačijeg sastava, a odluke potpisivali drugi ministri.”

Kvaliteta Gordogana dobila je pozitivnu ocjenu

U ministarstvu ističu kako je povjerenstvo kvaliteti sadržaja *Gordogana* dalo pozitivnu ocjenu. “Kulturno vijeće za knjižnu, nakladničku i knjižarsku djelatnost kvalitetu časopisa *Gordogan* ocijenilo je pozitivno. Časopis, nažalost, nije zadovoljio ostale kriterije, a Ministarstvo kulture se u svojim odlukama o financiranju mora strogo pridržavati kriterija i ostati dosljedno u njihovoj provedbi”, piše u odgovoru Ministarstva kulture.

Urednik časopisa *Gordogan* Branko Matan ranije nam je na pitanje što je sporno u financijskim izvješćima, koje su slali na adresu u Runjaninovu, odgovorio da posljednjih nekoliko godina uredno objavljuju brojeve unutar roka, te da su i rokovi publiciranja i izvješća koja je *Gordogan* dostavljao do sada bila od ministarstva prihvaćana. Odlukom Ministarstva kulture, objavljene 19. prosinca prošle godine, u potpunosti je obustavljeno podupiranje *Gordogana* koji je lani dobio 20 000 kuna.

Silvana Mendušić: *Odgovorili su nam iz Ministarstva kulture; tvrde da su financiranje Gordogana ukinuli zbog neurednih izvještaja*, *Telegram.hr*, 6. 2. 2018. (integralno)
URL: <https://www.telegram.hr/kultura/odgovorili-su-nam-iz-ministarstva-kulture-tvrde-da-su-financiranje-gordogana-ukinuli-zbog-neurednih-izvjestaja/>

Denis Derk

Krešimir Nemeć je napustio prostoriju u trenutku glasanja

Ministarstvo kulture putem Većernjeg lista odgovara na pitanje o Nemećovu sukobu interesa

Razlozi za nefinanciranje časopisa *Gordogan* nisu ni estetske ni sadržajne prirode, nego višegodišnje neuredno izvršavanje obveza (neredovito izlaženje i manjkava izvješća), tvrde u Ministarstvu kulture koje smo pitali zašto su odbili dati potporu tom uglednom časopisu. Zanimalo nas je zašto potporu nisu dobili časopisi poput *Quoruma* i *Libre libere*, a odgovor je bio sličan.

Sukob interesa u Vijeću?

– Svi pobrojani časopisi imali su ne samo probleme oko (održavanja) kvalitete već prije svega probleme u redovitosti izlaženja, distribuciji i prisutnosti na književnoj i široj kulturnoj sceni – decidirano tvrde u Ministarstvu kulture ističući da je njihovo Vijeće za knjižnu, nakladničku i knjižarsku djelatnost iznimno senzibilizirano za časopisnu tradiciju.

Glavni urednik *Gordogana* Branko Matan tvrdi da pet godina zaredom uredno objavljuje *Gordogan* unutar roka, da na vrijeme predaju kompletna financijska izvješća i da im slijedom toga Ministarstvo isplaćuje dvadeset posto od odobrenog iznosa potpore što se desilo i prije pet tjedana za dvobroj iz 2017. Matana posebno ljuti što je *Gordogan* izašao 14. prosinca, dok je odluka o njegovu daljnjem nefinanciranju objavljena 19. prosinca prošle godine.

– Znači li to da su članovi Vijeća odlučivali o *Gordoganu* a da u rukama nisu imali novi broj – pita Matan ministricu kulture Ninu Obuljen Koržinek, a smeta mu da je član Vijeća akademik Krešimir Nemeć, koji je i glavni urednik Akademijina časopisa *Forum*, koji je za ovu godinu dobio 190 000 kuna potpore.

– Urednik jednog časopisa odlučuje o drugim časopisima, pa i o svojem. Posrijedi je očit sukob interesa i pitamo ministricu zbog čega je odobrila takav sastav povjerenstva koji na sve odluke povjerenstva baca tešku sjenu i zapravo ih čini nelegitimnima – izjavio je na predstavljanju *Gordogana* u petak Matan. U Ministarstvu tvrde da se svi članovi Vijeća koji su na bilo koji način uključeni u realizaciju bilo kojeg od prijavljenih programa izuzimaju iz vrednovanja, tj. konkretno napuštaju prostoriju u trenutcima rasprave i glasanja.

– Akademik Nemeć je potpuno postupio na taj način kad je bilo govora o financiranju *Foruma* – tvrde u Ministarstvu.

No, Nemeć i još jedan član Vijeća Ivica Matičević nedavno su spomenuti i na sastanku Povjerenstva za sukob interesa. Protiv njih je podnesena prijava kolega književnika jer su u Vijeću, a Nemeć je glavni urednik *Foruma*, a Matičević glavni urednik *Male knjižnice* DHK. Povjerenstvo je prijavu odbilo jer članovi Vijeća nemaju status dužnosnika.

U Ministarstvu kulture tvrde da godišnje odobravaju oko četiri milijuna kuna za časopise i elektroničke publikacije.

– To je u našim okvirima velik novac. Ove su godine financirana 44 tiskana časopisa i 20 elektroničkih publikacija. Na žalost, veći broj tih časopisa, naročito tiskanih, rijetko i teško dolazi do čitatelja. U oskudnoj knjižarskoj mreži dostupan je vrlo mali broj časopisa, korisnici narodnih knjižnica do njih mogu doći vrlo iznimno, osim u najvećim gradovima, a čak ni to nije pravilo. Neki od tih časopisa vezani su za manje sredine i u njima su prepoznati, ali u ostatku Hrvatske do njih se i ne može doći iako su često vrlo solidne kvalitete – ističu u Ministarstvu te žale da je većina sufinanciranih časopisa svedena na jedan ili dva dvobroja godišnje, odnosno na svezak ili dva u cjelogodišnjem periodu.

Teško dolaze do čitatelja

– Kad potporu od 20 000 kuna za jedan dvobroj godišnje usporedite s prosječnom potporom za izdavanje knjiga, proizlazi da su časopisi ipak u povoljnijoj poziciji. Naravno da rad na

časopisu pretpostavlja drugačije aktivnosti od onih koje se odnose na izdavanje knjiga, ali gubljenjem redovitosti ritma izlaženja, tj. svođenjem na godišnjake, i taj rad poprima drugačiji karakter. Prema svojoj dinamici objavljivanje mnogih časopisa u Hrvatskoj danas više nalikuje objavljivanju zbornika ili godišnjaka – zaključuju u Ministarstvu kulture. U međuvremenu ministrica kulture dobiva poruke brojnih intelektualaca koji oštro kritiziraju njezinu odluku o nefinanciranju *Gordogana* nazivajući je kulturnom sramotom.

Denis Derk: *Kulturni su časopisi kod nas postali godišnjaci; I dalje traje bura zbog ukidanja financiranja Gordogana, što naši intelektualci zovu kulturnom sramotom; Ministarstvo u 2018. izdvaja 2 977 000 kn za 44 časopisa, a ukidanje potpore Gordoganu pravda njegovim neurednim izlaženjem i slanjem izvješća, Večernji list, 59/2018, br. 19 404, 7. 2. 2018, str. 36. (integralno)*

URL: <https://www.vecernji.hr/kultura/kulturni-casopisi-gordogan-ministarstvo-kulture-1225062>

Karmela Devčić

Pisac Kristian Novak odlučio dati ostavku u Vijeću koje je odbilo financirati časopis

*Ne stišava se bura oko slučaja Gordogan
– članak u Jutarnjem listu*

Nakon što se i *Gordogan* našao na listi časopisa koji od Ministarstva kulture neće dobiti niti kune potpore (skupa s *Quorumom*, *Librom Liberom* ...), Branko Matan, glavni urednik *Gordogana* koji redovito izlazi od 2003. (pokrenut je i prvo izlazio od 1979. do 1998.) komentira hoćemo li sljedećeg prosinca, kako je ranijih godina bio slučaj, čitati novi broj uglednog časopisa:

“Čekamo da Grad Zagreb odluči o svojim potporama. Prema najavama, nastavit će nas financirati. Bude li tako, mogli bismo izaći, ali s bitno tanjim brojem.”

Za socijalizma ste u *Gordoganu* dobili pristojan honorar

Jesu li razmišljali o crowdfundingu? Ne bi bili prvi koji se tako bore za opstanak, a potpora koju su dobili u javnosti prilično je velika. “Crowdfunding je za našu infrastrukturu prekomplificirana stvar, mi nismo portal, a i kao časopis izlazimo jednom godišnje. S jednog su portala spomenuli da će oni to organizirati za nas ... vidjet ćemo”, kaže Matan. Potom ističe: “Ljudi za *Gordogan* godinama rade bez honorara. Dakle, resorno ministarstvo u ime hrvatske javnosti i kulture odbija pomoći poklon koji hrvatska kultura i javnost dobivaju od relativno istaknutih autora koji kod nas objavljuju. Za socijalizma ste u *Gordoganu*, ako ste ovdje objavljivali, imali pristojan honorar, a danas je postalo samorazumljivo da u ovakvim časopisima ljudi rade besplatno. Taj novac koji mi dobivamo ode na tisak i grafičku pripremu.”

Podsjetimo, Vijeće za knjižnu, nakladničku i knjižničarsku djelatnost odbilo je dati *Gordoganu* potporu. Lani su s te adrese dobili 20.000 kuna, prije 10 godina Ministarstvo im je davalo 100.000 kuna, a potom svake godine smanjivalo sredstva. U Ministarstvu tvrde da je razlog tome neredovito izlaženje, neuredno financijsko izvješće, dok u uredništvu časopisa tvrde da je riječ o ideološkoj odluci te odluci vođenoj interesima nekih od članova Vijeća. Matan ističe da Krešimiru Nemecu, glavnom uredniku *Foruma*, zamjera sukob interesa, a razočaran je, kaže, i radom u Vijeću Kristiana Novaka, kao i ostalih.

Gordogan bi trebao dobivati 100 000 ili 150 000 kuna

Kristiana Novaka nazvali smo u trenutku kad je pisao pismo ostavke u Vijeću. Objasnjava kako mu je rad u njemu u zadnjih šest mjeseci priskrbio puno ružnih prozivanja za stvari za koje, tvrdi, nije kriv. Na temu *Gordogana* kaže: “Nije točno da Vijeće zbog ideoloških razloga ukida financiranje *Gordogana*. Kvaliteta sadržaja, autori, teme, ideološki predznak *Gordogana* nikada nisu bili tema razgovora na Vijeću. Svi smatraju, to mogu reći u svoje ime, ali i u ime Vijeća, da je *Gordogan* važan, velik i potreban i da ga se treba financirati, ali da je na uredništvu da osigura da se ugovorne obveze ispunjavaju, a ne ispunjavaju se već jako dugo.

Mi nismo imali osnovu na kojoj smo im mogli dodijeliti sredstva. Uredništvo je godinama upozoravano da će im se, ako

ne srede izviješće, ukinuti potpora. To je i razlog da je ona svake godine bila sve manja. Poklopilo se, baš s mandatom ovog vijeća, da je došlo do toga da im se mora ukinuti potpora jer nisu ispoštovali ugovorne obveze. Ja mislim da oni, što se tiče kvalitete, trebaju biti financirani od Ministarstva i sa 100.000 ili sa 150.000 kuna.”

Praksa zadnjih godina

Što je s potporama *Quorumu*, *Libri liberi*? “Mi smo, i te kako, raspravljali o drugim važnim i kvalitetnim časopisima koji su ostali bez potpore. I oni imaju isti problem kao *Gordogan*, nije problem kvalitete, već organizacije poslovanja, proceduralnih, ugovornih stavaka, a Vijeće se pri dodjeli potpora mora držati pravilnika”, kaže Novak te dodaje: “Ne mogu ništa loše reći ni o kojem članu Vijeća, jer diskutiralo se i argumentiralo, i nije se išlo ni u kakve ideološke predznake koji nam se stalno imputira-

ju. Konačno, ja, kao predstavnik, nazovimo to tako, ljevičarskog Hrvatskog društva pisaca ne bih dopustio da časopis zbog sadržaja i ideološkog predznaka ostane bez potpore.”

Branko Matan, komentirajući odluku Ministarstva, još dodaje: “Svake godine Ministarstvo bi nam u proljeće isplatilo 80 posto potpore, avans, a nakon što bi 14. 12. izašao novi broj *Gordogana*, doznačilo bi nam preostalih 20 posto. Tako je bilo nekoliko zadnjih godina, čime je zapravo Ministarstvo priznalo da je redakcija *Gordogana* izvršavala sve svoje obveze.”

Karmela Devčić: *Pisac Kristian Novak odlučio dati ostavku u Vijeću koje je odbilo financirati časopis; Ne stišava se bura oko slučaja Gordogan*, *Jutarnji list*, 8. 2. 2018, str. 42-43. (integralno)
URL: <https://www.jutarnji.hr/kultura/knjizevnost/pisac-kristian-novak-odlucio-dati-ostavku-u-vijecu-koje-je-odbilo-financirati-casopis/7010694/>

Denis Derk

Gordogan je sjajan časopis, ali procedure su se morale poštovati

“Jako je zeznuta stvar biti član Vijeća”
– Kristian Novak u Večernjem listu obrazlaže svoju ostavku

Jedan od najpopularnijih i najnagrađivanijih suvremenih hrvatskih pisaca Kristian Novak više nije član Kulturnog vijeća za knjižnu, nakladničku i knjižarsku djelatnost u kojem nije djelovao ni godinu dana.

Ministrica kulture Nina Obuljen Koržinek prihvatila je njegovu ostavku i u skoro će vrijeme Ministarstvo raspisati natječaj za izbor novog člana Vijeća. Novak se odlučio na ostavku upravo u trenutku kada se u javnosti naveliko polemizira zbog odluke Vijeća da u ovoj 2018. godini obustavi sufinanciranje časopisa *Gordogan*.

– Prepuštam mjesto nekome tko će se bolje nositi s pritiscima koje osjećam svih ovih mjeseci otkada sam član Vijeća. Nekome tko će uspješnije od mene raditi posao člana Vijeća pa pritisci neće biti potrebni. Žao mi je zbog situacije s *Gordoganom*. To je sjajan časopis koji je potreban hrvatskoj kulturi. Nema i nije bilo spora oko njegove kvalitete o čemu se u Vijeću razgovaralo krajnje argumentirano, civilizirano i odgovorno. Ali, postoje i brojni drugi razlozi formalne prirode koji utječu na odluku o financiranju. Mi kao Vijeće možemo donijeti neku odluku, ali nam je revizija kasnije može ukinuti. Jako je zeznuta stvar biti član Vijeća. Nikada se u životu nisam susreo s toliko loše energije koliko u ovih šest mjeseci. I nije tu stvar samo u časopisima, nego i u odlukama o otkupu knjiga, potpori književnom stvarar-

laštvu, književnim programima... – kaže Novak koji priznaje da već dva mjeseca intenzivno razmišlja o odlasku iz Vijeća.

– Ja sam u njega ušao kao predstavnik Hrvatskog društva pisaca. Vrlo često morao sam odlučivati i o kolegama autorima, a to uopće nije ugodno. Pokušao sam raditi najbolje, ali u Hrvatskoj ima puno više kvalitetnih programa nego što ima novca. Svi kvalitetni programi ne mogu dobiti potporu – kaže Novak kojem ipak nije žao što je, makar i kratkotrajno, bio član Vijeća.

– Drago mi je da sam izbliza vidio kako se radi u Vijeću i u Ministarstvu. Sada mi je mnogo toga jasnije. A i laknulo mi je što ću sada imati puno više vremena za svoje privatne i poslovne obveze – kaže Novak. U Vijeću su tako do daljnjega ostali Krešimir Nemeč, Katica Matković Mikulčić, Lahorka Plejić Poje i Ivica Matičević.

Denis Derk: *Kristian Novak: Gordogan je sjajan časopis, ali procedure su se morale poštovati; U Hrvatskoj je puno više kvalitetnih programa nego što ima novca, upozorava pisac Kristian Novak koji je zadnjih mjeseci morao odlučivati o kolegama, Večernji list, 09. 2. 2018.*

(integralno)

URL: <https://www.vecernji.hr/kultura/>

gordogan-je-sjajan-casopis-ali-procedure-su-se-morale-postovati-1225373

Hrvoje Hribar

Misterija Gordogan

Intelektualni rad i stvaralačka darovitost u današnjem Ministarstvu kulture izloženi su preziru
– komentar Hrvoja Hribara za Tportal

Na tekuće nevolje koje kulturni časopis *Gordogan* prolazi s postojećim kulturnim poretkom bilo bi licemjerno reagirati iznenađenjem. Naužili smo se dovoljno propadanja posljednjih godina, te smo razvili naviku. U nevolji *Gordogana* gledamo nevolju kulturnog sustava, prije no nevolju samog časopisa: Jao si ga *Gordoganu*, velimo, a mislimo: jao si ga nama.

Kad kažemo da ne sumnjamo u zdravlje očiju članova nadležnog Vijeća, jednako tako, ne ironiziramo, doista vjerujemo imenima i prezimenima, tako kako piše. A zatim, gledajući negativnu odluku o financiranju ovog projekta, opet, ne vjerujemo vlastitim očima. Ako nije do očiju, mora da je do glave. Znakovi koje odašilje *Gordogan* nije teško razabrati. Časopis je to koji se pojavio osamdesetih da odigra ulogu, transformativnu i konstitutivnu, pripremajući nas za “novo” (koje po običaju nije došlo).

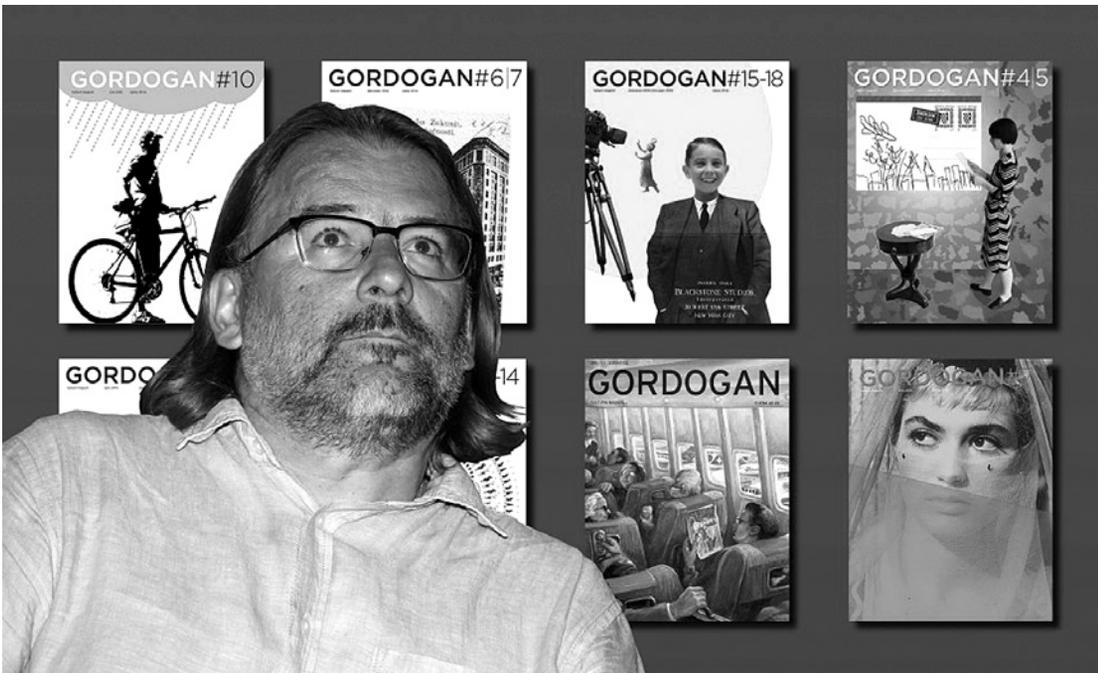
Gordogan umije biti medij i artefakt u isti mah. Stoga je prezivio karnevalizaciju svojih ideala: o tome da je “novo” devedesetih nastupilo kao karikatura, a *Gordogan* proživio krizu svoje osnovne želje, ne trebamo duljiti. Umijećem časopisanja *Gordogan* je, međutim, znao opstati. Znakovi koje odašilje svojim posljednjim, penaliziranim izdanjem, tečno odgovaraju na pitanje kako mu je to pošlo za rukom, ako se pitamo o časopisnoj kreativnosti. Ako razgovaramo o financijskom kapacitetu projekta, međutim, opstanak *Gordogana* za mene je enigma. Produkcijaska, socijalna, ekološka, kako god hoćete. Da je dodijeljenih 20 000 kuna iz Državnog proračuna (a toliko mu je dodijeljeno lani) bilo namijenjeno otkupu kongenijalnog *Dnevnika Bore Čosića*, uvrštenog u najnoviji broj (na kakvoj stvarnoj dražbi za ovu robu nadmetali bi se najjači) – bilo bi mi razumljivo.

Da je 20 000 kuna dodijeljeno za potrebe istraživanja i razvoja posve čudesnog filološko-filozofskog traktata Nenada Ivića (za kojim bi se po mom sudu imali otimati *le Mondeov* popular-

ni časopis *Philosophie* i onaj drugi, visokotiražni: *Histoire*) – stvari bi mi bile jasnije. 20 000 hrvatskih kuna, sakate tri tisućice malodušnih eura, međutim, pokazuje da su na nadležnoj lokaciji intelektualni rad i stvaralačka darovitost izloženi preziru, a prezir zatim izražen aritmetički precizno. Ista ustanova koja je u staju izdvojiti identičnu svotu državnog kapitala za izdavanje knjige sabranih misli aktualnog Ministra državne imovine (u nakladi vlastita mu sina), štoviše ustanova koja je kadra predvidjeti 96 tisuća nacionalnih kuna (*brutto*) za vrijedne savjete Ladislava Ilčića, za ukupni posao pisanja, uređivanja, opremanja i tiska jednog pristojno subverzivnog i eterično preciznog nacionalnog časopisa – nalazi za shodno izdvojiti tek cijenu kasko-osiguranja za jednu od novokupljenih državnih limuzina.

Gornje banaliziranje kojem sam vas ovlašten izložiti kao strukovno banalni filmaš (makar takav koji je karijeru počeo u *Gordoganu*, a ne na Neretvi) moglo bi biti od pomoći, zato nastavljam. Disonanca koja se čuje, kao uvijek u prilici kad nešto s raspodjelom krene krivo, ide u smjeru uglednog akademika dr. Krešimira Nemeca, vijećnika i urednika *Forum*a, časopisa koji je na potonjem natječaju imao više sreće. *Forum* je oku upadljiva sveščica već zbog svog artbrutističkog vizualnog pobratimstva s *Narodnim novinama*.

U svojoj fosilnoj ljušturi ovaj časopis arhivira vrijedne nusprodukte sveučilišnog života, a ponekad nas prene iz drije-meža pokojom istinskom detonacijom talenta (v. Milivoj Solar: *Umjetnost danas?* ili npr. prijevodi dvojice nama donedavno nepoznatih malicijanskih pjesnika, itd). Pobjedniku nad *Gordoganom*, *Forumu*, nalaze manu u tome što mu je na natječaju sudio – glavni urednik glavom – ovaj puta u svojstvu člana nadležnog prosudbenog Vijeća pri Ministarstvu kulture. Hrvatsku dilemu kulturnog odlučivanja: Ili Stručnjaci (kontaminirani interesom) ili Činovnici (obdareni partijskom stegom) najčešće se prikazuje kao nesavladivu aporiju. Što je opet posljedica lijenosti oka!

Hrvoje Hribar

U susjednom sustavu, onom kinematografskog odlučivanja (HAVC-u), svrnimo pogled molim, također postoji vijeće stručnjaka, ali na način da mu je oduzet teret vrednovanja i raspodjele. Raspodjela i procjena su prebačeni na neovisne Savjetnike (povjerenike) “dekontaminirane” i *subpoena* isključene iz povezanosti s projektima na natječaju. Tim putem se demon “sukoba interesa” značajno kroti, izmješten u načelni prostor pravne teorije, a praktično je onemogućen makar kako tvorno djelovati, odnosno proizvesti podozrivne učinke. U ovakvoj podjeli uloga (HAVC-ovom) Vijeću tako ostaje tek zadatak strateškog promišljanja. (U području izdavaštva nije teško primijetiti nedostatak bilo kakve strategije, osim djetinjaste akcije poticanja čitanja).

Ako Vas sjećanje služi, primijetiti ćete da je makar koliko unprijeđeni (kinematografski) sustav, bez obzira što je kanalizirao sukob interesa i bez obzira što se osposobio za učinkovito strateško djelovanje, na kraju jednako učinkovito razvaljen medijskom aktivnošću grupice hrvatskih zlopogleda. Štoviše, Ministarstvo kulture se, od zgrade ponaša kao da zlopogledno besmislene argumente štuje više no sam sustav. Da ostanemo kod očiju, po srijedi je balvan u oku ministarstva koje se zabavlja trunom u oku HAVC-a, dok se ministarska vijeća, u zaštitničkoj sjeni Vlade, snalaze kako znaju u svojoj nedorečenosti, sve dok se Vlasi ne dosjete. Utoliko, izdavaštvo nam prilično slijepo glavinja, pukom srećom pošteđeno od bijesa Pasdarana, čuvara revolucije, odnosno smrtonosne pažnje bojovnih biskupa.

Umjesto na Scilu domoljubnog ljudožderstva, *Gordogan* se izgleda nasukao na Haribdu tehnokratskog birokratizma. Godinama sustavno izglednjivanu i podfinanciranu, na kraju mu je odrezana smrtna kazna stoga što za gorespomenutih 20 000 ku-

na, kako se čini, nije umio iznjedrati dva, makarkakva izdanja, već tek jedno jedino – dakako, izvrsno, što u dubljem administrativnom smislu ima značiti veliko ništa. “Cuf i Caf!”, rekao bi glasvosječa kralj *Gordogan* u izvornoj Ivšičevoj varijanti.

Članovi Vijeća, nedvojbeno stručni u pitanjima tzv. stvaralačkog sadržaja te manifestativno nestručni za administrativna pitanja, utoliko, pouzdali su se u stručnu prosudbu tzv. “stručnih službi” Ministarstva kulture (o čijoj “stručnosti” bih mogao do dugo u snježnu noć, sve iz prve ruke), te utoliko umivena obraza svi zajedno mogu slijegati ramenima uz iskrene izraze sažaljenja nad najnovijom od mnogih kulturalnih propasti, za koje smo, velim, valjano uvježbani. U ovim okolnostima nadahnjuje novi primjerak *Gordogana*, uključivo njegovi urednički *specijali* u kojima ćete naići i na crticu iz pera našeg vodećeg stručnjaka za Anouillovu dramaturgiju, a posvećenu dragoj uspomeni Dinka Štambaka i njegovu znanцу Peteru Ustinovu, poznatom po ulozi Nerona u spektaklu *Quo Vadis*. Ova dopadljiva uznička anegdota blijedi pred neumrlim citatom istog autora, koji Nacija neće skoro zaboraviti, jer nekako je sva van vremena i vazda aktualna: “Dame i gospodo, mi smo u banani.”

Hrvoje Hribar: *Hrvoje Hribar za tportal: Kako je Gordoganu odrezana smrtna kazna; Reakcija na Ministarstvo kulture; Hrvoje Hribar, redatelj i bivši ravnatelj Hrvatskog audiovizualnog centra (HAVC) tekstom je reagirao na nedavnu vijest o tome da je časopis za kulturu Gordogan ostao bez financijske potpore Ministarstva kulture, a piše iz pozicije filmaša koji je svoju karijeru počeo u Gordoganu, Tportal, 9. 2. 2018. (integralno)*

URL: <https://www.tportal.hr/kultura/clanak/hrvoje-hribar-za-tportal-kako-je-gordoganu-odrezana-smrtna-kazna-foto-20180209>

Branko Matan

Odgovor Ministarstvu kulture

Branko Matan odgovara na tvrdnje koje je Ministarstvo kulture iznijelo na svojem portalu 6. veljače i u Večernjem listu 7. veljače – Matanov odgovor objavljen je na Facebook-stranici časopisa 11. veljače i u Jutarnjem listu, 17. veljače

Kada sam, potkraj prošlog tjedna, na predstavljanju našega novog broja, pročitao *Izjavu* u kojoj u ime uredništva pozivam ministricu kulture gospođu Ninu Obuljen Koržinek i članove nadležnog povjerenstva da javno obrazlože zbog čega je našem časopisu nakon četrdeset godina izlaženja uskraćena potpora, nisam očekivao da će taj poziv imati neki osobit odjek. Osnovni mi je poticaj bila želja da pred nasiljem, pred činom koji sam doživio kao čin kulturnog i političkog divljaštva, ne podvijem rep bez otpora. Mislio sam da je reagiranje i svojevrsna obveza prema našim čitateljima, prema proteklim desetljećima, a najviše prema našim autorima, živima i mrtvima.

Pokazalo se da nisam dobro prognozirao, poziv je izazvao dosta pozornosti, pisalo se na sve strane, u novinama i u internetskim sferama. Dogodio se čak ono što je bilo teško zamislivo: javilo se Ministarstvo kulture, posljednjih dana neprestano dolaze obrazloženja i odgovori na naša pitanja.

Odgovor Ministarstva

Najvažniji je oduzi tekst koji je na portalu Ministarstva objavljen 6. veljače. Mislim da neću mnogo pogriješiti ako ga sažmem na ove teze: *Gordogan* je ostao bez potpore iz formalnih razloga, a ne iz sadržajnih, estetskih ili političkih (kako uredništvo sugerira). Glavni razlog je “višegodišnje neuredno izvršavanje obveza”. Posrijedi su “neredovita izvješća, nepoštivanje prijavljene dinamike i broja svezaka, neodazivanje na požurnice”, osim toga stalna “kašnjenja”, “pa čak i diskontinuitet izlaženja”. Za Ministarstvo smo bili takav nesavladiv problem da je ono bilo prisiljeno posezati i za krajnjim mjerama, “opomenama pred tužbu”.

Tvrde da se uredništvo nije “interesiralo za razloge uskrate financiranja”, “uredništvo nije uputilo prigovor Ministarstvu”. Pitaju da li se *Gordogan* treba tretirati kao časopis: “može li se izlaženje jedanput godišnje ili jedanput u dvije godine uopće nazvati časopisom”?

Zaključno kažu da su iznesene činjenice neumoljive, da *Gordogan* nema argumenata te se stoga služi “uvredljivim javnim napadima” i “ucjenama traži od Ministarstva da krši vlastite kriterije”.

Izjava Kristiana Novaka

Dva dana nakon tog očitovanja Ministarstva najpoznatiji član povjerenstva, književnik Kristian Novak, izvijestio je javnost da podnosi ostavku. Iz izjave koju je dao *Jutarnjem listu* od 8. 2. saznali smo prilično iznenađujuće činjenice: svi članovi povjerenstva smatrali su da je časopis “važan, velik i potreban i da ga se treba financirati”, svi su bili za *Gordogan*, no Ministarstvo nije dopustilo da se tako odluči. Zbog čega su onda članovi povjerenstva pristali potpisati odluku s kojom se ne slažu, iz Novakove izjave nismo saznali. On, inače, misli da je *Gordogan*, s obzirom na svoju kvalitetu, “trebao biti financiran od Ministarstva i sa 100 000 ili sa 150 000 kuna” (a ne s 20 000 kuna koliko je dobio u prethodnoj godini).

Iz Novakovih riječi moglo se i razabrati da su u usmenoj formi optužbe protiv *Gordogana* bile još drastičnije stilizirane nego u pisanom očitovanju. Povjerenstvu je rečeno da uredništvo “već jako dugo” ne ispunjava svoje “ugovorne obveze”, da je ono “godinama upozoravano da će im se, ako ne srede izvješće, ukinuti potpora”, da ono ništa nije poduzelo i da im se sada “mora uki-

nuti potpora” jer te obveze “nisu ispoštovali”. “Mi nismo imali osnovu na kojoj smo im mogli dodijeliti sredstva.”

“Neuredno izvršavanje obveza”

Prema tome, glavna teza Ministarstva je da godinama “neuredno izvršavamo obveze”, da ne reagiramo na traženja da “sredimo izvješća”, da se čak oglašujemo na brojne “požurnice”.

Nasuprot tome, evo osnovnih činjenica.

U ugovorima, koji se obično potpisuju početkom godine, i u dopunskim uputama, koje Ministarstvo šalje početkom jeseni, naše ugovorne obveze su slijedeće: izdati broj do 31. prosinca, predati završno financijsko izvješće do 31. siječnja; za one koji žele da im bude isplaćeno 20 % “po realizaciji” vrijedi alternativni propis: do 15. prosinca broj, uz njega, isti dan, dovoljno je samo privremeno izvješće. U posljednjih pet godina *Gordogan* predaje svoje brojeve u pravilu 14. prosinca, i to zajedno sa završnim izvješćem. Što znači da broj dolazi dva tjedna prije isteka ugovornog roka, a izvješće čak šest tjedana prije. Te redovito dobivamo preostalih 20 % ugovornog iznosa.

Još jednom: uredno izlazimo godinama, to nam svakoga prosinca potvrđujete upravo vi, Ministarstvo kulture, prihvaćanjem naših datuma, naših brojeva i naših izvješća, te – na temelju svega navedenoga – isplaćivanjem 20 % ugovornog iznosa “po realizaciji”. Taj novac ne bismo mogli dobiti da kasnimo i da nam izvješća ne valjaju.

Još jednom, tablično:

2014, br. 29-30, uredno objavljen u prosincu 2014.
2015, br. 31-32, uredno objavljen u prosincu 2015.
2016, br. 33-34, uredno objavljen u prosincu 2016.
2017, br. 35-36, uredno objavljen u prosincu 2017.

Sve uz uredna, od Ministarstva prihvaćana financijska izvješća. Sve uz isplatu 20 % “po realizaciji”.

Potpuno je zagonetno kako je netko u Ministarstvu došao na ideju da javnosti – a i svom vlastitom povjerenstvu – iznosi izmišljotine. I to o časopisu koji, prema indicijama koje imamo, ide u najurednije u Hrvatskoj.

Ne pamtim da smo u posljednjih pet godina dobili bilo kakvo upozorenje, u bilo kojem obliku. Niti “upozorenje”, niti kritike izvješća, niti “požurnicu”. A s obzirom da tako uredno funkcioniramo nejasno je na što bi nas uopće mogli “upozoravati” i što “požurivati”.

Pozivam Ministarstvo kulture da javno podastre dokaze za svoje tvrdnje. Gdje su ti dopisi u kojima nas se “godinama upozoravalo” da “sredimo izvješća”? Dokumente na sunce. Dajte da vidimo makar samo jednu “požurnicu” koju ste slali u posljednjih pet godina. Jednu jedinu.

Kako vas nije stid?

U izvješćima je najvažniji dio financijski i dakako da se, nakon što su bila predavana, ponekad oglasio telefon ili je stiglo e-pismo u kojem se tražilo da se neki iznos u troškovniku prebaci iz jedne rubrike u drugu ili da se dostavi kakav dopunski dokument. U takvim bismo slučajevima u najkraćem mogućem roku, obično drugoga dana, učinili ono što se tražilo.

Gradski ured za kulturu je u tome veoma aktivan, mislim da otprilike svake druge godine barem jednom moram doći i brzinski ispraviti propust. Prije dva mjeseca dolazio sam čak tri puta. Ministarstvo me, s druge strane, veoma rijetko zvalo ili na drugi način obavještavalo o takvim propustima. Ne sjećam se da sam ikada bio u nekoj sobi u kojoj bismo imali račune na stolu. Maglovito pamtim da sam jednom ili dvaput u urudžbeni zapisnik, vjerojatno na temelju telefonskog poziva, dostavljao dopunske dokumente. To je sve. Oglušio se nikada nisam ni na što.

“Kašnjenja”

Dakako da je bilo kašnjenja, to svi naši čitatelji znaju. Ali kasnilo se u prvih deset godina, od 2003. do 2013. U tom razdoblju uredništvo se držalo načela da je važnija kvaliteta broja od strogog pridržavanja birokratski zadanih rokova. Često smo kasnili, ponekad nekoliko tjedana ili mjeseci, ponekad više od toga.

U prvoj polovici ovog desetljeća, negdje između 2011. i 2013, imao sam kraći razgovor s jednom od vodećih osoba u Ministarstvu. Na žalost se više ne sjećam tko je to bio, vjerojatno Čedomir Višnjić potkraj 2011, možda Vladimir Stojšavljević 2012-2013. Tada mi je rečeno ovo: Mi *Gordogan* ocjenjujemo kao jedan od najboljih hrvatskih časopisa. On po našoj procjeni ima samo jedan problem: neprestano kasni. Možete li to promijeniti? Ja sam kazao: Naravno da možemo. O razgovoru sam obavijestio redakciju i *Gordogan* od tada više nije kasnio (prvi takav “redoviti” broj bio je 29-30 objavljen u studenome 2014).

“Diskontinuiteti”

Što se tiče “diskontinuiteta”, postojala su dva, jedan potkraj prošlog desetljeća, drugi početkom ovoga. Radilo se o tzv. objektivnim okolnostima: jednom medicinske naravi, drugi put zbog toga što smo ostali bez izdavača i što je trebalo krenuti ispočetka (tada je umjesto udruge *Gordogan* osnovana udruga *Novi Gordogan*).

U oba navrata otišao sam u Ministarstvo i u Gradski ured za kulturu i rekao im: Situacija je takva kakva jest, došao sam vas pitati što da radimo; dvije su mogućnosti: ili da prestanemo s izlaženjem ili da nam odobrite “preskakanje” jedne godine. U obje institucije su oba puta odgovorili na isti način: kulturni interes za časopisom preteže nad birokratskom logikom. Predložili su i prihvatili “spajanje” godišta. Novac, razumije se, nije bio dvostruk, dobili smo potporu za jednu godinu, obvezu smo uredno izvršili.

Zbog čega je Ministarstvo u 2018. izvuklo te prastare događaje da bi njima pokušalo opravdati likvidaciju časopisa? Stvar je čudna i vrijedi da se ponovi: na svojem portalu Ministarstvo kulture prije četiri dana kaže da *Gordogan* više ne bi smio izlaziti zbog toga što je prije šest i deset godina imao “diskontinuitete” u izlaženju. I to takve “diskontinuitete” koje su svojedobno odobravali, dijelom i predlagali, upravo vodeći ljudi pojedinih administracija u Ministarstvu. Ne bih htio biti pregrub, ipak pitam: jeste li vi, dame i gospodo, pri zdravoj pameti?

Jesmo li, pitaju nas još, bili časopis ili nismo? Pitajte, gospođo Obuljen Koržinek, svoje prethodnike, ministre kulture od 2003. do prošle godine, pitajte ih sve redom, od Antuna Vujića do Zlatka Hasanbegovića. Oni su rekli da je *Gordogan* časopis, oni su prihvaćali naše aplikacije u natječaju za časopise, oni su nas financirali kao časopis. Oni, ne mi.

Kakve su to “opomene pred tužbu”?

U navodima Ministarstva posebno neugodno doima se sugestija da su nas nastojali disciplinirati prijetnjama sudskim postupcima, da su nam slali “opomene pred tužbu”. O čemu se tu radi?

Izdavač časopisa je udruga koja se zove *Novi Gordogan*. Ona se, osim izdavanjem časopisa, bavi i drugim stvarima. Prošle godine smo, primjerice, bili suorganizatori znanstvenoga skupa o Josipu Horvatu. Povremeno izdajemo knjige, od 2004. izdali smo ih osam. U izdavanju knjiga najvažniji su autori i novac. Pa se tako najčešće neka knjiga dogovori s autorom, a zatim se krene u potragu za novcem: uz ostalo se šalju prijave na razne natječaje, osobito na natječaje Ministarstva za potporu knjiga. Ponekad se, potom, dogodi da se potpore dobiju a da autori ne predaju rukopis u dogovorenom roku. Izdavači tada pišu Ministarstvu, mole “iznimno produženje roka”. Ministarstvo molbe odobrava, autori opet iznevjere, izdavači opet mole ... Igra se ping-pong i polako dolazi do trenutka kada su sve mogućnosti iscrpljene i knjiga se mora napokon pojaviti ili izdavač nema druge nego vratiti dobivenu potporu. Tri naša autora su u posljednjih desetak godina na taj način kasnila: Nenad Polimac, Una Bauer i potpisnik ovih redova. U svojevrsnom “fotofinišu” Una Bauer je uspjela izaći s knjigom (uz veliko razumijevanje Ministarstva), Polimac

i ja nismo. Novci su u našim slučajevima uredno vraćeni, ako ne griješim i tada u 24 sata od obavijesti Ministarstva da je došlo vrijeme povrata. Pamtim da sam se prigodom prvog povrata, Polimčevog, trebao osobno pojaviti u zgradi Ministarstva. Nadležna službenica doimala se prilično zatečeno našom munjevitom reakcijom, rekla mi je da smo iznimka i da većina izdavača nastoji otežati s operacijom što je više moguće.

Sve to obično traje dvije-tri godine i kroz to vrijeme proizvodi se velik broj međusobnih dopisa, kojekakvih molbi, žalbi, jadicovka, upozorenja, pa i “požurnica”. Na kraju balade stiže neumoljivi glas iz e-pisma, ili rutinska okružnica u kuverti, tu se spominju “pravni koraci”, najavljuju “tužbe” u slučaju ignoriranja okružnice. Mi smo takvih papira raznih vrsta prikupili više desetaka. Veći hrvatski izdavači imaju ih po svojim ladicama i koševima mnogo stotina, pa i tisuća.

Ponašanje Ministarstva je i u ovom slučaju zapanjujuće: govore o “opomenama pred tužbu”, a točno znaju da ne govore istinu. Nismo bili nikakav prekršitelj, a potpore knjigama nisu potpore časopisu. Drugi program, drugi natječaj, posve različita priča. Jedino je izdavač isti.

Provedite internu istragu

I, na kraju, što sada? Pozivam Vas, gospođo Obuljen Koržinek, da pokažete dokumente koji demantiraju moje tvrdnje. U slučaju da to ne učinite – a vjerujem da nećete, jer ne znam kako možete pokazati ono što ne postoji – bilo bi dobro da u vezi ovog slučaja nešto i poduzmete. Neću Vas zamarati pozivom da podnesete ostavku, ni Vas ni sebe. U Hrvatskoj političari ne podnose ostavke, to svi znamo. Stvar je valjda i zapisana nevidljivom tintom u Ustavu RH kao jedna od najvažnijih fusnota.

Poželjno bi ipak bilo da provedete internu istragu u Ministarstvu i ustanovite odakle te silne neistine i odakle ta mržnja prema jednom hrvatskom časopisu. Odakle neistine u pisanom očitovanju, kako su u tekst ušle izmišljotine koje sam citirao?

Osim toga tko je “preparirao” povjerenstvo i spriječio ga da donese odluku kakvu je željelo donijeti? Tko je bio taj tko je u ime Ministarstva povjerenstvu tvrdio da o *Gordoganu* ne treba ni raspravljati jer ne postoji “osnova na kojoj (se) mogu dodijeliti sredstva” (kako nas je izvijestio Kristian Novak), tko je povjerenstvu lagao da mi svoje “ugovorne obveze ne ispunjavamo”, da ih “ne ispunjavamo već jako dugo”, tko je i zašto izmislio da je “uredništvo godinama upozoravano da će im se, ako ne srede izvješće, ukinuti potpora”?

Nakon provedenog postupka bilo bi poželjno da javnost obavijestite o rezultatima istrage i načinu penaliziranja odgovornih.

Sukob interesa

Poželjno bi bilo i da zahvalite na uslugama Krešimiru Nemeću. Njegov položaj u povjerenstvu je neodrživ, a objašnjenje koje je Ministarstvo poslalo *Večernjem listu* zvuči šaljivo (u broju od 7. 2.). Prema tom objašnjenju Nemeć, kao glavni urednik časopisa *Forum*, nije u sukobu interesa kada odlučuje o hrvatskim časopisima, a to nije zato što “napušta prostoriju u trenucima rasprave i glasanja” o *Forumu*. Molim lijepo, da vidimo, kako bi to moglo izgledati? Predsjednica povjerenstva, inače Nemećeva kolegica sa zagrebačke kroatistike, u jednom trenutku kaže: Aha, sada je na redu dodjeljivanje vreće novaca našem dragom *Forumu*, kolega Nemeć, to je Vaš šlagvort, vrijeme je za nastup ... Nemeć se diže od stola i – vjerojatno uz vragolasti osmijeh – nogu prebacuje preko praga prostorije. Da bi se odmah nakon toga, uz još širi osmijeh, vratio za stol i nastavio uredovati protiv *Gordogana* (ili nekog drugog časopisa koji mu je taj čas, njemu ili *Forumu*, na zubu).

U Hrvatskoj se, znamo i to, sve može napraviti. Može se napraviti, ali ne može opravdati. Ne može ni na koji razuman način.

Meritum

Na kraju, poželjno bi bilo da kažete neku riječ o onome što bi trebao biti meritum: je li *Gordogan* za Vas i Vaše ministarstvo neka kulturna vrijednost ili nije? Ako nije, recite da nije. Ako jest, to je druga stvar. Možemo razgovarati, tu smo.

Šikaniranje, ucjene

Budete li nam odgovarali, recite molim i neku riječ o našim “ucjenama”. Napisali ste da “ucjenama tražimo od Ministarstva da krši vlastite kriterije”. Voljeli bismo znati kako mi to vas “ucjenjujemo”? Vas, ljude u velikoj, moćnoj, bogato opremljenoj zgradi, državno tijelo, tijelo javne uprave, ministarstvo hrvatske vlade? O čemu govorite? Tihim glasom smo vas na tribini pred nekoliko desetaka ljudi pozvali da nam javno obrazložite svoju odluku, to pitanje upućeno vam je iz jedne od najmanjih, najsiromašnijih i najnemoćnijih kulturnih institucija u Hrvatskoj. Iz institucije koja radi na dva kvadratna metra privatnoga stana, na deset godina starom kompjuteru, koja ne može plaćati honorare svojim autorima, koja već dvije godine zahvaljujući vašem teroru ne može izdati svoje brojeve bez donacija koje članovi uredništva isplaćuju sa svojih privatnih računa (što je sve uredno navedeno u našim izvješćima koja ismijavate). Iz institucije čiji je časopis svakim svojim brojem poklon autora hrvatskoj kulturnoj javnosti.

Pisali smo vam žalbe (20. 12. 2015), niste nam ni odgovorili, javno smo ponovili žalbu (u broju 33-34, 2016), opet niste reagirali, zatim smo vas pitali da li s nama postoji kakav problem i da li nam namjeravate obustaviti potporu (dopis od 3. 1. 2017, objavljen je u broju 35-36, 2017), na pitanje niste odgovorili (dopis gospođe Ive Hraste Sočo od 17. 3. 2017, prenijet u broju 35-36).

Šikanirate nas godinama, odbijate nas na svim natjecanjima (za otkupe knjiga za knjižnice, za najbolje knjige, za potpore izdavačima, za potpore književnicima, za stimulacije autorima za najbolja ostvarenja na području književnoga stvaralaštva), o tome sam pisao u tekstu *Pod ustaškom čizmom* (br. 33-34), ali mi vas “ucjenjujemo”?

Branko Matan: *Odgovor Ministarstvu kulture*, Facebook-stranica časopisa, 11. 2. 2018, URL: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=2263746756984055&id=275080495850701&__tn__=K-R (integralno)

Tiskom objavljeno – Branko Matan: *Je li Gordogan kulturna vrijednost ili nije? Urednik kulturnog časopisa odgovara Ministarstvu kulture; Objašnjenje odluke o uskrati financijske potpore je da godinama “neuredno izvršavamo obveze”, da ne reagiramo na traženja da “sredimo izvješća”, da se čak oglašujemo na brojne “požurnice”; Pokažite dokaze! Dokumente na sunce!, Jutarnji list, 21/2018, br. 7006, 17. 2. 2018, str. 50-51. (integralno)*

Denis Derk

Zar je Gordogan kriv što imamo previše književnih časopisa?

Komentar Denisa Derka u Večernjem listu

Rijetko je koji hrvatski časopis, poput *Gordogana*, dobio toliko komplimenata proteklih dana. Izvanredan, nezamjenljiv, odličan, relevantan, ozbiljan... Ali, svi ti komplimenti nisu mu pomogli da osigura državno financiranje za ovu 2018. godinu.

Nije *Gordogan* uspio prikupiti niti 20 000 kuna, koliko mu je Ministarstvo kulture udijelilo za prošlu godinu. A zašto? Pa zato što uredništvo proteklih godina nije poštovalo ugovorna pravila na koja se obavezalo potpisujući ugovore s očito strogim Ministarstvom kulture.

Iako je Ministarstvo na početku medijske polemike oko *Gordogana* uopćeno tvrdilo da je tu riječ o višegodišnjem neurednom izvršavanju obaveza i to neredovitom izlaženju i manjkavim izvješćima, u kasnijim je objavama za javnost krenulo u ofenzivu.

Tako se odonda moglo pročitati da je kronologija dosadašnjeg poslovanja uredništva *Gordogana* puna zabilješki o kašnjenju, požurnica koje su ostale bez odgovora, pa čak i opomena pred tužbu. Uredništvo se optužuje i za diskontinuitet izlaženja koji se, prema podacima samog Ministarstva odnosi na 2011. godinu. Ministarstvo je trijumfalno podcrtalo i da je broj za 2013. godinu izašao tek 2. siječnja 2014. godine, što je za zemlju kakva je Hrvatska u kojoj se do bola poštuju rokovi doista nešto prestrašno.

Naravno, ne želim se javno zalagati za nepoštovanje ugovora niti za trošenje proračunskih kuna bez kontrole i bez reda. Ali i samo je Ministarstvo kulture, doduše ne pod vodstvom sadašnje ministrice Nine Obuljen Koržinek, godinama imalo praksu

prilično kasnog objavljivanja rezultata natječaja za javne potrebe u kulturi. To se posebno odnosi na vrijeme kada je Hrvatska ulazila u Europsku uniju pa se hrvatska uhodana, još uvijek pomalo i socijalistička praksa trebala uskladiti s onom krajnje birokratiziranom briselskom, pa se na odluke o odobrenim sredstvima čekalo do proljeća tekuće godine.

U kulturi nije sve uvijek u slijepom poštovanju paragrafa. Kvaliteta se vrlo često ili čak i u pravilu dešava u slobodnom prostoru kreacije koji treba kontrolirati, ali ne prečvrsto i prerigidno jer se bumerang rigidnosti može vrlo lako vratiti u lice onima koji su ga lansirali.

Zato nije lijepo niti produktivno kada Ministarstvo kulture optužuje uredništvo *Gordogana* da ucjenjuje Ministarstvo i da dezinformira javnost. Pa zar je *Gordogan* kriv što se u Hrvatskoj urušila knjižarska mreža, što se premalo kupuju ne samo časopisi nego i knjige, što su autorski honorari opterećeni svime i svačime i što autori u najboljem slučaju od prodaje knjige dobivaju honorar od samo osam posto po prodanom primjerku?

I da. Zar je *Gordogan* kriv što hrvatsko tržište, kako to izričkom tvrdi Ministarstvo kulture, očito više ne može apsorbirati toliki broj književnih časopisa? Zar će se situacija na tom polju popraviti ako se eutanazira ponajbolji književni časopis?

Denis Derk: *Zar je Gordogan kriv što imamo previše književnih časopisa? Nije lijepo niti produktivno kada Ministarstvo kulture optužuje uredništvo Gordogana da ucjenjuje Ministarstvo i da dezinformira javnost; Kolumna, Večernji list, 12. 2. 2018. (integralno) URL: <https://www.vecernji.hr/premium/gordogan-previse-knjizevni-casopisa-ministarstvo-kulture-financiranje-1225782>*

Lujo Parežanin

Proceduralni cinizam

Umjesto formalnih detalja, u priči o Gordoganu ključan je kontinuirani odnos države prema časopisima u kulturi i izostanak konzistentne sistemske politike u polju izdavaštva

Da je kultura otkako je HDZ došao na vlast obilježena gašenjem i ugrožavanjem brojnih vrijednih projekata gotovo da je postalo naporno ponavljati – tolikom redovitošću gube se, primjerice, emisije na HRT-u, časopisi ili portali, dok zadnjih mjeseci neprekidno slušamo o financijskim problemima i hvatanju za nejaku slamku *crowdfundinga*, da gubici polako postaju normaliziranom svakodnevicom kulturnog polja, osobito njegovog opozicijskog dijela.

Tu su nesretnu bilancu pogoršali, između ostalog, rezultati *Poziva za financiranje javnih potreba u kulturi Republike Hrvatske za programe časopisa i elektroničkih publikacija*, koje je 2. veljače na predstavljanju zadnjeg broja ponovno aktualiziralo uredništvo *Gordogana*, jedne od uglednih publikacija kojima su uskraćena sredstva. Podsjetimo, uz *Gordogan*, Ministarstvo kulture na navedenom je natječaju bez potpore ostavilo časopise kao što su *Libra Libera*, *Quorum*, *Treća* i *Život umjetnosti*, uspjevši tako vlastoručno pogoršati ionako tešku situaciju tog vrijednog dijela kulturnog polja. *Gordoganova* je javna reakcija, međutim, konačno potaknula javnu raspravu o odnosu Ministarstva prema časopisima u kulturi, a način na koji se ona za sada odvija govori da je primarno obilježje toga odnosa – cinizam.

Kako upozorava Branko Matan, *Gordoganov* glavni urednik, više je spornih momenata u načinu na koji je Ministarstvo odlučilo uskratiti potporu časopisu: od nadležnih, tvrdi, prethodnih godina nisu dobili nijednu primjedbu na rad, zatim je upitno jesu li članovi Kulturnog vijeća za knjižničnu, nakladničku i knjižarsku djelatnost imali uvid u zadnji broj *Gordogana*, a kao problematičan navodi i status Krešimira Nemeća, jednog od vijećnika, koji se kao urednik časopisa *Forum*, smatra Matan, nalazi u sukobu interesa.

Na *Gordoganovo* priopćenje uslijedio je novi niz javnih reakcija i komentara: ugledni autori i znanstvenici poput profesora Nevena Jovanovića Ministarstvu su uputili prosvjedna pisma, a *ostavku* na mjesto u Vijeću podnio je pisac Kristian Novak, jedan od prozvanih u Matanovom tekstu. Nakon što se na nastalu situaciju nadovezao niz medija, Ministarstvo kulture odlučilo je preduhitriti novinarske upite i reagirati neobičnim *priopćenjem* objavljenim na vlastitoj stranici, u kojem nastoji pojasniti situaciju – ili, konkretnije, optužiti *Gordogan* za “uvredljive” i “neuteemeljene” napade i “moralno upitne ucjene”. Kao što ovakve kvalifikacije daju naslutiti, priopćenje je fantastično na više razina, od kojih je možda najvažnija ona koja nas odmiče od konkretnog pitanja financiranja *Gordogana* i približava općenitom nerazumijevanju – ili zabrinjavajućem načinu razumijevanja – vlastite uloge u podržavanju kulture od strane Ministarstva.

Kako, dakle, stoji u priopćenju, “razlozi za odbijanje financiranja časopisa *Gordogan* nisu ni estetske ni sadržajne prirode, nego višegodišnje neuredno izvršavanje obveza”, pod čime se misli na “neredovita izvješća, nepoštivanje prijavljene dinamike i broja svezaka, neodazivanje na požurnice, pa čak i diskontinuitet izlaza”. Također se kao problem uvodno navodi i da je časopis imao “višegodišnjih problema” u “distribuciji i prisutnosti na književnoj i široj kulturnoj sceni”.

Ukratko, razlozi se ne tiču nijednog sadržajnog aspekta *Gordogana* čiju vrijednost, čini se, nitko ne pokušava osporiti, nego su ponajprije proceduralne prirode. No formalni se razlozi, za razliku od sadržajnih, moraju temeljiti na dosljednim i preciznim formalnim preduvjetima, a ne na proizvoljnom izboru iz službene prepiske Ministarstva i časopisa. Ministarstvo kulture, naime, posjeduje polugu specifično namijenjenu sankcionira-

nju “neurednog izvršavanja obaveza” – prema svakom ugovoru o dodjeli financijske potpore primatelju se prvo isplaćuje 80 posto ukupnog iznosa, da bi se preostalih 20 posto isplatilo po prihvaćanju izvješća o provedbi projekta. Kako je Matan na više mjesta *istaknuo*, Ministarstvo je, svim problemima usprkos, do sada svake godine to i radilo, priznajući formalno da je *Gordogan* svoje obaveze izvršio.

Kakvi god, dakle, problemi postojali na relaciji između Ministarstva i *Gordogana*, tehnička su opravdanja u ovom slučaju daleko od neupitnih, kako ih je u svom konfuznom javnom istupu protumačio Kristian Novak, i sâm očito doveden u neželjenu situaciju upitnim tumačenjem procedure. Ministarstvo je iz godine u godinu odlučivalo da eventualni prekršaji od strane *Gordoganova* uredništva nisu dostatni da im se podrška ukine; uostalom, časopis jest izlazio, redovitošću kojom jedan toliko obiman i produkcijski zahtjevan projekt može izlaziti s obzirom na to da uredništvo i autori rade – potpuno volonterski. Zbog čega bi baš sada pravičnom Ministarstvu prekipjelo, teško je naslutiti – iznos koji je *Gordogan* dobivao bio je spao na gotovo ponižavajućih 20 000 kuna, a da se nije napuštala ambiciozna koncepcija broja. U tom smislu, *Gordoganovo* je izlaženje u bilo kojem ritmu i obliku prije pokazatelj ozbiljnog truda njegovih urednika i suradnika, nego neredovitosti i aljkavosti.

No razina tehničkih pedanterija u određenom je smislu zapravo sporedna – ono što je ključno je kontinuirani odnos države prema časopisima u kulturi, a onda i tipično ponašanje trenutne garniture u Ministarstvu kulture koja odbija preuzeti ikakvu odgovornost za ono što se prije nje dešavalo – štoviše, koja čak i učinke lošeg odnosa svojih prethodnika prema kulturi cinično izokreće u propuste onih koje bi trebalo potpomagati.

Primjerice, samo u zadnjih pet godina sredstva za izdavanje časopisa pala su s 5 568 000 na 3 642 000 kuna, a u istom se razdoblju potpora *Gordoganu* prepolovila. Promatramo li pak zadnjih deset godina, još jasnijim postaje zašto bi netko tko se bavi izdavanjem časopisa u kulturi mogao upasti u probleme s “dynamikom i brojem svezaka” i normalnim izvršavanjem obaveza – *tada* se za časopise izdvajalo nezamislivih 7 580 000 kuna, dok je

Gordogan dobio čak 100 000 kuna za svoj rad. Ukratko, promatrana u kontinuitetu, politika Ministarstva kulture prema časopisima ekvivalent je tomu da vam netko godinama puca u nogu i onda vas odluči kazniti jer niste stigli do cilja, umjesto da to naprosto – prestane raditi i uloži sredstva i trud da se časopisi u kulturi bar podignu na razinu osnovne funkcionalnosti, ako već ne na egzotičniji nivo plaćenosti za vlastiti rad. U tom smislu, samo se kao cinizam može protumačiti pozivanje Ministarstva na trenje u funkcioniranju *Gordogana*, jer ako je išta očito, to je da to trenje proizvodi upravo država svojim kontinuiranim nemarom prema radu u kulturi i nerazumijevanjem njegovih sistemskih problema.

Iz perspektive uskrate sredstava važnim časopisima ironično djeluje i prošlogodišnja objava *Nacionalne strategije poticanja čitanja za razdoblje od 2017. do 2022. godine*. Dok se, dakle, vlast naokolo hvali Strategijom, bez problema dozvoljava da se važnim mjestima izgradnje kulture čitanja značajno oteža rad ili da ih se čak dovede pred gašenje. Zanimljivo, u sklopu Strategije adresiran je i veliki problem distribucije knjiga na praktički devastiranom izdavačkom tržištu, na koji je i ministrica Obuljen Koržinek upozoravala u svojim javnim istupima. To, međutim, nije spriječilo predstavnike Ministarstva da u svojoj reakciji *Gordoganu* prigovore zbog spomenutih “višegodišnjih problema” u “distribuciji i prisutnosti na književnoj i široj kulturnoj sceni”, kao da ne znaju što stoji u strateškim dokumentima koje sami objavljuju.

Utoliko su, suprotno mišljenju Ministarstva, u priči o *Gordoganu* proceduralni detalji zapravo sporedni – više od situacije s jednim časopisom, kako god tko procjenjivao njegovu važnost, situacija je ovo koja još jednom podcrtava nezainteresiranosti da se kulturi ponudi neka sistemski zamišljena, iole suvisla politika.

Lujo Parežanin: *Proceduralni cinizam; Umjesto formalnih detalja, u priči o Gordoganu ključan je kontinuirani odnos države prema časopisima u kulturi i izostanak konzistentne sistemske politike u polju izdavaštva, Kulturpunkt.hr, portal, 13. 2. 2018. (integralno) URL: <http://www.kulturpunkt.hr/content/proceduralni-cinizam>*

Poštovana gospođo ministrice

Božo Kovačević piše ministrici kulture Nini Obuljen Koržinek, traži da mu se dostavi dokumentacija na temelju koje je obustavljeno financiranje Gordogana, poziva se na Zakon o pravu na pristup informacijama

Šalje: bozo kovacevic

Datum: 15. veljače 2018. u 15:53

Predmet: Zahtjev za uvid u dokumentaciju temeljem koje je donesena odluka o uskraćivanju financijske potpore časopisu Gordogan

Prima: kabinet@min-kulture.hr, vesna.vlasic@min-kulture.hr

Poštovana gospođo ministrice,

molim da mi se – u skladu s odredbama Zakona o pravu na pristup informacijama – dostavi dokumentacija temeljem koje je donesena odluka o uskraćivanju financijske potpore časopisu *Gordogan*. Molim da mi se dostave slijedeći materijali:

1. požurnice koje je Ministarstvo uputilo uredništvu *Gordogana* 2014., 2015., 2016. i 2017. godine
2. opomene pred tužbu koje je Ministarstvo uputilo časopisu *Gordogan* 2014., 2015., 2016. i 2017. godine
3. zapisnici svih sastanaka sadašnjeg sastava povjerenstva za dodjelu financijskih sredstava časopisima
4. materijali koje je Ministarstvo pripremilo za članice i članove povjerenstva za časopise, temeljem kojih je povjerenstvo donijelo odluke

Očekujući da će mi traženi dokumenti biti dostavljeni u najkraćem mogućem roku, srdačno Vas pozdravljam.

Božo Kovačević, član uredništva *Gordogana*
[telefonski broj]

Tamara Džebić Šaljan

“Gordogan je prevršio svaku mjeru”

Krešimir Nemeć na Hrvatskoj televiziji nastavlja kampanju

Ni ove godine ne prolazi glatko dodjela novca resornog Ministarstva časopisima iz kulture. Buru je ovaj put podignulo to što sredstva nije dobio književni časopis *Gordogan*, a onda i izlazak Kristiana Novaka iz Vijeća koje ga je odbilo financirati.

Je li napokon došlo vrijeme da se preispitaju kriteriji dodjele ili potpuno promijeni način raspodjele državnog novca u tu svrhu? Je li slučaj časopisa *Gordogan* samo kamenčić koji je pokrenuo lavinu medijskog prepucavanja o tome tko je zaslužio državni novac? – pitanja su koja je otvorila aktualna objava odluke o državnim potporama.

Nezadovoljnih je mnogo, a zadovoljnih vrlo malo – i oni šute. Među njima su svakako *Vijenac* i *Hrvatsko slovo* koji dijele gotovo trećinu ukupnog proračuna. *Ako izdate časopis i otisnete ga u nekoliko stotina primjeraka, ako on nema kvalitetnu distribuciju i ako on zapravo – osim po nekim knjižnicama i možda u nekoliko knjižara dođe do krajnjeg korisnika – onda imate problem*, komentira urednik portala *Moderna vremena* Nenad Bartolčić.

Znamo li da knjižare propadaju, a knjižnice nemaju novca za nabavu novih knjiga i časopisa, problem postaje još veći. *Očito je da ovakvi kriteriji i ovakav rad vijeća nisu dobri jer vijeće mora biti autonomno u djelovanju i kvaliteta mora biti važniji razlog za dodjeljivanje sredstava od toga je li neko uredništvo napravilo neku administrativnu greškicu*, ocjenjuje novinar Denis Derk.

Pisac Kristian Novak izašao je iz vijeća te kao razlog naveo prevelik pritisak, no nije bio voljan stati pred kameru, a akademiku Krešimiru Nemeću koji je član vijeća spočitava se, pak, sukob interesa jer je novac dodijeljen časopisu *Forum* čiji je glavni urednik.

No, i Nemeć se slaže da način raspodjele novca nije dobar. *U normalnim okolnostima bih vam rekao da tržište treba regulirati ponudu i potražnju časopisa, no mi nemamo tržište, nemamo distribu-*

Krešimir Nemeć, HTV, 15. veljače 2018.

cijsku mrežu. Mi smo se zapravo vratili u Gajeva vremena i funkcioniramo po principu pretplate, objašnjava akademik Nemeć.

Što se, pak, tiče časopisa *Gordogan* Nemeć napominje da vijeće nije ni raspravljalo o sadržajnoj strani časopisa *Gordogan*: *Sredstva su mu uskraćena zbog proceduralnih razloga. Gordogan je prevršio svaku mjeru u nepoštivanju obveza koja je preuzeo*, ističe Nemeć.

Jasno je da vrijeme tiskanih časopisa prolazi i da čitatelje treba tražiti na nekim drugim, prema svemu sudeći, digitalnim platformama, no rješenje sadašnjih problema trebalo bi ponajprije potražiti za zajedničkim radnim stolom.

Tamara Džebić Šaljan: *Prašinu podignula raspodjela državnog novca književnim časopisima*, *HRT Magazin*, 15. 2. 2018. (integralno)
URL: <http://magazin.hrt.hr/430402/>
prašinu-podignula-raspodjela-drzavnog-novca-knjizevnim-casopisima

Poražena hrvatska kultura

Vlast gradi Hrvatsku kao zemlju neznalica i nacionalističkih fanatika – na poziv Mirjane Rakele, urednice Radija Slobodna Evropa iz Praga, Branko Matan vodio je dnevnik od 10. do 16. veljače 2018. i zatim ga 17. veljače sam pročitao u eter

Branko Matan rođen je 1951. u Zagrebu. Književnik i publicist. U sedamdesetim godinama bavio se kazalištem, pisao dramske tekstove i vodio alternativne kazališne festivale, potkraj desetljeća pokrenuo časopis *Gordogan*. U osamdesetima se posebno bavio Brechtom i Krležom. Od ljeta 1991. do ljeta 1995. vodio dnevnik, svakodnevno, bio kroničar ratnog iskustva iz vizure zagrebačkog civila. Izbor iz tih dnevnika potkraj devedesetih trebao je biti objavljen u izdanju Maticе hrvatske pod naslovom *Domovina je teško pitanje*, no izdavač je u posljednji trenutak zabranio vlastitu knjigu zbog nepoćudnog teksta i fotografije dreteljskih logoraša na koricama. Od godine 2003. vodi novu seriju časopisa *Gordogan*. U posljednje vrijeme više nego prije bavi se hrvatskom kulturnom povijesti, intenzivno je istraživao život i rad dva građanska novinara prve polovice prošlog stoljeća, Josipa Horvata, autora brojnih povijesnih djela, i Slavka Vereša, najboljeg hrvatskog karikaturista.

Subota, 10. veljače ili februara

Gledam na ekran i razmišljam o prvoj rečenici. Odjednom shvaćam da dnevnik nisam vodio više od dvadeset i dvije godine. U prvoj polovici devedesetih napisao sam nekoliko tisuća stranica, onda sam jednog dana naprosto prestao. Ugasio se poput žarulje. Prije Oluje i prije Dayton. Svega mi je bilo dosta, rata, pisanja, najviše čekanja da rat završi. A ratu nikad kraja ...

Tako je bilo tada, ne vjerujem da je itko mogao sanjati da će gotovo četvrt stoljeća kasnije betoni u glavama biti čvršći nego ikada. Tako je barem s hrvatskim glavama, kako je drugdje ne znam ... nadam se da je bolje.

Ukratko, pišem ove retke kao svojevrsni veteran vođenja dnevnika, pišem na poziv redakcije Radija Slobodna Evropa. Poziv sam dobio očito zbog toga što se časopis koji vodim, zagrebački časopis *Gordogan*, pobunio protiv divljačkog poteza sadašnje hrvatske vlade prema nama. Čini mi se pristojnim prema slušateljima da kažem o tome nekoliko riječi.

Časopis izlazi – s manjim prekidima – od 1979. godine. Čita se u Hrvatskoj, čita se u Bosni i Hercegovini, čita se u Srbiji, sigurno još ponegdje, znamo za razne slavističke i slične katedre koje ga prate. U novije doba izlazi s velikim teškoćama, jedna od njih je da većina autora ne dobiva nikakav honorar. Prije nekoliko godina, s dolaskom Tomislava Karamarka na vlast, kulturni horizont se zamračio, došli su veoma loši dani, počelo je radikalno gušenje slobode govora i da ne nabrajam što je sve počelo dalje. Bilo je jasno da se i našem časopisu crno piše. Pokušavali smo prvi put razgovarati s utjecajnim ljudima, djelovati preventivno, djelovati iza kulisa, pisati žalbe i slično. Ništa nije pomaga-

lo: ministar Zlatko Hasanbegović doveo nas je na minimum, njegova nasljednica, Nina Obuljen Koržinek, potpuno nam je obustavila sufinanciranje. Prije osam dana na tribini u zagrebačkoj knjižnici Bogdana Ogrizovića pozvao sam ministricu i članove njezine komisije da obrazlože zbog čega žele ukinuti časopis o kojem – koliko mi znamo – uopće nema nepovoljnih odjeka.

Dva dana kasnije, u nedjelju na večer, tekst svoje *Izjave* objavio sam na našoj Facebook-stranici. Stisnuo sam *klik* mišem redakcijskog, deset godina starog kompjutera, i nakon toga su se počele događati stvari koje su nas iznenadile. Poziv je imao priličan odjek, u digitalnoj sferi i u print-medijima. Već u srijedu Ministarstvo kulture je na svojem portalu dosta opširno odgovorilo, u četvrtak smo u novinama čitali da je najpoznatiji član komisije, književnik Kristian Novak, podnio ostavku na članstvo. Te obavijestio javnost da je komisija željela podržati *Gordogan*, ali da ljudi iz Ministarstva to nisu dopustili. Nije kazao zbog čega su on i drugi članovi pristali na takvo ponašanje Ministarstva.

Od četvrtka pišem odgovor Ministarstvu, pisanje zapinje, današnji dan cijeli provodim za kompjuterom. Na večer je tekst gotov, ima oko dvanaest kartica. Šaljem ga e-poštom članovima redakcije na komentar. Nakon toga ga sam čitam i vidim da sve skupa nije ispalo onako kako sam želio. Posao je gotov, a rezultat ništa ne valja.

Nedjelja, 11. veljače

Stigle sugestije kolega, najbolje dao Stjepan Ćosić. Dižem se rano ujutro i bacam gotovo polovicu teksta, mijenjam osnovnu strukturu, velik dio pišem iznova.

U 11 h prijepodne u kavani na Prilazu imamo redakcijsku kavu. Stiže još nekoliko izvrsnih primjedbi. Poslijepodne ih primjenjujem.

Časopis je oblik društvenosti. Svi pišemo sami, ali časopis ponekad omogućuje da – uz pomoć drugih – pišemo bolje nego inače. To nije čest slučaj, danas za mene jest.

Dok poslijepodne završavam novu verziju teksta, u kompjuter stiže e-pismo iz Sarajeva. Veliko iznenađenje. Već tjedan dana ugledni intelektualci pišu protestna pisma ministrici kulture i traže da se odluka o *Gordoganu* promijeni. Prvo pismo poslao je profesor Neven Jovanović, klasični filolog sa zagrebačkog Filozofskog fakulteta. Slijedila su pisma profesora Tvrtka Jakovine i Nevena Budaka, arhitektice Ade Pavlič-Cottiero i našeg australskog suradnika Voriya Waltera Lalicha. Sada joj se obratio fra Mile Babić, bosanski franjevac, teolog i filozof, najugledniji član Franjevačke provincije Bosne Srebrene. Pismo je izvanredno, prepisujem jednu rečenicu, iznimno neugodnu za adresata: “Povi-

jest nas uči da narod može opstati i bez vlastite države, ali nika-ko ne može bez kulture.” Drugim riječima, rušite kulturu, upravo ono po čemu postojimo i što nas kao zajednicu jedino možda može održati.

Na večer je tekst završen. Opet *klik* mišem. I laku noć.

Ponedjeljak, 12. veljače

U Zagrebu loše vrijeme, snijeg, nešto vjetra, već dugo nije bilo tako neugodnog dana. I upravo je danas stigao u službeni posjet predsjednik Srbije Aleksandar Vučić. Stjecajem mojih životnih okolnosti njegov dolazak osjećam već pred kućnim pragom. Rođen sam u ulici koja se zove Pantovčak i pred kućom su jutros rastegnute policijske vrpce.

Šezdesetih godina, u doba kada sam išao u osnovnu školu, na vrhu ulice izgradilo se nešto što su svi zvali “Titova vila”. Tito je doista tu dolazio, no ne prečesto. U svojoj “vili” je spavao još mnogo rjeđe. Možda i nikada. Od prvog dana nije volio tu zgradu. Kasnije je to postala “Vila Zagorje”, od 1991. pak “Predsjednički dvori”, nakon toga “Ured Predsjednika RH”, odnosno “Predsjednice”. Gotovo svaki važan politički posjet Zagrebu prošao je ispod mojih prozora.

Mogao bih sastaviti lijepu komparativnu analizu razina policijskog angažmana u posljednjih pola stoljeća iz vizure stanovnika ulice. Na žalost ovdje nemam dovoljno prostora za to, ograničit ću se stoga tek na zaključak: od domaćih posjeta, “domaćih” u užem i širem smislu, vrhunac policijskog pritiska na stanovnike postignut je godine 1972, tada je Tito prvi put dolazio u Zagreb poslije smjene hrvatskog rukovodstva u Karađorđevu. Stvorena je nevjerovatna psihoza da će se “Zagreb osvetiti”. Tada su se u vrtovima iza zgrada po grmlju šuljali agenti. I to nekoliko dana. Pamtim da sam ujutro prao zube u kupatonicu i odjednom shvatio kako me kroz prozor, s razdaljine od pet-šest metara, fiksira strog pogled koji viri između grana jedne od voćaka. No sve je to bila šala prema posjetima u posljednjih petnaestak godina, nakon što smo ušli u doba terorizma u novom ključu. Najgore je s velikim zemljama i tzv. “procjenama rizika” koje rade stranci. U našem susjedstvu po zlu se posebno pamte posjeti Georgea Busha 2008. i kineskog predsjednika Hua Jintaoa 2009. No vjerojatno najteže bilo je, prilično iznenađujuće, prigodom posjeta pape Benedikta 2011.

Popodne me naziva Nenad Polimac, član našeg uredništva. Prije nekoliko mjeseci prijavili smo, kao izdanje Biblioteke Gordogan, tri njegove knjige na natječaj Hrvatskog audiovizualnog centra, poznatoga HAVC-a. U neformalnim kontaktima najavljivalo se oko 120 000 kn. Danas su došle odluke: dvije knjige su odbijene, jedna je dobila 10 000 kn. Odluku je donijelo novo povjerenstvo, sastavljeno u skladu sa željama ministricke kulture. Tro-

#ne u moje ime

Kosovska decenija radosti, patnje i ponosa

Matan: Poražena hrvatska kultura

Ubištvo u „ime odbrane islama“

Rouhani: Iran će poštovati obaveze o nuklearnom programu

Više vesti

Pogledajte >

Snimka početne stranice portala Radija Slobodna Evropa, 17. veljače 2018.

je ljudi bez većeg stručnog renomea praktički je odbilo – teško mi je to i napisati – knjige Nenada Polimca. Čovjeka koji u Hrvatskoj najbolje piše o filmu, čovjeka koji piše desetljećima, od sedamdesetih godina, koji je objavio veoma malo knjiga i sada je – dijelom zahvaljujući mojem nagovaranju – ipak pristao da se u tri knjige napravi reprezentativan izbor iz njegova opusa, neka vrste bilance. Konceptcija tih knjiga je isključivo njegova, zbog toga mi je dopušteno reći da je stvar izvrsno postavljena. Polimac je – čujem iz slušalice – neugodno iznenađen, potišten. Doživio je čin poniženja od predstavnika struke kojoj je posvetio cijeli život.

Što je pozadina ne znamo ni on ni ja. Hrvatska glupost? Nedostatak kućnog odgoja tih ljudi? Ili je više problem u izdavaču? Treba li u poretku koji gradi ova suluda vlada biti izbrisano sve što nosi ime *Gordogan*? Ili uopće sve što je još neka istinska kulturna vrijednost? Jesu li članovi povjerenstva više osluškivali “duh vremena” koji određuje ministrica ili su u prvom planu bili prizemni rivaliteti kolega? Teško je reći, rezultat je jasan: zlo za hrvatsku kulturu, zlo za sve nas, još jedan korak nizbrdo. Uzet ću slobodu da kažem: ponižen je Polimac, ponižen je *Gordogan*, ali najviše je ponižena hrvatska kultura.

Utorak, 13. veljače

Jučer sam odužio preko mjere, a dosta toga što sam želio reći nisam dospio. Tako da će se današnji zapis sastojati pretežno od jučerašnjih “repova”. Što je u vođenjima dnevnika česta pojava.

Aleksandar Vučić bio je dočekan nevjerojatnim naslovima na portalima, svima redom, pa i onima malobrojnima koji nisu pod šapom vlasti i dominantnih nacionalističkih iracionalizama. Gdje god sam pogledao negdje se nalazila riječ “četnik”. Stilizacije naslova sugerirale su neko izvanredno stanje, neku na-

petost koja je na rubu da se pretvori incident. Prolazak centrom grada oko podneva daje posve suprotnu sliku: veoma malo ljudi, policajci se smrzavaju, sve skupa se doima kao igrokaz. Mi znamo da nitko neće nasrnuti na Vučića, ali glumimo da to ne znamo. Oni koji bi eventualno nešto pokušali učiniti ionako su naši, ideološki, a često i drukčije.

Politički analitičari, uostalom, kažu da je sve skupa i bio igrokaz, igrokaz po narudžbi, valjda američkoj.

Pisati Vučiću da je “četnik” znači govoriti glasom pravедnika. Glasom koji kaže: mi smo u svemu u pravu, ti ni u čemu, ti si nula.

Rekao bih ovako: u ime Srbije i srpstva počinjene su prema nama strašne stvari. U ime Hrvatske i hrvatstva počinjene su prema Srbima i srpstvu strašne stvari. To je aksiom. Nitko nema čiste ruke, nitko nema moralno pravo galamiti i prozivati druge. Bolje bi bilo da se šuti i tuguje. Ispitujmo same sebe u tišini i strogosti. Razmislimo o vlastitim krivnjama.

Dobro bi došlo i nešto ozbiljne znanosti, odmjerenih i opreznih riječi.

Jučer me nazvala, ni to nisam zabilježio, glumica Alma Prica. Razgovarali smo desetak minuta o koječemu, ali zvala je samo u jednoj stvari: moli me da joj onoga trenutka kada krene akcija uplaćivanja novčane pomoći časopisu *Gordogan* to smjesta javim. Željela bi pomoći vlastitim prilogom, no još bi više željela mobilizirati svoje glumačke kolege da se priključe. Tko god o Almi Prici bilo što zna, zna da neće zaboraviti na ovu današnju najavu.

Srijeda, 14. veljače

Prvi dio dnevnika ispaao je duži nego što je trebalo. Ostatak zbog toga mora biti kratak.

Na večer na Hrvatskoj televiziji emisija *Pola ure kulture*, ne gledam je godinama, večeras sam uz televizor jer su najavljivali prilog o našem slučaju. Pokazali su našu naslovnu stranicu, palcem vrtjeli stranice, a onda dali riječ urednicima drugih zakinitih časopisa. Prešutjeli su činjenicu da smo se mi jedini javno bunili, prešutjeli su političku dimenziju slučaja, sve sveli na urednike koji nisu zadovoljni i opće probleme poput distribucije. Bilo je dogovoreno da snime izjavu našeg Nenada Ivića, na dogovoru se nisu pojavili.

No u uvodnom dijelu emisije emitiran je prilog o problematiki školskog kurikuluma za hrvatski jezik i književnost. Na ekranu čovjek za kojeg dosad nisam čuo, zove se Dean Slavić, doktor je znanosti s Odsjeka za kroatistiku Filozofskog fakulteta. Govori na nevjerovatan način, prepisujem prema snimci njegove riječi: Pozivam “one koje vodi u životu načelo *Pošteno!* i one koji vodi načelo *Sve za Hrvatsku, Hrvatsku ni za što!*, i one koje vodi jedno i drugo, molim vas zaustavite taj kurikulum iz 2016. kako god znate!”

Razina koju bismo nekad opisivali kao razinu pripitog društva iz kolodvorske birtije u sitnim satima, danas je razina javne rasprave o reformi školstva, ovdje u režiji javne televizije.

Jedini put u kakvu-takvu povoljnu budućnost za Hrvatsku je put znanja. Uz takvu razinu možemo jedino biti zemlja neznanica i nacionalističkih fanatika.

Četvrtak, 15. veljače

U podne kava s Nenadom Ivićem. Nekoliko stolova dalje naši redoviti susjedi u kavani, redakcija srpskog tjednika *Novosti*. Uvijek su tu, u četvrtak im izlazi broj.

Ivić je početkom tjedna u ime *Gordogana* intervjuiran za Treći program HTV-a. Kaže da su pitanja bila korektna. Petnaestominutni razgovor, emitira se u ponedjeljak.⁰¹

Predvečer u e-pošti insajderska glasina: ono što je Kristian Novak tvrdio nije posve točno, dvojica članova zapravo su bili glavne poluge egzekucije. S obzirom da je posrijedi glasina, ne navodim njihova imena.

Petak, 16. veljače

Pismo iz Italije, naš stalni suradnik Darko Suvin. Pismo završava glasovitim stihom Dylana Thomasa: “Do not go gentle into that good night”.

Može i tako, neka ovaj tjedan završi tim riječima. Ne idi krotko u tu laku noć. Ili tako nekako ...

Branko Matan: *Dnevnik 10. 2. – 16. 2. 2018*, objavljeno na Radiju Slobodna Evropa, Prag, 17. 2. 2018, ovdje kopirano s njihova portala (prilog u redovitoj rubrici u kojoj autori tjedan dana vode dnevnik, a onda ga sami čitaju; alternativni naslov na portalu: *Poražena hrvatska kultura*)

URL: <https://www.slobodnaevropa.org/a/dnevnik-branko-matan/29044266.html>

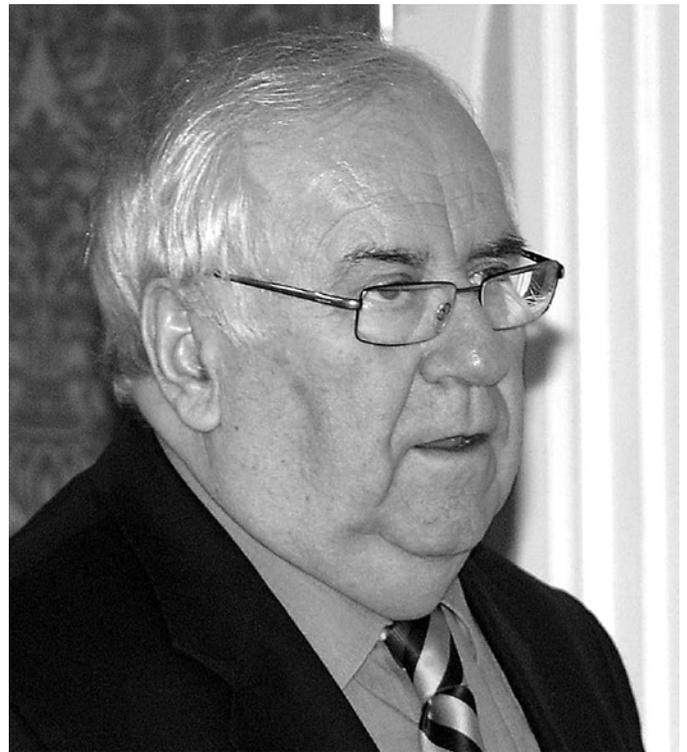
⁰¹ Razgovor s Gordanom Nuhanovićem, emisija *Knjiga ili život*, Hrvatska televizija, Treći program, 19. 2. 2018.

Božo Kovačević

Interno izvješće o dijalogu s Božom Biškupićem na privatnoj večeri

E-okružnica koju je Božo Kovačević poslao članovima uredništva Gordogana

18. 2. 2018. bio na privatnoj večeri gdje je bio i Božo Biškupić. Usred večere me on, ničim izazvan, pitao zašto sam se uključio u rat protiv Ministarstva kulture, odnosno, zašto koristim svoj autoritet da bih radio pritisak na ministricu. Objasnio sam da se nisam uključio u rat nego da sam, kao jedan od osnivača *Gordogana*, od Ministarstva zatražio da mi dostavi dokumente na koje se poziva u svom priopćenju, a *Gordoganu* ti dokumenti nisu poznati. On je rekao da smo Matan i ja hlebinci jer da se sad zbog *Gordogana* prikupljaju potpisi na Filozofskom fakultetu. Nije objasnio protiv koga, ali je kao moguće žrtve naveo Nemeca i drugu kroatisticu iz povjerenstva za časopise. Time rukovodi (neimenovani) bivši urednik *Zareza* koji je kod njega, dok je Biškupić bio ministar, harangirao protiv *Gordogana*. Biškupić se pozivao na razgovor s novinarima u kavani gdje je spominjan Matanov tekst u *Jutarnjem listu* i Kuljišev tekst na njegovom blogu. Upozorio sam na nekoliko meni poznatih laži koje je Kuljiš ondje objavio. Biškupić se složio s tim da Kuljišu ne treba vjerovati, ali je naglasio da svi znaju da je Matan neuredan u poštivanju ugovornih obveza. Dok je Biškupić bio ministar, on je to tolerirao i tako bi se ponašao i sad da je ministar, ali ondje su novi ljudi koji traže da se pravila poštuju između ostalog i zbog toga što na njih pritisak radi Državna revizija. Kad sam upozorio da se u priopćenju Ministarstva spominju netočnosti o požurnicama i opomenama pred tužbu, on je rekao da je za to vjerojatno odgovorna službenica Mihaela. Uzgred je spomenuo da članice i članovi povjerenstva o *Gordoganu* nisu raspravljali jer im je stručna služba pripremila informaciju prema kojoj *Gordogan*, zbog neispunjavanja ugovornih obveza, uopće ne zadovoljava formalno-pravne kriterije temeljem kojih bi uopće došao do situacije da se o njemu odlučuje. Dakle, odlučilo je Ministarstvo prije sjednice povjerenstva.

Božo Biškupić

Biškupić obično nije nervozan i konfliktan. Ovaj put je u nervoznom tonu započeo konverzaciju i nastavio na taj način. Očito, poduzete javne akcije i zahtjev za uvid u dokumentaciju uznemirili su odgovorne u Ministarstvu

Božo Kovačević: E-pismo, nedjelja, 18. veljače, 2018 1:42 ujutro (integralno; večera je bila 17. 2. 2018)

Željka Godeč

Dok sam ja ministrica, kultura se neće dijeliti na lijevu i desnu

Ulomak iz opsežnog intervjua Nine Obuljen Koržinek u Jutarnjem listu, 20. veljače 2018.

- **ŽELJKA GODEČ: Vi ne želite biti takva, isključiva, ministrica?**

NINA OBULJEN KORŽINEK: Svatko tko je nezadovoljan rezultatima financiranja poseže za argumentom ideologije i pristranosti, a to nema nikakve veze s činjenicama. Zalažem se za pluralizam, da svatko ima pravo stvarati bez obzira na svoja politička uvjerenje.

- **Evo, imamo najnoviji primjer Gordogana čiji urednik Branko Matan kojemu je Ministarstvo nakon 40 godina uskratilo sredstva, a posljednja su iznosila 20.000 kuna, tvrdi da nije točno da je neuredno izvršavao obaveze. U slučaju Gordogana neki kritičari slijeva su vam dali za pravo. Kako se vi branite od teze da ste Gordoganu uskratili sredstva te da zbog ideološke pristranosti ne vrednujete da je časopis kulturna vrijednost?**

Nemam se zašto braniti. Sredstava ima toliko koliko ima, nažalost ne dovoljno, da bi se financirali svi kvalitetni kulturni programi. Dok sam ja ministrica, kultura se neće dijeliti na lijevu i desnu, ali neprihvatljivo je da se ne uvažavaju obaveze, ne poštuju rokovi, ne podnose izvještaji, a onda povlače kao opravdanje ideološki argumenti koji to i nisu. Neprihvatljivo je i da nas se pritiscima tjera da kršimo vlastite kriterije. Onaj tko je dobio sredstva ima obavezu opravdati ih – oni koji su dobili pet tisuća kuna, jednako kao i oni koji su dobili tri milijuna kuna.

Neshvatljivo mi je da netko pravila koja moraju biti ista za sve naziva “birokratskim”. Držati na računu sredstva dvije ili tri godine uz stalne odgode nije samo kršenje pravila, ta sredstva mogla su se dodijeliti nekome tko bi bio realizirao program.

Željka Godeč: *Nekima su se polupali lončići, misle da moj resor treba provesti ilustraciju ...* (razgovor s Ninom Obuljen Koržinek), *Jutarnji list*, 20. 2. 2018, str. 8-9. (ulomak, dio koji se odnosi na *Gordogan* prenesen je u cijelosti)

Luka Ostojić

Bakina posla

Novinari Aleksandar Stanković i Željka Godeč popravljaju narušeni javni imidž ministrice Nine Obuljen Koržinek

Političari koji su na vlasti nemaju običaj sjesti na 'vruću stolicu' Aleksandra Stankovića pa je bilo prilično iznenađenje kad se u emisiji *Nedjeljom u 2* pojavila ministrica kulture Nina Obuljen Koržinek. Budući da direktnog povoda nije bilo (ili ga barem voditelj nije naveo), očito je do gostovanja došlo na inicijativu same ministrice. Ona inače nema običaj često istupati u medijima, ali u prošlih tjedan dana prvo je dala veliki intervju za *Jutarnji list* (pod benevolentnim autorstvom Željke Godeč), a sad je gostovala u jednoj od najgledanijih političkih emisija. Zanimljivo je kako je ministrica naglo odlučila poraditi na svom javnom imidžu, ali još je zanimljivije što je za to iskoristila ovu emisiju. Nekad su se političari bojali gostovati kod kritičnog i nepopustljivog Stankovića, ali *the times they are a-changing*, kako je pokazala i sama emisija. Naime, voditelj i Obuljen Koržinek sat vremena su ugodno ćaskali o temama koje, mogli bismo zaključiti po odgovorima, nemaju veze s Ministarstvom kulture.

S jedne strane, ministrica je na više pitanja iskoristila *joker* svoje 'političke neutralnosti'. Naime, kao političarku je ne zanimaju ideološki sukobi i podjele na ljevicu i desnicu, te smatra da je posao Ministarstva učiniti kulturu inkluzivnom, otvorenom svima. Ta ideološka širokogrudnost omogućuje joj da odbaci mogućnost ikakve političke pristranosti u svojim osobnim ili ministarskim odlukama. Kao pozitivan primjer navodi svoj stav u slučaju pritiska protiv Frlićevih predstava – kako kaže, ma što ona mislila o njemu i njegovu radu, ona je protiv cenzure jer Ministarstvo nema pravo odlučivati hoće li se predstava odigrati ili ne. Posao Ministarstva je samo omogućiti kazalištima da izvedu predstave kakve god žele, jer sloboda je nužan uvjet umjetnosti.

Na papiru to zvuči lijepo, ali u praksi taj princip često se ne može primijeniti. Čak i ako prihvatimo da se politički neutralna

osoba može bez krznanja učlaniti u HDZ i surađivati s Ladislavom Ilčićem, u slučaju kazališta lako dolazimo do situacije koja od ministrice iziskuje određene političke stavove. Naime, iako Ministarstvo doista ne smije cenzurirati ni direktno propisivati program kazališta, dužnost Ministarstva je svake godine donijeti odluku o subvencioniranju kazališnih (i svih drugih) programa, dakle praktički odlučiti koji će se programi izvoditi. Ako znamo da većina prijavljenih programa dobiva odbijenicu ili smanjenu svotu, a među njima dobar dio vrijednih programa, očito je da proklamirana 'otvorenost svima' ne može biti kriterij. Što odlučuje u tim situacijama? Ministrica tada može ili zaista obrazložiti odluke određenim estetskim i političkim sadržajem (što ne želi ili ne može) ili se u nedostatku sadržaja opravdati formalnim razlozima. Pa se tako ukidanje potpore *Gordoganu* brani pričom o neredovitim izvještajima, vrlo sličnu argumentaciju je ista ministrica već iskoristila lani u slučaju smanjenja potpore *Goranovom proljeću*, kao i prethodni ministar Hasanbegović pri ukidanju potpore lijevom kulturnom dvotjedniku *Zarez*.

Naravno da je pridržavanje formalnih pravila bitno. U tom vidu pravila su jasna – ako godišnje izvješće nije prihvaćeno, korisnik potpore ostaje bez 20% dodijeljenih sredstava i gubi značajne šanse za dobivanje nove potpore. Ako je Ministarstvo dugo godina trpilo aljkavost ovih aktera (što Ministarstvo tvrdi da jest, a oni da nije), postavlja se pitanje zašto je Ministarstvo korisnicima godinama isplaćivalo preostalih 20% i davalo nove potpore da bi potom naglo i bez obrazloženja ukinulo ili smanjilo (?) potporu. Ili su razni ministri godinama netransparentno držali štangom ovim akterima (što je nepravedno prema ostalima koji ispunjavaju obaveze) ili ova priča u startu nije točna.

U svakom slučaju, formalni kriteriji ne daju uvjerljivo objašnjenje cjelokupne politike Ministarstva u dodjeli potpora. Podjetimo, u polju časopisa i elektroničkih publikacija *potpora se u*

tri godine smanjila za 31%, a u književnom izdavaštvu za 33,4%. Očito Ministarstvo smatra da časopise, kulturne publikacije i knjige treba bitno manje financirati. No kad bi ministrica obrazložila tu politiku, onda se ne bi više mogla pozivati na opću 'otvorenost' i 'inkluzivnost'. Njenom srećom, Stanković nije ni pokušao ispitati tu temu.

Osim što tvrdi da se Ministarstvo kulture ne treba petljati u svoj resor, ministrica vjeruje i da određene djelatnosti ni ne spadaju u njen resor. U razgovoru o neprofitnim medijima i HRT-u, opet je ustvrdila da Ministarstvo kulture ne treba subvencionirati medije. Napominje da se mediji već financiraju iz Fonda za pluralizam elektroničkih medija, a ranije je dodala i da lokalna samouprava dobrim dijelom sufinancira kulturu te također snosi odgovornost koja se često spočitava samo Ministarstvu. To je istina: Fond je suodgovoran za problematično financiranje medija, kao i samouprave u slučaju kulture (upravo je Grad Zagreb prošli tjedan objavio rezultate koji dobrim dijelom prate rezultate Ministarstva). No, to što mediji imaju dodatan izvor financiranja ne znači da ih Ministarstvo ne treba financirati. Zar ne bi po istoj logici samouprava mogla odustati od financiranja kulturnih programa jer ih ionako financira Ministarstvo kulture? Pitanje nije mogu li se mediji javno financirati mimo Ministarstva (što ionako moraju ako žele opstati), nego spada li medijski rad u oblast Ministarstva. Drugim riječima, što je *kultura* kojom se Ministarstvo *kulture* bavi?

Prema Obuljen Koržinek, to je očito tradicionalna, visoka kultura: kazalište, književnost, film, glazba, vizualna umjetnost... Prema Stankoviću, koji ni sebi ni gošći nije postavio to pitanje, prostor kulture širi se u čudnim smjerovima. Sudeći po njegovim pitanjima, u oblast kulture spadaju Frljićeve predstave i sas-

tav kazališnih vijeća, govor mržnje na Facebooku, neprofitni i javni mediji, Istanbulska konvencija i državni odnos sa Srbijom, te meteorologija i ministričina dugovječna baka. Naime, nakon što se gledateljima ispričao što mnoge teme nije uspio obraditi u ograničenom trajanju emisije (recimo, u emisiji nisu spomenuti HAVC, Algoritam i problem književne distribucije, *Nacionalna strategija poticanja čitanja*, ukidanje potpora časopisima, suradnja Ministarstva s Gradom Zagrebom i Rijekom kao Europskom prijestolnicom kulture 2020., kulturna centralizacija, status klasične i suvremene glazbe...), Stanković je posljednjih deset minuta emisije posvetio razgovoru o 110. rođendanu ministričine bake, njenom studiju violine i ljubavi prema prirodnim znanostima, a u emisiju je na čašicu razgovora stigao i njihov zajednički prijatelj Zoran Vakula. Učinilo mi se da gledam *NewsBar* u 2.

Na Stankovićev već redoviti nemar ne vrijedi trošiti riječi. Očito se za emisiju spremio tek čitanjem kratkih vijesti i gledanjem priloga Maje Sever. I očito mu je bilo draže izmamiti ministričin zarazni osmijeh nego je (lako) naljutiti nelagodnim pitanjima. Ali njegova indolentnost u ovoj emisiji ne govori samo o osobnom zamoru nakon skoro 18 godina vođenja tjedne emisije, nego i o širem statusu kulture: u najgledanijoj političkoj emisiji gostovala je ministrica kulture i nije dobila skoro nijedno pitanje o polju kojim se bavi. To ipak više govori o državi u kojoj bi krivo izgovorena riječ o Srbiji i Istanbulskoj konvenciji mogla vladajućoj koaliciji oduzeti više glasova nego ukidanje cjelokupnog Ministarstva kulture.

Luka Ostojčić: *Bakina posla*, *Booksa.hr*, portal, 26. 2. 2018. (integralno)
URL: <http://www.booksa.hr/kolumne/urednicki-komentar/bakina-posla>

Ministarstvo koje laže vlastitoj komisiji

Ako me pitate koji bi mogli biti stvarni razlozi uskrate novca za Gordogan, vjerojatno je posrijedi kombinacija više stvari. Ključna je nacionalistička radikalizacija – dijelom u smjeru ustašije – do koje je došlo u posljednjih nekoliko godina, ugrubo od dolaska Tomislava Karamarka na vlast – razgovor s Brankom Matanom u tjedniku Novosti

- **DRAGAN GROZDANIĆ: Nakon četrdeset godina izlaženja Gordogan je ostao bez novčane potpore Ministarstva kulture za ovu godinu, a lani je ona iznosila mizernih 20 tisuća kuna. Iz kabineta ministrice Nine Obuljen Koržinek mogli smo čuti da vam je novac uskraćen iz proceduralnih, a ne sadržajnih ili političkih razloga. Kako komentirate njihove ocjene da ste neuredno izvršavali obaveze i ne redovito podnosili izvješća, da niste poštovali dinamiku izlaženja i broj svezaka, da ste kasnili s rokovima? U jednom nedavnom intervjuu ministrica je kazala kako nema dovoljno novca da bi se financirali svi kvalitetni programi...**

BRANKO MATAN: U uvodnom dijelu njezine izjave nalazi se općenita formulacija o tome kako na žalost nema dovoljno novca za “sve kvalitetne kulturne programe”. Je li to baš ocjena našeg časopisa, ne znam.

Postavili smo joj nekoliko jednostavnih pitanja: je li za vaše Ministarstvo Gordogan neka kulturna vrijednost za koju bi ova zemlja trebala biti zainteresirana ili nije? Zatim: pokažite gdje su te brojne “požurnice” koje ste nam godinama slali, pokažite barem jednu. Pokažite te silne “opomene pred tužbu”. Izjasnite se o očitom sukobu interesa u kojem se nalazi gospodin Nemeć (jer kao aktivni urednik jednog hrvatskog časopisa, *Forum*, odlučuje o drugima).

Gospođa ministrica ni na što od toga nije odgovorila. Ono što je rekla ide otprilike ovako: Gordogan ne uvažava obveze, ne poštuje rokove, ne podnosi izvješćaje; te: “neshvatljivo mi je da netko pravila koja moraju biti ista za sve naziva ‘birokratskim’”, kršili smo pravila jer “smo držali na računu sredstva dvije ili tri godine uz stalne odgode”.

To je njezin “odgovor”. Kao da joj ništa nije rečeno. I dalje se spominju kašnjenja (na koje je upozorena da ih nema), i dalje govori o “izvješćajima” (na koje posljednjih godina nismo dobivali primjedbe). Novo je da joj se ne dopada moja riječ “birokratski”, novo je da smo držali novce na računu pa ih onda vratili. Početkom mjeseca bili smo težak slučaj, na rubu kriminala, stalno pred “opomenama pred tužbu”, sada smo spali na kritiku vokabulara i moralno problematično držanje novca na računu. A ti novci su novci koji nemaju nikakve veze s časopisom, posrijedi je 7000 kn koje smo dobili za objavljivanje knjige i koje smo – nakon produženja koje su nam odobrili – uredno vratili.

Prema svemu što znamo, saldo je ovaj: Ministarstvo je Gordogan diskvalificiralo na temelju potpunih izmišljotina o “bogatoj dokumentaciji” o našim propustima i oglašivanjima. Lagali su na sve strane: lagali su nama, lagali su novinarima i javnosti, lagali su svojoj vlastitoj komisiji (kojoj su, po svemu sudeći, samo izdiktirali popis časopisa koji se brišu iz “formalnih razloga”). Lagali su i uglednim pojedincima koji su ministrici pisali e-pisma i tražili da se odluka promijeni.

Javno laganje jednog ministarstva je nešto za što bi se trebale snositi političke konzekvence (od ostavke ministrice do osude javnosti na izborima). No laganje komisiji, što će reći laganje izravno u postupku u kojem se odlučuje o raspodjeli javnog novca, trebalo bi odgovornoj osobi donijeti otkaz u roku od dvadeset i četiri sata.

● **Ministarstvo kulture je dakle u nezavidnoj situaciji?**

Sredinom mjeseca Božo Kovačević je u ime redakcije zatražio, pozivajući se na Zakon o pravu na pristup informacijama, da mu se dostave slijedeći dokumenti: sve “požurnice” i sve “opomene pred tužbu” časopisu iz razdoblja 2014-2017, zatim materijal koji je Ministarstvo pripremio za svoje povjerenstvo, te sve zapisnike sadašnjeg sastava povjerenstva.

Ne vidim kako će se Ministarstvo iz toga izvući. Morat će ili priznati da dokumenata nema ili ići u krivotvorenje.

● **Znači, ustrajat ćete u traženju konkretnih obrazloženja i tjerati pravdu do kraja? Naime, i neki članovi Vijeća za knjižnu, nakladničku i knjižarsku djelatnost složili su se da je *Gordogan* važna pojava na kulturnoj sceni i ga treba nastaviti financirati, ali Ministarstvo nije dopustilo takav scenarij. Koji su, po vama, stvarni razlozi uskraćivanja sredstava? Pretpostavljam da će, usprkos svemu, ove godine izaći novi broj?**

Počet ću od kraja: da, ove godine ćemo ipak izaći. Nedavno je objavljeno da smo od Gradskog ureda za kulturu dobili 40 000 kn. Prošle godine smo od Grada i Ministarstva ukupno dobili 54 000 kn i to nam je bila financijski najteža godina otkako izlazimo. Ostanemo li sada na tih 40 000 kn naš svezak će biti bitno manji.

Naravno da ćemo ustrajati. Nemamo druge – dugujemo to svojim čitateljima, svojim autorima, pa i samima sebi. A zahvaljujući golemom odjeku koji je “naš slučaj” izazvao, dugujemo to i javnosti. U kojoj, vjerujem, ima dosta onih koji *Gordogan* nisu nikada imali u rukama, ali im je dozlogrdilo da baš svugdje i baš uvijek sve u nas mora ići u lošem smjeru.

Dogodi li se da Ministarstvo ne promijeni svoju odluku, pokušat ćemo drugdje naći novac koji je potreban. Zatim ćemo im se slijedeće godine opet javiti na isti natječaj. Valjda kao “nova inicijativa”, premda stara četrdeset godina.

Koji bi mogli biti “stvarni razlozi”? Na što sumnjamo? Vjerojatno je posrijedi kombinacija više stvari. Ključna je nacionalistička radikalizacija – dijelom u smjeru ustašije – do koje je došlo u posljednjih nekoliko godina, ugrubo od dolaska Tomislava Karamarka na vlast. Od njega smo čuli ono se što se od 1990. nije moglo čuti: dosta je sa slobodom govora, za neke stvari bit

će dopušteno samo šaputanje unutar kućna “četiri zida”. Mnogi su to mislili, mnogi djelovali u tom smislu, ali tako drastično, programatski formulirano ipak nismo čuli.

Osim toga, u Ministarstvu se godinama razvijao neki mentalitet koji je temeljno protiv kulture, koji kultura uopće ne zanima, koji nas sve gleda kao neka smetala i potencijalne prekršitelje. Golem broj ljudi tamo uopće ne shvaća da oni postoje zbog nas, pa i zbog malog *Gordogana*, a ne mi zbog njih.

Treći element je ministrica Nina Obuljen Koržinek. Kolege iz redakcije su ovih dana pokušali čitati tekstove s programom njezine administracije. Kažu da je to strašno, gola “meljava” (da uporabim termin koji je volio Stanko Lasić). Ništa ozbiljno se ne želi, jedini program je ono što svakodnevno govori: “uvođenje reda”, “ni lijevo ni desno”. Gospođa je vjerojatno neka vrsta “uredskog egzekutora” koji radi u “duhu vremena”. Pretpostavljam da bi bez problema funkcionirala kao “partijski rukovodilac” i godine 1948. radila grozote, kao što bi 1968. možda tu i tamo proširila neki prostor slobode.

A četvrti element je kadar koji je okupila. Ako zoveš Krešimira Nemeca da ti vodi izdavaštvo, jasno je da će biti svašta: od sukoba interesa do bizarnih teza. Mi, recimo, pretpostavljamo da on stoji iza dijela argumenata koje je Ministarstvo iznijelo protiv nas. Onoga o “diskontinuitetu”, te tvrdnje da je upitno da li nas se uopće “može nazvati časopisom”. Diskontinuitet, i to deset godina star, plus problem definicije časopisa, to nisu stvari koje bi lako pale na pamet birokratu iz Ministarstva.

● **Slučaj *Gordogana* nastavak je devastacije kulturne sfere, uz koju ide devastacija neprofitnih medija. Čini se da je u crowdfundingu posljednja, iako nipošto dugoročna, slamka spasa. Kako vi vidite rješenje ovog političko-kulturnog problema?**

Pokušat ćemo prikupiti neke dopunske novce. Pozvati ljude da nam pomognu. Razgovaramo i o *crowdfundingu*, premda je to oblik sufinanciranja koji je primjereniji portalima koji objavljuju na dnevnoj ili tjednoj bazi. Mi smo glasilo koje u novije doba izlazi samo jednom godišnje, i to s temama koje se obraćaju najpismenijem, dosta uskom dijelu javnosti. U malim zemljama upravo zbog toga postoje Ministarstva kulture: ako želiš imati operu, moraš je platiti.

Uvoditi “red” koji ne uzima u obzir posve jasne kulturne i – ako se želi – nacionalne interese znači samo jedno: put u provaliju. Jasan je, primjerice, kulturni interes da imamo ozbiljne novine za kulturu (u kojima bi se, uz ostalo, govorilo o problemima koje spominjete u pitanju). U socijalizmu je od 1960. izlazio pretežno veoma pristojan *Telegram*, slijedilo je manje pristojno *Oko*, no i ono je tu i tamo imalo neku dobru stranu. Od 1993. do 1998. izlazio je *Vijenac*. Od tada Hrvatska zapravo više nema no-

vina za kulturu. Izlaze *Vijenac* i *Hrvatsko slovo*, dvoje novine koje nisu novine, nego su nacionalistički bilteni. Od 1999. do nedavno postojao je *Zarez*. On je izvorno bio zamišljen kao središnje kulturno glasilo, no iz meni nepoznatih razloga skrenuo je u neobično sektaštvo. Ipak, u njemu se – ako ste željeli – moglo nešto objaviti. Prije dvije godine i nad njime je “uveden red”.

U književnosti imate o politici “uvođenja reda” uzorno mjesto kod dječjeg pisca Ericha Kästnera, u predgovoru knjizi *Emil i tri blizanca*. Kästner piše: “Reda mora biti, reče ujak Karlo i tresne posljednjim tanjurom o zid.” Gospođa ministrica mogla bi tu rečenicu – kao *motto* svoje administracije – staviti na vrata kabineta. Roman je, slučajno ili ne, napisan 1934, u prvoj godini Hitlerove vlasti.

- **U uvodu za ovaj razgovor spomenuli ste mi kako godinama pokušavate podvući bilancu kada je u pitanju hrvatska država. O čemu se zapravo radi?**

Potkraj prošlog desetljeća shvatili smo da se približava godina 2010. koja je “okrugla godina” s obzirom na pad socijalizma i raspad Jugoslavije, te uspostavu samostalne države. Tako da smo u redakciji odlučili napraviti anketu o bilanci tih dvadeset godina. Planirali smo pozvati ljude različitih struka i političkih orijentacija da iznesu svoja viđenja. Ubrzo se pokazalo da autora koji bi došli u obzir ima razmjerno malo, a interesenata još manje. Tako da smo ideju sveli na naručivanje samo jednog teksta (koji bi onda, u slijedećim brojevima, mogao postati povod raspravi). Ni od toga nije bilo ništa. Stvar se ponovila 2011, pa onda 2015. i 2016. Na kraju se autor ipak našao, prilog je dogovoren, samo nekoliko kartica, no u posljednji trenutak prije zaključnja broja saznali smo da od teksta neće biti ništa. Tako da je motiv “bilance” hrvatske države postao dio redakcijskog folklor.

Potaknut time u posljednjih nekoliko godina počeo sam slagati svoj autorski dosje na tu temu. Bude li vremena i zdravlja, volio bih objaviti brošuru od sto do dvjesto stranica. Radni naslov je u početku bio *Rašljari na Sveučilištu* (po događaju iz 2010. kada je rektor Aleksa Bjeliš dopustio da se po Rektoratu traže “podzemne sile”). U novije doba u naslov je ušla ustašija, u raznim oblicima.

Čudno je da nema barem pet-šest takvih knjiga. Zemlja je u slobodnom padu, u rukama razbojničkih bandi, a nitko se ne javlja za riječ.

Bude li što od te moje brošure, ona će biti pisana iz vizure književnika i urednika kulturnog časopisa. Nastojat ću govoriti o onome što znam.

Branko Matan, veljača 2018.

- **Primjeri?**

Ne znam gdje bih uopće počeo. Evo, spomenuo sam sveučilište. Ono proizvodi golem broj znanstvenih radova. Ono što ja čitam, od doktorata do članaka, najčešće je veoma slabo. Kada tražite recenzije tih radova, sve su afirmativne. Mala smo sredina, ljudi su u strukama međusobno povezani, ako pišete kritički često ste stekli doživotnog neprijatelja. Ključno bi bilo da imate neovisno, vanjsko vrednovanje. Toga nema. Posljedica je da se po fakultetima nalazi niz odsjeka kojima bi, ozbiljno govoreći, trebalo oduzeti licenciju za rad. Pogledajte ljude koji drmaju u Zagrebu: Damir Boras, Ante Čović, Mislav Ježić i pridružena ekipa. Kakve su to ideje? Kako ćemo s time kao zemlja opstati u uvjetima 21. stoljeća?

Ili uzmite druge nacionalne institucije: Akademiju, Maticu hrvatsku, Hrvatski institut za povijest, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata ... Sve zajedno ima obilježja nacionalne katastrofe.

Ili Nacionalnu i sveučilišnu knjižnicu, u koju često zalazim. Većina starih novina koje tražim je pod zabranom. A s digitalizacijom daleko zaostajemo za prvim susjedima, za Srbijom i Slovenijom. Kada ste čuli da se o tome govori?

Ili pak Hrvatsku televiziju. Ako pogledate cjelinu programa koji se prikazuje od promjena u vodstvu do kojih je došlo u vri-

jeme Karamarka i Tihomira Oreškovića, vidite da je netko postavio novu definiciju hrvatstva. Biti Hrvat znači uživati u tamburici i urlati kao sportski navijač. Svatko tko bilo što zna o našoj povijesti zna da je to potpuna negacija najboljega što je mu kotrpno stvarano stoljećima. Tko ih je ovlastio da rade taj užas?

Dobra ilustracija nacionalne katastrofe koja se dogodila poslije 1990. je prestanak rada na sabranim djelima hrvatskih autora. S takvim radom počelo se u drugoj polovici devetnaestog stoljeća u Akademiji (sa starim piscima), zatim se tridesetih godina ozbiljnije krenulo s novijim autorima (Matoš, Šenoa), čak se u doba NDH nešto napravilo, i to od jednog žestokog građanskog antinacista, Julija Benešića (koji je priredio Harambašića, Jorgovanića, Galovića), da bi priređivanje sabranih djela vrhunac doseglo od pedesetih do osamdesetih godina (Kranjčević, Kamov, Ujević, Šenoa, Matoš, Ivan Goran Kovačić). To se najčešće vrtjelo oko Dragutina Tadijanovića ili Marijana Matkovića. Otkako u hrvatskim krajevima postoji pismenost više razine nismo imali. Godinu 1990. dočekali smo s priređivanjem Vojnovića i Begovića. Ovaj drugi je, čini se, priveden kraju, ili blizu kraju (i to u potpunoj javnoj gluhoći), Vojnović nije. Kada sam prije nekoliko godina pokušao saznati što je sa sabranim djelima Ive Vojnovića rečeno mi je – u pola glasa, kao da je riječ o teškoj nacionalnoj tajni – da se rukopis izgubio.

Evo, to vam je jedna hrvatska kulturna bilanca. U ovih dvadeset i osam godina nikada nisam čuo da je itko to javno spominjao kao neki problem.

Ili još jednostavniji primjer Miroslava Krleže. Ova sredina od njegove smrti nije uspjela organizirati da jedan jedini čovjek radi, ako treba makar samo pola radnog vremena, na nekom minimumu. Da prikuplja ono što se o njemu objavljuje (rad na bibliografiji prekinut je 1993), da prikuplja njegova pisma (koja leže posvuda i koja od 1981. svakodnevno nestaju). I po mogućnosti da barem jednom godišnje izađe publikacija s osnovnim informacijama za istraživače (što je gdje objavljeno, prikazano ...).

Dragan Grozdanić: *Branko Matan: Hrvatska je u rukama razbojničkih bandi; Ako me pitate koji bi mogli biti stvarni razlozi uskrate novca za "Gordogan", vjerojatno je posrijedi kombinacija više stvari. Ključna je nacionalistička radikalizacija – dijelom u smjeru ustašije – do koje je došlo u posljednjih nekoliko godina, ugrubo od dolaska Tomislava Karamarka na vlast. Zemlja je u slobodnom padu, a nitko se ne javlja za riječ* (razgovor s Brankom Matanom), *Novosti*, 19/2018, br. 950, 2. 3. 2018, str. 28-29.

Tekst razgovora za *Novosti* postoji u tri varijante: prva je ona koja je objavljena u tiskanom obliku, druga se u e-obliku nalazi na portalu novina, treća je autorizirana verzija rukopisa prihvaćena za objavljivanje. Varijante se razlikuju dužinom: tiskana je najkraća, rukopisna najduža. Ovdje se objavljuje najduži oblik teksta, ali je u njega uneseno više naknadnih redaktorskih intervencija iz prve dvije varijante.

Branimira Lazarin

Gordogan ili smrt časopisa

Nacionalistički koncept časopisne produkcije koji provodi ministrica Obuljen Koržinek uopće nema problem 21. stoljeća, ne postavlja retorička ili stvarna pitanja o tiskanoj periodici kao mogućem “reliktu prošlosti”, nego jednostavno uživa u pravocrtnoj laži – komentar na portalu Bilten.org

Cijeli niz spornih odluka hrvatskog Ministarstva kulture uglavnom se tumači iz birokratsko-administrativne ili ideološke perspektive, ovisno o političkoj pozadini tumača. No, često je posrijedi banalna opreka između istine i laži.

Jasno je kao dan: jedina kulturna politika koju provodi domaće Ministarstvo kulture na čelu s ministricom Ninom Obuljen Koržinek prozaično je i dosljedno “uvođenje reda”. Navodno, riječ je o progresivnim tendencijama, operaciji koja će administrativnom urednošću uvesti “jednaka prava za sve korisnike državnog proračuna”, omogućiti glatku protočnost kulturne proizvodnje po jasnim pravilima i svesti, ukratko, nacionalnu instituciju čija je glavna uloga da omogućuje bogatstvo kulture u “jedinstvu različitosti” na elementaran servis unutar sirotog i slabašnog, ali ipak “kulturnog tržišta” u Hrvatskoj.

Ministrica Obuljen Koržinek egidu “urednog poslovanja” javno i diskurzivno dozlaboga dosadno iznosi bez obzira na karakter problema, kao da je riječ o superiornom, intaktnom argumentu računovodstvenih anomalija koje prosječno pismen građanin ne razumije, pa mu valja utuviti u tu financijski polupismenu i/ili neprosvijecenu glavu, nesvjesnu valjda da je Hrvatska članica Europske unije, gdje se pravila državno dotirane kulture “bespogovorno moraju poštivati”.

Retorika “čistih računa”

Možda koncilijantnost ministričnih javnih nastupa, u kojima se retorički inzistira na apolitičnosti “dodjele sredstava korisnicima proračuna”, nekome djeluje sedativno, kao kamilica nakon žestoke desničarske rakije njezina prethodnika Zlatka Hasanbegovića koji je po kratkom postupku, bez retoričkih ornatusa, vršio egzekucije nad političkim neistomišljenicima u polju kulturne i medijske proizvodnje. Žilavi mentalitet (malo) građanske kulture se naime mora hraniti salonskom finoćom devetnaestostoljetnih socijalnih manira, da bi mogao samozadovoljno plutati ogavnim realitetom aktualnog političkog polja.

Jer situacija aktualne kulturne politike posve je sukladna realitetu desničarskog političkog revizionizma, savršeno se dopunjuje u projektu regresivnih tendencija, ukidajući svrhu demokracije u proizvodnji kulture na nacionalnoj razini.

Ili jasnije rečeno, svaka egzekucija ili totalno ukidanje sredstava državne potpore određenom kulturnom proizvodu dokaz je ideološke tiranije koju u svim porama društva, a posebno u obrazovnim institucijama i medijima, provodi aktualna desničarska garnitura vlasti i njezini paradržavni, ultradesnoklerikalni sateliti.

Ako, naime, i postoji poneki dobrohotni naivac kojemu je retorika "čistih računa" dovoljna da prihvati ministričin birokratski rezon pomora važnog dijela kulturne (i medijske) proizvodnje, nadamo se da nije toliko glup pa ne vidi sistemski okvir stvari, kontingenciju totala o kojemu govore jednostavne, gole činjenice. Pa evo tih činjenica.

Smicanje časopisa

Krajem prošle godine, na internetskoj stranici Ministarstva kulture objavljeni su rezultati dodjele potpore izdavanju časopisa u kulturi. Na popisu odbijenih našli su se časopisi (po objektivnim sadržajnim kriterijima) kvalitetni, dugovječni i generacijama čitatelja formativno veoma važni poput *Quoruma*, *Libre libere* ili *Čovjeka i prostora*. Ne znamo razloge obustavljanja njihove potpore, ostaje samo razočaranje što je sudba kulturne politike tako sredila stvar. Odbijena je, međutim, i potpora časopisu *Gordogan*, koji po svemu (formatu, sadržaju, pedantnosti u obradi tematskih problema) predstavlja unikatnu pojavu na domaćem tržištu ili "tržištu".

Gordogan je najdugovječniji domaći časopis koji već četrdeset godina (s malom pauzom u 1990-ima) izlazi kao dvobroj jednom godišnje što ga, valjda, svrstava u kategoriju čudnovatih ključaša u domaćoj produkciji. *Gordogan* i jest takav: izuzetan, uredno debeo i bogato opremljen, svjesno uređen da čitateljima dokaže kako je "pravi" časopis po svom sadržajnom habitusu (ako nam je dopušteno ovako nespretno, ali točno reći) – knjiga koju se čita godinama.

Takvom časopisu je Vijeće za knjižnu, nakladničku i knjižarsku djelatnost Ministarstva kulture (u sastavu Katica Matković Mikulčić iz knjižnice u Velikoj Gorici, Lahorka Plejić Poje s kroatistike na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, Ivica Matičević s Odsjeka za povijest hrvatske književnosti HAZU, Krešimir Nemeć s kroatistike zagrebačkog Filozofskog fakulteta i književnik Kristian Novak s riječkog Filozofskog fakulteta) sada otkazalo državu potporu s kratkim objašnjenjem da za 2018. godinu Ministarstvo ne odobrava sredstva za časopise koji "tijekom dosadašnje prakse financiranja nisu uredno izvršavali svoje ugovorne obveze te su imali višegodišnjih problema u redovitosti izlaženja, distribuciji i prisutnosti na književnoj i široj kulturnoj sceni".

Gordogan, želi se naglasiti, ni po čemu znači nije izuzetak u objektivnosti kriterija dodjele. Ali je važno naglasiti i prozaičnu činjenicu financijske prirode zbog koje taj časopis od Ministarstva kulture posljednjih godina dobiva bijednih dvadeset hiljada kuna (!) što ga, doista, svrstava u egalitarni red većine domaće časopisne produkcije. Ondje gdje je cijena rada svedena na nulu, na isključivost volonterstva ili hobističkog dekora nečijeg slobodnog vremena.

Povratak u Gajevo vrijeme

Važno je, također, naglasiti onima koji *Gordogan* nikada nisu imali u rukama, da je riječ o kulturnom proizvodu elitnoga ranga. Onakvom kojime se važnije, prosvijećene nacionalne kulture hvale kao uzornom (i izvoznom?) intelektualnom kapitalu. Kulturnom dobru, raritetu koji imponira i hipsterima koji ga tek listaju, kao i onima koji ga drže na vidljivom mjestu u (javnoj ili privatnoj) biblioteci. Ali to je doista sporedna digresija: shvatimo li ju čak i kao kič-dodatak, značajna je u širem horizontu kulturne stvari kao i scenariju egzekucije.

Domaća kulturna javnost, svjesna statusa *Gordogana* kao javnoga dobra koji bi trebao imati zaštitu kulturne baštine prvoga stupnja, digla je glas protiv radikalne odluke nadležnog Ministarstva. Manje upućeni i oni preliminarno alergični na javne istupe intelektualne elite, lako su odmahnuili glavom, rezonirajući valjda da im je "dosta tog kulturnjačkog resentimana". Veseli nas što je ta objecka ovdje posve promašena jer se, ponavljamo, radi jedino o razlici istine i laži. U tom je smislu zanimljiv odgovor Ministarstva kulture, objavljen kao reakcija na lavinu javnog nezadovoljstva i apela u ime revizije njihove odluke.

"Vijeće je o časopisu *Gordogan* (ali i nekim drugim časopisima sa sličnim problemima) raspravljalo u više navrata, redovito pozitivno ocjenjujući kvalitetu sadržaja, odabir tema i autora, pokušavajući pronaći rješenje unutar zadanih kriterija i uvjeta. Razlozi za odbijanje financiranja časopisa *Gordogan* nisu ni estetske ni sadržajne prirode... Višegodišnje neuredno izvršavanje ugovornih obveza, uključujući neredovita izvješća, nepoštivanje prijavljene dinamike i broja svezaka, neodazivanje na požurnice, pa čak i diskontinuitet izlaženja, razlog je i za smanjivanje iznosa potpore tijekom prijašnjih godina, kada su takve prijedloge davala vijeća drugačijeg sastava, a odluke potpisivali drugi ministri." Znači, *Gordogan* je u prijašnjim sastavima Vijeća s drugim ministrima bio malo nemaran i lijen u izvršavanju obaveza, što se od sada ne tolerira.

S druge strane, a nama mnogo zanimljivije, urednik *Gordogana* Branko Matan i član uredništva Nenad Ivić u više navrata javno su demantirali sve što je o dinamici, požurnicama, diskontinuitetu izlaženja i ostalim lako provjerljivim dokumentima rečeno. Tražila je medijska i kulturna javnost, tražili su urednici časopisa, ali svjetlost dana još nije ugledala arhivske dokumente koji potkrepljuju dokaze o "neurednom izvršavanju obaveza". Postoje li ti dokumenti u podrumima Ministarstva? Gdje je zapisnik sjednica Vijeća koje je odlučivalo o betoniranju groba *Gordoganu*, zasad ne znamo.

Javnosti je pak poznata sljedeća fotografija. Za početak – a to bi u uređenim sistemima poput aseptično – računovodstvenog pristupa kulturnoj politici trebala biti preliminarna pravna kategorija; član Vijeća akademik Krešimir Nemeć kao urednik

časopisa *Forum* koji se također kandidira za državnu potporu, ne bi smio odlučivati o sudbi drugih časopisa, pa ni stoga što mu je supruga zaposlena kao glavna savjetnica ministrice. A kamoli ovako javno izjavljivati, kako je napravio za HTV: "U normalnim okolnostima bih vam rekao da tržište treba regulirati ponudu i potražnju časopisa, no mi nemamo tržište, nemamo distribucijsku mrežu. Mi smo se zapravo vratili u Gajeva vremena i funkcioniramo po principu pretplate. *Gordoganu* su sredstva uskraćena zbog proceduralnih razloga. Prevršio je svaku mjeru u nepoštivanju obveza koja je preuzeo."

Hoće se valjda kazati: devetnaestostoljetno zlatno doba časopisa u koje smo, silom nepostojećeg tržišta, bačeni kao pervertirani sateliti, ipak funkcionira po zaostalom principu pretplate za neke subjekte. Ne i za one, koji nisu uvažili kriterije tržišnosti suvremenog doba, zbog čega su "ignorirali požurnice" i ustrajali na ležernosti kontinuiteta. Logičkih pogrešaka toga tipa ima, naravno, još. Cure iz Ministarstva kulture, koje "uvodi red", kao kontinuitet u realitetu zatečenog stanja.

Slični slučajevi

Najluđa je pri tome ona koja, u općepoznato stravičnim uvjetima nepostojeće knjižarske mreže i distribucije male domaće knjižne produkcije, kao razlog ukidanju potpore navodi probleme u "distribuciji i prisutnosti na književnoj i široj kulturnoj sceni".

Cinizmu i licemjernosti tih ministričinih "razloga" nema se smisla racionalno odupirati. Kao da, primjerice, golema tiraža časopisa po definiciji znači golemi kulturni utjecaj. I kao da je moguće, uz dotaciju od dvadeset hiljada kuna i doslovno pet knjižara, pet distribucijskih mjesta u državi, postići zadovoljavajuću "prisutnost na široj kulturnoj sceni"? Kako se mjeri utjecaj i prisutnost na sceni? I zašto bi kulturni časopisi kao artefakti koje financira država u ime higijene vlastite pismenosti i unaprjeđivanja kritičkoga mišljenja, uopće trebao biti namijenjen "široj kulturnoj sceni"?

Ali da besmislice dalje ne nižemo: svakome tko vodi računa o dijakroniji i sinkroniji političkog vremena jasno je da ministrica Obuljen Koržinek posve nevješto barata spinovima. Osnova revizionističkog, regresivnog spina je, naime, uvijek jednaka: inzistiramo na ekskluzivnosti pojedinačnoga, bez traga kontekstualizacije. Iako se u široj perspektivi ovoga "slučaja", sjećamo, primjerice, vrlo sličnoga.

Dvotjedniku za kulturna i društvena zbivanja *Zarez* prije nepune dvije godine također su (iako pod mnogo grubljim, ali po kvalitetu časopisa nevažnim okolnostima) ukinuta sredstva potpore. Razlozi su, svakako, iz Ministarstva kulture odašiljani kao oni formalno-pravne odnosno proceduralne prirode, iako

javnost do danas nije, zamislite, dobila dokumentaciju dokaza o "lošim financijskim izvještajima" ili bilo kakvom razložnijem objašnjenju egzekucije.

Koncentracija zdesna

Ista javnost, međutim, zna da je pravi razlog ukidanja *Zareza* bio ideološke naravi, jer je njegov konzervativni časopisni "oponent", dvotjednik *Vijenac* u suvremenoj konstelaciji klerodesničarskog prosvjetiteljstva naprosto morao poboljšati "status prema široj publici". Zato je činjenica da *Zareza* i *Gordogana* sada nema, a *Vijenac* i nekad minornodesničarski a sada "široj javnosti" lakše dostupan (uvjetno govoreći časopis) *Hrvatsko slovo*, utržuju gotovo trećinu ukupnog budžeta namijenjenog potpore časopisne produkcije u Hrvatskoj.

Nacionalistički bilteni, pamfletski orijentirani spomenuti dvotjednici, nemaju problema s distribucijom i ne mjeri im se "prisutnost na kulturnoj sceni". Novopostavljeni urednik *Vijenca* Goran Galić u inauguralnom predstavljanju koncepcije zato govori o tim novinama kao "središnjem mjestu hrvatskih intelektualca i umjetnika", najavljujući više "priloga o kulturi Hrvata izvan domovine".

Više, znači, "svehrvatskih" tema.

Tako glavni, nacionalistički koncept časopisne produkcije koji jasno provodi ministrica Obuljen Koržinek pod krinkom administrativnih nonsensa, uopće nema problem 21. stoljeća. Ne postavlja retorička ili stvarna pitanja o tiskanoj periodici kao mogućem "reliktu prošlosti", nego jednostavno uživa u pravocrtnoj laži. U projektu ideološkog i formalnog gušenja svakog (časopisnog i nezavisno-medijskog) traga kritičkog mišljenja. Dok se ne zaboravi razlika istine i laži: podmuklo i vrlo skoro.

Branimira Lazarin: *Gordogan ili smrt časopisa, Bilten – regionalni portal*, Zagreb, 2. 3. 2018. (integralno)
URL: <http://www.bilten.org/?p=22656>

Božo Kovačević

Izgleda da je Ministarstvo malo lagalo oko ukidanja potpore *Gordoganu* – opomene na koje se pozivaju ne postoje

Božo Kovačević dobio je dokumente koji dokazuju da nije bilo ni požurnica ni opomena koje su navodni razlog ukidanja potpore – članak na portalu Telegram

Kako je poznato, Ministarstvo kulture odlučilo je da više neće financirati izlaženje časopisa *Gordogan*. Nakon što je Branko Matan, glavni urednik *Gordogana*, javno iznio nezadovoljstvo i čuđenje nad tom odlukom izrazivši sumnju da su članice i članovi Povjerenstva za časopise svoju preporuku za uskratu financiranja donijeli prije nego što su dobili primjerak novog broja objavljenog krajem 2017. godine, dogodilo se nekoliko zanimljivih stvari. Ministarstvo kulture reagiralo je priopćenjem na svojoj web stranici, a član Kulturnog vijeća koje je donijelo odluku o *Gordoganu* Kristian Novak dao je ostavku.

Niz osoba iz javnog i kulturnog života, kako iz Hrvatske tako i iz inozemstva, svojim je dopisima ministrici kulture izrazilo nevjericu i zgražanje zbog te odluke. Na koncu je Branko Matan u *Jutarnjem listu* 17. veljače opširno i argumentirano demantirao sva objašnjenja i navodne formalno pravne, a ne sadržajne, razloge za eliminaciju *Gordogana* iz programa financiranja. U ovom članku neću ponavljati već iznesene činjenice i argumente, nego ću opisati sadržaj dokumenata koje mi je, na moj zahtjev, dostavilo Ministarstvo kulture, a koji pokazuju da su optužbe na račun časopisa *Gordogan* neistinite.

Odbili ih zbog “neurednog izvršavanja obveza”

Ministarstvo kulture je 6. veljače na svojoj web stranici objavilo priopćenje u kojem uredništvo *Gordogana* optužuje za pritisak i za “neutemeljene i uvredljive javne napade na Ministarstvo, ministricu i članove Kulturnog vijeća za knjižnu, knjižarsku i nakladničku djelatnost”. U tom priopćenju se tvrdi da je Vijeće više puta raspravljalo o *Gordoganu* pozitivno ocjenjujući njegov sadržaj. “Razlozi za odbijanje financiranja časopisa *Gordo-*

gan nisu ni estetske ni sadržajne prirode, nego višegodišnje neuredno izvršavanje obveza”, rezolutno je ustvrdilo Ministarstvo. Kronologija poslovanja Ministarstva s *Gordoganom* “puna je požurnica koje su ostale bez odgovora, opomena pred tužbu”.

Poslije tako kategoričkih tvrdnji o neurednom poslovanju *Gordogana* poneki je čitatelj možda pomislio da su doista iscrpljeni svi resursi strpljenja koje je administracija godinama iskazivala prema krajnje nemarnim urednicima. Možda se neki pretjerani skeptik zapitao zašto nema nijedne tužbe ako su godinama slane opomene pred tužbu, ali je na koncu odmahnuo rukom pomislivši da je izostanak tužbi samo još jedan dodatni znak susretljivosti i dobrohotnosti službenika Ministarstva kulture prema *Gordoganu*. Stjecanju takvog dojma mogla je pridonijeti rečenica u priopćenju Ministarstva kulture da je “bogata dokumentacija o poslovanju *Gordogana* dostupna svim zainteresiranim”.

Gdje je navodno kompromitirajuća dokumentacija?

Ako doista postoji ta kompromitirajuća dokumentacija, zašto ne bismo zatražili uvid i uvjerali se da članice i članovi Kulturnog vijeća i ministrica nisu mogli odlučiti drukčije nego da više ne financiraju *Gordogan*. Stoga sam 15. veljače ministrici kulture uputio dopis kojim sam zatražio da mi se dostave slijedeći materijali:

1. požurnice koje je Ministarstvo uputilo uredništvu *Gordogana* 2014., 2015., 2016. i 2017. godine
2. opomene pred tužbu koje je Ministarstvo uputilo časopisu *Gordogan* 2014., 2015., 2016. i 2017. godine

Ministarstvo kulture nedavno je odlučilo kako više neće financirati časopis Gordogan. Kao razloge naveli su “neuredno izvršavanje obveza”, a ne sadržaj samog časopisa. No Telegram je od Ministarstva kulture zatražio sve navodne požurnice i opomene pred tužbu za koje Ministarstvo tvrdi da ih je slalo Gordoganu. Iz dostavljene dokumentacije ispostavilo se da tako nešto ne postoji. Zbog čega je, onda, ukinuto financiranje Gordoganu i je li ministrica znala da su razlozi ukidanja zapravo alternativne činjenice

3. zapisnici svih sastanaka sadašnjeg sastava povjerenstva za dodjelu financijskih sredstava časopisima
4. materijali koje je Ministarstvo pripremilo za članice i članove povjerenstva za časopise, temeljem kojih je povjerenstvo donijelo odluke

Već idući dan javio mi se telefonom ljubazni službenik za informiranje s pitanjem želim li da mi materijale dostavi poštom ili ću sam doći u Ministarstvo i pregledati ih. S obzirom da je u priopćenju Ministarstva pisalo da se radi o bogatoj dokumentaciji, pretpostavio sam da je riječ o gomili dokumenata pa sam s tim službenikom načelno dogovorio da ću približno za tjedan dana, kad mi on javi da je pripremio svu traženu dokumentaciju, doći u Ministarstvo, sve pregledati i napraviti preslike najvažnijih dokumenata.

Požurnice, u stvari, ne postoje

Moram priznati da sam bio zbunjen time što je službeniku bilo potrebno tjedan dana da prikupi dokumentaciju o *Gordoganu* koja je, kako sam mislio, bila prezentirana članicama i članovima Kulturnog vijeća kad su odlučivali o dodjeli ili uskrati sredstava za *Gordogan*. Ako im je dokumentacija bila prezentirana, morala je prethodno biti prikupljena pa je ne bi opet trebalo prikupljati.

Da neće sve ići glatko kako se u prvi mah činilo, pokazalo se 19. veljače kad mi je službenik za informiranje uputio e-mail poruku s molbom da mu dostavim svoju kućnu adresu radi dostave tražene dokumentacije. Idući dan, 20. veljače, dobio sam i službeni dopis na memorandumu Ministarstva kulture kojim sam obaviješten da se produžuje rok za dostavu tražene dokumentacije u skladu s relevantnim odredbama Zakona o pravu na pristup informacijama, a s obzirom na to da sam tražio “veći broj različitih informacija”.

Dana 7. ožujka isti ljubazni službenik za informiranje me u telefonskom razgovoru obavijestio da je prikupio i poštom poslao traženu dokumentaciju, a ona je do mene stigla 8. ožujka. Uz službeni dopis Klasa: 008-01/18- 01/020, Urbroj: 532-02- 02-01/2-18-03, datiran 6. ožujka 2018. godine u omotnici je bilo 20 stranica različitih materijala. Nijedan od tih materijala ne može se sma-

trati požurnicom niti je tako naslovljen. Dostavljeno mi je šest identičnih dopisa, svaki na jednoj stranici, koji su naslovljeni kao izvješća o realizaciji časopisa. To su, zapravo, okružnice i zahtjevi uredništvima da dostave izvješća za 2010., 2013., 2014., 2015., 2016., i 2017. godinu.

Časopis je izlazio i izvješća dostavljao prije roka

U svakom od tih dopisa traži se da uredništva postupe suprotno odredbama ugovora o financiranju. Tipski ugovori određuju da se programski materijali i privremeno financijsko izvješće dostave do 15. studenog, a financirani program mora se realizirati do 31. prosinca tekuće godine i potpuno financijsko izvješće dostaviti 30 dana nakon realizacije. Svojim dopisima Ministarstvo kulture svake godine produžuje rok za dostavu privremenog financijskog izvješća i objavljenih primjeraka časopisa do 15. prosinca. Ako privremeno izvješće ne bude dostavljeno na vrijeme, Ministarstvo neće isplatiti preostali, još neisplaćeni dio odobrenih sredstava. Isto tako, od svih se časopisa očekuje da potpuno financijsko izvješće dostave do kraja siječnja iduće godine.

U godinama za koje sam tražio požurnice uredništvo časopisa *Gordogan* nije dostavljalo privremena financijska izvješća do 15. prosinca, nego je do toga dana dostavljalo objavljeni primjerak časopisa i potpuno financijsko izvješće. Dakle, časopis je bio objavljen redovito petnaestak dana prije isteka roka definiranog ugovorom, a potpuno financijsko izvješće dostavljano je mjesec i pol dana prije isteka roka. Da su i nadležni u Ministarstvu smatrali da je sve u redu, potvrđuje i činjenica da ni u jednoj od četiri godine za koje sam zatražio dokumente Ministarstvo nije odbilo isplatiti preostali dio potpore koji ne bi bio isplaćen u slučaju neizvršavanja obveza.

Dakle, što se tiče izlaženja časopisa *Gordogan*, nikakvih požurnica u navedenim godinama nije bilo i nije ih trebalo biti jer je časopis izlazio prije ugovorom određenog roka i financijska izvješća podnosio znatno prije roka. Među dokumentima koje mi je dostavilo Ministarstvo kulture nema nijedne opomene pred tužbu u vezi s časopisom *Gordogan*.

Je li Ministarstvo lagalo i Kulturnom vijeću?

Tražio sam zapisnike svih sastanaka Kulturnog vijeća za knjižnu, nakladničku i knjižarsku djelatnost u sadašnjem sastavu. Dobio sam samo jedan zapisnik o sjednici održanoj 25. listopada 2017. godine. U zapisniku naziv časopisa *Gordogan* nije spomenut nijedanput. Temeljem tog zapisnika ne vidi se što su članice i članovi Kulturnog vijeća rekli o sadržaju *Gordogana*, odabiru tema i o autorima, kakve su estetske primjedbe iznijeli o *Gordoganu*. Umjesto svega toga u zapisniku je zapisano ovo: "Stručna služba kod svake prijave upozorila je na kvalitetu suradnje s nakladnikom, točnost izlaženja, izvršavanja izvještajnih obaveza nakladnika te na predmete koji su prvi put prijavljeni."

Sjednica Kulturnog vijeća održana je 25. listopada 2017. godine, dakle, znatno prije isteka roka u kojem su uredništva dužna dostaviti objavljene primjerke časopisa i privremena financijska izvješća. Prema tome, pri donošenju odluke o financiranju ili nefinanciranju određenog časopisa Kulturnom vijeću nije moglo biti poznato koji su časopisi 2017. godine izvršili ugovorne obveze, a koji nisu. Može se zaključiti da su odluke donesene na osnovi upozorenja triju predstavnica Ministarstva kulture koje su prisustvovala sastanku. Bile su to Mihaela Majcen Marinić, Marija Rubić i Koraljka Sopta.

Temeljem onoga što je Ministarstvo objavilo 6. veljače tvrdeći da uredništvo *Gordogana* nije odgovaralo na požurnice i spominjući nepostojeće opomene pred tužbu, logično je pretpostaviti da je neka od prisutnih predstavnica Ministarstva kulture takve podatke dala članicama i članovima Kulturnog vijeća. Dio dokumenata koje mi je Ministarstvo kulture dostavilo ne tiču se časopisa *Gordogan* i za odlučivanje o financiranju časopisa nisu relevantni. Oni dokumenti koji se tiču časopisa *Gordogan* jasno pokazuju da ni požurnica ni opomena pred tužbu nema.

Isprika ministrice trebao bi biti prvi korak

Ako je Kulturno vijeće odluku o uskrati financijske potpore *Gordoganu* donijelo temeljem upozorenja o neurednom poslovanju časopisa *Gordogan*, o neispunjavanju ugovornih obveza, o neodgovaranju na požurnice i na opomene pred tužbu, onda je to Kulturno vijeće bilo obmanuto. Isto tako, Ministarstvo je pokušalo obmanuti javnost pozivajući se na nepostojeće požurnice i opomene pred tužbu. Temeljem svega opravdano je postaviti pitanje o tome da li je netko namjerno obmanuo članice i članove Kulturnog vijeća, tko je to i zašto učinio? Kako dostavljena dokumentacija pokazuje da su javno iznesene optužbe na račun časopisa *Gordogan* lažne, isprika ministrice trebala bi biti prvi u nizu poteza usmjerenih na razjašnjavanje ove afere.

Idući bi korak trebalo biti utvrđivanje odgovornosti za javno iznošenje neistina. Trebalo bi doznati da li je ministrica službenicima naredila da obmanuju Kulturno vijeće i javnost ili je i sama bila obmanuta dopuštajući da se u ime Ministarstva iznose neistine. Koja god da se od ove dvije pretpostavke pokaže točnom, to će biti potvrda da u Ministarstvu kulture vlada nered premda je uvođenje reda jedina javno poznata programska odrednica aktualne ministrice kulture.

Takva igra s alternativnim činjenicama za ljude koji od državne uprave očekuju da poštuje zakone i da u javnost iznosi točne podatke o svom radu vjerojatno izgleda kao nekakva ludost. U toj ludosti nema jasnih etičkih kriterija ni pravnog reda, ali ipak ima jasnog sistema. Jedan od rezultata funkcioniranja tog sistema je pokušaj trajnog eliminiranja časopisa *Gordogan* iz kulturnog života Hrvatske premda, kako samo Ministarstvo kaže, ne postoje ni estetski ni sadržajni razlozi za takvu odluku. Materijali koji su mi dostavljeni pokazuju da za takvu odluku ne postoje ni formalnopravni razlozi, ali ona je ipak donesena. Zašto?

Božo Kovačević: *Izgleda da je Ministarstvo malo lagalo oko ukidanja potpore Gordoganu; opomene na koje se pozivaju ne postoje; Božo Kovačević dobio je dokumente koji dokazuju da nije bilo ni požurnica ni opomena koje su navodni razlog ukidanja potpore; Kultura; Politika & Kriminal, Telegram.hr, portal, 15. 3. 2018. (integralno)*

URL: <https://www.telegram.hr/price/>

izgleda-da-je-ministarstvo-malo-lagalo-oko-ukidanja-potpore-gordoganu-opomene-na-koje-se-pozivaju-ne-postoje/

Branimira Lazarin

Ljevica je nepromišljeno krenula kopirati vrijednosti desnice

Po ljudima poput Nenada Ivića Filozofski fakultet u Zagrebu je poznat po najboljem, posebno u doba Markičke

Proesor francuske književnosti Nenad Ivić jedan je od onih autoriteta po kojima je zagrebački Filozofski fakultet poznat po najboljemu, u svakom smislu. Ivić je pasionirani pušač, pasionirani biciklist i svakodnevnim trkač u vlastitom kvartu, uz svojega psa. Ali ne razgovaramo sad o stilu života – iako bismo mogli, naš je sugovornik otvoren različitim svakodnevnim temama; nego o javnim, zajedničkim neuralgijama.

- **BRANIMIRA LAZARIN: U kontingenciji domaće (kulturne) politike tragikomično izgleda kad kažete “najaktualniji događaj”. Većina ih je, naime, replika prethodnih. U tom smislu promatramo slučaj Gordogana. Časopisa čiji ste član uredništva, koji od početka godine odlukom resornog ministarstva ne postoji jer je Vijeće za knjižnu, nakladničku itakodalje djelatnost odlučilo obustaviti financiranje. Ako i postoje, racionalno se čini da administrativni problemi ne mogu biti razlog za gijlotinu časopisa koji obogaćuje kulturu 40 godina. Također se čini da razlozi za ukidanje nalikuju na one, primjerice, u slučaju dvotjednika Zarez prije dvije godine. Je li zapravo posrijedi ideološka čistka s alibijem birokracije?**

NENAD IVIĆ: *Gordoganu* je ukinuta potpora zbog kašnjenja i neurednosti. To su govorili članovi povjerenstva. To je rekla ministrica Obuljen Koržinec pozivajući se na uvođenje reda. Član uredništva Božo Kovačević od ministarstva je zatražio dokumentaciju o odluci. Dokumentacija je dostavljena. U njoj nema nijednog dokumenta koji bi opravdao takvo objašnjenje. Odluka je, dakle, proizvoljna. Proizvoljnost ogoljuje politiku koja nadahnjuje uvođenje reda: mikropolitiku osobne i porodične zlobe, pohlepe i zavisti, uglavljenu u makropolitiku neodgovornog raspolaganja javnim novcem i dokidanja slobode riječi: pisati o

klerofašizmu, među ostalim stvarima, kao što je učinio *Gordogan*, nije red. Takva je politika poznata u 20. stoljeću, npr. u Njemačkoj i Italiji 30-ih godina, u Španjolskoj i Portugalu te, prije nekoliko godina ovdje, u slučaju *Zareza*. Posljedice su poznate.

- **Javnost je reagirala na egzekuciju časopisa. Otud odgovor ministarstva gdje piše da je “pitanje može li se izlaženje jedanput godišnje ili jedanput u dvije godine uopće nazvati časopisom”. Slabo razumijemo argumentaciju ...**

Argumentacija je razumljiva: ministarstvo, s jedne strane, klasificira, opet proizvoljno, kao časopise one koji izdaju više od dva broja godišnje, a s druge, opet proizvoljno, podupire, i to izdašno, samo one za koje želi da izlaze više od dva puta. Proizvoljnost i ovdje razotkriva politiku koja omogućuje da kriterije (a kriterij je, izgleda, jedan od omiljenih pojmova ministarstva Obuljen Koržinec, u smislu u kojem čovjek s ulice može nekoga odbiti riječima: “ali ja imam kriterije”) ispune oni časopisi kojima je dano dovoljno sredstava da ih ispune. A to su, najprije, časopisi nacionalne i nacionalističke orijentacije. Ostalo je *chic* modni dodatak.

- **Što se još može reći o izboru starog/novog rektora Damira Borasa? Umorna tema, sve jasno, Borasov jedini opONENT Damir Bakić nije imao političke šanse. U posve bandičevskoj situaciji, akademska (i šire zainteresirana) zajednica ima razloga za depresiju. Valjda i za nešto drugo? Vrijedi li tu ona, navodno bosanska: “tko zna zašto je to dobro”?**

Ne znam. U svom prvome mandatu Boras, zapravo, nije napravio ništa, osim priprema za drugi mandat, osim kršenja otpora i stvaranja prostora za vladavinu stanovite oligarhije. To je nje-

gova interpretacija autonomije sveučilišta. Princip “ne dirajte mene pa ni ja vas neću dirati” provodi se na svim razinama: od odnosa uprave Sveučilišta prema sastavnicama, društvu i politici do odnosa među znanstvenim disciplinama i znanstvenicima. Krajnji cilj se može nazreti: ustrojiti sveučilište kao lanac komiteta za međusobno udivljavanje međusobno povezanih koristoljubljem, obješen o rektorov vrat. To je izdaja ideje sveučilišta (ona kaže: sve je podložno promišljanju i kritici), koju rado prihvaća i politika, pogotovo u slučaju humanističkih disciplina jer jedino one mogu formirati ljude sposobne kritički misliti politiku. Ako se politika ne može kritički misliti, onda se ne može ni zamisliti: ako nas čudi da današnja vlast ne može zamisliti nikakvu suvislu politiku, kako li će nas tek čuditi buduće vlasti, školovane za Borasove vladavine?

- **Kakvu politiku provodi ministrica kulture Obuljen Koržinek, a kakvu Damir Boras i/ili najveće domaće sveučilište? Jer je riječ o dijelu istoga sistema i agende?**

Naglašavam proizvoljnost u donošenju odluka stoga što ona upozorava na općeprihvaćene, neupitne stavove o životu u kojem nema mjesta za cijeli svijet i o svijetu u kojem nema mjesta za cijeli svijet. Platon je to zvao *doxa*. Umjesto da svojim djelovanjem omogući kulturi da kritički propituje općeprihvaćene stavove i pripadnosti, ministarstvo ih svojim redom i kriterijima potvrđuje i opunomoćuje. Nacionalizam je, govorio je Vargas Llosa, kultura nekulturnih: ministarstvo kulture, sa svojim intelektualcima, academicima, profesorima i piscima, čijim mišljenjima potkrepljuje svoje odluke, stvara kulturu nekulturnih. Politika pak nemiješanja u znanstvenu proizvodnju (znanost je sve što ispunjava formalne kriterije) koju dopušta oligarhija sveučilišta u zamjenu za dugovječnost je analogna: u slučaju humanistike proizvest će, konačno, znanost neznalica.

- **Čini nam se neumjesnim govoriti o utjecaju Katoličke crkve na politiku, kad je Crkva hegemonijski zatvorila krug ulazom u medijske i obrazovne institucije. Administrativno legitiman klerofašizam? Pretjerujemo?**

Mislim da ne. Klerofašizam je prevladavajuće stanje mentaliteta nacije. On nema više oblik velikih isključivanja (nevjernici, logori, ludnice itd.) nego kapilarne kontrole individuuma i njegova tijela (rod, spol, seksualna orijentacija, rasa, kultura, individualna prošlost i budućnost).

- **Kad se domaćoj desnici podastiru dokazi o (novo)ustašiji, uzrujano se, medijski, postavlja pitanje: gdje je taj fašizam, gdje su suvremeni logori, progoni? Kao da smo u ovoj jasno artikuliranoj politici povijesnog revizionizma slijepi i gluhi na nove forme? Mikrofašizma, kako kažete?**

Mikroklerofašizma, uglavljenog u globalnu i globalizirajuću svjetsku politiku. A logori su devedesetih godina postojali, i ljudi su bili proganjani, zbog ideja i nacionalne pripadnosti. (Novo)ustašija je direktni nasljednik ustašije i ona, u ovoj kulturi, čini, frejodovski rečeno, svaki rad na zaboravu i sjećanju zlosretnim. Čak i mlade generacije koje s tim nemaju ništa ranjene su nesretnim zaboravom i zlosretnim sjećanjem: ta nesreća im ne dopušta da iznađu sami sebe.

- **Zašto je radikalnoj urednici ili “obiteljašima” Željke Markić važno da se (ne)razumije razlika roda i spola u “problemu” ratifikacije Istanbulske konvencije? Valjda, kad ponavljate besmislice, onda ...?**

To je način funkcioniranja *doxe*. Post-istina ga samo pojačava. Obiteljaši nisu folklor, oni markiraju granicu izvan koje se svijet u kojem nema mjesta za cijeli svijet ne može ni misliti ni pojmiti. Njihove oči i riječi iskazuju užasnutost pred svijetom čovjeka bez osobina ili svojstava, kako bi rekao Robert Musil, koji se neprekidno iznalazi i izmišlja kao čovjek, a ne kao Hrvat, katolik ili ustaša. A to je rizik koji ni jedna politika (osim možda francuskih revolucionara 1789) i ni jedna vlada ne žele preuzeti. U neutralizaciju tog rizika upregnuti su i kultura onakva kakvu je vidi ministarstvo, i znanost, onakva kakvom je sagledava sadašnji rektor. Ali desne vlade, kao ova današnja, nemaju monopol na to.

- **Status ljevice je, europski i šire, poznato jadan i/ili nepostojeći. Ima li kratkog, haiku-odgovora: zašto? Događa li se redefinicija pojma ljevice, širenje značenja?**

Ljevica je, mislim, na prijelazu stoljeća nepromišljeno krenula u preuzimanje vrijednosti desnice žudeći za efektivnom vlašću. Njezin status proizlazi iz nemogućnosti. Da, koliko god se trudila, ona nije mogla postati desnica. Osim toga, u svijetu u kojem vlada prezentizam, u kojem budućnost ne daje smisao sadašnjosti, ljevica, koja je okrenuta budućnosti, nema što raditi. Čak ni prezentistička ljevica (npr. direktna demokracija) nije uvjerljiva: ljevica će, vjerujem, postati uvjerljiva kad ponovno iznađe budućnost, lijevu budućnost, koja neće biti ovakva ili onakva projekcija prezenta kapitalističkih globalnih rajeva.

- **U kojim oblicima “lijeve misli” stanuje domaća politika, građanstvo, Akademija? Ili stanuje u intimi malih krugova? Djeluje odozdo i polako?**

Da bi djelovala na bilo koji način, lijeva misao mora postojati. A misao općenito posvuda – tako je govorio Foucault – jest rijetkost. I lijeva i desna, napose u nas, dodajem. Rijetkost stoga što je u većini slučajeva očekivana i poznata, repetitivna. Isto vrijedi i za javnost, građanstvo i Akademiju, kao samoproglašenu perjanicu nacionalne mudrosti. Posvuda su rijetki oni bez osobina i svojstava, koji se iznalaze kao singular i time misle kao

Snimila: Sandra Šimunović

Nenad Ivić, portret iz *Expressa*

plural, kao smisao zajednice sretnog zaborava i sjećanja, bilo da se radi o piscima, znanstvenicima ili građanima. Ovdje je to samo izraženije nego drugdje.

- **Kako stoji stvar s obranom javne racionalnosti i žive koncepcije javnog mišljenja, koje je po definiciji “humanističko”? Ili, može li književna imaginacija pomoći racionalnosti javnog života?**

Mislim da se ono što zovete javnom racionalnošću i živom koncepcijom javnog mišljenja može prilično točno mjeriti umjetnošću, napose imaginacijom i fikcijom, koju neka kultura proizvodi. Nije slučajno da u našoj suvremenoj fikciji nalazite samo ono što novinska kritika o njoj kaže. Djela ne ukonačuju beskonačno. Fikcija je postala blijedi žurnalizam o ovome ili onome, bez smjelosti ispitivanja režima poimanja svijeta. Zatvorena je u *doxu*. Predstavlja suvremenu inačicu inženjerstva duša, ponavlja socijalistički realizam bez socijalizma. I time odmjerava regresiju kulture koja se, nakon II. svjetskog rata, znala tome oduprijeti.

- **U zbirci vaših eseja *Napulj i druga imaginarna mjesta* (Gordogan, 2009.) pišete i o Miroslavu Krležu, čiji je “interpretativnu auru” u nas umnogome odredio Stanko Lasić: i skoro nitko više nakon njega. Što je Krleža ovaj kulturi danas, ako nije “sam tekst” – a nije. Festivalna ceremonija s kremšnitama, Centar za memento njegova opusa ...?**

Komemorirani Krleža je jedna od žrtava nesretnog zaborava i zlosretnog sjećanja. A i ima nesreću da svojim pisanjem kaže uvijek mnogo više nego što kritičar može izreći. Uz rijetke iznimke, bavljenje njegovim djelom obilježeno je ukidanjem tog viška, tj. nebrigom prema tekstu (nema kritičkog izdanja cjelokupnih djela) koja je razmjerna opsesivnom biografizmu i autobiografizmu. Njegovo pisanje, koje je najprije sloboda u najplemenitijem smislu riječi, pretvara se u zavist, u nasljeđe, u nacionalni patrimonij, u brend. I tako se, fiksiranjem značenja kao pripadnosti, neutralizira.

- **Strog ste i posvećen čitatelj. Otud pitanje o nacionalnim naporima da se *Strategijom za poticanje čitanja* poboljša – što? Čini nam se: gotovo kao napori domaćih demografa ...**

Ako se strategija poticanja čitanja usporedi s politikom časopisa i knjiga, postaje jasno o čemu se radi jer, u većini slučajeva, ljudi čitaju ono što im autoriteti (ministarstvo, novine, bestseller-liste, znanstvenici) kažu da treba čitati. Strategija pomnog čitanja, iako sama po sebi blagotvorna, djeluje mi jednako prazno i manipulativno kao i pojmovi reda i kriterija Ministarstva kulture: neupitna za stanoviti tip malograđanske kulture (čitanje je jedna od glavnih rasonoda malograđanina kad nastaje u 19. stoljeću), u kojoj je svako čitanje prostor sužavanja i potvrda neupitnih, općeprihvaćenih vrijednosti, a ne njihovo osporavanje i smišljanje novih i boljih. Strategija čitanja slaže se s nemoćnom fikcijom.

- **Vaša fascinacija antikom dolazi iz djetinjstva: obožavali ste biblioteku jednog od prastričeva povjesničara. Fascinirani ste kamenim ruševinama poput Salone. Uspijeva li predavač prenijeti fascinaciju studentima? A Salona u kri-lu današnjeg Solina tako je bijedno, amaterski, zapuštena...**

Zapuštenost je jedno od glavnih obilježja ruševina. Kad ih, krajem 18. stoljeća, otkriva, recimo, Volney, sve su one zapuštene. Stoga su i zanimljive, kao palimpsest gustoće povijesti. Moderno upravljanje ruševinama čuva tu gustoću, ali je i briše svojim turističkim aseptiziranjem. U stanovitom smislu, Salona i Pompeji su mi dali život; taj život mi je pružio mogućnost da steknem stanovito znanje; to znanje, tu fascinaciju saznavanjem, učenjem što nikad ne susreće konačno znanje, prenosim svojim studentima.

- **Kao profesor francuske književnosti, možete li ponuditi jednu kratku usporedbu stanja tamo sa stanjem ovdje?**

Jedan primjer samo. Jezik. Francuski je danas prestao biti jezik ubrzavanja misli, kao što je to bio u drugoj polovici 20. stoljeća. Hrvatski to nikad nije bio. U tome su, uz sve razlike, i hrvatski i francuski slični: i za jednog i za drugog, znanost žuri na drugom jeziku. Ali dok je francuski čuvao jezik od desnice i od ljevice, od revolucionara, od reacionara, od vlasti, stoga što slu-

ži svima (jednako Pétainu i Charu), hrvatski je činio jezik uvijek manifestacijom stanovite politike, kako sintaksom tako leksikom i interpunkcijom (npr. dvotočje je nehrvatsko, crtica je hrvatska, govori se u zadnje vrijeme). U glavama onih koji ga govore i misle, hrvatski jezik uvijek služi samo nekima, npr. Budaku, i zato ne Kaštelanu. Otuda i loša literatura u odnosu na francusku: Andrić i Krleža su iznimke jer njihov jezik ne služi samo nekima, cijeli naš jezik je istodobno u njima i veći od njih. Ali sve je to vrlo krhko i efemerno: dolazimo u situaciju globalnog jezika – kao globalnog sistema ekvivalencije misli, ali i istine i neistine; ispod kojeg tavore lokalni govori, francuski, hrvatski, čak i engleski. A to, kao ni izumiranje naroda nad kojim nariču demografi, nije ništa strašno, samo po sebi. Na nama je da to pokušamo razumjeti i izreći, ako nam to jezik u kojem su istina i neistina sinonimi – dopusti.

Branimira Lazarin: *Ljevica je nepromišljeno krenula u preuzimanje vrijednosti desnice; Intervju: Nenad Ivić jedan je od onih autoriteta po kojima je zagrebački Filozofski fakultet poznat po najboljem, govori o kulturnoj politici, "obiteljašima" Željke Markić ...; Ako nas čudi da današnja vlast ne može zamisliti nikakvu suvislu politiku, kako li će nas tek čuditi buduće vlasti, školovane za Borasove vladavine?* (razgovor s Nenadom Ivićem), *Express*, 9/2018, br. 402, 16. 3. 2018, str. 22-26. (integralno)

URL: <https://www.express.hr/kultura/ljevica-je-nepromisljeno-krenula-kopirati-vrijednosti-desnce-14803>

Bilješka uz dokumente primljene iz Ministarstva kulture

Pomoć za lakše snalaženje – sastavio Branko Matan

Nakon što je Ministarstvo kulture 8. ožujka dostavilo uredništvu (Boži Kovačeviću) petnaest dokumenata koji su trebali pokazati razloge zbog kojih je časopisu *Gordogan* obustavljeno sufinanciranje, Kovačević je 15. ožujka objavio članak na portalu *Telegram* u kojem je komentirao primljenu pošiljku.

Pet dana kasnije, 20. ožujka, Kovačević je ponovno pisao ministrici, a uredništvo je stavilo na server (*WeTransfer*) snimke svih dokumenata te objavilo link na njih na Facebook-stranici (i poslalo ga e-poštom na više stotina adresa).

Uz snimke tada je priložena ova *Bilješka uz dokumente primljene iz Ministarstva kulture*. Sastavio ju je Branko Matan kao pomoć u snalaženju za novinare i druge interesente.

Snimke nismo stavljali na svoj portal jer je posrijedi dosta velik "digitalni paket" (ukupno 24 lista). Na serveru su bili dostupni sedam dana. Kasnije smo ih barem još jednom na isti način učinili javno dostupnima. Ovdje koristimo prigodu da čitatelje obavijestimo kako su dokumenti i dalje na raspolaganju: tko god ih želi vidjeti treba se samo e-pismom javiti uredništvu.

Tvrđnje iz *Bilješke ...* nitko u naknadnim reakcijama, koliko znamo, nije osporavao. (bm)

Član uredništva Božo Kovačević zatražio je 15. 2. 2018. od Ministarstva uvid u dokumente na temelju kojih je donesena odluka o uskraćivanju financijske potpore časopisu *Gordogan*. Tražio je dokumente za razdoblje 2014-2017, pozvao se na Zakon o pravu na pristup informacijama.

Dokumente je primio 8. 3. 2018., stigli su poštom, u kuverti.

Mala rekapitulacija konteksta

Ministarstvo kulture objavilo je 19. 12. 2017. svoju odluku o financiranju časopisa u 2018. Prema njoj je *Gordoganu*, nakon četrdeset godina izlaza, uskraćena potpora.

Natječaj za potpore raspisan je 15. 7. 2017. i u njemu se kao kriteriji vrednovanja određuju slijedeći elementi, kopiram:

programska profiliranost
kontinuiranost objavljivanja
aktualnost, selektivnost, relevantnost i kritičnost
konceptijska ujednačenost
likovno-grafičko oblikovanje i izvedba
regionalna zastupljenost
kompetentni autori koji su stručnjaci za pojedina područja
sadržaji proizvedeni posebno za potrebe časopisa
redakcijski i urednički tim koji redovito objavljuje
sadržaje
mreža vanjskih suradnika

Na tribini održanoj 2. 2. 2018. u Knjižnici i čitaonici Bogdana Ogrizovića pozvali smo ministricu kulture i članove Kulturnog vijeća za knjižnu, nakladničku i knjižarsku djelatnost da obrazlože svoju odluku o obustavljanju potpore.

Ministarstvo je 6. 2. objavilo na mrežnoj stranici da časopis nije diskvalificiran iz sadržajnih nego iz formalnih razloga (“višegodišnje neuredno izvršavanje ugovornih obveza”, “neredovita izvješća”, “neodazivanje na požurnice”, “opomene pred tužbu”). Javnosti i uredništvu ponuđeno je da se u Ministarstvu sami osvjedoče o “bogatoj dokumentaciji” koja pokazuje “zbog čega im nije moglo biti odobreno financiranje” (<http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=19436>).

Pet dana kasnije, 11. 2., objavio sam na našoj Facebook-stranici opširan odgovor (tiskan je u *Jutarnjem listu* od 17. 2.). U njemu sam ustvrdio da navodi nisu istiniti i pozvao “Ministarstvo kulture da javno podastre dokaze za svoje tvrdnje”, da pokaže “makar samo jednu ‘požurnicu’” iz posljednjih pet godina.

Član Kulturnog vijeća Krešimir Nemeč ponovio je 15. 2. u izjavi za Hrvatsku radioteleviziju da su sredstva “uskraćena zbog proceduralnih razloga”, te poentirao: “*Gordogan* je prevršio svaku mjeru u nepoštivanju obveza koja je preuzeo”. (*HRT Magazin*, 15. 2. 2018)

U ime uredništva Božo Kovačević je 15. 2. dopisom Ministarstvu zatražio uvid u dokumente. Tražio je ovo:

1. požurnice koje je Ministarstvo uputilo uredništvu *Gordogana*, 2014-2017.
2. opomene pred tužbu koje je Ministarstvo uputilo časopisu, 2014-2017.
3. zapisnike svih sastanaka sadašnjeg sastava povjerenstva za dodjelu financijskih sredstava časopisima
4. materijale koje je Ministarstvo pripremlilo za članice i članove povjerenstva za časopise, temeljem kojih je povjerenstvo donijelo odluke

Što se sada dogodilo?

Ministarstvo nam je dostavilo ukupno petnaest dokumenata (presnimili smo ih i javno su dostupni na linku koji se nalazi u popratnom e-pismu).

Evo popisa:

1. kronološka tablica izlaženja 2009-2017.
2. tekst prijave časopisa *Gordogan* na natječaj, predano 2017. za 2018.
3. zapisnik sastanka Kulturnog vijeća na kojem su donesene odluke o potporama, 25. 10. 2017. i popis programa preporučenih za potporu
4. šest dopisa u vezi s knjigama, 2010-2017.
5. šest jesenskih dopunskih uputa i podsjećanja na rokove na kraju godine, 2010-2017. (br. 16-19)

Komentar po točkama:

1. tablica je veoma neuredno rađena, dijelom je prethodno javno demantirana (*Jutarnji list*, 17. 2.). Iz nje se, uz ostalo, vidi da je u Ministarstvu u razdoblju 2014-2017. ostao neuočen br. 29-30 iz 2014. Pouzdani podaci su se, ako nikako drukčije, u minutu-dvije mogli naći u, primjerice, katalogu Gradske knjižnice.
2. dokument nije tražen, s obzirom na problem očito je irelevantan.
3. u zapisniku nema spomena *Gordogana*. Zanimljiv je datum sastanka, 25. 10. 2017, što znači da se odlučivalo gotovo dva mjeseca prije nego je novi sastav Vijeća dobio prvi put u ruke primjerke časopisa. Druga zanimljivost je izostanak Kristiana Novaka, člana novog sastava Vijeća. Budući da je on javno izjavljivao kako se na sastancima Vijeća razgovaralo o *Gordoganu*, može se pretpostaviti da su se ti sastanci održavali ranije i da se na njima nisu vodili zapisnici ili ti zapisnici nisu dostavljeni.
4. ni u jednom od ovih dopisa se ne radi o časopisu *Gordogan*, radi se o knjigama i natječajima za knjige.
5. navedeni dopisi su rutinska podsjećanja koja su dio redovitog funkcioniranja Ministarstva u odnosu na sve časopise koji uredno ispunjavaju svoje obveze. Drukčije rečeno: oni s kojima nema nikakvih problema u jednoj godini primaju poštu od Ministarstva ukupno dva puta – u proljeće stižu ugovori, na jesen podsjećanja na datume kada treba slati izvješća i dostavljati objavljene primjerke. Uredništvo časopisa *Gordogan* je uredno slalo izvješća i dostavljalo objavljene primjerke na vrijeme.

Ni jedan dostavljeni dokument ne dokazuje neurednosti rada *Gordogana*. Dapače, šest jesenskih uputa iz šest uzastopnih godina dokazuje da je časopis uredno izlazio i izvršavao sve obaveze.

Branko Matan

Opomena i požurnica nema, predlažem Vam da preispitate svoju odluku

Božo Kovačević piše ministrici Nini Obuljen Koržinek 20. ožujka 2018.

Šalje: bozo kovacevic

Datum: 20. ožujka 2018. u 08:46

Predmet: Vaš dopis Klasa:008-01/18-01/0020; Urbroj: 532-02-02-01/2-18-03 od 6. ožujka 2018.

Prima: kabinet@min-kulture.hr

Poštovana gospođo ministrice,

među dokumentima koji su mi dostavljeni u privitku gorenavedenog dopisa nije bilo nijedne opomene pred tužbu i nijedne požurnice koja bi se ticala časopisa *Gordogan*.

U Zapisniku sjednice Kulturnog vijeća za knjižnu, nakladničku i knjižarsku djelatnost održane 25. listopada 2017. godine, Klasa:612-10/17-01/0045, Urbroj: 532-03-01-02/4-17-19, na kojoj sjednici se odlučivalo i o financijskoj potpori časopisima, časopis *Gordogan* nije izrijekom spomenut. U tom zapisniku navedeno je da je "stručna služba kod svake prijave upozorila na kvalitetu suradnje s nakladnikom, točnost izlaženja, izvršavanja izvještajnih obaveza nakladnika". Ako su ondje prisutne predstavnice Ministarstva kulture članicama i članovima Kulturnog vijeća dale na uvid dokumente koji su meni dostavljeni na moje traženje, onda Kulturno vijeće nije imalo argumente za donošenje preporuke da se časopis *Gordogan* ne financira u 2018. godini. Ako su članice i članovi Kulturnog vijeća usmeno obaviješteni da u vezi s časopisom *Gordogan* postoje opomene pred tužbu i požurnice, onda su bili obmanuti pa bi bilo potrebno utvrditi tko je, kako i zašto (po čijem nalogu) obmanuo članice i članove Kultur-

nog vijeća. Ovlasti koje imate kao ministrica i odgovornost prema javnosti koja je također bila obmanuta tvrdnjama da protiv *Gordogana* postoje opomene pred tužbu i požurnice, nalažu Vam da utvrdite relevantne činjenice u vezi s tom obmanom, da poduzmete odgovarajuće mjere i da o tome obavijestite javnost.

Budući da je temeljem javno dostupnih informacija poznato da ni Ministarstvo ni članice ni članovi Kulturnog vijeća za knjižnu, nakladničku i knjižarsku djelatnost nisu imali primjedbe na sadržaj i koncepciju časopisa *Gordogan* nego su se, kao na obrazloženje za davanje preporuke za ukidanje financijske potpore *Gordoganu* u 2018. godini, pozvali na navodne opomene pred tužbu i požurnice koje ne postoje, predlažem da preispitate svoju odluku o uskrati financiranja časopisa *Gordogan* u 2018. godini, odnosno da mu dodijelite sredstva potrebna za daljnje izlaženje.

S poštovanjem,

Božo Kovačević, član uredništva časopisa *Gordogan*
[adresa i telefonski broj]

Prema proceduri predviđenoj Zakonom o pravu na pristup informacijama ovaj Kovačevićev dopis ima status zahtjeva za "dopunu" ili "ispravak" primljene "informacije". U članku 24 stoji:

"Ako korisnik smatra da informacija pružena na temelju zahtjeva nije točna ili potpuna, može zahtijevati njezin ispravak, odnosno dopunu u roku od 15 dana od dana dobivanja informacije."

Boris Postnikov

Laž

Odluka kojom je Nina Obuljen Koržinek ukinula financiranje Gordogana i drugih časopisa, skupa sa svim lažnim razlozima, izmišljenim dokazima i nevještim izmotavanjima, samo je posljedica politike svjesnog kulturocida, daleko obuhvatnijeg i sustavnijeg nego što su, primjerice, bile lakozapaljive mjere Zlatka Hasanbegovića – komentar u Novostima

Ministrica Nina Obuljen Koržinek svoj mandat je, sjećamo se, najavila obećanjem ‘uvođenja reda’ u raštimani kulturni sektor: nema više nonšalantnih kašnjenja, odmah je poručila, nema improvizacije, neodgovornosti ni klasičnog kulturnjačkog šlamperaja. Danas – niti godinu i pol kasnije – posve je jasno da od njenog obećanja ostaje malo toga. Nešto drugo, nažalost, mnogo je jasnije: ministrica će i ubuduće uspješno fingirati brigu za kulturu, jer je za kulturu naprosto malo koga briga.

Kad bi netko brinuo, naime, prošlotjedna objava teksta Bože Kovačevića na portalu *Telegram* proizvela bi tektonske učinke: tražili bi se krivci, dizale tužbe i padale glave. Kovačević je, inače – rezimirajmo brzopotezno – jedan od urednika časopisa *Gordogan*. Časopis *Gordogan*, opet, jedan je od mnogih kojima je Ministarstvo ove godine ukinulo financiranje. Ukidanje financiranja – idemo dalje – opravdalo je pritom ‘neizvršavanjem obaveza’ i prethodnim slanjem brojnih upozorenja na adresu redakcije. Samo što između *Gordogana* i ostalih zakinutih publikacija postoji značajna razlika: dok su urednici *Quoruma*, *Kola*, *Života umjetnosti*, *Libre libere*, *Čovjeka i prostora* i drugih važnih kulturnih časopisa uzaludno tumačili da su sve svoje obaveze izvršavali kako su znali i umjeli – nižući opravdanja i razjašnjenja u medijskom defileu kakav širu javnost, odavno oguglalu na materijalne muke dosadnih kulturnjaka, ionako nimalo ne zanima – gordoganovci su odlučili istjerati stvar do kraja. Odlučili su – drugim riječima – učiniti točno ono što je Nina Obuljen Koržinek obećavala na početku svoga mandata: inzistirati na proceduri, jasnim dokazima i urednoj dokumentaciji. ‘Kao član uredništva časopisa, Božo Kovačević je sredinom prošloga mjeseca u ime redakcije zatražio (...) da mu se dostave sve tzv. požurnice i sve opomene pred tužbu’, najavio je u intervjuu *Novostima* početkom marta glavni urednik *Gordogana* Branko Matan: ‘Ne vidim kako će se Ministarstvo iz toga izvuci.’ A nakon što je Kovačević, evo, napokon objavio da među dokumentima koji su mu dostavljeni nema nikakvih požurnica, opomena ni prijatni tužbama – da je potpora *Gordoganu*, drugim riječima, ukinuta na temelju eklatantnih laži – Ministarstvo je izabralo iz svega se izvuci tako što će aferu naprosto prešutjeti.

I nije mu teško: sada skupa s njim šute svi koji su Ninu Obuljen Koržinek prije godinu i pol euforično dočekivali kao odgovornu stručnjakinju i pedantnu briselsku birokratkinju. I možda je dobro da šute: strah nas je pomisliti što bi se dogodilo ako bi ipak progovorili. Jer iza medijski abortirane afere oko *Gordogana* – sasvim neovisno o golemoj ulozi tog časopisa u ovdašnjoj kulturnoj produkciji – krije se mnogo važnija, veća i opasnija priča, koja bi lokalnim kulturnim kritičarima, naviklima na spektakl neposrednih povoda, vjerojatno posve promakla. Od ove godine, naime, Ministarstvo kulture smanjilo je ukupnu svotu namijenjenu kulturnim časopisima skoro za trećinu: riječ je brutalnom rezu bez presedana, proračunskom udaru kakav ranije nije zabilježen. Eliminacija *Gordogana* i drugih časopisa – skupa sa svim lažnim razlozima, izmišljenim dokazima i nevještim izmotavanjima – samo je, dakle, posljedica politike svjesnog kulturocida: daleko obuhvatnijeg i sustavnijeg nego što su, primjerice, bile lakozapaljive mjere ministričina prethodnika Zlatka Hasanbegovića. Da stvar bude gora, takva se politika provodi u eri ekonomskog oporavka. Još gore, sličnim su rezom, uz časopise, na koljena bačene i književne manifestacije. Napokon, najgore: nema nikakvog objašnjenja, projekcije ni plana kojim bi Ministarstvo makar pokušalo opravdati financijski *Blitzkrieg* na kulturne aktere. A i zašto bi, kad svi ti gordogani, kola i libre libere u medijskom *mainstreamu* ionako malo koga zanimaju: ondje se, kroz lepršave intervjuje i ovlašne prikaze, nastavlja laštiti lik naše ministarske stručnjakinje. Nina Obuljen Koržinek zato može biti mirna: ako otkriće da je Ministarstvo otvoreno lagalo ukidajući financiranje *Gordogana* nikoga pretjerano ne uznemiruje, onda to znači i da nitko neće primijetiti sitnu razliku između programatskog ‘uvođenja reda’ i politike uvođenja reza.

Boris Postnikov: *Laž*, *Novosti*, 19/2018, br. 953, 23. 3. 2018, str. 23. (jedan od priloga u bilanci tjedna pod zajedničkim naslovom *Neprijateljska propaganda*)
URL: <https://www.portalnovosti.com/neprijateljska-propaganda-uvodjenje-reza>

Božo Kovačević

Interno izvješće o sastanku s ministricom Ninom Obuljen Koržinek

Ministrica je pozvala Božu Kovačevića na razgovor u Ministarstvo, on neposredno nakon završetka razgovora sastavlja ovo e-izvješće za uredništvo

Danas, 28. 3. 2018., razgovarao s ministricom kulture Ninom Obuljen Koržinek na njezin poziv. Razgovor je trajao od 14 do 15 sati.

Ministrica je iskazala začuđenost činjenicom da se nitko iz *Gordogana* nije javio nakon objavljivanja odluke o nefinanciranju nego se Branko Matan odmah obratio medijima. Zbog pritiska medija dvojica članova Kulturnog vijeća, Novak i Nemeč, podnijeli su ostavke. Da je od *Gordogana* stigao prigovor na odluku, ona bi razmotrila mogućnost da se odluka promijeni premda ne može sa sigurnošću reći da bi odluku doista promijenila. Naime, postoji bogata povijest odnosa udruge Novi Gordogan i Ministarstva. Ministarstvo je ocjenjivalo odnose s udrugom, a ne s časopisom kao jednim od projekata. Spomenula je knjige za koje je udruga dobila novac, a nije ih objavila. Pokazala mi je neku kratku bilješku o tome da je Branko Matan od Ministarstva primio 46 000 kn stipendije za objavljivanje knjige korespondencije Josipa Horvata i Slavka Batušića, a ta knjiga nikad nije objavljena. Bila je donesena odluka da se pošalje opomena pred tužbu, ali je tadašnji pomoćnik ministrice Vaki Stojsavljević stopirao slanje tog dokumenta. Isto tako je spomenula da je 2011. godine napisana opomena pred tužbu zbog neizlaženja časopisa, ali da je Vaki stopirao i tu opomenu. Službenici u Ministarstvu sve to znaju i na to su se oslanjali pripremajući materijal za Kulturno vijeće. Ministrica je naglasila da je ona poštivala sve preporuke Kulturnoga vijeća. Isto tako je rekla da se nakon izbijanja afere pokušala pretplatiti na časopis, no na web-u su zastarjeli podaci i nema naputka o tome kako se pretplatiti. Nastavila je objašnjavati da je u Hrvatskoj previše književnih časopisa i da

nije moguće sve ih financirati. Najavila je da će za iduću godinu najvjerojatnije raspisati natječaj za financiranje desetak časopisa pa koji budu najbolji, ti će biti financirani. Isto tako je rekla da smatra nedopustivim da Ministarstvo financira knjige i časopise koji zatim stoje u skladištima i nitko ih ne čita, nigdje se ne prodaju. Naglasila je da će uskoro predložiti rješenja koja će obvezivati knjižare da drže časopise na policama, ali će isto tako tražiti profesionalno postupanje izdavača u vezi s pretplatom, distribucijom i prodajom. U tom kontekstu je spomenula da udruga Novi Gordogan ne može biti izdavač jer nije u dostatnoj mjeri profesionalizirana. U daljnjem razgovoru pokazalo se da ministrica zapravo misli da ne može jedan čovjek obavljati sve poslove u vezi s uređivanjem, distribucijom i prodajom časopisa. Činilo se da je ministrica uznemirena činjenicom da je bivši urednik Zareza Neven Jovanović skupljao potpise za peticiju protiv uskrate financiranja *Gordoganu*.⁰¹ Ona to sve stavlja u kontekst odnosa bivše ministrice Zlatar Violčić i Zareza, a zbog tih odnosa bivšoj se ministrici danas sudi. Ministrica je najavila sastanak s predstavnicima izdavača časopisa za 2-3 tjedna na koji će sastanak biti pozvan i predstavnik udruge Novi Gordogan.

Odgovorio sam da uredništvo *Gordogana* niti je tražilo od Nevena Jovanovića da skuplja potpise niti je, koliko je meni poznato, bilo obaviješteno da se to radi. Rekao sam da Matanovo obraćanje nije bilo u okviru konferencije za novinare, kako je ministrica sugerirala, nego na predstavljanju novog broja časopisa, a izjava je bila motivirana činjenicom da ga nitko iz Ministarstva nije kontaktirao i upozorio ga da u vezi s časopisom postoje ikakvi problemi. Naglasio sam da su članovi Kulturnoga vijeća Novak i

01 Neven Jovanović nikada nije bio urednik Zareza. (bm)

Nemec izričito rekli da je poslovanje časopisa bilo neuredno i da su u vezi s časopisom postojale opomene pred tužbu i požurnice. Rekao sam da razumijem da je, možda, bilo problema u odnosima Ministarstvo-Udruga, ali da su ti problemi riješeni onako kako je Ministarstvo zahtijevalo od Matana te da je on u proračun vratio sredstva namijenjena financiranju neobjavljenih knjiga. Isto tako sam napomenuo da je, koliko je meni poznato, knjiga korespondencije Horvat-Batušić objavljena pa je, prema tome, podatak kojim raspolaže Ministarstvo netočan. Pojasnio sam da je rad na časopisu uglavnom *one man band* upravo zbog toga što nema dovoljno novca za financiranje službenika ili službi. Isto tako sam naglasio da uredništvo u potpunosti podržava Branka Matana jer je časopis *Gordogan* njegov životni projekt, a sve nama poznate ocjene časopisa su uglavnom superlativne. Za *Gordogan* se ne može reći da većina primjeraka ostaje u skladištu, jer nekih brojeva uopće više nema u zalihi, a za nekima je upravo zbog afere oko uskrate financiranja povećana potražnja.

Ministrica je najavila da će poslati pisani odgovor na moj nedavni dopis, ali da ne može promijeniti odluku Kulturnog vijeća za ovu godinu. *Gordogan* se, naravno, može natjecati za sredstva u 2019. godini, a odluke će se donositi u skladu s novom politikom o financiranju manjeg broja kvalitetnih časopisa koji mogu podastrijeti dokaze o sposobnosti za organizaciju distribucije i prodaje.

Komentar

Koliko sam razumio, glavni razlog za sastanak je bilo razjašnjenje da je odluka o nefinanciranju časopisa donesene temeljem višegodišnjih nezadovoljavajućih odnosa s izdavačem što će, pretpostavljam, biti sadržaj odgovora na moj dopis. Neizrečena, tu je bila ista poruka koju mi je svojedobno prenio Božo Biškupić: problem je Branko Matan s kojim je nemoguće surađivati u smislu urednog uredskog i računovodstvenog poslovanja. Ta se poruka mogla naslutiti između ministričnih riječi kojima je inzistirala na nužnoj profesionalizaciji i podjeli posla te o tome da bi novac za financiranje tih profesionalaca trebalo nabavljati na tržištu. Ako Ministarstvo ne bude izdašnije financiralo časopise, uglavnom neće biti moguće da se kao izdavači pojavljuju male udruge koje ne raspolažu profesionalnim pogonom kojim raspolažu velike izdavačke kuće ili ionako obilno financirane institucije poput Matice hrvatske. Osim onog što se moglo pretpostaviti – a to je da ministrica neće promijeniti odluku i to da je Ministarstvo ocjenjivalo ukupnu suradnju s izdavačem, a ne sam časopis *Gordogan* – u tom razgovoru nije bilo ničeg što već nije rečeno u različitim ministričnim javnim istupima.

Božo Kovačević: *E-pismo*, 28. 3. 2018 u 18 h (integralno)

Boris Postnikov

Ostavke

*Nakon Kristiana Novaka ostavku podnio i Krešimir Nemeć
– kulturocid se nastavlja*

Nevolje s vijećima nema samo zagrebačka skupština, eno problema i u Ministarstvu kulture: ondje je ovih dana raspisan javni natječaj za nove članove Vijeća za knjižnu, nakladničku i knjižarsku djelatnost – tijela zaduženog da ministrici predlaže iznose potpora knjigama i kulturnim časopisima – i to nakon što su čak dvojica od petero članova podnijela ostavke. Pisac Kristian Novak odlučio je istupiti prije skoro dva mjeseca, akademik Krešimir Nemeć nedavno; motive su obojica zadržali za sebe, pa nam preostaje da nagađamo. Nemeć je, recimo, javno prozivan nakon što je Vijeće kojem je član prvo dodijelilo potporu otkupu njegove knjige za narodne knjižnice, a zatim nakon što je *Forum*, časopis koji uređuje, dobio 190 hiljada kuna. I ne bi u tome bilo ničeg načelno problematičnog – zakon, naime, predviđa da se članovi Vijeća naprosto suzdrže od glasanja onda kada se odlučuje o njihovim projektima – ali kako Ministarstvo uporno odbija objaviti zapisnike sa sjednica, sumnja ostaje. Mnogo problematičnija od sumnje u sitne sukobe interesa, međutim, generalna je uloga Vijeća: dok je *Forumu* dodjeljivalo obilnu potporu, ukidanjem sredstava praktički je uništilo čitav niz vrijednih časopisa, od *Gordogana* i *Quoruma* do *Života umjetnosti* i *Libre libere*, a sve to samo zato što je ove godine ministrica Nina Obuljen Koržinek brutalnim rezom smanjila ukupan fond za publikacije na samo dvije trećine dosadašnjeg iznosa. Kakve god odluke donijelo unutar zadanih financijskih okvira, dakle, Vijeće naprosto sekundira u nezapamćenom kulturocidu domaćih časopisa. Novak i Nemeć to više neće raditi, a svi koje zanima kako kulturocid izgleda iz insajderske vizure na natječaj za popunjavanje njihovih pozicija mogu se prijaviti do 3. aprila.

Boris Postnikov: *Ostavke*, *Novosti*, 19/2018, br. 954, 30. 3. 2018.
(prilog u bilanci tjedna pod zajedničkim naslovom *Neprijateljska propaganda*)
URL: <https://www.portalnovosti.com/neprijateljska-propaganda-rezimska-rezija>

Donacije za Gordogan

Uredništvo i izdavač objavljuju poziv za novčanu pomoć

Ministarstvo kulture RH potkraj prošle godine donijelo je odluku kojom je časopisu *Gordogan*, nakon četrdeset godina izlaza, obustavljeno sufinanciranje. Toj odluci prethodilo je višegodišnje postupno umanjivanje iznosa koji smo dobivali te istodobno potpuno odbijanje svih naših prijava na druge natječaje (za potpore izdavačima knjiga, za otkupe knjiga za knjižnice, za najbolje knjige, za potpore književnicima, za stimulacije autorima za najbolja ostvarenja na području književnoga stvaralaštva).

Početak veljače javno smo pozvali ministricu kulture i nadležno povjerenstvo da kažu zbog čega misle da *Gordogan* više ne bi trebao izlaziti. Premda je slijedio niz izvjava i komentara, do danas nismo dobili racionalan i na činjenicama utemeljen odgovor. Na apele brojnih pojedinaca koji su se javljali u medijima, pa i e-pismima izravno ministrici, apele u kojima se zagovarala promjena odluke, Ministarstvo se naprosto oglušilo. (Osnovne informacije dostupne su na našoj Facebook-stranici <https://www.facebook.com/Gordogan-275080495850701/>.)

Zbog svega navedenoga ne preostaje nam drugo nego da se obratimo svojim čitateljima i simpatizerima, kulturnoj javnosti uopće, s molbom za novčanu pomoć.

Svaka uplata:

- pomaže časopisu i njegovoj biblioteci da nastave s izlaženjem,
- čin je suprotstavljanja gušenju slobode kritičke javne riječi u nas.

Račun za uplate je račun izdavača časopisa, udruge koju su osnovali članovi uredništva (*Novi Gordogan, udruga za kulturu, Pantovčak 23, 10 000 Zagreb*).

Broj računa, IBAN-a, glasi: HR8323600001102132373

Posrijedi su donacije, a imena donatora objavljuvat ćemo u redovitim razmacima, jednom tjedno, na našem portalu (<http://www.gordogan.com.hr/gordogan/>) i na Facebook-stranici. Potkraj godine popis svih donatora bit će štampan u ovogodišnjem svesku časopisa.

Sve one koji ne žele da im imena budu objavljena molimo da nam to jave na našu e-adresu: casopis.gordogan@gmail.com.

Potkraj prosinca na portalu ćemo objaviti detaljno financijsko izvješće, uključujući račune, iz kojeg će se vidjeti kako smo utrošili donirana sredstva.

Posljednjih dana smo, nakon višegodišnje pauze, reaktivirali naš portal i na njemu su sada u pdf-obliku besplatno dostupni svi naši brojevi od godine 2009 (tj. od sveska 15-18, 2008-2009, do sveska 35-36, 2017, link [Arhiv starih brojeva](#)).

Na isti način dostupno je i nekoliko knjiga iz biblioteke časopisa. To su knjige Nenada Ivića *Napulj i druga imaginarna mjesta* (2009) i *Grč Sirene; Stihovi u "Gordoganu" 2003-2013* (2014) te Ladišlava Tadića *Časopis "Gordogan"; Bibliografija 1979-2013* (2015). Link: [Biblioteka Gordogan](#).

Hvala svima koji su nas do sada podupirali, hvala onima koji će to činiti u buduću.

Za uredništvo i udruhu
Branko Matan

U Zagrebu, 11. 4. 2018.

Objavljeno 11. 4. 2018. na portalu časopisa (<http://www.gordogan.com.hr/gordogan/>) i na Facebook-stranici (<https://www.facebook.com/Gordogan-275080495850701/>). Informacija o pozivu poslana je e-poštom na dvojestotinjak adresa. Više medija izvijestilo je o našem pozivu.

Popis donatora, stanje 4. 12. 2018:

1. Aleksandra Brnetić, 13. 2. 2018.	300 kn	37. anonimna donacija, 11. 6. 2018.	50 kn
2. Maja Adžija, 19. 3. 2018.	160 kn	38. Nenad Jandrić, 14. 6. 2018.	300 kn
3. DAF (Zoran Senta), 11. 4. 2018.	200 kn	39. Goran Matović, 14. 6. 2018.	300 kn
4. Nenad i Lidija Kacian, 12. 4. 2018.	1000 kn	40. Vilim Matula, 20. 6. 2018.	500 kn
5. Branko Mijić, 12. 4. 2018.	100 kn	41. Dražen Lalić, 21. 6. 2018.	300 kn
6. Sanjin Sorel, 13. 4. 2018.	100 kn	42. Livija Kroflin, 5. 10. 2018.	200 kn
7. Maja Adžija, 13. 4. 2018.	200 kn	43. Vori i Vanja Lalić, 18. 10. 2018.	1000 kn
8. Gordana Mrđen, 13. 4. 2018.	200 kn	44. Nikolina Herceg Kolman, 5. 11. 2018.	50 kn
9. Neven Jovanović, 14. 4. 2018.	500 kn	45. anonimna donacija, 30. 11. 2018.	500 kn
10. Livija Kroflin, 16. 4. 2018.	200 kn		
11. Vesna Ukalović, 16. 4. 2018.	50 kn	Stanje 4. 12. 2018.	
12. Vedran Krušvar, 16. 4. 2018.	100 kn		
13. Vinko Brešić, 16. 4. 2018.	200 kn	Neven Jovanović je svoju donaciju javno obrazložio:	
14. Neven Budak, 16. 4. 2018.	100 kn	http://nevenjovanovic.github.io/2018/04/16/instambulska/	
15. Katarina i Ivan Ott, 17. 4. 2018.	500 kn		
16. Alma Prica, 17. 4. 2018.	300 kn	Evo male bilance: prve dvije donacije uplaćene su samoini-	
17. Gordana Vnuk, 17. 4. 2018.	200 kn	cijativno, prije nego što je počelo prikupljanje donacija. Naš po-	
18. Mirjana Bogdanović, 18. 4. 2018.	1000 kn	ziv objavljen je 11. travnja 2018. i do sada je ukupno prikupljeno	
19. Mario Bošnjak, 18. 4. 2018.	200 kn	26 010 kn i 275 eura.	
20. anonimna donacija, 18. 4. 2018.	500 kn		
21. Giga Gračan (Giga i Janika), 19. 4. 2018.	150 kn	Hvala svima.	
22. Matija Grđan, 23. 4. 2018.	500 kn	Branko Matan	
23. Ana Babić, 25. 4. 2018.	200 kn		
24. anonimna donacija, 25. 4. 2018.	350 kn		
25. anonimna donacija, 3. 5. 2018.	500 kn		
26. Vanja Matković, 3. 5. 2018.	300 kn		
27. anonimna donacija, 11. 5. 2018.	1000 kn		
28. Darko Suvin (devizna donacija), 14. 5. 2018.	275 eura		
29. Branimir Krištofić, 14. 5. 2018.	200 kn		
30. Ivana Pavlič-Renar, 25. 5. 2018.	1000 kn		
31. Snježana Banović, 26. 5. 2018.	500 kn		
32. Magdalena i Damir Agičić, 27. 5. 2018.	500 kn		
33. Božo Kovačević, 28. 5. 2018.	300 kn		
34. Mehmed Imširović, 29. 5. 2018.	1000 kn		
35. GINGER Sushi (Adriana i Zvonimir Dobrović), 5. 6. 2018.	10 000 kn		
36. Naima Balić, 11. 6. 2018.	200 kn		

Neven Jovanović

INSTAMBULSKA i Gordogan

Neven Jovanović na svojem osobnom portalu obrazlaže zašto je uplatio donaciju za Gordogan

ČINOM INSTAMBULSKE KONVENCIJE IZNEVJERIŠE BOGA I SVOJ HRVATSKI NAROD. Kako depresivna demografska činjenica otkriva pozadinu uskrate potpore kulturnom magazinu Gordogan, i zašto sam uplatio donaciju za taj magazin

Posted by Neven Jovanović on April 16, 2018

Splitska Riva, 12. ožujka 2018.

NEČASNIM HDZ-EOVSKIM ČINOM INSTAMBULSKE KONVENCIJE IZNEVJERIŠE BOGA I SVOJ HRVATSKI NAROD. Tako viče ljutiti plakat sa splitske Rive. Istovremeno, u drugom pre-tincu mog poštanskog sandučića, uredništvo *Gordogana* poziva da novčano podupremo taj časopis, kojemu je Ministarstvo kulture bez jasnog razloga uskratilo potporu (zlokobno romorenje da uredništvo nije poštovalo "stroge administrativne propise" javno je prokazano kao nedokazana izmišljotina).

Pošto su prebrojeni ljutiti plakati na splitskoj Rivi, i njihovi nositelji, proljetnom je Hrvatskom prostrujao uzdah olakšanja, mirišući blago na procvale voćke i prvu pokošenu travu. Ovaj put im nije uspjelo; ljutih upozorenja na izdaju BOGA I SVOJEG HRVATSKOG NARODA bilo je par tisuća, a ne par desetaka ili par stotina tisuća; također, najdeblji su stupovi društva uočljivo izostali s Rive, i još naglasili da baš navlaš nisu u Splitu.

Ali ostaje činjenica da je par tisuća ljudi na splitskoj Rivi protestiralo protiv INSTAMBULSKE KONVENCIJE. Riječi na plakatu pritom, molit ću, nisu bile ispisane rukom, niti iscrtane rapidografom tehničkog crtača. Iskorak u pravopisnu džunglu izveden je računalnim printerom. A da nije bio slučaj – ili da se reproducira poput zarazne bolesti – utvrdit ćete nalazeći ga i na nekoliko mjesta diljem (hrvatskoga) interneta: 1, 2, 3.

To čini splitsku pobunu protiv bezbožnika, nerodoljuba i pravopisa školski jasnom antitezom kulturnom magazinu koji od javnosti mora moliti novčanu pomoć. INSTAMBULSKA na

jednoj strani, *Gordogan* na drugoj. Časopis nasuprot onoga čije ime nosi (taj još nije postao kralj; ovaj put).

Ko voli – nek izvoli

"Svaka čast, tako se radi", prokomentirao je zluradi glasić drugdje na internetu *novinsku vijest o Gordoganovoj molbi za pomoć*, "Skupite donacija, pa ko voli — nek izvoli. Ne znam zašto bih ja plaćao časopis koji ne da nisam čitao nego za koji nisam niti čuo." Liberalni je ironičar, naizgled, u stopostotnom pravu. Ponuda i potražnja, nevidljiva ruka tržišta, i u Hrvatskoj neka budu idealan regulator kulturnih potreba za *Gordoganom*. Ako hrvatskim potrošačima *Gordogan* treba, oni će ga i plaćati, izravno iz svog hrvatskog džepa, onako kao što plaćaju kruh, kavu, iPhone, školovanje svoje djece, Big Brother i turske sapunice.

(Ali, čekaj malo; koliko znam, hrvatski potrošači ne plaćaju izravno iz svog džepa školovanje, Big Brother i sapunice. Plaćaju ih neizravno, da, i to debelo, i u priličnom nesrazmjeru "vrijednosti za novac"; ali izravno ne.)

Depresivna demografija

Depresivna demografska činjenica: da biste imali magazine u kojima će feljtone pisati Alfred Polgar, kolumne i dnevne osvrtte Clive James, reportaže o narančama i ručno rađenim kanuima John McPhee – morate imati kulture u kojima će se publika tih feljtona, kolumna i reportaža (to jest, publika onoga najboljeg što u tim žanrovima jedna kultura može dati) brojiti ne u tisućama, nego u stotinama tisuća, u milijunima. U svakoj će kulturi Polgara, Jamesa, McPheea čitati jedan posto stanovnika. Ali jedan posto od 326,279,880 – koliko iznosi *posljednji procijenjeni broj stanovnika SAD* – jest 3,262,798. Tri cijelih dva milijuna, molit ću. Dobre tri četvrtine ukupnog stanovništva Republike Hrvatske.

U takvim kulturama *Gordogani* stoje sami, neovisno o državi; stoje na čvrstim temeljima kvalitete i konkurencije, ponude i potražnje, a i određene tradicije, pa nam se lako oko njih vese-

Opera et dies – osobni portal Nevena Jovanovića, početak obrazloženja zašto je uplatio donaciju za Gordogan

Jedna od popratnih ilustracija Jovanovićeve obrazloženja

lo igrati "strogih administrativnih propisa" i "ko voli – nek izvoli".

Kulturica i gordoganci

Mi u takvoj kulturi, bolno očito, ne živimo. Po svim znacima na zidu (i transparentima u ruci) sudeći, mi živimo u kulturi u kojoj je *Gordogan* "čitalo ili barem za nj čulo" otprilike isto onoliko ljudi koliko se na splitskoj Rivi bunilo protiv INSTAMBULSKE i pravopisa.

U toj je kulturi – kulturici, da pravo kažemo – gesta uskrate potpore *Gordoganu* više od simbola i packe po prstima za one koji su onima na vlasti nesimpatični. Uskrata novca poreznih obveznika časopisu čiju časopisnu kvalitetu nitko ne poriče, čak ni (cinično) uskratitelji sami – ta je uskrata odlučna gesta podrške INSTAMBULSKOJ, u svom svojem sjaju. Ne podrške spornom

dokumentu, niti onima koji su izašli na Rivu vikati protiv onoga što misle da dokument jest. Nego podrške svijetu u kojem je moguće, prihvatljivo, zamislivo računalnim printerom ispisati plakat na kojem će se, u punoj divoti svježe kakice usred razmotanih pelena, kočiti PRAVOPIŠNA POGREŠKA, kao krunski dokaz neznanja u pohodu na prijestolje Jedinog Dozvoljenog Svjetonazora, gordoganstva *par excellence*. Ovaj put im nije uspjelo. Sljedeći put pohod neće ni biti potreban: već ćemo svi biti gordoganci.

Eto, zato sam uplatio donaciju za *Gordogan*.

Neven Jovanović: *INSTAMBULSKA i Gordogan*, *Opera et dies*, *Working notes on digital philology*, portal Nevena Jovanovića, 16. 4. 2018.

URL: <http://nevenjovanovic.github.io/2018/04/16/instambulska/>

Odgovor na osobne prijetnje ministrice kulture glavnom uredniku Gordogana

Pismo Branka Matana ministrici Nini Obuljen Koržinek, 24. travnja 2018.

Branko Matan
[adresa, telefon]
e-mail adresa: casopis.gordogan@gmail.com

U Zgbu, 24. 4. 2018.

*Ministrica kulture
dr. sc. Nina Obuljen Koržinek*

PREDMET: Razgovor s Božom Kovačevićem 28. 3. 2018.

Poštovana gospođo ministrice Obuljen Koržinek,

javljam Vam se, za promjenu, izravno e-pismom, a ne putem medija. Evo zbog čega to činim.

Nedavno je Božo Kovačević, kao član uredništva *Gordogana*, bio pozvan u Ministarstvo na razgovor s Vama. Kolega Kovačević nas je nakon razgovora iscrpno izvijestio o njegovu sadržaju. Iz tog izvješća saznao sam da se dio onoga što ste govorili odnosio na mene osobno, posve nepovezano s "gordoganskom problematikom" (odnosno našim traženjem da nam se u skladu sa Zakonom o pravu na pristup informacijama predoči dokumentacija o *Gordoganovu* "višegodišnjem neurednom izvršavanju obveza", da nam se pokažu "požurnice" i "opomene pred tužbu").

Gotovo sve što se o meni tada rekli – a pod uvjetom da kolega Kovačević nije pogriješio prenoseći Vaše riječi – ne odgovara činjenicama. Namjeravao sam Vam se obratiti nakon što stigne Vaš najavljeni pisani odgovor Kovačeviću. No za koji dan bit će četiri tjedna otkako ste razgovarali, pretpostavljam da ste odlučili ne odgovoriti na njegov dopis. Zbog toga Vam sada šaljem ove riječi.

Jedan od motiva za njih je i Kovačevićev dojam da ste – govoreći o meni ono što ste govorili – subjektivno bili posve osvjedočeni u istinitost svojih navoda.

Rekli ste da sam svojedobno dobio novac za priređivanje knjige pisama Josipa Horvata, da knjiga nikada nije objavljena i da je zbog toga na kolegiju Ministarstva odlučeno da se krene u pravosudni postupak protiv mene (slanje opomene pred tužbu). Te da je postupak tada zaustavio Vladimir Stojšavljević, kao neka vrsta mojeg institucionalnog i političkog zaštitnika, kršeći jasno predviđenu proceduru svojom intervencijom "odozgo". Ljudi u Ministarstvu, profesionalci, rekli ste Kovačeviću, takve stvari pamte kao veoma neugodna iskustva i *Gordogan* je nedavno diskvalificiran – uz ostalo – zbog toga. Prema bilješci koju ste pokazali Kovačeviću dobio sam 48 000 kn. Spomenuli ste da Ministarstvo do sada nije izlazilo u javnost s tim za mene krajnje kompromitantnim podacima. Kao ilustraciju moje iznimne drskosti naveli ste činjenicu da sam se kasnije javljao na nove natječaje.

Naslovna strana knjige koju sam 10. rujna 2015. predao u urudžbeni zapisnik Ministarstva kulture – Josip Horvat: *Pisma Slavku Batušiću, 1952-1968*, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2014 [tj. lipanj 2015], 349 str.

Znači, skraćeno: zamračio sam javni novac, politički zaštitnici su spriječili moj progon.

Kolega Kovačević je Vaše riječi razumio kao izravnu prijetnju upućenu meni osobno: Ne bude li se Matan smirio, uništiti ćemo ga.

Ono što se – za razliku od Vaših tvrdnji – dogodilo u stvarnom životu išlo je ovako: godine 2012. prošao sam na natječaju za poticanje književnog stvaralaštva. Na natječaj sam se javio kao književnik, posve neovisno o *Gordoganu* (časopisu i udruzi). U potpisanom ugovoru govori se o 42 000 kn bruto. Odmah nakon potpisivanja ugovora pitao sam tada nadležnu osobu u Ministarstvu – Čedomira Višnjića ili Vladimira Stojšavljevića – o tome kakva je praksa u slučajevima kašnjenja. Rečeno mi je, a) moguća su, kao što stoji u tekstu ugovora, višekratna produživanja roka za predaju knjige, b) ako se na kraju dogodi da obveza ipak ne bude ispunjena, novac se ne treba vraćati (premda u ugovoru stoji da treba); jedina kazna bit će diskvalifikacija na budućim natječajima.

Kakva je danas praksa, ne znam. Tada je bila takva i zaposlenici Ministarstva teško mogu pamtit i nešto što se uopće nije moglo dogoditi.

No sve je to sporedno s obzirom da sam ugovornu obvezu ispunio. Rukopis sam završio godine 2014, izdavač ga je objavio ljeti 2015. Bibliografski podaci glase:

Josip Horvat: *Pisma Slavku Batušiću, 1952-1968*, priredio i bilješkama popratio Branko Matan, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2014 [zapravo lipanj 2015], 349 str.

Ministarstvo je o objavljivanju knjige obaviješteno službenim, u urudžbeni zapisnik osobno dostavljanim pošiljkama, najmanje četiri puta:

U *Izvješću* koje je predano 9. 9. 2015. (vidi prilog u nastavku)

Dostavom primjerka knjige 10. 9. 2015.

Dopisom od 10. 9. 2015. (vidi prilog)

Dopisom od 31. 8. 2016. (vidi prilog)

Što korisnik potpore treba učiniti ako četiri pošiljke u urudžbeni zapisnik nisu dovoljne da Ministarstvo uoči da se nešto dogodilo, da je neka obveza ispunjena i da je nešto objavljeno?

Povrh toga, knjiga je imala sreću da je u našim sadašnjim, za kulturni rad veoma nepovoljnim okolnostima, bila prilično zapažena. Ne spominjem to ovdje da hvalim ono što sam napravio, nego zato da upozorim da su zaposlenici Ministarstva – ako su i zametnuli sve pošiljke koje sam im dostavljao – još uvijek mogli pukim prelistavanjem štampe uočiti da su Horvatova pisma objavljena. (Dnevnik *Jutarnji list* posvetio im je u više navrata ukupno desetak punih stranica, a u svibnju prošle godine u neposrednom susjedstvu Ministarstva, u zgradi Hrvatskoga dr-

žavnog arhiva, održan je znanstveni skup potaknut pojavom knjige.)

Toliko o mojem kriminalu. Dopunska tema u Kovačevićevu referiranju bio je “politički aspekt”, odnosno Vaša uvjerenost da ja pripadam “zarezovcima”, koji bi pak bili politička grupacija koja okuplja pristaše Andreje Zlatar i bivše administracije u Ministarstvu te neke profesore s Filozofskog fakulteta, grupacija koja sada pokušava rušiti Vas i Vašu administraciju.

Ne znam koliko je kolega Kovačević dobro razumio Vaše riječi o toj temi, to je otprilike sažetak onoga što nam je kazao.

Ne bih o temi dužio, ograničit ću se na to da demantiram temelj Vašega uvjerenja: u “zarezovcima” – postojali oni ili ne – nisam već gotovo dva desetljeća. Bio sam jedan od pokretača lista, veoma brzo sam ga napustio. Prvi broj objavljen je 19. 2. 1999, a već 31. 5. iste godine napisao sam pismo urednici A. Zlatar o svojem odlasku. Nije mi se tada svidio smjer kojim se bilo krenulo. Slijedeće sam godine čak vodio polemiku s uredništvom *Zareza* o razlozima odlaska (*Globus*, 11. 8. 2000). Tako da je naš razlaz postao javno poznat i onima koji nisu pratili list.

Način na koji je nedavno sa *Zarezom* obračunao gospodin Hasanbegović, jednako kao i Vaše nastavljanje tog načina, pri-

lično je razbudio moje “zarezovske sentimente”, to mogu priznati, no “zarezovac” ipak nisam bio već valjda dva svoja života.

Objavio sam u tim desetljećima kod njih nekoliko članaka, objavljivanjima sam bio veoma zadovoljan. Osim što za honorar, koliko pamtim, nikada nisam dobio ni lipe. I to bi bilo sve.

Znam, poštovana gospođo ministrice, da ste veoma zauzeti, svedjedno bih Vas zamolio da mi – uhvatite li nešto vremena – javite kako je moguće da ste u razgovoru s kolegom Kovačevićem iznosili tvrdnje koje su do te mjere proizvoljne.

Uz pozdrav,
Branko Matan

PS Slijede kopije dopisa Ministarstvu koje spominjem u pismu: [...]

Na ovo pismo nisam dobio nikakav odgovor. Poslao sam ga e-poštom 24. travnja ujutro, a slijedeći dan poslijepodne sam – igrom slučaja – na sastanku u Ministarstvu kulture sjedio u njezinoj neposrednoj blizini. Nije rekla ni riječi, nije mi ni preko neke od svojih brojnih, tamo prisutnih suradnica, dala na znanje da ga je primila.

Branko Matan

Sastanak glavnih urednika u Ministarstvu kulture

Ministarstvo kulture pozvalo je većinu glavnih urednika časopisa na sastanak koji je održan 25. travnja 2018. Na sastanku je govorio i Branko Matan, njegove riječi objavio je Novi list od 27. svibnja 2018. Za potrebe čitatelja Novog lista Matan je tada sastavio ovu uvodnu bilješku

Tekst koji se ovdje objavljuje izgovorio sam na sastanku koji je održan 25. travnja u Ministarstvu kulture. Bio je to sastanak na koji je ministrica kulture Nina Obuljen Koržinek pozvala glavne urednike dvadeset i šest časopisa (uključujući e-publikacije i novine za kulturu). Govorio sam kao predstavnik časopisa *Gordogan*.

U pozivu koji smo dobili kao tema sastanka navedeno je unapređivanje “modela sufinanciranja” i razgovor o budućoj “ulozi časopisa u kulturnom životu Hrvatske”, te prijedlog novih “kriterija za vrednovanje”. U pozivu se nije spominjao “slučaj *Gordogan*”, premda je bilo očito da je taj slučaj bio glavni poticaj za sazivanje sastanka.

“Slučaj *Gordogan*” može se sažeto opisati ovako: Ministarstvo kulture je u 2018. obustavilo sufinanciranje časopisa koji izlazi četrdeset godina. Početkom veljače uredništvo je na predstavljanju novog broja pozvalo ministricu i članove stručnog povjerenstva da javno obrazlože tu odluku. Poziv smo objavili na svojoj Facebook-stranici i imao je dosta širok odjek. Već nakon nekoliko dana Ministarstvo je na svojem portalu odgovorilo na naša pitanja i reklo da je časopis odbijen isključivo iz formalnih razloga (zbog “neizvršavanja ugovornih obveza”, “neodazivanja na požurnice” i sl.). Uredništvo je demantiralo te tvrdnje i pozvalo Ministarstvo da javno pokaže “makar samo jedan jedini dokument” kao dokaz. Istovremeno, niz medija i uglednih pojedinaца govorio je o kulturnoj vrijednosti časopisa i potrebi da on dalje izlazi. Ministarstvo se oglušilo na oba zahtjeva: dokumente o neurednom poslovanju do danas nije pokazalo, a o kulturnoj vrijednosti nije se uopće željelo očitovati.

U tom kontekstu dva člana stručnog povjerenstva podnijela su ostavke (Kristian Novak i Krešimir Nemeć).

Pripremajući svoje izlaganje za sastanak pokušao sam ustanoviti koliko su točni navodi pojedinih novinara da se novac za časopise u posljednjih desetak godina kontinuirano smanjivao. To nije bilo jednostavno napraviti jer su javno objavljeni dokumenti prilično neujednačeni. Želio sam doći do iznosa koji se odnosi isključivo na časopise u papirnatom obliku (znači bez novina za kulturu i e-publikacija). Uzeo sam tri godine iz razdoblja 2011-2018. i ako sam negdje pogriješio vjerujem da se ne radi o grešci većoj od stotinjak tisuća kuna. Evo rezultata do kojeg sam došao: u godini 2011. časopisi su dobili cca 4 200 000 kn, u 2015. je to bilo 2 715 000 kn, a u 2018. iznos je pao na 1 977 000 kn. Prema tome, kada u istupu pitam ministricu zašto se to radi, tada mislim na te brojke.

Sastanak je bio iznimno dobro posjećen, većina urednika se odazvala i u “veliku dvoranu” Ministarstva donosile su se stolice iz susjednih prostorija. Trajao je više od dva sata. Ministrica ga je nakon prve trećine napustila zbog “izvanrednog sastanka s premijerom”. Više diskutantata suprotstavilo se politici smanjivanja broja časopisa (razmjerno iscrpno Velimir Visković).

Prvih dvadesetak minuta ispunilo je ministričino izlaganje i *power-point* prezentacija starih i novih “kriterija za vrednovanje”. Nakon toga je otvorena rasprava. Prvi je govorio Branko Čegec, nakon njega sam se javio za riječ. Tada je došlo do pomalo neugodne situacije, jer me je ministrica prekinula i pokušala spriječiti da govorim. Evo kako je tekao naš dijalog (koji se dijelom – zbog toga što smo sjedili u neposrednoj blizini – odvijao gestama):

JA: Pročitat ću izjavu koju sam priredio, pretpostavljam da će mi trebati šest-sedam minuta.

MINISTRICA: U tom slučaju bih Vas zamolila da to ne radite i da tekst pošaljete naknadno e-poštom.

GOVOR SA SASTANKA

O "slučaju Gordogan" od početka, iz pera glavnog urednika Branka Matana

Autor: Branko Matan

Objavljeno: 26. svibanj 2018. u 11:28

A+ A- [icon] [icon]

»Slučaj Gordogan« počinje kad Ministarstvo kulture u 2018. obustavlja sufinanciranje časopisa koji izlazi četrdeset godina. Početkom veljače uredništvo poziva ministricu i članove stručnog povjerenstva da javno obrazlože tu odluku. Ministarstvo na svojem portalu odgovara na naša pitanja i kaže da je časopis odbijen isključivo iz formalnih razloga. Uredništvo demantira te tvrdnje i poziva Ministarstvo da javno pokaže »makar samo jedan jedini dokument« kao dokaz. Ministarstvo se oglašuje na zahtjeve. Potom slijedi sastanak u Ministarstvu. Donosimo govor Branka Matana s tog sastanka

Tekst koji se ovdje objavljuje izgovorio sam na sastanku koji je održan 25. travnja u Ministarstvu kulture. Bio je to sastanak na koji je ministrica kulture Nina Obulien Koržinek pozvala glavne urednike dvadeset i šest časopisa

O "slučaju Gordogan" od početka, iz pera glavnog urednika Branka Matana

Pogledaj sve iz: Književnost >

Pogledaj sve vijesti >

Online-verzija priloga u Novome listu o istupanju Branka Matana na sastanku u Ministarstvu kulture 25. 4. 2018, prilog je objavljen 27. 5. 2018.

JA: ... šest-sedam minuta ... (i gestom pokazujem prema Čegecu koji nije govorio ništa kraće)

MINISTRICA, opet gestom: Da, to Vam kažem, previše je to ... Neugodan tajac.

JA: Znači, ne dopuštate mi da govorim?

Opet tišina u dvorani. Vrijeme prolazi i ja gledam gdje su mi stvari, odlučujem demonstrativno napustiti sastanak. Tada se začuje rogoborenje sa suprotne strane dvorane. To se javlja Dražen Katunarić, nalazi se uz zid, u drugom redu. Gestom ministrici pokazujem prema njemu.

KATUNARIĆ: Neka govori ...

MINISTRICA rezignirano odustaje.

Nastavak sastanka, posebno nakon što ga je ministrica napustila, protekao je u veoma mirnom tonu.

Nadam se da tribina koju pripremamo na zagrebačkom Filozofskom fakultetu neće biti tako mirna. Naslov će biti *Slučaj "Gordogan" – što se događa u Ministarstvu kulture?*, a na nju ćemo – uz nekoliko istaknutih ljudi iz svijeta kulture – pozvati i predstavnike svih važnijih političkih stranaka. Pa i ministricu. Tribina će se održati 5. lipnja u 19 sati.

Poziv za financijsku pomoć časopisu nalazi se na našem portalu <http://www.gordogan.com.hr/gordogan/>.

B. M. [Branko Matan]: [nenaslovljena uvodna bilješka], *Novi list*, 27. 5. 2018, nedjeljni prilog *Mediteran*, str. 2-3. (za cjelovite bibliografske podatke vidi slijedeći prilog)

Branko Matan

Časopisi omogućuju život razlike

Tekst izgovoren na sastanku u Ministarstvu kulture 25. travnja 2018.

Kao prvo, hvala na pozivu. Uredničkim poslom bavim se već prilično dugo, po raznim sam redakcijama – ako zanemarim školske novine – od 1970, a glavni urednik sam postao 1979, upravo u *Gordoganu*. Ovo je prvi put da me je netko pozvao na ovakav sastanak, toga nije bilo ni na nacionalnoj ni na gradskoj razini. S obzirom na takvo svoje iskustvo želio bih pohvaliti poziv koji sam dobio. Lijepo da smo pozvani.

S druge strane, kontekst je takav kakav jest i možda je tekst poziva trebalo sastaviti preciznije i opširnije. Što se sastankom zapravo hoće? Je li on potaknut “slučajem *Gordogan*” i željom da se neugodan javni odjek zamagli i nekako amortizira? Ili je tema mnogo šira: časopisima će se i dalje obustavljati potpore, a od nas se želi da dobrovoljno surađujemo u organizaciji vlastitoga pogreba?

Dotadno je u pozivu nejasno zašto su neki pozvani, a neki nisu. Od dosta velikog broja časopisa koji su u ovoj godini prekriveni čini se da su tri ovdje, *Život umjetnosti*, *Libra Libera* i *Gordogan*. Što je s drugima, *Peristil*, *Čovjek i prostor*, *Treća*, *Quorum*, *Up & Underground*, da ne nabrajam dalje?

Toliko o pozivu. Što se tiče same teme, časopisa, njihovoga smisla i njihove budućnosti, u štampanome obliku i u digitalnim oblicima, u nas i uopće, o tome se ima što govoriti i što misliti.

Uz rizik možda prevelikog pojednostavljanja, reći ću da su glavni, najvažniji i najbolji hrvatski časopisi u posljednjih dvjesto godina svi bili presudno obilježeni politikom. Kao i naša kultura uopće. Kada su ljudi u devetnaestom stoljeću “uzimali”, kakva

je često bila riječ, Šenoin *Vienac* tada su to najčešće činili iz razloga koji nisu bili usko kulturni, nego “širi”, pretežno nacionalno-formativni. “Uzimanje” *Vienca* imalo je neku dopunsku težinu. Kada u dvadesetom stoljeću čitatelji Krležinog *Danasa* jedva čekaju novi broj, tada to uglavnom nije zbog toga da vide kako će biti ocijenjena umjetnička vrijednost neke nove knjige. Slično je bilo u socijalizmu: *Krugovi* su “tjerali” politiku, *Razlog* također, na svoj način, *Forum* na svoj.

Promjena koja se dogodila 1990. godine za časopise je ključna: politički interes se odmaknuo od njih, preselio u masovne medije, u stranke. Časopisi su, pa i kultura uopće, ostali bez tog svojeg skrivenog, podzemnog motora, proizvodnog i recepcijskog, ostali smo “na suhom”. Zašto bih čitao *Republiku* ili *Forum* kada su tu Hrvatska televizija i *Feral Tribune*?

Kulturna publika u užem smislu u nas je uvijek bila na veoma niskim brojevima. Poslije 1990. na stalnoj smo nizbrdici. Došla je sloboda, došla je digitalna revolucija, došle su gotovo istovremeno, a kulturna razina je u slobodnom padu. Proširila se strašna, dubinska nepismenost, fanatizam cvate na svakom koraku. Vjerujem da većina ljudi u ovoj prostoriji dobro zna kako je iz godine u godinu sve teže naći kompetentnog autora, a onda još i takvog koji bi po mogućnosti bio vješt u pisanju, vjerujem da zna da se i o najvažnijim našim temama piše – kada se uopće piše – sve površnije i sve slabije. Izdavanje knjiga je u posljednjih pedeset godina doživjelo katastrofu. Uzmite nasumce pet knjiga vodećih izdavača, tada i danas, te usporedite to što imate u rukama: s obzirom na grafičku opremu, s obzirom na urednički rad, s obzirom na tekst.

To su za moj račun neke naznake realnih okolnosti u kojima objavljujemo svoje časopise. Ono što je zajedničko svim administracijama Ministarstva kulture od 1990. je temeljna nezainteresiranost za realne probleme, ili barem većinu njih. Posljednje dvije administracije donijele su novi element, zainteresiranost za izazivanje kulturne štete. Ukidanje, primjerice, *Zareza* jasan je primjer. *Zarez* je bio list koji mi se nije sviđao, koji je bio loše uređivan, koji je imao bezbroj mana. Ali je imao jednu bitnu dobru stranu: bio je nenacionalistički impostiran, kritičan prema idejama koje trenutno u zemlji dominiraju. Utoliko dragocjen.

Kada govorim o nizbrdici i katastrofi mogu ovdje ponoviti dva primjera koja sam nedavno spominjao u intervjuima. Jedna od najvećih vrijednosti koja je u hrvatskoj kulturi u dvadesetom stoljeću ostvarena bilo je objavljivanje sabranih djela hrvatskih pisaca. To se ozbiljnije počelo raditi u prvoj polovici stoljeća, spomenut ću imena priređivača poput Julija Benešića i Antuna Barca, u drugoj polovici stoljeća ključni su bili Marijan Matković, Dragutin Tadijanović, Slavko Goldstein i drugi. S godinom 1990. taj rad je obustavljen. Zašto? Nitko ne zna, nitko ne pita.

Drugi primjer koji sam više puta spominjao je digitalizacija starih novina, časopisa i knjiga. Hrvatska je tu u takvom ostatku za susjedima, Slovenijom i Srbijom, da je usporedba gotovo nemoguća. Tko je taj tko treba na čelo Nacionalne i sveučilišne knjižnice postaviti ekipu koja bi znala nešto u tom smislu suvislo pokrenuti? Tko ako ne ministarstva kulture i znanosti, hrvatska vlada?

Umjesto takvim stvarima Ministarstvo se bavi ukidanjem hrvatskih kulturnih časopisa. Na način koji je nedostojan hrvatske kulture, barem onakve kakvu smo baštinili, barem one bolje.

Gordogan u posljednjih pet godina izlazi redovito i podnosi uredna izvješća. U formalnom smislu je uzoran. Što se tiče sadržaja javno je objavljeno da čak i povjerenstvo ove administracije misli o njemu sve najbolje. Pitali smo zašto smo ostali bez potpore, sve što nam je rečeno bilo je neistinito.

Za bilo kakav dijalog nužno je međusobno povjerenje. Ako vi kažete da imate bezbroj "požurnica" i "opomena pred tužbu" onda ih morate imati. Ako ih ipak nemate, morate se ispričati, obrazložiti kako je došlo do toga da kažete da imate nešto što zapravo nemate.

Isto tako, ako želite da sudjelujemo u sastanku o budućnosti časopisa u Hrvatskoj bilo bi poželjno da nam u pozivu kažete zašto se časopisi u tiskanom obliku trebaju ukidati, da nam kažete tko je to i kada odlučio, na temelju čega? Zašto se novac za časopise stalno smanjuje, umjesto da se povećava?

Što se tiče kriterija – da se o njima ipak ovdje barem donekle izjasnim – oni opći mi se čine pretežno u redu. Možda je malo dvojbeno "aktualnost" (jer jedna od zadaća dobrog časopisa često je upravo u tome da ono što nije bilo aktualno učini aktualnim), također "regionalna zastupljenost" (jer zašto bi neka buduća, recimo, dubrovačka vrhunska ekipa trebala po Slavoniji tražiti sličnomišljenike ako je ono što govore kulturno zanimljivo svima, pa i Slavoncima).

Uz dopunske kriterije, koji su stavljeni na dno stranice, kao zao bih da dijelom nisu dobri. "Kvaliteta i estetska vrijednost" bi trebale biti važnije nego što jesu. Mislim da bi se "plan prodaje i promidžbe", zajedno s "pretplatnicima" koji su u zagradi, trebao brisati. Iz više razloga, jedan je što uvođenje broja pretplatnika u kriterije stavlja dio časopisa u neravnopravan odnos prema drugima. Matica hrvatska, primjerice, ima velik broj pretplatnika jer ima svoje članstvo i na razne načine to članstvo stimulira i ponekad gotovo prisiljava na pretplatu.

Kriterij "dosadašnjeg odnosa prema Ministarstvu" potpuno je neprihvatljiv i sramota je da se uopće pojavljuje. Mi imamo svoje ugovorne obveze, to je dostavljanje izvješća i primjeraka, ako ih ne ispunjavamo onda ih nismo ispunili. Koji je smisao dopunskog kriterija? Jedini koji ja vidim je da se otvore vrata samovoljnom arbitranju pojedinaca u Ministarstvu. Od svih kriterija uz ovoga je gotovo nemoguće zamisliti prigovor ili žalbu.

Gospođa ministrica je prošli mjesec pozvala na razgovor člana naše redakcije Božu Kovačevića i tada mu iznijela svoje mišljenje da bi trebalo diskvalificirati sve male izdavače, udruge bez profesionalnog pogona, bez vlastite službe za prodaju, pretplatu i slično. Ne znam da li još uvijek razmišlja o tome. Ovdje je molim da se u to ne ide. Zamisao je dvostruko pogubna, kulturno i politički. Politički zbog toga što će izdavanje časopisa biti koncentrirano u većim institucijama, a to i u najboljim društvenim okolnostima znači da se sloboda govora ograničava, da urednici i autori postaju oprezniji. A hrvatske okolnosti, znamo, nisu najbolje.

Ostali dostavljeni dokumenti doimaju se kao brzoplete improvizacije, neke natuknice gotovo da spadaju u rubriku humora. Jedan od glavnih razloga za nefinanciranje je, kaže se, taj da se časopis nije prijavio na natječaj. To je zgodno. Još zgodnije je kada se kaže da ga ne financiramo jer je prestao izlaziti (a vjerojatno je prestao izlaziti jer smo ga prestali financirati).

U humor pomalo spada i ono što je sastavljačima po svemu sudeći glavno na pameti: problem distribucije. U Hrvatskoj nemamo knjižarsku i distributersku mrežu i sad je to odjednom grijeh časopisnih redakcija. Nije li to posao pa i odgovornost Ministarstva? Nas treba ukinuti jer ste vi u četvrt stoljeća upropastili ono što je u relativno pristojnom obliku naslijeđeno?

Dražen Katunarić, Velimir Visković i Branko Matan snimljeni 25. 4. 2018. neposredno nakon završetka sastanka u Ministarstvu kulture – snimljeno u kavani Novinarskog doma, autor fotografije Dražen Tončić iz tvrtke Durieux

Dio o prelasku na digitalne platforme nisam posve razumio. Ako se želi reći da bismo se svi trebali potruditi da svoje stare brojeve učinimo digitalno dostupnima, to je izvrsna i hvalevrijedna ideja. Ne bi bilo loše da Ministarstvo raspiše natječaj za potporu tom poslu.

Ako se želi reći da bismo svi, prije ili kasnije, trebali napustiti tiskane oblike, rekao bih da s time treba biti krajnje oprezan. Pa i konzervativan.

Završit ću s nekoliko natuknica o tome zašto mislim da bi nam i u budućnosti časopisi mogli biti potrebni, pa i nužni. Časopisi kao takvi, posebno u papirnatom obliku.

- Živimo u vrijeme velikoga brisanja razlika, ujednačavanja jezika i ideja. U *Gordoganu* smo više puta spominjali kako je jezik suvremene hrvatske proze veoma sličan jeziku u masovnim medijima. Časopis je kao specifičan oblik društvenosti prostor koji omogućuje život razlike. Njezino njegovanje. Azil za jezik, laboratorij za jezičnu kreativnost i izlazak iz konvencija.
- U Hrvatskoj više gotovo da nema pisanja ozbiljnih nekrologa, biografije su se ionako rijetko radile. Časopis *Književna republika* već dosta godina posvećuje uglednim književnicima, najčešće u povodu “okruglih rođendana”, prigodne skupove na kojima obično desetak ljudi govori o životu i radu tih pojedinaca. Autorizirani tekstovi se zatim objavljuju u časopisu. To je iznimno dobra ideja, teško ostvariva bez postojanja časopisa.
- Časopis *Europski glasnik* tematizira teške teme suvremenog svijeta, teme poput fanatizma i tolerancije, izvora teroriz-

ma, prevodi se velik broj suvremenih radova u zanimljivim temama. Nedavno sam, evo drugog primjera za istu stvar, imao u rukama broj koji je redakcija časopisa *15 dana* posvetila Lenjinu. Tko bi tako nešto mogao raditi, ako ne časopis.

- Zadnja natuknica je ovo: mala smo zemlja, svi se međusobno znamo, jedna negativna recenzija često znači doživotni animozitet. Istodobno knjige su nam loše, i publicističke i akademske. A nema vrednovanja produkcije. Čak ni interno po fakultetima, u komisijama za doktorate. Vitalan nacionalni interes je da se ono što se radi i vrednuje, kritički vrednuje. Ministarstvo ne može uređivati časopise, ali možda bi moglo spominjati potrebu da se što više knjiga kritički ocijeni.

[Davor Mandić, *prir.*]: *Gordogan, kako to gordo zvuči; O “slučaju Gordogan”, od početka preko sastanka u ministarstvu kulture do danas, iz pera glavnog urednika Branka Matana, Novi list, 72/2018, br. 23 160, 27. 5. 2018, nedjeljni prilog Mediteran, str. 2-3. (pod navedenim nadnaslovom Novi list donosi Tekst govora u Ministarstvu kulture koji je Branko Matan izgovorio 25. travnja na sastanku glavnih urednika hrvatskih časopisa u Ministarstvu kulture, te Matanovu nenaslavlenu uvodnu bilješku; tekst govora prethodno je e-poštom distribuiran suradnicima i simpatizerima časopisa, uvodna bilješka napisana je za Novi list)*

Na portalu *Novog lista* prilog je objavljen pod drugim naslovom: [Davor Mandić, *prir.*]: *O “slučaju Gordogan” od početka, iz pera glavnog urednika Branka Matana; Govor sa sastanka, Novi list, portal, 28. 5. 2018. u 11:28*
 URL: http://www.novolist.hr/novolist_public/Kultura/Knjizevnost/O-slucaju-Gordogan-od-pocetka-iz-pera-glavnog-urednika-Branka-Matana?meta_refresh=true

Božo Kovačević

Kovačević je otišao s ministricom kulture popričati o ukidanju Gordogana i tamo je, pomalo neočekivano, sreo Franju Lucića

Politika & Kriminal: Telegramov kolumnist detaljno piše o razgovoru s ministricom Obuljen Koržinek

Već je javno obznanjeno i dostatno obrazloženo da u vezi s časopisom *Gordogan* ne postoje ni požurnice ni opomene pred tužbu što su, navodno, bili razlozi zbog kojih mu je odbijena financijska potpora Ministarstva kulture za 2018. godinu. Kako u odgovoru na moj zahtjev da mi se omogući uvid u te navodne požurnice i opomene Ministarstvo nije dostavilo ništa od traženog jer te požurnice i opomene ne postoje, 20. ožujka ministrici kulture gospođi Nini Obuljen Koržinek poslao sam službeni dopis kojim sam zatražio da se utvrdi tko je i zašto obmanuo javnost i članice i članove Kulturnog vijeća za knjižnu, nakladničku i knjižarsku djelatnost, a možda i nju.

Isto tako sam predložio da, s obzirom na to da su informacije temeljem kojih je odluka donesena bile lažne, preispita svoju odluku i omogući daljnje financiranje časopisa. Uskoro je iz Ministarstva kulture stigao telefonski poziv za sastanak s ministricom 28. 3. 2018. Dok sam čekao da me ministrica primi, u kabinetu se pojavio saborski zastupnik Franjo Lucić, srdačno se zagrlio sa šeficom kabineta i jednako srdačno s nekolicinom drugih službenica razmijenio šifrirane verbalne i neverbalne poruke o nekim meni nepoznatim projektima koje on gura, a one rješavaju i radosno mu govore da će "s onim biti sve u redu".

Lucićevo suvereno kretanje Ministarstvom kulture

Nisam mogao ni pretpostaviti da se taj svestrani poduzetnik – koji na papiru nema ništa, ali raspolaže milijunima što svog što državnog novca, i koji je po prirodi svojih interesa više vezan za Ministarstvo poljoprivrede, Ministarstvo turizma i Hrvatski nogometni savez, a silom zakona i za Državno odvjetništvo – ta-

ko suvereno kreće hodnicima Ministarstva kulture i ponaša se kao da je ostvarenje velikog dijela hrvatske kulturne politike u njegovim rukama.

Prije negoli je kucnuo moj čas za razgovor s ministricom, zastupnik Lucić se udaljio tek neznatno se trznuvši kad me je ugledao i prepoznao. Točno u 14 sati ministrica me pozvala da uđem. Naš jednosatni razgovor bio je daleko od srdačnosti kojom su odisali susreti zastupnika Lucića sa službenicama Ministarstva. Mi smo razgovarali diplomatski suzdržano, pre naglašeno pristojno.

Problematično što se *Gordogan* obratio medijima, a ne njoj

Taj razgovor ja sam zapamtio ovako: Ministrica je iskazala začuđenost činjenicom da se nitko iz *Gordogana* nije javio nakon objavljivanja odluke o nefinanciranju nego se Branko Matan odmah obratio medijima. Zbog pritiska medija dvojica članova Kulturnog vijeća, Kristian Novak i Krešimir Nemeč, podnijeli su ostavke. Da je od *Gordogana* stigao prigovor na odluku, ona bi razmotrila mogućnost da se odluka promijeni premda ne može sa sigurnošću reći da bi odluku doista promijenila. Naime, postoji bogata povijest odnosa udruge Novi Gordogan i Ministarstva. Ministarstvo je ocjenjivalo odnose s udrugom, a ne s časopisom kao jednim od projekata.

Spomenula je knjige za koje je udruga dobila novac, a nije ih objavila. Pokazala mi je neku kratku bilješku o tome da je Branko Matan od Ministarstva primio 46 000 kn stipendije za obja-

vljivanje knjige korespondencije Josipa Horvata i Slavka Batušića, a ta knjiga nikad nije objavljena. Ministrica mi je u povjerenju, spuštenim glasom, rekla da je eto Ministarstvo bilo fer i da nije htjelo u javnost iznositi kompromitirajuće podatke protiv Matana.

Bila je donesena odluka da se pošalje opomena pred tužbu, ali je tadašnji pomoćnik ministrice Vaki Stojšavljević stopirao slanje tog dokumenta. Isto tako je spomenula da je 2011. godine napisana opomena pred tužbu zbog neizlaženja časopisa, ali da je Vaki stopirao i tu opomenu. Službenici u Ministarstvu sve to znaju i na to su se oslanjali pripremajući materijal za Kulturno vijeće.

Ministrica je naglasila da je ona, za razliku od svoje prethodnice Andree Zlatar Violić, poštivala sve preporuke Kulturnoga vijeća. Isto tako je rekla da se nakon izbijanja afere pokušala pretplatiti na časopis, no na web-u su zastarjeli podaci i nema naputka o tome kako se pretplatiti. Nastavila je objašnjavati da je u Hrvatskoj previše književnih časopisa i da nije moguće sve ih financirati. Najavila je da će za iduću godinu najvjerojatnije raspisati natječaj za financiranje desetak časopisa pa koji budu najbolji, ti će biti financirani. Isto tako je rekla da smatra nedopustivim da Ministarstvo financira knjige i časopise koji zatim stoje u skladištima i nitko ih ne čita, nigdje se ne prodaju.

Uznemirena osobom koja je skupljala potpise za peticiju

Naglasila je da će uskoro predložiti rješenja koja će obvezivati knjižare da drže časopise na policama, ali će isto tako tražiti profesionalno postupanje izdavača u vezi s pretplatom, distribucijom i prodajom. U tom kontekstu je spomenula da udruga Novi Gordogan ne može biti izdavač jer nije u dostatnoj mjeri profesionalizirana. U daljnjem razgovoru pokazalo se da ministrica zapravo misli da ne može jedan čovjek obavljati sve poslove u vezi s uređivanjem, distribucijom i prodajom časopisa.

Činilo se da je ministrica uznemirena činjenicom da je bivši suradnik Zareza Neven Jovanović skupljao potpise za peticiju protiv uskrate financiranja *Gordogana*. Ona to sve stavlja u kontekst odnosa bivše ministrice Zlatar Violić i Zareza, a zbog tih odnosa bivšoj se ministrici danas sudi. Ministrica je najavila sastanak s predstavnicima izdavača časopisa za 2-3 tjedna na koji će sastanak biti pozvan i predstavnik udruge Novi Gordogan.

Problemi riješeni onako kako je Ministarstvo zahtijevalo

Odgovorio sam da uredništvo *Gordogana* niti je tražilo od Navena Jovanovića da skuplja potpise niti je, koliko je meni poznato, bilo obaviješteno da se to radi. Rekao sam da Matanovo obraćanje nije bilo u okviru konferencije za novinare, kako je ministri-

ca sugerirala, nego na predstavljanju novog broja časopisa, a izjava je bila motivirana činjenicom da ga nitko iz Ministarstva nije kontaktirao i upozorio ga da u vezi s časopisom postoje ikakvi problemi.

Naglasio sam da su članovi Kulturnoga vijeća Novak i Nemeć izričito rekli da je poslovanje časopisa bilo neuredno i da su u vezi s časopisom postojale opomene pred tužbu i požurnice, a utvrđeno je da tih požurnica i opomena nema. To je, uostalom, potvrdila i sama ministrica. Rekao sam da razumijem da je, možda, bilo problema u odnosima Ministarstvo-Udruga, ali da su ti problemi riješeni onako kako je Ministarstvo zahtijevalo od Matana te da je on u proračun vratio sredstva namijenjena financiranju neobjavljenih knjiga. Isto tako sam napomenuo da je, koliko je meni poznato, knjiga korespondencije Horvat-Batušić objavljena pa je, prema tome, podatak kojim raspolaže Ministarstvo netočan.

Neće promijeniti odluku o financiranju *Gordogana*

Pojasnio sam da je rad na časopisu uglavnom *one man band* upravo zbog toga što nema dovoljno novca za financiranje službenika ili službi. Isto tako sam naglasio da uredništvo u potpunosti podržava Branka Matana jer je časopis *Gordogan* njegov životni projekt, a sve nama poznate ocjene časopisa su uglavnom superlativne. Za *Gordogan* se ne može reći da većina primjeraka ostaje u skladištu, jer nekih brojeva uopće više nema u zalih, a za nekima je upravo zbog afere oko uskrate financiranja povećana potražnja.

Ministrica je najavila da će poslati pisani odgovor na moj nedavni dopis, ali da ne može promijeniti odluku Kulturnog vijeća za ovu godinu. *Gordogan* se, naravno, može natjecati za sredstva u 2019. godini, a odluke će se donositi u skladu s novom politikom o financiranju manjeg broja kvalitetnih časopisa koji mogu podastrijeti dokaze o sposobnosti za organizaciju distribucije i prodaje.

Obraćanje javnosti najveći *Gordoganov* grijeh

Od tog razgovora prošlo je više od mjesec dana, a pisanog odgovora nema. Kao što za vrijeme razgovora ministrica nije komentirala moj demantij netočnog podatka iz bilješke koju su joj stručne službe pripremile da Matan nje objavio knjigu o korespondenciji Horvat-Batušić, tako je dosad ostalo neodgovoreno i u međuvremenu poslano Matanovo pismo u kojem je detaljno prikazao kada je osobno primjerak objavljene knjige donio u Ministarstvo i kome je i kada pisao dopise o tome.

Najavljeni sastanak s izdavačima časopisa održan je 25. travnja. Ministrica je pokušala Branku Matanu, uredniku *Gordogana*,

uskratiti pravo da govori, ali se smilovala nakon intervencije nekog iz skupine ondje prisutnih urednica i urednika. Zbog svega toga opet se obraćam javnosti tim prije što je za ministricu upravo obraćanje javnosti glavni *Gordoganov* grijeh. Ali da smo šutjeli, ostao bi nezamijećen pokušaj da se, pod krinkom navodne europske birokratske strogosti, ušutka časopis s četrdesetgodišnjom tradicijom. Izmišljeni prijestupi i otvorene neistine koriste se da bi se onemogućilo izlaženje časopisa o kojemu su – što se tiče sadržaja, kvalitete priloga i grafičke opreme – superlative izricali i oni koji su donijeli odluku da ga se uguši.

Za te birokrate potpuno je nevažna činjenica da je *Gordogan* objavljivanjem serijala *Zabranjena mjesta hrvatske književnosti* stekao status kulturnog kulturnog časopisa. U vrijeme kad to drugi časopisi nisu radili, još davne 1979. godine, *Gordogan* je objavio tematski blok o ljudskim pravima. Isto tako mnogo prije ostalih obradio je temu Srednje Europe još 1985. A u razdoblju u kojem bi Ministarstvo htjelo pronaći nepostojeće formalnopravne razloge za uskratu financiranja, u broju 29-30 za 2014. godinu, objavljen je dotad neobjavljeni i nepoznati rukopis iz ostavštine Miroslava Krležo o Zvonimiru Richtmannu. U zasad posljednjem broju 35-36 za 2017. godinu objavljen je pionirski rad Mate Božića i Stjepana Čosića *Nastanak hrvatskih grbova – podrijetlo, povijest i simbolika od 13. do 16. stoljeća*.

Stručnjaci su utvrdili da je ondje objavljeno mnogo toga dosad javno nepoznatog. Ništa od toga, kao ni knjiga *Časopis Gordogan, bibliografija 1979-2013* koja na pet stotina stranica dokumentira što je sve u časopisu bilo objavljeno, ne može utjecati na željeznu volju birokrata koji prevrću papire s lažnim informacijama da *Gordoganu* pokušaju onemogućiti daljnje izlaženje. Za razliku od Ministarstva kulture, Grad Zagreb je odlučio da nastavi sa sufinanciranjem časopisa. Poziv za financijsku pomoć koji je *Gordogan* nedavno objavio već je rezultirao sredstvima dostatnim za tiskanje idućeg broja. Ondje će, između ostalog, biti objavljena cjelokupna korespondencija i relevantni dokumenti koji dokazuju da je odluka o uskrati državnog financiranja utemeljena na lažnim informacijama.

Božo Kovačević: *Kovačević je otišao s ministricom kulture popričati o ukidanju Gordogana. Tamo je, pomalo neočekivano, sreo Franju Lucića; Telegramov kolumnist detaljno piše o razgovoru s ministricom Obuljen Koržinek; Politika & Kriminal, Telegram, 1. 5. 2018. (integralno)*

URL: <https://www.telegram.hr/price/bozo-kovacevic-otisao-je-s-ministricom-kulture-popricati-o-ukidanju-gordogana-detaljno-pise-o-njihovom-razgovoru/>

Bagatelna sredstva, a neprocjenjiva kulturna vrijednost

Hrvoje Hribar u tjedniku Express, ulomak iz intervjuja

- **BRANIMIRA LAZARIN: Nedavno ste javno protestirali radi prestanka financiranja izuzetnog časopisa Gordogan kojemu je Ministarstvo kulture uskratilo financiranje. Ukidanje takvog časopisa gledamo kao metaforu kulturne politike ministricke Obuljen Koržinek koja je, usput rečeno, bila članica Upravnog odbora HAVC-a prije svog ministarskog mandata. Možemo li na temelju primjera Gordogana procijeniti trend ministričine politike?**

HRVOJE HRIBAR: *Gordogan* ima nesreću da je građansko, umjereno intelektualno glasilo. Da je desni, činovnice u ministarstvu bi ga se bojale. Da je lijevi, bojale bi ga se na drugi način. Ovako ga se ne boje, pa se junače, kao smaknut će ga. Kao Mussolinijevi vojnici, znate oni s kabanicama i perima na glavi, brutalnost strašljivaca. Za *Gordogan* ćemo skupiti neke novce, to su bagatelna sredstva, a neprocjenjiva kulturna vrijednost.

Branimira Lazarin: *HDZ nam otima film kao što su komunisti mom didi uzeli vinograde; Bivši ravnatelj HAVC-a o statusu persone non grata u Hrvatskoj, Hasanbegovićevoj paljbi u Saboru, položaju hrvatskog filma, kulturnoj politici ... (razgovor s Hrvojem Hribarom), Express, 9/2018, 4. 5. 2018, str. 60-63. (ulomak)*

URL: <https://www.express.hr/kultura/hdz-nam-otima-film-kao-komunisti-mom-didu-vinograde-15559>

Boris Postnikov

Kulturocid jedinstvenih razmjera

Ulomak iz komentara na portalu Bilten.org

(...)Napokon, najsvježiji primjer politike koju Ministarstvo kulture vodi u knjižnom sektoru – mimo pokaznih vježbi iz poticajna publike – brutalni je udar na književne časopise, kojima su sredstva od početka aktualnog mandata Nine Obuljen Koržinek srezana čak za trećinu: negdje u pozadini časopisnog kulturocida jedinstvenih razmjera titra prešutno obrazloženje da sve te *Gordogane*, *Quorum* i *Libre libere* ionako nitko ne čita, pa se valjda zato nitko ni ne pita kako bi uopće mogli biti čitani kad se u njima odavno radi volonterski, bez odgovarajuće distribucijske mreže i minimalne institucionalne podrške. Ili, da sažmemo: tendencije kulturne politike takve su da ćemo uskoro zateći sjajno razvijenu i zavidno proširenu književnu publiku kojoj, nažalost, neće imati tko da piše, tiska ni distribuira knjige.

Zgodna strana ovoga procesa u tome je što paralelno briše tragove iole suvise kritike: dok medijski *mainstream* književne festivale prati inercijom *piarovskog* diskursa i defoltnim slavljenjem bezube zabave, jedina mjesta na kojima bi njihovo upućeno, artikulirano i kritičko sagledavanje uopće bilo moguće – poput specijaliziranih časopisa ili manjih nezavisnih medija – nepovratno se gase. Zato se, napokon, futuristički orijentirani festivali knjige doimaju kao sasvim precizna najava score budućnosti: prigodne manifestacije za publiku koja ionako neće imati što čitati, nego dolazi uživati u popratnom programu.

Boris Postnikov: *Publici nema tko da piše*, *Bilten*, regionalni portal, 25. 5. 2018. (ulomak)

URL: <http://www.bilten.org/?p=23826#>

Tribina na Filozofskom fakultetu, 5. 6. 2018.

Tekst pozivnice

Uredništvo časopisa *Gordogan*

i

prijatelji časopisa s Filozofskog fakulteta u Zagrebu

pozivaju Vas na tribinu koja će se održati u utorak 5. lipnja 2018. u 19 sati u vijećnici Filozofskog fakulteta. Tema tribine je:

Slučaj *Gordogan* – što se događa u Ministarstvu kulture?

Odluka Ministarstva kulture da nakon četrdeset godina izlaženja obustavi sufinanciranje časopisa *Gordogan* izazvala je dosta javnih odjeka. U njima se govorilo o kulturnim aspektima te odluke (pa je rečeno, na primjer, da se radi o “likvidaciji daleko najvažnijeg i najuglednijeg hrvatskog kulturno-književnog časopisa”, Miljenko Jergović, *Jutarnji list*, 13. 1. 2018). Mnogi komentatori spominjali su političku narav odluke (“ideološka tiranija”, Branimira Lazarin, *Bilten – regionalni portal*, 2. 3. 2018). Upozoravano je i na činjenicu da je sadašnja administracija ukinula potpore velikom broju drugih časopisa (“nezapamćeni kulturocid”, Boris Postnikov, *Novosti*, 31. 3. 2018).

Prema našem izračunu godine 2011. kulturni časopisi u papirnatom obliku, bez novina za kulturu, dobili su oko 4 200 000 kn, dok je u 2018. iznos pao na 1 977 000 kn. Ministarstvo za takvu politiku ne daje nikakvo suvise obrazloženje.

Udar na *Gordogan* stavljan je i u kontekst pogubnog odnosa prema filmu, kazalištu i drugim područjima.

Zbog svega toga prihvatili smo se organiziranja tribine na kojoj bi se razgovaralo o situaciji stvorenoj ponašanjem trenutne administracije u Ministarstvu kulture. Nadamo se da će tribina imati obilježja *javnoga dijaloga* i će se na njoj govoriti na temelju argumenata.

Iz vizure uredništva *Gordogana* moglo bi se preliminarno reći ovo:

legitimno je da pojedine administracije, ovisno o političkoj volji izraženoj na izborima, imaju različite preferencije. Razumljivo je i da pojedini ministri imaju različite razine kompetencije za svoj položaj.

No, s druge strane, ono što je uvela ministrica Nina Obuljen Koržinek kao uobičajenu praksu, zapravo je dosad bilo nepoznato. A društveno i kulturno je posve neprihvatljivo.

- iznošenje neistina na trajnoj osnovi
- nevjerojatan nered u radu tzv. stručnih službi (računovodstvo, urudžbeni zapisnik, arhiviranje “obveznih primjeraka”, sustavno neodgovaranje na dopise)
- načelno neprihvatanje razgovora o kulturnim vrijednostima

Tribina će se snimati audio-aparaturom, transkript ćemo fragmentarno objaviti u slijedećem broju *Gordogana*.

Na tribini će govoriti: Neven Jovanović, Nenad Ivić, Božo Kovačević, Branko Matan, Zvonimir Dobrović, Hrvoje Hribar te nekoliko osoba čiji pristanak još očekujemo.

E-dopisima pozvali smo ministricu Ninu Obuljen Koržinek i predstavnike za kulturu važnijih političkih stranaka: HDZ (Krešimir Partl), SDP (Bojan Glavašević), Živi zid, Most (Robert Podolnjak), Zagreb je NAŠ!, Glas.

Kao podsjećanje na osnovne činjenice o “slučaju *Gordogan*” stavili smo nekoliko tekstova na server, link: <https://we.tl/l9UzgHADMT>

Svi brojevi *Gordogana* objavljeni u posljednjih desetak godina besplatno su dostupni na našem portalu: <http://www.gordogan.com.hr/gordogan/> (link: “Arhiv starih brojeva”).

Uz srdačan pozdrav,

za prijatelje časopisa s Filozofskog fakulteta
Neven Jovanović

za uredništvo časopisa
Branko Matan (sastavljač teksta ovoga poziva)

U Zgbu, 4. 6. 2018.

Pozivnice su u više verzija slane e-poštom, ovo je tekst posljednje verzije. Promjene u tekstu odnosile su se na imena najavljenih sudionika.

Na temelju odjeka koji su dolazili do uredništva pretpostavljali smo da će na tribinu doći najmanje stotinjak ljudi. No dogodilo se da ih je došlo mnogo manje. U e-okružnici, koju je uredništvo poslije tribine poslalo medijima i simpatizerima časopisa, uzroci su ovako opisani: “spojilo se nekoliko nepovoljnih okolnosti: sparan, težak dan, poslijepodnevna kiša, premijera baleta *Smrt u Veneciji* u HNK-u, otvorenje izložbe u Muzeju suvremene umjetnosti, jedna oveća diplomatska parada ...”

Slučaj Gordogan – što se događa u Ministarstvu kulture?

Transkript audio-snimke tribine održane na Filozofskom fakultetu
5. lipnja 2018. u 19 sati

Transkript objavljujemo u integralnom obliku. Istupi su autorizirani, uz iznimke Vilima Matule, Vjere Lopine i Zorana Ferića.

Sudionici, redom pojavljivanja u transkriptu: Neven Jovanović, Filozofski fakultet, Odsjek za klasičnu filologiju, Nina Obuljen Koržinek, ministrica kulture, Branko Matan, urednik *Gordogana*, Vilim Matula, glumac i predstavnik platforme *Zagreb je NAŠ!*, Nenad Ivić, član uredništva, Božo Kovačević, član uredništva, Zvonimir Dobrović, umjetnički direktor festivala *Queer Zagreb*, izdavač i aktivist, Zlatko Uzelac, član uredništva, Bruno Kragić, urednik časopisa *15 dana*, ravnatelj Leksikografskog zavoda *Miroslav Krleža*, Vjera Lopina, Filozofski fakultet, Odsjek za informacijske i komunikacijske znanosti, Zoran Ferić, književnik i predsjednik Hrvatskog društva pisaca.

NEVEN JOVANOVIĆ: Dobro večer, kolegice i kolege. Moje ime je Neven Jovanović i ja sam ovdje na Filozofskom fakultetu profesor na Odsjeku za klasičnu filologiju. Zajedno s kolegom Nenadom Ivićem, također s Filozofskog fakulteta, s Odsjeka za romanistiku, i s Brankom Matanom, organizator sam ove tribine. Kao što znate, ona je posvećena časopisu *Gordogan* i odnosu Ministarstva kulture prema tom časopisu. Hvala svima što ste došli. Otprilike je ovakav naš plan: moj je zadatak da vas nekako uvedem u ovu temu, onda ću prepustiti kolegi Matanu riječ. Dalje ćemo više ili manje govoriti onim redom kako smo navedeni u pozivu koji ste možda vidjeli. Naravno, svi koji su prisutni su pozvani da sudjeluju u diskusiji.

Htio bih samo napomenuti da smo, naravno, pozvali i ministricu kulture Republike Hrvatske. Ona je javila da ne može doći, međutim, poslala je izjavu koju ću pročitati nakon što dam svoj prilog ovoj diskusiji.

Jedna kolegica koja radi na ovome fakultetu napisala je u svojoj knjizi o hrvatskoj književnosti da je književnost za kulturu povijest otvorena rana. Otvorena rana, u smislu da privlači na svoju stranu jako puno energije. Kolegica se bavi psihoanalitičkom kritikom, i ona je tu otvorenu ranu vidjela u smislu u kojem su govorili Freud i Derrida. Ona je razmišljala o povijesti kao o nečemu što uvijek ima višak koji se nikada ne može sasvim, kako to kažu psihoanalitičari, proraditi. Ja mislim da i u slučaju postsocijalističkog društva postoji taj jedan višak, da je *Gordogan* zapravo jedan od takvih viškova. Njega ne možete tako lako objasniti onom manihejskom podjelom na dobro i zlo – bilo da kažemo “prije je sve bilo dobro, a sada je sve zlo”, ili da kažemo obratno, “prije je sve bilo grozno, a sada je sve divno”, bilo da se dijelimo na crvene ili crne. Kako god da to povlačite, ostaje taj jedan višak koji se ne može nikako interpretirati – jer nikamo ne pripada.

Knjiga moje kolegice usporedila je povijest sa žalovanjem: osjećamo neki gubitak i moramo se prema tom gubitku nekako postaviti; ne možemo od njega bježati jer će nas onda pogoditi u nekom drugom obliku, u obliku bolesti ili neke drugačije reakcije. Dakle, nema smisla bježati od povijesti. I to je jedna od vrlina, ja bih rekao, *Gordogana*. On ne želi bježati od povijesti. U našem se društvu na razne načine želi bježati od povijesti. Neki bježe u svoje verzije povijesti, neki bježe u budućnost; međutim, *Gordogan* to ne čini.

Činjenica da je *Gordoganu*, a ja tu govorim kao čitatelj, uskraćeno financiranje ne znači, naravno, da će časopis nestati. Neke novine za kulturu, neki časopisi za kulturu ugasili su se zato što im je nestalo financiranje. *Gordogan* se bori. To je ono što osobno podržavam i zato mi je drago što smo bili u mogućnosti na Filozofskom fakultetu organizirati ovu tribinu.

To su moje riječi. A sada riječi ministrice, odnosno Ministarstva kulture, koje su naslovljene na organizatore tribine, gospodina Branka Matana i mene. Mislim da će na dobar način otvoriti naš razgovor.

Poštovani gospodine Matan, poštovani gospodine Jovanoviću,

zahvaljujemo na pozivu na tribinu nazvanu *Slučaj Gordogan – što se događa u Ministarstvu kulture?* koji nismo u mogućnosti prihvatiti zbog, smatramo, neprimjerenih političkih i politikantskih interpretacija koje se pridaju odluci Ministarstva kulture o financiranju časopisa i elektroničkih publikacija u 2018. godini u kojoj nisu predviđena sredstva za financiranje, između ostalih, niti časopisa *Gordogan*.

Željeli bismo vas, između ostaloga, podsjetiti na činjenicu da izdavač i uredništvo časopisa *Gordogan* nisu Ministarstvu kulture uputili prigovor na tu odluku kao niz drugih korisnika koji su smatrali da donesene odluke treba revidirati, niti su se na bilo koji uobičajenom praksom predviđeni način interesirali za razloge uskrate financiranja, već su neutemeljenim i uvredljivim javnim napadima na Ministarstvo, ministricu i članove Kulturnog vijeća za knjižnu, nakladničku i knjižarsku djelatnost pokušali izvršiti medijski pritisak na Ministarstvo i pri tom dezinformirali javnost.

Nastojeći sačuvati dignitet rasprave svih sudionika te očuvati instancu otvorenog i argumentiranog dijaloga, Ministarstvo kulture je priopćenjem od 6. veljače reagiralo na navode uredništva *Gordogana*. Također, tijekom susreta ministrice s pojedinim članovima uredništva pružena je na uvid dokumentacija kojom se jasno potkrepljuju navodi iz priopćenja, čime se pokušalo jednosmjerno optuživanje zamijeniti razgovorom o problemima i mogućim načinima njihovog budućeg rješavanja. Na njegovo traženje, gospodinu Boži Kovačeviću dan je na uvid detalj-

Nina Obuljen Koržinek

ni uvid u tijek komunikacije s gospodinom Matanom vezano uz nepotpuna i zakašnjela izvješća u razdoblju od 2007. do 2017. godine. Ministarstvo je na uvid dalo i opomene koje su Udruzi Novi Gordogan slane vezano uz izdavanje knjiga čije je izdavanje kasnilo godinu, dvije ili tri, ili su na kraju morala biti vraćena sredstva jer projekti nisu realizirani.

Kako bi se kulturno-časopisna scena u Hrvatskoj očuvala i počela promišljati svoje djelovanje u novim uvjetima digitalnog društva i otežane distribucije, a kako bi joj se dala i mogućnost šireg dijaloga, lišenog negativnog konteksta stvorenog istupima uredništva *Gordogana*, u Ministarstvu kulture je 25. travnja organiziran sastanak s predstavnicima različitih časopisa koji pokrivaju uže područje kulture i koji ulaze u okvire financiranja ovog Ministarstva. Na tom su sastanku, čiju je fragmentarnu i nemuštu interpretaciju gospodin Matan ponudio medijima, izneseni neki uočeni aktualni problemi časopisne scene, a svi sudionici su zamoljeni da iznesu i dostave svoje prijedloge za unapređenje kako kriterija za vrednovanje i financiranje tako i samog statusa i percepcije kulturnih časopisa unutar kulturnog polja.

Gospodin Branko Matan je svoje sudjelovanje na tom sastanku usmjerio na samo jedan cilj – financiranje časopisa *Gordogan* kao jedine neupitne kulturne vrijednosti bez ikakvih drugih konstruktivnih prijedloga koji bi unaprijedili cjelokupnu časopisnu scenu u Hrvatskoj, omogućili širu dostupnost svih časopisa te veću vidljivost kod potencijalno zainteresirane publike.

Slika: Zlatko Uzelec

Uvodne riječi Nevena Jovanovića na tribini o *Gordoganu* i Ministarstvu kulture u vijećnici Filozofskog fakulteta 5. lipnja 2018.

S lijeva: Zoran Ferić, Luka Ostojić, Božo Kovačević, Neven Jovanović i Branko Matan

Jasno izraženim stavom da je donesena odluka politički motivirana, a koji je ugrađen i višestruko istaknut u tekstu poziva na večerašnju tribinu, tvrdnjama o nekompetentnosti ministricice i svrstavanjem stručnih službi u kategoriju takozvanih, pažnja se još jednom s dokumentima dokazivih činjenica prebacuje u proizvoljno polje političkih i ideoloških spekulacija, što je, čini se, najjednostavniji put za nastavak rasprave neutemeljenim i arbitrarnim kvalifikacijama.

Nasuprot tome, smatramo da svako pravo podrazumijeva i ispunjavanje određenih obaveza, onih administrativnih, kako se to od svih korisnika sredstva iz državnog proračuna traži, pa tako i onih socijalnih, koji od sudionika rasprave traže minimum volje za društveno odgovornim i argumentiranim dijalogom te elementarnu pristojnost u ophođenju.

Vezano uz kvalifikacije u pozivu o neurednosti rada Ministarstva, napominjemo da je u mandatu ove Vlade nakon niza godina u kojima su rezultati natječaja bili objavljivani u ožujku, travnju pa čak i u svibnju, a ugovori slani i u lipnju za tekuću godinu, upravo ova administracija već u prvim mjesecima svog mandata objavila sve rezultate financiranja za 2017. godinu tijekom prosinca 2016. godine, a ista se praksa ponovila i za 2018. godinu. Ministarstvo kulture u odnosu na sve korisnike sredstava državnog proračuna traži da se drže rokova izvještavanja, da dostavljaju uredna izvješća potkrijepljena računima kojima se dodijeljena sredstva mogu opravdati. Sredstva za knjigu i nakladništvo povećana su za više od 4 milijuna kuna (gotovo 15%), ukup-

ni proračun Ministarstva kulture povećan je za 9 %, a trend povećanja će se nastaviti i u sljedećim godinama.

Naposljetku, željeli bismo istaknuti i pozitivan ishod višemjesečne rasprave o "slučaju *Gordogan*". Javni angažman uredništva časopisa *Gordogan* je uz veću medijsku prisutnost i upoznavanje šire publike s postojanjem časopisa rezultirao i ažuriranjem mrežne stranice časopisa koja, iako donosi podatke o donatorima, i dalje, nažalost, ne pruža mogućnost za prodaju i pretplatu na časopis, što smo u nekoliko navrata predložili kao jednu od mogućih mjera za povećanje njegove dostupnosti.

Ministarstvo kulture je spremno, sukladno propisima o pravu na pristup informacija, zainteresiranima omogućiti uvid u podatke vezano uz rad uredništva časopisa *Gordogan*, sa željom da se buduća komunikacija vodi na daleko višoj profesionalnoj razini dostojnoj časopisa čije je postojanje nekada gradilo generacije kulturnih djelatnika.

Molimo vas da ovo pismo pročitate na tribini kao doprinos vašoj raspravi.

S poštovanjem,
ministrica
dr. sc. Nina Obuljen Koržinek.

Ispričavam se, malo je duže potrajalo, ali smo pročitali pri- log. Kolega Matan, prepuštam Vam riječ.

BRANKO MATAN: Počeo bih s nekoliko riječi zahvale. Prvo, tu je naš domaćin, Filozofski fakultet, odnosno “prijatelji časopisa s Filozofskog fakulteta”, te prvi među prijateljima, Neven Jovano- vić. Zatim bih želio zahvaliti svima vama koji ste se odazvali na- šim pozivima i došli ovamo, bez obzira na dosta sparnu večer, došli ili da govorite ili da slušate ono što se govori. Ili, nadam se, jedno i drugo.

Zahvaljujem i onima koje smo zadnjih dana pozivali da go- vore na tribini, a na kraju nisu – zbog ranije preuzetih obveza – mogli doći. Većina nam je poslala riječi podrške, spomenut ću samo nekoliko imena: Branimira Lazarin, David Šporer, Nadež- da Čačinovič, Boris Postnikov, Alma Prica, Miljenko Jergović, Ta- tjana Jukić Gregurić, Naima Balić, Tihomir Milovac, Hana Jušić, Hrvoje Hribar.

Početak veljače ove godine, na tribini u knjižnici Bogda- na Ogrizovića, pročitao sam izjavu uredništva u povodu odluke Ministarstva da obustavi sufinanciranje časopisa. Od tada je pro- šlo četiri mjeseca. U tom vremenu dobili smo javnu podršku ko- ja je nadmašivala sva naša očekivanja. O “slučaju *Gordogan*” pi- sali su brojni novinari, kulturni radnici, publicisti. Želio bih im svima s ovoga mjesta – pred mikrofonima koji snimaju moje ri- ječi, riječi za koje se nadam da će ovako ili onako doći do njih – zahvaliti na njihovu pisanju i govorenju.

Sredinom travnja objavili smo poziv na uplatu donacija. Do danas se, ako ne griješim, tom pozivu odazvalo trideset i šest po- jedinaca. Hvala im svima, u ime svih nas, suradnika, urednika i čitatelja časopisa. Hvala im bez obzira da li su dali 50 kn ili 10 000 kn.

Rečenice koje ovdje čitam bilježio sam danas prijepodne. A onda je, sredinom dana, e-poštom stiglo pismo ministrice kul- ture, gđe Nine Obuljen Koržinek.

Zbog toga odustajem od namjere da pokušam dati neku vrstu bilance cijelog slučaja, pokušat ću umjesto toga odgovoriti na ono što gospođa ministrica kaže.

No prije toga bih, sasvim kratko, ponovio ono što sam napi- sao u pozivu.

Uobičajeno je da kulturni radnici nisu zadovoljni iznosima javnoga novca koji im je dodijeljen, ili nije dodijeljen, uobičaje- no je i da različiti ministri različito rade i imaju različite prefe- rencije, i osobne i u smislu kulturne politike za koju se zalažu (u skladu s orijentacijom koja je pobijedila na izborima).

No u mandatu ministrice Obuljen Koržinek uspostavila se praksa kakve dosad nije bilo. Barem ne u tom opsegu i u takvoj dosljednosti.

1. Ministarstvo iznosi neistine na trajnoj osnovi. Primjer: po- četkom veljače pitali smo zašto je sufinanciranje obustavlje- no. Odgovorili su: zbog toga što ne odgovaramo na dopise, opomene, požurnice ... Mi smo rekli: to nije istina, pokaži- te jednu jedinu “požurnicu” ili “opomenu”. Oni nisu poka- zali ništa, nego su ponavljali svoje tvrdnje za koje je – uz ure- dništvo – i niz komentatora u medijima ustvrdio da nisu istinite.
2. Drugo, u radu tzv. stručnih službi Ministarstva (što će reći računovodstva, urudžbenog zapisnika, ljudi koji arhiviraju “obvezne primjerke”) uspostavljen je nevjerojatan nered. Osim toga, Ministarstvo je nastavilo običaj koji se iza debe- lih zidova zgrade njeguje godinama, običaj da se na dopise nikada ne odgovara. Primjer: u sklopu “slučaja *Gordogan*”, znači od veljače do danas, uputio sam ministrici dva pisma, svako od po 3-4 kartice, pisma su bila stilizirana nepolemič- no i sadržavala su molbu da se na njih odgovori. Jedno se ti- calo ministričnih tvrdnji, iznesenih u razgovoru s Božom Kovačevićem, da sam osobno otuđio javni novac (kao knji- ževnik, korisnik potpore za pripremanje knjige pisama Jo- sipa Horvata), u drugom sam odgovarao na molbu koju je ministrica uputila svim sudionicima sastanka glavnih ure- dnika časopisa potkraj travnja, molbu da se u pisanom obli- ku dostave komentari predloženih “kriterija za vrednovanje časopisa”. U tom drugom zamolio sam je, sasvim na kraju, da nam, za potrebe dokumentacije *Gordogana*, njezini ljudi pošalju nekoliko fotografija toga skupa. Očekivao sam kra- tak odgovor sa zahvalom na dostavljenim primjedbama (ne vjerujem da se previše urednika odazvalo njezinoj molbi), a nadao sam se da će fotografije biti ili poslone ili da će se reći zašto ih ne možemo dobiti. To su dva primjera iz najnovijeg vremena, tj. iz vremena kada se dopisi iz *Gordogana* u Mini- starstvu pažljivo čitaju. No odgovora nije bilo, nikakvoga, nisam od nje dobio ni riječi. Ni tajnica da kaže: Hvala Vam na komentaru naših “kriterija”.
3. Treće, svi dosadašnji ministri kulture prihvaćali su razgovor o *kulturnim vrijednostima* kao nešto temeljno u svojem radu i odlučivanju. Prihvaćali su da se tako ponašaju, ili da se even- tualno ponašaju kao da ozbiljno vjeruju u važnost kulturnih vrijednosti. Dakle, da glume, jer kao ministri moraju glumi- ti. Ova ministrica je to promijenila. Božo Kovačević je u raz- govoru s njom stekao dojam da ona vjeruje kako je nezain- teresiranost za vrijednosti, za pitanje da li je ovo bolje od ono- ga ili nije, zapravo njezina vrlina. Navest ću jedan primjer: na početku nove serije *Gordogana*, u proljeće 2004, pripremi- li smo prve dvije knjige biblioteke časopisa. To su bile knji- ge Stanka Lasića, *Članci, razgovori i pisma te Bibliografija*. Knji- ge prilično opsežne, išle su u dosta velikom formatu, u tvrdom uzevu, zajedno su imale oko 1200 štampanih strani-

Slika: Zlatko Uzelac

Tribina na Filozofskom fakultetu, s lijeva: Ada Pavlič-Cottiero, Zoran Ferić, Luka Ostojić, Božo Kovačević, Neven Jovanović, Branko Matan, Nenad Ivić, desno za stolom: Zvonimir Dobrović, Gordana Vnuk, Anica Vlašić-Anić i Sonja Briski Uzelac. Uz zid na kraju: Bruno Kragić

ca. Našli smo pristojnu tiskaru, to je bio Kratis, vlasnik je ponudio najnižu moguću cijenu: dva puta po 40 000 kn, tiraža 700 primjeraka. Mi za to nismo imali nikakvih novaca. Sve što smo imali otišlo je na troškove prepisivanja, korekture i grafičke pripreme. Nazvao sam ministarstvo i zamolio da me ministar primi. To je tada bio Božo Biškupić. Ušao sam u njegov kabinet, pitao me što je posrijedi i ja sam počeo govoriti ovo što ste sada vi čuli. Istodobno sam iz torbe polako vadio tih 1200 prelomljenih stranica. I rekao mu: Božo, to je gotovo za štampu, vidite i sami, Stanko Lasić. Biškupić me u pola vađenja prekinuo i molio da vratim papire u torbu. Rekao je: “Stanko Lasić, nemamo što razgovarati. Ne mogu ti tek tako dati novac, moramo poštivati proceduru. Imaš moju riječ da ćemo ti u mjesec-dva nakon izlaska knjiga otkupiti od svake po 300 primjeraka za javne knjižnice. Ti odredi maloprodajnu cijenu tako da to sve zajedno iznosi 80 000 kn.” Rukovali smo se i izašao sam iz njegova kabineta prije nego što sam uspio sjesti. Javio sam se vlasniku tiskare, kazao mu da vjerujem Biškupiću na riječ. On je uzvratilo da je sve to lijepo, ali da moram ipak dati neko jamstvo. Otišli smo bilježniku i ja sam jamčio svojom privatnom imovinom da će tiskara biti namirena. Knjige su izašle, predali smo ih Ministarstvu, obećani novac je stigao i prije roka koji je Biškupić obećao. To je priča iz prošlosti. Ne želim ovdje hvaliti gospodina Biškupića, on danas u “slučaju *Gordogan*” ima – po svemu što znamo – veoma negativnu ulogu. Želim reći da je Biškupić tada, u tom primjeru, funkcionirao na temelju procjene kulturne vrijednosti nečega. Nisu tu u igri bile neke njegove simpatije prema *Gordoganu*, isto tako ni prema meni, u igri su bile samo dvije riječi: “Stanko Lasić.” Ono što je Biškupić u svojoj reakciji, pa i u svakom trenutku našeg susreta, pokazivao bilo je ovo: ja sam hrvatski ministar kulture, dok

sam to što jesam, nemam što misliti kada mi Stanko Lasić dođe na stol. To je naša prva liga, zato su ministri tu da pomažu kulturne vrijednosti koje su jasna i općeprihvaćena vrijednost. S gospođom Obuljen Koržinek sve ovo više nije moguće. Lasićevih knjiga nema i neće biti. Mi smo joj spominjali svoje autore, Krležu, Josipa Horvata, Dinka Štambaka, pa i Lasića ... Kao da nismo.

A sada kratko o današnjem pismu gospođe ministrice. Ako ne griješim, osnovne teze pisma idu ovako:

1. *Gordogan* nije uputio prigovor.
2. Njegovo je poslovanje u razdoblju 2007-2017. puno neurednosti.
3. Za to postoje dokumenti, a časopis i Matan – bježeći od dokumenata – sve nastoje skrenuti u vode političkih optuživanja, pa tako i pišu poziv na tribinu koji je politički, tj. pun “neprijemljenih političkih i politikantskih interpretacija”.
4. Matan je na tribini od 25. travnja tamburao jedino o “slučaju *Gordogan*”, problemi časopisa u Hrvatskoj uopće ga nisu zanimali, nije imao nikakve “konstruktivne prijedloge”.
5. Ljudi iz *Gordogana* su nepristojni u ophođenju.
6. Mrežnu stranicu su aktivirali, još imamo problem da se na njoj ne “pruža mogućnost za prodaju” i za “pretplatu na časopis”.

Evo odgovora:

1. Točno je da nismo uputili prigovor. To nismo učinili zbog toga što smo prigovore godinama upućivali – i objavljivali ih kasnije na svojim stranicama – a nikada nismo dobili od-

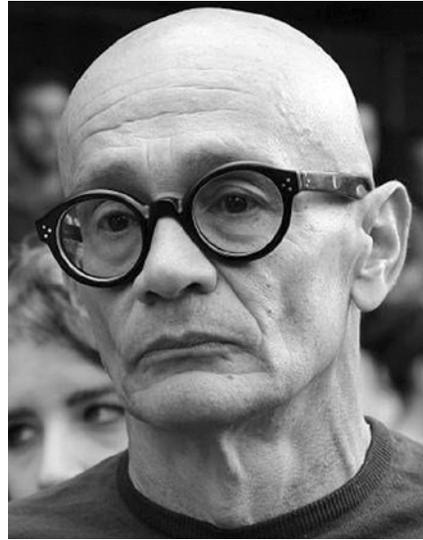
govora (uz jednu iznimku, dopis gđe Ive Hraste Sočo, prije godinu-dvije, koji je bio odgovor koji gotovo ništa nije odgovarao).

2. Što se tiče neurednosti, bilo ih je prije deset godina, prije osam godina i ne znam kada sve ne. Ali u posljednjih pet godina, nakon upozorenja koje smo dobili od tadašnje administracije u Ministarstvu, neurednosti nema i časopis funkcionira uredno, u hrvatskim okolnostima – koliko mogu procijeniti – uzorno.
3. Dokumenta nema, to je sada već bezbroj puta javno rečeno. Po ne znam koji put pozivam je da pokaže jednu jedinu opomenu ili požurnicu iz zadnjih pet godina. Isto tako, u pozivu na tribinu politike gotovo da nema, ona se nalazi u jednom kratkom citatu, u dvije riječi koje se preuzimaju iz članka Branimire Lazarin. Odakle ministrici “politika” i “politikantstvo” u pozivu? Je li ga uopće čitala? Ili ona drži da je svaka kritika njezina rada sama po sebi “politikantstvo”?
4. Na sastanku od 25. travnja sjedio sam dva metra od ministricice i govorio dovoljno glasno da čuje svaku riječ. Tekst je nakon toga objavljen u *Novom listu* (27. 5). U njemu gotovo da nije bilo riječi o “slučaju *Gordogan*”, govorio sam pretežno o onome što je bila tema sastanka (položaj časopisa, financiranje, kriteriji za vrednovanje, digitalizacija). Cjelokupan tekst ima 10 972 znaka, o “slučaju *Gordogan*” govore 664 znaka, to je otprilike 6 % teksta.
5. O nepristojnosti ... ne znam što da kažem, možda: drugi put.
6. Mrežnu stranicu smo doista aktivirali i u tom smislu javno priznajemo da gospođa ministrica ima stanovitih zasluga za to. Što se tiče prodaje, molimo je da ponovno pogleda tu našu mrežnu stranicu i obrati pažnju na poveznicu “*Nabavite naša izdanja ovdje: ... Superknjižara*”. U vezi pretplate opisao sam joj situaciju, tj. koncepciju za koju smo se odlučili, u jednom od svojih spomenutih pisama. Objasnio sam joj da je svima, pa i njoj, pretplaćivanje moguće i da jedino treba poslati e-dopis časopisu. Upozorio sam je da većini ljudi i institucija koje nam se javljaju – na temelju svojih slobodnih procjena – časopis šaljemo besplatno (jer procjenjujemo da se radi o osobama skromnijeg materijalnog statusa i manjim, siromašnim knjižnicama). Poručio sam joj da nam pošalje e-pismo, ali joj i najavio da će najvjerojatnije pretplatu morati plaćati.

No, molim, ako treba, otvorit ćemo za nju poveznicu kakvu priželjkujete.

NEVEN JOVANOVIĆ: Zahvaljujem. Dalje bih zamolio svoga kolegu Nenada Ivića da nešto kaže.

VILIM MATULA: Ispričavam se svima. Ljudi, ja moram ići u kazalište. Već kasnim na taksu. Jako mi je drago i hvala vam svima koji ste ovo omogućili da se desi i zato držite se. Svaka čast. Vidimo se.

Nenad Ivić

NEENAD IVIĆ: Mislim da je kontrast između onoga što je govorio Neven na početku o kulturi kao višku i pisma Ministarstva kulture vrlo zanimljiv jer to postavlja temeljno pitanje o kojem ću malo kasnije. Najprije, jako mi se sviđa u tom pismu ono nešto što predstavlja širi kontekst užeg područja kulture. Što je to? Naime, upravo taj širi kontekst otkriva što je u stvari ministarska retorika kvalifikativa “neutemeljeno i arbitrarno” iznutra. Kako jedno može biti nakon drugoga, to ja ne znam. Dakle, taj višak, zapravo, ako se gleda iz perspektive Ministarstva, predstavlja gnoj rane o kojoj je govorio Neven. Kultura kao gnoj rane jezika ili povijesti u odnosu na Ministarstvo kulture postavlja pitanje same kulture gnoja i brazgotine ili epiderme, postavlja pitanje bolesti i zdravlja institucije same. To je jedna točka. A druga, koja isto proizlazi iz ovoga pisma, je interpretacija koju Ministarstvo nameće, a to je odnos između odsustva svake politike koje karakterizira Ministarstvo po njihovim vlastitim riječima, i politike i politikantstva časopisa. Dakle, mi tu imamo jednu instituciju koja je politička institucija i koja kaže da nema nikakvu politiku i istodobno napada kulturu da se bavi politikom. Što manje-više stvara apsurdnu situaciju koja je, mislim, povijesno pokaziva. Politika se, kad je bila najtvrdja, uvijek pozivala na apolitičnost. Sljedeće obilježje tog deklarativnog nemanja politike je nešto na čemu se inzistira i u ovom pismu, i na čemu se inzistiralo stalno, a to je red. Ministarstvo traži red. Red kao antibiotik na gnojnoj rani kulture. Umjesto politike koju su sva prošla, užasna ministarstva, ili malo manje užasna, provodila, ono što mi, kao ministarstvo, ministar i valjda vlada, vladajuća koalicija, EU, želimo, jest neutralni red. Kako u jednoj političkoj instituciji, koja postoji da provodi stanovitu politiku, red, kakav god bio, nije politički, to ja ne znam. Potom, govoreći o potkrepi vlastitih tvrdnji o neurednom izlaženju, ovo pismo potpuno prelazi granicu između istine i laži: laž je istina, istina je laž, u tom svom fetišizmu onoga što zovu “provjerljive činjenice” nepostojećih dokumenata. Vidjeli smo da ta provjerljivost ne podnosi nikakvu provjeru. A što je zapravo taj red? Samo jedan primjer neutralnosti. Pogledajmo organizaciju Vijeća. Prvo nje-

govo Vijeće – Krešimir Nemeč. Istovremeno u Ministarstvu radi i njegova žena. Nakon njegova odlaska, novo Vijeće – žena pretprešlog predsjednika Vijeća Tonka Maroevića. Ono što karakterizira taj red je porodična organizacija. Porodična organizacija koja se hvali neprovjerenim činjenicama, u kojoj se financijski kolač dijeli onako kako se hoće, tj. prema stanovitim ciljevima. Ti ciljevi proizlaze iz odnosa kulture i te institucije koji je, zapravo, vulgarno marksistički, odnos nadgradnje, superstrukture i strukture. Pritom kultura nije ono što proizvodi superstrukturu, nego je kultura superstruktura proizvodnog pogona Ministarstva. Mi moramo shvatiti da ovdje Ministarstvo sebe vidi kao iskonskog proizvođača kulture. Ne onoga koji kanalizira kulturu, već onoga koji proizvodi kulturu, koji jest kultura. Pa i ovaj normativni jezik pristojnosti, koji se inače jako njeguje u današnjoj Akademiji, je znak toga. E, kakav odnos prema časopisima Ministarstvo hoće postići? Evo primjera za to. Ideal kulture koje Ministarstvo hoće postići u tim svojim, tj. financiranim tiskanim medijima u širem kontekstu užeg područja svodi se na feljton *Universitas Jutarnjeg lista*. Slike novih profesora i pohvalni članci o vođama. Direktni propagandni članak koji naliči sad, izaberite si primjer, na nacističke novine '36 ili na *Pravdu* 50-ih godina, reklamni pamflet jedne institucije koja tu instituciju plaća. Ovdje bi Ministarstvo plaćalo one časopise koji mu daju sliku koju ono želi imati. A digitalno društvo zapravo tu služi samo kao marketinški trik. I završit ću samo s jednom stvari. Razmišljajući o tome što iz cijelog odnosa ovog Ministarstva proizlazi kao ideal kulture kojem se teži, jer nekakav oni ideal imaju, ja bih rekao da je taj ideal kulture zapravo ideal Dubrovačke Republike. Jedne uskogrudna, provincijska, prašnja oligarhija, koja je zabranila tiskarski stroj, koja nije dopustila tiskaru unutar svojega grada, tj. jedan neopisivi provincijalizam koji se doslovno raspire u europskim parolama. Eto, toliko sam ja htio danas kratko reći.

NEVEN JOVANOVIĆ: Hvala lijepa. Od članova uredništva *Gordogana* još smo za prilog raspravi zamolili kolegu Kovačevića.

BOŽO KOVAČEVIĆ: Hvala lijepa. Ja najprije trebam objasniti zašto se odjećom toliko razlikujem od svih ostalih. Dolazim s jednog svečanog događaja, s dodjele diplomatskog odlikovanja, i otišao sam prije kraja da bih stigao ovdje. Tamo je bilo nekoliko ljudi koji su prenijeli svoje pozdrave ovom, oni su očekivali, velikom skupu. To su profesori Jakovina i Budak koji su tamo ostali. I prva donatorica, ako se ne varam, Aleksandra Brnetić isto tako poslala je srdačne pozdrave, ali i ona je morala tamo ostati.

Ja mislim da već dosadašnja rasprava pokazuje da je ministrica, pišući ovo pismo, učinila znatan doprinos razvoju hrvatske kulture budući da su se već počele nazirati prve knjige koje će biti napisane u povodu ovog dopisa koji doista, mislim, na pravi način pokazuje odnos prema činjenicama. U medijskom optjecaju već je izraz "alternativne činjenice", ali svi znamo da taj izraz zapravo znači laž. Pa, evo, ovaj opis obiluje takvom vrstom odnosa prema činjenicama. Dakle, istina je da sam ja,

Božo Kovačević

kad je Ministarstvo javno svoju odluku obrazložilo navodnim opomenama pred tužbu i požurnicama, zatražio od Ministarstva službenim dopisom da mi dostavi te opomene pred tužbu i te požurnice i sve dokumente temeljem kojih je nadležno vijeće donijelo odluke o uskrati financiranja časopisa *Gordogan*. Dobio sam nekoliko papira. Nijedne požurnice i nijedne opomene pred tužbu nije bilo među tim papirima. Nakon toga sam ministrici uputio dopis s prijedlogom da se ona javno ispriča s obzirom na to da dokumenata temeljem kojih je odluka donesena – nema. Umjesto isprike uslijedio je telefonski poziv na sastanak kojem sam se odazvao. Branko je već djelomično reproducirao dijelove tog sastanka. Taj bi se jednosatni razgovor mogao interpretirati ovako, odnosno, poruka ministricice je otprilike ovakva: istina je da nema požurnica pred tužbu i požurnica, no one su trebale postojati, ali ih Ministarstvo nije napravilo ni uputilo u vezi s propustima učinjenim u vremenu prije 2014. godine. Ja sam podsjetio da sam ja tražio sve navedene dokumente za razdoblje od 2014. godine do danas. Tih dokumenata nema, nisu mi dostavljeni, ministrica mi ih nije pokazala. Ali mi je pokazala jednu bilješku, bez memoranduma, naprosto na papiru je bilo napisano: Branko Matan je za knjigu pisama Josipa Horvata dobio novce i nikad knjigu nije objavio. To mi je pokazala i brzo povukla, a komentar je bio otprilike ovakav: vidite, mi protiv Matana imamo takve kompromitirajuće činjenice da bismo ga mogli javno ozbiljno kompromitirati, ali mi smo dobrohotni i ne želimo to učiniti. Ja sam, naravno, odgovorio: "Ali ta knjiga je izašla." Nikakva odgovora ministričinog nije bilo. Ona i u ovom današnjem pismu zapravo spominje neizvršene obveze. Kasnije je i javnost doznala, a vjerojatno je i ministrica nešto od toga pročitala, da je primjerak te navodno neobjavljene knjige Branko Matan osobno odnio u Ministarstvo. Osim toga, postoji tisuću načina na koji se može provjeriti da li knjiga je ili nije objavljena. I upravo taj primjer jasno pokazuje odnos ministricice prema činjenicama.

Ovo nije prvi puta da *Gordogan* pokušavaju zabraniti. Već smo nekoliko puta, u toj sad već prilično dugoj povijesti, pregrm-

jeli različite situacije. Bilo je situacija u kojima su postojale jasne političke optužbe. Nakon što je u *Gordoganu* objavljeno nekoliko kritičkih napisa o filmu *Okupacija u 26 slika*, stanoviti krug tadašnjih pripadnika elite vlasti je tvrdio da je *Gordogan* ustaški časopis i da *Gordogan* ne bi smio biti financiran. Tada nisu postojala kulturna vijeća, nego su postojale komisije razno-raznih SIZ-ova, samoupravnih interesnih zajednica. Pa je postojala komisija za časopise na razini Grada, komisija za časopise na razini Republike. Dogodilo se da je jedan od pripadnika te nomenklature, koji je pripadao onoj struji koja je tvrdila da smo mi ustaški časopis, bio član i komisije na razini Grada i komisije na razini Republike. Što je taj čovjek napravio? Došavši na jednu sjednicu, gdje je raspoloženje bilo takvo da se dodijele sredstva *Gordoganu*, rekao je: "Da, u redu, ali vi znajte da bez odluke republičke komisije, čak i ako gradska komisija dodijeli novce, časopis neće moći biti objavljen." Neistinito je ustvrdio da je republička komisija odlučila da neće dodijeliti novce. I tako je ta gradska komisija temeljem tog baratanja alternativnim činjenicama donijela odluku da se ne dodijele sredstva *Gordoganu*. Nakon nekoliko dana održana je sjednica republičke komisije za časopise. Isti čovjek je rekao: "Da, ja vidim da ste vi za časopis *Gordogan*, ali gradska komisija je donijela odluku da se ne financira i, prema tome, nema smisla ni da mi ovdje donosimo takvu odluku." I tako su obje komisije donijele odluku da se časopis ne objavljuje. Međutim, članovi i članice tih komisija su simpatizirali časopis *Gordogan* i mi smo doznali za tu manipulaciju. I sad slijedi pomalo nadrealistička priča o kulturnoj povijesti Hrvatske, a mislim da je zanimljivo da u ovom slučaju bude spomenuta, jer na koncu i ovo pismo koje je ministrica poslala dio hrvatske kulturne povijesti. Naprosto ne znate da li da ga stavite u kontekst teatra apsurda, nadrealizma ili naprosto puke zloće koja ne preza ni pred čim. Tadašnji republički sekretar za unutrašnje poslove zvao se Zlatko Uzelac. Jedan član uredništva *Gordogana* je Zlatko Uzelac. Sjedili smo jednog dana u prostorijama uredništva, očajni zbog toga što se činilo da časopis više neće izlaziti, danas pokojna Jasna Babić, Zlatko Uzelac i ja. Jasna Babić je nazvala ured dotičnog gospodina, člana obiju komisija, koji je bio i član predsjedništva Republičke konferencije Socijalističkog saveza. Nazvala je njegovu tajnicu i rekla: "Drug Uzelac bi htio razgovarati s drugom Kočišem." Jedini javno poznati Uzelac, osim slikara, bio je ministar unutrašnjih poslova. I kad je naš Zlatko Uzelac – za kojega je Kočiš mislio da je ministar Uzelac – dobio na telefon druga Milana Kočiša, rekao je: "Druže Kočiš, ja bih s Vama htio razgovarati o časopisu *Gordogan*." Razgovor je tekao tako da su uskoro obje komisije odlučile financirati časopis *Gordogan*.

Danas se politički kontekst promijenio. Danas je vjerojatnije da bi javna riječ mogla u većoj mjeri utjecati na ministricu nego li je to tad bilo moguće. Tad je vjerojatno bilo i teže doći do javnosti ako se poruke koje bi netko htio plasirati ne bi svidjele vlastima. I baš zato, glavni grijeh koji ministrica spočitava *Gordoganu* je sljedeći – vi ste se obratili javnosti umjesto meni, vi ste javno rekli što smo vam mi napravili umjesto da nas dođete mo-

Zvonimir Dobrović

liti i ponižavati se pred nama da bismo vam dodijelili novce. A ja pitam: kako biste nam dodijelili novce ako je istina to što tvrdite da ne poštujemo pravila, da ne poštujemo rokove, da ne objavljujemo knjige za koje smo dobili novce? To je potpuno apsurdna situacija. To je zapravo jedan bolesni pokušaj da se teatar apsurda pretvori u politički život. Nažalost, ova garnitura ljudi koja trenutno upravlja Hrvatskom u tome uspijeva, a čini mi se da ministrica kulture prednjači. Hvala.

NEVEN JOVANOVIĆ: Hvala. Na ovom mjestu naš plan događanja postaje malo nejasan. Tko je sada na redu?

BRANKO MATAN: Hrvoje Hribar nije došao, a Zvonimir Dobrović jest, evo ga ovdje.

NEVEN JOVANOVIĆ: Onda ćemo zamoliti kolegu Dobrovića da nešto kaže. Kolega Dobrović, slično kao i ja, ulazi više u krug prijatelja časopisa, a ne u uredništvo.

BRANKO MATAN: Pa ako mogu ja prije dodati, Nevene, nekoliko riječi. Vaša je ideja, kao glavnog organizatora, bila da na tribinu pozovemo nekog od javno poznatih, većih donatora. Da ljudi na tribini, uz ostalo, obrazlože svoje donacije. Naš poziv na doniranje objavljen je prije gotovo dva mjeseca i do danas se, ako ne griješim, trideset i šest osoba odazvalo pozivu (prve dvije donacije uplaćene su i prije objavljivanja poziva). Prihvaćajući vašu ideju pogledao sam popis i činilo mi se da je na njemu najpoznatija Alma Prica, a po iznosu sam vidio da je najveća ona Zvonka Dobrovića. Koji je – osim što je naš donator – istovremeno i svojevrsna kulturna institucija u Zagrebu, čovjek koji vodi *Queer Festival* i ... ne bih se zapravo ni usudio to sve nabrajati što vi vodite, festivale New Yorku, u Zagrebu, izdavaštvo, bezbroj drugih aktivnosti ... Tako da je to logika po kojoj smo pozvali Zvonka i po kojoj se on odazvao.

ZVONIMIR DOBROVIĆ: Hvala na pozivu. Dobra večer. Ja sam htio tek nekoliko stvari reći, a najvažnije da me zapravo cijela priča oko *Gordogana*, koji neredovito čitam, recimo to tako, iznenadila neugodno. *Gordogan* mi je neizmerno drag časopis još od prve suradnje, zapravo kad je objavio tekst o Nazoru i Kovačiću koje je Dean Vuletić pisao u okviru nekih projekata koje smo radili za *Queer Festival*. S obzirom da radim razne kulturne projekte i imam i sam odnose s Ministarstvom mogu reći da poznajem, rekao bih, dugogodišnjim iskustvom sustav s ove unutrašnje, odnosno i više s vanjske strane korisnika, htio bih samo reći, kad se sad ova priča zavrtila, pogotovo s tim pismom koje je ministrica poslala, koje je nažalost puno izvrtnja činjenica i zapravo lažnih, dokazano lažnih podataka, da je zapravo Matan dobro i prošao. Prije godinu i pol u Rusiji je jedan kolega, kazališni redatelj Aleksej Malobrodskij, direktor Gogolj centra, završio u zatvoru upravo zato što su ga optužili da je pronevjerio novac za jednu predstavu, da je nije napravio. I onda je publika, ljudi koji su gledali predstavu išli dokazivati da su bili na predstavi. Međutim, on je i dalje ostao u zatvoru bez obzira na to, tako da to što je knjiga vani ništa ne znači za jedan sustav koji je odlučio da knjige nema. Što se tiče pak donacije koju sam imao prilike napraviti, naravno, meni je samo ta priča koju sam i ovlaš znao bila dovoljna, maltene iz sebičnog razloga, jer smatram Branka Matana jednim od najboljih urednika, jer ako bilo koji projekt koji Matan radi ne dobije sredstva, što to zapravo znači za sve nas druge. Znači samo na toj nekoj razini vrednovanja nečijeg rada. S Matanom sam prije, dok sam radio u Eurokazu, isto surađivao i tad me ta njegova picajzlavost užasno nervirala, ali zapravo je danas cijenim i mislim da je bitna, pogotovo u cijeloj našoj stvarnosti kojoj svjedočimo, srozavanju bilo kakvog sustava uređivanja knjiga, uredništva i svega potrebnog. Uostalom, na koncu se tu radi o potpori od 20 000 kuna koja nije dovoljna ni za tisak maltene. Znači, da se uopće cijela situacija gradi oko toga je negdje i uvredljivo, rekao bih. Samo bih još, tu neku uobičajenu praksu koju Ministarstvo spominje – niste poslali žalbu. Ja imam doma punu ladicu žalbi koju mi, povijesti radi, uvijek pošaljemo bez obzira što gotovo nikad ne dobijemo odgovor. A s druge strane, dodao bih, način na koji se ti projekti vrednuju je nekad neuvjerljiv, pa možda za ilustraciju jedan primjer. Mi smo prošle godine objavili jednu knjigu o Željku Zorici Šišu koja se zove *Die Freundschaften*, zato što su se tako zvali njegovi radovi i knjiga je odbijena s izlikom da oni ne otkupljuju knjige na njemačkome. Znači nitko je nije ni otvorio. Toliko o tome. Nakon toga, svaka druga komunikacija je apsolutno besmislena. U smislu tog zahtijevanja Ministarstva da vi morate stalno komunicirati fino i pristojno. Znači to su forme, naravno, ali sadržajno što oni govore nije nimalo fino ni pristojno, po meni, dok s druge strane oni idu i na iscrpljivanje jer tamo radi stotine ljudi koji se s vama mogu dopisivati do iznemoglosti, a vi ste onda zatrpani s tim pismima koja ne doprinose nikakvom napretku rasprave jer, kao što vidimo, nakon svega toga što je predočeno od strane *Gordogana*, ministrica i dalje šalje pismo kao da je prvo, s istim argumentima kao i na početku. Toliko od mene.

NEVEN JOVANOVIĆ: Hvala. U razgovoru smo došli skoro do točke gdje mogu sve vas zamoliti za daljnje komentare. Htio bih samo napomenuti da su se, dok sam slušao sva ova izlaganja, nekako otvorila tri važna momenta. Jedan je pitanje – postoji li u Ministarstvu kulture politika prema časopisima i da li se ta politika promijenila?

Brojke koje u pismu ministrice nisu spomenute, a koje je kolega Matan bio naveo, govore da su sredstva za časopise smanjena na pola. To znači da je netko u Ministarstvu zaključio da časopisi, u ovom opsegu u kojem postoje, nisu potrebni. Pritom se, logično, otvara i pitanje koji časopisi nisu potrebni. Postoji li neki kriterij po kojem će se odlučivati o tome? Zapravo je najtužnije što mi to ne znamo. Ti kriteriji ne da nisu javni nego tek *post festum*, nakon smanjivanja, koliko sam ja uspio shvatiti, Ministarstvo saziva sastanak s urednicima časopisa da bi pitalo urednike časopisa koji bi kriteriji trebali biti. Znači, prvo su smanjena sredstva, a naknadno se donose kriteriji. To je neobično.

To je jedna tema. Druga tema je opet neobična. Kolega Kovačević je opravdano spomenuo Kafku. Nitko ni jednom riječju nije spomenuo sadržaj časopisa *Gordogan*. Odnosno, tko god je spomenuo sadržaj imao je o njemu samo najljepše riječi. Ova se rasprava, dakle, ne vodi zato što nama ne bi trebalo ono što u ovome časopisu piše, nego zato što, navodno, nisu bili ispunjeni formalni kriteriji. Živimo, znamo, u zemlji u kojoj se za sve mogu naći formalni kriteriji, i onda se može dokazivati, kako je rekao kolega Dobrović, da mi formalne kriterije ne ispunjavamo. Naravno. Tako je isto pisalo i u onim polazištima za raspravu u Ministarstvu kulture, to je bila posljednja polu-rečenica koja je mene osobno dosta pogodila. Kaže: “kvaliteta časopisa načelno visoka, ali problemi s distribucijom”. Dakle, mi se odričemo tih časopisa, ali možda i ne; oni su dobri, ali nam ne trebaju.

To je, znači, jedna od naših tema: ima li Ministarstvo politiku prema časopisima i zašto je skriva? Druga je tema – što zapravo *Gordogan* vrijedi? Koliko on vrijedi? To što za Ministarstvo ne vrijedi ništa, za njegove čitatelje itekako vrijedi. A postoji, naravno, i mnogo ljudi u Hrvatskoj koji ne čitaju časopis *Gordogan*. Tko je, u takvoj situaciji, mjerodavan? To je nekako druga tema.

Treća je, na žalost, dramatičan nesklad, kako je kolega Ivić spomenuo, između ministričinog priloga diskusiji i onoga čime se svi mi bavimo. To je malo zastrašujuće i mislim da ste vi nekako s epizodom o Boži Biškupiću na tako nešto i ciljali.

To su tri teme koje sam primijetio u dosadašnjoj raspravi. Pokušao sam ih sažeti da potaknem sve nas da krenemo dalje u razgovoru dalje. Svi ste pozvani da nešto kažete.

ZLATKO UZELAC: Anegdota iz rane povijesti časopisa koju smo čuli od Bože Kovačevića govori o tadašnjim metodama jedne gru-

pe manipulatora koji su serijom laži i podmetanja pokušali zauzvrat izložiti časopisa, posluživši se uslugama za takvu ulogu posebno uvježbanih činovnika, "radnika u kulturi", a da bi sakrili svoj planirani izravni ideološki obračun. Kada je manipulacija bila otkrivena, časopis je nastavio s izlaženjem, a izričito nam je tada rečeno da je *Gordogan* dobrodošao zbog svoje kvalitete, ali i nezavisnosti, jer da je to dio namjeravane kulturne politike. Ta je epizoda ostala svojevrsni dokument vremena, kao uostalom i neke kasnije malo mučnije epizode u već uskoro puna četiri desetljeća izlaženja časopisa. Ova neslavna epizoda kojoj sada svjedočimo vrlo rječitom govori o kulturnom trenutku danas. Na prvi pogled izgleda kao da ima određenih srodnosti s pokušajem ideološkog obračuna s časopisom te 1980., prvenstveno u jednakoj ulozi iste preživjele vrste uvježbanih činovnika (sada više ne "u kulturi", nego izravno smještenih u hijerarhiju svemoćnog Ministarstva kulture) u istim naručenim radovima izvrtanja činjenica kada je to potrebno. No bitna je razlika što je izvrtanje činjenica tada poslužilo samo jednokratno i odvijalo se uglavnom manje-više skriveno. Sada se i očite neistine ne samo bez straha iznose javno, nego se uporno ponavljaju i onda kada su raskrinkane. To je moguće samo zato što smo ušli u doba "paralelnih istina", medijsko doba u kome se laž više ne skriva nego se računa na zaborav u turbulentnom i nepreglednom moru informacija. U tome moru se svi, a osobito skriveni ideološki ili osobni obračuni poput ovoga, paradoksalno, puno bolje skrivaju, a i lakše i brže potonu na dno. Ministarstvo kulture glavni je promotor i veliko jedro te nove "kulture". Hvali se povećanjem novca, a smanjuje upola ionako mizerni novac odvojen za časopise. "Osniva" već osnovane muzeje. Svečano slavi dovršenje i "otvara" nedovršene spomenike kulture. "Uvodi red" u izdavaštvu s očitim ciljem da izlazi što manje knjiga. I t.d. A dio je politike koja već desetljećima ne samo u ovoj vladi, nego u nekoliko posljednjih u nedostatku kulturne politike kulturu drži na dalekoj margini i nastoji ju pogurati tako još dalje. Karakteristično je da sadašnja ministrica časopis optužuje za politikanstvo, a dobro pamtim vremena kada je to bila opasna optužba. I doista mislim da je pravi razlog za ovaj pokušaj konačnog obračuna s časopisom politički, a začetak nalazim u politički nedvosmisleno deklariranom stavu u tekstu glavnog urednika Branka Matana u broju iz 2016. objavljenim s naslovom *Pod ustaškom čizmom* i podnaslovom *kako smo prošli u mandatu ministra Hase*. Dotični ministar, tada iz iste političke stranke kao i sadašnja ministrica započeo je svoj očiti ideološki obračun s časopisom. On je spustio financiranje časopisa na dvadeset tisuća kuna, očito pripremajući konačni obračun i dokidanje financiranja u idućoj godini. Njegova nasljednica taj je posao samo dovršila, tražeći administrativne izlike. Morala se pri tome poslužiti beskrupuloznim laganjem, koje je nastavila ponavljati i kada je svima postalo očito da su laži, ne bi li skrila prave razloge namjeravanog obračuna u kojemu tom nepodobnom časopisu treba sjesti konačno za vrat.

BOŽO KOVAČEVIĆ: Tu je bilo pitanja o kulturnoj politici. Budući da predstavnika Ministarstva nema, a budući da sam ja imao pri-

liku od ministrice čuti nešto od njezinih razmišljanja, onda mogu prenijeti recimo sljedeće. Ona je doslovno rekla: "...da mali izdavači, da udruge ne mogu biti izdavači časopisa jer ne mogu imati službu pretplate, ne mogu imati administraciju, ne mogu marketing organizirati, i to onemogućuje tržišni plasman časopisa." To sam od ministrice čuo. Doduše, čuo sam od nje na početku razgovora i sljedeće. Rekla je: "Mi ćemo sad otvoreno razgovarati, ali Vi znadete da ću ja sve što Vi javno ponovite od onog što sam ja rekla, a što mi se ne sviđa, demantirati." Sad se izlaženjem tom riziku da me ministrica demantira, ali... Dakle, ja sam njezinu rečenicu shvatio tako da Udruga Gordogan ne može izdavati časopis i pitao sam zašto, a onda je ona rekla: "Ne, ne Udruga Gordogan, nego udruge općenito ne mogu biti izdavači jer nemaju administraciju, nemaju odgovarajuće službe." Ja sam to shvatio kao neku vrstu kulturne politike i, ako se to pokuša operacionalizirati kroz proračun, to znači Ministarstvo će u proračunu financirati službenike koji rade u administraciji ustanova koje izdaju časopise. Meni se takva politika čini besmislenom. Što se još moglo čuti? Moglo se čuti da je časopis *Gordogan* povezan s gospodinom Milanovićem, da je časopis *Gordogan* bio pod posebnom zaštitom Ministarstva kad je ministrica bila Andrea Zlatar Violčić. Moglo se u tom kontekstu čuti i to da je ta situacija oko *Gordogana* dio cjelokupne situacije u kojoj se napada rektor Boras, u kojoj se aktualizira pitanje Hrvatskih studija, što s *Gordoganom* zapravo nema nikakve izravne veze, ali ...

BRANKO MATAN: Borasa smo malo bili dirnuli ...

BOŽO KOVAČEVIĆ: ... što pokazuje zapravo nečistu savjest cjelokupne sadašnje administracije, uključujući i Ministarstvo kulture. Mislim da je Nenad napravio dobar uvod u analizu kulturne politike koja se svodi na govor o uvođenju pravila i na proizvoljno sankcioniranje onih koji se iz ovih ili onih razloga Ministarstvu ne sviđaju, a da Ministarstvo samo zapravo ta pravila ne poštuje. Osobito je smiješno što spominju pravila pristojnosti. Pristojnost nalaže da u pristojnom društvu jedni drugima ne lažemo.

NENAD IVIĆ: Mogu ja još dodati o ovom s pristojnošću. Na primjer, u raspravama koje se vode u akademiji, na univerzitetu, kada kažete nekom članu akademije da laže, na primjer, jer objektivno laže, ne govori istinu, onda on odgovara: "Niste na akademskoj razini". Taj paralelizam ide dalje. Ovo što je rečeno o tržištu koje je regulator kulture, ista stvar je na univerzitetu. Tržište je regulator znanosti i time se barata i u kulturi. Sad govorim o kulturi, ali i o znanosti. To je jedna magluština potpuno neprovjerenih, izmišljenih podataka. Ako distribucija ne postoji, onda ministrica (ili njezina piskarala) ne mogu o njoj ništa znati. Ne može se saznati nešto o nečem čega nema time da se klika po internetu i gleda je li se nešto može kupiti ili ne. To je neozbiljno ponašanje. A kad se govori o tome da je politika ovakva ili onakva, meni se čini da je politika vrlo jasna. To je jedna ultrakonzervativna, identitarna nacionalistička politika. Jer one institucije ko-

je mogu izdavati časopise zapravo svest će se samo na Maticu hrvatsku. I njezine ogranke u Posušju i ne znam gdje.

BRANKO MATAN: Ja sam joj tamo u Ministarstvu – iz neposredne blizine, s dva metra razdaljine, slučajno smo tako sjedili – upravo i rekao: “Nemojte to raditi, izdavanje časopisa će se svesti na Maticu hrvatsku ... jer oni imaju te pretplatnike zahvaljujući tome što imaju golemo članstvo ... Nemojte da pretplatnici budu kriterij.”

To je jedna od bezbroj stvari na koju nije odgovorila. Kao što, uopće, ni na što nije odgovorila.

ZVONIMIR DOBROVIĆ: Ja bih rekao da zapravo to nije ni kriterij za dodjeljivanje, nema kriterija da moraš imati *web* stranicu, ili sustav distribucije kad distribucija inače ne postoji, raspala se. Mi izdajemo knjige, i mi prodamo tu knjigu i rijetko novce dobijemo jer knjižare nemaju novaca, a mi tih dugova već imamo poprilično. Znači, to su sve izmišljeni argumenti. A ovo oko vrijednosti, ta birokratizacija kulture je krenula još davno i s načinima ocjenjivanja po bodovima kroz razne kriterije koji nisu vezani uz sadržaj, i ministrica, na žalost, se toga drži zato što se drugo ne zna. Mislim da gospođa ne zna ništa o kulturi, odnosno o sadržaju ili produkciji i ona jedino čega se može držati su nekakvi proizvoljni rokovi i tehnikalije, znači neki okvir koji joj drži cijelu priču. Ali nije važno koju priču. I to je grozno zato što je njima, maltene, svejedno koji se sadržaj proizvodi. Jel' vi proizvodite WC papir ili *Gordogan*, ali ako ste u roku i imaš račun, prolaziš – pa i s toalet papирom.

BRANKO MATAN: Samo što njoj ni rokovi ne štimaју ...

Možda je sada prilika da se javi netko tko nije iz redakcije, ili nije dosad govorio ...

BRUNO KRAGIĆ: Ja ću iskreno reći da sam blago razočaran jako malim brojem ljudi. Ja sam mislio da će ipak biti veći broj ljudi na ovoj tribini, ne toliko zbog slučaja kojeg stavljam pod navodnike koliko jer sam pretpostavljao da će opet urednici časopisa i ljudi oko časopisa iskoristiti ovu priliku da još jednu tribinu, možda čak i provizorno posvećenu *Gordoganu*, iskoriste da bi raspravljali o nekim drugim stvarima, na samo o *Gordoganu*, nego i problemu književnih časopisa. Matan i ja smo bili, jer sam i ja suurednik jednog relativno bizarnog kulturnog časopisa, koji se zove *15 dana*, a izlazi tri puta godišnje, na sastanku u Ministarstvu kulture zajedno s još dvadesetak kolega koji je bio vrlo reprezentativno formuliran sastanak i tamo se govorilo o raznim stvarima. O nekima se čak govorilo i relativno suvislo. Dotaklo se pitanja časopisa i koliko god sad ova situacija s *Gordoganom*, ljudima iz redakcije, iz nutrine, mogla biti dramatična, u većoj ili manjoj mjeri, meni je kao nekome tko gleda pomalo izvana bila na neki način interesantna i poticajna, jer sam dobio dojam – na tome sastanku – da se počinje suvislo razgovarati na razini

Bruno Kragić

samoga Ministarstva ... Pa da i Ministarstvo kao, kako je rekao Nenad Ivić, politička institucija *par excellence*, da ministarstvo. odnosno ministar i kulturno vijeće koje on imenuje primjerice kaže: Mi ćemo u sljedeće 4 godine financirati samo ovih 10 časopisa jer je to naše mišljenje da samo ovih 10 časopisa treba dobiti novce. To je jedna legitimna odluka. Kakva god da jest.

NEVEN JOVANOVIĆ: Pa i to je zauzimanje jednog javno odgovornog stava. Onda imamo nešto od čega možemo krenuti, dok ovako, prema ovom što ste Vi rekli, mi zapravo možemo samo nagađati.

BRUNO KRAGIĆ: Ono što je problem u svemu tome, opet ću se pozvati na mojeg bivšega profesora, koliko god to nepristojno možda zvučalo, mislim da su kulturna vijeća. Bojim se da u načinu funkcioniranja kulturnih vijeća, ja sam sam jedno kratko vrijeme bio član jednog kulturnog vijeća, uvelike igraju stvari poput dosjelnosti ili inercije. Tu nema, to je moje skromno iskustvo, vrlo često tu nema nekakvih, čak ni dubinskih, teorija urote ili planova da sad vi nekoga namjerno zagušite, nego često netko ispadne žrtva jer postoji gro nekih sredstava, morate raspodijeliti, i netko otpadne ... Ja sam se nadao da ćemo možda čak i raspravljati o tome, ali nema sad smisla toliko jer sam se nadao da će biti više kolega koji će moći dijeliti svoja iskustva i da bi se u razgovoru o tim iskustvima možda još nešto moglo iskristalizirati. Ali, svejedno, kažem, evo, cijela situacija na neki način, ima pomalo neki katartički ugođaj, ako ništa.

NEVEN JOVANOVIĆ: Ja se to pitam cijelo vrijeme – zašto je *Gordogan* tako usamljeni glas u tome svemu? Jer nije on jedini časopis koji je ostao bez financiranja.

BRUNO KRAGIĆ: I *Quorum* je ostao bez financiranja.

NEVEN JOVANOVIĆ: Da, da, da, u toj su situaciji neki vrlo važni i ugledni časopisi!

BRUNO KRAGIĆ: Neki časopisi koji također imaju svoju historiju i neki...

NENAD IVIĆ: Ono što se *Zarezu* dogodilo!

NEVEN JOVANOVIĆ: Jesu li svi ljudi odlučili šutjeti i nadati se najboljem ako šute, jer, evo, vidimo na primjeru kako prolaze oni koji nešto govore? Da li šute jer su umorni od svega? To mi zapravo nije jasno. Kolega Kragić, tu se slažem s vama, bez nekog organiziranja nema ničega – kada samo Ministarstvo, koje je za organiziranje nadležno, nije u stanju tako nešto provesti.

BRANKO MATAN: Ja bih samo nešto rekao u vezi odazivanja i neodazivanja urednika drugih časopisa na naš poziv. Poziv je bio na Facebooku, dijeljen je na raznim e-mrežama, i ljudi su ga prosljeđivali posvuda. Tako da je informacija o odražavanju tribine bila široko poznata. Golem broj poziva poslao sam e-pismima po redakcijskom adresaru. S obzirom da smo u travnju, kada nas je Ministarstvo pozvalo na sastanak, u samoj pozivnici, greškom ili ne, dobili e-adrese svih drugih redakcija koje su pozvali, koristio sam i te adrese, bilo ih je valjda tridesetak. Međutim, meni se držanje većine tih urednika nije nikako dopalo, činilo se da im je najvažnije bilo da ne kažu ništa što bi moglo ugroziti njihove potpore, neki se čak ni za riječ nisu javili, poput Stjepana Šešelja, urednika *Hrvatskog slova*. Tako da sam ja radio neku svoju selekciju i nisam svima poslao poziv. Prema tome, moguće da sam i ja pomalo kriv zbog slabijeg odaziva kolega. Znam da sam slao Društvu pisaca, slao sam vama kolega Kragić. Možda na desetak časopisa. Nisam slao u đuture svima. Sada, poslije ovoga što ste Vi rekli, da mogu vratiti vrijeme i ponovno slati pozive, vjerojatno bih ih poslao svima.⁰¹

BRUNO KRAGIĆ: Što, naravno, ne znači da bi itko došao.

BRANKO MATAN: Možda, ali želim reći da se nisu svi oglasili, jer nisu svi ni dobili pozive.

BRUNO KRAGIĆ: Postoji pitanje o kojem se treba razgovarati, a koje nije vezano samo uz časopise. To je pitanje modela odnosa komercijalnosti i dotacija iz javnih sredstava. Treba li dalje razvijati model “budi komercijalan i uspješan pa ćeš dobiti i državna sredstva”? Mogle bi se povući analogije s filmom, gdje sam nešto upućeniji: treba li netko tko proizvodi komercijalne filmove dobiti državni novac? Ili bi se državni novac trebao kanalizirati u projekte koji ne mogu očekivati veliki komercijalni povrat. Ali kažem, to je stvar za neku drukčiju raspravu.

VJERA LOPINA: Evo, da se i ja našalim malo. To je biblijsko načelo – tko ima, dat će mu se, a tko nema, oduzet će mu se i ono što ima.

NENAD IVIĆ: Da, ali ova analogija s filmom je pogrešna u načelu jer film ima distribuciju. Knjige je nemaju, i časopisi. I film zarađuje. Knjige i časopisi ne zarađuju.

BRUNO KRAGIĆ: Ova moja analogija je indirektno išla na one novine koje dobivaju dosta novaca, a nemaju neku distribuciju. A mislim da je to isto nešto o čemu bi trebalo razgovarati.

ZLATKO UZELAC: Pri tome, činjenica da knjige i časopisi nemaju osiguranu distribuciju zapravo je prvenstveno izravna posljedica nesposobnosti organizacije upravo Ministarstva kulture, koje i postoji zato da omogući da ta distribucija postoji. A *Gordogan* je, između ostalog, optužen da nema osiguranu distribuciju. Prvo, imamo određenu distribuciju, onakvu kakva je moguća u samostalnoj organizaciji. A kao drugo, upravo je posao Ministarstva kulture da osigura elementarnu mrežu, koja u maloj zemlji, zna se, može opstati samo ako je donirana i posebno organizirana.

BOŽO KOVAČEVIĆ: Ministarstvo deklarativno nema politiku, ali je možemo pretpostaviti, dešifrirati temeljem žrtava načina funkcioniranja Ministarstva.

ZVONIMIR DOBROVIĆ: Ali Ministarstvo kulture treba voditi netko s nekom vizijom i idejom što želi napraviti od sada za sljedećih 5 godina. Ako su to časopisi, to se moraju potegnuti neki koraci sad. Nažalost, ministarstvo činovnički kako funkcionira ono zapravo zatiče stanje i samo popisuje ili žrtve ili ovo je neki problem tehnički. Ali ga ne rješava. Gospođa ministrica nema tu viziju i ne zna gledati ni na film, ni na književnost, ni na izvedbene umjetnosti i reći treba nam *to* i ako toga nema, onda smo u problemu. Važno je znati reći potrebne su nam te i te stvari da bismo bili negdje gdje želimo biti za nekoliko godina.

BOŽO KOVAČEVIĆ: Ni jedan ministar ne može biti stručnjak za sve što je u njegovom resoru, ali barem mora tražiti od službenika da ga točno informiraju. Dakle, ministrica je meni pokazala dokument, koji joj je očito pripremio netko iz stručne službe, koji je sadržavao notornu laž. Ja sam je na to upozorio. Ona nije reagirala. Ali iz ovog pisma vidimo da ona i dalje – s time da je u međuvremenu sto puta mogla provjeriti da li je točno ono što sam rekao – i dalje tvrdi da je istina to što nije istina.

ZLATKO UZELAC: To su napisali isti činovnici vjerojatno.

BOŽO KOVAČEVIĆ: A cijela “afera *Gordogan*” je zapravo posljedica konstrukcije za koju još uvijek sa sigurnošću ne možemo reći tko ju je smislio. Da li je ministrica naredila stručnim službama da to naprave ili je to netko iz stručne službe na svoju inicijativu napravio. Što je problem? Članovi tog kulturnog vijeća, kad su ih pitali o *Gordoganu*, svi su se superlativno izjasnili o *Gordoganu*. Na pitanje zašto ste uskratili novce, odgovorili su: zbog to-

⁰¹ Zapravo, dodajem u autoriziranju, i ne bih. Tribina na Filozofskom fakultetu nije bila pokušaj da se nastavi ono što je Ministarstvo iniciralo.

ga što *Gordogan* ne izvršava formalne obveze. Kada smo zatražili materijale temeljem kojih je to vijeće odlučivalo, nismo dobili dokumente koji bi potvrđivali da *Gordogan* ne izvršava formalne obveze, naime, nema ni opomena pred tužbu ni požurnica. A članovima upravnog vijeća je rečeno da je to razlog. U najmanju ruku možemo pretpostaviti da je *Nepoznat Netko* imao namjeru da se temeljem lažnih *inputa* donese odluka o prestanku financiranja *Gordogana* kao što je to već jedanput učinjeno u sada već davnoj prošlosti. Ali s obzirom na to da ministrica odbija provjeriti lako provjerljive tvrdnje, ja sa sve većom uvjerenošću da sam u pravu dolazim do zaključka da je ona ta koja je stručnim službama naredila da javno plasiraju laži.

BRANKO MATAN: Kakva iskustva ima Društvo pisaca?

ZORAN FERIĆ: Pa ovako, naša iskustva su ... Dobar dan. Dijelimo razočaranje. Nadao sam se da će tu biti puno više urednika časopisa, pa i onih časopisa koje mi izdajemo. Ali dobro.

BRANKO MATAN: Viskoviću sam poslao i ne znam kome još ...

ZORAN FERIĆ: Rekao je da će doći, ne znam što se dogodilo u međuvremenu. Sigurno je da ovo neće biti jedina tribina o časopisima i sigurno je da su *Gordogan* i *Quorum* samo prvi. Ono što mi sada imamo kao problem, to je općenito financiranje časopisa i financiranje časopisa takvog formata kao što je recimo *Europski glasnik*, koji je također ugrožen, a koji se zapravo potpuno proda. Koji potpuno ode. I koji je zapravo časopis, ali je čitava biblioteka. Takva mu je koncepcija uređivačka. Tako da na ovo, današnje svoje razočaranje i na sve ovo, gledam samo kao na početak jednog vrlo, rekao bih možda i žučnog, ali sigurno masovnijeg javnog razgovora o časopisima. Općenito. I mislim da nam to upravo treba u ovom trenutku. Tako da ... Što će se događati... Mi smo razgovarali o tome. Kako izaći u javnost s tim problemom časopisa uopće, s kriterijima koji ili postoje ili ne postoje u Ministarstvu, ali naprosto se nismo koordinirali dovoljno, ili dovoljno brzo, pa se ova tribina dogodila prije nego što smo se mi koordinirali. Evo prilog tome. Dio odgovora.

NENAD IVIĆ: Ja bih još dodao samo nešto što se tiče vizije. Ja mislim da ipak vizija postoji. A isto tako, jedan dio te vizije je činjenica da Ministarstvo *ne želi* napraviti, ne da *ne može*, nego *ne želi* napraviti bilo kakav sistem distribucije. Jer distribucija je opasna. Ako se knjige i časopisi distribuiraju, može doći to u ruke ljudima do kojih to ne treba doći. I zato, vitalni interes Ministarstva je da *spriječi* bilo koji neutralni sistem distribucije. Knjige moraju biti distribuirane u ograncima Matice hrvatske ili u župnim dvorovima. I tu smo završili!

NEVEN JOVANOVIĆ: S time bih se mogao složiti, jer je onda jako dobro govoriti o demografskim problemima ...

NENAD IVIĆ: Apsolutno!

Zoran Ferić

NEVEN JOVANOVIĆ: ... i zdvajati nad time što svatko s petnaest godina razmišlja o tome kako će otići nekamo drugamo. Ali tu je onda posljedica kirurški, možemo reći, odvojena od uzroka. Tu zapravo vidimo kako je dvadeset i pet godina sustavnog uništavanja obrazovanja počelo davati svoje rezultate.

ZORAN FERIĆ: Itekako.

NEVEN JOVANOVIĆ: Sada odlaze ljudi koji imaju dvadeset i pet godina... Dakle, neka promjena se osjeti. Ona se za sada osjeti možda samo u odnosu snaga, ali to što sve počinje podsjećati na 1933. godinu, to je malo uznemiravajuće. Tu se sjetimo svih političkih, vrlo nedavnih događaja. I, kad kažete, Nenade, da je knjiga opasna, to sugerira da je treba učiniti bezopasnom. I uskratka potpore je jedan od načina.

Dodao bih još možda dvije stvari. O kriterijima ne bi trebalo govoriti na činovnički način jer vidimo i u visokom obrazovanju kamo to vodi. Ideja je ova: zadržimo li se na formi, kao jedino objektivnoj, onda postaje važno koliko traje sat predavanja, a nevažno je što se na tom satu govori. Važno je je li netko skupio toliko i toliko bodova a nevažno je što je zapravo radio za te bodove. Štima sve što se može pretvoriti u formulare, obrasce, baze podataka. To je dobro.

Koliko sam ja uspio shvatiti, razgovor o časopisima u Ministarstvu išao je u tom smjeru jer je birokratskome mozgu to najjednostavnije. Čak i na razini Europe, gdje imaju još dodatni problem da moraju izjednačiti sve ono što je načelno različito. Zato odmah kažemo – ne, sačuvaj bože da bismo mi mislili o sadržaju. Sve može, sve je u redu. I to isto ima svoje posljedice.

I oni koji književnost stvaraju, i mi koji se književnošću bavimo, svi znamo da u jednom času morate o sadržaju početi razgovarati. Morate početi govoriti je li to vrijedi ili ne vrijedi. I čak postoji jedna točka gdje ću ja reći – ne, ja to ne volim, ali vrijedi.

To nije nešto što bih ja potpisao, ali to je nešto što ova kultura ima i mora biti ponosna na tako nešto.

ZLATKO UZELAC: Dok je Božo Biškupić bio ministar podržavao je *Gordogan* iz nekih razloga koji su vjerojatno povezani sa širom politikom Ive Sanadera, a ne zato što bi mislio da časopis vrijedi. No on je sada glavni mentor ministrice Obuljen Koržinek, pa tako i vjerojatno skriveni, ali pravi egzekutor časopisa.

ZORAN FERIĆ: Ne, kad smo govorili o kriterijima i književnosti. Stalno se govori, već desetljeće jedno, se govori da nema kritike. Nema kritike. U dnevnim novinama kritika polako izumire. Na portalima je to kaos i opet nema kriterija i tako dalje. Stalno nema kritike, nema kritike. A nama izlazi zapravo niz časopisa koji imaju kritiku. Mi sad imamo situaciju u kojoj kritika postoji, ali je potpuno nevidljiva zato što su nevidljivi časopisi. I tu situaciju sada se da li iskorištava ili što god se događa tamo. Ja ne vjerujem u neku teoriju zavjere. Više vjerujem u kaos. Jer i bilo kakva teorija zavjere, čini mi se ovdje, bilo kakva zavjera da bi propala zbog kaosa. Tako da je kaos, mislim, ključna stvar. Ali ono što moramo je vratiti kritiku i vratiti je preko časopisa. Distribucijom. Mi smo, evo, pokušavamo napraviti nešto za distribuciju naših časopisa preko *Tisak media*. Eventualno, isto tako distribuciju van Hrvatske, od Gradišća do Mađarske i tako dalje. Ono što možemo u ovoj situaciji, u mreži kakva je. Samo sam to htio reći. Jedna loša stvar uzrokuje drugu lošu stvar. To što nema časopisa nigdje, uzrokuje gubitak kriterija. Gubitak kriterija opet uzrokuje propadanje struke, da tako kažem.

NEVEN JOVANOVIĆ: A ona druga stvar koju sam htio dodati je *javnost*. Ovo što sad radimo jest rezultat; njega ne bi bilo bez ove tribine. Isto tako, da se *Gordogan* nije usudio nešto reći, ne bi bilo cijele ove priče. U tome vidimo da se Ministarstvo najlošije osjeća kad ga izvučete van, kad mora nešto javno reći. Na one članke u *Telegramu*, koliko sam shvatio, nikada nisu odgovorili. Nisu čak niti demantirali. Nisu čak ni zatražili, kao što bi naši poglavari zatražili preko odvjetničkog ureda, da se objavi da *to nije bilo točno*.

ZLATKO UZELAC: Zato jer se nadaju da će sve to otići u brzi zaborav, ugasit će se samo od sebe, izgubit će se u moru afera.

NEVEN JOVANOVIĆ: Osim toga, kad morate javno govoriti, pogotovo kad govorite u nekom časopisu koji neće baš uljepšavati vaše riječi, onda stajete iza onoga što ste napisali. A to je jedan jako rječit dokument.

BOŽO KOVAČEVIĆ: Dakle i prije nego li je počela, tribina je dala stanovite rezultate. Nadam se da je to prvi korak na putu ostvarivanja naših velikih uspjeha.

NEVEN JOVANOVIĆ: Možda je čak i trenutak da se zapitamo što ćemo dalje, obzirom da smo dosta u jednom intimnom krugu

ovdje. Ja mislim da će *Gordogan* ovu borbu nastaviti. Čak bi možda trebalo igrati i, nogometnim rječnikom, agresivnije, jer za sad to dobro ide.

NENAD IVIĆ: U svakom slučaju će nastaviti baviti se *sadržajem*.

ZLATKO UZELAC: I dokumentiranjem vremena.

NEVEN JOVANOVIĆ: Činjenica pojavljivanja broja koji je financiran donacijama ...

BOŽO KOVAČEVIĆ: I cjelovita korespondencija će biti objavljena, uključujući sve što je rečeno na ovoj tribini.

BRANKO MATAN: Ma ne samo korespondencija. Glavna tema u broju će biti "slučaj *Gordogan*". Gdje će biti prenijeto sve ono što je dosad bilo rečeno te, povrh toga, neke stvari koje nisu izašle u javnost. Kao što je moje pismo, koje sam spomenuo, u kojem odgovaram na ministričine optužbe da sam maknuo novce. To nisam javno objavljivao, jer sam čekao da mi odgovori. I činilo mi se da je pristojno dati joj šansu da odgovori, a ne odmah trubiti o tome uokolo prije nego što je ona pismo mogla barem pročitati.

BRUNO KRAGIĆ: Matane, kada možemo očekivati broj? Sad smo postali ...

BRANKO MATAN: U prosincu. Dakle, po starome, 14. prosinca. Dan prije roka Ministarstva i Grada.

NENAD IVIĆ: Ma ja bih samo još ... Sadržaj je ključan u svemu tome. I sadržaj časopisa kao primjer kulture jer može ispasti iz svega ovoga što govorimo da stoji jedno grozno Ministarstvo prema nečemu što je krasno, prema jednoj cvjetajućoj kulturi. Ministarka nije Jack Lang, ali, boga mi, nisu ni Hrvati Francuzi. Naša je kulturna produkcija često na istoj razini kao i ministarstvo, iste ih ideje i vizije spajaju. Jedino je sadržaj koji problematizira te vizije pravi kriterij koji izjednačava jednog i drugoga. Kad časopisi i oni koji se bave književnošću počnu govoriti o tome što je ta književnost, ili što je taj društveni fenomen, onda će i Ministarstvo početi ocjenjivati, barem te njihove grupe, prema tome što je to, prema nekom vrijednosnom kriteriju, kakav god on bio. Otvoreni politički vrijednosni kriterij. Pa se onda lijepo preimenuje u Ministarstvo propagande, ili Kongregaciju *de propaganda fide*. I to je bolje nego od ovakvog reda.

NEVEN JOVANOVIĆ: Odlično! Hvala svima što ste došli i vjerujem, potaknut ovim što smo čuli, da ovo nije naš posljednji susret.

Transkript: Ivona Filipović-Grčić

Luka Ostojić

Politika entropije

Komentar u povodu tribine na Filozofskom fakultetu

Ukidanje kulturnih časopisa, čak i onih najvećih, ne može dugo biti udarna vijest. To smo naučili na primjeru dvotjednika za kulturu *Zarez* kojem je potpora ukinuta 2016., a slično se događa i ove godine. Ministarstvo kulture obustavilo je financiranje časopisa *Gordogan*, *Quorum*, *Libra Libera* i raznih drugih vrijednih publikacija.

Uredništvo časopisa *Gordogan* javno je reagiralo i opravdano privuklo javnu pozornost zbog naprasnog ukidanja potpore jednom od najstarijih, najkvalitetnijih i najvažnijih kulturnih tiskovina – i to zbog proceduralnih razloga. Pozornost je s vremenom splasnula, a 5. 6. na tribini *Slučaj "Gordogan" – što se događa u Ministarstvu kulture?* prisustvovao je tek omanji broj novinarki i novinara. Tko bi se bavio propašću *Gordogana* dok propada *Agrokor*? A na kraju godine kad i *Agrokor* postane 'stara vijest', propast će već nešto drugo što će zauzeti medijski prostor. I tako ukруг, sve dok ne propadnu i sami mediji.

Onkraj brzog uspona i bržeg pada medijskih priča katastrofe, ipak se događaju neki manje vidljivi pomaci u bavljenju problemom časopisa u kulturi. Navedena tribina u organizaciji *Gordoganovog* uredništva tako se nastavila na travanjski sastanak urednika kulturnih publikacija s ministricom kulture Ninom Obuljen Koržinek, iniciran od strane ministrice. Taj sastanak uputio je na hvale vrijednu želju ministrice za pokretanjem otvorenog razgovora s proizvođačima kulturnog sadržaja, ali i na prepreke u komunikaciji i rješenju ovog problema, o čemu se govorilo na tribini o *Gordoganu*.

Tri su bitne teme koje je nužno riješiti da bi se spriječilo izumiranje časopisa, a oko kojih nema suglasnosti. Na sastanku ministrica Obuljen prvo je istaknula problem distribucije časopisa – u državi urušene distribucijske mreže, časopise nije mo-

guće nabaviti praktički nigdje, pa ni u rijetkim preostalim knjižarama i trafikama. "Ima li smisla financirati objavu časopisa koji ne mogu doći do čitatelja?" s pravom je upitala ministrica. No, iz izlaganja sam stekao dojam da fini dio odgovornosti ministrica svaljuje upravo na same izdavače časopisa koji nedovoljno brinu za distribuciju, pri čemu bi se od njih ubuduće očekivalo da se pobrinu za to. Glavni uzrok problema ipak nije nemar pojedina, nego činjenica da Hrvatska nema javnu, a skoro ni komercijalnu distribuciju tiskovina, te da većina nakladnika nema kapacitet (niti dovoljnu javnu potporu) da financira sustav pretplate.

Ako će ministarstvo davati potporu samo nakladnicima koji imaju kapacitet za vlastitu distribuciju, to znači da će izlaziti jedino publikacije Matice hrvatske i elektroničke publikacije koje u slučaju kulturne tematike (i pogotovo književnosti) ipak ne bi trebale potpuno zamijeniti časopise na papiru. Ako je ministarstvu u interesu da podržani i objavljeni časopisi dođu do čitatelja, morat će pronaći način kako da ono samo potakne formiranje i održanje distribucijske mreže – jer za to kapacitet nema ju ni pojedini izdavači ni distributeri, kao što smo naučili u slučaju *Algoritam*. Identičan problem postoji u sektoru književnog izdavaštva, Ministarstvo ga trenutno pokušava riješiti i ne postoji razlog zašto dobra distribucija knjiga ne bi poslužila i kao dobra distribucija časopisa.

Drugi problem je pitanje sustavne potpore kulturnim publikacijama. "Je li bolje davati sitne potpore za 30 časopisa ili ozbiljne potpore za 15 časopisa?" upitala je ministrica na istom sastanku. Kad se stvar tako postavi, čini se da je odgovor jasan. Inertno davanje mrvica etabliranom krugu časopisa naposljetku sve stavlja u težak položaj, a sustavna podrška manjem broju časopisa omogućila bi i bolje uvjete rada i bolji sadržaj. No, u ši-

rem kontekstu ovo se pitanje čini kao lažna dilema. Ministrica Obuljen u svom je mandatu smanjila ukupnu potporu za časopise i elektroničke publikacije za trećinu. Umjesto 'sitne potpore za 30 časopisa' dobili smo jednako sitne potpore 'za 15 časopisa'.

Uz to, ako bi se i išlo u sustavnu potporu manjeg broja časopisa, nije jasno kako bi točno ministarstvo odabralo časopise vrijedne potpore. Kojim bi kriterijima ministarstvo ocijenilo kvalitetu časopisa i potrebu javnosti za određenim sadržajem? Ti bi kriteriji trebali biti ishod određene kulturne politike, dok u mandatu ministrice Obuljen vrijedi obrnuta situacija: postojeći natječajni kriteriji ne vode jasno do rezultata natječaja, nego se kulturna politika naknadno iščitava iz konačnih rezultata.

To nas vodi do treće i najvažnije teme prijepora, a to je pitanje *sadržaja* časopisa i *politike* ministarstva. Sukob između *Gordogana* i ministarstva vodio se na liniji proceduralnih tema, pri čemu nitko nije sporio kvalitetu sadržaja. Ako kvalitetan časopis ima problem u administraciji, svima je u interesu da se problem riješi, a ukidanje potpore ne koristi nikome. No, ministarstvo kulture je inzistiranjem isključivo na administrativnoj razini problema pokazalo ne samo da nema ideju kulturnog sadržaja čiju produkciju želi podržati, nego da joj pitanje sadržaja nije relevantno.

pozicija u kojoj javno tijelo odlučuje koji je kulturni sadržaj građanima bitan, a koji nije, *politička* je pozicija. Da bi trenutni režim mogao donijeti i obrazložiti tu odluku, treba stoga zauzeti jasan *politički* stav. Članovi *Gordoganovog* uredništva istaknuli su tu naizgled jasnu činjenicu, pri čemu je Nenad Ivić, član uredništva i profesor na Filozofskom fakultetu, dodatno podcrtao apsurd da ministarstvo kulture, *politička* institucija *par excellence*, odbija priznati vlastitu političnost. Umjesto toga, kaže Ivić, ministrica Obuljen uzima neutralni red kao svoju glavnu vrijednost. Time uredno podnošenje pravilno formatiranih izvještaja postaje važnije od onoga zbog čega časopisi postoje – od sadržaja. Dakako, i to je *politička* pozicija, prilično dvojbeno jer zanemaruje sve ono zbog čega kultura jest vrijedna. Naravno da nakladnici trebaju ispunjavati formalne obaveze, ali njihov primarni doprinos kulturi i baštini sadržaj je časopisa, a ne izvještaja.

Ipak, dok ministrica kulture tvrdoglavo zanemaruje pitanje sadržaja, čini mi se da i urednici publikacija trebaju jače u obzir uzeti pitanje distribucije. Naravno, oni sami ne mogu riješiti taj problem, ali činjenica da većina ljudi ne može doći do objavljenih časopisa također je njihov i nimalo zanemariv problem. Stoga na tribini iznesena ideja da se u ovoj teškoj situaciji uredništvo *Gordogana* treba fokusirati isključivo na sadržaj zvuči čudno. Svakako je pohvalno što *Gordogan* sada ima preglednu web stranicu s arhivom starih brojeva, a dobro je i što je pokrenuto skupljanje donacija za novi broj časopisa. Premda to ne može i ne treba zamijeniti sustavnu javnu potporu, i to je način kako uredništvo može doći u jaču vezu sa svojim čitateljima.

Ministarstvo kulture će, pak, morati početi razmišljati malo dalje od procedura, morat će potražiti svoje vrijednosti. I *Zarez* je, kao *Gordogan*, ukinut zbog navodnog nepoštivanja formalnih obaveza, a njegovim ukidanjem nisu se pojavili novi časopisi koji marljivo ispunjavaju svoje administrativne dužnosti, nego je nastala praznina. Stoga je i dalje upitno je li Ministarstvo doista tako neutralno i okrenuto samo procedurama. Ako pogledamo rezultate natječaja za 2018. godinu, ukupna potpora za 123 časopisa iznosila je 3,7 milijuna kuna, a desni kulturni mediji *Vijenac* i *Hrvatsko slovo* dobili su daleko najveće pojedinačne potpore, ukupno milijun kuna.

Ti rezultati ipak impliciraju da su političnost i sadržaj publikacija bitni, i da kulturna politika Ministarstva jasno naginje desnici. U tom kontekstu valja naglasiti i da je nova pročelnica za kulturu Grada Zagreba postala Ana Lederer (o čijem je izboru pisao Lujo Parežanin za *Kulturpunkt*), odnosno da će o gradskom kulturnom proračunu teškom 600 milijuna kuna odlučivati političarka koju su odabrali Neovisni za Hrvatsku. Stoga ostaje opravdan strah da će buduća kulturna politika u državi i glavnom gradu još jače skrenuti udesno, što znači da će se nastaviti trend izumiranja kulturnih publikacija.

Luka Ostojić: *Politika entropije*, *Booksa.hr*, portal, 11. 6. 2018. (integralno)
URL: <http://www.booksa.hr/kolumne/urednicki-komentar/politika-entropije>

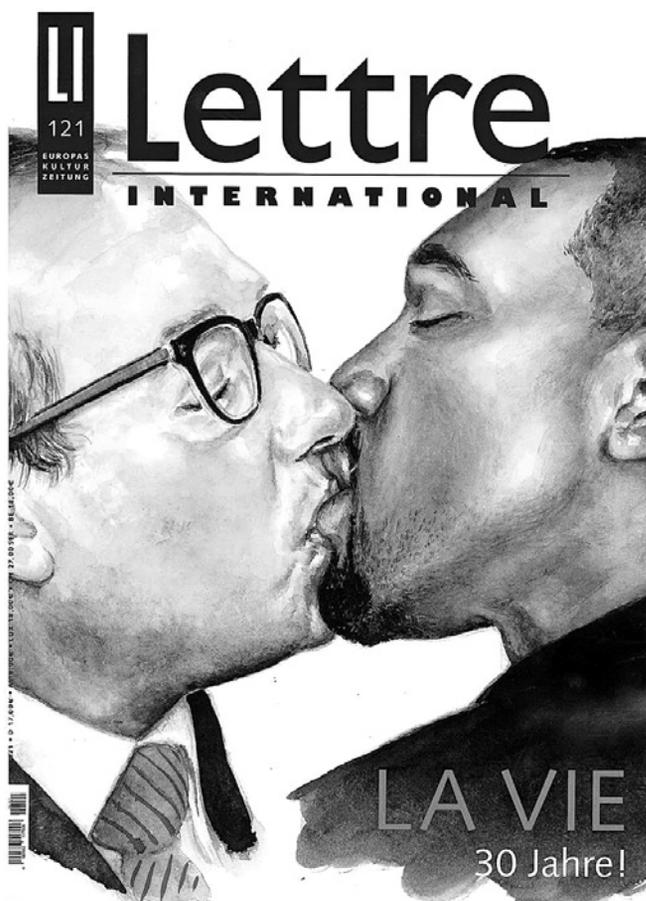
Bora Ćosić

Moji čestiti časopisi

Bora Ćosić u berlinskome časopisu Lettre International govori o svojim iskustvima sa časopisima koje je uređivao ili u kojima je surađivao – na kraju kratko spominje “slučaj Gordogan”

(...) Da bi se načinio jedan čestit časopis potrebno je sakupiti dovoljno šašavih ljudi, koji se uopšte ne libe da napišu ono što neko drugi možda ne bi objavio. Da bi se načinio jedan čestit časopis ovo treba da obave ljudi različiti, po jeziku, boji kože, godinama starosti i ko zna još po čemu. Da bi se napravio jedan čestit časopis, potrebno je da donese neviđene ilustracije, takođe nezamislive da bi negde drugde ilustrovala nešto slično. Da bi se objavljivao takav jedan čestit časopis, neophodno je da ga niko ne zabrani. Nije bilo ni jedne slične publikacije, koja u kraljevini Jugoslaviji pre ili posle nije bila zaplenjena, uništena, isečena na komade. Nije bilo ni jednog sličnog izdanja u republici Jugoslaviji koje nije bilo ukinuto, zabranjeno ili su mu osujećena sredstva. Od onih u kojima sam učestvovao *Svedočanstva* iz 1952 prestala su se pojavljivati nakon 17 brojeva, *Danas* (1961-63) posle 47 brojeva, *Rok* iz 1969-70, samo posle četiri. U takozvanoj demokratskoj Hrvatskoj to se pre nekoliko godina dogodilo *Feral Tribjunu*, a danas ovo doživljava najbolji časopis te zemlje *Gordogan*. “Molim nadležne vlasti”, pisao je jedan srpski list još 1903 godine, “da nam određenije propišu o čemu treba, kako i u kome smislu, da pišemo u listovima, kako se ne bi trudile da neprestano pišu tužbe protiv listova i time sebi zadaju više posla na štetu bezbednosti prestonice”.

Bora Ćosić: *Zeitschriften, Lettre International, Europas Kulturzeitung, Berlin, br. 121, ljeto 2018, str. 137-139. (izašlo početkom lipnja 2018, ulomak; tekst je, dakako, objavljen na njemačkome, mi ga ovdje donosimo prema izvorniku; naslov izvornika: Moja časopisna istorija)*

Naslovna stranica časopisa *Lettre International* s člankom Bore Ćosića

Pritužba na postupanje Ministarstva kulture u slučaju časopisa *Gordogan*

Božo Kovačević piše Povjerenici za informiranje, 22. lipnja 2018.

Šalje: bozo kovacevic
Datum: 22. lipnja 2018. u 09:20
Predmet: Pritužba na postupanje Ministarstva kulture u slučaju časopisa *Gordogan*
Prima: povjerenica@pristupinfo.hr

Poštovana gospođo povjerenice,

Kulturno vijeće za knjižnu, nakladničku i knjižarsku djelatnost Ministarstva kulture odlučilo je da časopisu *Gordogan* neće dodijeliti financijska sredstva za izlaženje u 2018. godini. Nakon javne reakcije uredništva časopisa kao i reakcija niza javnih osoba, pojedini članovi navedenog Kulturnog vijeća u medijima su objasnili da na sadržaj i koncepciju časopisa *Gordogan* nije bilo primjedaba, ali da je odluka o uskrati financijske pomoći donesena zbog toga što je časopis neuredno izvršavao ugovorne obveze uslijed čega su mu višekratno upućivane požurnice i opomene pred tužbu.

Kao član uredništva časopisa *Gordogan* 15. veljače 2018. godine uputio sam Ministarstvu kulture dopis sa zahtjevom da mi se dostave dokumenti temeljem kojih je Kulturno vijeće donijelo odluku o uskrati financiranja časopisa. Među dokumentima koje mi je Ministarstvo kulture dostavilo kao odgovor na moj zahtjev nije bilo nijedne požurnice i nijedne opomene pred tužbu.

Dana 20. ožujka 2018. godine ministrici kulture uputio sam dopis u kojem sam upozorio da među dostavljenim dokumentima nema požurnica ni opomena pred tužbu. Temeljem toga zatražio sam od ministrice da utvrdi kako je i zašto došlo do obmanjivanja javnosti i da protiv odgovornih poduzme odgovarajuće mjere. Isto tako sam zatražio da promijeni odluku o uskrati financiranja časopisa s obzirom na činjenicu da se pokazalo da su tvrdnje kojima je obrazložena odluka Kulturnoga vijeća neistinite.

Umjesto službenog odgovora Ministarstva kulture stigao je telefonski poziv na sastanak s ministricom gospođom Ninom Obuljen Koržinec. Sastanak je održan u prostorijama Ministarstva kulture 28. ožujka 2018. godine. Tijekom jednosatnog razgovora ministrica mi nije predočila nijednu požurnicu i nijednu opomenu pred tužbu. Obećala je da ću na svoj dopis dobiti i službeni pisani odgovor. Taj odgovor još nije stigao.

Kako je očito da je Kulturno vijeće za knjižnu, nakladničku i knjižarsku djelatnost postupilo temeljem netočnih informacija dobivenih od stručnih službi Ministarstva kulture, molim da u skladu sa svojim zakonskim ovlastima poduzmete odgovarajuće korake.

S poštovanjem,
Božo Kovačević, član uredništva časopisa *Gordogan*
[adresa, telefon]
u Zagrebu, 22. lipnja 2018. godine

Čitateljica časopisa piše Povjerenici za informiranje

Ada Pavlić-Cottiero traži da Povjerenica, u skladu sa svojim ovlastima, prisili Ministarstvo na poštivanje Zakona o pravu na pristup informacijama

mr.sc. Ada Pavlić-Cottiero, dipl.ing.arh.
[adresa]

U Zagrebu, 24. 7. 2018.

Povjerenica za informiranje
dr.sc. Anamarija Musa, dipl.iur.
Jurišićeva 19, 10 000 Zagreb

Poštovana gospođo povjerenice,

obraćam Vam se u vezi odluke Ministarstva kulture Republike Hrvatske o odbijanju dodjele financijske potpore časopisu *Gordogan*. Odbijanje je argumentirano isključivo formalnim razlozima. Unatoč višestrukim pokušajima, nije se uspjelo doći do dokumenata koji bi dokazali te formalne razloge.

Kao dugogodišnja čitateljica časopisa, smatram da *Gordogan* bitan dio naše najvrednije produkcije iz područja kulture pa je stoga izuzetno važno da se javnosti podastru dokumenti na temelju kojih je diskvalificiran u natječaju.

O “slučaju *Gordogan*” objavljeno je dosta toga – dijelom u tisku, dijelom u elektronskim medijima, dijelom na društvenim mrežama (Facebook i sl.). Osim toga uredništvo časopisa e-poštom je na razmjerno velik broj adresa – uključujući moju – slalo razne obavijesti i materijale.

Evo bitnih činjenica i obrazloženja u kontekstu mojeg obraćanja Vama:

1. Ministarstvo kulture Republike Hrvatske je 19. prosinca 2017. objavilo svoju odluku o časopisima koji će dobiti financijsku potporu za izlaženje u godini 2018. U popisu se prvi put nije našao časopis *Gordogan* (koji izlazi četrdeset godina).
2. Uredništvo je 2. veljače 2018. organiziralo predstavljanje broja iz 2017. Ono je održano u Knjižnici i čitaonici Bogdana Ogrizovića u Zagrebu i na njemu je glavni urednik časopisa, Branko Matan, pročitao izjavu u kojoj je pozvao ministricu kulture i članove stručnog povjerenstva da obrazlože odluku o ukidanju potpore. Izjava je potom objavljena na Facebook-stranici časopisa i prenošena u medijima. (Tekst izjave prilažem ovom dopisu.)
3. Ministarstvo je 6. veljače 2018. na svojoj mrežnoj stranici objavilo odgovor uredništvu i javnosti. U njemu je ustvrdilo da časopis nije diskvalificiran iz sadržajnih nego isključivo iz formalnih razloga (“višegodišnje neuredno izvršavanje ugovornih obveza”, “neredovita izvješća”, “neodazivanje na pozurnice”, “opomene pred tužbu”). Javnosti i uredništvu ponuđeno je da se u Ministarstvu sami osvjedoče o “bogatij dokumentaciji” koja pokazuje “zbog čega im nije moglo biti odobreno financiranje”. (Tekst je dostupan na poveznici: <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=19436>. Isprint prilažem dopisu.)
4. Osobno sam zatražila 13. veljače 2018. g. E-pismom od Ministricice da informira javnost o kojoj se dokumentaciji radi. Odgovor nisam dobila. (Isprint E-pisma prilažem).

5. Član uredništva *Gordogana*, Božo Kovačević, obratio se u ime uredništva ministrici kulture i zatražio – pozivajući se na Zakon o pravu na pristup informacijama – da mu se dostavi dokumentacija koju Ministarstvo navodi kao temelj za odluku: “požurnice”, “opomene pred tužbu” itd. (E-pismo od 15. veljače 2018, tekst priložen ovom dopisu.).
6. Odgovor Boži Kovačeviću iz Ministarstva stigao je 8. ožujka 2018. i sastojao se od petnaest dokumenata. Nijedan od njih nije odgovarao zahtjevu. (U prilogu se nalaze fotokopije svih dostavljenih dokumenata).
Među prilogama ovom dopisu se nalazi i *Bilješka uz dokumente primljene iz Ministarstva kulture* koju je tada, za lakše snalaženje novinara i drugih zainteresiranih, napisao glavni urednik Branko Matan. U bilješci je podrobno objašnjeno zbog čega ti dokumenti ne odgovaraju zahtjevu i ne dokažu navedene formalne razloge odbijanja dodjele potpore.
7. Božo Kovačević ponovno se obratio ministrici kulture i upozorio je da u dokumentaciji koja je poslana nema onih koji bi dokazali formalne razloge diskvalifikacije *Gordogana* u natječaju. Pozvao ju je da “utvrdi relevantne činjenice” i promijeni odluku o potpori. (E-dopis od 20. ožujka 2018, priloženo.)
8. Nakon toga Kovačević je telefonom pozvan da dođe na razgovor s ministricom. Taj razgovor održan je 28. ožujka 2018. i trajao je pun sat. Ni tada Kovačeviću nije predložen nijedan traženi dokument. Na kraju je ministrica najavila slanje pisanog odgovora. Međutim on do danas nije stigao.

Od tada je prošlo više od tri mjeseca i može se pretpostaviti da ministrica odgovor neće ni poslati. Zbog toga Vam se obraćam ovom molbom.

Čini se da postoje dvije mogućnosti:

- ili je Ministarstvo uskratilo informaciju o temelju na kojem je donesena odluka o prestanku financiranja časopisa *Gordogan*,
- ili ta informacija (tj. ti dokumenti) uopće ne postoji te je Ministarstvo odluku o *Gordoganu* donijelo bez temelja.

Molim Vas da s obzirom na navedeno, a u skladu sa svojim ovlastima, provjerite što se dogodilo te zatim – ovisno o rezultatu – poduzmete odgovarajuće korake.

S poštovanjem
Ada Pavlič-Cottiero

PRILOZI:

1. Tekst izjave uredništva časopisa *Gordogan* od 2. veljače 2018.
2. Isprint odgovora Ministarstva kulture RH od 6. veljače 2018, s mrežne stranice <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=19436>
3. Isprint E-pisma Ade Pavlič-Cottiero Ministarstvu kulture RH od 13. veljače 2018.
4. Isprint E-pisma Bože Kovačevića Ministarstvu kulture RH od 15. veljače 2018.
5. Odgovor Boži Kovačeviću od Ministarstva RH od 8. ožujka s petnaest dokumenata u prilogu:
6. tablica izlaženja časopisa *Gordogan* od 2009. do 2017. g.,
7. tekst prijave časopisa *Gordogan* na natječaj, predano 2017. za 2018.,
8. zapisnik sastanka Kulturnog vijeća na kojem su donesene odluke o potporama i popis programa preporučenih za potporu, od 25. 10. 2017.
9. šest dopisa u vezi s knjigama, 2010-2017.,
10. šest jesenskih dopunskih uputa i podsjećanja na rokove na kraju godine, 2010., 2013.-2017., koje je Ministarstvo poslalo časopisu *Gordogan*.
11. Bilješka uz dokumente primljene iz Ministarstva kulture, autor Branko Matan, ožujak 2018.
12. Isprint E-dopisa Bože Kovačevića Ministarstvu kulture RH od 20. ožujka 2018.

Ada Pavlič-Cottiero primila je 20. 8. 2018. od Povjerenice za informiranje odgovor u kojem se tražilo da je Božo Kovačević opunomoći za zastupanje u upravnom postupku. Ta je punomoć dostavljena 24. 8. 2018.

Nakon toga Povjerenica je prihvatila naš zahtjev i 13. 9. 2018. poslala opširan dopis Ministarstvu kulture u kojem je zaključno stajalo:

“Slijedom navedenog, potrebno je dostaviti izvješće s dokazom o načinu rješavanja zahtjeva za dopunu i ispravak informacije u roku od 15 dana od dana zaprimanja ovog akta.”

Ministarstvo odbija zahtjev

U rješenju poslanom Adi Pavlić-Cottiero kaže se da dokumenti koje je Ministarstvo dostavilo u ožujku “sadržajno i formalnopravno predstavljaju požurnice i opomene”

REPUBLIKA HRVATSKA
MINISTARSTVO KULTURE
KLASA: UP/I-612-01/18-01/0030
URBROJ: 532-06-01-01/6-18-01
Zagreb, 19. rujna 2018.

Na temelju članka 23. stavka 5. točke 3. Zakona o pravu na pristup informacijama (Narodne novine broj 25/13 i 85/15), u povodu zahtjeva za dopunu informacije Boža Kovačevića iz Zagreba, [...], zastupanog po Adi Pavlić-Cottiero iz Zagreba, [...], službenik za informiranje Ministarstva kulture donosi

RJEŠENJE

Odbija se zahtjev za dopunu informacije korisnika prava na pristup informacijama Boža Kovačevića iz Zagreba, [...], zastupanog po Adi Pavlić-Cottiero iz Zagreba, [...], u kojem su zatražene:

1. požurnice i opomene pred tužbu u kojoj za koje navodi da se ne nalaze među dostavljenim dokumentima.

Obrazloženje

Korisnik prava na pristup informacijama, Božo Kovačević iz Zagreba, [...], zastupan po Adi Pavlić-Cottiero iz Zagreba, [...], podnio je putem e-maila dana 20. ožujka 2018. godine zahtjev za dopunu informacije u kojem su zatražene citirane informacije – požurnice i opomene pred tužbu u kojoj za koje navodi da se ne nalaze među dostavljenim dokumentima.

U provedenom postupku utvrđeno je da je Ministarstvo kulture dana 6. ožujka 2018. godine dopisom KLASA: 008-01/16-01/0020, 532-02-02-01/2-18-2 od 6. ožujka 2018. godine dostavilo sve informacije kojima raspolaže korisniku prava na pristup informacijama, odnosno pismena koji sadržajno i formalnopravno predstavljaju požurnice i opomene. Također, napominjemo da se ostali zahtjevi korisnika prava na pristup informacijama u kojem se traži preispitivanje odluka Ministarstva kulture o uskraćenju prava na financiranje časopisa Gordogan ne mogu ostvarivati putem prava na pristup informacijama.

Člankom 23. stavkom 5. točkom 3. Zakona o pravu na pristup informacijama propisano je da će tijelo javne vlasti rješenjem odbiti zahtjev ako utvrdi da nema osnove za dopunu ili ispravak dane informacije iz članka 24. ovog Zakona.

Temeljem svega iznijetog, a sukladno članku 23. stavka 5. točke 3. Zakona o pravu na pristup informacijama, riješeno je kao u izreci.

Uputa o pravnom lijeku:

Protiv ovog Rješenja može se izjaviti žalba Povjereniku za informiranje u roku od 15 dana od dana dostave Rješenja.

SLUŽBENIK ZA INFORMIRANJE

Mario Violić, dipl. iur.

Dostaviti:

1. Ada Pavlić-Cottiero, [...], Zagreb (UO)

Na znanje:

1. Kabinet ministrice – ovdje
2. Pismohrana – ovdje

Ada Pavlić-Cottiero *Rješenje* je primila 26. 9. 2018. i na njega uložila žalbu Povjerenici za informiranje, 4. 10. 2018:

[...] PREDMET: Žalba na rješenje Ministarstva kulture (klasa: UP/I-612-01/18-01/0030, ur.broj: 532-06-01-01/6-18-01, od 19. 9. 2018) [...]

Obrazloženje:

Časopisu *Gordogan* odbijena je financijska potpora za izlaženje u godini 2018. s obrazloženjem da nije diskvalificiran iz natječaja zbog sadržajnih nego isključivo zbog formalnih razloga (“višegodišnje neuredno izvršavanje ugovornih obveza”, “neredovita izvješća”, “neodazivanje na požurnice”, “opomene pred tužbu”). Na traženje Bože Kovačevića da mu se predoče dokumenti koji dokazuju te tvrdnje, iz Ministarstva je stigao odgovor koji se sastojao od petnaest dokumenata. Ni jedan od tih dokumenata nije odgovarao navedenim formalnim razlozima diskvalifikacije časopisa. Zbog toga sam 24. 7. 2018. u ime Bože Kovačevića uputila predstavku Vama, u kojoj se nalaze sva dokumentacija kao i detaljna obrazloženja u vezi ovog predmeta.

U Rješenju Ministarstva kulture protiv kojeg se žalim navodi se da je Ministarstvo “dostavilo sve informacije kojima raspolaze korisniku prava na pristup informacijama odnosno pismena koja sadržajno i formalnopravno predstavljaju požurnice i opomene”, za što smo detaljno u našoj predstavi od 24. 7. 2018. ustanovili da nije istina, jer se dio dopisa uopće ne odnosi na časopis *Gordogan*, dio su rutinska podsjećanja koja su način redovitog funkcioniranja Ministarstva u odnosu na sve časopise koji uredno ispunjavaju svoje obveze, a ostali dokumenti su zapisnik natječajne komisije, prijava časopisa *Gordogan* na natječaj i netočna tablica izlazenja časopisa.

Povjerenica za informiranje Anamarija Musa žalbu je prihvatila dopisom od 22. 10. 2018:

[...] S obzirom da ste dana 1. listopada 2018. godine uputili podnesak u kojem između ostalog ukazujete da niste dobili informacije tražene zahtjevom (u konkretnom slučaju zahtjevom za dopunu ili ispravak informacije), navedeni podnesak će se smatrati žalbom na predmetno rješenje Ministarstva kulture, te će se provesti žalbeni postupak. [...]

Povjerenici je u to doba završavao mandat. Na sjednici Sabora održanoj 21. 11. 2018. dobili smo Povjerenika za informiranje, zove se Zoran Pičuljan.

Pierre Michon

Wozu Dichter?

IZABRAO I PREVEO: Nenad Ivić

Rijetko mi se događalo da molim. Početkom rujna 2001. moja majka, koja mi je tokom svog odraslog života pokušavala biti otac i majka, a u svojoj velikoj starosti mogla postati moja kći, umirala je u bolnici gradića G. Iza prozora bijahu golema stabla, lisnata zidina. Svaki je dan tog konca ljeta bio lijep, sunce se beskrajno poigravalo na zelenom zidu, pred očima umiruće koja je voljela drveće. Svakodnevno sam je posjećivao, ali kad stigoh 7. rujna, vidjeh da je gotovo (moj duh je to vidio, a srce nije moglo slijediti): hroptala je, više neće progovoriti, stigla je do tog časa lutajuće duše što ga Tibetanci zovu *bardo*. Sjeo sam pored nje, i nakon nekog vremena, koje nisam bio sposoban izmjeriti, sata ili minute, naglo sam ustao, izašao i potrčao do knjižare da kupim knjige. Dugo sam birao. Vratio sam se sa XXIII. sveskom *Arheološke karte rimske Galije*, drugim sveskom *Rečenog i napisanog* Michela Foucaulta u izdanju Quarto, i još jednom knjigom koju sam zaboravio. I dalje sam trčao, poput zeca iz basne. Moglo je biti šest sati poslijepodne. Kad sam ušao u majčinu sobu, nije više hroptala, nije više disala, ruka koju sam dotaknuo bijaše još sasvim mlačna. Pozvana je sestra ustanovila smrt, ostavili su me samog. Jedino je moj duh bio tu, i promatrao, kao maločas. Knjige bijahu uredno složene podno kreveta u svojoj vrećici, podno nogu leševa što su sasvim mali. Zelena je zidina pogodovala duhu. I duh je bio mlačan, kao što to on uvijek jest. Trebao sam moliti, dozivati srce i dušu, ta je žena to zaslužila. Pokušao sam s nečim naučenim na katekizmu, nedvojbeno očenašem, i ubrzo zapeo. A potom se molitva nametnula, došavši iz velike daljine, kao poslana od nekog drugog, i izgovorih je glasno, da je mrtva nekako čuje: Ljudska braćo, vi iza nas živite, nek vam srce tvrdo za nas nije, zbog milosti za jadnike i vi, božju milost steći ćete prije. Dotrčate srce i duša, izrekoh pjesmu od početka do kraja kao što treba da bude izrečena, u suzama, uspravljen pred lešom majke kao što treba stajati, u suzama.

Još jednom sam molio, u mjesecu listopadu, nekoliko godina ranije. Tokom noći rođeno je jedno dijete, upravo sam se u zoru vratio kući. Nešto, poput želje da molim, nagnalo me

da završim, da se otvorim. Sjedeći na krevetu, smiren i smješkajući se, ako se čovjek smiješi kad je sam, izrekoh naglas cijelog *Usnulog Booza*. Izgovorio sam ga onako kako treba biti izgovoren, spokojno, prihvaćajući sve, u zaumnoj nadi, u slavi koja uvijek dolazi.

Balada o obješenima može biti izrečena za mrtvu majku, *Usnuli Booz* može biti izrečen za djevojčicu rođenu živu i zdravu, kako primalje pišu u svom rutinskom izvještaju. Ima malo stihova što se drže u tim prigodama kao što se kaže da tungsten drži na temperaturi apsolutne nule, tungsten lijepih teleskopa ovješanih između neba i zemlje što promatraju *Big Bang*. Tungsten gleda *Big Bang*. Dvije izrečene pjesme promatraju leševe, svekolike leševe među kojima su i leševi majki, promatraju dušu što se sjeća tih leševa koje je nastavala, odakle je motrila prolazno joj dosuđen komadić *Big Banga*; promatraju živa tijela, djecu što se rađaju, koja će ostarjeti i umrijeti. Promatraju ih i govore im, o njima govore, leševima, djeci koja smo među njima dvoma, kao da su leševi, djeca i mi isto – i jesu isto. Razuvjeravaju leš, postavljaju dijete na noge. Nedvojbeno je to funkcija pjesništva. Ne vidim nikoju drugu. Pjesme mogu imati takav učinak, mogu tome poslužiti, zadržati u pogledu i *Big Bang* i Posljednji sud, i sve što se među njima zbiva, vječnu tugu i radost isto tako vječnu, obilje i bijedu njegovu sjenu, zelenu zidinu, umrlu, pridjeve *zdrava* i *živa*; potresti čovjeka nadarivši ga prolazno tim dvostrukim viđenjem. Čemu pjesnici, u naše doba koje je doba nesretno, nesretne godine 2002., kao što bijaše godina 1462. u Moulinsu gdje je Villon završavao *Oporuku*, kao što bijaše godina 1859. kad je Hugo, u svibnju, napisao *Booz*, kao što bijaše godina neodređena u kasnom neolitiku kad je Booz sanjao – *Wozu Dichter?*, zašto pjesnici? Samo zbog toga.

Pierre Michon: *Corps du Roi*, Verdier, Lagrasse, 2002.

Pierre Michon, 1945.

Mirko Galić

Sugovornik iz kavane Cluny

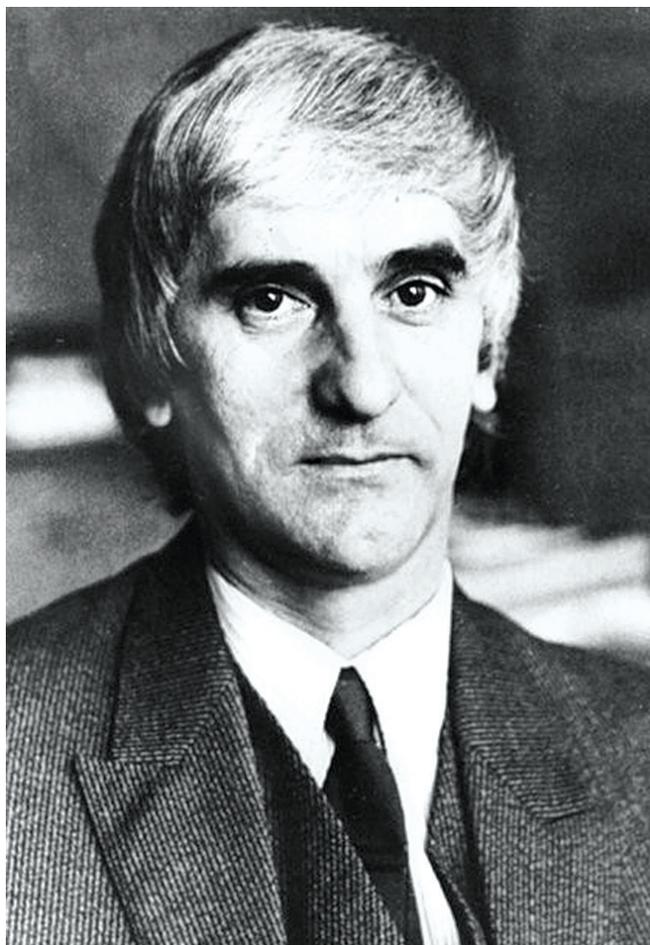
U spomen Stanku Lasiću, 25. 5. 1927, Karlovac – 5. 10. 2017, Pariz

Neke su slučajnosti odredile da se sa Stankom Lasićem nađem u isto vrijeme na istome mjestu, i da iz takve slučajnosti nastane redovito druženje koje nije bilo slučajno kad je uredno trajalo desetak godina (i još toliko, povremeno). Za jednoga novinara koji je krajem 80-ih godina drugi put iz *Vjesnika* delegiran u Pariz da izvještava hrvatsku javnost o tome što se zbiva u jednoj od najvažnijih europskih zemalja (i kultura), to je bila velika privilegija, ne samo profesionalna. Stanko Lasić, pisac velikih knjiga, koje su osvjetljavale književni, intelektualni, ali i politički prostor u bivšoj i sadašnjoj državi, i sam je bio velika knjiga: iz nje se moglo toliko (na)učiti. Sveučilišni profesor, knjiženi povjesničar i istraživač, nastanivši se trajno u Parizu kad i novinar, bio je sve vrijeme intelektualni sugovornik radoznom dopisniku. Da smo i htjeli, nismo mogli pobjeći od politike: takvo je bilo vrijeme 90-ih godina kad se lomila sudbina Hrvatske i Europe. Ni za Lasića, koji je u isto vrijeme sa Sveučilišta u Amsterdamu preselio u “duhovnu prijestolnicu Europe”, kao umirovljenik koji ne dolazi mirovati, to nije bila veća kazna kad ju je dobrovoljno podnosio tako dugo, a da nije pokazivao znakove dosade. Novinarski poziv poznaje različite tipove sugovornika: Lasić je bio jedan od najpažljivijih, najstrpljivijih, a da se ne govori da je svojom erudicijom i znanjem mogao u svakom trenutku suvereno “ulaziti” u svaku novinarsku, dakle tekuću temu. Svaki bi novinar poželio takvoga sugovornika, prijatelja i mentora u svako vrijeme, a osobito u nevjeme u kome

se nalazila Hrvatska. Neka su se pitanja obojici u to vrijeme nametala sama od sebe, tražeći političke, koliko i intelektualne odgovore. Kako su okolnosti postajale sve dramatičnije, s distance se nisu mogle mijenjati, mogle su se samo tumačiti. Sve je to fatalistički naličilo na bratsku nemoć dok su u zemlji ginuli ljudi, protjerivalo stanovništvo, rušili čitavi gradovi. Lasić je bio pogođen, kao da se to njemu događa osobno. Na početku još nije izgledalo da će, kolikogod se već opasno kuhalo u Beogradu, dopisnički mandat biti obilježen ratom u domovini i njegovim odjecima u Francuskoj; dijeliti u tom sudbonosnom vremenu Lasićevo društvo bila je sreća u nesreći. U svakodnevnoj novinarskoj plovidbi između diplomatskih Scila i Haribda, političkih zamki i nepoznanica, on je bio svjetionik koji se nije gasio. Ne bi se na prvu reklo da je eminentni intelektualac bio toliko zaokupljen politikom. Bio je i on obuzet strahom: što će biti s Hrvatskom? A opet, nije ga napuštala nada da će narod znati uzeti sudbinu u svoje ruke i da Hrvati neće propustiti još jednu povijesnu priliku da pokažu svoju zrelost. Nije se on razbacivao hrvatstvom, nije volio “hrvatovanje”, ni kad je bilo u modi: kao što je André Glucksmann govorio za sebe da je Židov (samo) kad se javlja antisemitizam, tako je i Stanko Lasić isticao da je Hrvat dok je Hrvatska bila ugrožena. I u vremenu biti il’ ne biti, bilo mu je važno da se njegov narod (o)brani na pravi način: da država ne bi počivala na sumnjama, koje su ga, inače, stalno opsjedale i u drugim pitanjima, da je stvorena na nezdravim temeljima.

Sukob s Bakarićem

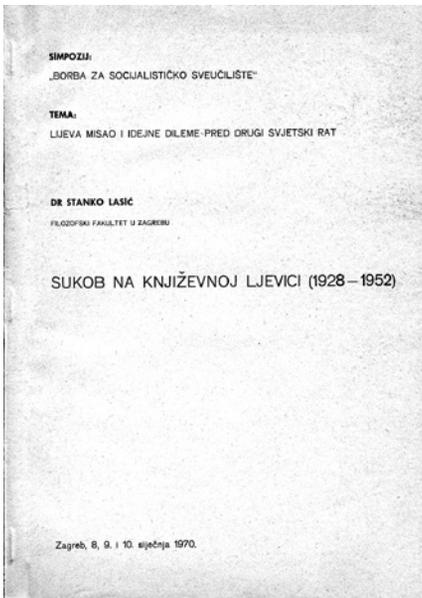
Taman kad je povijest doživljavala ubrzanje u Europi, a najviše na trusnome području u Jugoslaviji i u Hrvatskoj, zatekli smo se u gradu gdje za ozbiljne razgovore ne treba više od dvoje ljudi. Nikad Francuzi ne razgovaraju o dvije stvari – o plaći i o tome za koga glasuju. Mi smo se pravili Francuzi, i nismo spominjali ni novac, ni političke preferencije. Stranke su se tek formirale u Hrvatskoj, nije još bilo hrvatskoga veleposlanstva, gdje bi se moglo glasovati; država se formirala u ratu, pod agresijom: to je bilo etičko, koliko i političko iskušenje. Bježeći od politike poslije političke bure koju je 70-ih godina izazvao u zemlji knjigom o sukobu na književnoj ljevici, Stanko se Lasić, via Amsterdam, doselio za stalno u Pariz s jednostavnim planom da “čita i piše”. Nije više predavao; je li trebao neki mali, makar i individualni nadomjestak za izgubljeni veliki auditorijum? Kad je okrenuo broj moga telefona, još dok je pakirao stvari u Amsterdamu i najavio da bi se htio sresti sa mnom, kao da sam dobio zgoditak na lutriji! Stanko Lasić izgledao mi je kao nedohvatljivi, daleki, gotovo apstraktni istraživač lika i djela Miroslava Krleže, da je perspektiva susreta s njime izgledala kao svemirski pothvat. Ni danas mi nije do kraja jasno zašto je čovjek njegova ranga koga je pratio glas da izbjegava novinare, izabrao jednoga novinara za stalnoga sugovornika? Morao je steći povjerenje da neće po novinama oglašavati sadržaje naših razgovora, da može razgovarati s nekim tko je za razgovor dorastao, i moralno, da ću čuvati za sebe sadržaj razgovora, i profesionalno, da se neće osjećati da sjedi na vatri, i intelektualno, da neće pred sobom imati samo pasivnoga slušatelja. Kasnije će sam reći da je pratio moje izvještavanje iz Pariza, da je redovno čitao *Danas*. U *Autobiografskim zapisima* među francuskim, engleskim, američkim, njemačkim i jugoslavenskim novinama, koje je redovno pratio, navodi i “osobito Galićev *Danas*”. Uvjerio se da sam “ozbiljan novinar” s kojim može komunicirati. Dok sam vodio *Danas* (1985-88), uredništvo je slalo brojne signale prema Lasiću, da sam napiše članak po izboru ili da dade intervju. U okolnostima poznate “hrvatske šutnje”, između Titove smrti i smrti Jugoslavije, tjednik je, koliko je mogao u jednopartijskim uvjetima, otvarao svoje stranice za tadašnje neovisne duhove da izraze svoje poglede na krizu u zemlji. Lasić je bio jedan od najpoželjnijih suradnika, i zbog svoga znanstvenoga ugleda i zbog toga što se od polemike s Vladimirom Bakarićem 20-ak godina nije javno izjašnjavao. Do polemike je došlo u kratkome periodu liberalizacije političkoga života, između Brijunskoga plenuma, kad je (privremeno) demontirana moćna UDBA, i rušenja Hrvatskoga proljeća, kad se na vlast vratio bolješevizam. U slavnome istupu u Gornjogradskoj vijećnici, na konferenciji *Razvoj socijalističkog sveučilišta*, Lasić je u prosincu 1970. godine izlagao teze iz svoje skore knjige *Sukob na književnoj ljevici*, tako da je izazvao moćnoga Bakarića: književni povjesničar dokazivao je da je Miroslav Krleža između dva rata u sukobu s dogmatskim snagama spašavao Partiju od “posvemašnje staljinizacije”, dok je partijski vođa pobijao samu

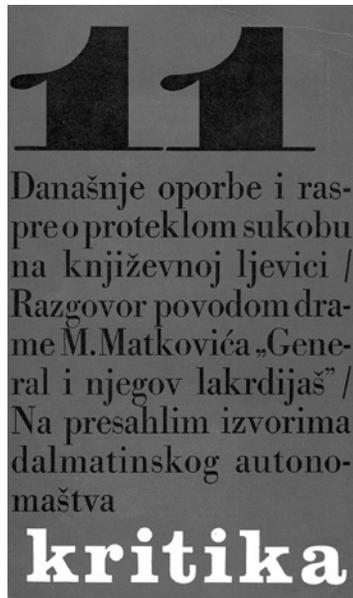
Stanko Lasić, fotografija snimljena vjerojatno u doba knjige *Sukob na književnoj ljevici 1928-1952*

tezu o staljinističkome karakteru KPJ. Za Stanka Lasića se malo dotad znalo van uskih, književnih krugova; tad je bljesnuo u široj javnosti, kao kritičar Partije. U svome referatu, kao i u knjizi, on je postavio pitanja koja su se rijetko postavljala, ili se uopće nisu postavljala: o odnosu kulture (umjetnosti) i revolucije, o smislu slobode, o važnosti istine, o “drugoj mogućnosti”, o “Uzoru” (Staljinu) i “rušenju Uzora”. Teza da se “protiv staljinizma KPJ borila staljinističkim metodama kohezije i jedinstva”⁰¹ bila je svojevrsna crvena krpa Vladimiru Bakariću. Obrazovani političar bio je predugo na čelu hrvatske Partije u svim njenim fazama, i dok se držala staljinističkih dogmi i nakon raskida sa staljinizmom, da ne bi reagirao, i to oštro, čak i grubo, na samo spominjanje “staljinističke obrane od staljinizma”, s kojom je nastupio Lasić. Kad bi bilo po Bakariću, Titova partija nikad nije bila staljinistička, a predratni književni sukobi na ljevici nisu ni bili ideološki sukobi. Htio je ublažiti, ili sasvim pobiti, Lasićeve teze o Miroslavu Krleži na jednoj, i Titovim pristašama na drugoj strani. Između Bakarića i Krleže postojao je animozitet, čak i fizički, koji nikad nije objašnjen. Kad bi Tito dolazio u Zagreb, Bakarić je teško podnosio da poslije protokolarnog dočeka, s Titom ostaje Krleža, obično s Antunom Augustinčićem (i Ivanom

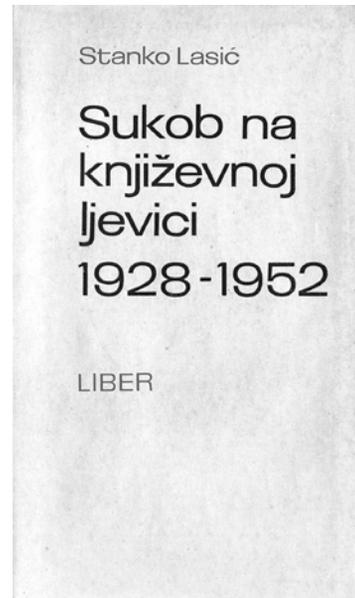
01 Stanko Lasić: *Sukob na književnoj ljevici 1928-1952*, Liber, Zagreb, 1970, str. 51. (urednik Slavko Goldstein)

Krleža se suprotstavljao staljinizmu Titove partije, prekretnička knjiga *Sukob na književnoj ljevici 1928-1952* – naslovna stranica šapirografiranog prvog poglavlja koje je Lasić držao kao referat na simpoziju o *Lijevoj misli i idejnim dilemama pred Drugi svjetski rat*, 8. 1. 1970, brošura od 88 stranica

Naslovna stranica tada veoma čitanog časopisa *Kritika* čije uredništvo preuzima tekst sa simpozija i dodaje mu još dva članka – Miroslav Vaupotić: *Vrijednost i značenje lijevih časopisa i novina u hrvatskoj književnosti četrdesetih godina*, Grgo Gamulin: *Izbor unutar totaliteta*, *Kritika*, 3/1970, br. 11, ožujak-travanj 1970.

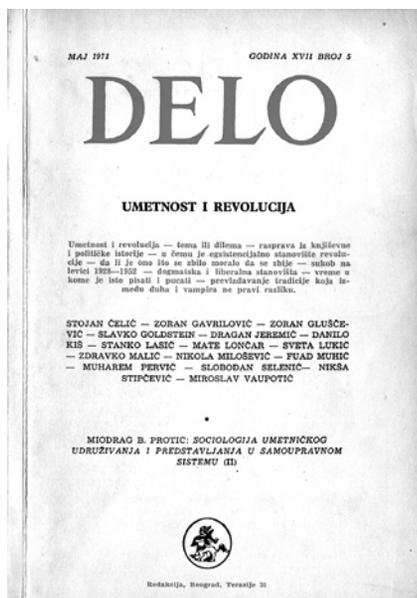
Stanko Lasić: *Sukob na književnoj ljevici 1928-1952*, Liber, izdanja Instituta za znanost o književnosti, Zagreb, 1970, 323 str. (urednik: Slavko Goldstein, likovna oprema: Josip Vaništa, recenzenti: Aleksandar Flaker i Ivo Frangeš, naklada: 4100 primjeraka, prvi primjerci knjige pojavili su se 20. studenoga 1970)

Rukopis knjige bio je ponuden izdavačkom poduzeću Stvarnost i tamo je odbijen – zbog toga su Slavko Goldstein, Ivo Frangeš i Stanko Lasić u vlastitoj režiji, pod kapom Instituta za znanost o književnosti, osnovali novo izdavačko poduzeće Liber

Krajačićem), a da su Bakarić i drugi hrvatski rukovodioci napuštali *Vilu Zagorje*. Kad je Tito potkraj života držao u Kumrovcu predavanje u Političkoj školi, Krleža je pobjegao među novinare, iznerviran što ga “maltretira” Bakarić. Je li to bio nastavak sukoba na ljevici, samo drugim riječima? U polemici s Lasićem, Bakarić je negirao da je partijskog sukoba s Krležom uopće i bilo. U knjizi, Lasić je zastupao sasvim jasan stav: “Zar to nije bio sukob u kojem se radilo o obrani slobode umjetnosti i slobode misli protiv prakticističkog utilitarizma, protiv političke pragmatike?”² A u istupu je bio još jasniji, govoreći o “dva gledanja” i “dvije međusobno isključive sinteze umjetnosti i revolucije”. Njegov zaključak da je “strast za apsolutom” bila snažnija od “strasti za istinom” dovodio je ozbiljno u pitanje partijsku dogmu o jednoj istini. Bilo je znakovito da se takva polemika uopće mogla dogoditi; bilo je to vrijeme oslobađanja javne riječi za Hrvatskoga proljeća; godinu-dvije kasnije, nakon sloma Hrvatskoga proljeća, ne bi bila moguća: Bakarić je pobijedio svoje liberalne konkurente u Partiji, s Titovom podrškom, jasno, a Lasić se povukao na rezervni položaj u inozemstvu, prvo lektora u Parizu, kraće, a potom profesora u Amsterdamu. Znali smo dobro da izbjegava novine i da ne daje intervjuje (koji su bili jedna od njihovih specijalnosti) pa nova generacija “danasovaca” nije ni očekivala previše. Svi pokušaji da ga privolimo da gostuje u *Danasu*, autorskim tekstom ili intervjuom, bili su na kraju uzaludni.

Nije nas grubo odbijao, ali nije ni prihvaćao: obično bi uzvraćao da cijeni to što list piše, ali nije zbog toga bio spreman narušiti svoj načelni odnos da novine čita ali da za novine ne piše i ne govori za medije. Izbjegavao je ulaziti u ocjene političkih ličnosti i događaja, bojao se da ne ispadne “diletant” ili da ne uzme posao “političkim profesionalcima”.

Napravit će kasnije nekoliko iznimaka, čak i na televiziji, gostujući u Bilićevoj emisiji *TV parlament*, u društvu Ivana Supeka, Vlatka Pavletića, Tomislava Ladana, ali samo da potvrdi pravilo da nije stvoren za tu vrstu javne igre. Za masovne je medije govorio da čine “svijet koji je meni stran”; plašio se da ga ne odvedu u “površnu sigurnost”. Ipak, prihvatio je, lakše nego što sam očekivao, sudjelovati u seriji razgovora koji su cijelu jednu godinu (1992/93) išli u *Nedjeljnoj Dalmaciji*, iz tjedna u tjedan, kao svojevrsna intelektualna kronika (ne)prilika u zemljama bivše Jugoslavije. Iznenadilo me kako je olako pristao, ne samo bez otpora, nego i bez pitanja; htio je, u teškim vremenima, pokazati na čijoj je strani, reći što misli o “hrvatskoj stvari”. Sam je razgovor trajao tri popodneva, u našoj stalnoj bazi Café Cluny, a barem toliko trajala je priprema za intervju i još toliko obrada dugoga intervjuja, najduljeg, a vjerojatno i najznačajnijeg kojeg je Stanko Lasić ikada dao. Konačni rezultat, sadržaj samoga intervjuja, opravdava ulog; toliki zajednički trud i vrijeme nisu izgub-

Naslovna stranica beogradskog časopisa *De/lo* koji je donio autorizirana izlaganja sudionika dvodnevnog skupa posvećenog knjizi, Dom omladine, Beograd, 24. i 25. veljače 1971. Objavljeni su istupi slijedećih autora: Zdravko Malić, Sveta Lukić, Fuad Muhić, Miroslav Vaupotić, Zoran Gavrilović, Mate Lončar, Stanko Lasić, Slavko Goldstein, Nikša Stipčević, Slobodan Selenić, Nikola Milošević, Zoran Gavrilović, Danilo Kiš, Dragan Jeremić, Stojan Čelić, Muharem Pervić (sudionika je bilo više, ali se nisu našli na stranicama tematskoga broja jer nisu pravodobno dostavili autorizacije) – *De/lo*, 17/1971, br. 5, svibanj 1971, str. 491-628.

Neposredno nakon održavanja skupa Milan Vlačić, kritičar dnevnika *Politika*, ovako je pisao: "Beograd to još nije doživio! Tokom (...) dve večeri, 24. i 25. februara, bezmalo osam časova trajao je razgovor trideset književnih kritičara o temi *Umetnost i revolucija* u povodu knjige Stanka Lasića *Sukob na književnoj ljevici 1928-1952*. Velika dansing-dvorana beogradskog Doma omladine (koji je organizovao ovaj simpozijum u suradnji s književnim časopisom *De/lo*) bila je premala da primi sve zainteresovane: oko četiri stotine sedišta bilo je zauzeto znatno pre početka razgovora a još približno toliki broj posetilaca, mahom mladih, satima je stajao na galeriji ili sedeo na stepenicama. Ne pamti se da je jednoj posleratnoj knjizi književno-teorijskog sadržaja bio posvećen dvodnevni simpozijum." (28. 2. 1971, str. 10)

ljeni: prepričao je ukratko, na jednome mjestu, sve svoje knjige. Sam je, na kraju, našao objašnjenje, ili opravdanje, što je prihvatio "jezik intervjuja": "komplicirano" je tako sveo na "prihvatljivo", a "zahvaljujući drugome" i on se "silio na razgovor". Morao je odluku uvjerljivo objasniti sebi, a i drugima, da ne ispadne nedosljedan i da ne povrijedi sve one koje je prije i poslije toga uporno odbijao. Nije ugrozio pisca koji sve kaže u knjigama.

Razgovori u Parizu

Mogao je i Stanko Lasić naći mnogo primjera među velikim europskim intelektualcima koji su redovno objavljivali svoja stajališta u novinama. Nobelovac François Mauriac bio je novinar koliko i književnik, drugi nobelovac Albert Camus također je pisao u novinama, ali samo kraće vrijeme, na kraju rata, Raymond Aron redovito, do kraja života, svi oni u Francuskoj, Umberto Eco u Italiji, i toliki drugi. U odnosu prema novinarima, Lasić je prakticirao Krležinu metodu – više su oni bježali od njega, u strahu od njegove veličine, nego što je on tjerao novinare od sebe, radi nekog intelektualnog komoditeta, a pogotovo zbog osjećaja veličine i nadmoći. Takvu crtu nije imao u svome karakteru. Nije se on zatvarao u svoj Gvozd, nije ga ni imao, ali novinari uglavnom nisu znali otvoriti njegova vrata koja i nije strogo zaključavao. Moglo se ući, pogodi li se dobar trenutak i s dobrom temom. Kao i Miroslav Krleža, i on je dugo smatrao da su intervjui za političare; oni imaju nešto potvrditi ili demantirati. Kad su se na Gvozdu pojavljivali Predrag Matvejević ili Boro Krivokapić, u drukčijoj ulozi i Enes Čengić, otkrivalo se da veliki pisac ima štošta važnoga reći i suštinski objasniti, i o sebi i o svome vremenu, i izvan knjiga. Od 70-ih godina i velike polemike s Vladimirom Bakarićem, Lasić je šutio skoro 20-ak godina, živio je i on između svojevrstnog azila i egzila, iako se nikad nije smatrao

disidentom, niti je htio da mu se pripisuju ikakvo disidentstvo. Zaokupljao ga je fenomen disidentstva, koji je on formulirao na svoj način: kako "od vjerovanja prijeći u racionalnost"? "Rijetki u tome uspijevaju, iskreno i temeljito, kao Milovan Đilas: od velikog komunističkog dogmate u kratko je vrijeme prešao na disidenta, od vjernika na nevjernika. Većina ljudi jednu religiju zamijeni drugom; od radničke klase prijeđu na naciju, od KP na HDZ!"³ Lasić se otvorao onako kako su se otvarale prilike u zemlji, kako se raspadao komunistički dijamat, s kojim je on davno raskrstio, da je mogao biti objektivan u radikalnoj kritici komunističke prakse. I kasnije, u oštroj kritici nacionalizma, kojeg je doživljavao kao opasnost za demokratsku i tolerantnu državu. Koliko je bio Hrvat, toliko je bio i Europejac, uvjeren da su to dva komplementarna a ne sukobljena identiteta. Dok je držao katedru u Nizozemskoj, u zemlji nije nastupao u medijima; istraživao je Krležino djelo i njegovu epohu i o tome pisao knjige koje su otvarale oči svima koji nisu htjeli biti slijepi, pored zdravih očiju. Boljševici u Partiji nisu ga voljeli; nije bio na njihovoj strani; simpatizirao je njihove žrtve, osobito Miku Tripala, u kojem je gledao nadu demokratske ljevice. Teško je podnosio slom Hrvatskoga proljeća, jer su se tako rušili i njegovi politički snovi da socijalizam nije osuđen na boljševizam. Sam je, u znak individualnog prosvjeda, napustio katedru na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, i otišao za lektora u Francusku. Zamjerao je Krleži što je olako prešao preko toga ispada. Ali, Krleža je bio njegova trajna slabost, ne samo stalna tema; nije bio samo krležolog, istraživač Krleže, bio je i uvjereni krležijanac, njegov pristaša. Dok su velikoga hrvatskog pisca u novoj hrvatskoj državi uklanjali različiti režimski trabanti, zbog njegovih ljevičarskih ideja, ali i pre naglašene jugoslavenske i titoističke orijentacije, najveći istraživač Krležina djela pitao se koliko njegova istraživanja ruše pisca Miroslava Krležu, koga je htio afirmirati, ne samo njegov kult, koji je želio (s)rušiti? Tko je znao (pro)čitati Krležu – bra-

Oproštaj od Stanka Lasića

Govor na Mirogoju,
20. listopada 2017.

Mirko Galić

Drage Jelena i Lea,
Poštovani prijatelji Stanka Lasića,
Dame i gospodo,

Da se danas ne opraštamo od Stanka Lasića, rekao bih da mi je čast govoriti o njemu. Ne mogu znati što bi on rekao na to što ću reći o njemu – da je jedan od najznačajnijih ljudi koje smo imali, najmudrijih, najobrazovanijih, najvrjednijih, najjednostavnijih. Mogu pretpostaviti da bi se opirao: nemojte pretjerivati, nisam ja tako važan! Ali, ako smijem “pretjerivati”, onda to mogu činiti zato što sam Stanka dobro poznavao, koliko sam to uspio u godinama, skoro desetak, redovitoga druženja u Parizu; ne znam je li bilo teme u koju nismo ulazili, i ne površno i površinski; s njim je svaka površnost bila nemoguća. Mogu to svjedočiti i zato što sam pročitao sve što je Lasić napisao, a što mi je bilo dostupno, knjige prije svega, a i brojne rukopise i pisma koja je prijateljima redovno slao; u njima je otkrivao sebe, svoje strepnje i tjeskobe, s kojima je živio, preokupacije, stavove, inte-

rese, očekivanja od svijeta koji ga je brinuo. Sigurno je još ostalo puno toga u rukopisima i u bilješkama koje je, dok je mogao, neumorno slagao, i koje tek treba valjano (pro)čitati. Znam da je radio, tj. čitao i bilježio i u “ležećem položaju”, kako je sam opisivao svoje stanje potkraj života, i kad je svima govorio da mu je zbog bolesti postalo teško pisati. U njegovoj radnoj sobi, među knjigama, na 5. katu u zgradi bez lifta, živio je Stankov duh, iako je tijelo otkazivalo duhu. Čitao je i bilježio, misli i podatke, na malim papirima, na krpicama zapravo, koje je lijepio po radnim bilježnicama. Bio je sistematičan: ni jedan dan kod njega nije prolazio bez crte, dok su ga ruke služile. Kad je prestao pisati prijateljima, ili na dopisnici ili u “pravome” pismu, počeo je kraj.

Imao sam sreću upoznati i poznavati pisca, ne samo njegovo djelo: čovjeka, zapravo. Stanko Lasić bio je jednostavan, običan, neopterećen svojim profesorskim statusom, ni vebnim djelom. Dok bi sjedio u Café-Cluny, u srcu Pariza, prije nego što je i ta intelektualna kavana komercijalizirana, iz njegova tihog, nekad jedva čujnog govora, izvirala je intelektualna snaga i moć, pamet i mudrost, znanje i erudicija. Nikad nije držao monologe, bio je radoznao i otvoren intelektualac, strpljiv sugovornik i dobronamjran čovjek. Pazio je na to da čuje mišljenje svoga subesjednika, pa mišljenje na mišljenje ... I tako su se sastanci bez dnevnoga

reda protezali na po nekoliko sati, i svakoga tjedna, obično u isto vrijeme, u petak potkraj radnoga dana. Nikad to licem ili tonom u glasu, koji je bio spor, i mogao je izgledati monotonim nekome tko ne bi pratio što govori, nije otkrivao, ali Stanko je bio izrazito kritičan u gledanju na svijet oko sebe, osobito na politiku. Nikad svoju kritiku nije izražavao nametljivo ili agresivno; sumnje su ga ograničavale da dovede u pitanje legitimitnost drugoga i drukčijeg stava. Ako je to demokratsko svojstvo, bio je uzorni demokrata.

Od Stanka Lasića moglo se mnogo naučiti; bio je iznimni erudita, pisac koji je obarao svoje “hrastove”, da ne prerastu u mitove koji će opterećivati sljedeće generacije. Napisao je knjige, među najvrjednijima koje su u Hrvatskoj objavljene, a sam je bio knjiga: trebalo je samo znati otvoriti pravu, zapravo prvu stranicu, i otvarati dijalog s vremenom, u koji je on uvodio. Da nije napisao ništa nego *Sukob na književnoj ljevici*, Lasić bi zadužio jednu generaciju kojoj je u vrijeme jednoulmlja otvarao oči da ne bi upadala dublje u boljševizam. A s istraživanjima o Miroslavu Krležu, podebljao je fond svojih zasluga za hrvatsku politiku, ne samo za hrvatsku kulturu.

U vremenima tjeskobe, koja ga je i inače stalno opterećivala, nije gubio nadu, niti je druge na to pozivao. Ne bi se možda reklo,

nio se Lasić – taj nije mogao koristiti njegovu *Krležologiju* za obračun s Krležom, pogotovo ako ni njega nije čitao. Mnogo opisivana slika njihova oproštaja na Zrinjvcu nije dokaz Lasićeva raskida s Krležom, nego ilustracija spora zbog njegova koketiranja s režimom, s Titovom vlašću. Fragmentarno u razgovorima, a cjelovitije u intervjuu u *Nedjeljnoj Dalmaciji*, Lasić nema nikakvih dvojbi o Krležinom stavu prema Hrvatskoj. “Krleža je bio najdublje zaokupljen opstankom hrvatskoga naroda”; “u svojim romanima pita se o mogućnostima hrvatskoga naroda i o povijesnim kontradikcijama uopće”; “samostalnost hrvatskoga naroda, pravo na kulturu, jezik, gospodarstvo, policiju, pravo na svoju državu i svoj prostor trajni su Krležin stav”.⁰⁴ U Lasićevoj interpretaciji, Krleža nije ni ideolog, još manje apologeta hrvatstva, ni političar, koji ne razlikuje borbena sredstva od hrvatskoga cilja. “Za razliku od drugih povijesnih aktera, on (Krleža) svoju konstrukciju o hrvatskoj državi ne gradi na mitovima nego na kritici i na rušenju mitova”, tumači Lasić. “Ako je u našem javnom životu postojao čovjek koji je sumnjao u sve, pa i u sebe, to je bio upravo on, Krleža”. Opsjedale su ga ne samo sumnje, nego i strahovi. “Njegovi su snovi bili ispunjeni ovim sadašnjim klanjima, razaranjima, mržnjama, silovanjima, protjerivanjima,

lažima, mitovima”.⁰⁵ Eto objašnjenja zašto Miroslav Krleža nije odgovarao onima koji su se služili najgorim sredstvima koje je on mogao anticipirati, dok je Jugoslavija bila na životu. Stanko Lasić je, i u svojim knjigama i u razgovorima, pamtio kako se Krleža ponio oportunistički ‘72., ali nije zaboravljao da je ostao iza *Deklaracije o hrvatskom književnom jeziku* i kad su mu ispod nogu izvukli tepih Centralnoga komiteta. Pisci su potpisali Novosadski sporazum “ne trepnuvši okom”, a kad su vidjeli kamo to vodi, “jezičnome unitarizmu i dominaciji jedne varijante, jer ima iza sebe najbrojniju naciju i aparat države, potpisali su Deklaraciju”! Tomislav Ladan mi je, koliko puta u razgovorima na Prislavlju, tvrdio da je ideju o Deklaraciji podržavao i Vladimir Bakarić, i da zbog toga što se negira ta činjenica, nije odlazio na njezne obljetnice, koje su se redovno slavile poslije ‘90. Nije Lasiću uputno spominjati Bakarića, i još u pozitivnome kontekstu, ali je njegov osjećaj za objektivnost prevladavao nad svakim osjećajem zlopamćenja. “Moguće je da je Bakarić pokrenuo ili podržavao Deklaraciju. On je imao svijest o hrvatskome identitetu”.⁰⁶ Mnogo se buke, a sasvim suvišno i nepotrebno, diglo kad je Lasić, nakon raskida s Jugoslavijom, rekao da je srpski jezik za Hrvate “strani jezik, kao i bugarski”. Bi li tako zaključio i Miroslav

⁰⁴ Mirko Galić: *Zrcalo nad Hrvatskom; Pariški razgovori 1992-1993*, priredio Ivo Žanić, izdanje *Nedjeljne Dalmacije*, Split, 1994, str. 221. ⁰⁵ Mirko Galić: *Zrcalo nad Hrvatskom*, str. 224. ⁰⁶ Razgovor sa Stankom Lasićem, Café Cluny, 2. 4. 1996.

ali bio je optimista. Plašio se jedino smrti, a prije toga i bolesti. A često je pričao, pa i pisao, o temi koju mnogi, osobito pesimističniji ljudi, obično izbjegavaju. Pažljivo je pratio prilike u Hrvatskoj, strahovao da bi generali mogli do kraja izgubiti razum, ali nikad nije pokazivao ni najmanju dvojbu imaju li Hrvati pravo na svoju državu i da li su na pravome putu. Pitao se, jedino, hoće li još jednom pokazati da nisu zreli da upravljaju sami sobom, iako je pravio temeljnu razliku između "one Hrvatske" koja je bila uvezena i uvedena silom, da i sama zavede silu, i današnje Hrvatska koja postupno usvaja demokraciju. Bojao se i krive slike o Hrvatima, koja se širila i u francuskoj politici, na samome njenom vrhu, da su Hrvati barbari, narod ratnika. Nije dočekao osnivanje Hrvatskoj instituta, ili Kulturnoga centra u Parizu, za koji se zauzimao, koliko je mogao s autsajderskih intelektualnih pozicija: bio je uvjeren da bi to promijenilo sliku o Hrvatima, u korist kulture. Plašio se i samih Hrvata, osobito kad bi nacionalizam dolazio do riječi: jesu li sposobni vladati sobom u vlastitoj državi? Jesu li, čak i to, zreli za državu? Za Jugoslavijom nije žalio, znao je da je to, i prvi i drugi put, bila etapa prema nacionalnom osamostaljenju. Htio je, međutim, kao i svaki humanista, da Hrvatska bude uzorna država slobode i prava.

Iza profesorske, akademske superiornosti, koju je više volio skrivati nego isticati,

stajao je obični, skoro svakodnevnii čovjek, koji je brinuo za druge ljude koje je poznao i volio, za njihove radosti i tuge, uspjehe i probleme. Uživao je u tome da može pomoći drugima i brinuti tuđe brige. Volio je životinje, osobito pse (što se, obično, tumači kao sigurni znak ljubavi prema ljudima): u svakome razgovoru, ili u pismu, Stanko je obavezno pitao za Frenkija, crnoga labradora koji je i njemu ušao pod kožu. Posebno je bio osjetljiv na nepravde, na nasilja, na iskaze mržnje. A pogotovo kad bi dolazili s hrvatske strane; silno mu je bilo stalo do toga da Hrvati pokažu da su Hrvati – kad su, napokon, dobili svoju državu – europski narod. Bio je uvjereni Europejac, formiran na najboljim duhovnim i političkim tradicijama prosvjetiteljstva; bio je i oštri kritičar europske politike koja je, nebrigom, dopustila masakr na svome tlu, iako je poslije II svjetskog rata obećala svečano: "Nikad više!"

Privilegija je bila godinama se moći družiti, razgovarati, najčešće slobodno raspravljati, o svemu, s čovjekom takve intelektualne snage, a opet krajnje skromnim, kakav je bio Stanko Lasić. Bio je skroman zato što je bio velik, što je znao da veličina obvezuje. Moglo se činiti da sve zna, a on se vladao kao da zna koliko ne zna. Pretencioznosti nije u njega bilo ni kad bi izlagao o Krleži, što je izučavao čitav život. I on je postojao zato što je sumnjao. Krasila ga je točnost,

nikad nije zakasnio ni jednu minutu: cijenio je vrijeme, svoje i tuđe. Nije, opet, bio tako programiran da stalno gleda na sat, iako je mogao imati važnijeg i pametnijeg posla nego da u Café Cluny pretresa probleme svijeta s jednim radoznalim novinarom. Da je bio krut, ne bi napisao tako veliko i bogati djelo; da nije bio uporan, ne bi uspio napisati pravu kolekciju svojih knjiga, pročitati i proučiti, provjeriti i nadopuniti, biblioteke koje su prije njega drugi napisali. Od njega se moglo naučiti što je to profesionalna, pa i profesorska disciplina, što je to etička strogost a što politička neovisnost. Za njega se može reći da ostavlja veliko nasljedstvo, na provjeru i izučavanje.

Od Stanka Lasića želim se, na kraju, oprostiti najjednostavnije što mogu, u njegovu stilu – da mu zahvalim, ne samo u svoje ime, što nas je obogatilo svojim velikim i neiscrpnim djelom koje nam ostavlja na brigu. Da i dalje možemo učiti kako se uči. To će nas uz njega i dalje – uvijek – vezati, da ne bismo zaboravljali čovjeka, mislioca i pisca, koji nas je formirao i kad možda nismo do kraja bili svjesni njegovog utjecaja. Najveći i najvažniji krležijanac i krležolog, odsad će se otvarati s andrićevskom šifrom: Pisac piše dok čita. Lasića treba čitati da bi se moglo pisati.

Hvala još jednom, i posljednji put, dragi naš Stanko!

Krleža, koji je govorio o "jednom jeziku koji Hrvati zovu hrvatskim, a Srbi srpskim"? Što se Lasića tiče, on je striktno pazio na to da jezik obilježava svaku naciju i svaku državu, i da u određivanju odnosa hrvatskoga i srpskoga jezika u novim prilikama treba uvažavati sve tri bitne razine: povijesnu, lingvističku i političku. "Samo se tako može izbjeći da jezik ne postane sredstvo novih nacionalističkih razračunavanja".⁰⁷

Kad se 90-ih godina rušila Jugoslavija, progovorio je u javnosti, dostojanstveno i temeljito, kao što je to dotad činio šutnjom. Njegova je duga šutnja također bila govor. Bio je uvjeren da se krizom Jugoslavije na dramatični način otvorilo "hrvatsko pitanje" i da ni on ne može ostati sa strane. "Jugoslavija nije bila dobra", tumačio je u brojnim razgovorima, i ponovio i u intervjuu, "ali je nije bilo moguće izbjeći". Prva je Jugoslavija bila nepravedna; jesu li Hrvati imali druge mogućnosti, a da ne budu veće žrtve? Što bi bilo s Hrvatskom da 1918. na kraju Prvog svjetskog rata nije stvorena Jugoslavija? Bila bi raskomadana, kao Mađarska. I na drugu Jugoslaviju gleda kao na neizbježivu posljednicu Drugog svjetskog rata: što bi bilo 1941. da nije bilo komunisti koji su povelili pokret otpora? Što bi bilo 1945. poslije sloma

NDH-a da nije bilo komunističkoga antifašizma? Donio je, istina, veliko zlo poslije rata, ali i Hrvatsku republiku. Uoči prvih višestranačkih izbora 1990. vratio se iz Zagreba s uzbuđenjem, ali i sa zabrinutošću: što će biti s Hrvatskom? Videći na Tuđmanovu mitingu "energiju pobjednika", bio je siguran da će HDZ pobijediti, ali je u toj silnoj energiji vidio i "opasnosti pretjerivanja" koju je opisivao kao "političku sirovost" i "duhovni provincijalizam".⁰⁸ Često se u razgovorima vraćao na složeni odnos Tuđman-Krleža, kao odnos između politike, koja hoće sve i odmah, i uma, koji se plaši brzine. Lasić je priznavao Tuđmanu zasluge u stvaranju države, ali nije imao razumijevanja za popuštanja koja je činio dijelu svoga nacionalnog pokreta, oslonjenog na poraženu ustašku ideologiju, u zemlji i u inozemstvu. Kao što je Hrvatsko proljeće mjerio s aspekta demokracije i pojedinca, a ne naroda i vlasti, tako je i 90-ih godina gledao na stvaranje hrvatske države, s gledišta ostvarenja slobode, ne samo nove povijesne šanse za hrvatski narod. Ne odričući Franji Tuđmanu ono što je njegovo, zasluge za osnivanje države, a što nijedan drugi političar toga doba nije bio kadar izvesti, visoko je cijenio "kopernikanski obrat" koji je u HDZ-u poslije Tuđmana napravio Ivo Sanader (iznenađen je i on bio njegovim naglim odlaskom i optu-

⁰⁷ Razgovor sa Stankom Lasićem, Café de Poste, 8. 6. 2008. ⁰⁸ Razgovor sa Stankom Lasićem, Café Cluny, 23. 4. 1991.

žbama koje ga otad prate). “Jedan divlji, polu-primitivni, populistički pokret, preoblikovao je u stranku, prihvatljivu i Europi i Hrvatskoj. Nema više ognjištaraca, kamenjara, sirovih nacionalista, koji su u njoj dominirali; to je postala stranka koja prihvaća različitost, zagovara toleranciju, suživot, otvaranje...⁹ Sve suprotno onome što je Franjo Tuđman zagovarao i radio”. Kao predsjednik Vlade, Sanader je uspješniji, hrabriji, vještiji od Ivica Račana. Ali, kao šef oporbe, bio je mnogo štetniji i lošiji od Račana, koji je imao vrlo odgovoran odnos prema nacionalnim interesima. Imao je Lasić izrazito pozitivan stav o Ivici Račanu, državljaniku i političaru, toliko da je tvrdio da je bio “savjest Hrvatske u jednome periodu”. Htio ga je sresti, imao je i dogovoreni sastanak; Račan je umro a da se nisu uspjeli sastati. Bilo mu je žao: nije bio pozitivan prema Račanu iz ‘72., kad je sudjelovao u rušenju Proljeća, ali je pozitivno cijenio njegovu ulogu u Hrvatskoj, osobito 90-ih godina. Bio je saveznik u stvaranju države, ali i protuteža autokratskome Franji Tuđmanu i njegovome nacionalizmu.¹⁰

Skroman stan u Rue d'Arras

Od Stanka se Lasića moglo naučiti da u svim događajima, velikim i malim, jasnim i nejasnim, prošlim i sadašnjim, pozitivnim i negativnim, treba tražiti smisao. Valjalo je imati energije i motivacije pa svakoga petka u pet sati poslije podne, s ponekim prekidima, uglavnom zbog odmora, službenog puta ili privatnoga izbivanja, u Café Cluny satima raspravljati, i ne o bilo čemu i ne bilo kako: Stanko je držao visoku razinu razgovora, čak i kad smo razgovarali o banalnim stvarima. Nikad to nije bio trač, često smo razgovarali o knjigama koje smo (pro)čitali, i u tome ga nije bilo moguće slijediti, jer je on u to vrijeme puno više čitao nego što je pisao, a najčešće o politici: hrvatskoj, koja se mučila da se izbori za svoje pravo; francuskoj, koja je mučila druge, najviše Hrvate, izrazito jednostranim, prosrpskim držanjem, i o Europi, koja je neodlučnošću nagrađivala agresore. Lasić je često bio ljut: kako obrazovani čovjek, vrhunski intelektualac kakav je bio François Mitterrand, može stajati iza agresivne i sirove politike Slobodana Miloševića? Tuđman je nacionalizmom izazivao animozitete, osobito kod francuskoga predsjednika, vezanog politički uz Jugoslaviju, a emotivno, uz Srbiju (“naša saveznica”). Mirni Stanko Lasić uzrujao bi se svaki put kad bismo se zaustavili na Mitterrandovoj uvredi – iz neznanja ili s namjerom, pitanje je i sada – da su Hrvati bili “saveznici nacista”, a da ni jednu riječ nikad nije rekao o hrvatskome doprinosu antifasizmu. To su bile rijetke teme kad bi Lasić podigao glas i ubrzao mirni i jednolični govor. Dolazio je na razgovore obično smiren, spuštao bi se u Café Cluny na svoje noge, iz rue d'Arras, gdje je stanovao na petome katu, i Bulevardom Saint-Germain stizao minutu prije, a nikad minutu kasnije, a ja sam, generaciju mlađi od njega, dolazio javnim prijevozom, sa zapadnoga ruba grada. Ostajali bismo koliko je trebalo da napravimo *tour d'horizon* oko

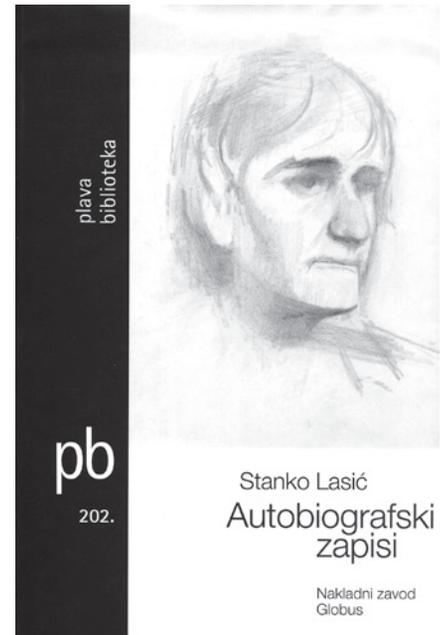
tema, ne samo književnih, gdje je on bio doma, nego i političkih, koje su nas podjednako zaokupljale, s obzirom na dramatična zbivanja u Hrvatskoj i previranja u Europi. Održavali smo redovna druženja sve dok je meni trajao dopisnički mandat (1997), i obnovili ga deset godina kasnije, kad sam se u Pariz vratio u drugoj ulozi, Veleposlanika Republike Hrvatske. Tad je već sve bilo drukčije, Café Cluny je promijenila karakter, nije više bila intelektualna kavana, proširila je usluge i imala druge goste, više turiste, koji su krstarili Latinskom četvrti, nego Francuze, koji bi tamo dolazili na intelektualne razgovore: nije više bilo dovoljno popiti kavu, ili sok, ili *sandwich*, kojim se Stanko često gostio, umjesto večere, trebalo je pojesti barem pizzu, pa smo morali preseliti razgovore u Café de Poste, bliže Lasićevu boravištu. Kad su nastali njegovi problemi s kičmom, službeno bi ga vozilo, dok je i to mogao podnositi, dovozilo do Veleposlanstva; ostajao bi sat, rijetko dva, za više nije bio raspoložen. A kad je postao nepokretan, poslije loma bedrene kosti, posjećivao sam ga u njegovu skromnom stanu u ulici koja nosi naziv prema gradu u kojem je rođen jedan od vođa Francuske revolucije Robespierre (Arras). Drvene, strme i zavojite stepenice bile su naporne i za zdrava čovjeka, škripale su na svaki korak, toliko su bile derutne; penjati se bilo je teško, spuštati se još teže. Stanko je živio u nadi da će ga fizioterapeuti osposobiti da može ponovno hodati, i da će vlasnici zgrade podići lift, da se može bezbolno spuštati u grad. Prohodao jest, ali nedovoljno da i sa štakama izlazi na ulicu kad hoće, i bez pratnje, kao prije nesreće na pariškom kolodvoru; nije doživio dizalo u svojoj zgradi, pa je bio osuđen na svojevrsni zatvor u vlastitome stanu. Bio je to jednostavno, ali ukusno uređeni stan, kako to mogu dvoje pisaca koji nisu težili raskoši. Mala radna, i ujedno spavaća soba, obični ležaj, mali stol i puno knjiga na stolu i na policama; to je bio pariški ambijent u kome je Stanko Lasić stalno prebivao nakon preseljenja iz Amsterdama. Janine Matillon, književnica i prevoditeljica (M. Krležu, D. Ugrešić, među ostalim), počastila bi čajem, i poslije nekoliko uglavnom kurtoaznih riječi, diskretno se povlačila: razgovor se sve više kretao oko fizičkih muka, s kojima se morao boriti. Podnosio je hrabro. Dok je mogao, čitao je i pisao u sjedećem položaju, za stolom ili na kauču; kad mu je to postalo bolno, radio je u “ležećem položaju”, ali je radio sve dok je mogao micati prste. Ako od njega nije stigla razglednica mjesec dana, trebalo se zabrinuti; a s vremenom su stizale sve rjeđe, da bi u 2015. prestale dolaziti. Bio je to znak da je nastupio početak kraja.

Teško je bilo platiti račun

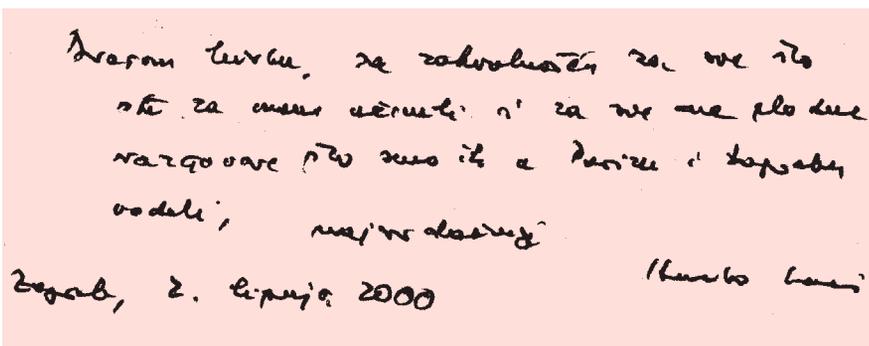
Oprostili smo se na samome kraju 2012. godine, bez riječi, s pogledom koji je sve govorio; ja sam završavao svoj diplomatski mandat, i vraćao se u Zagreb, a da nisam bio siguran da ćemo se ikad više vidjeti, a on je, već izmoren bolešću i neostvarenim nadama u oporavak, gledao u budućnost koje se plašio. Rijetko je

Stanko Lasić je bježao od kamera i foto-aparata. Na taj je način štutio svoju privatnost od javnih pogleda. Jednu od rijetkih fotografija dopustio je prilikom intervjua za tjednik *Globus*, koji je dao u povodu izlaska *Autobiografskih zapisa* (2000. godine). Tad je autoru dao i posvetu na početku knjige, svojim karakterističnim sitnim rukopisom kojim se koristio u brojnim pismima koja je redovno slao prijateljima (MG)

Naslovna stranica knjige *Autobiografski zapisi*, Nakladni zavod Globus, Plava biblioteka br. 202, Zagreb, 2000, 660 str, urednici: Miroslav Šćel i Tomislav Pušek, grafička oprema: Maja Franić, ilustracija: Josip Vaništa: *Portret Stanka Lasića 1984.*

Lasićeva posveta Mirku Galiću upisana na treću stranicu knjige, 2. lipnja 2000.

govorio o smrti, a često o bolesti. Nakon prve operacije kičme u jednoj pariškoj bolnici, razočaran što se ne osjeća bolje, i što mora i drugi put pod nož, pitao me mogu li ga povezati s Joškom Paladinom; cijenio je i on hrvatskoga neurokirurga visoke međunarodne reputacije, ali ga nije osobno poznao. Nije, svemu usprkos, gubio povjerenje u medicinu, a kako pariški liječnici nisu bili uspješni u njegovu slučaju, tražio je pomoć iz Hrvatske. Zbunjivalo ga je, pa i obeshrabrivalo, što su francuski stručnjaci razlomili operaciju kičme u dva dijela; da li za to da pacijentu smanje muke ili sebi povećaju honorar, ni on nije bio siguran. Uglavnom, tražio je novu šansu. Kako je Paladino baš u to vrijeme (2009) dolazio u Pariz, sastali su se (i upoznali) u Rezidenciji Veleposlanika, i tom je prilikom, na osnovi medicinskoga *dossier*a, naš kirurg preporučio da Lasić ode na drugu operaciju u Bordeaux, kod njegova prijatelja, koji operira posebnom metodom, s pomoću nove, moderne tehnike. Operacija je trebala biti podnošljivija, a oporavak brži i lakši. Sve je bilo dogovoreno, i termin operacije, ali do nje nikad nije došlo: na željezničkom kolodvoru Montparnasse, dok je čekao ukrcaj u vlak za Bordeaux, oborila ga je jedna putnica, dok je žurila s teškim koferom u ruci. Od jednoga zla, nastalo je drugo, veće. S prijelomom bedrene kosti, mjesecima je bio nepokretan; umjesto da liječi kičmu, morao je ponovno učiti hodati. U jednom pariškom stacionaru, osposobljavali su ga za prve korake, prije nego što se vratio u svoj dom, zaliječen ali ne izliječen. Tko ga je dolazio posjetiti, dok je bio smješten u dobro uređenom stacionaru, mogao se uvjeriti da se osoblju uvukao pod kožu: brinuli su o njemu, reklo bi se i posebno brinuli. Bio je *chou-chou* osoblja. Ali, u svemu postoje granice (ne)mogućnosti. Ni sa svom jakom voljom, i velikom pažnjom, nije se uspio vratiti na stanje prije loma.

Pažnju drugih ljudi Stanko je zasluživao vlastitom pažnjom koju je iskazivao prema svojoj okolini, prema prijateljima s kojima se družio, prema prolaznicima, prema svakome. Po svemu, pripadao je tipu ljudi za koje se može opravdano reći da su stvarno ponizni, skromni, radišni. Nije se rasipao, ali s njim u društvu teško je bilo platiti račun; u Zagrebu i u Parizu bio je na svome terenu, ni jedan razgovor nije mogao početi a da nije pitao o obitelji, o zdravlju, o poslu, o problemima, o uspjesima. Nosio je tuđe probleme, iako je sigurno imao dosta: o njima nikad nije pričao. Vremešni crni labrador Frenki i njemu je bio prijatelj, skoro da nije bilo pisma a da nije pitao za njega. Kad bi dolazio u Zagreb, dok sam bio na HRT-u, obavezno se javljao, nastavljali bi razgovore, najviše o Parizu i o Francuskoj, o novim knjigama, izložbama, predstavama, ali i o Hrvatskoj, osobito o njenim europskim šansama. Uspio me uvjeriti da se angažiram u Europskome pokretu, iako se on, pošto je predao predsjedničku palicu, sasvim udaljio. Bježao je od politike, da ga ne bi zarobila. S grupom hrvatskih intelektualaca u inozemstvu (Krešo Krnjević, Jure Šutija, Milan Simčić, Mirko Grmek ...) djelovao je 90-ih godina u Demokratskoj inicijativi, koja se sastajala i u Parizu. Nije to bilo nikakvo tajno društvo, više debatni, akademski klub koji je htio biti na usluzi Hrvatskoj, zabrinuti zbog stanja ljud-

skih prava. Znao je reći da Hrvatska nije problem, ali je problem stanje sloboda u Hrvatskoj. Suetni predsjednik Tuđman doživio ih je kao konkurenciju, pa su, razočarani, prestali sa savjetima. Lasić nije volio konflikte, pa ni političke. Hrabrio bi me u momme, činilo mi se često, sizifovskome poslu na Prisavlju, pa ponovno u Parizu, dok sam bio na dužnosti veleposlanika. Uvijek je to činio na svoj način, kao u jednome pismu iz 2000: "Vi dobro znate moj odgovor na sve krize koje čovjeka mogu zadesiti: rad i upornost"!

Velikanovićev prijevod Cervantesa kao "livre de chevet"

Razgovarali smo redovito, dugo i temeljito, koliko sam ja u tome razgovoru mogao biti temeljit, tj. ravnopravan intelektualcu njegova formata. Meni se činilo da sam ja s njime, ili on sa mnom, svejedno, stvorili neku vrstu ekskluzivnoga kružoka, pošto više nije imao studente. Meni je bio profesor, u momme studiranju koje u Parizu nisam nikad prekinuo, ni završio. Studij se odvijao u Café Cluny, za stolom na drugome katu, ako nije bio zauzet. Razgovor bez dnevnoga reda i na neodređeno vrijeme, po nekoliko sati obično, samo smo jednom ograničili kad smo fiksirali teme za potrebe intervjua za *Nedjeljnu Dalmaciju*. Bio je gost u sklopu redovne tjedne serije razgovora s 50-ak francuskih, hrvatskih, srpskih, bošnjačkih ... intelektualaca, iz koje je nastala i posebna knjiga *Zrcalo nad Hrvatskom*, kojoj je Stanko Lasić bio jedan od promotora u Gradskoj kavani u Zagrebu (1994). Imao je neke zabilješke, ali je uglavnom govorio iz glave, puni akademski sat. Organizatori su snimali, ali ništa, na žalost, nije ostalo zabilježeno na traci. Prava je šteta da je tehnika lišila naše novinarstvo, pa i kulturu (neću reći i politiku, jer to njoj ionako ne bi mnogo značilo) izvanrednoga eseja o njegovoj omiljenoj temi položaja čovjeka između slobode i nužnosti; o egzistencijalnoj tjeskobi intelektualca koji je istodobno i vjerovao i sumnjao; o dvojabama čovjeka koji je bio svjestan da njegov narod dobiva, napokon, povijesnu priliku da konstituiru svoju državu i pod svojim imenom uđe u Povijest, i sumnji da li je za to zreo; o nadi jednoga Hrvata da Europa neće ostaviti na cjedilu njegov narod, i o strahu da se to upravo događa Hrvatskoj. Kasnije će, u jednome pismu iz Klanjca, gdje je uživao u šetnji šumom, u nekoliko vrijednih knjiga i ljudi koji ga vole i koje on voli, sublimirati svoje varijacije na te teške teme na jednom klasičnom, možda prividno izrabljenom primjeru: "Ne znam kako je došlo do običaja da ovdje čitam uvijek Cervantesa, ali je prijevod Ise Velikanovića (u izdanju iz 1942, sa slikama Gustava Doréa), postao moj 'livre de chevet'. Uvijek se iznova divim kako su u tom djelu najobičnije gluposti dignute na nivo najviše spiritualnosti, kao čežnja što je ja u svojim knjigama zovem žudnjom za apsolutom. U svakom od nas živi antiteza kao u ova dva viteza."

Nedostajala je i Stanku Lasiću Café Cluny, ne samo razgovori u njoj, koje mi je uvijek spominjao, nego i kao mjesto razgovora: intelektualni Pariz živi u kavanama, a ova, "naša", kako je

familijarno govorio, samo je nekoliko stotina metara udaljena od Deux Magots, gdje je Sartre poslije rata držao svoje kružoke. Isticao je to u mnogim pismima, koje je slao dok je još mogao pisati: unutra inspirativna tišina, a vani mravinjak, na uglu dvaju prometnih bulevara, St. Germain i St. Michel. Vlasnici su, u dugoj stanci između moga odlaska s dopisničke dužnosti i povratka na diplomatsku funkciju, i tu parišku kavanu podredili zaradi, profitu, pa se više nije moglo satima u njoj sjediti, a da se samo popiju dvije kave. Trebalo je više trošiti. Nastavili smo u nedalekom Café de Poste, sasvim jednostavnoj pariškoj kavani, za prolaznike a ne za birane goste, bliže njegovu boravištu u ulici koja je nosila ime po gradu (Arras), u kojem je rođen jedan od vođa Revolucije Robespierre (Pariz ima problema s nositeljem francuskog terora kao i Bandićev Zagreb s Titom). Ambijent je bio drukčiji, mračniji, neudobniji. Tako se kretalo i raspoloženje, uvelike određeno bolešću, koja se nije mogla zaobilaziti. Brinulo ga je: kamo ide Europa? A još više: kamo ide Hrvatska? Lasić je bio humanista, koji je raskrstio i s osobnom revolucionarnom fazom (ili frazom), da bi se mogao saveznički odnositi prema bilo čijem i bilo kojem pravnom i političkom nasilju. Čovjek njegova znanja, mudrosti i iskustva zna da ne postoji samo jedno objašnjenje ni za jasne, ili naizgled razjašnjene stvari. Nakon jednog razgovora o nasilju u politici, poslao mi je poštom – ne čekajući sljedeći sastanak – knjigu koju je o francuskoj povijesti napisao Jacques Bainville, po uvjerenju rojalista, jedan od političkih vođa nacionalističkog pokreta Action française (uz Charlesa Maurrasa i Léona Daudeta), po statusu i utjecaju član Académie française; da vidim da François Furet ili Fernand Braudel nisu jedini izvori za razumijevanje francuske povijesti, da ima i drugih i drukčijih pogleda, za koje treba znati i koje je potrebno konzultirati, prije zauzimanja stava. Od njega sam naučio što je to pluralnost mišljenja, što je to vremenska distanca, što je to politička neovisnost, što je to profesionalna radoznalost i što je to etička dosljednost. Nitko ne može sumnjati Lasića za simpatije prema nacionalizmu, francuskome ili hrvatskome, svejedno. Ali, kao misleći čovjek smatrao je važnim, čak i nužnim, preporučivati različite izvore za razumijevanje političke povijesti, uključivo i njena desna i lijeva skretanja; ne da se postane fašistom, nego da se izbjegne novi pad u fašizam, ne da se vraća staljinizmu, nego da se otkloni svaka mogućnost njegova povratka.

Nismo narod barbara i ratnika, nego modernih pojedinaca

U svakoj prilici, pa i kad se radilo politici, ili osobito tada, Lasić je govorio da se Hrvatska najbolje brani kulturom. Osjećao je i kao osobnu uvredu kad je, pod Mitterrandovim uplivom, u Parizu u jeku napada na Hrvatsku održana konferencija o “plemenskim sukobima na Balkanu”. Francuzi nisu tada znali dovoljno, mnogi nisu znali ništa, o Hrvatima, o hrvatskoj povijesti i kulturi, o njenoj mediteranskoj i srednjoeuropskoj baštini, ali i o zapadnim duhovnim i političkim korijenima. “Kultura je najja-

ča hrvatska karta. Politika ide sama od sebe, novac ide gdje su interesi. A kultura zahtijeva vremena, energije i novca”. S “kulturom u Europu”, to je bio njegov program: četiri gorostasa, kako je klasificirao Francusku, Njemačku, Veliku Britaniju i Italiju, “drže aristokratski odnos prema malima”. Hrvatska mora dokazivati da Hrvati “nisu barbari, divljaci, narod ratnika, nego intelektualaca, pisaca, modernih pojedinaca, čija su se djela taložila do visoke vrijednosti koju treba pokazivati drugima”. Čast Berlinu, Londonu i Rimu, ali za Hrvatsku je Pariz centar Europe. Uz Pariz su vezani svi veliki hrvatski umovi, stvaratelji: ili su bili u Parizu, ili su se inspirirali Parizom.¹¹ Kad god je mogao, izlagao je i branio ideju o Hrvatskome institutu ili Hrvatskom kulturnom centru u Parizu, ne samo za potrebe Francuske, nego cijele Europe. Dizao je visoko svoj projekt: “Tu bi se mjerilo što vrijedi a što ne vrijedi!” Kad je predsjednik Republike Stjepan Mesić (17. prosinca 2007) službeno posjetio Francusku, Stanko Lasić je bio jedan od intelektualaca koji je pozvan – i koji se i odazvao – da državničkoj posjeti dade obično zapostavljenu dimenziju kulture. U razgovoru s predsjednikom države sudjelovali su sve sami solisti, Radovan Ivšić, koji u nadrealističkoj tradiciji ne priznaje institucije, Annie le Brun, koja odbija državne počasti i odlikovanja i koja je u ime svoje slobode odbila članstvo u prestižnom Institut de France, Ivo Malec je tom prilikom zagovarao “kulturnu politiku velikih gesta”. “Što će Hrvati dolaziti u Pariz svirati Mozarta, Beethovena ili Debussyja. Imaju Francuzi bolje orkestre i svirače. Ovdje prolaze kreativnost, talent, inovacije, svježina”. Stanko Lasić opet je branio ideju Hrvatskoga centra ili instituta. “Ne u Rimu, tamo vlada mediteranski diktat, ne u Berlinu, tamo je germanska arogancija, ni u Londonu, tamo je anglosaksonska kuhinja. Pariz je duhovni centar Europe i svijeta, iako je to prestao biti po novcu s kojim raspolaže”. Nitko od novinara, koji su pratili Predsjednika, nije došao na taj razgovor. Ili nisu prepoznali da je kultura rijetko na državničkome programu, i da je susret s intelektualnom dijasporom po tome događaj, ili su ga prepoznali pa su ga ignorirali?

Uz Lasićeva nastojanja da približi hrvatsku kulturu Francuskoj vezan je još jedan neuspjeh. Znao je dobro da su Hrvati “bili i ostali pijuni na povijesnoj ploči”, ali nije prihvaćao da igraju samo crnim figurama, ni da se pasivno brane, čekajući što će veliki napraviti za njih. Naspram “imperijalizmima iz susjedstva”, mađarskom, talijanskom i srpskom, nije nade polagao ni u “pravaški stoicizam”, ni u “nacionalistički paternalizam”; kulturu je smatrao trajnom hrvatskom kartom u borbi protiv imperijalnih posezanja. Koliko je mogao, bez ostatka je podržavao projekt Kulturne sezone u Francuskoj *Croatie, la voix*; fizički više nije mogao nazočiti ulasku hrvatske kulture u Louvre, Musée Rodin, Musée Cluny (u susjedstvu spomenute kavane), Comédie-Française ... tijekom jeseni 2012. godine, ali je u tome vidio dobar put kojim Hrvatska treba ići, ne samo u Parizu, da se odupre ignoranciji i aroganciji velikih kultura. Nitko to neće učiniti za Hrvatsku, ako to ne učini sama. Za “mali Goethe institut” zauzimao se

¹¹ Razgovor sa Stankom Lasićem, Café de Poste, 28. 9. 2007.

otkako se doselio u Pariz; za *Hrvatsku biblioteku*, čim je za nju čuo. Stanko se Lasić bio oduševio za projekt *Hrvatske biblioteke* koja bi se izdavala u okviru slavnoga Gallimarda, i u nekoliko godina predstavila 20-ak najpoznatijih djela hrvatske književnosti 19. i 20. stoljeća, dosad nepoznatih francuskim čitateljima i nepristupačnih tamošnjim istraživačima. Nije htio za sebe nikakvi službeni status u okviru projekta, osim da bude moj osobni savjetnik, ali mu je pružio dragocjenu pomoć, time što je izdvojio autore (Milan Begović, Vladan Desnica, Nedjeljko Fabrio, Ranko Marinković, Slobodan Novak ...) koje bi trebalo predstaviti u sklopu *Biblioteke*, i napravio prvi, početni prijedlog djela koja bi se prevela na francuski jezik. Lasić je uočavao da tekuća hrvatska književna produkcija – Miljenko Jergović, Dubravka Ugrešić, Zoran Ferić, Slavenka Drakulić, Edo Popović ... – probija put do francuskoga tržišta, ali da je Francuzima skoro nepoznat period prije njih. Čak je i Miroslav Krleža, sa tri knjige, uz tri prevoditelja i tri izdavača, ostao “dalek, težak, agramerski zatvoren”. Želio je kroz tu biblioteku afirmirati i Krležino djelo, možda i zato što su Lasićevu dijagnozu o “kultu” Miroslava Krleže zlorabili nedorasli Krležini protivnici s političke desnice, posve neupućeni u njegov literarni opus i u njegove političke ideje, da ga izbacе čak iz školske literature. Rušeći mit o piscu, Lasić je branio Krležino djelo i krležijansku zaokupljenost hrvatstvom i budućnošću Hrvatske. Krležino djelo – rekao mi je u svome (našem) velikom *interviewu* – “potpuno je čisto od bilo kakvog ulagivanja ili služanja režimu”.¹² Pristati na ekstremne nacionalističke ideje, s kojih se 90-ih godina rušilo Krležu, bilo bi “pogubno za Hrvatsku”.

Biškupić ruši Hrvatsku biblioteku

Činilo se da je *Hrvatska biblioteka*, i s Lasićevom velikom pomoći, na dobrom putu da popuni prazninu u francuskim znanjima o hrvatskoj književnosti, da je projekt čak pri samoj realizaciji: Annie le Brun je svojim intelektualnim autoritetom uvjerala Gallimard (koji je u to vrijeme izdavao Ivšićeva djela) u književnu vrijednost edicije i u potrebu da Francuzi bolje upoznaju

književnost jednog manje poznatog europskog naroda, Ivo Sanader je, kod posjete Parizu, od prve pristao da hrvatska država plati troškove prijevoda i otkupi po 200 primjeraka svake knjige, Stanko Lasić je napravio prvi nacrt pisaca i djela za buduće uredništvo koje bi o tome autonomno i konačno odlučivalo. Potvrdilo se nešto što je Lasić signalizirao u jednome pismu, u drugoj prilici, da su “kod nas brojne nemogućnosti zaista moguće”. Biblioteka s hrvatskim knjigama srušila se kao kula od karata, na tipičnome hrvatskom nerazumijevanju, možda i jalu, o kome se toliko govori, mnogo više nego na siromaštvu i nedostatku novca. Kad sam plan izložio ministru Boži Biškupiću, s kojim sam, inače, imao sasvim dobre, skoro prijateljske odnose, nije pomogla ni Sanaderova prethodna suglasnost: “Kad ste sve odlučili, što ću Vam ja? Nemam ja novaca ni za Filharmoniju”!¹³ Kad je čuo za ministrovu odbijenicu, Lasić me pokušavao nagovoriti da se vratim Sanaderu. Nisam želio tužakati ministra. U pismu od 29. travnja 2009. vraća se na tu temu s mnogo sjete: “U svom sam kompjutoru pronašao sasvim slučajno onaj dosje o ‘Hrvatskoj biblioteci’. Ne ide mi u glavu odnos na koji ste naišli. To su hrvatski paradoksi s kojima se teško mirim, iako znam da je to ‘normalno’.”

Stanko Lasić je iz Pariza, i kad je bio u “ležećem položaju”, kako je to otkrivao u svojim pismima, jednim okom gledao prema Hrvatskoj; kao ni mnoge druge svoje velike sinove, koji se nisu lupali u hrvatske grudi, Hrvatska ni njega nije gledala na pravi način i s prave strane. Bio je Europejac, koliko i Hrvat, i Hrvat koliko i Europejac, u istoj osobi i u isto vrijeme. Nije vrijeme za bilancu, ali nije prerano reći da je Stanko Lasić više dao Hrvatskoj nego Hrvatska njemu. Ne možemo znati kakvu je egzistencijalnu tjeskobu sve prolazio dok nas je napuštao. Pamtim što je govorio za života: “Miran nisam, sretan nisam, zadovoljan nisam ... Mislite da mi je lako?” Kao i glavni lik njegovih knjiga, i on odsad dijeli “opću sudbinu naše duhovne, intelektualne i političke povijesti”, koju je Krleži predviđao nakon smrti. Neće vjerojatno biti zaboravljen, ali hoće li biti uvažavan koliko je zaslužio?

Zdenko Tonković

Erazmovska dijaloška svijest

Predložak koji je korišten za govor na Mirogoju, 20. listopada 2017.

Poštovana obitelji, dame i gospodo

Kaže se da s odlaskom svakog čovjeka nestaje i jedan svijet. Nastavio bih i rekao da sa Stankom Lasićem nestaju mnogi svjetovi. U jednom sam i ja – “oprezno tražim riječ koja bi me dovela u blizinu skromnosti” rekao bi Stanko – rubno sudjelovao. Ali i to je pretenciozno rečeno, jer sam Stanka, kao i mnogi drugi među nama, mogao samo slušati. Njegova erudicija, njegovo proživljeno znanje i životno iskustvo, superiornost njegovog intelektualnog obzora, bili su formata koji je nadilazio naše standarde. Prenosio je žamore i novosti s izvora, s jednostavnošću, s ljudskom toplinom i prisnošću. Gotovo kao da se u razgovoru stidio svoga povlaštenog postojanja u blizini čvrstog jezgra europskih intelektualca.

Njegovo je djelo objavljeno, ocijenjeno, popisano. Od *Sukoba na književnoj ljevici*, s možda kriptiranim autobiografskim primislama evociranim “naknadnom istinom”, do inventure u *Gorodoganu* – ono je sedimentirano u našoj humanističkoj znanosti.

Ostaje nam primijetiti da su njegove ideje i metodologije primjenjive i izvan matičnog književno-teorijskog područja. Kao povjesničar umjetnosti mogu reći, parafrazirajući njegove riječi, da sam kao *njegov nevjerni đak uživao u životu njegove misli*. Njegova teorija napr. narativnog paragrafa kao mikrostrukture cjeline diskursa (koristim Lasićeve pojmove) intrigantna je i u likovnoj umjetnosti. Tamo gdje on govori o riječima, moguće je zamijeniti ih potezima kista ili modelacijom, njegove paragrafe s dijelovima slike ili kipa, i tako do cjeline djela. Nešto poput rekonstrukcije hrama iz fragmenta idejom njegovog instrumentarija.

Ostaje nam trajno poticajna njegova erazmovska *dijaloška svijest*: postojanje u kontradikciji monologa i dijaloga, moralnog ideala i egzistencijalne prakse, stalnog preispitivanja, bivanja između uvjerenosti i sumnje.

Montažom iz jedne cjeline njegovih tekstova može se dobiti ovakva slika: “*Svaki razgovor o Evropi jest razgovor o Hrvatskoj, jest razgovor o meni samom. ... Evropa je nesretno biće čija je sreća u njezinoj nesreći, jer je sreća upravo nesretna svijest (ili nemirna savjest) koja ti stalno i potajno govori da nisi ono što želiš biti i što proklamiraš da jesi, sebi i drugima usprkos.*”

Uz sućut obitelji, želio bih Stanku miran počinak, pozdravljajući ga do sastanka na *Champs-Élysées*.

Snimio: Branko Matan

Zdenko Tonković govori ispred mrtvačnice na Mirogoju, lijevo od njega svećenik Anton Šuljić

Pogreb Stanka Lasića, 20. listopada 2017, Mirogoj. U prvom planu Ante Škugor i Dražen Budiša, iza njih lijevo, u prvom redu, vide se Marija Pejčinović Burić (Lasićeva suradnica u doba dok je početkom devedesetih vodila Hrvatsko vijeće Europskog pokreta), Naima Balić i Neda Ritz. Između Škugora i Budiše u pozadini je Zdravko Zima, desno od Budiše Tomislav Čadež.

Mirogoj, drugi dio ljudi koji su došli na pogreb – ova i prethodna fotografija prikazuju sve ljude koji su došli na Lasićev pogreb. Bilo ih oko sedamdeset – s time da brojci treba dodati one koji se ne vide: obitelj i ljude koji su govorili. Nekoliko pojedinaca došlo je izraziti saučesće obitelji i zatim napustilo pogreb (među njima je bio, ako ne griješim, i predsjednik HAZU).

Stanko Lasić umro je 5. listopada 2017. u Parizu, u bolnici Cochin u 14-om arondismanu (relativno blizu Rue d'Arras u kojoj je živio, u 5-om arondismanu). Umro je u 18 h 1 min. U trenutku smrti uz njega je bila njegova kći Lea. U Parizu je 13. listopada kremiran, na groblju Père-Lachaise. Pogreb je održan u Zagrebu, na Mirogoju, 20. listopada u 12 h 30 min. Tamo je urna s pepelom položena u grob. Na pogrebu su govorili Anton Šuljić, Mirko Galić, Damir Boras i Zdenko Tonković. Dvije pjesme recitirao je Rene Medvešek (Paul Éluard: *La courbe de tes yeux*, francuski izvornik, te Miroslav Krleža: *Čežnja*).

Deset dana prije pogreba Hrvatsko društvo pisaca priredilo mu je komemoraciju, održana je 10. listopada 2017. u 12 sati u prostoru Društva u Basaričekovoj 24 (Vila Arko). Inicijator i organizator skupa bio je Velimir Visković. Na komemoraciji su govorili Mirko Galić, Ivo Goldstein, Igor Mandić, Velimir Visković, Leo Rafolt, Zdravko Zima i Vjeran Zuppa.

Komemoracija je održana i u Gradskoj knjižnici u Karlovcu (13. 10. 2017, sudionici: Tomislav Čadež, Danko Plevnik i Mladen Čapin). Čini se da drugih komemoracija nije bilo.

Rastanak hrvatske javnosti od Stanka Lasića odvijao se u atmosferi nezainteresiranosti i šutnje: od raznih tijela vlasti do kulturnih i znanstvenih institucija te većine medija. Atmosferu možda najbolje ilustriraju činjenice da je glavna informativna emisija Hrvatske televizije, njezin *Dnevnik* u 19 h, vijest o Lasićevoj smrti objavila u svojoj 31 minuti (podatak navodi Boris Rašeta u *Novostima*, 13. 10. 2017), a da o pogrebu nije izvjestio nijedan medij u zemlji. Na komemoraciji u HDP-u potpisnik ovih redova je u jednom trenutku izbrojio ljude prisutne u prostoriji, to je bilo negdje na polovici skupa, u 13 h. Bilo nas je tada ukupno dvadeset, u tu sumu uračunao sam i govornike. (B. Matan)

Velimir Visković

Kraj jedne epohe

Kao mladi student pročitao sam Sukob na književnoj ljevici i bio zapanjen dramatskim prikazom intelektualnih sukoba o kojima dotad ništa nisam znao – zaljubio sam se u Lasića

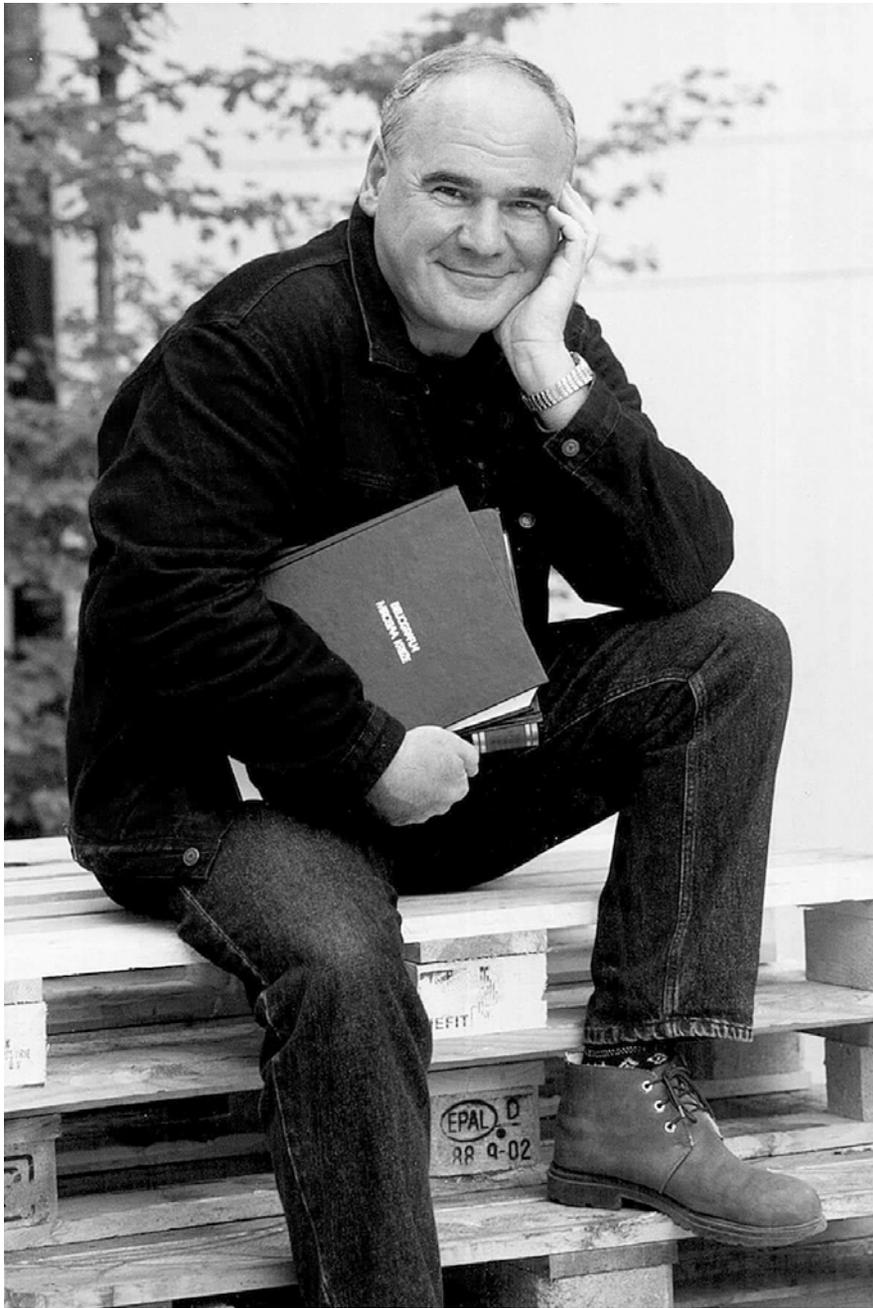
Smrt Stanka Lasića o značila je završetak jedne epohe u hrvatskoj kulturnoj, pa i političkoj povijesti. Možda će se nekome, pogotovo ako pripada mlađoj generaciji, učiniti da pretjerujem, ali ja iskreno mislim da je to istina! Lasić je doista bio vrhunski povjesničar književnosti, krležolog, književni teoretičar, veliki intelektualac. Dobro, povijest književnosti postojat će i u budućnosti, bit će i teoretičara i krležologa, a javnost i mediji će i dalje neke umne ljude proglašavati vrhunskim intelektualcima (ili će se oni sami tako deklarirati). Zašto bi baš sa Stankom završavao jedan svijet?! Ja, pak, vjerujem da više neće biti novih Krleža, pa ni Lasića; neće ih biti ne zato što se neće pojaviti osobe njihova talenta i znanja, već vremena su se stubokom promijenila, pojavili su se novi mediji i tehnologije, ideje se šire na drugi način, a mislioci su zabavniji i površniji. Stoga teško da će ikad više jedan intelektualac imati takav utjecaj na svoje suvremenike kao Krleža i njegov biograf Lasić u svojoj epohi.

Možda dramtiziram, osobno pogođen, jer nas je napustio netko koga sam doživljavao kao intelektualnog učitelja i uzora, s kojim sam se godinama viđao, dopisivao se, razgovarao o njegovim budućim knjigama i zajedničkim planovima, surađivao na enciklopedijskim projektima, ili naprosto komentirao svijet u kojemu živimo, pa i osobne probleme... Napustio me prijatelj, no – sasvim sam siguran da to nije samo moj osobni gubitak, ili gubitak jednog uskog kruga Stanku bliskih ljudi. Rekoh već, vremena se ubrzano mijenjaju, informatička revolucija i internet

potiskuju u drugi plan ljude koji su funkcionirali kao hodajuće enciklopedije. Stanko je nesumnjivo bio osoba enciklopedijskog znanja. Najbolje je od svih naših povjesničara književnosti poznao književnu faktografiju: golemu je količinu vremena utrošio u knjižnicama prevrćući stare časopise i rijetka izdanja. Izvrsno je poznao i svjetsku književnost, imao je sjajno filozofsko obrazovanje; zanimala ga je politika i povijest politike.

Zamjerao je samome sebi ideološki fanatizam i monomanski esencijalizam iz mladih dana; podvrgavao se neprekidnim introspekcijama i autoanalizama. I evoluirao: od boljševizma preko egzistencijalizma i eurokomunizma do liberalizma. Nije to činio poput većine koja se prilagođava trendovima. Uvijek je bio ispred trenda, a kad bi osjetio da njegova ideja postaje trendovska, podvrgavao ju je skeptičnoj kritičkoj analizi. Svaku svoju ideju, pa i evoluciju ideja, bio je spreman teorijski elaborirati. Čak i kad piše vlastitu *Autobiografiju*, on usporedno s ispovjednim duboko osobnim pasażima provodi teorijsku analizu tih ispovjednih iskaza, kao da sebe opservira izvana.

Drago mi je da sam ga nagovorio da mi za časopis *Republika* napiše niz portreta filozofa na čijoj se lektiri formirao (od tih tekstova je potom nastala knjiga *Iz moje lektire*, 2001). Bio je vrhunski teoretičar, prvi je kod nas počeo primjenjivati strukturalističku naratologiju, a razvio je i vlastitu teorijsku metodu koju je nazivao ontološkim strukturalizmom. Nagovario sam ga da postavke ontološkog strukturalizma izloži konzistentno u jednoj

Velimir Visković, fotografija snimljena 1999, u ruci drži svježe otisnute primjerke drugog i trećeg sveska *Krležijane* (prvi je objavljen 1993, treći svezak donosi bibliografiju koju su priredili Davor Kapetanić, Gojko Tešić i suradnici)

cjelovitoj knjizi, koja bi bila pogodna i za prevođenje na svjetske jezike; nisam uspio, podsvjesno se opirao mojoj ideji, iako je i sam znao kako bi to bilo korisno za svjetsku recepciju. Njegov ontološki strukturalizam izložen je fragmentarno u različitim knjigama, koje nisu primarno teorijske, uglavnom su to knjige o Krleži; iz knjige u knjigu metoda je dopisivana, razrađivana; čini mi se kako se Lasić plašio da bi tiskanjem cjelovite knjige završio istraživanje i dogradnju svojega sustava, a pribijavao se takvog zaokruživanja, zatvaranja, kao da je želio ostaviti otvorenu mogućnost rasta, sistem ostaviti otvorenim.

Skrupulozan kakav je bio, prvu knjigu *Sukob na književnoj ljevici 1928-1952*. objavio je tek 1970. godine u četrdeset i trećoj

godini života. U njoj je analizirao međuratni sukob M. Krleže sa staljiniziranim Komunističkom partijom Jugoslavije. U knjizi je javnost prepoznala obranu ideala intelektualne nezavisnosti i prava umjetnosti da se usprotivi ideološkoj instrumentalizaciji. Tu je knjigu pisao s pozicije razočaranoga lijevog intelektualca koji još vjeruje u mogućnost realizacije demokratskog socijalizma, bliskog onomu što dio zapadnoeuropskih komunista tih godina naziva eurokomunizmom. Zbog svojega sadržaja knjiga je u javnosti dočekana s odobravanjima i osporavanjima, a iz povijesne perspektive ostaje međašnjom knjigom koja je bitno utjecala na pomicanje granica slobode u tadašnjoj Jugoslaviji. Ja sam je pročitao kao mladi student i bio zapanjen dramatskim prikazom intelektualnih sukoba o kojima dotad ništa nisam znao. Po-

malo ta knjiga nosi svojstva Krležinih glembajevskih dramskih tekstova: svi akteri raspravljaju sofisticiranom intelektualnom retorikom. Kao da smo u Parizu, a ne na Balkanu. Bio sam fasciniran. Zaljubio sam se u Lasića i počeo ga pratiti kao kritičar; ponekad i polemizirajući s njim. I sâm sam se zaprepastio kad me Branko Matan, sastavljajući bibliografiju tekstova o Lasiću, upozorio da je pronašao čak 34 moja teksta u kojima se bavim Lasićem. U međuvremenu je ta moja "lasićologija" i narasla za nekoliko jedinica.

Kolikogod mu se opirao, svađao se s njim, ironizirao njegove apologete, Lasić je intenzivno bio zanesen Krležom. *Sukob na književnoj ljevici* bio je samo prva u nizu knjiga u kojima će se Lasić baviti opusom i biografijom Miroslava Krleže: ukupno je objavio pet naslova, a deset svezaka: *Struktura Krležinih "Zastava"*, 1974; *Krleža. Kronologija života i rada*, 1982; *Mladi Krleža i njegovi kritičari (1914-1924)*, 1987; *Krležologija ili povijest kritičke misli o Miroslavu Krleži, I-VI*, Zagreb 1989-93.

Problem odnosa Krleže prema vlasti poslužio je Lasiću za niz zanimljivih, teorijski produbljenih ekskursa o odnosu umjetnosti i ideologije, etičnosti umjetničkog čina i njegovoj društvenoj dimenziji. Na teorijskom planu u tim je knjigama polemizirao sa Zagrebačkom stilističkom školom, koja je radikalno odbacila bavljenje biografskim činjenicama, koncentrirajući se na interpretaciju teksta. Nasuprot tome, Lasić upozorava da je istraživanje biografije važna instanca u književnoznanstvenom pristupu. Osobitu pozornost izazvala je Lasićeva tvrdnja da Krleža svojim pristajanjem uz socijalističku vlast 1945. napušta ideale koji determiniraju njegovu dotadašnje djelovanje: "vjernost slobodnoj misli i tvrdj nezavisnosti". Unatoč nemilosrdnoj kritici Krleže, Lasić je zapravo najdosljedniji krležijanac; on samo dosljedno preuzimlje njegovu kritičku i antitetičku impostaciju i gestu. Piše neumoljivo, baš kao mladi Krleža!

Moram spomenuti da je za pojavu šestosveščane *Krležologije "kriva"* Lasićeva suradnja na *Enciklopediji Krležijani*. Ja sam ga, kao glavni urednik enciklopedije, zamolio da napiše tekst *Krležologija*, na 3 tisuće redaka (100 standardnih kartica, danas bismo rekli 180 000 tisuća znakova). Lasić je napisao četrdeset puta dulji tekst od naručenog. Naravno, genijalan; šteta ga je bilo u bilo kojem obliku kratiti, tako da je taj tekst tiskan nezavisno od *Krležijane*, u šest separatnih svezaka, kao *summa* svega što se o Krleži pisalo.

Kad već spominjem svoju nerealiziranu suradnju s Lasićem, moram spomenuti da sam prije 6-7 godina kao urednik u izdavačkoj kući Profil dogovorio monografiju o Anti Starčeviću. Nažalost, iako započeta (a kod Lasića to "započeo sam", znači obično – napisao sam nekoliko stotina kartica), ostala je nezavršena. Po onome što mi je autor ispričao, nije mislio štedjeti Starčevića, zamjerao mu je sklonost fanatičnom monologu, nepostojanje smisla za razumijevanje pozicije Drugoga.

Naravno, iako najzapaženiji po svojim radovima o Krleži, Lasić je važan i kao teoretičar kriminalističkog romana (*Poetika kriminalističkog romana*, 1973), pisac monografije o *Književnim počecima Marije Jurić Zagorke*, 1986. Od važnijih knjiga treba svakako spomenuti *Autobiografske zapise*, 2000, sjajan primjer kombiniranja ispovjednog i teorijskog diskursa te posljednju Lasićevu knjigu *Članci, razgovori i pisma*, 2004.

I da se u zaključku vratim na početak ovog teksta: izgubili smo sjajnog književnog povjesničara i teoretičara, vrhunskoga svjetskog i hrvatskog intelektualca, neponovljivog Stanka Lasića.

Sklad je također na liniji plina i ognja

Antifašistički stihovi hrvatskih nekomunističkih autora

PRIREADIO: Branko Matan

Kak bi opet muža fkaniti šteli

Slavko Vereš

Tonček Tomaša su gospon
 Župnik na farof⁰¹ pozvali,
 Cajtunge⁰² nekakšne nove
 Za čtenje Tonči su dali.
 Rekli su gospon naš župnik:
 "Znaš Tonček, dosta je Mačka,⁰³
 Prepala skoro ti bude
 Naša halt⁰⁴ stranka selačka.
 Nek nikaj naj se žaluvat,
 Horvacka nebu propala,
 Našla se gospoda, koja
 To nikak ne budu dala.
 Či o tom dragi moj Tonček,
 Očeš zeznati kaj više,
 Tu su ti cajtunge nove
 I čitaj vu njih kaj piše".
 Na drobnom⁰⁵ cajtunge nove
 S početka do kraja je čital
 I onda Tonček vu sebi
 Tomaš se ovak je pital:
 "Je li sem ja pobedastel,
 Ili svet drugi je postal,
 Ili je svet napreduval,
 A gospon bedast je ostal?"
 Čital je Tonček ter čital
 Cajtunge gospodske nove,
 Nek Bog mi grehe oprost, i
 Nikaj ni razmel je ove.
 Vse mu se vidlo je nekak,
 Kak da se tu su zestali
 Madžaroni stari i išče⁰⁶
 Sakakšni drugi fiškali.

Mudrije gospocke sakšne
 V cajtungah samo je našel –
 Jezuš moj dragi, naš gospon
 Kud ti pak opet je zašel!
 Starčević Antu su z groba
 Gospoda ova vun zvekla ...⁰⁷
 "Pokloni se zastavi novoj!"
 Stara su gospoda rekla.
 Od Radića nikaj tu nema,
 A navuk njihov selački
 Zgledi da gospodi staroj
 Jako je nekak na spački.
 V varošu lepo sediju
 I svetu soliju pamet,
 A o tom pak nema ni reči,
 Kak nam bi zmenjil se namet.⁰⁸
 Ne piše se nikaj, kak mužu
 Bolše bi bilo življenje – – –
 Kaj opet ti mužek mora
 Zadnje postati stvorenje!
 Trebali naše bi glase ...
 Vu tom ti pesem je cela,
 Da muž ih zdigne na pleći –
 To bi ta gospoda štela.
 Nek rekel bum mužom ja našim,
 V Zagrebu kak se zestali,
 Da muža dobiju na lepek
 Gospoda, sakšni fiškali.
 Muža vloviti je žmehko,⁰⁹
 Preveč on bil je sprevarjen,
 Za gulaš pak da bi glasual,
 Tak pak još nije spokvarjen.

(an): *Kak bi opet muža fkaniti šteli*, Koprive, 35[33]/1938, br. 11, 11. 3. 1938, str. 124.

Tonček Tomaš i njegov vjerni pratilac pas Campeke

Serija je redovito izlazila u *Koprivama* 1911-1913. i 1936-1939, možda povremeno i između ta dva razdoblja. Tončekovo komentiranje lista *Nezavisnost* rijedak je primjer izravne polemičke reakcije, uobičajena su bila općenitija razmatranja događaja i pojava (izbora, besparice, položaja seljaka, stanja svijeta, rata u Španjolskoj ...)

Josip Horvat, u tekstu *Karikatura u Hrvatskoj, 1862-1939.*, kaže za Vereša: "Stvorio je lik Tončeka Tomaša, glasnogovornika hrvatske narodne mase. U svjetskoj karikaturi kao prototip naroda pandan Tončeku Tomašu su engleski John Bull i američki Uncle Sam." (Horvatov članak iz 1960, prvi put objavljen 1999. u knjizi – Fadil Hadžić, *Antologija hrvatskog humora*)

01 župni dvor. 02 novine 03 Tj. Vladka Mačeka i HSS-a. 04 Germanizam, prema Bratoljubu Klaiću "često i neprevediv", "poštapalica za izražavanje rezignacije". Ovdje cca: eto. (Klaić citiran prema izdanju iz 1968.) 05 potanko 06 još 07 Ivo Goldstein u svojem poznatom članku *Antisemitizam u Hrvatskoj* ukratko referira o pisanju tjednika *Nezavisnost* – koji ovdje Tonček Tomaš čita – te kaže da se u tom listu, posvećenom borbi protiv "židovstva", Starčević koristi kao autor antisemitskih izjava i zagovornik

"odstranjivanja Židova iz javnog života" (Goldsteinov članak objavljen je u knjizi – Ivo Goldstein, Snješka Knežević, Vlasta Kovač, Narcisa Lengel Krizman, Ivo Prpić i Žarko Puhovski, *Antisemitizam, holokaust, antifašizam*, Židovska općina Zagreb, Zagreb, 1996, 383 str, navod sa str. 39). Vidi i – Ivo Goldstein: *Židovi u Zagrebu 1918-1941.*, Novi Liber, Zagreb, 2004, 578 str, navod na str. 400.

Vereš ovu pjesmu objavljuje nakon što su izašla samo dva broja *Nezavisno-*

Autor ovih stihova je Slavko Vereš, karikaturist, slikar, novinar, urednik, izdavač i prevodilac, no možda prije svega “duša” satiričkoga tjednika *Koprive*. Stihovi su dio jedne od Verešovih najpoznatijih novinskih “serija”, redovitih tjednih kajkavskih komentara o Tončeku Tomašu, tipičnom hrvatskom seljaku.

Evo kratke biografije Slavka Vereša. Rođen je 24. prosinca 1887. u Vrtlinskoj kod Čazme, u matičnoj knjizi naveden je kao Vjekoslav Alojsius Vöröš. Godinama se potpisivao kao Slavko Vöröš (ponekad i Vörös), početkom dvadesetih prelazi na oblik Vereš. Otac mu je bio pučkoškolski učitelj, rodom Varaždinac, živio je ondje gdje su ga prosvjetne vlasti slale. U doba rođenja sina bio je u Vrtlinskoj, u jesen 1889. upućen je u podkalničko selo Martijanec i tamo je radio devetnaest godina, gotovo polovicu učiteljskoga staža. Zahvaljujući toj činjenici sin Slavko formativne godine djetinjstva proveo je u Martijancu. Pučku školu pohađao je kod oca, gimnaziju u Varaždinu, 1900-1904. Rano je počeo crtati, potkraj tridesetih godina u zagrebačkim novinama uz jedan njegov crtež, nimalo početnički, uredništvo je napomenulo da je nastao 1898. kada je “slikar još bio đlačkim hlačicama”. Nije posve jasno kada se prvi put pojavio u Zagrebu na satovima slikarske poduke, sigurno je da je u jesen 1907. upisan na Likovnu akademiju kao pripadnik njezine prve studentske generacije. Kolege su mu, uz ostale, Ljubo Babić, Kosta Strajnić, Branimir Petrović, Mihovil Krušlin, Ivan Benković, Gabriel Jurkić, Ljudevit Kara, Dušan Kokotović, kolegice Zdenka Pexidr-Srića, Lina Virant. Čini se da je u doba studija teško živio, pa i gladovao, na drugoj godini nestaje s Akademije i počinje raditi kao profesionalni novinar.

Bio je iznimno uspješan, veoma brzo postaje svojevrsna “zvijezda”: u *Koprive* dolazi nekoliko mjeseci nakon njihova osnivanja i odmah preuzima kormilo, crta, piše i uređuje. Dok drugi karikaturisti u nekom broju imaju jedan ili dva crteža, Vereš ih ima šest. Objavljuje u vodećim i najčitanim glasilima toga vremena, dnevnicima *Novosti*, *Hrvatski pokret* i *Male novine*. Prilozi su mu uvijek kombinacija crteža i vlastitoga teksta: ako piše putopis ili politički komentar, on će biti popraćen ponekom njegovom ilustracijom. Voli objavljivati u serijama: godine 1910. prava mala senzacija bila je serija *Naši cerberi u hrvatskom saboru* u *Novostima*, kartica-dvije feljtonskoga portreta nekog od is-

sti, od 24. 2. i 4. 3. U njima je sve puno Starčevića i on se koristi kao univerzalni argument: protiv Ilirskog pokreta, protiv Strossmayera, protiv Stjepana Radića, Vladka Mačeka i HSS-a. “Odstranjivanje Židova” je jasno vidljivo, ali još nije u prvome planu. List generalno njeguje silnu sklonost nacizmu i najavljuje rat kojim će se anulirati “demokratski” poredak uspostavljen poslije 1918. Uz ostalo, programski zagovara rasizam, brigu za “čistoću hrvatske krvi”, “rasnu higijenu” (gdje su na nišanu, kao u Trećem Reichu, i duševni bolesnici). Izdavač je “Konzorcij Nezavisnosti”, u impresumu je kao predstavnik naveden Stjepan Landikušić, odgovorni urednik je Dragan Hrvoj, adresa uredništva Ilica 53 / I.

Ljubljanski dnevnik *Jutro* izvijestio je o pojavi protumačkevske *Nezavisnosti*, za koju kaže da je najavljivana “duže vrijeme”. Kao članove konzorcija

taknutih političara, a uz tekst golema karikatura koja ide po cijeloj visini naslovne stranice. U *Malim novinama* od prvog broja ide *Štefek z Mustaćima*, tjedni komentar u obliku pisma uredniku, pisan na blistavoj zagrebačkoj kajkavštini, jedna od dugotrajnih i najuspješnijih Verešovih serija. U 1911. *Štefeku* se priključuje druga atrakcija *Malih novina*, Zagorka s *Tajnom Krva-vog mosta* (tako da list nije više samo “Štefekov”, nego “Štefekov i Zagorkin”). Iste godine izlazi mu *Zagrebački šaljivi vodič*, veoma privlačna knjižica u kojoj dio ilustracija potpisuje Branimir Petrović. Godine 1912, na vijest o izbijanju Balkanskoga rata, *Hrvatski pokret* šalje ga u Beograd, te tako Vereš postaje vjerojatno prvi hrvatski ratni reporter (koji doduše od rata nije puno vidio, jer vlasti u Srbiji nisu novinarima dopuštale ni blizu fronti).

U cijeloj povijesti hrvatskoga novinarstva nema mnogo primjera tako uspješnog početka karijere, na tako visokoj razini rada. Njegove karikature s početka druge dekade jasno su pokazivale da se radi o talentu kakvog do tada nismo imali (a retrospektivno se vidi da se ni kasnije, s pojavom novih imena, ta dijagnoza neće poljuljati). Koliko god danas Verešov rad bio nepoznat i neistražen, nekoliko autora ga u leksikonima i priručnicima proglašava za našeg najboljeg karikaturista.

Njegov idejni profil teško je ocrtati. Temelj je neka vrsta pučkog, puntarskog pravaštva koje se s prvim godinama novog stoljeća modernizira, prilagođava duhu vremena: Želimo manje patriotskih priča, a više mjerljivoga napretka, budimo racionalni i dovitljivi, svijet napreduje, proizvodna sredstva mijenjaju živote, tehnička i znanstvena otkrića svakodnevno donose čudesa, umjesto da zasućemo rukave mi sjedimo po bir-tijama. Vereš dolazi iz duhovnog i političkog ambijenta Hrvatske moderne, naprednjaštva, Matoša, osobito Supila.

Josip Horvat ga je nekoliko puta kratko portretirao, evo dva mjesta: “Vereš je uvijek nastupao individualno, bez stranačkih obzira otklanjajući oportunist i kompromise. Radije je povremeno napustio suradnju u listu, kad bi ga pokušali sputati.” (*Karikatura u Hrvatskoj 1862-1939.*, napisano 1960, prvi put objavljeno u knjizi – Fadil Hadžić, *prir.: Antologija hrvatskog humora*, 1999) “Lik clowna Vereša maskirao je čovjeka čvrstih političkih načela, trijeznog prosuđivanja, politički pronicavijeg od čitave legije tadašnjih profesionalnih političara.”¹⁰

navodi vođu križarskoga pokreta Ivu Protulipca, kanonika Frana Barca, frankovce Stjepana Buća i Vladimira Prebega, predsjednika Matice hrvatske Filipa Lukasa, liječnika Krešimira Vranešića i odvjetnika Ivu Ramljaka. U članku se prenosi kratak komentar haesesovskog *Hrvatskog dnevnika* u kojem je rečeno da *Nezavisnost* neće ozbiljnije ugroziti hrvatske nacionalne interese s obzirom da je podržava manje “od jednog postotka Hrvata”. (*Jutro*, 26. 2. 1938, str. 2).

Nezavisnost je jedan on rijetkih hrvatskih listova, možda i jedini, koji redovito na naslovnim stranicama čestita rođendan Adolfu Hitleru. Godine 1939. čestitka je završavala ovim riječima: “Zato naš ‘Sieg heil!’ neka prati njegova daljnja djela! A uz njegovu 50-godišnjicu odlijegati će svim hrvatskim krajevima iz dubine srdaca: Heil Hitler!” (14. 4. 1939, str. 1) **o8** Nema

Bio je, slično kao Supilo, naglašenog osjećaja čestitosti, briže da u svojem javnom ponašanju bude besprijekoran. Godine 1910. tadašnji hrvatski ban Nikola Tomašić, inače protivnik Verešova naprednjaštva, toliko se oduševio jednom njegovom karikaturom da mu je odlučio dati stipendiju za studij u Parizu. Vereš je ponudu otklonio, nije želio ugroziti svoj dobar glas.

U kolovozu 1914. odmah nakon izbijanja Svjetskoga rata, oženio se Marijom Pogačić. Imali su dvije kćerke, Zdenku i Nadu. Mobiliziran je početkom 1915. i nešto manje od tri godine proveo je u Ratnom ministarstvu u Beču, u redakciji novina koje su se distribuirale na frontama. Za većinu onodobnih hrvatskih intelektualaca to bi bila idealna zavjetrina, za Vereša je besposleno sjedenje u Beču bilo pravi pakao.

Zagreba se dokopao početkom studenoga 1917. i odmah bacio na posao. Piše i crta po novinama, godine 1918. objavljuje knjižicu od šezdesetak stranica sa stihovima o Tončku Tomašu, izabrane su pretežno pjesme bez političkih boja. Zatim osniva vlastitu tvrtku *Vereš i drugovi* (*Nakladno i grafičko reprodukciono poduzeće*), ona je izdavač knjiga i novina, ali nudi i usluge grafičkoga dizajna, tiska, sastavljanja reklama. Oko 1920. *Vereš i drugovi* izdavači su *Kopriva* i pučkoga lista *Zabavnik* (kupljenoga početkom 1919). U *Koprivama* obnavlja stare, prijeratne serije (jedna od njih donosi zapise koje potpisuje *Imbrek pl. Vrlec de Liszichii Verh*, devetnaestostoljetni hrvatski patriot koji napada "Vlahe" i povremeno polemizira s *Ilijom Tarbukom, Kordunašem*, junakom redovite rubrike kojoj je Vereš također autor). Kreće i s novom serijom, zove se *Cenek*, srodna je *Tončku Tomašu*, pisana u stihovima (Cenek je seljak koji u potrazi za kruhom dolazi u veliki grad).

Verešovu biografiju za međuratno razdoblje sažet ću na njezin politički aspekt i segmente koji mi se unutar njega čine bitnima. U drugoj polovici dvadesetih godina hrvatsko-srpski sukob je u silnoj eskalaciji, kulminirat će 20. 6. 1928. atentatom na Stjepana Radića. Pretpostavljam da je Vereš tada – a to pretpostavljam uglavnom na temelju indicija – došao do zaključka da smjer koji nameću dominantne strukture u Beogradu i Zagrebu vodi prema bezdanu unutarjugoslavenskog krvoprolića, u prvom redu Hrvata i Srba. Te da je odlučio učiniti sve što može da to spriječi. Tako godine 1927. osniva *Novi pokret*, neku vrstu građanske inicijative koja forsira racionalna i svima potencijalno prihvatljiva ekonomska i društvena rješenja (a stavlja u drugi plan osnovnu točku prijepora, nacionalno pitanje).¹¹ Povezuje se s pojedincima i grupama u Beogradu i Ljubljani, početkom tridesetih u Beogradu je jedan od utemeljitelja Radikalne socijalne stranke (Sveta Živković, Dragoslav Smiljanić i Vereš bili su autori stranačkog projekta planske privrede). Po svemu su-

deći tada je duže boravio u Beogradu, možda se i preselio na godinu-dvije. U tamošnjim novinama objavio je velik broj crteža i članaka, gotovo da nema političara čiju karikaturu nije napravio. I tu objavljuje u serijama, vjerojatno je najomiljenija bila ona koja se zvala *Matek i Jelisije*, u njoj hrvatski i srpski seljak komentiraju tekuće događaje, a iz načina komentiranja i iz popratnog crteža vidljivo je da ih povezuje sličan društveni položaj, slične sklonosti malim životnim užicima te, možda najviše, sklonost tjeranju šege i općenito humoru. (Ako bi se iz Verešova praćenja Prvog i Drugog balkanskog rata – pratio ih je kratko iz Beograda 1912, zatim iz Crne Gore 1913, ostalo vrijeme iz Zagreba – mogla sastaviti lijepa knjižica od dvjestotinjak stranica, tada bi se iz beogradske novinske suradnje iz 1934-1935. moglo sabrati valjda i tri takve knjižice.)

U drugoj polovici tridesetih vraća se u *Koprive* i tu ostaje do njihova kraja, tj. do 1939. i uspostavljanja Banovine (koja je *Koprivama* zavrnila vratom).

Josip Horvat, govoreći o tom vremenu, ovako opisuje Verešovo jugoslavenstvo: "Taj je tvrdi kajkavac bio neukrotivi pobornik zajedništva Južnih Slavena vječno snujući o njihovoj slozi. 1936. kad je politički sve išlo u raskorak, pokušava zbliziti napredne elemente Slovenije sa zagrebačkim krugom, pokreće – dašto, bez uspjeha – u svojem listu *Slovenski kotiček*."¹²

Nakon obustave *Kopriva*, u razdoblju 1939-1941, Vereš povremeno surađuje u drugim glasilima u kojima je prethodno surađivao, *Novostima* i *Novoj riječi*, no početak Drugog svjetskog rata rujna 1939. drastično mijenja njegov život. Priključuje se britanskoj tajnoj službi, tzv. Zagrebačkom centru, te postaje jedan od prvih hrvatskih građana koji se u vlastitoj zemlji oružano suprotstavlja fašizmu. Ima svoju trojku i izvodi diverzije na tranzitnim vlakovima koji su u Njemačku dopremali sirovine i drugi materijal za Hitlerovu vojnu mašineriju. Diverzije su se izvodile na različite načine, neki su uključivali korištenje eksploziva (Englezi su ga krijumčarili iz Carigrada).

Britanski Zagrebački centar pokrivao je i Sloveniju. Iz jednog naknadno sastavljenog izvješća može se naslutiti da se radilo o veoma efikasnim agentima. Prema tom izvješću travnja 1941, u trenutku napada na Jugoslaviju, "na mariborskom području je od 85 mostova preko rijeke srušeno njih 81".¹³

Još aktivniji bio je u propagandnom sektoru, izdavao je – zajedno sa starim naprednjačkim kolegom Većeslavom Vildrom, uz englesko financiranje – ilegalni protuhitlerovski list *Alarm – na uzbunu savjesti, na borbu za istinu, pravicu i slobodu*.

ni riječi o tome da nam se smanje nameti, porez **09** teško **10** Josip Horvat: "Koprive" i prva generacija karikaturista-publicista u Hrvatskoj, *Novinar*, nova serija, 1/1964, br. 1, siječanj 1964, str. 20-22. **11** Vidi primjerice brošuru –

Slavko Vereš: *Novi pokret; Nacrta za organizaciju inteligencije u svrhu odstranjivanja sadanje opće krize i stvaranja novih ekonomskih i socijalnih prilika u Jugoslaviji*, Zagreb, 1927, 31 str. **12** Tj. u *Koprivama*, Horvat, 1964, *Novinar*.

Zagreb je tada, dakako, bio pun nacističkih agenata koji također nisu spavali. Na temelju njihovih prijava Vereš je u veljači 1941. uhapšen. Da nije radio za Engleze vjerojatno bi ga Banovina, kao tolike druge, u travnju 1941. predala ustašama i kod njih bi zaglavio odmah na početku strahovlade. Ovako su ga ipak izvukli iz zatvora, valjda uz pomoć mita, te se po jednom svjedočanstvu u posljednji trenutak pojavio na beogradskom kolodvoru i uskočio u vlak za Solun i Atenu kojim je veći broj Engleza i njihovih suradnika napuštao zemlju. Prema tom svjedočanstvu "Vereš je bio potpuno slomljen čovjek, ruševina." Iz Grčke su ga prebacili u Kairo, zatim u London.

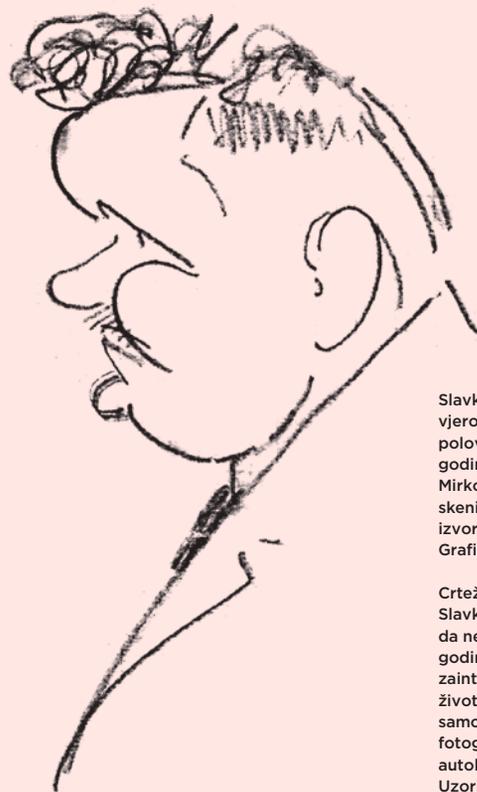
Što se s njime zbivalo u slijedeće tri godine zasad nije poznato (barem nije potpisniku ovih redaka). Pojavljuje se u travnju 1944. u Bariju, to je vrijeme kada kao engleski agent vodi "podzemnu" *Hrvatsku slobodnu radio-stanicu Zrinjski* i priprema se uređivati dvotjedni *Glasnik Ujedinjenih Naroda* (koji će se tiskati i u milijun primjeraka). U Bariju susreće haesesovskog političara Tomu Jančikovića i s njim se često sastaje (možda "po zadatku", možda ne samo zbog toga). Početkom srpnja 1944. Jančiković osniva Regionalni odbor HSS-a za slobodnu Italiju, Vereš postaje član odbora. Na osnivačkoj skupštini Vereš ima uvodni referat, o tome Jančiković piše u svojem dnevniku, 2. 7. 1944: "Dopodne je ispunjeno čitanjem referata Slavka Vereša o organizaciji štampe u Novoj Hrvatskoj. Mladen, Vlado i ja dajemo svoje primjedbe. Dogovoren osnutak R. o. HSS za oslobođeni dio Italije. Članovi Branko Cvitan, Vlado Kovačević, Mladen Giunio, Jozo Poduje, Artur Ratarić, Slavko Vereš i ja."¹⁴

Tu Vereš ponovno nestaje iz našeg vidokruga. Od 1945. je politički emigrant u Londonu. Kada je umro, ne zna se. Po leksikonima i u člancima u kojima je spominjan navodile su se godine 1950. i 1953. kao godine smrti. Onda je netko – možda obitelj – javio u Zagreb datum, prema njemu umro je 23. 5. 1953. u Londonu. Njegovu smrt emigrantska štampa, koliko sam vidio, nije zabilježila.

Na kraju nekoliko riječi o tome kako o Verešu piše ono što u nas figurira kao "struka" i kao "znanost". Izostavit ću ovdje povjesničare umjetnosti, ograničit ću se na "stručnjake" za književnost na kajkavštini. A ti nisu bili milostivi.

Jedan od "doajena", zove se Joža Skok, definira Verešova junaka Tončeka Tomaša kao "imbecilnog zagorskog seljaka determiniranog gruntekom, vrčekom i vinčekom", tekstove kao "subliteraturu".¹⁵

¹³ Vidi – Jerca Vodušek Starič: *Slovenski špijoni in SOE 1938-1942*, Ljubljana, 2002, 446 str, navod sa str. 193. ¹⁴ Vidi – Ljubo Boban: *Dr. Tomo Jančiković – HSS između zapadnih saveznika i jugoslavenskih komunista*, Zagreb, 1996, 514 str. ¹⁵ Joža Skok: *Kajkavski kontekst hrvatske književnosti; Književno-povijesna i kritičko-teorijske studije i rasprave*, Zrinski – Zavod za znanost o književno-

Slavko Vereš, vjerojatno prva polovica dvadesetih godina, autor crteža Mirko Uzorinac, skenirano prema izvorniku koji se čuva u Grafičkoj zbirnici NSK-a

Crteža ili fotografija Slavka Vereša gotovo da nema – u petnaestak godina otkako sam se zainteresirao za njegov život i rad, našao sam samo tri prikaza: jednu fotografiju, jednu autokarikaturu i ovaj Uzorinčev crtež

Drugi autor, ime mu je Ivan Zvonar, slaže se s tom bizarnom Skokovom "subliteraturom" i ide korak dalje, govori o potrebi "suzbijanja" pisanija poput Verešovih, kaže da se je na tom suzbijanju, suzbijanju "subliterate", radilo od "tridesetih godina", ali da nažalost "do njezina iskorjenjivanja nije došlo".¹⁶

Treći, taj se zove Cvjetko Milanja, slaže se s prethodnicima i potvrđuje: Da, to je "nesumnjivo ruralno i subliterarno djelo".¹⁷

Zbog čega ti ljudi pišu tako kako pišu teško je reći. Prije dosta godina slučajno sam susreo jednoga od "eksperata" za kajkavske stihove, bio je iz drugog ešalona, i oprezno sam mu rekao da gospodin Skok očito ne poznaje Verešove tekstove (jer da ih poznaje znao bi da njegov Tonček nije "determiniran vinčekom" i da, uz ostalo, svako malo politizira). Odgovoreno mi je grubo i prilično nepristojno da gledam svoja posla.

U *Gordoganu* je prije desetak godina objavljena jedna od Verešovih pjesama iz serije o Tončeku Tomašu, veoma lijepa pjesma o izbijanju Drugoga svjetskog rata *Proklet bill!*, vidi – Branko Matan: *Povijest u stihovima, Gordogan*, 5/2007, br. 11-14, zima-jesen 2007, str. 104-374, Vereš na str. 228-233.

sti Filozofskog fakulteta, Čakovec – Zagreb, 1985, 351 str, navod sa 301-302. ¹⁶ Ivan Zvonar: *Kajkavski kontekst hrvatske književnosti Jože Skoka, Radovi Zvonara za znanstveni rad HAZU Varaždin*, br. 18, 2007, str. 41-76, navod sa str. 69. ¹⁷ Cvjetko Milanja: *Hrvatsko pjesništvo 1900.-1950.; Novosimbolizam; Dijalektalno pjesništvo*, Jerkić tiskara, Zagreb, 2008, 368 str, navod sa str. 288.

Latinka Perović

Duga prepiska sa Stankom Lasićem

Pisma su bila forma u kojoj je živelo naše prijateljstvo a proisticala je iz načina života svakog od nas dvoje: vrlo sličnog, uostalom

Prema Stanku Lasiću vodile su me njegove knjige o Miroslavu Krleži. Najpre, *Sukob na književnoj ljevici* (1928–1952). Kada se 1970. godine pojavila, ova knjiga predstavljala je senzaciju u intelektualnim krugovima u čitavoj ondašnjoj Jugoslaviji. U Beogradu je održana rasprava koja je potom objavljena u časopisu *Delo*. Zatim Lasićev opus o Miroslavu Krleži: *Struktura Krležinih "Zastava"* (1974); *Krleža. Kronologija života i rada* (1982); *Mladi Krleža i njegovi kritičari* (1987); *Krležologija ili povijest kritičke misli o Miroslavu Krleži (I–VI)* (1989–93). Fascinirao me je nehageografski, kritički odnos prema jednom geniju "kakav se rađa jednom u tristo godina", kako će o Krleži Lasić reći u svojim *Autobiografskim zapisima*. Takav autor me je počeo zanimati i nezavisno od Krleže. Čitala sam Lasićeve knjige o hrvatskim piscima (Zagorka, Nehajev, Šenoa), o kulturnom životu u razdoblju NDH, eseji o Evropi...

Rat 90-ih godina prošlog veka prekinuo je i veze Beograda sa hrvatskim izdavačima. To je bio jedan od njih ličnih razloga zbog koga sam žalila nestanak Jugoslavije. Ipak, zahvaljujući jednoj mreži, mogli smo "zagrebačku" knjigu dobiti na čitanje. Tako su do mene došli i *Autobiografski zapisi* Stanka Lasića u izdanju "Globusa" (2000). Volela sam tu knjigu. Očaralo me je naročito poglavlje "Mitologija rada". Tamo Lasić kaže: "Ja sam odavno (takoreći od dječastva) čovjek vrlo određenog dnevnog i tjednog rasporeda koji su stupovi kratkoročnih i dugoročnih planova. Rasporedi mi naređuju da ustajem rano i da budem prvi za radnim stolom, ili kod kuće ili u raznim knjižnicama. Moj radni dan varira između deset do dvanaest sati. Nema nijednog dana (osim iznimno, naravno) u kojem ne bih radio barem osam sa-

ti... Navodim to kao činjenicu svog života, kao nešto što valja imati na umu kad je riječ o meni. Možda u krajnjoj konsekvenciji ova činjenica govori više protiv mene nego za mene: toliki rad a tako sitan prinos! Na nivou o kojem govorim važna je činjenica, a ne vrijednosna procjena... Uostalom, u svakom intelektualnom radu gotovo je normalno raditi deset sati na dan. Nisam ništa posebno, dio sam pravila".

Identifikovala sam se sa "mitologijom rada" Stanka Lasića: u njoj sam nalazila sebe. Ali, ne samo zbog samodiscipline i skromnosti u oceni vlastitog "prinosa", već zbog razumevanja smisla nauke, metoda i etike naučnika. U poglavlju "O mom studiju hrvatske književnosti" Lasić piše: "Za boravka u Zagrebu studiram već nekoliko godina djela Ante Starčevića. Možda će ova činjenica biti korisna za razumijevanje znanstvenog projekta koji definiram ovako: *put hrvatskog (političkog, intelektualnog i književnog) bića od monologa do dijaloga svijesti*. Hrvatska je povijest puna Izdajica. To su svi Oni koji ne misle kao Ja. Sve što je protiv Mene treba odsjeći: trulo i zaraženo tkivo koje bi moglo otrovati cjelinu. Tako vidim našu sudbinu u novijoj povijesti". Zar to isto ne nalazim i u istoriji srpskog naroda i Srbije u moderno doba, sve do kraja 20. veka?

Trideset godina bila sam posvećeni čitalac knjiga Stanka Lasića a da ga nikada nisam srela. Ta mi se prilika ukazala tek posle nestanka jugoslovenske države. Hrvatska radio-televizija pozvala me je, krajem 2002. godine, da u jednoj njenoj emisiji razgovaram sa Stankom Lasićem o tome: šta dalje? Sačekao me je u zagrebačkom hotelu "Dubrovnik". Zagrlivši ga, spontano sam

Latinka Perović

mu rekla da sam iz njegovih knjiga mnogo naučila. Bio je “zapanjen”, pisao je u jednom pismu Josipu Vaništi. Ja sam srela osobu koju sam “poznavala”, Lasić osobu za koju je “čuo” ali je nije “poznavao”. Posle emisije večerali smo u prostorijama HRT-a sa uredništvom. Govorilo se o hrvatskim “kontroverzama”: ja sam uglavnom slušala. Sutradan smo se kratko sreli na promociji knjige Florans Artman o Slobodanu Miloševiću u izdanju zagrebačkog “Globusa”, za koju sam pisala predgovor i o kojoj sam govorila na promociji. Dao mi je zagrebačku i parisku adresu i brojeve telefona, rekavši da mogu da mu se javim naročito ako mi “što treba”.

Po povratku iz Zagreba u Pariz Lasić mi je (20. decembra 2002) napisao razglednicu (prelepa reprodukcija *Régates* Raoula Dufya): “Cijenjena kolegice Perović, draga Latinka”... Odgovorila sam mu. To je bio početak naše prepiske koja je trajala bukvalno do njegovih poslednjih časova. Čerci Lei izdiktirao je, 15. septembra 2017. godine, pismo za mene. Tom pismu Lea je pridružila svoje pismo, jedinstveno svedočanstvo o poslednjim danima Stanka Lasića. Pisala mi je u očevoj sobi u kojoj se on gasio, za njegovim radnim stolom (taj sto je on opisao u *Autobiografskim zapisima*) okružena ostacima života, na dan sahrane jednog od njegovih najbližih prijatelja Slavka Goldsteina. Za Slavkom je odlazio i Stanko, a za njim će uskoro otići i treći iz njihove karlovačke “trojke”, slikar Josip Vaništa. “Samo odlaze. Nekako zajedno” – pisala mi je Lea. Sutradan, 16. septembra 2017. godine, kratko, jedva čitljivo pismo napisao mi je sâm Stanko. Hteo je da mi lično izrazi zahvalnost za prijateljstvo i kaže da mi do kraja ostaje odan.

Od razglednice (Pariz, 20. decembar 2002) do pisma (Pariz, 16. septembar 2017) trajala je naša prepiska. Za to vreme Stanko Lasić je meni napisao 181 pismo i 92 razglednice, ukupno 273. Ja njemu najmanje toliko. Svoja pisma Lasić je fotokopirao, tako da se u njegovoj zaostavštini moraju nalaziti i sva njegova i sva moja pisma. Ja sam, dakako, sačuvala sva njegova pisma i razglednice. Svojih pisama njemu nemam jer nisam pravila njihove fotokopije.

U toku naše duge prepiske bilo je perioda kada Lasićeva pisma nisu stizala do mene. Oboje smo bili revoltirani. On je slao fotokopije “izgubljenih” pisama preporučeno. Pariska pošta je ta pisma tako “osiguravala” da su ličila na “paketiće”. Kada su Lasićeva pisma počela najzad da stižu, napisao mi je (4. oktobra 2016) – “odlučio sam... da Vam šaljem obična pisma nadajući se da ona osoba koja je ‘konfiskovala’ moja pisma *samo* Vama više ne postoji ili, možda, više nije zainteresirana za ono što pišem pa će zaboraviti da postojim i moja će pisma stizati do Vas *posve normalno*”.

U godinama prepiske nekoliko puta smo razgovarali telefonom. A sreli smo se samo još jednom: na promociji knjige zajedničkog prijatelja Slavka Goldsteina *1941. Godina koja se vraća*, u Zagrebu 2007. godine. Razgovarali smo o običnim stvarima, najviše o zdravlju. Već smo bili razmenili mnogo pisama a ja sam imala utisak da svako od nas dvoje u sugovorniku vidi svoga korespondenta. Pisma su bila forma u kojoj je živelo naše prijateljstvo a proisticala je iz načina života svakog od nas dvoje: vrlo sličnog, uostalom. Lasić je zbog zdravstvenih teškoća koje su se

sručile na njega (operacija kičme, prelom kuka, slabljenje vida) sve ređe dolazio iz Pariza u Zagreb, da bi najzad prestao da dolazi. Ja nisam odlazila u Pariz... Ostajala su pisma.

Lasić mi je pisao iz Zagreba, Klanjca, Pariza i Vanlaya – “na granici Bourgogne i Champagne” gde je povremeno boravio u jednoj staroj kući koju je voleo. Naravno, ispunjenoj knjigama.

U Lasićevim razglednicama iz Klanjca, gde je obično provodio leta, pozdravima su se pridruživale Jelena i Lea. U pismima iz Pariza – Lasićeva supruga Janine Matillon. Francuska književnica, profesor grčkog i latinskog jezika na Sorboni i prevodilac, poznavalac dela Miroslava Krležje (doktorat, prevod *Balada Petrice Kerempuha* na francuski jezik), njegov omiljeni sagovornik u Zagrebu – Janine je bila započela i roman o Miroslavu Krležji. Lasić koji je bio pročitao prvih sto strana romana pisao mi je: “Bilo je izvrsno”. Ali je rukopis romana, zajedno sa bibliotekom, stradao u jednoj poplavi kuće u Vanlay-u. Janine je dugo bolovala od Parkinsonove bolesti. Ona je toliko prisutna u Lasićevim pismima da bi se na osnovu njih mogao napisati roman. A bez intelektualne i emotivne dimenzije njihovog više nego šezdesetogodišnjeg zajedničkog života, duboko utkane u pisma, Lasićeva biografija nije potpuna. Verovao je u čuda, a Janine je smatrao čudom koje se njemu dogodilo.

Brojne razglednice Lasić mi je pisao da me obavesti gde se trenutno nalazi, da kaže da je stiglo moje pismo, najavi svoj odgovor. Da izrazi zabrinutost što nema vesti o stanju nekog od obolelih članova porodice. Pisao ih je iz knjižara, sa fizioterapeutskih šetnji pored obala Seine, u prolazu pored znamenitih mesta Pariza ovekovćenih na razglednicama, ali nalazeći kod bukinista i one koje su sačuvala sećanje na Pariz “kojeg više nema”. Kao, na primer, onaj u koji su on i Jure Kaštelan stigli daleke 1956. godine.

Lasićeva pisma, kao i moja, bila su opširna, tematski veoma široka. U prepisku smo uključili svoje najbliže: on – kćerku Leu, ja – najmlađu unuku Hanu. Lea mi je i sama napisala nekoliko razglednica i pisama. Hana je Stanku slala svoje crteže. On joj je odgovarao slikovnicama, ali i pismima koja će ona “jednom” čitati i razumeti. Ali, pisma su, pre svega, bila razgovor između nas dvoje o istoriji, prošlim i tekućim događajima, o ličnostima... Možda uobražavam da poznajem delo Stanka Lasića, ali usuđujem se da kažem da se mnogo toga (o Krležji, Titu, Jugoslaviji, komunizmu) o čemu mi je pisao ne može nigde drugo naći. Otkuda to?

Lasić je pisao da Josipa Vaništu i mene smatra svojim najboljim korespondentima. Odgovaramo odmah, a za prepisku je najvažnije da traje, da se ne prekida. Ta stalnost stvara potrebu, osnažuje iskrenost i uzajamnost. Intenzivna komunikacija dvoje ljudi, već starih i ne naročito zdravih, opsednutih radom, nije išla samo preko pisama. Ja sam Lasiću slala sve što sam radila (knji-

ge, rasprave, recenzije, intervjuje). Ali i knjige drugih ljudi koje su izlazile u Beogradu (Danilo Kiš, Radomir Konstantinović, Ivan Đurić, Dragoljub Todorović, Blažo Mandić, Mijat Lakićević, Olivera Milosavljević, Olga Popović – Obradović, Gojko Berić /knjiga o Vejvodi/...). Uz to: *Helsinki povelju*, glasilo Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji i *Tokove istorije*, časopis Instituta za noviju istoriju Srbije. Iz dnevnika i nedeljnika u Beogradu pravila sam isečke (“isječke”) za koje sam pretpostavljala da ga mogu zanimati. Reagovao je na sve, ali apsolutno na sve.

Lasić je meni iz Pariza slao knjige (najviše iz francuske i ruske istorije), svetske nedeljnike koje je pratio, čitave ili samo svoje “isječke”. Na marginama smo pravili beleške... Bili smo neprestano u dijalogu. Mučila su nas ista pitanja. Šta je 1945. godine odlučilo sudbinu Đura Vranešića koji je u vreme NDH pružio zaštitu Miroslavu Krležji? Da li je Tito bio državnik? Kako pisati o njemu? Da li je Jugoslavija mogla opstati kao centralizovana država? Da li se u uslovima partijske slobode mogla razviti alternativa i izbeći katastrofa 90-ih godina prošloga veka? Šta sa Kosovom?

Od Lasića sam učila kako izaći iz “monološkog dijaloga”, kako prihvatiti Drugog. Posebno – o važnosti metoda u našem poslu. Nije dovoljno, podučavao me je otvoreno, saopštiti čitaocu samo zaključke istraživanja: treba mu pokazati i put kojim se do zaključaka došlo. Jer, sam put može biti dramatičan. Lasićevoj pažnji nije ništa izmicalo: materijalne greške kao i najsitnije štamparske greške. Voleo je da postavlja hipoteze, težeći uvek preciznosti. Pre njega, takvog sam učitelja imala još samo u Marku Nikeziću, koji je fascinirao Lasića. U pismima Lasić je Nikeziću posvetio veliku pažnju: ne kao ličnom “konkurentu” Josipa Broza Tita već kao alternativu dogmi. Sa strašću je pratio onu orijentaciju u srpskoj istorijskoj nauci koja je dokazivala da je Nikezić imao i prethodnike (Milan Piroćanac) i sledbenike (Zoran Đinđić): podjednako osujećene kao i on. Mene su upravo ta Lasićeva pisma naknadno uverila da ono što nije jasno ni samim akterima određenih istorijskih procesa, naročito u njihovoj inicijalnoj fazi, postaje odmah jasno protivnicima tih procesa. U isto vreme, postoje savremenici, poput Stanka Lasića, kojima postaju razumljivi i jedni i drugi jer istorijski proces razumeju kao jedinstvo teze i antiteze.

Posle smrti Stanka Lasića, njegovim pismima me je vratio tek gospodin Branko Matan pozivom da za “Gordogan” napišem prilog o prepisci između Stanka Lasića i mene, za koju je on znao. Možda je izlišno ali ću ipak reći da je to vraćanje za mene bilo višestruko teško: fizički, intelektualno, emotivno.

Pisma su bila deo mog života. Smatrala sam ih darom sudbine. Zapanjio me ipak njihov broj, njihova učestalost. U toku petnaest godina nije bilo godine bez dvocifrenog broja u zbiru pisama i razglednica u jednoj godini: 2004 – 23; 2005 – 23; 2006 – 15; 2007 – 20; 2008 – 22; 2009 – 22; 2010 – 16; 2011 – 23; 2012 – 15; 2013 – 13; 2014 – 20; 2015 – 21; 2016 – 16; 2017 – 12.

Broj mojih pisama Lasiću je sigurno veći jer sam ja i na njegove razglednice odgovarala pismima. Ako bi se pismima i sa jedne i sa druge strane, dodale knjige, novine, nedeljnici, isečci (“isječci”), možda ne bi bilo nijedne nedelje bez pošiljke.

Lasićev rukopis nije čitljiv. Vrlo sitna slova. Čitao je već napisano pismo i neke reči ponovo ispisao, ali ni one nisu bile čitljivije. Često se u pismu zaustavljao da bi zatražio izvinjenje zbog rukopisa. U moju profesiju spadalo je dešifrovanje nečitljivih rukopisa. Uz apsolutnu koncentraciju, svaki rukopis se može pročitati. To je pogotovo važno za Lasićeva pisma. Naravno, poneku reč nisam pročitala, a mislim da je ni on sâm ne bi pročitao. Međutim, nikada nisam “čitala” na osnovu konteksta: u svesti mi je ostajala njena hijeroglifska slika. Imala sam i objašnjenje “nečitljivosti” Lasićevog rukopisa. Naravno, onaj kome on piše, daje mu povod da piše. Ali, njemu je najvažnije da na papir stavi ono što je u njemu kad je već provociran. Jednom sam mu napisala: “Vi, možda, pišete Latinki koja je Vaša uobrazilja”. U odgovoru me nije razuveravao. Ponekad sam se pitala: nisu li sva ta silna pisma koja je u životu napisao za njega bila – ne zamena za literaturu već neka njena vrsta?

U želji da “Gordoganu”, sa kojim je Lasić sarađivao i u kome se znalo za našu prepisku, izidem ususret, prošla sam, još jednom, kroz njegova pisma. Sredila sam ih po godinama, mesecima, danima. Uz uverenje da su ona jedinstvena riznica Znanja, Iskustva i Duha jednog od ljudi kakvih danas nema ne samo u Hrvatskoj, Srbiji ... Jedne “individualizirane cjeline” – kako je Stanko Lasić video sebe. Naše je vreme mehanizirano, površno,

sitno i zlobno. Pitala sam se da li će se naći stvaralac koji će se posvetiti ličnosti i delu Stanka Lasića. U silnoj želji da se to ipak dogodi, nudim mu dva priloga ne očekujući da ih “Gordogan” objavi.

Prvi prilog predstavlja jedan od poslednjih tekstova Stanka Lasića, za koji nisam sigurna da li je poznat i kulturnoj javnosti Hrvatske, a kamoli dalje. Izgovorio ga je u Veleposlanstvu Republike Hrvatske u Parizu (9. srpnja 2015), gde mu je svečano dodeljeno zvanje *doctor honoris causa* Sveučilišta u Zagrebu. Prvi put je dodeljeno 1913. godine. Stanko Lasić je bio 98. nosilac toga zvanja.

Drugi prilog predstavlja moj izbor (deset odsto) iz pisama koja je Stanko Lasić napisao meni od kraja 2002. do kraja 2017. godine. Svetlosni zrak kroz mali otvor na velikoj građevini (nekompletnoj zbog nedostatka mojih pisama). Mogu li to: ne sa stanovišta prava, već iz osećanja lične, ali i od drugih očekivane mere?

U *Autobiografskim zapisima* Lasić kaže da njegovu arhivsku zaostavštinu treba spaliti. Dnevnik je vodio od svoje jedanaeste godine, napisao je mnogo pisama, raznih “bilježaka”. U pojedinim razdobljima (NDH, odlazak u Pariz 1972) i sâm je spaljivao. U isto vreme, nastavljao je da vodi dnevnik, piše pisma, pravi njihove fotokopije. Bio je saglasan da “Gordogan” objavi deo naše prepiske o Marku Nikeziću... Sve ono što mi je dala prepiska sa Stankom Lasićem stoji nepomerivo u meni. Nije li sebično da to zadržim samo za sebe i odnesem sa sobom?

Zahvala Stanka Lasića⁰¹

Ne bih želio da dodjela počasnog doktorata prođe bez mogega pokušaja da obrazložim i sebi i vama što je Sveučilište u Zagrebu značilo u mojem životu. Nadam se da me ni moja (katkada ponešto prestroga) kritičnost ni moja sadašnji umor, a ni univerzalna vizija kojom osmišljam sebe i svijet, neće spriječiti da se u ovom trenutku dignem do čistoće i procjenjujem s punom lucidnošću.

Ali ipak, prije nego što uđem u tu prošlost (koja je i sadašnjost), želim zahvaliti onima koji su smatrali da je moj rad vrijedan ove počasti. Izražavam, dakle, ponajprije punu zahvalnost stručnom povjerenstvu u sastavu: akademkinja Dunja Fališevac, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, predsjednica Povjerenstva, akademik Stjepan Damjanović, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, član Povjerenstva, prof. dr. sc. Krešimir Bagić, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, član Povjerenstva, prof. dr. sc. Stipe Grgas, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, član Povjerenstva, prof. dr. sc. Ivo Žanić, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, član Povjerenstva. Zahvaljujem Senatu Sveučilišta u Zagrebu, koji je na 8. sjednici održanoj 10. ožujka 2015. prihvatio prijedlog stručnog povjerenstva i jednoglasno donio odluku o dodjeli počasnoga doktorata (*doctor honoris causa*) Sveučilišta u Zagrebu. Isto tako zahvaljujem prof. dr. sc. Damiru Borasu, rektoru Sveučilišta u Zagrebu, koji je svladao sve prepreke što ih je nametnula moja bolest te je s puno takta i pažnje organizirao svečanu dodjelu u Parizu. Gospodinu Ivi Goldsteinu, veleposlaniku Republike Hrvatske u Parizu, izražavam zahvalnost što je odmah prihvatio prijedlog da svečana dodjela počasnoga doktorata bude u prostorijama Veleposlanstva. Želim na kraju posebno zahvaliti prijašnjem rektoru, profesoru dr. sc. Aleksi Bjelišu, koji je (prema onome što ja znam i slutim) odigrao jednu od glavnih uloga (ostavši pri tome krajnje povučen, skroman) u pokretanju postupka za dodjelu počasnoga doktorata.

Rođen sam prije 88 godina, 25. svibnja 1927. u Karlovcu, gradu velikih kontrasta, rano nazvanom “gradom škola i inteligencije”, kako su ga mnogi vidjeli, i “gradom žabara, sitnih duša” kako su na to odgovarali drugi slijedeći Antu Kovačića. Nije to bila jedina antiteza koja se nadvila nad moje djetinjstvo i mladost. Kao da je grad “uživao” u sudaru svih kontradikcija moje rane povijesti: raskošne palače središta i užasna bijeda predgrađa; u sjeni velebnih hramova (i onih katoličkih, i onog pravoslavnog i onog Davidova), blatne “kineske četvrti” s prostitutkama; srp-

ska, kraljevska, administrativna, ekonomska, vojna i politička dominacija nad većinskim hrvatskim stanovništvom koje je gotovo u potpunosti slijedilo Radića i Mačeka; česta kolektivna i individualna bjesnila, ispadi i nagoni usred civiliziranoga ponašanja, nevinosti i blagosti; atavistički, “muški” sustav odgoja, obiteljskog života uopće; “barbarogenijsko” divljenje nožu i prodor novih humanističkih i feminističkih ideja; moćni hrvatski i srpski nacionalizmi s radikalnim ekstremnostima (gdje je “drugi” uvijek neprijatelj, nikada sugovornik) i uzaludni pozivi na razum onih najoštromnijih; sveopća hipokrizija, prividi demokracije, grubost pljačke, ali i ljudi i pokreti Kantovih moralnih dužnosti; i na kraju, sredinom stoljeća, najstrašniji ekstremizmi od kojih je svaki sebe smatrao Istinom, Moralom, Smislom i Spasom, pa su posve prirodno težili svom totalnom obliku, totalitarizmu: totalitarizam fašističke NDH (Nezavisne Države Hrvatske) i totalitarizam antifašističke NRJ (Narodne Republike Jugoslavije), koji se razlikovao i od antifašizma Sovjetskog Saveza i od antifašizma liberalnih demokracija, pa je na taj način zacrtao Jugoslaviji poseban put u 21. stoljeće.

Brzo sazrijevajući i ne odvajajući se od razmišljanja o smislu svoga trajanja u jazu između ideala i prakse, Boga i čovjeka, Čovjeka (kao Jednakosti i Slobode) i konkretnoga individuuma, univerzalnih imperativa i anegdoticnosti egzistencije, kretao sam se kroz spomenute i njima slične suprotnosti kako sam umio i mogao: u sumnjama i padovima (nalikujući katkada na vjetrenjaču na vjetru), s vjerom (pomalo mitskom) u apsolutnu vrijednost rata, s mišlju (koja me rano prožela poput postojane nade) da me nikada neće napustiti težnja za razumijevanjem i dostizanjem cjeline, za onim sistemskim jedinstvom u kojem će i ove i druge suprotnosti biti prevladane poznatom “općošću (univerzalnošću) samosvijesti”, “veličanstvenim Umom koji je istodobno i Realnost”. Upravo se zbog toga nikada nisam ni htio ni pokušavao osloboditi (da li slijedeći u tome Dostojevskog, Prousta ili Krležu?) onoga što mi se činilo suprotnim od “mene”, ne bih li se kroz antitezu i pomoću nje približio sebi cjelovitijem te se dovinuo do sklada sa Svim. *Budući da se* u samom početku (na “početku početaka”) *ovo traganje* za Jednim koje je i Sve, za “spajanjem nespojivoga”, za “trenutkom koji je i vječnost”, *svelo na obiteljsko jedinstvo* u kojem sam sebe (svoju suverenost) odmah izgubio da bih tek zatim u tom jedinstvu sebe ponovo otkrio, *to su sve moje kasnije težnje* za “nemogućim a stvarnim skladom”, za spajanjem cjeline i pojedinačnosti *sadržavale u sebi i obnavljanje toga davnoga traganja za jedinstvom ranoga djetinjstva* kada sam se

01 Stanko Lasić. *Doctor honoris causa*, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 9. srpnja 2015.

stapao u Jedno s onima koje sam volio i koji su mene voljeli. Nostalgija (ontološka) tada se uvijek prelijevala u konkretnu melanholiju, i obratno.

Sve što je do sada rečeno nije igra stilskih ili silogističkih figura nego podnožje iz kojega će postati jasnije i moje objašnjenje uloge Zagrebačkoga sveučilišta u mom životu.

Ontološki oblici (fundamentalne forme, konstitutivne strukture) u kojima se sukobljavaju i sjedinjuju bitni antitetički principi (princip totalizacije i princip detotalizacije, tj. Princip konstrukcije i princip dekonstrukcije, odnosno princip spajanja i princip razjedinjavanja, princip identiteta i princip slobode, itd.), ali i ontološke suprotnosti (apsolutno – kontingentno, Bog – individuum, determiniranost – sloboda, Nacija /nacionalna država/ – pojedinac kao građanin, itd.) nisu nešto što je neposredno dano nego su ti oblici zadani logikom koja se razvija u kružnom kretanju (identitet – neidentitet – reidentitet), a određena je međusobnom negacijom principa (odnosno ontoloških suprotnosti te zavisu od unaprijed izabrane mogućnosti: ili od dominacije jednog od principa (jedne od suprotnosti), ili od dominacije njegove (njezine) suprotnosti, ili od striktno ravnopravnosti obaju principa (objiju suprotnosti) čije rješenje, jedinstvo, sinteza neizbježno poprima oblik dijaloga i brižljiva konstruiranja, strukturiranja. Pojavljuje se, dakle, arhetipska trijada koja u prvim dvama oblicima utvrđuje dominaciju jednoga principa, a treći oblik odmah (i jasno) naznačuje dijalog kao uvjet njegova postojanja.

Ta tri oblika čine imanentnu (ili logičku) povijest opće arhetipske strukture (tj. općega oblika čovjeka kao slobode, tj. čovjeka kao takvoga), a svaki oblik ima i svoje unutrašnje tročlano kretanje koje posve nalikuje na ovo imanentno-povijesno: identitet – neidentitet – reidentitet: od jedne postavke koja u jezgri sadržava i neposredni (prividni) sklad i antitetički rascjep (gospodstvo – podređenost, “gospodar – rob”) te imperativno vodi negaciji početne postavke, a cjelokupno kretanje upućuje (umjesto stalnoga ponavljanja sukoba) prema rješenju, prema jedinstvu tih suprotnosti, prema sintezi toga rascjepa, toga intimnoga sukoba, najdublje odmjeravanja.

Dvije su napomene ovdje vrlo važne jer njihov zaborav može imati kobne posljedice.

Prema prvoj, u jedinstvima, sintezama, rješenjima, oblicima, strukturama koje sadržavaju dominaciju jednoga principa ne događa se “nestanak” njemu suprotnoga principa, nego se u jedinstvu oni “susreću”, međusobno isprepleću, dopunjavaju: jedan bez drugoga ne postoji. Dominacija jednoga principa ne znači, dakle, njegov boravak u praznini koju bi samo on “ispunjavao”, nego znači njegovo prelamanje u njegovoj suprotnosti, njegov “suživot” u njoj: Jedno ne pada u prazninu nego u Mnogo i tek s njim čini cjelinu, jedinstvo, sintezu: Jedno uvodi Mnogo u sebe kao što Mnogo vidi sebe kroz Jedno.

Stanko Lasić, fotografija snimljena 9. srpnja 2015. u hrvatskoj ambasadi u Parizu na svečanosti na kojoj je zagrebačko Sveučilište dodijelilo Lasiću počasni doktorat

Isključivost dominacije značila bi gubitak jedinstva, povratak na rascjep i apsolutno postavljanje antiteza kao apstrakcija. Dominacija znači pretežnost jedne suprotnosti nad drugim, ali ne nestanak druge i povratak na odvajanje. Isto tako dominacija može imati razne domete, pa od njezine snage zavise varijacije u obliku: od varijante u kojoj je totalitet snažan do varijante u kojoj on tek djelomično sređuje/totalizira (strukturira) ono što mu se suprotstavlja.

Prema drugoj, nađeno rješenje (jedinstvo, sinteza) – bilo u razvoju opće strukture čovjeka (tj. Rješenje u oblicima imanentne povijesti) ili u “momentima” u razvoju ovoga ili onoga oblika – može biti trostruko (zavisno od odnosa na apsolutno znanje, na apsolutni sklad): ili definitivno rješenje (u tom je slučaju nađena završna harmonija koja naznačuje ulazak u novi, zemaljski Raj – rješenje Hegela i Marxa), ili privremeno rješenje od kojeg počinje novo traganje prema onom definitivnom do kojega se nikada ne dolazi ali se k njemu ne može ne ići jer je upravo taj put, na koncu konca, konačno rješenje – rješenje Freuda i Adlera, ili paradoksalno rješenje Nietzscheov apsolutni trenutak kao privremeno i definitivno rješenje.

Sličnu ćemo “logiku” (i onu “imanentnih oblika” i onu “unutrašnjih momenata” u oblicima – ali svedenu u krajnjoj konsekvenciji na Identitet a ne na trojnu paralelnost u svim fazama i raznolikostima čovjekove povijesti) naći u Hegelovoj “Povijesti filozofije”, posebno u raspravi o Spinozinu ateizmu. Krene li se od te rasprave (koja je samo malen ali blistav primjer Hegelove metode), tada je moguće njegovu trijadu oblika, koju on definira kao teizam, ateizam i eklektizam (ili “jedinstvo” što ga on smatra “jeftinim” pa ga zato odmah odbacuje u ime svoje filozofije identiteta), svesti na najopćenitiju ili arhetipsku trijadu ontoloških oblika (jedinstva, sinteza) i definirati ih kao monizam (dominacija Jednog, Cjeline, Boga, Kozmosa, Čovječanstva, Harmonije /piramide vrijednosti/, apsolutnoga znanja, Nacije i drugih “organskih totaliteta”; u umjetničkoj praksi: ekstatičnost; u znanstvenoj metodologiji: totalna eksplikacija; kao pluralizam (relativizam, skepticizam, agnosticizam; mnoštvo partikularnosti (“multikulturalizam”), “ples” vrijednosti, kaos, rasutost smisla, nered,

disproporcija, dominacija mnogog, označujućeg, ne bi li se izbjeglo svođenje na sistemsko Jedno, totalno označeno; u umjetničkoj praksi: disperzivnost; u znanstvenoj metodologiji: analitička deskriptivnost, deskriptivna analitika; kao *sinkretizam* (kritički ontološki konstruktivizam, strukturalizam): puna ravnopravnost antitetičnosti, tj. dominacija *jedinstva* u kojem su suprotnosti obvezatno ravnopravne; osvojena, samosvjesna ravnoteža s rijetkom opasnošću pada u disperziju ili u totalitet; u umjetničkoj praksi harmoničnost; u znanstvenoj metodologiji: hermeneutička interpretacija.

Unutar tih triju “prafilozofije”, “pramitologije” – koje u povijesti paralelno traju i stalno se obnavljaju i svojom snagom i u novim figurama velikih mislilaca i filozofa – *partikularne se suprotnosti* (pa i one mojega Karlovca) *otkrivaju u svojoj konačnici* kao ontološke suprotnosti što ih arhetipski oblici (sinteze, jedinstva) – monizam, pluralizam, sinkretizam – sjedinjuju *nastojeći* na taj način *prevladati* njihove pogubne antitetičnosti i pretvoriti ih u plodnost, bogatstvo, užitak, sreću: jedinstvo Boga i čovjeka, Čovjeka i čovjeka, altruizma i egoizma, ljubavi i egotizma, totaliteta i pojedinačnosti, ideala i praktičnoga čina, univerzalne vrijednosti i konkretnoga djela, identiteta (nužnosti, determinizma, Providnosti) i slobode, esencije i egzistencije, jednoga i mnogoga (pojma i bića), beskonačnoga i konačnoga, označenoga i označujućega, istoga i različitoga, života i trenutačnoga postojanja, itd.

Od oblika ontološke arhetipske trijade, mojemu se duhu, mojemu životu, meni kao slobodi *rano nametnuo onaj monistički* i to u jednoj od njegovih najčvršćih figura, a s predivnim soteriološkim, spasonosnim obećanjima: *religiozni monizam*. Nisam zapravo imao puno izbora jer sam od djetinjstva i dječastva pripadao obiteljskom, moralnom, eudemonističkom monizmu gdje se stoicizam u antičkoj “blaženoj sreći” miješao s vedrim katolicizmom, s nadom o novom sastanku “na onomu svijetu”. Dugo nakon toga nisam mogao zamisliti neko drugo jedinstvo ontoloških suprotnosti osim monističkoga jedinstva izraženoga u kršćanskoj piramidi vrijednosti. Monizam je za mene tada (na početku rata 1941) postao tako jaka “izvjesnost” da pluralizam i sinkretizam jednostavno nisam vidio kao mogućnosti: sve je odmah ulazilo u sustav katoličkih zasada: dominacija Ideala, Vrijednosti, Univerzalnosti nad njihovim suprotnostima: praksom, svakodnevnosti, anegdoticnošću, partikularnošću, koje ipak nisu bile “eliminirane” nego su “supostojale” i tražile da ih se poštuje: živio sam monističko jedinstvo unutar piramide vrijednosti u kojoj su sve vrijednosti (a pogotovo glavne – gnoseološke, etičke/moralno-političke, spiritualne-soteriološke) imale točno određeno mjesto, određeno odnosno prema Vrhovnoj Vrijednosti, prema Bogu, koji im je davao “i prvo i posljednje objašnjenje”. Iako sam se relativno vrlo rano osamostalio postavši i u obitelji autonomno (pa i suvereno) biće i premda sam rano prestao biti vjernik i odlazio u crkvu samo kao licemjer jer se drugačije za NDH nije moglo školovati, dugo sam ostao religiozno biće u monističkom smislu te riječi: Boga je u ratu zamijenilo Vrhovno biće

– *L'Être Suprême* kao jedinstvo Slobode, Jednakosti i Bratstva – u čijoj su prisutnosti i pod čijom zaštitom francuski poslanici izglasali 26. kolovoza 1789. “Deklaraciju o pravima čovjeka i građanina”, a kojem su jakobinci podigli čak i poseban hram. Na mjesto mojega religioznoga monizma stupio je *idejno-politički monizam* u simplificiranoj marksističkoj varijanti s jakom (ili točnije: s isključivom) lenjinističko-staljinističkom obojenošću.

Izašao sam iz maloljetnosti i ušao u punoljetnost i kao odličan maturant (1946), što je i u tom teškom vremenu bilo dosta cijenjeno, *ali i kao* ne baš sasvim nevažan (stalno plaćeni) funkcionar u omladinskoj (i, tada, SKOJ-evskoj) organizaciji, gdje se moj prozirno skućeni marksizam “zabetonirao” u staljinizmu Vrhovnoga Bića i jugoslavenskih ideologa. Upisao sam se na Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, i to na njegovu takozvanu “enciklopedijsku” XVI. grupu studija, koja je išla od “čiste” filozofije preko psihologije i svih jugoslavenskih književnosti, hrvatske i svjetske povijesti i dvaju stranih (svjetskih) jezika, teorije i povijesti hrvatskoga jezika do staroslavenskoga. Ta se širina pokazala mojom srećom: mojemu suženomu jedinstvu suprotstavilo se bogatstvo raznolikosti. Bile su mi ipak potrebne skoro tri godine da bih napustio svoje “funkcionarstvo” i postao redovni student. Još se i danas ponekad pitam što bi bilo sa mnom da mi u mojoj želji da se posvetim samo studiju nisu pomogle dvije rijetko vrijedne osobe, jednim dijelom i “nadležnici”, Zlatko Glik i Miko Tripalo.

Tako sam postao redovni student nekako istodobno s potresom 1948/1949. Da je taj potres mogao biti koban za moj monizam i da me mogao odvesti prema ciničnom skepticizmu i veselej “tartufferiji” (kako se molijerovski volio izražavati Krleža), o tome nema sumnje. Svoj sam monizam, međutim, intimno doživljavao kao “savršeno skladan”, daleko od ekstrema u kojem se nazire samo dominacija, cjelina i sistem, a ne osjeća ni razlika ni put k mnogom. Taj me je monizam oduvijek uvjeravao da samo u njemu mogu stići do vrhunca, do vrijednosti, do istine, do ljepote, do smisla koji je i spas, i da se nigdje ne nalazi tako snažan krug, totalna punoća kao u njemu: jedinstvo Itake i Odiseja; sinteza nužnosti povijesti i slobode pojedinca, sklad logike duha (uma) i cjelokupne neposrednosti. Dodao sam starim suprotnostima i svojemu tadašnjemu idejno-političkomu monizmu nekoliko novih antitetičnosti, prokleta teških, nadajući se da će se svi skladno uklopiti u staru/novu piramidu vrijednosti kao globalno rješenje. To je uspjelo. Posve logično. Nije trebalo mijenjati način mišljenja, način disanja nego sadržaj u kojem sam se kretao: oblik je ostao isti. I sada se u onom u čemu sam se kretao, u čemu sam živio, odvijalo na isti način: identičnost nije podnosila drugog, totalizacija dijelove, “objektivnost” subjektivnosti, a ono pojedinačno bilo je (paradoksalno ali normalno) jednako ili ništici ili najvišem.

Upravo me je identičnost uvjeravala da je idejno-politički monizam neprimjeren oblik za moja temeljna razmišljanja i da

se arhetipskim ontološkim oblicima (monizmu, pluralizmu, sinkretizmu) treba približavati mnogo šire i istraživati ih na novom terenu na koji sam se upravo uputio, na terenu opće teorije, na terenu pojedinih znanosti i na terenu književnosti. To je istraživanje (to sistematsko i pomalo tvrdoglavo ispitivanje vrijednosti *svakoga* arhetipskoga ontološkoga oblika – i monizma i pluralizma i sinkretizma – bez obzira na moje simpatije ili antipatije) trajalo dugih pedeset godina i prošlo kroz razne faze zabilježene u mojoj nastavi i mojim knjigama. Neću se u to upuštati, želim jedino naznačiti ono osnovno i važno za *ovaj* trenutak: upravo me je Sveučilište u Zagrebu konstantno – u svim fazama – upozoravalo da ostanem vjeran u isticanju važnosti Cjeleline, Sinteze, Jedinstva suprotnosti te me je direktno ili indirektno upućivalo k Razlici, k Neidentitetu (k nejednakosti), k Slobodi kao *jednakovrijednom čimbeniku s Jednim, s Jednakošću, s Totalitetom* u traganju za *onom* sintezom koja može opstati i trajati snagom svoje unutrašnjosti.

Premda bi se *moj odnos* prema Sveučilištu u Zagrebu, prema dobrotama i vrijednostima kojima me je Sveučilište obogaćivalo *mogao podijeliti* u više razdoblja, mislim ipak da su tri osnovna: moj studentski staž, moj nastavnički rad na Filozofskom fakultetu i moj odlazak na druga europska sveučilišta.

Ali, da ne bi bilo nikakve zabune o mojoj upotrebi termina “Sveučilište u Zagrebu”, želim ukratko objasniti da pod tim pojmom razumijem široki kompleks (ili sistem) sastavljen od triju glavnih dijelova. To su *prije svega* svi nastavnici i znanstvenici (znanstveno i nastavno osoblje uopće) i svi studenti bez obzira na kojem se fakultetu, institutu, odjelu, zavodu, knjižnici... nalaze, jer su svi oni međusobno dosta usko povezani i čine cjelinu Sveučilišta. To su *zatim* organizatori i sudionici raznih aktivnosti što ih Sveučilište stvara u sebi ili izvan sebe iz znanstvenih i drugih ciljeva, kao što su na primjer Zagrebačka slavistička škola, Sekcija za teoriju književnosti, Korčulanska filozofska škola, Studentsko eksperimentalno kazalište, grupe oko pojedinih časopisa i novina, grupe kao “Gorgona”, itd. I, napokon, to je *uski* krug prijatelja raznih struka, ambicija, orijentacija s kojima je moguć razgovor o svemu, koji znaju slušati drugoga, koji traže odgovore i koji su spremni jedni drugima donijeti “nezainteresirane darove” (darove kojima se ne može ni naslutiti ovaj ili onaj interes), da se izrazim pomalo na Kantov način. Često sam pomišljao da su ta prijateljstva pomalo slična ratnima i bojao se da u tome pretjerujem; danas znam da su u mom životu ta prijateljstva s osobama iz najrazličitijih dijelova i kutaka Sveučilišta bila i ostala nešto najljepše i najtrajnije. Ono nezaboravno.

Sveučilište u Zagrebu (i kao cjelinu i sve njegove dijelove) doživljavao sam *uvijek* vrlo intenzivno, ne zaboravljajući da sam ga takoreći od *prvog* trenutka definirao kao *duh otvorenosti i kritičkoga istraživanja*, dakle kao *duh stvaralaštva*. Želio sam nalikovati na tu idealnu sliku koju sam o njemu stvorio (stvarao), sve me je učilo onome što je u mišljenju najteže – poniznosti. Kao

stvaralački duh otvorenosti i kritičkoga istraživanja Sveučilište u Zagrebu postalo je ipak dosta rano trajna prisutnost u mom životu, Netko s kime sam neprekidno razgovarao.

Temelj takva odnosa prema Sveučilištu u Zagrebu stvoren je onoga istoga dana kada sam se osjetio oslobođenim svih obveza osim onih koje njemu dugujem, a koje su bile više radost nego dužnosti. Odjednom je prema raznim cjelinama postao važan *pojedinač*, njegov rudnik, njegove invencije, njegova prošlost i budućnosti, njegove nesmotrenosti, granice i bezgraničnost. Kao da mi je tek Sveučilište u Zagrebu omogućilo susret sa stvaralačkim potencijalom pojedinca i sugeriralo mi da unatoč sveobuhvatnom monizmu i sklanjanju u moj bogati solipsizam ništa ne razumijem (i ništa neću razumjeti) dok u *svakomu* ne pokušam vidjeti stvaraoča, kreativni um. Kasnije sam shvatio – probijajući se teškom mukom kroz Hegelov pojmovni sustav – da mi je upravo to isto i on savjetovao odbijanjem lakoće neposrednosti (u kojoj ću odmah imati pravo samo ja) i upućivanjem na princip pažljiva posredovanja, medijacija, ispitivanja kao put k istini, cjelini. Tomu me je zatim vodila i slična “etika odgovornosti” Maxa Webera, ali i Freudov “princip stvarnosti” nasuprot lakom principu samouvjerenosti. Sve se otvorilo. Sve što sam čitao išlo je u tom smislu: nisi samo ti stvaralac – nego svatko. Od Matoša i Ujevića (u seminarima kod profesora Barca i njegove najnovije desne ruke Jure Kaštelana) preko Dantea (kojega smo čitali zajedno s profesorom Mirkom Deanovićem) do Puškina, Ljermontova i Gogolja (kojima nas je učio profesor Stjepan Ivšić) te do Prousta i Rilkea o kojima je stalno bila riječ u krugu mojih prijatelja s istom poukom – Drugi kao stvaralac. Uporno nisam htio čuti svoje zle misli koje su unizivale drugoga a uzvisivale zatvorenu subjektivnosti: sve ocjene o “dobroj” i “lošoj” nastavi primao sam s velikom rezervom nastojeći se probiti do drugoga i dobiti od njega maksimum. Tako sam pune tri godine putovao s profesorom Vladimirom Filipovićem Kantu, a s njegovim pomoćnicima profesorom Predragom Vranickim i Milanom Kangrgom četiri se godine približavao Hegelu i Marxu. Profesor Zoran Bujas uveo me je u meni do tada nepoznatu eksperimentalnu psihologiju i upućivao me da na Medicinskom fakultetu što više saznam o funkcioniranju živčanog sustava. U dvorani X. profesor Antun Barac uvodio nas je u sve zaokrete i traume novije hrvatske književnosti šireći i moje gledanje na suvremene događaje, a s nekoliko slikara i skladatelja, medicinara, matematičara i arhitekata slušao sam kao “slobodan slušač” predavanja profesora Mihovila Kombola o svjetskoj književnosti na Akademiji za kazališnu umjetnost. Isto tako, kao “slobodnoga slušača” vodio me je profesor Marijan Tkalcic u zagonetne probleme estetike na predavanjima u prostorijama povijesti umjetnosti u Čirilometodskoj ulici, kamo smo jurili i na predavanja profesora Grge Gamulina i Milana Preloga, dok je glas profesora Jaroslava Šidaka zvonio današnjim prizemljem Rektorata razvijajući pred nama ovu ili onu povijesnu fresku. Ni sam ne znam kako sam na to sve dospijevao, a istodobno čitao, studirao, polagao ispite, nastojao svladati strane jezike, posjećivao redovito seanse iz glaz-

bene propedeutike u Glazbenom zavodu, uživao u kasnim večernjim satima na predavanjima Ljube Babića u Muzeju za umjetnost i obrt. Sve to govorim zato da se vidi kakva je to bila raznolikost, a ona je tražila sasvim druge totalizacije, konstrukcije od mojih dotadašnjih: istraživanja su se pokazivala nesavladiva ako im se neposredno ne približim s puno znanja o kategorijama koje teoretski upotrebljavam. Mene je u toj fazi Sveučilište spasilo bilo kakvih novih simplifikacija: “zatvaranja” su padala pred tom otvorenosću i bogatstvom koje se gotovo činilo bez kraja. Tu je počelo i moje dublje razmišljanje o ontološkim oblicima i nastojao sam, diplomiravši, ne zaboraviti što sam tu proživio, naučio i iskusio.

Moj ulazak u znanstveno-nastavni korpus Sveučilišta u Zagrebu započeo je 1955. imenovanjem za asistenta na Katedri slovenske književnosti kod profesora Frana Petrea. Nekako istodobno, 1956, zatražio sam dopust – dijelom plaćeni, dijelom neplaćeni – kako bih otišao u Francusku kao lektor hrvatskoga jezika na Sveučilištu u Lyonu. U Lyonu sam ostao pune tri godine, i po povratku u Zagreb postao sam asistent na Katedri za noviju hrvatsku književnost, kojoj je upravo voditeljem postao profesor Ivo Frangeš. Toj sam katedri pripadao do svoga definitivnoga odlaska sa Sveučilišta u Zagrebu 1975. godine; kao član te katedre doktorirao sam, postao docent i izvanredni profesor te redovito održavao nastavu. Tih deset godina puno je značilo u mom znanstvenom rastu. Sigurno je da ne bih dosegno do onoga što sam postigao da nisam nastavio živjeti onako kako sam živio kao student: održavajući trajno dobre odnose s mojim bivšim profesorima, čitajući njihove knjige, razgovarajući s njima, bilo u sekciji za teoriju književnosti koju su vodili profesori Fran Petre i Zdenko Škreb, na seminarima za strane slaviste (poslije Zagrebačka slavistička škola) ili na sastancima Instituta za znanost o književnosti Filozofskoga fakulteta ili u mnogim razgovorima s članovima Katedre za noviju hrvatsku književnost (profesor Ivo Frangeš, šef Katedre; članovi Nikola Miličević, Miroslav Šicel, Miroslav Vaupotić). Volio sam osobito razgovore s profesorom Ljudevitom Jonkeom i ostalim našim lingvistima; bio sam česti gost njihove sekcije na Fakultetu. O tome što je u tom razdoblju značio Miroslav Krleža i kakav je bio moj odnos prema njemu nema smisla govoriti, to je općepoznata stvar; mi smo se i voljeli i razilazili: veliko bogatstvo.

Moj odlazak sa Sveučilišta u Zagrebu i “nastavnikovanje” u Francuskoj i Nizozemskoj nisu prekinuli moje najbolje veze sa Sveučilištem u Zagrebu: ni one službene – razna predavanja koja sam održavao na Fakultetu (u više raznih sekcija, Zagrebačkoj slavističkoj školi, Leksikografskom zavodu Miroslav Krleža i na drugim službenim i poluslužbenim mjestima) ni privatne kojih je bilo mnogo, jer sam često dolazio u Zagreb i razgovarao s najrazličitijim znanstvenicima o problemima izraženima u mojim djelima. Osobito su se česti razgovori vodili oko moje globalne tročlane sistematizacije ontoloških oblika koje sam primijenio na književnost i pomoću kojih sam sistematizirao svoja gledanja na književna djela i na književno-znanstvenu metodu. Ti su razgovori trajali godinama, desetljećima, a uključivali su i moje bivše kolege ali i one nove nastavnike koji su došli na Katedru. Sam boravak u Francuskoj (1972–1978) i u Nizozemskoj (1978–1992) bio mi je vrlo vrijedan jer sam se susretao sa svima onima koji su me zanimali kao pisci ili znanstvenici. Redovito sam odlazio na predavanja na Sorbonnu i Collège de France, a spomenut ću da su mi u dugogodišnjem studiju Hegela i Kanta bila korisna predavanja i razgovori s profesorima Jankélévitchem, Hyppolitom i Rivelaygueom.

Kao i prvoga dana – a sada sa sasvim novim nastavnim i znanstvenim osobljem – Sveučilište u Zagrebu omogućavalo mi je da vidim sve *osobine* pojedinih arhetipskih ontoloških oblika i da nikada ne zaboravim da se do sinteze suprotnosti, do istine, do jedinstva, dolazi samo s punom ravnopravnošću antiteza, a ne s jakom dominacijom jedne suprotnosti nad drugom: Rješenje je dijalog i razvoj kroz dijalog k Umnom jedinstvu. U mojim knjigama nalazi se to iskustvo sistematizirano teoretski, ali i primijenjeno na onaj predmet koji me najviše zanimao, a to je hrvatska književnost. Stigao sam do nekih spoznaja i predočio ih kao hipoteze za nova istraživanja, ali sigurno je da bez širokoga oslonca na Sveučilište u Zagrebu, bez kritika koje su od tuda dolazile, bez upozorenja koja sam uvijek pažljivo slušao, bez trajnih razgovora s nizom profesora koje je moj rad posebno zanimao – posebno profesora Grge Gamulina, Predraga Vranickog, Zdenka Škreba, Ivana Supeka i naravno prije svega članova Katedre na čelu s profesorom Ivom Frangešom. Neću reći da moj rad nije bitan u onomu do čega sam došao, do spoznaja koje su i drugima koristile, ali treba upozoriti da su ta dostignuća istodobno i sastavljena od svega što mi je dalo Sveučilište u Zagrebu – bez nje ga teško je da bih postigao ono što sam postigao.

PRILOG 2

Izbor iz pisama Stanka Lasića Latinki Perović

(Pariz, 20. decembar 2002 – Pariz, 16. septembar 2017)

1.

PARIZ, 15. APRILA 2003.

Draga Latinka,

Žao mi je što ste tako daleko i što ne mogu barem načas biti s Vama i izmijeniti misli o svemu što nas okružuje i o čemu sigurno oboje razmišljamo.

Do mene je napokon došla Vaša knjiga “Ljudi, događaji i knjige” (i to drugo izdanje iz 2000. godine) za kojom sam počeo tragati otkako sam počeo raditi na jednoj čudnoj knjizi (koju ću Vam poslati, bude li objavljena)⁰² i za koju mi je bio potreban Vaš članak o N. Popovu⁰³. Pročitao sam je i mnogo toga saznao što nisam znao ili sam površno znao. Posebno me zanimala teza (bolje reći argumentirana misao) o vezi srpskog i ruskog narodnjaštva, i u vezi s tim o liniji koja ide od Pašića do Miloševića. Nije mi poznato je li tko u Hrvatskoj istraživao odnos pravaštva i ruskog narodnjaštva iako se o utjecaju “Rusa” na pravaše dosta pisalo.

No, to su “znanstveni razlozi” koje samo usput spominjem i zbog kojih Vam ne bih pisao. Ti su razlozi bili Važni i donijeli su mi nove uvide, nisu me potresli. Potresao me je Vaš mali članak/nekrolog, napisan tako reći pod svježim dojmom jedne bolne vijesti: “Ljudska pristojnost”. Riječi koje ste napisali o M. Nikeziću spadaju u nešto najljepše što sam u životu pročitao. To je tako čudan spoj snažne emocionalnosti i lucidne racionalnosti da mi je nestao dah. Puno Vam hvala na tom nezaboravnom poklonu. Volio bih da znam tako pisati. Barem katkada.

Tko zna kada ćemo se ponovo sresti. Ali, bez obzira na to, kažem Vam do viđenja. Uvijek sam volio ljude koji sebe nalaze u radu, iz toga sam napravio čitavu mitologiju, koja me ne smeta, iako je malo luckasta. Dakle, divim se Vašem radu i životu i učinio bih sve što je u mojoj moći da Vam pomognem. Trebate li nešto, pišite.

Puno Vas se sjećam, ne samo Vaših riječi, cijele Vaše pojave, srdačni pozdravi.

Stanko

2.

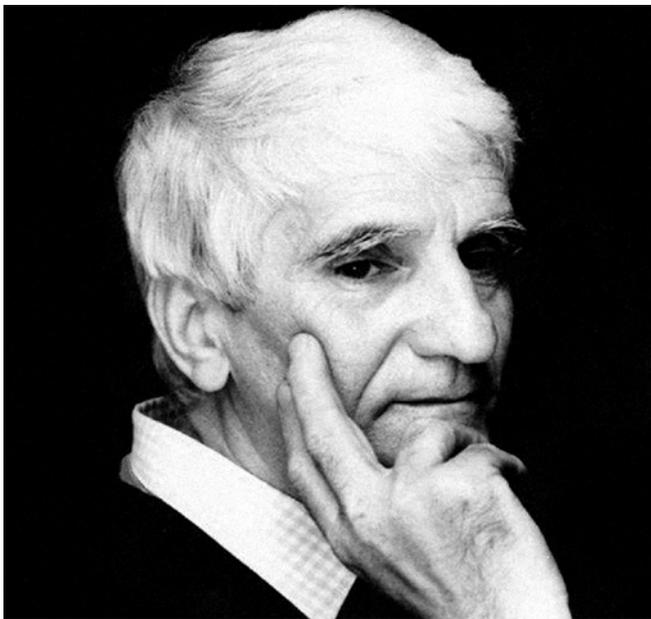
PARIZ, 2. VELJAČE 2004.

Draga Latinka,

Dugo sam bio odsutan iz Pariza, na povratku čekalo me Vaše pismo i Vaša velika studija “Milan Piroćanac – zapadnjak u Srbiji 19. i 20. veka. 3. Uloga elita” (Beograd, 2003). Hvala Vam.

Vašem ću se pismu odmah vratiti, ali prije svega želim Vam uputiti nekoliko riječi u vezi Vaše studije (gotovo male monografije) o Piroćancu. Čim sam bacio pogled na tekst odmah sam prekinuo sav svoj posao i pročitao Vašu analizu i prikaz Milana Piroćanca s velikim zanimanjem sa slašću spoznavanja i sa maksimalnom koncentracijom. Čitajući o toj zanimljivoj figuri 19. stoljeća i o ključnim godinama povijesti Kraljevine Srbije između 1880. i 1886. meni su se otvorila nova gledanja na Srbiju, na njezinu mitologiju, njezinu tragediju, i njezine potencijale. Čitajući Vaš spis meni ste postali jasniji i Vi i Nikezić, i Vaša ondašnja liberalna aktivnost, i Titova optužba za “liberalizam” iz 1972, i Vaša aktivna distanca danas, kao i Vaša borbena rezignacija. Nisam slutio da je Piroćanac (odnosno Napredna stranka, ako ne u cjelini, ono svakako dobrim dijelom) uputila Srbiji poziv (jedino dostojan budućnosti), poziv “u dubinu” (kako Vi kažete), tj. poziv za modernu transformaciju koja je jedino Srbiju mogla spasiti od primitivizma, i od autokracije, i od imperijalizma. Srbija se na taj poziv oglušila i taj je njezin izbor za nju postao fatalan, ona ga upravo najteže plaća danas, 120 godina nakon velike Pašićeve pobjede koja koincidira s prihvaćanjem (1888) “najsavršenijeg ustava” što ga je Srbija imala a prema kojem se monološki

⁰² Knjigu je objavio “Gordogan”. ⁰³ “Društvena suština rata. Povodom spisa Nebojše Popova *Srpski populizam*” u: Latinka Perović, *Ljudi, događaji i knjige*. Drugo izdanje. Biblioteka “Svedočanstva” br. 1, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2000.

Stanko Lasić

konstituirana Radikalna partija odnosila kao prema mrtvom slovu na papiru. Kako sam ja po “prirodi” i po misaonim zanosima sklon velikim konstrukcijama, to sam odmah razradio (na temelju Vašeg teksta) ovu hipotezu: Piroćanac se u sudaru s kraljem Milanom Obrenovićem i Radikalnom strankom našao u onom istom procjepu u kojem se Nikezić (sa svojom ekipom, zapadnjačkom po svojim bitnim oznakama, posve sličnima onima Milana Piroćanca) našao prema Dragoslavu – “Draži” Markoviću (odnosno Titu) kao nosiocu autoritarnog (diktatorskog) puta s jedne i Dobrice Ćosića (s druge strane) etničke solucije koja u narodu i njegovom jedinstvu vidi budućnost Srbije, njezinu budućnost kao velike sile na Balkanu. Drugim riječima, postoji treća naprednjačka generacija (sredina 1920-ih) Srbija je krenula u svoju, a otpori toj budućnosti stvarali su se na raznim stranama, ali nikada kao za velikog i presudnog momenta koji je otvorio druge nade i koji zovem moment Piroćančeva vladanja od tri godine. Po smrti Aleksandra Obrenovića dvije su se strane protivile modernizaciji (zapadnjaštvu), mahom se ujedinjavale pa su tako sačinjavale moćan blok koji je sprečavao svaki pokušaj “zapadnog puta” da se realizira kao stvarna snaga. Prvo će taj ujedinitelj autoritarnosti i etnicizma (odnosno “jugoslavenskog jedinstva”) biti Pašić, zatim Aleksandar ujedinitelj, Tito staljinist i Milošević imperijalist. Otpori su postojali, oni su ponos i dostojanstvo Srbije (spominjem samo Koću Popovića i Đilasa), ali takve jasnoće kakva je Napredna stranka donijela u srbijansko društvo rijetko je bilo. U svemu ovome što kažem ima simplifikacije, znam dobro da je moje znanje manjkavo, nisam historičar ali ne želim biti oprezan, jer vjerujem da je shema do koje sam došao zahvaljujući Vašoj studiji upola točna i da mi može služiti barem kao privremeni kompas. Zato Vam velika hvala što ste mi je poslali.

Vaše pismo pročitao sam crveneći. Nisam zavrijedio tolike pohvale. Znam da volite ono što pišem, da volite razgovore sa mnom i to me ispunjava ponosom i razbija moju usamljenost. Jer sâm sam doista u potpunosti: to je samoća jednog neobičnog eksperimentatora koji nijednog časa nije prestao sumnjati u sebe. Zato me Vaše riječi ohrabruju, koliko god mislim da su pretjerane.

Iz Zagreba sam Vam mislio poslati najnoviji broj “Gordogana”, časopisa u kojem je i jedan moj prilog, ali sam znao da je redakcija uputila stanovit broj u Beograd pa sam odustao od vlastite pošiljke. Kada se drugi put nađem u Zagrebu, poslat ću Vam svakako jedan primjerak.

U Vašem pismu ima jedna riječ koja me silno zaboljela. Vi govorite o želji da radnu sposobnost sačuvate “u starosti”. Bilo je to strašno pročitati jer ja Vas dobro ne poznajem. Kad sam Vas sreo u “Dubrovniku”⁰⁴ moje iznenađenje bilo je iskreno: vidio sam Vas kao mladu i lijepu osobu i to sam Vam spontano rekao. Tako Vas nosim u sebi i molim Vas nemojte o sebi misliti kao o staroj osobi, nije potrebno da budete tako “realni”.

Ako ni zbog čega drugoga doći ću u Beograd zbog Vas. Jednog dana...

Hvala na svemu i puno pozdrava.

Stanko

P.S. Oprostite na rukopisu. Neke sam riječi pokušao naknadno ispraviti.

3.

VANLAY, 26. III 2004.

Draga Latinka,

Oprostite što Vam se tek sada javljam i odgovaram na Vaše pismo od 11. februara. Ono je došlo u Pariz, ali ja sam tada bio u Zagrebu odakle sam Vam se javio razglednicom i poslao Vam prvi broj (novog) “Gordogana”. Nadam se da ste ga primili. U Parizu sam ostao vrlo kratko i morao sam ga napustiti po savjetu liječnika i doći ovamo, na selo (na granici Bourgogne i Champagne), u ovu staru kuću koju volim. I, evo, po dolasku ovamo pišem Vam kako bih nastavio naše razgovore koji mi puno znače.

Ovdje imam more knjiga koje donosim iz Pariza jer tamo više nema mjesta. Tu su sada i Vaš Nikezić i Vaš Piroćanac. Nikezića sam ponovo prelistavao i mislim da ste u pravu što ste na njega, takvog kakav je, stavili točku.⁰⁵ Osmislili ste stvar do kra-

⁰⁴ Hotel u Zagrebu, kraj 2002. godine. ⁰⁵ Marko Nikezić, *Srpska krhka vertikala*, Biblioteka “Svedočanstva” br. 15. Priredila i Uvodnu studiju “Na tragu srpske

ja, oslobodili se Vaših intimnih imperativa, oblikovali Vaša i njegova nastojanja kao dio jednog (srbijskog) pokušaja koji traje stalno, i stalno biva poražen, ali se ne predaje, živi i danas u Vama i Vašim istomišljenicima.

Za mene je Vaša monografska studija o Nikeziću zaokružena cjelina, ima logičan slijed i jasne zaključke. Ona je vrlo značajna, sili čitatelja da se o bitnim pojmovima (liberalizam, tehnokratizam, etnicizam) što odlučnije odredi. Ponovno Vam kažem: ne laskam: meni je puno toga otkrila, uputila me na nova viđenja. Drago mi je što ste zaključili da sam dobro naslutio Vašu glavnu misao iz studije o Piroćancu. Ona me je jako impresionirala, možda isto toliko koliko i ona o Marku Nikeziću. Među njima postoji slijed i uska povezanost: vidi se rast Vaše glavne ideje. Srbija mi je postala jasnija.

Ovog časa s tugom razmišljam o toj (liberalnoj i modernoj) orijentaciji srbijanske povijesti. Čitam novine o najnovijim događajima na Kosovu koji mene pogađaju prije svega što mi potvrđuju “europsko sljepilo” koje sam početkom 1990-ih – kao predsjednik HVEP-a (Hrvatskog vijeća Europskog pokreta) – vidio na izvoru. Moglo bi se reći da postojeće europske institucije (posebno Europska unija) uporno žive san o multietničkom (multinacionalnom) Kosovu, iako stvarnost taj san konstantno opovrgava. Teško je dokučiti kakvi se stvarni planovi iza toga kriju ili se pak jednostavno radi o nesposobnosti da se vide pravi problemi Kosova, koji su naravno različiti od problema Bosne i Hercegovine. Ali oni (Europa i SAD) su našli jednu shemu i sada je lijepe na razne situacije ne pitajući se kuda ona vodi. U sukobu su već dugo dva nacionalna ekstremizma, od kojih je jedan, onaj mlađi, u oštroj ofanzivi. Kamo to vodi? Bojim se, u još stravičnije stvari, možda u katastrofu. Prepješao sam te krajeve prije pedeset godina i uvijek isti dojam – ljepota prirode u oštroj kontrastu s ljudskim bjesnilima.

Vaše je pismo vrlo lijepo. Divim se Vašim nastojanjima i Vašoj radoznalosti. Nisam znao da već pet godina radite na “Ideolozima ruskog narodnjaštva”. Malo znam o Vašem radu, to mi je žao. Nisam imao pojma da se bavite Bakunjinom. Upravo sam pročitao knjigu o europskoj Četrdesetosmoj (O 1848) koju je uređio François Fejt . On je u tom zborniku objavio dve velike studije: Uvod od stotinjak stranica (opći pogled na 1848. u Europi), prikaz revolucije u Mađarskoj 1848/49, i sintetski “Zaključak” u kojem daje opću ocjenu na taj “ključni događaj” tadašnje “kontinentalne Evrope”. Govori u tim svojim studijama i o Panslavenškom kongresu u Pragu, detaljno analizira sukob Bakunjinina s Marxom i pokazuje do kakvih je teških pogrešaka (da ne kažem “normalnih zabluda”) Marxa vodila njegova misao o jedinstvu svjetskog proletarijata i o misiji velikih država u “svjetskom progresu”. Dosta sam o tome čitao i prije. Davno već. Što je od toga ostalo u mom duhu i kako me je obogatilo, teško je reći. Poseb-

liberalne tradicije. Ko su i šta su bili srpski liberali sedamdesetih godina XX veka” napisala Latinka Perović. Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2003.

Milan Piroćanac, 1837, Jagodina – 1897, Beograd. Pravnik i političar, od 1880. do 1883. bio predsjednik vlade Srbije.

“Nisam slutio da je Piroćanac (odnosno Napredna stranka, ako ne u cjelini, ono svakako dobrim dijelom) uputila Srbiji poziv (jedino dostojan budućnosti), poziv “u dubinu” (kako Vi kažete), tj. poziv za modernu transformaciju koja je jedino Srbiju mogla spasiti od primitivizma, i od autokracije, i od imperijalizma.”

no mi je blizu bio Hercen čije me djelo “Prošlost i razmišljanje” (čitao sam ga na ruskom, u mladosti) trajno obogatilo. O Hercenu sam dosta razgovarao sa Krležom, koji ga je čitao različito od mene, ja lirskije, on dramatičnije. Osobito smo se ražalostili u odlomcima koji se tiču bračne nevjere i revolucije 1848.

Za boravka u Zagrebu pričao sam u redakciji “Gordogana”, na dugo i široko o Vašem Nikeziću. Bili su jako zainteresirani i kad sam im spomenuo da smo o tome razmijenili pisma, postali su još pažljiviji da bi me na kraju zamolili da im dopustimo objavljivanje tih pisama. Nisam imao ništa protiv toga, ali sam obećao da ću Vam javiti njihovu želju. To sada činim pa Vi odlučite ima li to smisla. Ja sam Vaša pisma sačuvao i ako vjerujete da bi objavljivanje mog pisma i Vašeg odgovora bilo vrijedno, javite se glavnom uredniku Branku Matanu (Pantovčak 23, tel. [...], najbolje je telefonirati na večer poslije deset sati). U tom slučaju ja ću im kopiju Vašeg pisma donijeti kad dođem u Zagreb. Nadam se da Vas nisam povrijedio što sam našu intimnu korespondenciju učinio pomalo javnom, već samim tim što sam o njoj govorio.

Draga Latinka, ovdje se povijest zaustavila: usred najmoder-
nije civilizacije sačuvani su ostaci drevne prošlosti i nedirnuti
priroda. Čudna smjesa. Predivno. Hvala Vam na prijateljstvu.
Doviđenja.

Srdačan pozdrav,

Stanko

4.

PARIZ, 18. IV. 2004.

Draga Latinka,

Na šetnji, nedaleko od moje sobe, obalom Seine, uz Notre-
Dame kupio sam ovu razglednicu⁰⁶ s koje vampiri, demoni i hime-
re “bdiju nad Parizom” da bi ga očuvali od drugih vampira i de-
mona. To im zacijelo uspijeva jer ovaj grad ne pozna naše trau-
me, i naše katastrofe. Zato je on (za mene) i privlačan i
odbojan.

Često mislim na Vas i srdačno Vas pozdravljam.

Stanko

5.

PARIZ, 22. V. 2004.

Draga Latinka,

Nadam se da ste primili parišku razglednicu koju sam poslao
prije tri dana, odmah po dolasku u Pariz. Tu su me čekala Vaša
dva pisma (ono od 24. aprila i ono napisano četiri dana kasnije,
tj. 30. aprila) od kojih me je ono prvo zaprepastilo jer sam iz nje-
ga shvatio da niste primili pismo što sam Vam ga pisao krajem
marta. Tako sam shvatio zašto u “Gordoganu” nemaju nikakve
vijesti od Vas. Morao sam iz Pariza naglo oputovati krajem aprila
u Zagreb gdje sam se nekoliko puta sastao s Brankom Mata-
nom misleći da ste mu se već javili. Telefonirali smo Vam kući,
ali Vas nije bilo doma. Zaključio sam da ste odsutni iz Beograda
i da moje opširno pismo čeka na Vaš dolazak pa i na Vaše mišlje-
nje o objavljanju naših pisama (o Nikeziću) u “Gordoganu”. Ja
sam, na osnovu mojih dnevničkih bilježaka, rekonstruirao ono
moje “martovsko pismo” iz Vanlaya (malog sela gdje sam se ta-
da nalazio i šaljem Vam ga jer mi je ono drago i jer mislim da bi
bilo dobro da *Vi odlučite* što ćemo s tom korespondencijom o Ni-

keziću do koje je (to sam vidio) “Gordoganu” jako stalo. Ali vje-
rujem da će original tog pisma skoro stići do Vas (prošla su već
dva mjeseca), a ako ipak stigne, moći ćete ih usporediti i vidjeti
kakvo mi je pamćenje i koliko su se promijenile bilješke iz mog
dnevnika. Pošta koju sam slao iz tog sela stizala je normalno, ne
znam zašto je ovo pismo (tako važno “Gordoganu”) nestalo. Vje-
rojatno neka pogreška u toj seoskoj pošti ili neki štrajk (iznena-
dni, kakvih je bilo).

Hvala Vam na Vašim pismima, opširnima, misaonima,
punim topline. Mislim da Vas u mnogome razumijem, ali žalim
što za Vašeg boravka u Zagrebu nismo sjeli jedno cijelo poslije
podne i pričali. Sve je bilo prebrzo, otišli ste kao nagli vjetar. Ima
li šanse da dođete u Pariz? Ili ponovno u Zagreb? Volio bih s Va-
ma razgovarati o Đinđiću. Pišete li nešto o njemu? Ako da, ne za-
boravite na mene, pošaljite mi, neki članak. Malo znam o Vašem
radu, volio bih pročitati još neki Vaš rad. Za razliku od Vas, ja
viđam malo ljudi, posebno malo onih koji su na pragu intelek-
tualnog života. Katkada mi se čini da sam posvuda stranac, i do-
ma i ovdje. Uvijek sam se borio protiv površnih susreta, nakla-
panja, brbljanja. I sada sam sâm. Drugačije ne mogu. Žurim na
poštu da ovo pismo zajedno sa “rekonstruisanim” ode što prije.

Srdačan pozdrav

Stanko

6.

PARIZ, SUBOTA, 24. FEBRUARA 2007.

Draga Latinka,

Napisali ste izvrsnu knjigu.⁰⁷ Sjajnu knjigu. Možda više ovim
riječima ne bi trebalo ništa dodati. Čitao sam je pažljivo, polako,
razmišljao dugo o pojedinim riječima, sintezama, odlomcima,
izišao sam obogaćen, intelektualno obnovljen, sretan što mi je
slučaj Vas poklonio. Dakle, hvala Vam.

To su studije, moglo bi se reći rasproširenost, različitost (ne
u potpunosti, postoji središnji pristup) ali to knjigu obogaćuje
jer ju nosi središnja Vaša spoznaja, osnova do koje ste došli Va-
šim životom, studijem, radom i iskustvom: da se u izboru mo-
dernih vremena treba ići za “trulim” Zapadom, da je to i za čov-
ječanstvo i za Srbiju jedini izlaz. To nije kod Vas nekakva filozof-
ska “ideja” nego točka kojoj ste se otimali, približavali i napokon
prihvatili. Osjećaju se procesi tog sazrijevanja i u ovoj knjizi, i-
ako je nejzina poruka jasna: liberalizam, građansko društvo, prav-
na država, odbojnost (fizička – vidi stranicu 394 i dalje; i duhov-
na, intelektualna) prema monizmu bilo kojeg tipa kao razlogu

⁰⁶ Na razglednici: Paris et ses merveilles... Chant de des cathédrales Notre-Dame, striges, démons et chimères veillent sur Paris ⁰⁷ Latinka Perović, *Između anarhije i autokratije. Srpsko društvo na prelazima vekova (XIX – XXI)*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Biblioteka “Ogledi” br. 8, Beograd 2006.

Latinka Perović,
razgovor za Hrvatsku
televiziju

katastrofa, stagnacija, padova i uništenja temeljne ljudskosti, moralne svijesti, poštovanje Drugoga iz (...) Pišem na preskok, želim da ovo pismo dobijete što prije, da saznate kako ste barem jednom Vašem čitatelju dali visoki intelektualni užitek kakav već godinama nisam doživio. Uvodnu raspravu ("Mogućnost i ograničenja modernizacije") i snažnu raspravu ("Politički protivnik kao neprijatelj") smatram Vašim vrhovima, obje su pisane nedavno (prije godinu i dvije), sjajno sažimaju sve spoznaje, čistoću misli, jasnoću glavnih teoretskih stavova. Ali, osim intelektualnog užitka dali ste mi i brojne poticaje, osobito Vašim mislima o objavljivanju velikog broja autobiografskih tekstova visoke vrijednosti u svakom pogledu. Na kraju volio sam "ljudski" stranice o Peri Todoroviću, o Jovanu M. Žujoviću, o Milanu Piroćancu (to je sjajna monografska studija), o Slobodanu Jovanoviću. Tu je utemeljena misao, potvrđuju je glavne studije knjige, zapravo, knjiga u cjelini. Hvala još jednom. Vaša knjiga ima počasno mjesto u mojoj biblioteci. Nemam veliki uvid u ono što se zbiva u Srbiji, ali osjećam da ste tamošnja velika vrijednost. Zato se čuvajte i radite s mjerom. Rastajem se od Vas, misleći stalno na Vas.

Stanko

P.S. Naišao sam na dosta štamparskih pogrešaka, uglavnom nevažnih. Ona na strani 26, važna je i u drugom izdanju treba je ispraviti. Banovina Hrvatska stvorena je 1938. (1939. – L.P.) a ne 1938, a to može zbuniti čitatelja.

7.

ZAGREB, 29. APRILA 2009.

Draga Latinka,

Boravak u Zagrebu nije nažalost prošao u čitanju knjige gospođe Popović – Obradović^{o8} jer sam u zadnji čas, mjereći težinu moje torbe, morao odustati od tog "tereta". Ne smijem nositi ništa teško. Imam svakakvih nevolja s kičmom, sve je problematično. Nastojim živjeti što minimalnije. Pišem Vam na kompjuteru, to me mnogo manje umara od pisanja rukom.

U Sveučilišnu naravno nisam mogao ići, ali sam dnevno nekoliko sati provodio u Gradskoj knjižnici, čitajući "Obzor" iz 1870-ih. Od važnijih "noviteta" signaliziram Vam novi broj "Gordogana" s Matanovom antologijom "povijesti u stihovima" (ali ne samo u stihovima), nadam se da ste to primili. Matan mi je rekao da Vam je to poslao. "Gordogan" izlazi s velikim zakašnjenjem, tu se ne da ništa napraviti. Matan je bio bolestan a uredništvo više nego lijeno. EPH je u velikim novčanim teškoćama (opća kriza), hoće li se "Gordogan" izvući, teško je prognozirati.

Izbori za gradska i županijska tijela donekle su zasjenili napetost koja je vladala između Slovenije i Hrvatske, navodno je nađeno neko rješenje, ono je pomalo dvosmisleno, čitao sam tekst koji govori o međunarodnom pravu i međunarodnom sudu (sucima) ali isto tako i o (...) malnom izlasku Slovenije na more. Glavno je da se ipak počelo sve micati s mrtve točke i da se prestalo vrijeđati.

^{o8} Olga Popović – Obradović, *Kakva ili kolika država. Ogledi o političkoj i društvenoj istoriji Srbije XIX – XXI veka*, Biblioteka "Ogledi" br. 12. Priredila i predgovor napisala Latinka Perović. Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2008.

Kako dobar dio dana moram ležati, to sam se vratio njemačkom, čitam neke lakše tekstove da bih obnovio znanje. Ono što sam naučio od svoje stare mame, to nisam ništa zaboravio, sve ono kasnije prilično je nesigurno. Nisam bio u Karlovcu, volio bih vidjeti proljetne kestenove u cvatu, osobito su bili bogati pred Vaništinim prozorima. On ima uskoro izložbu crteža i pastela u Zagrebu, neću to vidjeti, odlazim iz Zagreba, dao mi je knjigu s lijepim reprodukcijama. To su njegovi vrhunci i ja mu se divim.

Javit ću Vam se iz Pariza, mislim da neću ići u Vanlay, tamo je još hladno, padala je kiša, nadam se da je kuća ipak u redu.

Čuvajte zdravlje, draga Latinka, često o tome mislim, uopće često Vas pratim i vidim kako idete u knjižnicu. Srdačan pozdrav.⁰⁹

Stanko

8.

PARIZ, 20. MAJA 2009.

Draga Latinka,

Danas sam čekao Vaš odgovor na moje pismo što sam Vam ga pisao iz Zagreba (na kompjuteru) u kojem Vam javljam da sam u prilično lošem zdravstvenom stanju i da odlazim u Pariz. Boravak ovdje nije pokazao nikakvo poboljšanje, išijas me muči više nego ikada. Idućeg tjedna (29. maja) odlazim u Zagreb gdje imam dogovoreno liječenje. Ako mi pišete poslije primitka ovog pisma, molim Vas pišite mi u Zagreb, jer mislim tamo ostati sve do jula.

Oprostite što Vas gnjavim ovim mojim nedaćama, sve su posljedice mojih silnih putovanja vlakom od rane mladosti dalje. Još uvijek živim u uvjerenju da je to samo prolazna nevolja, ali me ona ipak dosta smeta u mom ionako kompliciranom životu.

Čitam još uvijek knjigu Olge Popović – Obradović (“Kakva ili kolika država”) koju mi je poslao njezin suprug: ja sam mu se zahvalio na toj knjizi čim sam je primio, ali ne znam da li je on dobio moje pismo. Bilo je u onom razdoblju štrajka kada su se izgubila brojna moja pisma, pa i ona koja sam pisao Lei.¹⁰ Molim Vas pitajte ga da li je dobio moje pismo, ako nije, ja ću mu se ponovo zahvaliti.

Dobro znam Vaše mišljenje o Olgi Popović – Obradović, čitao sam Vaš govor,¹¹ Vaše teze o istoj temi koju je i ona radila, ali sam u ovoj knjizi iz Vašeg predgovora dobio još jedan uvid više u tu iznimnu ličnost novije srbijanske intelektualne i znanstvene povijesti: iz Vašeg prikaza to je ličnost koja me silno privlači a čiji se život, nažalost, naglo završava tragedijom. U prvi čas sam požalio što u odjeljku “biografije” niste opširniji, ali sam na kraju zaključio da je upravo način na koji ste opisali njezin život najprimjereniji njezinoj ličnosti: prividno na distanci a duboko osjećajan, malo podataka ali takovih koji upućuju na cjelovitost osobe, povremeno usputne bilješke (na primjer o Predragu Ajtiću¹²) oblikuju rijeku naše prošlosti. Nije ona bila zagonetna osoba, iza njezine scijentističke racionalnosti bujala je strast koja se najbolje vidi u tome koliko je dugo radila disertaciju.

Probijam se polako jer se neprestano zadržavam na nekim događajima, posebno na onim do 1918. Vjerujem da ste uložili godine napora da iz ostavštine stvorite ovakvu knjigu. Kakva silna dosljednost i vjernost.

U trenucima nemirnih dana vraćam se (...) Proustu, nekako je to povratak i u moju prošlost, ali i susret s neprolaznim.

Ne znam što je s Vama, kakvo je Vaše zdravlje, možete li i dalje tako intenzivno raditi. Nadam se da će ovo pismo brzo stići do Vas, mislim na Vas.

Stanko

9.

KLANJEC, 26. JUNA 2009.

Draga Latinka,

Do mene je stiglo Vaše pismo od 5. juna i knjiga Ivana Đurića.¹³ Na jednom i drugom velika Vam hvala: pismo je tako živo i prisno a knjiga tako privlačna i misaona da sam se u ovoj osami osjetio mnogo manje osamljen. Odmah sam pročitao Vaš uvod koji me se silno dojmio jer u njemu naslućujem Vašu potajnu želju (možda se varam) napisati “istoriju srpske intelektualne elite”, kako Vi to kažete na strani 14 gdje upozoravate da bez ovakvih knjiga kao što je Đurićeva tu povijest nije moguće napisati. Kakva zanosna želja, kakva poticajna ideja. Podsjeća me na ono što mi je često sugerirao Krleža (“napišite povijest književnosti kao povijest hrvatske inteligencije”), a ja sam se tome otimao, možda upravo zato što je on to sugerirao. No počet ću s Vašim pismom,

⁰⁹ Posljednji pasus pisma Stanko Lasić je napisao rukom. ¹⁰ Lea Lasić, kćerka dr Jelene Očak i Stanka Lasića. ¹¹ Reč na komemoraciji Olgi Popović – Obradović u Centru za kulturnu dekontaminaciju. Vid. Latinka Perović, *Dominantna i neželjena elita. Beleške o intelektualnoj i političkoj eliti u Srbiji (XX – XXI vek)*, II izdanje, Beograd 2015, str. 449–450. ¹² Predrag Ajtić, ujak Olge Popović – Obradović. Srbin sa Kosova. Od studentskih dana u revolucionarnom pokretu. Poliglota. Posle Drugog svetskog rata, diplomata. Kao zagovornik liberalizacije društva, udaljen iz političkog života 1972. godine. ¹³ Ivan Đurić, *Istorija – putokaz ili pribežište*, (drugo dopunjeno izdanje). Alternativni kulturni centar “Civis”, Kragujevac 2000.

iako odmah da kažem: i pismo i predgovor govore o istom: kako biti povjesničar i istodobno biti aktivan, borben, nošen željom da se stvarnost mijenja.

Slavko¹⁴ mi je knjigu poslao, pročitao sam njegov predgovor, razgovarali smo telefonski, on želi da se sretnemo, ali ja sam ovdje a on u Zagrebu i negdje drugdje na odmoru. Nemam nekih posebnih primjedbi u vezi s onim što on govori o meni, ostajem kod svoje stare teze, da u svemu treba ići do dna sebe (što Đilas ne čini, iako jako poštujem teške godine koje je proveo u zatvoru) te biti prema sebi i prema drugima na dijaloškoj distanci koja jedina omogućuje ozbiljnije povijesne uvide, odvajanje od vlastite subjektivnosti i monističke svijesti. Ponovo sam pročitao "Vlast i pobunu", dojmila mi se na nekim mjestima više nego prvi put, ja sam sve to živio mnogo smirenije jer sam proživio doista dramatično i tragično 1948. i još mi nije jasno kako sam ostao živ; predvidio sam Đilasov "slučaj" (ne baš takav pad), znao sam da je stvar u sistemu i našoj povijesti a ne samo u ovoj ili onoj ličnosti. Vi kao povjesničar i nekadašnji visoki rukovodilac stojite pred Đilasovim pokušajem kao pred činjenicom koja traži najšire objašnjenje. Svako pojednostavljenje može biti kobno.

Vaš predgovor sadržava isto pitanje kao i Vaše pismo ("ja sam, ipak, historičar") a ono glasi: je li moguće naći poziciju (bila ona "objektivna" kao kod Kanta ili "perspektivna" kao kod Husserla, ili imperativna kao kod Ortege y Gasseta, svejedno) koja donosi Znanje, Istinu, Spoznaju ("srpski intelektualac nije ostao samo čovjek znanja koji analizira i unosi red u kaos", str. 15) ili je čovjekova sudbina upravo u tome što ne može biti Bog i Znanje, nego može samo tražiti i približiti se Znanju. Već samo to pitanje vodi osnovnom, k skromnosti, koju nikada ne dostižemo ili: koju nikada ne dostižem jer me uvijek obuzima moja strast da "pobijedim" relativnost i dostignem apsolut: izgublenu sreću mog djetinjstva. Zapravo, tu je velika tema mog pisanja koje nije našlo čistoću i punoću, a sada sam star i sve što činim vraća mi se kao neka uzaludnost. Ali, arhetipski modeli koje sam naslutio kao sintezu Znanja i neznanja (subjektivne uronjenosti u praksu) čine mi se "neoborivi", barem meni. Vaša ljepota sastoji se u Vašoj visokoj kritičkoj negaciji (u Vašem ispitivanju i samoispitivanju) koja se upravlja prema jasnoći stava, nikada definitivnog a ipak odlučnog. To je ljepota rizika.

Pregledao sam neke Đurićeve tekstove, posebno sam već dosta toga pročitao iz intervjua. Fasciniralo me ono što ste napisali o Dušanu Đuriću¹⁵ i njegovom fantastičnom radu (a bio je liječnik) "Đurići u Zaovinama". Predivno. Kada je Đurić došao u Pariz i počeo raditi na Sveučilištu "Paris VIII" (gdje sam uz Sorbonneu radio pet godina) ja sam već davno bio u Amsterdamu i za vrijeme mojih boravaka u Parizu, nisam ga sreo. Uvijek sam sebi govorio "ima vremena", a onda više vremena nije bilo. Pra-

tio sam i cijenio što je poduzimao ali nisam htio "smetati", to je ona poznata moja "povučenost". Kako mi je to poslije bilo žao.

Voleo bih s Vama razgovarati o njegovoj ideji o "jugoslovenskom prostoru" ali i o drugim "starijim" "trajnijim" prostorima koji su nas obilježili.

Draga Latinka, oprostite na ovoj "umnoj" brbljariji, to je zato što se s Vama osjećam "doma". Nastojim ne misliti na išijas koji me gnjavi, ali on je tu. Ne miče se. Odlazim za tjedan dana u Pariz, pišite mi tamo.

Puno pozdrava, srdačno

Stanko

10.

PARIZ, 16. MARTA 2010.

Draga Latinka,

Slučaj je htio da sam se iz Klinike za rehabilitaciju vratio nakon onog dana kada su se na mom pisacem stolu našla dva zadnja broja "Helsinške povelje" (br. 131-132, br. 133-134) i časopis "Tokovi historije" (br. 1-2/2009). Nadao sam se da ću Vam odmah opširnije odgovoriti (poslao sam razglednicu, nadam se da je stigla) ali moje snage još uvijek nisu onakve kao prije operacije. Uzimam brojne lijekove koji izazivaju ne samo pospanost nego i nekakvu "zamašnjost misli" kako ja to kažem. Posljedica amnezije, uzimanja morfija zbog velike boli, ili jednostavno "plodovi" rekonvalescencije?! Primjećujem da mi je ipak bolje iz dana u dan.

Naravno, pročitao sam i "Povelju" i "Tokove" (Sećanja Koste St. Pavlovića pročitao pažljivo, članak Olge Manojlović - Pintar otvorio mi stvarnost o kojoj znam malo) ali mene je najviše zanimalo ono što tu nalazim od Vas. Pisali ste mi o Vašem izlaganju u Zagrebu na promociji izdanja Helsinškog odbora (21. XI. 2009); nisam ni u snu mislio da je to tako kratko, i tako sadržajno, i tako lijepo, i tako sugestivno: prekrasan primjer konciznosti, pune sadržaja. A kakve sjajne ocijene pojedinih događaja i ličnosti: ono što kratko i vrlo lucidno kažete o Đinđiću, Olgi Popović - Obradović (prešutjevši u potpunosti Vašu vlastitu ulogu u zaokretu u srpskoj historijskoj nauci), Đurića, a osobito o Marku Nikeziću (raskršća pred povijesnom istinom) ostatak će kao nešto definitivno ili, barem, kao znanstvene bilješke od kojih se može poći u temeljno istraživanje. Žao mi je što gotovo ništa nisam čitao od Slobodana Inića, čini se da je bio oštroman i hrabar čovjek. Ukratko: Vaše me je izlaganje tako silno iznenadilo

¹⁴ Slavko Goldstein - sa svojim predgovorom objavio je Đilasovu knjigu *Vlast i pobuna*, Novi Liber, Zagreb 2009. ¹⁵ Dušan Đurić - Zinaja, profesor Medicinskog fakulteta u Beogradu. Otac Ivana Đurića.

da sam još uvijek pod dojmom tog majstorstva: tih kratkih (ne gnjaviti publiku) a biti sadržajan i dubok.

Ostale autore iz "Helsinške povelje" poznam vrlo površno, neke znam nešto bolje, za neke nisam ni čuo, ali bez obzira na to veseli me nagrada Sonje Biserko.¹⁶

Vrlo pažljivo pročitao sam Vašu studiju "Ličnost kneza Mihaila Obrenovića na stranicama dnevnika Nikole Krstića". Puno znam iz Vaših radova što mislite o Mihailu Obrenoviću i o njegovom mjestu u ključnim godinama srpske povijesti, to dakle nije bilo iznenađenje. Ali, iznenađuje, velika radost bila je otkriće golemosti i vrednosti *Dnevnika* Nikole Krstića koje je izišao (kao sam procijenio) u četiri knjige (I – IV, 2005 – 2007)¹⁷. On je za mene iznimna pojava na našim balkanskim prostorima: nema ništa sličnoga u Hrvatskoj. Privukao me tim više što se gotovo već deset godina bavim (teoretski, kritički i povijesno) autobiografskim tekstovima u Hrvatskoj (autobiografije, dnevnicima, korespondencija) i Krstićeva upornost (40 godina dnevničkog zapisivanja – to je rijedak slučaj u dijarijistici uopće) fascinirao me. Njegova formula (kritička) procjene otvara mu takav uvid u Srbiju Mihailove vladavine da je dilema pred kojom se država našla posve jasna. Budem li mogao i budem li imao vremena da u zagrebačkoj Nacionalnoj biblioteci nađem Krstićev dnevnik, neću propustiti da što više pročitam. Vaš je prikaz ličnosti i vladavine kneza Mihaila "kroz" dnevnik ovog europskog liberala vrlo zanimljiv, pročitao sam ga s intelektualnim užitkom i grozom kod opisa samog ubojstva. Od 1934. kada sam krenuo u školu pa do 1941. učili su me svemu najlošijem o Obrenovićima. To sam teško mijenjao. Vi ste mi u tome mnogo pomogli.

Klinika za rehabilitaciju nalazila se 50-60 km južno od Pariza, trebalo je prvo da se ide željeznicom – metroom (ROA), zatim autobusom i na kraju pješice. Ostao sam tu neobično dugo (22 dana!), nisu me puštali, htjeli su da još ostanem, ali na kraju sam ipak otišao. Živio sam dakle mjesec dana u pukoj osamljenosti, među posve nepoznatim ljudima, teško bolesnima (Alchajmer, Parkinson, karcinomi i sl.). Imao sam vremena da mislim o svemu i svačemu, pogled iz sobe padao je na poznate impresionističke pejzaže početka 20. stoljeća. Često mi je ta osamljenost godila, živio sam u nekakvom praznom vremenu. Boli sam podnosio strpljivo.

Puno Vam hvala na Vašim pismima, mislim na Vaše tegobe i srdačno Vas pozdravljam.

Stanko

11.

PARIZ, DOM ZA REHABILITACIJU U 12 ARR.
PONEDJELJAK, 23. APRILA 2010.

Draga Latinka,

U pismu koje je došlo do mene kažete (pismo od 1. augusta) da završavate rad o Dobrici Ćosiću. Odmah ću reći: to neće biti samo najsavjesniji i samokritički (i kritički, naravno) rad o toj središnjoj intelektualnoj pojavi poslijeratne Srbije (pa i Jugoslavije) nego će to biti senzacija. Ono što ja znam o njemu i ono što znam o Vama, kaže mi da će to biti sudar koji je Srbiji u ovaj čas možda najpotrebniji: to su dvije antitetičke vizije povijesti Srbije i srpskog naroda u cjelini. Neće to biti nikakav pamflet nego istinsko i kritičko razmišljanje o onom što je od samog početka (kažimo od radikala, od Pašića) dovelo Srbiju u položaj u kojem je sada. Ako je točna Vaša misao da zapravo "Srbija neće u Evropu", onda se na tom terenu svašta još može dogoditi, čak veliko zlo. Da je pritisak Rusije velik, to čak osjećam i ja iz čitanja nekoliko svjetskih tjednika, ali ja to ne osjećam iznutra kao Vi.

Draga Latinka, ne dala sudbina da Vam se dogodi nešto što se meni dogodilo, jer to bi za Vas bilo (kao što je i za mene) prava katastrofa. Vi ste okrenuti budućnosti, onome što ćete učiniti, što Vas zove da učinite, što osjećate kao da morate učiniti, a sve što ste učinili drugorazredno je. Ovakva nevolja kakva se na mene oborila oduzela mi je budućnost: kada ću ja u Nacionalnu biblioteku? Za dvije godine? Strašno. Nastojim izdržati tu tešku misao a Vas molim da se čuvate.

Stanko

12.

PARIZ, 29. DECEMBRA 2010.

Draga Latinka,

Prije neka tri tjedna javio sam Vam se dugim pismom (na ovakvom istom papiru, nemam ništa boljega kod kuće) i već danima se pitam jeste li ga dobili ili se u ovoj općoj prometnoj gužvi što je nastala zbog snijega i hladnoće izgubilo ili negdje zapalo pa ćete ga dobiti za dva ili tri mjeseca. Htio sam Vam se već prije javiti telefonom ali sam oklijevao i svaki dan očekivao Vaš odgovor; ako ne dođe odgovor ni danas, ni sutra, ni prekosutra onda ću Vam telefonirati odmah poslije nove godine. Nadam se da ste dobro, da sve ide u redu s Vašim oporavkom, da ste kod kuće i da imate sve što Vam treba.

¹⁶ Nagrada za ljudska prava grada Vajmara. ¹⁷ Nikola Krstić, *Dnevnik: privatni i javni život*. 1, 31. decembar 1859 – 31. decembar 1862. Priredili Aleksandra Vuletić i Miloš Jagodić, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva (ZUNS), Novi Sad 2005; Nikola Krstić, *Dnevnik: privatni i javni život*. 2, 6. januar 1863 – 8. april 1864. Priredili Aleksandra Vuletić i Miloš Jagodić, ZUNS, Novi Sad 2005; Nikola Krstić, *Dnevnik: javni život*. 3, 2. januar 1877. – 21. decembar 1887. Priredio Miloš Jagodić, ZUNS, Novi Sad 2007; Nikola Krstić, *Dnevnik: javni život*. 4, 14. januar 1888. – 20. avgust 1896. Priredio Miloš Jagodić, ZUNS, Beograd 2007.

Primio sam prije nekih deset dana Bakunjinovu knjigu “Državnost i anarhija” s Vašim dugim i vrlo vrijednim predgovorom koji mi je pomogao da bolje shvatim cijelu povijesnu situaciju, njegovu ličnost, njegove veze i njegov položaj u međunarodnom revolucionarnom pokretu.¹⁸ Posebno je zanimljiv njegov odnos prema Nečajevu i kako mu je Nečajev bez obzira na strašan zločin prema Ivanovu “sasvim zavrteo mozak”. Takvu smo situaciju mnogi od nas proživjeli, mozak su nam zavrtjele mnogo manje ličnosti nego što je bio Nečajev. Teško povijesno iskustvo!

Sama knjiga je na mene dvostruko djelovala. Takva utopija se danas teško razumije, premda ona i dalje traje. Anarhija ili sloboda istinska velika je vrijednost u koju se također ne sumnja a Ja sam (i treba da budem) njezin vjereni sljedbenik. Sve te stranice (uostalom ne baš mnoge) kako će revolucija stvoriti čovječanstvo bez država nisu me dirnule, odbio sam ih i shvatio kao jednu povijesnu zabludu. Ali, ma što on piše o državi, o ruskoj državi, o Francuskoj i o novoj Njemačkoj koja će uspostaviti svoju hegemoniju u Europi jako su me se dojmile: vidio sam u njima budućnost koja kao da je u tom odnosu snaga bila upisana: i prvi svjetski rat, i dolazak Hitlera na vlast (Bizmarka 20. stoljeća: grubog fanatika njemačke države i snage, užasnog kolosa koji se digao da slomi svijet, beskrajnog prevaranta i istodobno i vidovnjaka). Prvi svjetski rat i napokon (?) otrježnjenje njemačkog naroda, nova politika koja vodi Europskoj uniji. U cjelini tom snažno opisanom povijesnom stanju (kakve stranice o Rusiji, o ruskom seljaku, o ruskoj inteligenciji!) jedva jednom, došla čudna misao: neuviđanje hegemonije Velike Britanije koja je jedina (kasno doduše) shvatila da je prvi svjetski rat s takvom imperijalnom Njemačkom – neminovan.

Puno sam naučio i od Vašeg predgovora i od Bakunjinovog teksta. Veliko Vam hvala. To je pravi novogodišnji dar. Ja nemam ništa takvoga da Vam pošaljem i zato sam pomalo tužan, puno mislim na Vas. Želim Vam brz oporavak u Novoj godini, neka Vam bude sretna i neka Vam donese puno dobra.

Stanko

Nikola Krstić, 1829, Vac, Ugarska – 1902, Šabac. Pravnik, povjesničar, profesor beogradskog Liceja, desetljećima vodio dnevnik, napisao više od 4000 stranica.

Latinka Perović u jednom od svojih radova o Krstiću kaže:

“Sa prekidima, Nikola Krstić je vodio *Dnevnik* od 31. decembra 1859. godine do 20. avgusta 1896. godine: to je, bezmalo, cela, vrlo burna, druga polovina XIX veka. Obuhvatajući i privatni i javni život autora, *Dnevnik* je svojevrsna totalna istorija Srbije u pomenutom razdoblju: politička, društvena, kulturna istorija, kao i istorija svakodnevice. Tematska širina *Dnevnika* Nikole Krstića je i za ovu vrstu istorijskih izvora bez presedana. (...)”

“Nije, barem do sada, poznat istorijski izvor u kome je žena kao tema toliko prisutna kao u *Dnevniku* Nikole Krstića. On piše o brojnim ženama sa kojima je bio u vezi (siromašne, prostitutke, udovice, udate). U beleškama *ex tempore* Krstić je, posmatrajući s vanrednom pronicljivošću žene iz dinastije Obrenovića, dao njihove fine psihološke portrete, koji deluju kao nastali *a posteriori*. (...)”

Latinka Perović: *Nikola Krstić; Srbin iz Austro-Ugarske i intelektualac u Srbiji druge polovine XIX veka; Prilog proučavanju srpske elite, Tokovi istorije*, br. 1-2, 2008, str. 267-279.
URL: <http://tokovi.istorije.rs/cir/arhiva/13/2018/05/22/1-22008.html>

13.

PARIZ, 21. MAJA 2011.

Draga Latinka,

Nadam se da ste primili moju razglednicu u kojoj najavljujem pismo: Evo, ono stiže. Primio sam Vaše pismo s odlomcima Dautovićevih¹⁹ članaka iz “Danasa” – puno Vam hvala: ali, prije svega hvala na onom što pišete u Vašem pismu. Ponovo Vam kažem (bez trunka laskanja i s punom otvorenošću): zadovoljan sam što ste uspjeli duga tri mjeseca raditi na drugom izdanju Vaše knjige.²⁰ To je zahtijevalo fizičku snagu, upornost, tjelesni napor ali prije svega uvjerenje da radite nešto dobro i korisno; ostati vjeran tom uvjerenju puna tri mjeseca, raditi i raditi, smotreno i sigurno – evo šta me ispunjava divljenjem. Najviše sam ipak razmišljao o iskustvu što Vam ga je donio rad s Vašom sugovornicom (gospođom Oliverom Milosavljević) koja je – kako Vi kažete – nastojala da Vas uklopi u svoj stav o Vama a Vi ste se borili da ostanete svoja, autentična. To se na nekim mjestima naslućuje. Vaše uvjerenje da su ekstremizmi (bilo kakvi – a za nas, za našu nedavnu prošlost, osobito oni “lijevi”) – vrlo opasni i da se novi vidici, nove perspektive, nove čvrste realnosti (od kojih se u moderni svijet može ići) otvaraju s razumom, s dijalogom, s promatranjem Drugoga, s pokušajima da se upotrijebe dugotrajna uvjerenja kako bi se našla neka sinteza kao rješenje. Posvuda se ponovno javljaju (a u kombinaciji s drugim iskustvima) fantazmi koji zaprepasćuju. Vaša vjernost istraživanju (i praktična i teoretski) mnogo Vam je značila, ona Vam je dala sigurnost da

¹⁸ Mihail Bakunjin, *Državnost i anarhija*. Predgovor Latinka Perović, CID, Biblioteka “Korijeni”, Podgorica 2010. * Volio bih znati da li je Đilas tamo 1952 (ili možda 1953) čitao ovu knjigu. Našao sam kod njega više misli koje podsjećaju na Bakunjinove teze o dogmi koja će nastati ako borba uspije: stvorit će se nova država koja će svojom administracijom, vladom, vojskom, partijom vladati nad onima koji su je stvorili. Nisam nigdje, doduše, našao formulu o “novoj klasi” ali sve ono što Bakunjin govori o političkoj diktaturi i o vlasti koja je nastala vodi Đilasovoj definiciji o “novoj klasi”. To su Bakunjinove sjajne i vrlo vrijedne stranice. ¹⁹ Sava Dautović, izdavač, književni istoričar. ²⁰ Reč je o knjizi: Olivera Milosavljević, Činjenice i tumačenja. Dva razgovora sa Latinkom Perović, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Biblioteka “Svedočanstva” br. 37, Beograd 2010.

se samo razumom (pogotovo u nas) mogu stvari pokrenuti. Ali, možda je ta sklonost da slušate i čujete Drugog još dublja: možda je Vaše najranije djetinjstvo bilo ispunjeno dijalogom kao vrhunskom vrijednošću. Možda to nosite odavno u sebi i možda ste u tome živjeli i onda kada ste morali slijediti našu opću zakonitost i uvjerenje da smo nosioci pravde. Bez obzira na naslov Vaših autobiografskih zapisa rađenih u saradnji (“Činjenice i tumačenja”), to je knjiga koja je prije svega poziv na dijalog. I u onim najoštrijim dijelovima osjeća se u dnu Vaših riječi ova misao: i činjenice i tumačenja nemaju kraja, oni su beskonačni i jedino ih jedan duboki i istinski razgovor može obuhvatiti. U tom smislu (a taj je smisao suština te knjige), ta će knjiga trajno djelovati, ona je i ostatak poziv na razmišljanje, na istraživanje, na rad, na težinu (protiv naših površnih lakoća), na sudar s Drugim koji Ja-u jedino može koristiti: u samoći, u sukobu sa samim sobom, u stalnom vraćanju osnovnom.

Knjiga o Kišu²¹ jako me razveselila. Prije svega ona je lijepa kao predmet, rijetko sam imao u rukama jednu tako ugodnu i privlačnu knjigu. U njoj ima svašta kao što na takvim skupovima ljudi svašta govore ali bitna je fascinacija što ju je Kiš izvršio na razne (raznolike) pisce onoga što se obično naziva “jugoslavenski kulturni prostor”. Ta fascinacija, na trenutke bliska adoraciji, velika je rijetkost na tom “prostoru” u kojem dominira prezir, rujanje i ruženje vrijednosti. Ne mogu reći da sam s punom pažnjom sve pročitao (na trenutke su mi se “intervencije” činile kao ponavljanje) ali mogu ipak reći da nisam “prelistao”. Od svega, na žalost, ostaje mi kao najbolje i daleko iznad drugih Kišov razgovor s Borom Krivokapićem. Nisam za to znao: 1982. ja sam se već tri godine nalazio u Amsterdamu i viđao Kiša rijetko, nismo govorili o našim “nastupima” nego o francuskoj situaciji i on mi ništa nije rekao o “Kronologiji” a niti sam ga ja pitao. Iz ovog razgovora vidim da je bio jedan od rijetkih koji je shvatio što ta knjiga želi reći. I Krleža je to shvatio. Tom sam knjigom izgubio dva prijatelja: jednoga (Krležu – koji je taj rukopis čitao 1978) zauvijek, drugoga (Goldsteina), srećom, samo na neko vrijeme. U razgovorima s Krležom otvoreno sam mu rekao što mislim o njegovoj “kapitulaciji”, znao sam da je on tu “kapitulaciju” svjesno prihvatio: političkim-društvenim djelovanjem braniti hrvatski narod; ideju humanističkog socijalizma i mogućnost kulturnog, znanstvenog rada; svojim književnim djelima i dalje braniti slobodu kao temelj čovjekova postojanja (u njegovoj književnosti od 1945. dalje nema kapitulacije – to je htio, za to se u sebi borio, tu je tražio nove forme za stare teme – najbolji primjer, treća knjiga “Banketa u Blitvi”). Cijelu tu moju “filozofiju” – moje hipoteze o njegovom prihvaćanju suprotnog (diktature i slobode) – ja sam mu nekoliko puta izložio i argumentirao, nastojeći mu reći da ga time moja misao brani a ne osuđuje. Nije vjerovao da ću ja to napisati, a Goldstein i ostali dočekali su to sa zaprepaštenjem i postupili su samo onako kako su mogli. Primio sam to kao realnost i poslije čak prihvatio neke Slavkove argumente.

Ali, izgubio sam Krležu, njegove zadnje dane, to ne mogu sebi oprostiti, ne mogu zaboraviti bogatstvo tih razgovora s njim, duboko u noći dok Zagreb spava.

Vi ste sjajni: puno Vam hvala na Dautovićevim člancima. On je iz “Autobiografskih zapisa”²² izabrao ono što njemu odgovara a ispustio one dijelove o “Oluji” koji su temelj moje osude. Nije važno. Tko zna čitati “Autobiografske zapise”, tome Dautović nije potreban. U Hrvatskoj se tada po meni dosta pljuvalo, to su naravno činili ljudi koji knjigu nisu čitali.

Volio bih da me pospanost (trajna i “neotklonjiva”) malo “napusti” (liječnici tvrde da je to od lijekova protiv boli) i da mogu dnevno više raditi nego što radim. Još jednom, hvala na svemu, ali prije svega na pismu: volio sam ga.

Mislim često na Vas, Vi ste tu

Stanko

P.S. Hvala na dosijeu o Andriću iz “Jutarnjeg lista”. To je glupost kao što bi bila glupost kada bi Irci tvrdili da Joyce nije engleski pisac, a Belgijanci da Simenon nije francuski pisac. Ako se navodi porijeklo: pisac, on je pisac svih nas.

14.

19. IX. 2011.

Draga Latinka,

S jedne “fizioterapeutske šetnje” “do” bukinista na Seini javljam Vam se ovom rijetkom razglednicom²³ koja me vraća na davnu 1956. kad sam sa Jurom Kaštelanom stigao na Gare de Lyon. Ovaj crveni auto bio je tada zadnji “krik” mode – to nije Volkswagen nego “Quatre chevaux”. Na sadašnjim šetnjama gledam kako od platana pada lišće: dolazi jesen. Počinju obaveze, “školska godina” – nadam se da će biti ljepša nego prošla. Kao što vidite, mislim na Vas i puno hvala na svemu, na svemu

Stanko

²¹ Danilo Kiš: *između poetike i politike*. Zbornik sa Međunarodnog skupa pisaca, CDK, Beograd 2005. ²² Stanko Lasić, *Autobiografski zapisi*, Nakladni zavod Globus, Zagreb 2000. ²³ Razglednica: La Gare de Lyon.

15.

PARIZ, 7. JANUARA 2012.

Draga Latinka

Prvo je stigao u Pariz Vaš intervju “Vijencu” (17. XI. 2011) na koji sam se bio pretplatio a ubrzo zatim (uoči Nove godine) Vaše pismo od 22. decembra i baš kad sam se spremao da odgovorim stiže nova pošiljka: Lakićevićeva knjiga “Ispred vremena”²⁴ i Vaše (zasada najdublje) pismo pisano na samo Silvestrovo.

Sve skupa: jedna velika radost.

Nisam htio odgovarati prije nego što pročitam Lakićevićevu knjigu u cjelini. U prvom mahu mislio sam prelistati/pregledati – Vaš razgovor ozbiljno pročitati – ali sam ubrzo shvatio da je to nešto iznimno i da ne treba žuriti, posebno čitajući neke glavne priloge. Ta knjiga ulazi u one knjige koje mogu jako pridonijeti razumijevanju današnjice a ne samo onog ključnog desetljeća (1963–1973) iako se o njemu najviše govori. Meni osobno puno je stvari otkrila, kao na primjer: nisam znao da je bilo odlučnih branitelja liberalizma, takvih branitelja koji su smatrali da je liberalizam jedino ispravno rješenje (Madžar, Boarov, Vukotić i još neki) koji se nisu bojali imenovati stvari kako treba – da treba izabrati između kapitalizma i socijalizma, odnosno između slobode i jednakosti, da se (ako se ide u kompromise) mora znati koji je princip dominantan, onaj od kojeg treba poći da bi se došlo do modernog suvremenog društva. Ne znam na što Vi mislite da Vaš tekst izgleda “sirovo”, to nije istina. Obratno, kada ga čovjek čita zajedno sa Vašim intervjuom iz “Vijenca” to postaje prava studija koja doista nastoji shvatiti ono bitno u “razvojnom procesu” i s obzirom na tu povijest koja je bila jača od ovih ili onih želja. Vi ste zapravo jedina osoba koja upozorava da je jedino socijaldemokracija bila model koji je mogao biti kakav-takav izlaz između antinomija narodnog socijalizma i strogo profitabilnog kapitalizma – i tako ide od početka 20. stoljeća do danas. Realna povijest u kojoj smo se našli 1963. i trajala do 1976. kao i vodeći modeli za njeno sagledavanje (ako ne i rješenje) bili su takvi da se rat 1991. pokazuje kao “logična” posljedica. Nitko se nije usudio ono što se 1990. usuđuje reći u Kini Theng Xiao Ping protiv Li-a i Maove udovice: da! Hoćemo kapitalizam ali i monopol partije. Cijela je zemlja (osim par lucidnih glava) ustala protiv bogaćenja ne znajući da urla protiv sebe a za ono što je srušila 1966. I tako se ide iz kontradikcije u kontradikciju do raspada ratom, jer za drugačiji rasplet zemlja nije bila a Europa nije “raspad” željela.

Vaše su riječi u sklopu tih analiza posebno vrijedne, ja – dođuše – u njima prepoznajem ono što sam već znao jer sam čitao Vaše radove, ali formulacije su sve sigurnije, zrelije, svestranije, čvršće i nalaze se svakako na vrhovima ovih tekstova. Božidar

Knežević (kojeg sam dijelom čitao) ima pravo: narodi na ovom terenu nisu znali cijeniti vrijednosti i mišljenja viših klasa. U mojim bivšim procjenama ima više slabosti jer nisam znao uzimati u obzir svjetsku situaciju u kojoj smo se nalazili i jer sam potcijenjivao Brežnjevljevu opasnost. Osim toga brojni događaji su me izbjegavali a i sâm se teško oslobađao “olovne ideje” egalitarizma koja me muči i danas bez obzira na sve znanje što ga imam.

Ne znam kakav je odjek imao Vaš intervju u “Vijencu” u Hrvatskoj ali siguran sam da je utjecao na više intelektualnih glava. Sigurno ste uspjeli potaknuti na razmišljanje one koji sada odlučuju sudbinom Hrvatske. Mene to jako veseli.

Puno mislim na Vaše riječi da je sudbinu Đ. Vranešića²⁵ odlučivalo “vreme” a ne toliko sistem. Teško to prihvaćam. Nema sumnje da je trenutak bitan i da se stvari ne bi tako odigrale 3-4 godine kasnije. Ali bez sistema koji je počeo funkcionirati na Petoj zemaljskoj konferenciji i u “Književnim sveskama” a pogotovo stvaranjem OZNE početkom 1944. vrijeme ne bi imalo težinu koju je imalo. [Oprostite, draga Latinka, na rukopisu – činim sve što mogu da budem čitljiviji ali to teško ide] Slavko mi je govorio da će možda u povodu Gavrovića pisati o Krležinom strahu 1945. Nisam ga od toga odgovarao ali *znam* da tada u Krleže nije bilo nikakvog “Krležinog straha”. On je bio iznimno nježna ličnost i strahovao je samo za jednu osobu – bila je to Bela. Tog je straha 1945. nestalo. Mi smo – Krleža više sa samim sobom nego sa mnom – mnoge noći proveli (zapravo rana jutro) zajedno, on je bio otvoren i jasan; s grčem u grlu sam ga slušao, ništa nisam zapisivao, tu odluku sam ja “donio” (on protiv toga ne bi imao ništa), ali o njegovom glavnom razlogu o neodlasku u partizane ja ne mogu govoriti. Nakon razlaza 1978. više se nismo vidjeli, žao mi je, kriva je moja naglost (a opet kako da ne napišem “Kronologiju”?!), novo je bilo i to što sam vjerovao da ga na taj način počinjem razumijevati. On je zavrijedio da šutim o njegovim riječima o njegovom neodlasku “u šumu”: mogao sam napisati knjigu o odnosu NDH prema njemu (možda je to najbolji dio “Krležologije”) ali ne o tome kako sjedi i muči se na današnjem “Trgu žrtava fašizma”. Njegove su riječi o “ostajanju u Zagrebu” imale tako užasan zvuk – užasnije od svih zvonjava, od svih topova, od svih gruda koje padaju na mrtvački kovčeg – odlazeći od nje, ja sam sebi govorio: “zapamti To i nikada o tome ne reći ni riječi”. Možda sam ga u tim satima kad je svitalo a ja napuštao Tuškanac najviše volio ne sluteći da ga više neću vidjeti. Njega je počelo tada od 1944/45 obuzimati novo pitanje na koje nije imao odgovor: kako od sada pisati, može li se uopće pisati, kako izbjeći laž, kako dalje živjeti i čemu se posvetiti. Da je imao snage napisati i objaviti ono što je 1976/77 govorio o tim NDH-ovskim danima i noćima, bilo bi to vrhunac svih naših dometa. Ali, da ja sada o tom pišem, nešto petljam to bi bio sumrak svih sumraka. To odlazi sa mnom i ja sam to znao onoga časa kada sam čuo.

²⁴ Mijat Lakićević, *Ispred vremena*, Fond za otvoreno društvo, Beograd 2011. Knjiga intervju. ²⁵ Dr Đuro Vranešić je u svom Sanatorijumu za vreme NDH držao Miroslava Krležu. Vid. Milan Gavrović, Čovjek iz Krležine mape. Život i smrt dr. Đure Vranešića. Pogovor. Pismo Stanka Lasića uredniku knjige, Pariz, petak 2. rujna 2011, Zagreb 2011.

Čudna stvar: Vi mi šaljete knjigu u kojoj jedan od sugovornika (govori) o svom razvoju i o ljudima koji su na njega utjecali pa kaže da su važni bili “uticaji mog strica Dukljana koji je bio poznata ličnost i koji je stradao i ’38, i ’48. i ’68. godine, kao i moje profesorice [na Ekonomskom fakultetu u Crnoj Gori] Ljubice Radović, koja je podstakla razvoj mojih pedagoških i istraživačkih sposobnosti”. (Veselin Vukotić, str. 243–244) i ja tako saznajem nešto sasvim novo o mojoj školskoj kolegici, Ljubici Vešović – Bebi, iz karlovačke gimnazije, koja je bila skojevka 1944 (kada i ja skojevac) i moja prva djevojka i koja je “nestala” (bila je asistent na zagrebačkoj ekonomiji) udavši se za ministra Radovića, rodila sinove i koliko znam bila sretna, ali je poslije njezinog “nestanka” više nikada nisam vidio (ili samo usput, površno) i sada mi o njoj – zahvaljujući Vama – priča jedan od crnogorskih liberala. Sve sam očekivao samo to ne: da će mi se Beba nakon 60 godina javiti na ovaj način. I to je jedan od razloga što sam danima odlagao da pišem: ušao sam u karlovačke godine moje mladosti i nikako da ih napustim.

A zatim, Vi kažete: “Vi, možda, pišete Latinki koja je Vaša uobrazilja”. Ništa smionije i lucidnije nisam od Vas ni očekivao. Istina je: živim na način Prousta (i Hegela): bez individualizirane cjelovitosti mene nema. Ja o Vama znam sve, jer znam osnovno. A gdje sam ja našao to “osnovno”, kako sam do njega došao? Komplicirano: brzo i vrlo polagano, ali mislim da se tajna krije u vrlo dugom i temeljnom razmišljanju o pogledu Vaše majke, o njezinim očima kojima Vas ona prati od kuće u osnovnu školu prvo u Kragujevcu a zatim u Beloševcu. Duh tog njezinog pogleda ušao je u Vas da Vas nikada više ne napusti nego da Vas formira, da stvori jezgru koja će primati i odbijati. Zatim se dogodilo čudo: Vaša majka se umnožila u brojne žene koje su svijet doživljavale poput nje bilo da se radi o Miri Pantelić, Olgi Mitrović, Katarini Janićijević, Ljubici Filipović²⁶. Moglo bi se jednostavno reći da Vam je taj duh poklonio dobrotu koju ste Vi zatim poklonili Vašem suprugu i Vašoj djeci – ta je dobrota formirala sve ostalo: od rada, studiranja, odnosa prema knjigama do visokog osjećaja odgovornosti i požrtvovanja. Ali nije tako. Odnosno: je i nije. Dobrota je samo dio nečeg dubljeg i neiskorjenjivijeg – dio ljepote. Težnja za ljepotom postala je neizbrisiva u onim teškim ratnim i poratnim godinama. Ona Vas vodi, ona Vas usrećuje, ona Vas tješi, ona Vas hrabri – to nije od jučer, to je tako bilo i u osnovnoj školi, u naivnim igrama i u najozbiljnijim pitanjima. Te će Latinka nestati kada ja nestanem, živjet će brojne druge Latinke, ali ne ova i ovakva mala djevojčica u Beloševcu na putu u školu – ušla je u ljepotu da iz nje više nikada ne izađe. Zarobljenica onog najtrajnijeg: ljepote koja je sloboda.

Hvala na svemu.

Stanko

16.

PARIZ, 30. OKTOBRA 2012.

Draga Latinka,*

Jučer je stigla Vaša “pošiljka” s Vašim izlaganjem na Međunarodnom skupu o istorijskom revizionizmu; odmah sam ju pročitao s velikim zadovoljstvom. Glavna misao nije nova (Vi je stalno varirate – s punim pravom – kroz razne teme i sadržaje) ali je znatno proširena: nacionalizam kao zli demon srpske države od početka nacionalnih pokreta u Europi. Đilasove teze o KPJ kao “tigru od papira” u odnosu na nacionalizam stoji jer KPJ nije ni na Petoj zemaljskoj konferenciji, ni na instrukcijama Kominterne, ni na federalizmu tijekom NOB (AVNOJ itd.) išla do kraja nacionalnog problema u Jugoslaviji misleći da formalno rješenje nešto znači: nije bilo otvorenih rasprava, koje bi išle u sagledavanje prošlosti a potcjenile su se jako tendencije u sadašnjosti – sve je to rezultat (kako bi rekao Nikezić) nerazumijevanja što je demokracija, Drugi, tolerancija. Duh Kominterne (monistički) nije bio dorastao monističkom duhu nacionalizma. Najbolje su uvijek prolazili Slovenci jer jedini nisu imali u svom tijelu snažnog Drugog. Osim toga – samo usput: “višepartizam nije umjesto stvarnog političkog pluralizma” zapravo znači “nevišepartizam” jer je “višepartizam” početak demokracije i pluralizma. Od njegovog kvaliteta zavisi ostalo. Tako bih volio s Vama o svemu tome razgovarati. Puno mislim na Vas.

Stanko

P.S. Jeste li primili moje najnovije pismo? Molim Vas javite mi kako je Vašem sinu. Hvala Vam na svemu.

Stanko

17.

PARIZ, 12. 11. 2012.

Draga Latinka,**

Javljam Vam se razglednicom iz moje okoline (“Le quartier de la Mouffe” je svega 200 metara od mog stana – to je vrlo stari kvart poznatog šarma) da Vam kažem da je stiglo Vaše pismo (od 2. novembra) u kojem mi javljate da je s “kirurškom intervencijom” “sve dobro prošlo”. Priznajem da sam bio zabrinut, zato Vam pišem odmah čim sam pročitao Vaše pismo. Detaljnije ću Vam se javiti sutra, pismom. Znao sam da su to teški dani i ja sam poput Vas odahnuo, osjetio olakšanje. Vjerujem da će sada sve

ići normalno i želim Vašem sinu pun i potpun oporavak, a Vama olakšanje i smirene dane.

Stanko

18.

PARIZ, 30. APRILA 2013.

Draga Latinka,

Vaše dugo pismo, pisano u nedjelju 20. aprila, stiglo je jučer a danas i kratko (ali važno) pismo što ste ga pisali u ponedjeljak 22. aprila po primitku moje razglednice 19. aprila. Isto tako stigli su i "isječci" iz novina (sjajno odabrani). Na svemu Vam puno hvala. "Književna republika" nije stigla. Za sada.

Nakon tolikih "gubitaka" mojih pisama (Vaša pisma stižu do mene s malim zakašnjenjima ali stižu) meni ne preostaje ništa drugo nego da Vam pisma šaljem preporučeno. Meni to neće biti teško a istovremeno ću Vam se javiti (da sam poslao preporučeno pismo) običnom razglednicom. U ovom pismu (prvo preporučeno pismo!) šaljem Vam i fotokopiju pisma što sam Vam ga pisao 30. marta. Nažalost, ne mogu Vam poslati fotokopiju pisma od 20. februara jer sam tu fotokopiju stavio u pismo od 30. novembra koje se s tim pismom "izgubilo". Dobro se sjećam da sam u toku slanja tog pisma (subota, jutro, 30. marta) rekao samom sebi da bi trebalo fotokopirati i tu fotokopiju koju šaljem, a onda sam od toga odustao. Ona se, dakle, izgubila i to definitivno. Više se ne sjećam što sam sve pisao u tom pismu, to uostalom nije ni važno, ali je važno zbog Vas, ne mogu se pomiriti s tim da ste tako dugo ostali bez vijesti od mene.

Žalim što mi niste javili (ili što to nisam na neki "slučajan" način saznao) da je Hana "ovih dana" imala rođendan (koji po redu?)²⁷. Za mene bi bila posebna radost da joj pošaljem neku slikovnicu koja bi je možda razveselila. Naravno, to se nikada ne može znati, ali ja znam da bi s posebnim užitkom prevrtao u susjednoj knjižari takve knjige da jednu izaberem za Hanu. Taj mi je užitak "iskliznuo iz ruku". Šteta. Ne mogu se osloboditi predodžbe da Vam je slična. Čudne slike, čudne misli – čudne sanjarije: vidim Hanu kao Vas u maloj srbijanskoj varošici u kojoj ste išli u osnovnu školu. Takve mi čarobnosti pomažu da se veselim danu koji me budi i zove na uobičajeni napor. Zbog takvih je "ludila" u mojoj glavi moja majka mnogo patila – nije znala da se tu kriju i snaga i otpor.

Fotografija uz Vaš članak "Titov instinkt" vrlo je lijepa i na njoj se vide i silna ozbiljnost i nekakva sudbinska smirenost ali ne i iscrpljenost o kojoj mi pišete. Ona me je donekle smirila nakon što sam u pismu pročitao "abnormalno sam se iscrpljivala".

Već samo ono u što ja imam uvid govori mi o nevjerovatnoj radnoj energiji koja Vas je ispunjavala zadnjih godina. Sretan sam što su to konstatovali i oni koji su pratili Vaš rad na Đinđiću i na Peri Todoroviću. Zahvaljujući Vama (Vašem radu na njihovom djelu ali i na djelu M. Nikezića), otvorila mi se neslućena stranica Srbije, srbijanske povijesti. Elementi u djelu Pere Todorovića koji vode u visinu (koliko god bili teški) fasciniraju me. Žalim što se kao student književnosti nisam susreo s tom Srbijom. Možda bi me njegov duh upozorio da i u hrvatskoj književnosti idem dalje i dublje nego što sam išao. Ja sam doduše vrlo rano (u trećoj godini studija) zatvorio stranice i krenuo prema Vladislavu Petkoviću Disu; to nije bilo dovoljno da se drugačije počnem odnositi prema autobiografskom govoru koji sam (uzevši općenito) dosta kasno shvatio i to više zahvaljujući Hercenu nego Rousseau.

Od svih članaka što ste mi poslali (neke sam, naravno, samo prelistao) najviše sam se zadržao na Vašoj "Reči na promociji Mandićeve knjige 'S Titom'".²⁸ Kao i u vrijeme pisanja "Sukoba", "Krlježologije" i "Autobiografskih zapisa" moja orijentacija i sada polazi od Hegela i ide u pravcu *negacije njegova esencijalizma* kako bi se otuda temeljna misao moderniteta, misao o čovjeku kao slobodi tj. kao o kontradiktornom biću (čovjek je ono što nije, nije ono što je), koje (biće) nastoji prevladati tu kontradikciju, ali je prevladati *ne* može i najviše do čega stiže (vrhovna vrijednost na kojoj se zaustavlja i u kojoj "boravi") jest dijalog, dijaloška svijest, dijaloški način života. Bez obzira na jakobinski teror koji je pokazao svu opasnost slobode, sloboda je stupila na povijesnu scenu da s nje više ne siđe: bez ovog poštovanja Drugog kao sebe *nema* progressa u povijesti: Sve ostalo – a posebno subjektivizam, solipsizam u vidu totalitarizma, diktatorstva itd. – jest vraćanje čovjeka na prevladanu povijest. Ako se u "klasnoj borbi" proletarijata svede na jednu mogućnost a ne na dijalog o mogućnostima (od socijaldemokracije preko komunizma do anarhizma) to znači povratak na ovaj ili onaj (rasni, klasni, ničeovski itd.) aristokratizam.

Vi imate pravo kad kažete da je Tito vladao jednom "veoma kompleksnom zemljom" i veliko je pitanje da li je ta zemlja mogla izaći iz te "kompleksnosti" bez jednog strašnog rata (da je on u njoj bio zapisan kao njezina sudbina), iako je sigurno da tu "kompleksnost" nije mogla riješiti solipsistička svijest koja je sebe smatrala božjim tj. povijesnim ostvarenjem i koja je [...] dijalog (ili "demokratiju" kako kaže Nikezić) u *povijesnoj* epohi kada je bitno pitanje bilo upravo pitanje dijaloga. Nije Tito doveo Jugoslaviju do "srednje razvijene države sa visokim međunarodnim ugledom" niti je on "jedan od najvećih državnika XX veka" nego je državnik koji nije *ni na jednoj etapi* razvoja Jugoslavije htio i mogao shvatiti da je dijalog *bitna* granica koju treba prijeći. "Sukob na književnoj ljevici" jest sukob dijaloške intelektualnosti i solipsističke (božanske) samouvjerenosti. *Sa tim*, Tito počinje (jer drugačije ne može) zapravo: jer za nešto drugo ni ne zna; za

njega 1789. ne postoji nego samo 1792/93, odnosno 1917/21, sa tim nastavlja do smrti: da, istina, Jugoslavija je postala srednje razvijena zemlja ali izgrađena na *intelektualnom mulju* solipsizma pa se sasvim logično srušila u strašnom pokolju. Taj “jedan od najvećih državnika XX stoljeća” nije vidio da voditi zemlju u dijalogu jest jedino *vrijedan cilj*. Umjesto toga, od početka do kraja: od “Književnih svezaka” preko Živojina Pavlovića u Užicama 1941, preko “Smrt fašizmu – sloboda narodu” (a taj narod sam jedino ja i *nitko drugi*) do pokolja “političkih suparnika” (Beograd 1944 – Kosovo 1945 – Bleiburg 1945), preko Golog otoka (možda se bez Golog otoka doista nije moglo, ali zašto je morao postati “zvjerski logor), Đilasa, Rankovića (kao da je Ranković izmislio slušanja u posteljama) [Zar se takvi “plenumi” ostavljaju kao uzor svojim sljedbenicima? Zar se tako razgovara sa starim suborcima? Zar se tako razgovara u četiri oka a tako se ne postavljaju stupice i zamke? Zar je moguće zamisliti da će se tako riješiti dio problema od kojih zavisi sudbina zemlje – demokracija ili monolitnost, savezna država ili centralistička država? Gdje je smisao takvih površnih a za budućnost teških “plenuma”?]” do 1971/72 (kao zadnjeg i najozbiljnijeg pokušaja da se Jugoslavija spasi od unutrašnjeg pokolja i da nađe u dijalogu novih liberalnijih rukovodstava i da nađe neki trajniji ili privremeni kompromis, rješenje za mirni razlaz) i Ustava 1974. (koji je zapravo bio “dekretovani ustav” jer ga Srbija nikada nije de facto priznala) i ZUR-a (koji se u jednopartijskom sistemu pretvara u svoju negaciju, u svoju nakaradu) – sve su to bili uzaludni pokušaji i puni pretnji da se Jugoslavija spasi za sebe, za jednu varijantu političkih religija 20. stoljeća. Vi imate potpuno pravo kad kažete da je Tito “ostao vernik jedne političke filozofije” ali nisam siguran da je ta filozofija (i ta vjera) bila kobna za Jugoslaviju samo onda kada je ušla u “planetarnu krizu”, tj. od 1975. dalje. Ne! Kao autistička religiozna svijest Tito nije znao saslušati Drugoga i ostavio je iza sebe Jugoslaviju u nekakvoj smjesi najdubljeg pragmatizma i najpraznije religioznosti, u smjesi koju je kuhao i pekao punih 40 godina – nastavljajući crne stranice svih *političkih* povijesti svih naroda Jugoslavije.

Puno sam toga pročitao o Titu – puno studija pa i puno knjiga – ali sam malo iz njih naučio. Njegovo sam “doba” živio silno intenzivno i to mi je pomoglo – paradoksalno ali je tako – da shvatim najteže stranice najtežih filozofa, od Platona do Sartrea (koji je “težak” upravo jer je nedosljedan). Možda nas je Tito svojim “bonvivanstvom” spasio još težih trauma – često sam čuo taj argument, nisam siguran da vrijedi. Možda doista nije mogao u jednoj takvoj zemlji kao što je Jugoslavija učiniti mnogo u pravcu dijaloga, težnje za razumijevanjem drugoga, tolerancije, političke demokracije i spiritualnosti koja svoj vrh nalazi u oprastanju, ali da je barem jedan korak učinio u tom pravcu. Sve je (pa i samoupravljanje) išlo u pravcu traženja načina i sredstava da se učvrsti, ojača, vitalizira, osnaži jednopartijska diktatura.

Duh diktatorskog mišljenja ostavio je u nasljeđe i onima najmlađima. To nije teško osjetiti na svakom koraku.

Ni u jednoj od tih brojnih “knjiga o Titu”, ni u jednoj od “literature o Titu” koja već dostiže veličanstvenu brojku od 2000 jedinica (velikih jedinica) nisam našao ono što je mene silno zanimalo: što je rekao i kako je reagirao na Hruščovljev referat na XX Kongresu KP SSSR-a 1956. godine. Je li pomislio: tko će o meni kad umrem držati takav referat? Je li pomislio na Olgu Hebrang nad kojom su – u njegovom susjedstvu i s njegovim znanjem a vjerojatno i naredjenjem (jer nisu to izmislili samo Leka i Čeća²⁹) – vršene najteže psihičke i fizičke torture. A bila je, kao što znamo, nevinna. Ko je i za to našao idealnog krivca jer je za svaku malo “sumnjivu” stvar uvijek našao krivca, po imanentnoj logici svakog solipsiste, po povijesnoj praksi Kominterninih birokrata.

S Krležom sam razgovarao o svemu i svačemu, o Titu nika-da. Dobro je znao što mislim i ovo ga pismo ne bi začudilo. Ali on bi, na svaki spomen o Titu (na svaku moju čak nevinu riječ, odgovorio odlučno “ostavite to, molim Vas”). I tako su prolazili dani i noći, godine, a da o Titu nismo rekli ništa. Ja sam to jako cijenio.

Dugo “griblam” po toj temi, vrijeme je da je prekinem. Hvala Vam što ste mi poslali studiju Božidara Jakšića o “Praxisu” u kojoj on spominje i moj odnos prema toj školi. Mislim da je neke riječi iz te studije ponovio na simpoziju “Gajo Petrović. Lik i djelo” koji je održan u Karlovcu 12. aprila ove godine. Nisam, na žalost, dobio cjelovita izlaganja sudionika tog simpozija nego samo sažetke objavljene u brošuri “Gajo Petrović”. Božidar Jakšić je kao temu izabrao paralelu između dva karlovačka intelektualca rođena iste godine u Karlovcu – Petrovića i Lasića. Ne znam kako je došao na tu ideju, nije ispalo loše iako tvrdi da sam ja “(...) (misli se poslije 1970) osporavan i slavljem kao jedan od tumača hrvatskog nacionalnog pokreta” (str. 24) Slavko je prisustvovao na simpoziju, nije mi o tome ništa pisao.

Kako ćete se boriti s ovim pismom? Želim Vam puno snage i odmah Vas molim da mi oprostite za ovu gnjavažu.

Znajte, draga Latinka, često razgovaram sa Vama i molim Vas imajte obzira prema Vašem tijelu, čuvajte se, “nesreća ne spa-va”, do viđenja.

Stanko

²⁹ Ovaj tekst u okviru velikih zagrada Lasić je napisao na margini pisma i linijom ga je povezoao sa ovim mestom u tekstu. ²⁹ Aleksandar Ranković – Leka, Svetislav Stefanović – Čeća.

19.

PARIZ, 11. OKTOBRA 2013.

Draga Latinka,

Primio sam sva Vaša pisma (i ono od 14. IX. I ono od 23. IX. I ono poslano 28. IX) i s njima bogat "materijal" (tekstovi i "isječci") oprostite što Vam se tek sada javljam. Moje se zdravlje jako pogoršalo, upravo nešto prije mjesec dana. Ne želim Vas time zamarati i opterećivati, ali nisam bio u stanju pisati. Nakon nekakve bezazlene hunjavice, došlo je do jake upale nosa i grla (pharyngitis), nije bilo gripe, nekakva viroza s visokom temperaturom. Zatim su stradale bronhije, slijedili brojni pregledi, odlazak u bolnicu (bezrazložan), pa brzi povratak kući, silan napor. Naravno, sve što slijedi: antibiotici i tom slično. Uglavnom sam ležao i nisam mogao pisati, sjediti. Sve stare tegobe su se utrostručile i bio sam prisiljen potpuno mirovati. Takvo je stanje i sada. Uzimam nekakve nove antibiotike, nemam visoku temperaturu, one osrednje jako umaraju.

Hvala Vam na svim lijepim riječima, žao mi je što mi ne pišete o Vašem važnom pregledu. Nadam se da je sve u redu.

Vaši su tekstovi za mene bili novo uživanje, bez obzira na sve što se sa mnom događalo. Sjajna je analiza knjige Mari-Žanin Čalić,³⁰ ali me ona nije začudila; to je snažna primjena Vaših općih ideja na jedan tekst koji svijet vidi kroz jedne druge "očale". Ostao sam bez riječi, bez daha, čitajući Vaše "Sjećanje na Andreja Mitrovića".³¹ Koliko god Vas cijenim i poznajem, nisam mislio da se možete dići na takvu visinu: čista ljepota. Prepisujem riječi koje sam zapisao pročitavši zadnju rečenicu: "Divno! Tako se piše, tako se misli u visini duha. Rijetko sam čitao nešto tako uzbuđljivo, tako duboko, tako blistavo! Velika literatura, riječi koje ne umiru".

Neću se nakon ovih riječi vraćati važnim "isječcima". Ali dobro, kad smo već kod njih reći ću da me je zaprepastio Bora Čosić (uprkos činjenicama i objavljenim tekstovima) tvrdi o Vama teške neistine. Nevjerojatno!

Oprostite na rukopisu. Teško pišem, teško sjedim, nastojim održati nekakav normalni životni ritam, ali to ne ide, ne ide. Ne brinite ako ne budem uvijek pisao. Znači da ne mogu.

Hvala još jednom. Na svemu. Mislim na Vas.

Stanko

Janine Matillon, 1929, Melay, Saône-et-Loire – "Verovao je u čuda, a Janine je smatrao čudom koje se njemu dogodilo."

20.

PARIZ, ČETVRTAK, 28. NOVEMBRA 2013.

Draga Latinka,

Prvo su stizali brojni Vaši "isečci" iz novina, zatim Vejvodina sjećanja (Gojko Berić: Zbogom XX stoljeće. Sjećanja Ive Vejvode, Profil 2013), pa opet "isečci" i, evo, konačno, sada u trenutku kad su kod mene moj fizioterapeut i liječnik – ortoped, Vaše veliko pismo od 11. novembra. Pismo prelijepo, ali nije "zbrisalo" sve moje brige koje su me morale tijekom ovih mjeseci jer samo na kraju (i to u P.S.) kažete: "Dosadašnji pregledi nisu dali alarmantne rezultate". Jedino poznavajući Vašu samozatajnost i Vaš smisao za realnost, tumačim ove rečenice pozitivno i nastojim sebe uvjeriti da se ništa nije pogoršalo.

Vidjevši moju radost, iznenađenje i uzrujanost kad sam pisano pročitao, moji su mi "pazitelji" dopustili da se dignem iz kreveta i da Vam pišem. Prije 20 dana (točno 8. novembra) dogodilo se ono od čega su svi strahovali – i oni koji su me liječili (posebno kirurg ortoped), i oni kojima sam blizak i drag, a i ja sam – a to je da mogu ponovo pasti i "slomiti se". Već krajem oktobra moje se zdravlje (kako sam Vam pisao) pogoršalo: prehlada, temperatura povišena, bakterijska upala i nesnosne vrtoglavice. Tog sam jutra izgubio svijest (tako ja to sebi tumačim) kad sam iz kreveta pošao prema stolu. Pad je bio jak i bolan. Ali i "sreća u nesreći". Svi pregledi ("od glave do pete") po bolnicama, raznim klinikama itd. pokazali su da ništa nije prelomljeno, ali da se ti-

³⁰ Mari-Žanin Čalić, *Istorija Jugoslavije u 20. veku*, Clio, Beograd 2013. ³¹ Dr Latinka Perović, "Sećanje na Andreja Mitrovića (1937–2013)" u: *Godišnjak za društvenu istoriju 2*, Udruženje za društvenu istoriju, Beograd 2013.

jelo jako “natuklo” i da moram ostati u krevetu. Tako je počela moja nova glupava “historija”. Svi su moji projekti nestali kao golubovi od topovskog pucnja, jedino mi je preostalo da mislim i ponešto čitam. Molio sam da mi se dopusti sjedenje, to su napokon prihvatili – i tako mogu sjediti i eventualno nešto čitati ili pisati 10-15 minuta na dan. Sada mi je već mnogo bolje zahvaljujući nekim lijekovima. To je dakle razlog moje šutnje jer Vas nisam želio uzrujavati telefonom (a i to je za mene poseban napor). Kako će se to dalje razvijati, teško je prognozirati, ali mislim da je potrebno mnogo mašte da bi se razumjelo što to za mene znači. Silno sam zahvalan onima koji se sada brinu za mene, od moje supruge i Lee dalje. Nema smisla da Vam predočim nove “detalje” tog “oporavljanja”, Vi to znate bolje od mene.

Puno Vam hvala na svim “isečcima” (koji nisu “banalni”, kako Vi kažete), oni mi pomažu da živim sa svijetom i da ne zaboravim naše vrijeme. Vejvodina sjećanja su i duboka i površna, istodobno. Nekoliko puta sam ga sreo, imao je na sebi teški oklop i od banalnosti nismo išli dalje. Riječi o Koči Popoviću pokazuju da je stvari lucidno vidio, ali nije mogao da prihvati izlaz koji je Nikezić tako jasno definirao. Bez demokracije – ništa. Zapravo: tužna i lijepa knjiga. Da je više govorio o svojoj majci, bila bi još ljepša. Poznao sam cijelu obitelj, majka me je istinski i trajno impresionirala.

Bančevu knjigu³² nisam čitao, samo odlomke koje je prije objavljivao po novinama. Jako zanimljivo i temeljito. Slavko je i meni donio pogrešne dojmove o Vaništi. To je razlog mog zaprepaštenja, shvatio sam koliko je Vaništa sada sâm a ja mu već mjesec dana nisam mogao pisati. Vi ste prva osoba kojoj o tome pišem, to bih učinio i da mi liječnici ovdje i nisu dali dopuštenje. Silno bih Vas volio sresti, svaku Vašu riječ pamtim. Budete li trebali bilo što u vezi s Vašim radom o “Rusima”, javite mi, Lea će to u Parizu naći – za mene i Vas.

Sada moram završiti, puno Vas grlim i mislim na Vas, hvala na svemu.

Stanko

21.

PARIZ, 10. XII. 2014.

Draga Latinka,

Stigla su istodobno oba Vaša pisma (i ono od 26. novembra i ono od 27. novembra): jedno vedro (radosno) i pismo žalosno (turobno). Tako idu dani, tako se kotrlja život.

Hvala Vam na brižnim pitanjima o Lei. Nije potpuno ozdravila, i dalje je muči angina, to dugo traje, za Božić će u Zagrebu ići na temeljit pregled, vidjet ćemo što će oni odlučiti (ili nastaviti sa antibioticima ili “operacija mandula” kako mi to zovemo u Zagrebu i koje sam ja morao operirati u teškim okolnostima ljeta 1945). Na isti način na koji ste Vi govorili sebi kad su se Vaša djeca odlučila da napuste Beograd, zaključujem i ja, želim Lei samo dobro, sreću i radost i bio sam žalostan kada u vrijeme rata nije htjela upisati klasičnu gimnaziju (najvišeg stupnja) u Beču ili Amsterdamu te zatim studirati negdje u Europi. Pristao sam na sve (premda goleme) troškove. Ona je voljela Zagreb, kolege, klasičnu gimnaziju, život s majkom – i to je tada propalo. Često je kasnije žalila što je nisam “na taj put” prisilio, ali ja to nisam nikada htio, volio sam njezinu slobodu i njezin život kakav je ona sebi izabrala.

Isto tako: hvala Vam na Vašim ocjenama moje analize “Hrvatskog proljeća” 1970/71. I ja mislim da je Dedijer točno dijagnosticirao kada je isticao da je Tito do izvjesne mjere uspješno “balansirao”. To se “balansiranje” na kraju pokazalo katastrofalnim i jedino pitanje koje ja sebi stalno postavljam jest: da li se ravnoteža (“nekakva ravnoteža”) odnosa Istoka i zapada u Jugoslaviji mogla ipak razriješiti bez rata i u kojoj je mjeri Europska unija veliki krivac što je do rata došlo. Kao predsjednik Hrvatskog vijeća Europskog pokreta (HVEP) od 1991. do 1993. imao sam prilike sresti brojne europske državnike, političare, generale (od Giscarda d’Estainga – kao predsjednika Europskog pokreta dalje) impresioniralo me je njihovo kolebanje i (možda najviše) njihovo neznanje koje su oni smatrali znanjem, Vi imate pravo kada kažete da je njegova diktatura bila jedini “modus vivendi” u tadašnjoj Jugoslaviji ali on je isto tako znao (morao znati) da sve počiva na njemu a ne “na osmočlanom Predsjedništvu”: njegovom moći ta je politika balansiranja bila istog časa mrtva (Kosovo je to prvo potvrdilo).

Vaš opis Smederevske Palanke jako me je frapirao: to je upravo ono što sam i ja vidio i osjećao šebući zadnji put Srbijom – točnije Novim Pazarom, Kragujevcem i Užicom – bio sam sa amsterdamskim studentima u posjeti Srbiji 1982, srbijanskim manastirima, ali nam je pristup na Kosovo bio onemogućen. Tada smo uvijek stanovali u najboljim hotelima i to je taj “mali trg” o kojem Vi govorite – “sa spomenikom heroju iz nekog rata”. Tu na tom trgu još se osjećao neki životni intenzitet – malo podalje od njega – sve je obuzimalo “duhovno mrtvilo”, dosada, umor, po koja birtija s glasovima iz prahistorije.

Čuvajte se ove godine koja dolazi jer će Vas obnavljanje pregleda jako umarati. Jedini savjet koji Vam dajem jeste onaj koji sebi stalno ponavljam: “Nakon svakog napora dulje se odmaraj!” “Odmaraj se dok se bol posve ne smiri”. U “obavezama” koje ja sada imam nalazi se i pranje “suđa”. Ne dolazi u obzir da bi čis-

³² Ivo Banac, *Hrvati i Crkva. Kratka povijest hrvatskog katoličanstva u modernosti*, Profil knjiga, Zagreb 2013.

tačica stalno (svaki put) dolazila prati tanjure, čaše, “rangle”, posude itd. Još manje dolazi u obzir da bi to radila Janine,³³ zbog svog “Parkinsona”. Perem suđe po strogoj planu: 5 minuta rada, 2 minute odmora. To mi najviše konvenira i ne oduzima previše snage. Kada bih pretjerao radeći, brzo bih se slomio. Molim Vas izračunajte točno koliko Vam je vremena potrebno da svako jutro “pređete krug” što Vam ga je odredio fizioterapeut i zatim se odmarajte onoliko koliko izračunate da je najbolje. Nemojte odustati od hodanja, taj je način “vježbanja” poziv energiji da uđe u Vas i tu se smiri.

Točna je Vaša ocjena: Rusi mogu biti velika opasnost za napredak Srbije. Puštanje Šešelja i njegova aktivnost pokazuje ono što Vi zovete točkom u krugu (suvremene) historije Srbije: vraćanje istoga.

Vijest o smrti moje intimne prijateljice iz daleke mladosti Ljubice – Bebe Vešović Radović kosnula me je kao grom iz vedra neba. Bila je za mene jedna od onih osoba koje smatram (ili sam smatrao) “besmrtnima”, takav je bio, na primjer, Maurice Nadeau s kojim sam prijateljevao u Parizu (kritičar i izdavač) od 1972. do njegove smrti sa 103 godine života. Tako (sam) i Bebu jednostavno vidio stalno živom iako je cijela obitelj u Karlovcu (otac visoki starojugoslavenski oficir) – sin i dvije kćerke – rano “napustila ovaj svijet”. Ono što mi pišete o svečanosti Univerziteta u Podgorici – jednostavno je blizu fantastičnosti: toliko me se dojmilo³⁴. Sjajno. To je zavrijedilo da tamo putujete. Da li Vas je to jako umorilo? Radosna vijest i da je opis knjige majora Lazarevića³⁵ o 23. maju 1903. objavljen u jednom važnom engleskom izdanju. Za mene je dan 23. maja oduvijek bio nešto najnevjerojatnije u srpskoj povijesti. Rekao sam to i Krleži u našim dugonoćnim razgovorima. Detaljno mi je pričao kako je *on* to doživio, gotovo kao potres.

Jako me veseli i to što mi pišete o *radu* koji privodite polako kraju jer je “lavovski dio” iza Vas.³⁶ Premda znam vrlo malo o onom što pišete, “uzet ću si slobodu” da Vas upozorim na jedno iz Vaših posljednjih pisama. Kažete da ne želite svog budućeg čitaoca voditi kroz sve ono što ste radili – i čime ste se mučili, o čemu ste se kolebali, o zastancima koji su bili katkada i duži ali nužni – da ga uvodite u tu golemu materiju koja Vas sada zapanjuje, nego želite da mu “saopštite svoje uverljive zaključke”. Nekoliko puta sam se vraćao tom dijelu pisma, čitao ga i ponovno čitao i evo odlučio sam (naposljetku) da Vam kažem svoju bojazan. Naravno da su najvažniji zaključci koji sažimaju cijelu materiju i djeluju argumentirano i uvjerljivo, ali *možda* neće biti malen broj Vaših čitatelja koje će zanimati upravo *taj put* kojim ste se probijali do dovršenih stavova. Ne samo kao dodatak “uvjerljivosti”, nego je “taj put” *sam po sebi* sigurno zanimljiv i potica-

Latinka Perović

Dominantna i neželjena elita

Beleške o intelektualnoj
i političkoj eliti u Srbiji
(XX – XXI vek)

Beograd, 2015.

“Htio sam Vam prije svega reći da živite jedan sretan trenutak u Vašem životu (...) Vi ste zaslužili radost” – naslovna stranica knjige *Dominantna i neželjena elita; Beleške o intelektualnoj i političkoj eliti u Srbiji (XX – XXI vek)*, Beograd, 2015.

Knjiga je “isto važna za Hrvatsku, nju bi trebao pročitati svaki hrvatski intelektualac, da ne govorim o povjesničarima (kulturnim, književnim, političkim, duhovnim)”

jan, možda i dramatičan pa ga ne bih *posve* isključio iz onoga što je u Vašem radu osnovno. Znam: subjektivnost može biti opasna u objektivnim analizama i sistemima, ali može biti i sastavni dio ljudske slobode i potvrđivati dijalog kao takav, tj. kao temelj znatnosti. Zato: nemojte odbaciti (potpuno) *taj put*, unesite njegove elemente u Vaš rad, on će dobiti *Judino* lice a izgubiti *božje* lice, ako bi se kojim slučajem nametnulo.

I Lea i Janine Vas puno pozdravljaju, Lea će Vam se sigurno javiti čim malo prizdravi.

Ja vas, draga Latinka, hrabrim u svemu et bien sûr je vous embrasse bien, bien fort.

Stanko

P.S. Hvala Vam na “isječcima”. Kao da savršeno poznate moj “horizont” s kojega bih čitao Vaše novine i šaljem uvijek ono što me zanima, posebno s područja autobiografskog govora. Ja, nažalost, nisam siguran da Vam šaljem doista ono što bi Vas zanimalo pa Vas molim pišite koje su teme ili problemi dominantni.

Srdačno, još jednom

Stanko

³³ Supruga Stanka Lasića, francuska književnica; profesor latinskog i grčkog jezika na Sorboni, prevodilac grčkih filozofa. Šef katedre jugoslavistike na Sorboni. Dugo bolovala od Parkinsonove bolesti. Vid. Latinka Perović, “Duga prepiska sa Stankom Lasićem”... ³⁴ Dodela počasnog doktorata Univerziteta Donja Gorica u Podgorici. ³⁵ *The Sarajevo Assassination. One Hundred Years Later.* (Latinka Perović, Ivo Banac, Ivo Goldstein, Milan Zemo, Filip David, Svetislav Basara, Miljenko Jergović), Rabic, Sarajevo 2014. ³⁶ Rad na knjizi *Dominantna i neželjena elita. Beleške o intelektualnoj i političkoj eliti u Srbiji (XX – XXI vek)*...

22.

PARIZ, 9. 07. 2015 (ČETVRTAK)

Draga Latinka,

Danas je u hrvatskoj ambasadi (kod Ive Goldsteina)³⁷ održana svečana predaja diplome (i svih drugih “pribora” koji tome pripadaju) dodjele doctor honoris causa Stanku Lasiću. Šaljem Vam knjižicu koju je Rektorat štampao tik uoči “svečane predaje” i ja sam je sâm danas prvi put uzeo u ruke.³⁸ Tu je i moja zahvala, možda nešto preduga ali – ne znam zašto – u punoj je tišini i s najvećom pažnjom saslušana i primljena, na moje čuđenje nikom nije bila preduga.³⁹ Veselim se što ćete je pročitati, ne znam hoće li i Vas zanimati kao što je zanimala brojne prisutne. Lea je bila zaprepaštena, fascinirana, jako me je zagrlila.

Sve se odigralo u decentnoj, lijepoj i istovremeno divnoj atmosferi: ništa drugo nije nikog zanimalo osim riječi koje su bile izgovorene. U jednom času sam shvatio (vrlo jasno) kakvu bih uvredu učinio brojnim ljudima da sam to odbio.

Upravo je danas stiglo i Vaše pismo od 6. jula; Vaša zabrinutost za moje zdravlje jako me dira, uzbuđuje. Nastojim se držati liječničkih propisa, ali ih prekoračim: kako da postanem tako skroman “čitalac”, to mi ne ide u glavu. Sve sam “isječke” za sada stavio “na stranu” (osim onih o Vašoj knjizi) i koncentriram se na “Beleške”.⁴⁰ *Za mene je to* – govorim to na temelju onih 296 stranica koje sam pročitao s olovkom u ruci (sitne, presitne bilješke – ljutim se na svoj rukopis jer ga poslije moram čitati povećalom) – temeljnom knjigom ne samo o Srbiji, o Jugoslaviji, nego o cijelom kretanju od sredine 19. stoljeća dalje. Ne čudi me da je odjek dobar, da ljudi tu knjigu čitaju, to je knjiga koja i svijet i mene dovodi u temeljitije razumijevanje svega onoga što nam se dogodilo. Osim toga (da budem sebično “nacionalistički”) ona je isto važna za Hrvatsku, nju bi trebao pročitati svaki hrvatski intelektualac, da ne govorim o povjesničarima (kulturnim, književnim, političkim, duhovnim). Odmaram se da zadovoljim i liječnike ali i sebe jer onda zatvorim oči i razmišljam dugo i temeljito; s užitkom, intelektualnim užitkom (ako tako mogu reći). Sretan sam što ste to napisali, bio bi veliki grijeh da ste se nevoljno prema tome odnosili i da niste uspjeli napisati. Pa kako ste mi mogli napisati da ju samo “prelistam”: ja bih bio traagač zlata koji ne vidi zlato! Kako da Vam se zahvalim na tom rudniku? Postoje stranice o Ćosiću jedinstvene konciznosti koje sintetiziraju cijelu jugoslavensku povijest.

Trebat će mi još barem dva mjeseca da ju pročitam ali ja u njih ulazim kao u dva mjeseca užitka. Stalno se pitam kako da Vam vratim nešto što bi bilo adekvatno tom užitku. Tako žalim što me je bolest prije osam godina počela sprečavati u dovršava-

nju moje teorije autobiografskog govora! Nastojim u tome još uvijek nešto dodati, “iskopati” (ali to “ide i ne ide”).

Nekako sam dao do znanja i Ivi i Slavku da ću se “njima”⁴¹ baviti kada uspijem savladati ono što ste mi Vi donijeli. Vjerujem da se nisu naljutili – točno je da ću i njihovu knjigu mnogo bolje shvatiti kad pročitam ono što Vi donosite.

Vaše analize Ćosićevih stavova, njegova razvoja, njegovih ciljeva – za mene je klasična povijesna studija cijelog XX stoljeća, nenadmašive sređenosti zasnovana oko faktično monističke ideje o Srbiji koja će biti neodoljivi magnet za svakog pripadnika srpskog naroda. Tragedija slična njemačkoj tragediji ali bez konačne samosvijesti.

Morate i u ovoj situaciji, kada je nestalo napetosti koja Vas je vukla cilju, više misliti na sebe. Ta je tenzija: ta je grmljavina ušla u Vas, u Vaše krhko tijelo (krhko ali još uvijek lijepo – govore mi slike koje sam vidio) pa je sreća što Vam dolaze sada djeca iz Belgije. Volio bih da mi pišete koliko Hana zna francuski, da li već nešto može čitati ili joj Vi nešto čitate. Ja sam u ovoj svojoj “prisilnoj besposlici” nabavio jednu vrlo staru francusku reviju (već više od sto godina i Janine ju je čitala kao djevojčica) i u njoj našao nekoliko tekstova koji nisu teški a zanimljivi su. Poslat ću Vam neke “na probu” pa ako se budu Vama i Hani svidjeli, pišite mi – odmah slijede i ostali.

Isto tako: ako ima novih knjiga koje ja ovdje mogu nabaviti a ulaze u okvir *sadašnjeg* Vašeg “produženog rada”, volio bi ih nabaviti.

Kao da je postala najvažnijom ova pouka koju čujem iz Vaše knjige: pouka o realnosti. Kao da ste cijeli život čitali Hegela: shvatiti realnost i život u njoj, sto je puta teže od “Vizije svijetle budućnosti”.

Grlim Vas i čuvam od svih nevolja.

Stanko

23.

PARIZ, 11 – 8 – 2015.

Draga Latinka,

Stigla su Vaša pisma: i ono od 30. jula i ono od 3. septembra. Nisam odgovorio jer smo Janine i ja ostali (u doslovnom smislu) “odrezani” od svijeta. Lea je morala otići službeno u Toulouse i

³⁷ Istoričar, sveučilišni profesor, veleposlanik Republike Hrvatske u Francuskoj. ³⁸ Stanko Lasić. *Doctor honoris causa*. Sveučilište u Zagrebu, Zagrebu, srpnja 2015, str. 38. ³⁹ “Zahvala”. Prof. dr. sc. Stanko Lasić, Isto, str. 28–38. ⁴⁰ Latinka Perović, *Dominantna i neželjena elita. Beleške o intelektualnoj i političkoj eliti u Srbiji (XX – XXI vek)*, DanGraf, Beograd 2015. ⁴¹ Lasić ima u vidu knjigu: Ivo Goldstein i Slavko Goldstein, *Titó, Profil*, Zagreb 2015.

tamo je ostala dulje nego što je planirala; naša je kućna pomoćnica otišla naglo u Portugal (bolest majke) a gospođa concierge je također (ali "redovno") sa familijom otišla na "godišnji odmor". Na našem stubištu (od 6 katova) nitko nije ostao. Svi su "isparili", svatko je nastojao pobjeći iz usijanog Pariza. Kada noću čujem nekoga kako se penje uz ove više katove, odmah pomišljam na kradljivca. Ali zasada, sve je "normalno". U tim se "žarkim" danima Janinin Parkinson posebno grubo javljao – tako da sam morao preuzeti onaj posao koji do sada ostao na njoj – kuhinja. Naš je stan vrlo malen (30 kvadrata) ali je posebno mala kuhinja u kojoj su samo mali frižider i na njemu dosta veliki rešo. Kuhamo zajedno ili kako mi to znamo – četveroručno: ono što ona ne može držati, primim ja u ruke (ona me vodi) pa se tako snalazimo: veći dio hrane naručujemo iz susjednog restorana. Svi su ostali poslovi oko održavanja stana u nekom barem pristojnom redu pali na mene, najteže mi je pranje suđa jer tu ne smije biti zaostajanja. To se ne može i ne smije ništa gomilati.

Vaša su me pisma jako razveselila, te sam tim više bio tužan kad Vam nisam mogao ni pisati, ni slati pisma. Htio sam Vam prije svega reći da živite jedan sretan trenutak u Vašem životu, ne samo veliki trenutak nego i lijepi trenutak. Nemojte ga propustiti, radujte se onom što se dogodilo: da ste knjigu završili, da ona ima uspjeha, da su Vaše misli počele ulaziti u svijest brojnih ljudi – to je divno. Mi smo (barem jednim dijelom) jedna prokleta generacija, "amputirana" Kantovim kategoričkim imperativom, socijalističkim "dužnostima" koje su nam oduzele brojna lica, prije svega lice radosti, veselja, bezrazložnog i razložnog radovanja a umjesto toga darovani su nam predstave poput one na moj rođendan 25. maja.⁴² Možete li sebi zamisliti da knjigu niste mogli (iz niza razloga) završiti? Kako biste to podnijeli? Kada čujete od Vašeg izdavača kako kontingenti (novi i novi) nestaju u rukama čitatelja, budite veseli. Molim Vas pomislite na dane briga, koncentracijâ, truda, pa i muka – Vi ste zaslužili radost. Uzmite Hanu u ruke i plešite s njom. Zagrlite Vašeg sina bez razloga, potrčite prema ogledalu i uredite Vaše još uvijek lijepo lice. Za sve te lijepe "dobre" vijesti što ih o knjizi od Vas ili drugih saznanjem, stučen od veselja, tražim Vas oko sebe, ali Vi ste u Beogradu.

Moju radost zamagljuje jedna činjenica da nisam knjigu (ni dijelom) uspio pročitati do kraja, stigao sam do strane 646. Dopusit ćete da ovo pismo dovršim bilješkama koje sam pravio čitajući je. Tih bilježaka ima jako mnogo ali postrance od njih nalaze se misli koje sažimaju ono glavno. Neću ih sada posebno "sređivati", nego ću ih povezati onako kako se nalaze na vrhu teksta koji sam ili dodatno povećao ili napisao sažetak.

(1) Bude li se knjiga objavila u Hrvatskoj vrlo je važno dodati joj *opću KRONOLOGIJU* koja će hrvatskom čitatelju olakšati razumijevanje teksta. Ta kronologija mora obuhvatiti osnovne događaje koji su poznati u Srbiji (ili srpskom čitatelju), poznati su

Slika: Danika Ninković

"... čovjek i nehotice zaželi o njoj napisati veliku biografiju ili roman" – Olga Popović-Obradović, 1954, Maribor – 2007, Beograd.

Od početka izlaženja nove serije *Gordogana*, tj. od 2003, do smrti bila je članica uredništva časopisa.

i u Hrvatskoj (a i čitateljima "Beležaka") ali ipak potrebne su neke precizne činjenice, na primjer: atentat na kneza Mihajila, krvoproliće 1903, VIII sjednica, razvoj antibirokratske revolucije, dinastija Karađorđevića, itd. Tu Kronologiju može izraditi neki Vaš kolega, ako bi Vama bilo nezgodno.

(2) To nije *samo* knjiga koja otvara suštinu povijesti srpskog naroda, Srbije (osobito poslije 1878), nego je bogata riznica sadržaja koju pokazuju tragičnost tih historijskih ličnosti. U tom smislu, puno sam naučio i o Ivanu Đuriću (o Đurićima i Bogdanovićima⁴³). Otkrića o *osobama* – posebno je poglavlje ovih dužljih "beležaka": izvrsna kritika kao na primjer ona Dobrice Ćosića. Koča Popović koji se nigdje ne spominje ali je stalno prisutan. Za mene su najljepše stranice one napisane o Đilasu, o gđi Olgi Popović – Obradović i o Nikeziću. Nikezić je zapravo velika tema tih "beležaka". Tek tu (hoću reći: bez obzira na sve one radove što sam ih prije pročitao i koje sam zahvaljujući Vama pročitao) njegova biografija izbija u punoj jasnoći: bio je vrhunac one svijesti koja se odupirala dominantnoj svijesti. Nisam do ove knjige znao koliko je temeljito a sa krajnjom skromnošću shvatio da se toj dominantnoj svijesti treba oduprijeti jer ga ona nekako osjećala, najviše "kao svog direktnog protivnika". Ako bi se postavila teza da je on, Nikezić, nastavio Đilasa, onda bi se to moglo reći jedino u smislu dubljeg gledanja na promjene koje treba izvršiti: to je pokušaj krtice, pokušaj da se, u konkretno malim promjenama, nalaze bitni principi. Protivnik (dominantna svijest) upravo je to shvatio: vidio u liberalima smrtnu opasnost dok je Đilas bio samo površna rana. Nikezić od početka teži neposrednom radu – uvođenju dijaloga u *sve*, u *cijeli* unutarnji politički život. Protivnik je to *odmah* shvatio. Postoji, naravno, zadnja stranica koja će se moći napisati tek kada se bude studiozno prišlo Kardeljevim sistemima (ako je u njima nešto bitno ostalo).

(3) Možda će zazvučati paradoksalno, ali reći ću Vam da su me se neke riječi, dijelovi stranica što ste ih posvetili Đilasovim

42 Aluzija na Dan mladosti, dan kada je i Stanko Lasić rođen. 43 Milan Bogdanović, književni kritičar, deda Ivana Đurića po majci.

autobiografskim spisima (posebno u ranoj mladosti u Crnoj Gori) silno dojmile. To su možda – uz one stranice pune boli o gospođi Popović – Obradović – najljepše stranice ove knjige. Ali dok ovo pišem ne zaboravljam kako sam zadrhtao čitajući *ovu* nenadmašivost, ovo jedinstvo inteligencije i emocije.

“[On] je sebe sačuvao od svih gorčina. Nas, svoje najbliže, od svih osim jedne: što je taj jedinstven čovek bio zaustavljen i presečen.

Ja i sada vidim njegovo mirno lice i čujem kako kao toliko puta za ovih dvadeset godina, tiho kaže: pusti.

Marko Nikezić odlazi definitivno, ali zauvek ostaju njegov duh i njegovo veliko delo u životima njegovih prijatelja, poštovalaca i saradnika” (str. 228).⁴⁴ I u mojemu životu, zahvaljujući Vama, draga Latinka.

Stanko

P.S. Šaljem ovo pismo na poštu. Sutra ću pisati nastavak.

24.

PARIZ, 12 – 8 – 2015.

Draga Latinka,

Nastavljam pismo što sam Vam ga poslao jučer kako biste što prije imali neki glas od mene.

(4) Najviše me je iznenadilo Vaše poznavanje života i problema onih osoba o kojima sam uvijek nešto saznavao, a nikada nešto ozbiljno. Tako su se sada preda mnom otvorili i dvojica Srba “Prečana”: Novaka Pribičevića i Slobodana Inića. Nikada ih nisam sreo, nikada vidio, a sada kao da su tu u mojoj sobi pa sa jednim razgovaram o Baniji i Kordunu a sa drugim o Vojvodini. Zanimljivo je kako se osnovna dilema (moderna država – narodna država) prelamala u njima a kako u još nevjerovatnijem od njih, u Ivanu Stamboliću. Tako stižemo do jednog kamena temeljca te dileme što ga je ugradila Olga Popović – Obradović. Ni je to za mene bilo iznenađenje: za razliku od Pribičevića i Inića o njoj sam dosta znao, već iz onoga materijala što ste mi ga svojevremeno poslali a koji je objavio Helsinški odbor. Njezin život, njezina ličnost, njezina ljepota, njezino svestrano obrazovanje i, iznad svega, njezino užasno približavanje svijesti koju ona podiže veličinom jednog Seneka daju joj takvu dimenziju da čovjek i nehotice zaželi o njoj napisati veliku biografiju ili roman. Vi ste njezino djelo dignuli na visinu koju je ona zaista zaslužila. To što ste Vi za nju učinili (što sam iz ovih konteksta shvatio da ste učinili) pokazuje ne samo Vašu odanost, Vaše prijateljstvo

nego i svijest što ona i njezina djela znače u zgradi koju ste izgradili a koja se zove povijest Srbije.

(5) Tako, poslije razgovora o povijesti i metodologiji – prelomljenima u djelu Sime Ćirkovića stižemo napokon do osobe koja uz Ćosića i Nikezića čini treću bitnu osobu u povijesti Srbije, povijesti koja nas od Pašića vodi k suvremenim danima, do ubijenog premijera Zorana Đinđića. I sasvim je logično – i dobro razumijem taj “povratak” što se želite vratiti onom s kojim je taj projekt počela 1880, koji je likvidirao Obrenovića do čijih je glava stajao jedan drugi (...) – do Nikole Pašića. Da ništa drugo u toj knjizi ne postoji nego tri portreta Ćosić – Nikezić – Đinđić bila bi to temeljna knjiga o 20. stoljeću Srbije. Iako sam ponavljao i pisao na margini jednu te istu misao: *tko će se bez tog enciklopedijskog vodiča* uputiti u povijest Srbije i Jugoslavije do 20. stoljeća teško će razumjeti *ono bitno*: onu suštinu ili radikalnu snagu koja *jedina* duguje objašnjenje (...)

Naravno bio bih nepravedan kad ne bih progovorio ni riječi o Bogdanu Bogdanoviću i Radomiru Konstantinoviću. Ostavljam to za novo pismo, za ono koje ću Vam napisati kada stignem do 681 strane.

Ne želim poslati pismo a da Vam se posebno ne zahvalim na Vašim riječima o mojoj ovdašnjoj promociji za *doctora honoris causa*. Vi ste do sada “jedina” i “jedinstvena” osoba koja misli da bi bilo vrijedno da se i šira javnost Hrvatske upozna s događajem. Mene je uz Vas do sada samo Janine “pohvalila”. Ona je čitala polako (što je razumljivo) i zatim rekla: Nevjerojatno je da si nešto tako jednostavno, čisto i duboko mogao napisati u ovom kotlu i džumbusu u kome živimo. U tome vidim i tvoju snagu i tvoju radinost, i Tvoju bistrinu, i Tvoju kulturu. To je bilo sve. Svi su drugi tekst strpali u džep ne pitajući se ni trenutak tko će sve moći doći do te knjižice. Gotovo svi su u vrlo dobrim odnosima s “velikom štampom”, nikom nije pala na pamet ona jednostavna misao kao Vama. Za mene je to bila pobjeda Vaše lucidnosti i plemenitosti. Vraćam se ponovno na Vašu knjigu, dugim satima i danima koje sam joj poklonio ne žaleći nimalo što sam se na taj način mogao udaljiti od mog uobičajenog rada. Za mene je Vaša knjiga bila bogatstvo, radost. Puno sam naučio, dosta toga i korigirao u svom načinu razmišljanja. Koliki dijelovi života, povijesti, ljudskih patnji – jedan veliki dar. Hvala Vam.

Puno Vas grlim, puno mislim na Vas, puno Vam lijepih riječi darujem. Najvažnija je: čuvajte se! Za Hanu. Za sve koji Vas vole.

Stanko

P.S. U “kaosu” – kako kaže Janine – u kojem živimo – nestala mi je fotokopija teksta Vaše “Autobiografije u saradnji”. Ta me je činjenica mučila danima. Sada se napokon odlučujem da je prija-

⁴⁴ Latinka Perović, “Ljudska pristojnost” u: *Ljudi, događaji i knjige...*

vim. Možete li mi je fotokopirati ponovno. To mi je *vrlo* važno za ono čime se bavim. Nije ništa hitno, samo mi obećajte da ćete to učiniti.

Šaljem Vam uskoro jednu knjigu o Mitterrandu. Nisam čitao, teži dvije kile, ne mogu je držati u rukama!

25.

PARIZ, PETAK, 28 – 8 – 2015.

Draga Latinka,

Danas se “otvorila, sasvim iznenada nova mogućnost” da Vam pošaljem novo pismo pa se žurim da ga napišem. Prije tri dana – Lea je otišla na godišnji odmor u Zagreb i neće se tako brzo vratiti, ali je došla iz Portugala naša kućna pomoćnica i ona će sada odnositi moja pisma (i ostalo) na poštu, jer ni ja ni Janine još uvijek sami ne možemo i ne smijemo izlaziti. Već sam pripremio da danas odnose na poštu knjigu o kojoj se je ovdje u zadnje vrijeme dosta pisalo. To je velika monografija engleskog novinara, vještog pisca Philipa Shorta, poznatog već otprilje po biografijama Mao Ce Tunga i Pol Pota. Ništa od toga nisam čitao i po svoj prilici knjigu ne bih ni kupio ni slao Vam je da nema intrigantni podnaslov “Portrait d’un ambigu” što sam ja slobodno (za sebe) preveo, na pomalo kajkavski način, “Portret jednog ’dvosmišljenaka”.⁴⁵ Pročitajte, bacite pogled i onda ili u “škart” ili “s njom na tavan za iduća pokoljenja”. Tako sam Vam bio blizu ovih dana da sam Vam želio nešto poslati, zgrabio sam knjigu s police knjižare u koju sam zalutao sa svojim fizioterapeutom i danas Vam je šaljem. Kao neko iznenađenje, kao nekakav poklon (ili dar) za Vaše prelijepo pismo od 28. augusta koje je silno brzo stiglo do mene. Na Vašu fantastičnu misao, da ste “Dominantnu elitu” pisali za mene, reagirao sam nevjerojatnom željom da što prije pročitam još onih preostalih stotinjak stranica od polovine Đindića do kraja. Oni koji su Vam posebno isticali priloge o Bogdanu Bogdanoviću i Radimiru Konstantinoviću nisu se prevarili. To je, doista, vrhunac ove knjige, tu se nalaze i oni neki najljepši primjeri Vašeg stila, Vašeg razmišljanja i komponiranja. Osim toga to su tekstovi koji ohrabruju čitatelja: ništa nije izgubljeno dok u jednom narodu postoje pojedinci poput Bogdanovića i Konstantinovića. Njih odmah treba pomnožiti sa 50000 do 100000 ljudi, mladih i starih, što znači da u Srbiji postoji snaga koja će Srbiju ne samo približiti Europi nego i obogatiti Europu. Za mene je najljepši detalj o cijeloj knjizi Vaše otkriće Konstantinovićeve obiteljskih korijena iz kojih je velikim dijelom izrasla njegova filozofska misao, misao autentične misli/filozofije palanke, misao u svojoj osnovi jednostavna a koju je Nikezić *operativno* nazvao slobodni razgovor kojim treba zamijeniti “kritiku i samokritiku”, slobodno razmišljanje kao krtica koja će izmijeniti postepeno podozrenja, sumnjičenja i unijeti u

svakoga vjeru da se u razgovorima; u jedino temeljitim i slobodnim razgovorima može razliti onu rak-ranu koja se zove monološki solipsizam u kojem je drugi uvijek dočekivan sumnjom a Ja sam vođen sigurnošću, ispravnošću. On je vjerovao da će tim jednostavnim načinom – jedinstvenim slobodnim raspravljanjem – uspjeti promijeniti Partiju iznutra, odozdo i nije se varao, ali je njegov glavni protivnik (čovjek koji je i došao da onemogućiti i ukine razgovor a nametne monološki šablon izrastao iz Lenjina) znao da je to opasnost koja prijete njemu i Partiji. Ne mogu a da ne imenujem tu antitezu. Kao antitezu Nikezića/Konstantinovića kao amblem čovjeka *svjetla* a Tita i svih koji su ga slijedili kao čovjeka *tame*. Pravi svjetski prijelom ne nastaje 1917. nego 1789, tu se je odlučivalo hoće li racionalno/slobodno pobijediti ono autentično novo a ne ponovo kao strana koja je svoju tamu proglašavala najvećim svjetlom. Ni u prelomu 1948. KPJ nije shvatila da se u budućnosti, u neku vrstu svijeta zakona, u svijet prava i propisa osnovanih na slobodi *ne može ići* ako se svijet apriori rezervira *samo za sebe*. Do te spoznaje dolazi u vrhu svega nekoliko ličnosti ali je duh te spoznaje ušao duboko u mnoge *dolje* i Nikezić je to shvatio (ili barem jako doživio). Korijen nesreće 1990-ih nije u Miloševiću ili, još gore u Karadžiću, nego u nazorima onih koji “sve vide” i koji su “stalno budni”: koji “znaju”.

Vaša knjiga je propedeutika filozofije koja uništava Leibnizov moralizam, razbija solipsističko samozadovoljstvo i pitanje gdje se danas u suvremenom svijetu nalaze prave vrijednosti za koje možda vrijedi živjeti ako ne zbog njih (apstraktnih) a ono zbog Hane i Lee. Tko bude shvatio genealogiju palanke tj. totalitarne misli (misli zatvorene u sebe: “otočke” misli ili – kako sam znao reći – “brijunske” (brionske) misli) tome će Vaša knjiga otvoriti nove horizonte. U tom smislu ona je nezamjenjiva: ona otvara sve mogućnosti bijega od slobode, a uvjerava svog čitatelja da je traganje za vlastitim odgovorima, da je pitanje o vlastitoj odgovornosti pitanje bez kojeg nema slobode misli, misli uopće, njezinog postojanja.

Vaša knjiga ima još jednu vrijednost koja nije odmah vidljiva. Ona – vidljivo je – počiva na kompleksnim temeljima historijske znanosti ali pored te dubine ona *nije* zanemarila ono što zovem privlačnošću teksta. Ako čovjek barem donekle pozna povijest Srbije, srpskog naroda, to postaje knjiga koja otvara nove stranice i ne dopušta čitaocu da se zaustavi kod postignutog. U tom smislu vrlo je poučljiv tekst o Simi Ćirkoviću koji se od stroge rasprave o metodologiji i historiografiji odjednom pretvara – na jednoj ivici – u pitanje koje nije moguće zaobići: kako živjeti?

To je zapravo u toj knjizi njezina crvena nit. Ona je poziv na konstantan rad, na stalno ispitivanje sebe. Vaša misao da ste našli novi rad na kome se *odmarate* od napetosti što je izazvala i izaziva ova knjiga samo prividno izgleda paradoksalnom: ona je u skladu s duhom ove knjige, ona je poziv da se opust traži u radu.

⁴⁵ Philip Short: *François Mitterrand. Portrait d’un ambigu*

Sjajno! Ništa me manje nije frapirala misao da se morate vratiti prvoj Jugoslaviji jer sve je već tamo bilo oblikovano, postavljeno, signalizirano, označeno. Tome se silno radujem, unaprijed se veselim onome što ću čitati.

Još nešto: ne znam kako će ova knjiga djelovati na povjesničare u Hrvatskoj da pokušaju pronaći glavne strukture (obrasce) kroz koje se je kretao hrvatski narod u tom vremenu tj. modernom (19. i 20. stoljećima). Što se mene tiče, ja sam i prije nje odredio neke glavne stranice (strukture), danas mi se ponovo čini da je najvažnije da se vidi koju strukturu su odredili, Gaj s ilirizmom i Starčević s (čistom) Hrvatskom, i kako se to zatim nastavilo na prodor masovnost/totalitarizam XX stoljeća. Zato me jako zanima kako ćete se Vi kretati Kraljevskom Jugoslavijom.

Draga Latinka, oprostite što Vas mučim mojim sitnim rukopisom a nikako da završim – jer stalno pretražujem bilješke koje sam činio čitajući knjigu. Još ću ipak dodati i ovo: od Vas se treba učiti govoriti kratko a *puno* tj. latinskoj sažetosti (sažetosti Cezara, Cicerona, Seneke). Osobito sa komparacijama i tome slično. Katkada sam bio zapanjen, oduševljen.

Ali, kad već pišem i svašta pričam, moram Vam reći da mi je danas telefonirao Slavko kako bi me obavijestio da dolazi u Pariz 9. novembra. Ispričao mi je da još nije bio u Beogradu i da će to učiniti kasnije ali je dodao da je mnogo razgovarao sa Vama telefonom. Vjerojatno sam nešto brzo čuo ili razumio ali mi je on rekao da mi može posuditi Vašu knjigu koju ste Vi poslali Ivi. Ja na to nisam ništa odgovorio, uvjeren da se radi o nekom nespozrazumu, riječ je navodno o nekom primjerku Vaše knjige poslanom Ivi koji on nije dobio. Moram Vam reći da sam se ja Vašom knjigom ponosio, javno sam je i otvoreno komentirao, a Lei i Janine neke dijelove i pročitao. Prije svega – a uvijek govoreći o Vašoj knjizi – insistirao sam na Vašem bitnom “pronalasku” na suštinu (ili pojam) te knjige: o dvije paralelne strukture kroz koje su se i srpski narod, i njegova inteligencija, i srpska povijesna istraživanja kretala. Mene je to privuklo kao neki bljesak kojem se više nisam mogao oteti, koji je tražio da ga do kraja shvatim i što sam ga bolje razumijevao, to sam se više vraćao Vašoj misli i sve je više poštivao. To je direktno ulazilo i u moja istraživanja arhetipskih ontoloških struktura i više me ništa nije moglo odvojiti od tog prokleta zanimljivog teksta kojem sam se i prepuštao i otimao. Mene je to mnogo više zanimalo nego sva tematika oko Tita, koju sam velikim dijelom poznavao i nisam vjerovao da će me u njoj još nešto posebno iznenaditi. Provjeravao sam svoje spoznaje, svoja znanja čitajući Vašu knjigu i čemu da se ustručavam otvoreno ću reći (a Lea je to koliko se sjećam spomenula u susretima u ambasadi) da sam zbog nje zaustavio neka svoja istraživanja i prekršio liječničke “naredbe” kako bih je što prije i što bolje savladao.

Moje me dugogodišnje prijateljstvo sa Slavkom poticalo – kako da ne shvatim koliko veliku važnost pridavali svom Titu? –

da se sagnem i nad njegov i Ivin rad, to nije bilo tako lako jer su me oftalmolozi upozoravali da se “ne igram” – i čim sam se približio “svršetku” “Dominantne elite” “bacio sam se” na TITA. Do danas nisam uspio pročitati knjigu ali nakon 350 strana koje sam s olovkom i pažljivo pročitao mogu reći da TITO ne može biti neka površna i na brzinu sklepana literatura/knjiga nego je to pametan, razuman i savjesno rađeni *sažetak* koji se *oslanja* uz sve što je *vrijedno* (ili najvrijednije u radovima o Titu), polazi od te literature, upotpunjuje je svojim istraživanjima ili nastoji najsavjesnije izložiti stanje do kojeg je danas došla “titologija”. Nastojali su onome što je prije njih učinjeno dati što uvjerljivije tumačenje. Ta metoda nosi u sebi kao *glavnu* opasnost što se katkada ne zna čije je tumačenje završno. Katkada se događa da nije posve jasno što oni kažu o nekom trenutku a što o tome govore njihovi prethodnici – istraživači – povjesničari. Kao primjer (ali samo kao primjer jer mogu se navesti i drugi primjeri) navodne ocjene o Polit-birou CK u Parizu 1937/38 udaljenost – visoka – Gorkića u odnosu na ostale članove Polit-biroa. Tvrdi li to Očak u pričanju Goldsteinu ili Očak zna jedno gledište a oni drugo? Bilo je *metodološki sigurno teško* (unutar priče o životu koja je ispričana iz perspektive *Znanja*) uklopiti u skladnu priču znanstveni metod – insert koji je jedan događaj ili jedan dio života prikazao kroz prikaz znanstvene literature o tome. Ovim utiskom na kraju velikih poglavlja ne mogu zamijeniti (...) iz perspektive – a njome te bilješke ne govore ništa. Možda su se previše žurili: možda je trebalo napisati dvije knjige: 1) knjigu sinteza *svih* dosadašnjih napora u osvjetljavanju svih faza povijesti KPJ, NOB, SFRJ i samog Tita i 2) knjigu koja će (imajući iza sebe jednu knjigu znanja o svemu što je o Titu pisano) ispričati *čitavu* priču o Titu (ili roman o Titu) pozivajući se samo u nekim bilješkama na prvu knjigu.

Ali, samim tim (njihovom “polovičnom” metodom) nastala je jedna dosta vješta priča o Titu koja se uvijek poziva na prethodnike; to je zanimljiva i vrijedna knjiga a ne samo “zbrkana” kompilacija onoga što su drugi učinili a Goldsteini su došli i pokupili njihov rad.

Sve ću to, naravno, reći i Slavku kada dođe da o knjizi razgovaramo. Meni nije uopće stalo do toga da im bilo što osporavam ili dijelim savjete o tome što je Tito bio.

Teško govorim o Titu. Teško prolazim zagrebačkim trgom sa (...) kazalištima, trgom koji nosi ime druga Tita. Doživljavam ga posve drugačije i od Vas i od njih. Vi dobro znate da ga smatram odgovornim za mnoge tragedije jugoslavenskih naroda pa čak i za one o kojoj sam Vam pisao u vezi s Markom Nikezićem i sa svim ostalim “liberalima” (kao što su bili Kavčić, Crvenkovski, Tripalo i drugi liberali): Titovo tragično (sudbinsko jer logično) sljepilo koje je dovelo do smjene onih koji su mogli zemlju povesti u 21. stoljeće uz drugačiji način. Ali *takve i slične* smjene nisu ono zbog čega *ne* volim njegovu prisutnost u sebi. Ja sam ga osjećao kao “čovjeka smrti” a ne “čovjeka života” već davno, dav-

no, možda me je u to ipak uvjerilo Čolakovićevo “Kazivanje” o onome što se događalo u Užicama kasne jeseni 1941. s Živojinom Pavlovićem, to hvatanje “trockista” koji se došao boriti protiv fašizma, premlaćivanje: na kraju strijeljanje – a zbog čega? Zbog toga što će “samo” 8-9 godina kasnije sam naš Polit-biro reći kao istinu. Pa, dobro ako ga se moralo “likvidirati” 1941. je li Tito rekao 1949/50/51 da “smo ga likvidirali jer je govorio istinu”? Nije. Riječi takve samoironije, takvog kajanja u Titovoj misli *nikada* nisu postojale: tj. Pavlovićeva usta su trebala zašutjeti, dakle “strijeljati” – to tako veli “čovjek smrti” a ne “čovjek života”. Takve će se *individualne* osude (“strijeljati”) ponavljati i u (...) (... i ostali) i siromaha Krležu (...) u 1945. po (...) i poslat u Zagreb da se vidi sa spašenim Đurom Vranešićem koji je već ležao u masovnom grobu sa “strijeljanima”? Čovjek smrti a ne života postao je za mene *čovjek mržnje* a ne ljubavi, čovjek strijeljanja i osvete a (ne) dobrote i praštanja, bio je i ostao čovjek monologa a ne dijaloga, čovjek Ostrovsčkog “Kako se kalio čelik” a ne duha “Idiota” Dostojevskog i brojnih junaka Tolstoja, Čehova... i sličnih. Kad god sam mogao *izbjegavao sam* prisutnost u sebi tog čovjeka mržnje koji je i za mene postao odjednom *ružan* čovjek kakvim ga je odjednom i Đilas vidio tijekom IV plenuma. Njegova me je prisutnost ozlovoljavala, uz njega sam se osjećao nesretno. Nikada nisam išao u Kumrovec kada sam znao da on tamo boravi. Bilo mi ga je žao kada je kasno shvatio što je smrt i kada se počeo bojati da će umrijeti. Vejvoda u svojim memoarima lucidno ističe da je Tito često ispitivao i njega i razne liječnike: “Pa, kada ćete napokon pronaći lijek protiv smrti?” Valjda je nešto našao ili pročitao da suvremena znanost u svojoj *cjelini* ima mogućnosti da se uspješno “nosi” sa svakom bolešću i može ju uspješno savladati. Nadao se nekakvom lijeku i za ono za što je došao u Ljubljano, ali sigurno ga je mučila i misao o neizbježnosti smrti koju je u sebi sadržala naredba “strijeljati”. Tko zna kako bi on podnio vijest da su EU zemlje bez smrtno kazne? Ne: čak nisam zadržao kada je umro. Znao sam da sam ga se riješio kao prisutnosti. Ne želim da mi se ponovo javlja ni u mislima ni u snovima. Neka mirno spava – ako može – (...) U moja sjećanja neka ne dolazi. Zato teško čitam knjigu u kojoj on živi kao “čovjek života”.

Oprostite, draga Latinka, na ovim čudnim (...) iako se ona nalaze i u mojoj “Krležologiji”. Razgovarat ću sa Slavkom ovako kako Vam pišem: udaljen od Tita, od njegove osobne povijesti, blizu njegovom biću iz kojeg je izviralalo sve: lice mržnje i ružnoće. Što dalje od toga, to bolje.

Nadam se da Vas ničim nisam uvrijedio. Ako sam to slučajno učinio, oprostite, stalno sam uz Vas, Vi to dobro znate.

Stanko

“Vaše analize Ćosićevih stavova, njegova razvoja, njegovih ciljeva – za mene je [to] klasična povijesna studija cijelog XX stoljeća (...)” – Dobrica Ćosić

26.

PARIZ, 5. 7. 2016.

Draga Latinka,

Koliko me je očarao (doista prava fascinacija) Vaš novi sastavak o Kraljevini (“nastanak separatizma”)⁴⁶, on ipak nije mogao “ublažiti” žalost koju je u meni izazvalo Vaše pismo od 10. juna: uvijek isto: ne pazite na sebe, ponašate se kao da imate “ein und zwanzig” (moja stara mama) a ne vidite da ste duboko zagazili u osamdesete godine: “usred krajnje iscrpljenosti” otišli ste prvo u Ljubljano a zatim odmah u Sarajevo – plaču (tiho ali postojano) svi koji Vas vole. Ja Vas dobro razumijem jer bih tako i ja radio, ali nastojim ublažiti “svoj plač” nadom da se sada – dok ovo pišem – nalazite na salašu kod Vaših prijatelja, da Vas tišina i ljepota tog prostora (možda je i vreme sunčano) duboko prožimaju i obnavljaju Vašu snagu.

Kad sam već počeo o “Kraljevini”, da nastavim: Vaša osnovna teza (koja proizlazi iz temeljnog studija) vrlo je važna: nije separatizam (i terorizam koji iz njega proizlazi) “priroda” naših naroda (u ovom slučaju hrvatskog i makedonskog – Marseille 1934),

nešto što je, njima “urođeno” nego je Pavelić i sve ono što je učinio u mnogome rezultat Vaše procjene Vidovdanskog ustava oličenog u Aleksandrovoj ličnosti: državni centralizam i nacionalni unitarizam (jedan kralj – jedna nacija – jedna država – Louis XIV) nisu mogli *nego* ići prema separatizmu i napokon dovesti do rušenja i tog ustava i te države. Objašnjenja koja Vi (koncizna ali vrlo karakteristična) dajete djeluju i više nego uvjerljivo: Vi skidate krivnju sa Hrvata (tih “urođenih” separatista) i optužujete povijesne okolnosti koje su dovele (u okviru centralizma i unitarizma) do onoga što se dogodilo i što se pokušalo ispraviti tako prekasno (!) tek 1939. Tezu kojom Vi objašnjavate povijest pokušali su u Titovoj Jugoslaviji braniti brojni intelektualci (na svim stranama) ali bez Vaših temeljitih dokaza to nije imalo mnogo uspjeha. O tome sam svojevremeno mnogo razgovarao s Petrom Šegedinom kada je on bio savjetnik za kulturu (“kulturni ataše”) Ambasade u Parizu a ja sam otišao u Francusku kao lektor jezika i književnosti naroda Jugoslavije. Možda me je upravo zbog tih davnih razgovora taj dio Vaše “Kraljevine” tako uzbuđio. U svakom slučaju provocirali ste time zatamnjeno moje znanje i što mogu drugo nego da Vas zagrlim i da Vam zahvalim.

Što se tiče Vaših promocija, one idu svojim ustaljenim tokom iako se, primjećujem, javljaju i poneke kritičke primjedbe. Vaša prisutnost na tim promocijama je bitna, ljudi su željni znanja, slušanja riječi (...), ali Vaša s posebnom pozornošću. Hvala Vam na zbirci radova o Konstantinoviću i “Filozofiji palanke”, za sada sam to samo prelistao, čitajući ponešto tu i tamo, vratit ću se prije svega “Filozofiji palanke” a onda i svemu ostalom. Još jednom: naravno da čitam “isječke” koje mi šalžete, ali Vaši komentari (kolikogod bili kratki iolikogod iz njih uvijek čitam Vašu skromnost) ostaju nezamjenljivi: njima se stalno vraćam i vidim Vas i u Ljubljani i u Sarajevu. Uvijek – poslije – žalim što tih komentara nije bilo više. Jer: iz Pariza teško pratim što se zbiva na našim prostorima, sada su mi glavne linije kretanja dosta jasne. Ne mogu reći da se ne bojim Putinove lukavosti jer sumnjam u stabilizaciju suvremene Europske unije. Vidim da se u Hrvatskoj vodi veliki rat između “fašista” i “antifašista” i da ta današnja “diskusija” zaboravlja ono osnovno: vrlo brzo nakon Drugog svjetskog rata antiteza više nije bila i nije mogla biti između fašizma i antifašizma jer se antifašistički blok raspao i antiteza koja nastaje (i ne izražava se u potpunosti u hladnom ratu) jeste svijet dijaloga i svijet monologa, demokracije i (ove ili one) diktature (ili autokracije). To traje i sada i svako uplitanje “fašizam – antifašizam” jača samo momentalne političke ciljeve: ocrniti i “pobijediti”.

Lea se uskoro definitivno vraća u Zagreb,⁴⁷ kamion sa njenim stvarima već je otišao. Vrlo je tužna što ostavlja Janine i mene i jako se brine kako ćemo mi bez nje. To se i mi pitamo. Bila je moja zraka sunca kada bi se pojavila na vratima. Ali ne samo to već sama činjenica da je tu, pored nas, značila nam je silno mnogo. Tako svi sada tugujemo i živimo sa svojim iluzijama. Moje

prvo postaju sitnije i sitnije – teško podnosim pritisak u prstima (canal carpien) o tome sam Vam već pisao, i sve teže pišem, pa Vas molim da me ne korite, moje su želje uvijek blizu Vas i moje nastojanje da Vas vidim i da Vam koliko god pomognem više nego veliko.

Puno Vas grlim i želim Vas vidjeti.

P. S. Sve što Vam Janine i ja želimo, Vama ili Hani, nisu naši darovi, nego – kako mi to često kažemo – naše radosti što postoje, što možemo sa Vama razgovarati i o Vama razgovarati. Bude li išli u Zagreb, svakako se javite Lei. Za svaki slučaj, broj telefona ovdje je: [...].

27.

PARIZ, 30 – 10 – 2016, NEDJELJA

Draga Latinka,

Odmah da kažem – tu je Hanino pismo i crtež, tu je Vaše pismo od 22. oktobra (kao odgovor na moje pismo od 4 – 10 – 2016). Tu je i Vaš rad “Srbi i Srbija u novovekovnoj istoriji”. Najbolje je da započnem s onim što sam zadnje pročitao, a to je Vaša nova studija, svega 32 strane, rekao bi čovjek “sitnica” u odnosu na “Elite”. Ali nije tako. U ovoj studiji sabrano je ne samo Vaše golemo znanje (enciklopedijsko poznavanje “tehnike”) nego i Vaš jedinstveni pogled na razvoj povijesti koju su Srbi stvarali i istodobno pokušavali shvatiti (Vaša filozofija srpske povijesti – nije to sklop slučajnosti nego linija nužnosti od Pašića do Čosića i Miloševića) i na kraju tu je Vaše golemo poznavanje onog znanstvenog napora koji su Srbi uložili da bi otkrili “istinu” o sebi (od Slobodana Jovanovića do Sime M. Ćirkovića). To je rekao bih suma svih Vaših napora, i književnih, također (posebno me je odmah od prve stranice impresionirao način Vašeg govora, taj bih stil nazvao paradoksalnim ili oksimoronskim: izraz s dubokom jednostavnošću). A zatim žestina Vaše realističke analize i kritičnost Vaših znanstvenih sinteza i zaključaka.

Ukratko: znanstvena poslastica. Mislim da u tome nisam iznimka i neću biti iznimka: ta će rasprava imati široki odjek, još širi od “Elita” jer donosite nekoliko otkrića koja će iznenaditi i dobre poznavatelje Srba i Srbije. Posebno je pitanje hoće li ova ko postavljena povijest utjecati na sadašnju Srbiju kako bi se otela nasilju, “zakonitostima” nacionalizma i okrenula svojoj jednoj budućnosti u kojoj su ujedinjeni jednakost i sloboda, jedinstvo i razlika, tj. preokret na izvorno Hegelovu tezu o jedinstvu identiteta i razlika, Ja i Drugog itd. kao jedinog rješenja, tj. prema dijalogu, trajnoj demokraciji, i tako mogućnosti humanizma. Jedno je sigurno: ovaj rad rasvijetlit će kao svjetlo i opomena svakom budućem srpskom znanstvenom i političkom djelat-

⁴⁷ Lea Lasić je, kao diplomatski predstavnik u Ambasadi Republike Hrvatske, četiri godine bila u Parizu.

niku – iz Vaše je rasprave svjedočanstvo da je srpski nacionalizam imao i svoj, specifičan, put ali je i nalikovao i onim najstvarnijim nacionalizmima Europe koji su u strašnim, krvavim ratovima (možda) napokon došli do svijesti o opasnosti iznimnosti, osamostalj(...), slobode, solipsizma njegove volje za moći. Na kraju krajeva (nakon svega) Srbi su u borbi za obnavljanjem vjerskih sloboda u jednoj državi platili manji danak od onih kojima je tek teritorijalni poraz (možda) donio svijest o postojanju Drogog (mislim prije svega na Italiju i Njemačku).

Vidljivo je – iz Vašeg teksta – da Rusija ostaje i dalje opasnost za Srbiju. U 1945. nije kod nas uhvatila korijena svijest o *novoj* historiji koja *počinje* i koja više ne može značiti fašizam – antifašizam. Nova dilema više nije bio blok fašizma protiv bloka antifašizma, nastala je *nova* antiteza nazvana totalitarizam (struktura) i zapravo se – kako je to jasno pokazano u Vašoj studiji – na toj *novoj* strukturi (na strukturi (...) bit, (...) djelima oslonio i Tito pa je na kraju sve završilo u strašnom ratu devedesetih godina. Neki dokazi što ih donosite u tom dijelu jako su zanimljivi možda posve novi! Vaša će studija i po tome imati mnogo novih čitatelja. Slovenci će ponovo svi morati da (...) se da će i misao poput Vaše imati velikog utjecaja.

Vaša je studija toliko bogata raznim problemima da je o njoj teško pisati a ne bojati se da je ono “vrlo važno” ispušteno. Ona je poziv za razgovor. Kako bih volio o svemu tome s Vama razgovarati. Vi ste mi – u mnogim Vašim prijašnjim knjigama – otkrili sve bogatstvo naših povijesti, ja to ne zaboravljam, i odavde Vam kažem: hvala draga Latinka.

Vaše pismo od 22. oktobra nije me primirilo: Vi i dalje ne pazite na sebe. Možete polaganije živjeti i raditi – Vaše djelo to traži od Vas. Molim Vas poslušajte me: više ležite i odmarajte se. Ugladajte se na Hanu, ona ne pretjeruje a sve dospije, to je malo čudo.

Napisao sam joj odavde pismo, molim Vas da joj ga pročitate, ona se ne može snalaziti s mojim slovima. Sve što sam napisao – jasno je. Ona možda neće odmah sve razumjeti, ali pismo će čuvati pa ga na kraju razumjeti i bolje od mene.

I Vas i nju uzimam u zagrljaj, dugo, trajno.

Stanko

28.

PARIZ, NEDJELJA 11. 6. 2017.

Draga Latinka,

Već dugo nisam primio Vaše pismo; nisam zabrinut ali se često pitam (i ostajem bez odgovora) kako Vi podnosite ovu vrućinu koja se spustila na europski kontinent. Nadam se da ste sa Hanom i s Ivanom otišli nekamo na odmor i da je to možda crnogorsko primorje – da ste smireni (nakon godinu dana buke oko Vas), da se možda i kupate u nekom izoliranom kraju. Došli su, međutim, brojni isječci, sve sam ih pročitao, to su te moje preokupacije, moje teme. Posebno me, naravno, zanimaju Vaša razmišljanja o Konstantinoviću, pa sam se nekoliko puta vraćao onim riječima što ste ih izrekli u zavodu za kulturu Vojvodine gdje je promoviran zbornik “O duhu otvorenosti” posvećen tom mirnom i lijepom intelektualcu. Dugo sam gledao njegovu fotografiju, sjedi i glavu je naslonio na ruke, gleda nekamo daleko, u tom je portretu nešto brižno. Nikada ga nisam sreo, često sam to poželio.

Vratio sam se ponovo Tolnajevoj⁴⁸ priči koju je čuo od Vas i vrlo ju je vjerno ispričao. Ne znam jesam li Vam pisao da me je Vaša priča tako uzбудila da sam i ja na kraju imao suze u očima. Koću Popovića sam “sretao” samo dok je bio general i tada sam ga viđao iz daljine na raznim mitinzima. Bio je previše lijep da bih mu se usudio približiti kako su to činili neke moje kolege i s njim “razgovarali”.

Među knjigama koje ste mi poslali, moju je pažnju i zanimanje privukao “Salon” u: “Izazovi: kultura dijaloga”.⁴⁹ Nije bilo samo tekstova nego – velika radost – brojne fotografije s tog skupa te sam uživao u nekoliko između ostalih vrlo živih Vaših slika... Tišmu povremeno vidio. Gledajući kako je taj sastanak aranžiran povremeno sam žalio situaciju u kojoj se nalazim i koja mi onemogućuje bilo kakvo slično sastajanje i slične razgovore. Vidim iz cijelog rasporeda da je to bilo na vrlo visokom nivou. Vaša “Uvodna riječ” (da tako kažem) koncizna je analiza situacije kada je nastao Salon i naznake njegovog djelovanja kada se i javljaju i druge alternative grupe to počinje kretanje koje je završilo s padom Miloševića. Upravo je taj dio “povijesti” ostao nejasan brojnim glavama koje su se (...)

Za mene je sama naznaka Salona: kultura govora (...) znak intelektualne visine. Ne znam koliko je Hrvata među članovima Salona, to pitam iz čiste znatiželje, ali je to i znak da je: to važno.

Ne javljam Vam nikakve novosti iz Rue d’ Arras – tu je vrijeme stalo, ukočilo se, ne miče se i jedino mu malu drhtavu i tajnovitu iskrnu života vraćamo Janine i ja kada se pokušavamo dići

⁴⁸Oto Tolnai, pesnik. Priča je o sahrani Koče Popovića. Za kremaciju se u Beogradu danima nije mogao naći plin. Vid. Latinka Perović, *Dominantna i neželjena elita...* ⁴⁹Salon. Izazov: Kultura dijaloga. Izdavač Dušan Mijić, Novi Sad 2016.

iznad svega i oživjeti onu ljepotu koju smo uvijek tražili, nalazili, gubili.

U tom ste domu i Vi s nama.

Grlim Vas.

Stanko

29.

PARIZ, 15/9/17

Draga Latinka,

Odlučili smo Lea i ja da ti napišem pismo tj. ja ću diktirati Lei jer moj rukopis postaje sve nečitljiviji i ja sve teže pišem.⁵⁰

Pročitao sam tvoje članke u onom zborniku nazvanom Kraljevina Jugoslavija što ga je izdao Helsinški odbor za ljudska prava u Beogradu.⁵¹ Već mnoge činjenice, pa i tumačenja sam pročitao u Vašim člancima, ali ovdje je to sažeto tako da se sve ono što sam znao sada skupilo u jednu cjelinu.

Prije svega, ono što me najviše zanimalo – to je povijest Srbije. Sam Zbornik ima različite povijesti. Hrv, BiH, Slovenije... ali, nekoliko Vaših članaka koji sažimaju povijest Srbije i srpskog naroda čini mi se da su gotovo uzorno pisani tako da sam brojne stvari ponovo utvrdio, a tragičnost te povijesti, posebno jako me je dirnula.

Što se tiče povijesti Srba nakon “gubitka” nezavisnosti u Kraljevini Jugoslaviji – za mene to nisu bile nove stvari. Ali su sažete vrlo lijepo i uzorno. Da ta Kraljevina, takva kakva je bila, nije mogla opstati jer ono što se je zvalo Federacija i samoupravljanje, nije bila prava Konfederacija. Jedino je konfederativni sistem mogao toj državi donijeti trajniju opstojnost, trajnije postojanje. Ali, to je značilo i konfederaciju Partije, a takva Konfederacija glavnini Partije nije bila ni poznata ni pristupačna, jer su nastali na boljševizmu i staljinizmu. Prema tome sukob između državnog uređenja i partijskog uređenja bio je neminovan. Kakve bi Tito izveo poteze, teško je reći, ali poznavajući njegovu prošlost i ličnost sigurno je da za njega nikakav konfederalni komunizam nije mogao postojati. Možda bi ipak da nije bilo totalitarizma bio izbjegnuta rat 90-ih godina koji je donio grozne žrtve, da samo spomenemo Srebrenicu. Naravno da bih o svemu tome volio s Vama razgovarati i ja ću Vam se telefonski ponovo javiti, ali ne znam da li imam pravi broj, pa Vas molim da mi pošaljete broj na koji Vas mogu nazvati.⁵²

O svemu tome razgovarao sam i sa Janine, ona Vas puno pozdravlja i želi sve najbolje.

Ne kažem Vam zbogom nego – doviđenja. Draga Latinka, napišite mi i kada je u danu, u koje vrijeme najbolje da Vas nazovem.

Moja je sreća da je Lea dobila nekoliko dana dopusta i nalazi se sada u Parizu tako da uživam u njezinoj blizini i prisutnosti.

Poljubite mnogo Hanu, nisam je zaboravio, ali joj ne mogu pisati jer više ne mogu pisati.

Kao što ste me molili pokušao sam telefonirati Goldsteinu ali tamo mi se nitko ne javlja, pa Vam ne mogu reći što je sa Slavkom i njegovom bolešću.

Puno pozdrava i puno zagrljaja.

Stanko

30.

PARIZ, 15/9/17

Draga Latinka,

Upravo smo tata i ja završili pisanje pisma za Vas; on je nastavio spavati, a ja još malo sjediti u njegovoj sobi, za njegovim stolom, okružena ostacima, dijelovima jednog života.

Tiho je. Mračno. Čuje se samo zvuk sata koji odbrojava sekunde, uporno i ravnomjerno, kao i obično.

U Pariz sam došla prije tjedan dana, nekako mi se činilo preko telefona i u razgovorima s tatom da stvari nisu dobro. On mi nije ništa govorio na telefon. Situacija koju sam zatekla rastužila me do kraja, zapravo prvo me razbjesnila jer mi ništa nije govorio, onda sam upala u potpunu histeriju “moram nešto napraviti da pomognem, da prisilim da se bude bolje, a sada samo osjećam tugu i bol, ali i (...) ili mir samo pokušavam osjećati, pokušavajući racionalizirati život, vrijeme, osjećaje.

Tata je jako loše.

Otišao je. Umoran.

Pokušava, i povremeno uspijeva čitati, ali ga stvari, kretanje, hrana, naprosto i sasvim umaraju. Jednostavno je umoran. I vje-

⁵⁰ Stanko Lasić je uvek persirao, i u ovom pismu koje je diktirao Lei. Ova prva rečenica govori o njegovom teškom stanju. ⁵¹ U ovom pismu Lasić ima knjigu *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2016. Svi tekstovi dostupni su na: <http://www.yuhistorija.com/serbian/index.html> ⁵² I ovo je bio znak stanja u kome je Lasić diktirao pismo: imao je broj telefona na koji je više puta i telefonirao.

rovatno je došlo njegovo vrijeme da ode s ovog svijeta. Pokušavam misliti na život koji je imao, na sve sretne trenutke koje je proživio, na jedno trajanje koje nije bilo neispunjeno, nije bilo kratko. Pokušavam osjećati zahvalnost za sve te godine koje je proživio i doživio, pokušavam osjećati zahvalnost za sve zadnje godine koje smo imali ovdje u Parizu.

Pokušavam se oduprijeti ovoj boli koju osjećam i ovoj tuzi koja me preplavljuje.

Jednostavno se gasi. I možda je došlo njegovo vrijeme da se ugasi. Ali, jedino što želim je da još malo gleda odavde kroz prozor svoga VI kata, kada već ne može van. Samo želim da još malo bude tu, da ga malo držim za ruku i samo sjedim s njim u tišini.

Kao što vidite iz njegovog pisma, još uvijek mu nisam rekla da je Slavko umro. Danas je bio sprovod. I morat ću mu reći. Ali, nemam snage. Umrlo je prije nekoliko dana Valerija iz Amsterdama (sa Fakulteta u Amsterdamu) to ga je jako potreslo i ja jednostavno nisam imala snage da ga ponovo rastužim viješću o Slavku.

Samo odlaze. Nekako zajedno. Nadam se da postoji Nešto Negdje gdje se susreću ponovno. Pričaju o životu koji su živjeli, djetinjstvu koje su imali, radostima, tugama.

Idem odnijeti ova pisma sada odmah na poštu, da ih dobijete što prije.

Često mislim na Vas i na Vaše prijateljstvo s tatom, i na prijateljstvo njega i Hane, kroz pisma.

Srdačno Vas pozdravljam.

Lea

Sklad je također na liniji plina i ognja

Antifašistički stihovi hrvatskih nekomunističkih autora

PRIREDIO: Branko Matan

XIII.

Gustav Krklec

Noću se budim, uznemiren, gušim.
Kroz noć se kao mrtva zvijezda rušim.

Zmijski me snovi šibaju i dižu,
udarci jave bičevima stižu.

Kroz prozor gledam: mračno more prijeti,
mrak mi se ruga, svjetlost mi se sveti.

San mi je krvnik, java pustoš pusta.
Krvava usta. Magla krvi gusta.

Pustoš i magla. Zna li ovo doba
za ponos roba – za prkos do groba?

Gustav Krklec: *Tamnica vremena*, *Srpski književni glasnik*, Beograd, knj. 61, 1940, br. 4, 16. 10. 1940, str. 260-261.

Pjesma je dio ciklusa *Tamnica vremena*, jednog od vrhunaca Krklečeva opusa. Ciklus je potkraj rata objavljen kao samostalna knjiga – Gustav Krklec: *Tamnica vremena*; (1939.-1941.), Hrvatski izdavački bibliografski zavod [HIBZ], Zagreb, 1944 [zapravo početak 1945], 49 str, pjesma se nalazi na str. 19. U toj knjizi tekst je – u skladu s endehaškim zakonom – “prebačen” u etimološki pravopis. Osim toga je završni stih promijenjen i on glasi: “za želju, da se sanja na dnu groba?”. Naslov je napisan arapskom brojkom: 13.

Ciklus je godine 1947. u cijelosti uvršten u knjigu – Gustav Krklec: *Izabrane pjesme*, Nakladni zavod Hrvatske, Zagreb, 1947, 361 str, urednik Marijan Matković. Tamo je pjesma dobila naslov: *Magla*, iznad naslova nalazio se broj 13 (bez točke). Završni stih je vraćen u prvotni oblik: “za ponos roba – za prkos do groba?” (str. 243)

Godine 1980. objavljeno je vjerojatno posljednje pažljivije rađeno izdanje Krklečevih stihova. Evo podataka – Gustav Krklec: *Pjesnik u vihorima*, Mladost – Pobjeda – Prosveta – Svjetlost, Zagreb – Titograd – Beograd – Sarajevo, 1980, 566 str, prir. Šime Vučetić. U tom izdanju tekst nije mijenjan, iz naslova je maknuta brojka, pjesma se zove samo: *Magla* (str. 363).

38.

Bijeg

Gustav Krklec

Ne plači za mnom, ako nož zabodem
u mračno srce i zauvijek odem.

Pitati nemoj: kuda krenu, sine,
iz ove magle, ove pomrčine?

Ti znaš djetinjstvo: oči pune sjaja
od vjetra, sunca i od zavičaja,

slobodu divnu, koja od davninâ
zastava bješe za tvog ludog sina.

Pa ako odem, bit će čvrsta volja,
da skinem lance, majko. Smrt je bolja ...

(1941)

Iz knjige – Gustav Krklec: *Izabrane pjesme*, Nakladni zavod
Hrvatske, Zagreb, 1947, pjesma na str. 268.

Izvorno je pjesma objavljena u knjizi *Tamnica vremena*; (1939.-1941.), HIBZ, Zagreb, 1944 [početak 1945], 49 str, pjesma je na str. 44. U toj verziji naslov pjesme je samo brojka 38. i na kraju nema godine nastanka. No glavna razlika je u tome što posljednji stih, očito zbog endehaške cenzure, ne govori o *skidanju lanaca* nego o samoubojstvu. On glasi: “da svršim život, majko. Smrt je bolja ...” Ovdje je uzeta verzija iz 1947. radi izbjegavanja nametnutoga etimološkog pravopisa.

U kasnijim izdanjima, pa i u knjizi *Pjesnik u vihorima*, 1980, str. 388, ponavlja se tekst iz 1947, stih s *lancima* se ne mijenja. Godine 1980. u prvom i sedmom stihu su maknuti zarezi, a u naslovu je brisana brojka.

01 (an): *Gustav Krklec još živi!*, *Novosti*, 34/1940, br. 183, 5. 7. 1940, str. 13. Autorstvo određeno na temelju Krklečeva zapisa *Goranova majka*, u knjizi – Gustav Krklec: *Lica i krajolici*, Alfa – Prosvjeta, Zagreb, 1977, 226 str, str. 179-184. (*Odabrana djela*, 3; prir. Berislav Nikpalj) Taj Goranov članak, usput govoreći, nije uvršten u njegova *Sabrana djela*, u drugi svezak (u koji bi spadao). Kako je do toga došlo teško je danas pretpostaviti. Još teže je naslutiti zbog čega ga nema ni u Goranovoj biblio-

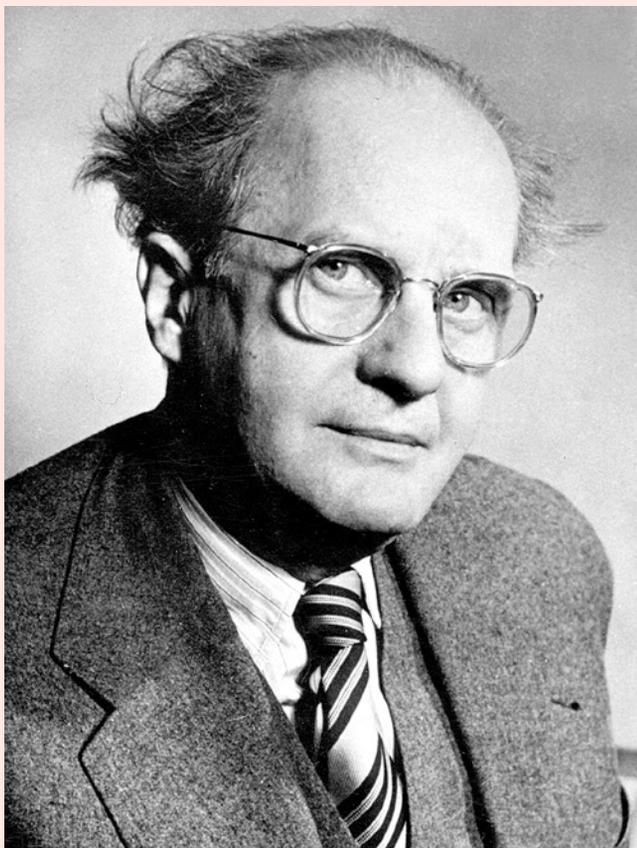
Krklec je pjesme iz ciklusa *Tamnica vremena* godine 1940. i 1941. počeo objavljivati u književnim časopisima i novinama, u *Srpskom književnom glasniku*, *Savremeniku* i *Hrvatskome dnevniku* (ova posljednja dva tada je uređivao književnik i istaknuti haesesovac Ilija Jakovljević). Čini se da su se pjesme na veliko čitale, ali da je najveći odjek imalo pisanje Ivana Gorana Kovačića u dnevniku *Novosti*. On je, vidjevši pjesme u *Srpskom književnom glasniku*, broju od 1. 7. 1940, odmah shvatio da je posrijedi književni događaj na koji treba upozoriti najširu kulturnu i ostalu javnost. U *Novostima* je prenijeto svih pet pjesama iz *Srpskog književnog glasnika*, a Goran je napisao uvodnu bilješku. Prilog je izašao bez potpisa, naslov je bio stiliziran tako da privuče što veću pažnju: *Gustav Krklec još živi!* Evo te uvodne bilješke u cijelosti:

“Jedno veliko hrvatsko lirsko ime bilo je već postalo prošlost: Gustav Krklec – kako je to budilo melankoliju i sjećanje na dane, koji su prošli ... Brillantni hrvatski pjesnik, u jednoj epohi prvi na mladom Parnasu, činio nam se u posljednje vrijeme zakopanim u biljtenima beogradske burze, kojoj je sekretar. Njegove sjajne lirске zbirke u bibliotekama bile su samo dokumenat jednog vremena i prošlost jednog pjesnika, koji je danas samo poslovan čovjek. Ali iznenadio nas je Gustav Krklec, i demantirao naše bojazni. Lirskiji nego ikada, suptilniji nego ranije, treptav za sva aktualna zbivanja, Krklec je ovih dana propjevao i u *Srpskom Književnom Glasniku* objavio niz stihova, koji su mala književna senzacija za ljubitelje poezije, a naročito za poznavачe Krklečeve lirike. Prenosimo te pjesme iz *Srpskog Književnog Glasnika*.”⁰¹

Goran Kovačić i Krklec u vrijeme objavljivanja članka osobno se nisu poznavali. Krklec je od 1922. živio u Beogradu i samo je povremeno navraćao u Zagreb. Goranov članak potaknuo ga je da mu se javi. Otrprve su se zblížili, Krklec o tome naknadno referira:

“Putovao sam upravo iz Beograda na Hvar u društvu drage Milene, emigrantkinje iz Praga (tada i danas), i netko mi je u restoranu brzog vlaka pružio taj broj *Novosti*, u kojima je Goran, uz malu uvodnu bilješku, prenio iz *Srpskog književnog glasnika* pet mojih pjesama iz ciklusa *Tamnica vremena*, kojima sam se nakon duge šutnje ponovno javio u književnosti. [...] Kad smo se kasnije našli u Zagrebu, u društvu Vladimira Nazora, Antuna Barca i užeg kruga njegovih prijatelja, Goran je, iako mnogo mlađi, uspio da me podrži u

grafiji (u završnom, petom svesku, bibliografiji koja donosi i one Goranove novinske članke koji su izostavljeni kao nedovoljno “autorski obojeni”). Stvar je neobična s obzirom da je Krklečev zapis objavljen 1977, a *Goranova Sabrana djela* 1983, što znači da nitko od priređivača i urednika (Dragutin Tadijanović, Marijan Matković, Jure Kaštelan), pa ni većeg broja ljudi uključenih u pripremanje “cjelokupnog Gorana”, u šest godina nije uočio Krklečev tekst (koji već naslovom – *Goranova majka* – jasno upućuje na svoju temu).

Gustav Krklec, fotografija vjerojatno iz druge polovice pedesetih godina

mojim kolebanjima i da nekako uspostavi moju izgubljenju 'ravnotežu'. S njim i s kćerkom Halkom⁰² proveo sam mnogo krasnih trenutaka u njegovu stanu, u maksimirskom perivoju i na periferijama našeg dragog Zagreba. Bio je divan dečko, pravi pjesnik, zlatokos, vedar, pun poleta, mladosti i snage. Pun [je] vjere u se i u svoj narod. Jednom nam je u Gajevoj ulici recitirao stihove, koje sam kasnije našao uklopljene u *Jami*. Eto, priznajem iskreno, da je to poznanstvo izvršilo na me jak utjecaj. Nastavio sam objavljivati pjesme, pa je Goran kasnije u istim *Novostima* (24. X 1940) objavio još jednu bilješku, u kojoj govori o *Tamnici vremena*, smatrajući je 'neobičnim trgnućem za naše prilike'. Bio je, možda, jedini, koji mi je to priznao, i da njega nije bilo, vjerojatno ne bi bilo ni te moje zbirke, u kojoj sam predosjetio, da nam proljeće nosi 'zmije sred njedara'.⁰³

U toj drugoj bilješci Goran je napisao da Krklec "kao da izlazi van iz te stare zgradurine [svojih davno objavljenih pjesnič-

kih knjiga], među današnje ljude, u današnje zbivanje." Članak je završio ovom ocjenom: "Strahoviti snovi koji su odraz krvave današnjice, užas događaja koji nas stežu kao klupko zmija, jezovita ukočenost prilika koje stegnuše granice lutanja i snivanja, intoniraju ovu zbirku [...]. Nitko ne bi mogao proreći [da će se dogoditi ovo što se sada događa, tj.] da će Gustav Krklec iz groba naše stvarnosti dići svjetiljku koja žari i gori kao rana." Njegovi stihovi bit će "možda jedini znak neugasiva plamena hrvatskog svjetionika na tamnoj obali, o koju biju golemi crni valovi razbješnjela mora Evrope."⁰⁴

Premda je Goran u članku najavio da će *Tamnica vremena* "doskora izaći iz štampe", to se ipak nije dogodilo. Knjiga je objavljena tek početkom 1945. Jedan od prvih čitatelja bio je Josip Horvat, on je u svojem ratnom dnevniku zabilježio, 10. 2. 1945: "Prolistao Krklecovu knjigu stihova – jedinstven pjesnički dnevnik naših dana, psalmi izmaltretirane duše."⁰⁵

Knjiga je dobila ponešto neuobičajenu posvetu: "Mihovilu Kombolu za njegove prijevode iz Božanske komedije". Posvetu koja je izražavala Krklečevo osobno divljenje Kombolu, a istodobno zapravo bila i posveta hrvatskome jeziku, njegovoj autorskoj – a ne državnoj – artikulaciji.⁰⁶

Godine 1974. u *Večernjem listu* objavljen je intervju s Krklecom (povod je bio njegov izbor za predsjednika Društva književnika Hrvatske). Jedno od novinarskih pitanja glasilo je: "Recite nam, da li ste kada posumnjali u svoje stvaralaštvo i kada vam je bilo najteže?" Krklec je odgovorio ovako:

"Bilo je raznih kriza, velikih i malih, sumnji u sebe. [...] No, najteže mi je bilo kad sam osjetio neminovni dolazak drugog svjetskog rata, znao sam što nas čeka. Tada sam dani-ma razmišljao kako spasiti glavu, kako ostati čist na toj blatnoj cesti tenkova, pušaka, hladnoga oružja, gestapovaca, četnika, ustaša, u toj kaljuži krvi i umiranja ... U tom košmaru misli rodila se *Tamnica vremena*."⁰⁷

O iskustvu rata i okupacije zemlje Krklec je napisao još jednu knjigu stihova, zvala se *Darovi za Bezimenu*. Nastala je većinom nakon *Tamnice vremena*, ali je objavljena prije nje (Gustav Krklec: *Darovi za Bezimenu* /33 soneta/, Knjižara Radoslava Horvata, Zagreb, 1943 [1944], 40 str.). U literaturi o Krklecu obično se obje ocjenjuju zajedno.

⁰² Gordana Halka Krklec, rođena 1922, kći iz prvog braka s Persidom Karšnjević (ili Karšnjević, Karšnjevčić, najvjerojatnije Karszniewicz, otac joj se zvao Adam, bio Poljak koji je radio kao kotarski predstojnik u Bileći). ⁰³ *Goranova majka*, str. 180-181. ⁰⁴ I. G. K.: *Gustav Krklec sprema dvije knjige pjesama; Veliki pjesnik naše današnjice*, *Novosti*, 34/1940, br. 294, 24. 10. 1940, str. 17; ovdje citirano prema *Sabranim djelima*, sv. 2, Zagreb, 1983, str. 159-160. ⁰⁵ Josip Horvat: *Preživjeti u Zagrebu; Dnevnik 1943-1945.*, *Rad JAZU*, knj. 440, JAZU – Razred za suvremenu književnost, Zagreb, 1989, 297 str, zapis na str. 198. ⁰⁶ U *Tamnici vremena* iz 1944. str. 5, u *Izabranim pjesmama*, 1947, str.

229. Posveta je bez obrazloženja maknuta u *Pjesniku u viorima*, 1980. Za odnos prema Kombolu vidi – Gustav Krklec: *Fragmenat o prevođenju poezije; U spomen Mihovila Kombola*, *Vjesnik*, 5. 10. 1958, preštampano u knjizi – Gustav Krklec: *Noćno iverje; Literarno-publicistički zapisi*, Izdavački zavod Jugoslavenske akademije, Zagreb, 1960, 249 str, članak na str. 170-174, napomena str. 237. ⁰⁷ Mladen Pavković: *Nema straha za sudbinu poezije; Trenutak s Gustavom Krklecom* (razgovor s Krklecom), *Večernji list*, 18/1974, br. 4569, 10. 6. 1974, str. 5.

Poslije Krklečeve smrti pojavilo se monografsko izdanje koje je priredio Enes Čengić, foto-album s kolažem pjesnikovih tekstova i nekoliko priloga na početku i na kraju knjige. Autor predgovora Augustin Stipčević, koji je često pisao o Krklecu, ovako povezuje *Darove za Bezimenu* i *Tamnicu vremena*:

“Cijela knjiga *Darovi za Bezimenu*, a pogotovo ovi soneti, ujedno su nadopuna poetske vizije rata u *Tamnici vremena*, koju Krklec prvi među našim pjesnicima daje u svojim stihovima, ali bez nazrijevanja revolucionarnog duha suprotstavljenog mraku.”⁰⁸

Šime Vučetić, priređivač Krklečevih stihova, *Pjesnik u vihorima*, 1980, kaže za *Tamnicu vremena*:

“Ta knjiga i nekoliko soneta iz *Darova za Bezimenu* svojim istinom o vremenu drugog svjetskog rata ide u red naših najboljih pjesničkih svjedočanstava napisanih pod okupacijom.”⁰⁹

Gustav Krklec rođen je 23. 6. 1899. u Udbinji kod Karlovca. Prema krsnom listu koji je digitalno dostupan na portalu varaždinske Gradske knjižnice (na žalost u veoma slaboj rezoluciji), puno ime mu je bilo *Gustav, Dušan*, otac se zvao *Gustav*, po zanimanju općinski bilježnik, za majku stoji da se zove *Hermína* djevojački *Wels*. Obitelj se brzo nakon rođenja sina preselila u zagorsko selo Maruševac kod Varaždina. Tamo je otac opet općinski bilježnik, a sinovljev memoarski zapis kaže da je “po svom glavnom zanimanju bio lovac i vinogradar, a tek potom mali upravni činovnik”. Krkleci su podrijetlom iz sela Vučja Jama iznad Sutle (u blizini Krapine), današnje ime je Lupinjak. Vučja Jama je, kaže Krklec, “rodno mjesto mojih djedova i mog pokojnog oca, stare zagorske korjenike”.

S majčine strane podrijetlo je miješano, njezin otac bio je Englez, zapravo se zvao Wells, majka Mađarica. Majčini rođaci živjeli su, po svemu sudeći, u Budimpešti i Krklec u djetinjstvu više puta boravi kod njih te dobiva uvid u velegradski život. U trenutku kada je kao desetogodišnjak krenuo u varaždinsku gimnaziju već je, kaže, “nekoliko puta preko ljetnih praznika [bio] u Budimpešti”, te se prema varaždinskim atrakcijama

“odnosio s izvjesnim skepticizmom, da ne kažem djetinjnski superiorno”.¹⁰

O tome tko je bio taj engleski djed, ne znamo – ako se ne varam – ništa. Osim da je, prema više ozbiljnih izvora, pripadao obitelji kojoj je pripadao i glasoviti književnik H. G. Wells.¹¹ Kako se njegova kćer, englesko-madžarska majka Hermína, našla u Maruševcu, u braku sa čovjekom iz Vučje Jame, s deset malih Zagoraca (koliko ih je bilo), kojim je jezikom govorila, nisam također nigdje ništa našao. Sin joj je prevodio s mnogih jezika, s engleskoga gotovo ništa. Jesu li se H. G. Wells i njegov zagorski rođak Gustav u Dubrovniku, na kongresu PEN-kluba 1933, porazgovarali o obiteljskim temama opet nigdje ni riječi.

Gustav Krklec bio je hrvatski književnik te se o njemu, kao i o gotovo svim ostalim hrvatskim književnicima, ništa biografski ne istražuje. Sabrana djela su se do 1990. objavljivala, nakon te godine s time se prestalo. Nitko ne prikuplja korespondencije hrvatskih pisaca (od Krleže nadalje), ako je negdje nešto i sačuvano onda se to ne objavljuje (ni tiskom, ni putem interneta), nitko nakon smrti hrvatskih pisaca ne intervjuira obitelji i prijatelje, ne pita za papire i fotografije, ne rađe se bibliografije ... Slično je, uostalom, i s drugim povijesnim ličnostima, od političara nadalje. Biografske knjige nastat će jedino ako se neki autsajder-dobrovoljac prihvati posla, posla koji je samome sebi naručio, netko poput Mirka Žeželja ili Josipa Horvata. Institucionalno, u Akademiji, na fakultetima, zavodima za književnost i sličnim mjestima, nema šanse da netko nešto istraži i napiše. Koliko god to bila mjesta na kojima su ljudi, barem dijelom, plaćeni da rađe upravo takve stvari.

O Krklečevu životu znamo uglavnom ono što je on sam kazao, obično u svojim novinskim feljtonima, usput, rečenicu-dvije. Možda će se nešto još naći u pismima koja nisu propala, za sve drugo je kasno: oni koji su pamtili odavno više nisu živi. Vjerojatno najbolje što imamo nalazi se u Čengićevoj slikovnici iz 1979, prilog Darjana Zdravca *Kronologija života*, str. 117-130. U rad na prilogu nije uloženo mnogo truda, Zdravec je – koliko mogu procijeniti – prelistao Krklečeve feljtone, ne sve, i kronološki poredao nešto podataka. Najvredniji su podaci do kojih je došao u usmenom kontaktu (možda s Krklecom,

⁰⁸ To “bez nazrijevanja” posve odgovara do sada poznatim činjenicama, ali je ovdje i ljubazni način da se kaže: nije bio “naš”, tj. bio je nekomunist. Vidi – Enes Čengić: *Pjesnik na srebrnoj cesti*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1979, 156 str, zapis sa str. 18. (predgovori: Augustin Stipčević, str. 9-20, Enes Čengić, str. 23-25, Branko Čopić, str. 27; priloge na kraju knjige – Darjan Zdravec: *Kronologija života*, str. 117-130, Darjan Zdravec: *Bibliografija*, str. 151-156; urednik: Nasko Frndić) ⁰⁹ Gustav Krklec: *Pjesnik u vihorima*, Mladost – Pobjeda – Prosveta – Svjetlost, Zagreb – Titograd – Beograd – Sarajevo, 1980, 566 str, zapis na str. 26. ¹⁰ Izvorno – *Vjesnik*, 2. 11. 1958, *Vjesnik*, 1951, *Vjesnik*, 6. 12. 1959, ovdje citirano prema knjizi *Lica i krajolici*, 1977, str. 11, 16, 39. ¹¹ Biografsko-bibliografska natuknica u *Leksikonu pisaca Jugoslavije*, sv.

3, 1987, autori Mirko Žeželj, Zdravko Malbaša i Vera Živančević, kaže za majku: “u srodstvu je s engleskim piscem H. Dž. Velsom”. ¹² Drugi korisni izvor je upravo spomenuta natuknica u *Leksikonu pisaca Jugoslavije*. Zdravčeva *Kronologija života* doživjela je novo izdanje u dvosvečanom zborniku *Gustav Krklec, 1899-1977* iz 1999. koji je priredio Drago Zdunić (*Gustav Krklec, 1899-1977; 100 godišnjica rođenja, 1899-1999*, sv. 1-2, Laurana – Buvina, Zagreb, 1999, 348 i 268 str; *Kronologija života*, sv. 2, str. 251-259). Te nakon toga i treće objavljivanje, u digitalnome obliku, na portalu varaždinske Gradske knjižnice i čitaonice *Metel Ožegović*, URL: http://knjiznica-vz.hr/index.php?option=com_content&task=view&id=28&Itemid=63 U oba izdanja tekst je drastično mijenjan, u zborniku iz 1999. čak je brisan

možda sa Čengićem). U svemu ima dosta propusta, no kad se podvuče crta – ništa bolje, na žalost, nemamo.¹²

U posljednjih nekoliko desetljeća nešto malo se pisalo o dvije “pikanterije” iz Krklečeva života: o slučaju bračne nevjere njegove prve supruge Perside s Ivom Andrićem i o fizičkom obračunu s Vladanom Desnicom na Šestom kongresu Saveza književnika Jugoslavije u listopadu 1961. u Sarajevu (ili, preciznije, fizičkom napadu Desničinom na Krkleca). Većinom se radilo o memoarskim tekstovima, obje teme nisu nezanimljive, prva zbog toga što je “bračna afera” završila razvodom (koji možda malo odudara od atmosfere ležernosti koja karakterizira Krklečev međuratni život), a sukob s Desnicom zbog toga što je jedan od prvih, ako ne i prvi, fizički obračun “javnih ljudi” u Titovoj Jugoslaviji na “ustaško-četničkoj” osnovi, obračun koji je došao do krvi (premda ne prevelike).

Treba reći da je hrvatskom čitatelju bilo veoma teško pratiti ono što se objavljivalo budući da se većinom objavljivalo u Srbiji, a hrvatske knjižnice, počevši od NSK-a, ratuju sa Srbijom i srpskim knjigama već više od četvrt stoljeća, te u skladu s time je nabavljanje srpskih knjiga obustavljeno (čak i kada te knjige govore o hrvatskim temama). O sukobu s Desnicom pisali su tako Erih Koš, Dušan Kostić, Živan Milisavac, ništa od toga nije dostupno u nas. (U vlastitoj produkciji imamo sjećanja Bore Ćosića, *Gordogan*, br. 12, 1982, str. 53, Čede Price, *Bilježnice namjernog sjećanja*, 1996, str. 117-121, simpozijски referat Dušana Marinkovića u zborniku Desničinih susreta, 2010, sigurno još ponešto.)

Među nedostupnim knjigama izdvaja se monografija Dragutina Furunovića *Ceste Gustava Krkleca*, Beograd, 1986. Furunović je prethodno, početkom osamdesetih, čak doktorirao na Krklecu, ni to mu nije pomoglo kod naših fanatiziranih knjižničara.

Zdravčev potpis. Promjene imaju jasna obilježja političke cenzure, jezik je “kroatiziran”, veliki dijelovi teksta su izbacivani. Svi zahvati idu u istome smjeru: maknuti sve što bi moglo povrijediti pretpostavljene nacionalističke – ili čak ustaške, ustašoidne – sentimente u Hrvatskoj poslije 1990. S obzirom da je značajan dio Krklečeva života bio vezan uz Beograd i Srbiju, te s obzirom da nema mnogo hrvatskih nacionalizama koji nisu antisrpski, takvih je mjesta bilo mnogo.

Slična je i sudbina Zdravčeve *Bibliografije* iz Čengića, 1979. Ona je prenijeta na varaždinskom portalu, uredno se dapače citira izvor preuzimanja, no izostavljena je trećina natuknica. Primjerice: nekrolog koji je Goran Babić objavio u *Večernjem listu* 1977. jedan je od tekstova koji nije mogao proći, ne treba mnogo razmišljati zbog čega. Još je ljudi primjer posljednja natuknica u popisu iz 1979, ona se odnosi na jednu od veoma malobrojnih monografija o Gustavu Krklecu, autor je Srboljub Zdravković, naslov knjige *Lirika Gustava Krkleca*, objavljena je 1978. u Gornjem Milanovcu i Smederevskoj Palanci. Ne znam zbog čega je knjiga brisana, možda zbog tog “Milanovca” i “Palanke”, no nekako vjerujem da je glavni problem ipak bio u imenu autora, te da čovjek koji se zove “Srboljub” nema prolaz u bibliografiju koju objavljuju varaždinski gradski bibliotekari. Makar i napisao knjigu o velikom varaždinskom pjesničkom ponosu. **13** Našao sam čak tri njegova izdavanja o letenju: Gustav Krklec: *U hidroplanu nad Jadranom ...; Pred Jadranom izložbu;*

Krklec je bio druželjubiv čovjek, veoma omiljen, za svaka ga je imao dobru šalu, voljela su ga djeca, simpatizirao ga je Krleža. Zbog toga je – i u okolnostima kakve jesu – pomalo iznenađujuće da se o njemu nije više pisalo, makar memoarski. Ili istraživački, o pojedinim aspektima njegova života koji su bili krajnje neuobičajeni.

Prvi je već spomenuto podrijetlo, činjenica da je bio Englez, četvrtina Engleza, u Maruševcu, član obitelji H. G. Wellsa, jedne od planetarnih zvijezda kraja devetnaestog i početka dvadesetog stoljeća.

Drugi je njegov međuratni, beogradski život. Evo nekih elemenata: bio je uživatelj života, šerit i šarmer, literat sklon mondenostima i suvremenim senzacijama, čovjek koji je šetao u bijelom odijelu i bijelim cipelama, slikao se na hipodromima, letio avionima.¹³ Mnogi ga opisuju kao ljepotana. Evo što Krleža kaže Enesu Čengiću, datum je 16. 10. 1972, Krleža govori pred Krklecom (pa vjerojatno zbog toga dodaje završno podbadaње):

“Ovaj gospodin, Vaš prijatelj, kao što vidite, sada je oronuli starac. No, morate znati da je bio najljepši momak i u Zagrebu i u Beogradu, stasit, elegantan, talentiran pjesnik, imao je divne plave, ne baš tako pametne oči.”¹⁴

Osim divnih očiju imao je i pune džepove novaca. Godine 1925. postaje sekretar beogradske Burze i tu je zaposlen do 1941. Plaća koju dobiva vjerojatno je najveća plaća koju je ikada neki hrvatski pjesnik dobivao. Iznos je kazao Borislavu Mihajlović-Mihizu, kolegi iz žirija Sterijina pozorja svibnja 1958. u Novom Sadu, “pod gasom”, dok su sjedili u restoranu na Ribarskom ostrvu. Možda ga je, naravno, govorio i drugima, Mihiz ga je zabilježio. Kao sekretar Burze imao je “devet tisuća mjesečno”, to je bila “plaća armijskog generala”.¹⁵

Đenović i Tivat, središta naše vazdušne i pomorske vojne snage, Vreme, 5/1925, br. 1293, 27. 7. 1925, str. 3. Gustav Krklec: Avionom od Zagreba do Beograda; 740 kilometara vazduhom; Za one koji se boje, Politika, 25/1928, br. 7166, 9. 4. 1928, str. 6. Gustav Krklec: U polustratosferi nad Sremom; Avionom iz Beča u Beograd, Politika, 29/1932, br. 8666, 28. 6. 1932, str. 6. 14 Enes Čengić: S Krležom iz dana u dan, knj. 1, Globus, Zagreb, 1986, 313 str, zapis sa str. 67. 15 Borislav Mihajlović-Mihiz: Autobiografija – o drugima, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd, 1990, 362 str. (poglavlje – Krklec Gustav uči ustav, str. 245-252, zapis sa str. 250)

Godine 1925. primjerak dnevnih novina stoji 1,5 dinar (*Novosti, Obzor, Jutarnji list*, beogradska *Politika* i *Vreme* su jeftiniji, 1 dinar). Uzmemo li taj iznos, 1,5 dinar, kao orijentir, tada bi današnji iznos Krklečeve plaće – s obzirom na nedavnu cijenu od 8 kn – bio nekih 48 000 kn (ili 6430 eura). U petnaestak godina Krklečeva rada na Burzi cijena novina nije se mijenjala. Eventualno bi se današnju cijenu, s obzirom na nove okolnosti i drastičan pad prodaje, moglo i ponešto umanjiti. Uzmemo li tako 6 kn, iznos Krklečeve plaće bio bi 36 000 kn.

Marija Jurić Zagorka primala je tridesetih godina, kao autorica feljtonskoga romana u *Jutarnjemu listu*, isti iznos (s time da je to honorar, a ne plaća): za punu stranicu teksta 300 dinara dnevno.

Dosta tih beogradskih godina bio je paralelno zaposlen, radio je kao urednik ljevičarskog izdavačkog poduzeća Nolit. Kakva su mu bila radna vremena ne znam, provizorno ću pretpostaviti da mu je dan bio organiziran ovako: ujutro na Burzi, popodne u Nolitu, na večer na Skadarliji s bohemskim društvom (Tinom Ujevićem i sličnima). U političkom smislu prilično shizofren život: prvo zbijaš šale s ministrima,¹⁶ onda radiš za tvrtku koju ti isti ministri teroriziraju (tj. za tvrtku Pavla Bihalyja, koga muče u Glavnjači i koji poslije zatvaranja 1930. ostaje doživotni invalid kao žrtva beogradske policije).¹⁷ Da bi na kraju, u sitne sate, bio vedra duša noćnoga društva ...

Imao je i veoma neuobičajen odnos prema hrvatsko-srpskoj jezičnoj problematici. Bio je rijetka hrvatska ptica koja je pisala svoja hrvatska djela i na srpskome (ili ekavštini, istočnoj ili srpskoj varijanti ...). Nadam se da ne griješim kada kažem da nikada nije “napustio hrvatstvo” i postao ekavski “Jugoslaven” ili “prešao na srpstvo”, uvijek je bio samo “hrvatski književnik”.

Ali takav hrvatski književnik koji je pisao na srpskome, i koji je bez problema skakao iz jednog jezika u drugi.

Evo primjera kako je to izgledalo: godine 1931. objavljuje pjesmu *Bosna*, mjesto objavljivanja *Srpski književni glasnik*, u trećem stihu pjesnik se žali: “O, kako je tesna otadžbina”. Šesnaest godina kasnije izlaze u Zagrebu *Izabrane pjesme*, tekst pjesme se ne mijenja, jedino što je sada pjesma hrvatska, treći stih kaže: “O, kako je tijesna Domovina”.

Iznenadujuće je i da nikoga nije privuklo Krklećevo endehaško razdoblje: što je radio u Zemunu, jesu li istinite optužbe da je bio “ustaški pukovnik” i “urednik ustaškoga lista” (kako mu je 1961. vikao Vladan Desnica)? Ako je imao takvih ili sličnih grijeha, zašto je njegov tretman 1945. i poslije bio bitno drukčiji od tretmana drugih književnika s takvim biografijama?

Umro je 30. listopada 1977. u Zagrebu.

¹⁶ Kada se Enes Čengić u jednom susretu s Krležom raspitivao da li su na njegove beogradske premijere dolazili predstavnici vlasti, Krleža je uzvratilo: “Gledali su moje drame, ako baš hoćeš, i mnogi beogradski ministri toga vremena, ali se nisam susretao s njima. S ministrima se družio Vaš prijatelj

Gustav Krklec, a ja sam manje-više bio proleter, nedoličan tome društvu.” (Enes Čengić: *S Krležom iz dana u dan*, knj. 1, 1986, zapis od 3. 10. 1969, str. 38)
¹⁷ Prema knjizi – (an): *Izdavač Pavle Bihali*, Nolit, Beograd, 1978, 202 str, zapis sa str. 191.

O KRLEŽINOM GVOZDU 23 (1)

Krležin Gvozd prije Krleže

Prvi dio istraživanja o Krležinom Gvozd 23

Marina Bagarić

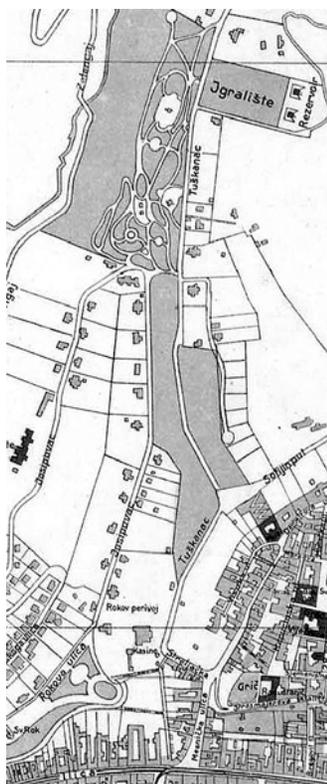
Neobično je dugačak popis zagrebačkih adresa na kojima je živio Miroslav Krleža.⁰¹ Rođen u Dugoj (danas Radićevoj) ulici, s roditeljima se seli u Petrovu, potom u ulicu Nad lipom, pa u Bijeničku (danas Degenovu), zatim na Pejačevićev (Britanski) trg i naposljetku u Deželićev prilaz, gdje provodi i prve dane s mladom suprugom Belom 1919. godine (kao podstanari na broju 3 i kod Krležinih na broju 5a). Poslije jednogodišnjeg boravka u Dugoj Rijeci Miroslav i Bela Krleža žive kratko opet u Prilazu, te kratko kod Belinih roditelja u Đorđićevoj 16. Od 1922. do 1935. Krleža je u Kukovićevoj ulici 28 (Kraljice Marije 32, danas Hebrangovoj 32), u stanu u kojem je živjela njegova teta Josipa (Pepa) Horvat Navratil i čiji je inventar naslijedio.⁰² Iz toga stana seli se 1. studenog 1935. u Mihanovićevu ulicu 16, gdje ostaje do rujna 1937.⁰³ Sljedeća adresa Bele i Miroslava Krleže je netom uređena, elegantna Radišina (danas Kneza Mislava) ulica 14. Udoban i prostran stan nalazio se u modernoj novogradnji i svojim je rasporedom gotovo istovjetan budućem stanu na Gvozd.⁰⁴ U Radišinoj su Krleže ostali do kraja 1945. Tijekom ratnih godina Krleža se povremeno sklanja u Mallinovu ulicu, kod obitelji dr. Berislava Borčića, i na Zelengaj, u Sanatorij dr. Đure Vranešića. Od početka 1946. opet su u Kukovićevoj (tada Braće Kavurića), na broju 21.⁰⁵ U ulicu Gvozd Bela i Miroslav Krleža sele se u jesen 1952. i ostaju do smrti 1981.

Razlozi nekih od Krležinih selidbi nisu nam poznati i pišćevi biografi tek ih trebaju istražiti. Ovaj tekst bavit će se poviješću posljednje njegove adrese.

Začetak nove ulice

Ulica Gvozd sa svojih petnaest vila na hrptu jednoga od tuškanačkih bregova formirala se u dvije etape. Prva grupa vila izgrađena je tijekom 1910. i 1911., a druga između 1920. i 1929. godine.⁰⁶ Vile i obiteljske kuće secesijske epohe izgradio je, s jednom iznimkom, arhitektonski atelijer Benedik & Baranyai, koji je u povijesti zagrebačke arhitekture zabilježen po visokoj oblikovnoj kvaliteti svojih ostvarenja, ali i po njihovoj kvantiteti.⁰⁷ Izniman poduzetnički duh odlikovao je, naime, i Aladara Baranyaija, koji je završio Graditeljski odjel zagrebačke Obrtne škole i njegova poslovnoga partnera Slavka Benedika, koji je poslije iste te Obrtne škole stekao diplomu inženjera arhitekture na Visokoj tehničkoj školi u Karlsruheu. Tako su oni, na primjer, u radu *Društva za gradnju radničkih i činovničkih kuća d.d.* koje je oko 1911. na Malom Pantovčaku, u Bosanskoj, Hercegovačkoj i Istarskoj ulici gradilo jednokatnice s vrtovima, sudjelovali i kao projektanti i kao dioničari. Istih su godina uspjeli steći i veliki zemljišni posjed istočno od Cmroka, na utoku ulice Tuškanac u Josipovačku cestu (danas Nazorova ulica), te uz istočni dio ulice Tuškanac, na granici s "gradskom šumom" i posjedom obitelji Krešić. Na tom su zemljištu po vlastitim projektima Benedik & Baranyai gradili moderne vile, nadahnuti estetikom bečke arhitektonske moderne – Josefa Hoffmanna i Bečkih radionica (Wiener Werkstätte). Stoga se ovo naselje, sasvim opravdano, uobičajilo uspoređivati s otmjenom bečkom četvrti Hohe Warte. Neke od vila koje pripadaju toj drugoj zagrebačkoj *Benedik-Baranyai-koloniji* činit će i buduću ulicu Gvozd.

01 Maja Hribar Ožegović, "Krležine zagrebačke adrese", 15 dana, 1-2 (2000) : 18-25. **02** "Godine 1921. umrla je moja teta Pepa. U oporuci koju smo otvorili stajalo je da meni ostavlja stan, svu imovinu i ušteđevinu na bankovnoj knjižici. Međutim, teta Pepa nije bila vlasnica stana, a svim stanovima u gradu, zbog oskudice stambenog prostora, upravljao je i njima raspolagao nadležni stambeni ured. Istoga dana predao sam molbu da mi se dodijeli tetkin stan u koji sam odmah ušao.", Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan (1975-1977)*. Trubač u pustinji duha. Zagreb : Globus, 1986 : 244. Knjiga 2. **03** Josip Vaništa, *Skizzenbuch 1932-2010. Iza otvorenih vrata*, Zagreb : Kratis, 2010 : 127. **04** Državni arhiv u Zagrebu, Zbirka građevne dokumentacije. Kneza Mislava 12-14. Dvojna ugrađena stambena zgrada vlasnika Roberta Pscherhofa i Felixa i Margit Brichta izgrađena je 1926.-1927. prema projektu ing. Amadea Carneluttija. **05** Maja Hribar Ožegović navodi da su Miroslav i Bela Krleža stanovali i na broju 23, dok u Krležinu životopisu u Krležijani stoji samo podatak o stanu na broju 21. Maja Hribar Ožegović, "Krležine zagrebačke adrese" : 23-24; <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1747> **06** Svi podaci o izgradnji vila iz: Državni arhiv u Zagrebu, Zbirka građevne dokumentacije. Ulice Krležin Gvozd i Tuškanac 2-4 i 6. **07** Aladar Vladimir Baranyai rođen je 1879. u Szászváru (Mađarska), a umro u Zagrebu 1936. Ing. Slavko Benedik rođen je u Vojnom Križu 1880, a umro u Zagrebu 1954. Detaljno o atelijeru Benedik & Baranyai: Aleksander Laslo, "Aladar Baranyai i građanski ideal", *Arhitektura*, 186-187-188 (1983/84) : 64-73; Andreja Der Hazarijan-Vukić, "Arhitektura Aladara Baranyaia u Zagrebu", *Život umjetnosti*, 56-57 (1995) : 28-43; Jasna Galjer, *Aladar Vladimir Baranyai. Arhitektura i dizajn 1899.-1936.*, Zagreb : Muzej za umjetnost i obrt, 1999.

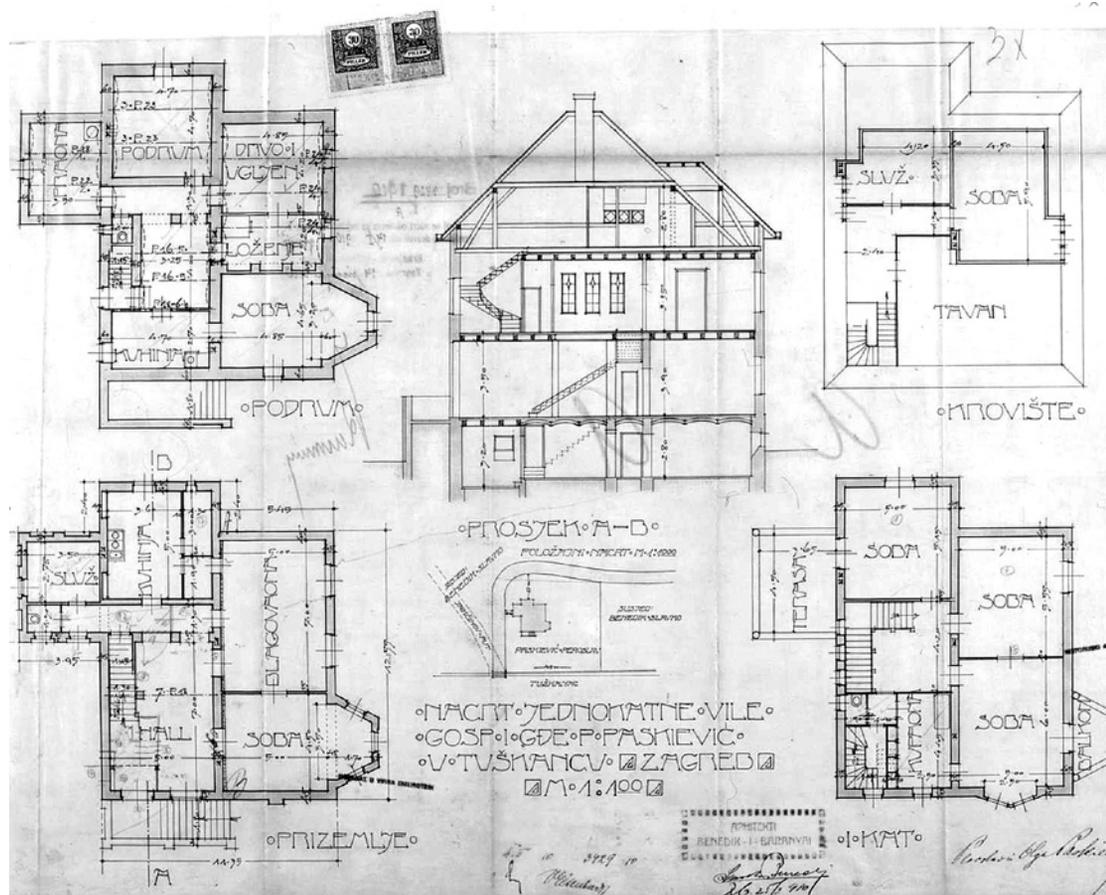
Plan grada Zagreba, detalj, 1923., arhiva autorice

Plan grada Zagreba, detalj, 1930., arhiva autorice

Aladar Baranyai i Slavko Benedik, vila Paskiević Čikara, Gvozd 2 – Tuškanac 10, 1910., današnji izgled (snimio Srećko Budek)

Aladar Baranyai i Slavko Benedik, vila Paskiević Čikara, Gvozd 2 – Tuškanac 10, 1910., položajni nacrt, presjek i tlocrti, Državni arhiv u Zagrebu, Zbirka građevne dokumentacije

Uz istočni dio ulice Tuškanac izgrađene su do Prvog svjetskog rata dvije vile koje će 1920-ih formirati desnu, "parnu" stranu nove ulice i dobiti dvostruku adresu, za tuškanačku i za stranu na ulici Gvozd. Prva je na adresi Tuškanac 10 (Gvozd 2) izgrađena 1910. vila za Olgu i Peroslava Paskievića Čikaru. Prizemlje i kat vile bili su namijenjeni stanovanju obitelji, dok su mali stan u podrumu i soba na tavanu bili namijenjeni posluži. Na položajnom nacrtu vile ucrtan je odvojak koji zaobilazi gradnju i koji će postati ishodište ulice Gvozd. Vlasnik vile dr. Peroslav Paskiević Čikara osoba je zanimljive biografije. Rođen u Šibeniku 1869., studirao je, prema podacima u Narodnoj enciklopediji srpsko-hrvatsko-slovenačkoj, "pravne i trgovačke nauke".⁰⁸ Posljednjih godina 19. stoljeća zabilježen je kao aktivni član kninskoga Hrvatskog starinarskog društva.⁰⁹ U to je vrijeme bio pristav Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu, od 1906. podtajnik, a od 1909. do 1923. tajnik Komore. Paskiević Čikara sudjelovao je osnutku i radu mnogih industrijskih i obrtničkih poduzeća, predavao je na Visokoj ekonomskoj komercijalnoj školi u Zagrebu od 1920. do 1923., bio je jedan od osnivača *Hrvatskoga Lloyd*a, te stručni pisac.¹⁰ U biografiji Peroslava Paskievića vrijedi zabilježiti i njegov prijedlog za ponarođenje stranih prezimena svih javnih službenika, koji podnosi već 5. prosinca 1918. Vladi Narodnoga vijeća, Povjerenstvu za unutarnje poslove.¹¹ Godina 1919. i 1920. bio je poslanik u Privremenom narodnom predstavništvu. Tijekom 1920-ih njegovo se ime javlja u nadzornim odborima raznih poduzeća, većinom u drvnjoj industriji (*Zagorska šumska industrija, Slaveks, Berger, Dioničarsko društvo za eksploataciju drva*).¹² Paskievićeva supruga Olga potjecala je iz plemićke obitelji Daubachy de Dolje, rođena je 1887. u Donjim Martijancima, a umrla je 1967. u Zimbabveu, gdje je poslije rata živio i radio kao geolog Kremen (Kenneth), jedan od njezinih sinova.¹³

Godine 1923. Peroslav Paskiević dobio je ogroman negativni publicitet, kad je njegov sedamnaestogodišnji sin Hrvoje u šumi Kraljevac na Prekrižju počinio grabežno umorstvo. O zločinu i uzrocima kriminalnoga ponašanja mladoga Paskievića pisale su ondašnje dnevne novine i časopisi, a njegov branitelj dr. Mijo Radošević objavio je 1924. brošuru *Slučaj grabežnoga umorstva Hrvoje Čikara-Paskijević*.¹⁴ Vjerojatno je ovaj slučaj utjecao i na Paskievićevu odluku o selidbi sa Gvozda: godine 1926. kao vlasnik vile upisana je obitelj Kerschbaumer-Savić, a 1937. obitelj industrijalca Ernsta Schmidta, koji je u Zagreb doselio iz Osijeka.¹⁵

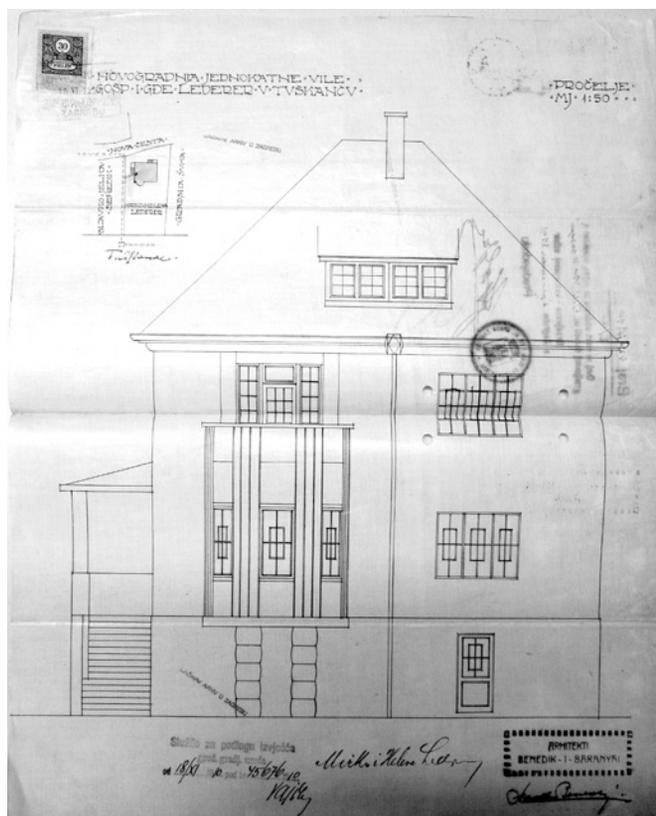
Nekoliko mjeseci poslije vile Paskiević Čikara atelijer Benedik & Baranyai izgradio je na adresi Tuškanac 2-4 (Gvozd 8) vilu za Mirka i Helenu Lederer (rođ. Rosenberger), po dimenzijama

tek nešto manju od vile Paskievićevih, no vrlo slične prostorne organizacije. Kao vlasnik vile 1920. navodi se Spaso Uzelac, trgovac drvom i šumskim proizvodima iz Plaškog, koji dva stana u vili iznajmljuje, a 1925. prodaje ju obitelji Donner, o čemu će biti riječi u nastavku teksta. Mirko Lederer (1869.-1942.) na Gvozd se "vraća" opet 1923., kad na broju 17 gradi novu veliku vilu, o kojoj će također još biti govora.

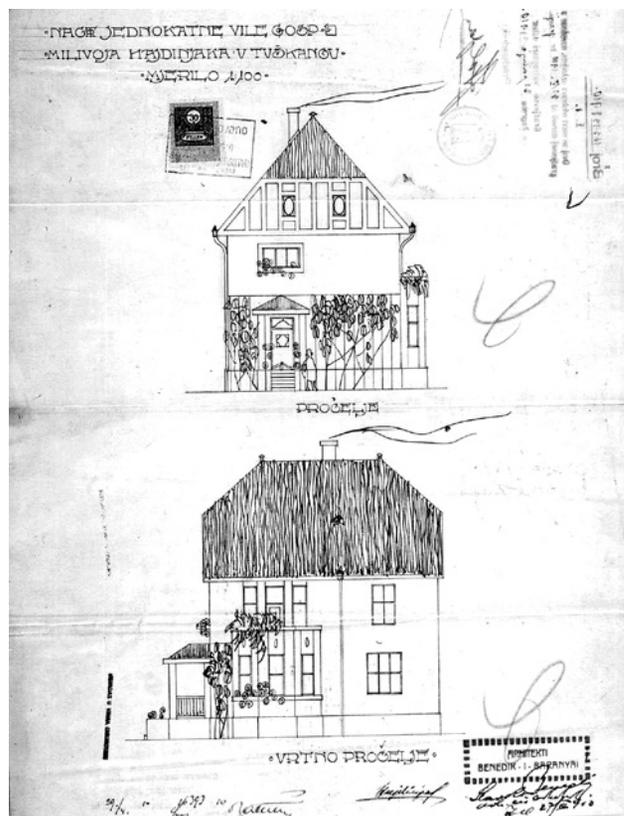
Na lijevoj strani odvojka koji će postati gornji dio ulice Gvozd iste su 1910. na broju 9 Benedik & Baranyai izgradili vilu Milovana Hajdinjaka (1872.-1942.) i njegove supruge Ivke rođ. Virant (1885.-1930.). Vila komprimiranoga tlocrta užom je stranom, na kojoj je i glavni ulaz, okrenuta ulici. *Fachwerk* njezina zabata snažno asocira na bečke vile Josefa Hoffmanna, izgrađene tek koju godinu ranije. Milovan Hajdinjak godinama je bio gradski zastupnik, tijekom Prvog svjetskog rata i zamjenik gradonačelnika, a od 1921. ravnatelj Odsjeka za socijalnu skrb grada Zagreba, te je u tom svojstvu radio na osnutku dječjih ferijalnih kolonija u Primorju i domova za nezbrinutu djecu u okolici Zagreba.¹⁶ O obitelji Milovana Hajdinjaka pisao je prije nekoliko godina Igor Zidić, povodom pronalaska nepoznatog platna Josipa Račića kod Hajdinjakovih nasljednika.¹⁷ Tako doznajemo da je socijalnu osjetljivost Milovan Hajdinjak baštiniio od svojega oca Andrije Hajdinjaka, sportskog publicista i pedagoga tjelesnoga odgoja, jednoga od utemeljitelja društva *Dobrotvor*. Hajdinjakova prva supruga bila je Slava Virant (1876.-1905.), poslije čije se rane smrti oženio njezinom mlađom sestrom Ivkom. Među sestrama Virant danas je poznata slikarica Lina, supruga slavnoga Mencija Klementa Crnčića i jedna od utemeljiteljica Kluba likovnih umjetnica. Iz pisama sačuvanih u obiteljskoj arhivi otkriva se bliskost pet sestara Virant, te osobita briga Line Crnčić Virant za kćeri Milovana Hajdinjaka i Ivke i Slave – Nadu, Doru i Vladu.¹⁸ Pisma Ivke Virant-Hajdinjak donose i pojedinosti života na Tuškancu: svi popravci i adaptacije u interijeru vile odvijaju se uz konzultacije s arhitektom Baranyaijem, obitelj ljetne večeri provodi u vrtu u kojem "mjesečina divno sjaji, zrak pun mirisa, a glazba se čuje izvrstno sa Zrinjevca upravo svaki ton", dok u "ovu našu novu cestu" redovito zalaze gradska kola koja polijevaju ulice. Vila je u vlasništvu obitelji Hajdinjak ostala do smrti Nade Hajdinjak 1984. godine.

Pored Hajdinjakovih na današnjem Gvozdu 7 (ranije Tuškanac 11) izgrađena je jedina vila koju u predratno vrijeme nisu projektirali Benedik & Baranyai. Usku su parcelu prodali Ivanu Kosu (1872.-1916.), koji je s njima 1899. apsolvirao Graditeljski odjel zagrebačke Obrtne škole, a potom je sa Slavkom Benedikom stu-

⁰⁸ Stanoje Stanojević, *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka*, Zagreb : Bibliografski zavod d.d., sv. 3, 1928 : 347. ⁰⁹ https://archive.org/stream/starohrvatskaprooarheogoo/starohrvatskaprooarheogoo_djvu.txt (pristupljeno 21.6.2018.) ¹⁰ Mira Kolar – Momir Jovičić, *Organizirano obrtništvo u Hrvatskoj 1852.-2002.*, Zagreb : Hrvatska obrtnička komora, 2002 : 12-13, 17-18, 22. ¹¹ Hrvatski državni arhiv, Zagreb, HR-HDA-124-3-1-247, objavljeno na stranici: <http://prvisvjetskirat.arhiv.hr/ZbirkaDetail?ZbirkaId=11007> (pristupljeno 1.6.2018.) ¹² Vladimir Pavlaković, *Industrija Jugoslavije*, Zagreb : Naklada Jugoslavenski Lloyd d.d., 1922 : 3-28. ¹³ <https://www.geni.com/people/Olga-Cikara-Paskijevic/600000038325018747> (pristupljeno 5.6.2018.) ¹⁴ Mijo Radošević, *Slučaj grabežnoga umorstva Hrvoje Čikara-Paskijević*, Zagreb : Nakladnik "Naša snaga", 1924. ¹⁵ Podaci o novim vlasnicima s položajnoga nacrtu susjedne vile iz 1926. Podaci o obitelji Schmidt: Branko Polić, *Vjetrenjasta klepsidra*, Zagreb : Durieux, 2004 : 94. ¹⁶ *Zagreb godine 1913.-1925. Izvještaj Gradskoga poglavarstva o sveopćoj upravi slobodnog i kralj. glavnoga grada Zagreba*, Zagreb : Knjigotiskarska braća Kralj, 1927 : 72, 77, 101, 104. ¹⁷ Igor Zidić, "Nepoznati Račić", *Vijenac*, 18.12.2008. ¹⁸ Obiteljska arhiva Hajdinjak. Privatno vlasništvo, Zagreb.

Aladar Baranyai i Slavko Benedik, vila Lederer, Gvozd 8 – Tuškanac 2-4, 1910., položajni nacrt i nacrt glavnoga pročelja, Državni arhiv u Zagrebu, Zbirka građevne dokumentacije

Aladar Baranyai i Slavko Benedik, vila Hajdinjak, Gvozd 9, 1910., nacrti glavnoga i vrtinoga pročelja, Državni arhiv u Zagrebu, Zbirka građevne dokumentacije

Milovan Hajdinjak (1872.-1942.), fotografija, Zbirka J. J. Gašparca, Zagreb

Nada, Vlada i Dora, kćeri Milovana Hajdinjaka, fotografija oko 1913., Zbirka J. J. Gašparca, Zagreb

dirao arhitekturu u Karlsruheu.¹⁹ Nakon povratka u Zagreb Kos je zaposlen kao inženjer u Građevnom odsjeku Zemaljske vlade i sam je, prirodno, projektirao vlastiti dom. No, za razliku od njegovih školskih kolega, inspiraciju nije našao u suvremenoj bečkoj arhitekturi, nego u graditeljstvu hrvatskoga sela: zabat kuće i ogradu ugaone lođe na katu ukrasio je vernakularnim drvorezbarijama. Poslije Prvog svjetskog rata vilu je, vjerojatno od Kosove udovice Line, kupio dr. Andrija Štampar.

Položajni nacrt vile Ivana Kosa s kraja 1911. dokumentira situaciju na budućem Gvozdu prije početka Prvog svjetskog rata. U tom je tuškanačkom odvoju, između vila Paskiević Čikara i Lederer, jedna veća parcela čiji su vlasnici Slavko i Jelka Benedik, dok su na drugoj strani obilježene još tri parcele na samom početku ulice. Dvije su također vlasništvo supružnika Benedik, dok je kao vlasnik treće uske i dugačke parcele uz posjed Ivana Kosa ubilježen ing. Raimund Fantoni.

Vile i njihovi vlasnici u ranim 1920-im

Slijepa tuškanačka ulica u kojoj će živjeti Miroslav Krleža izgrađena je u potpunosti između 1920. i 1929. godine. Ime Gvozd službeno je dobila 1928., kada su imenovane i okolne ulice: Golubovac, Jabukovac, Paunovac, Slavujevac, Vijenac, Davor...²⁰ No, njezinim uređenjem i izgradnjom nisu svi bili zadovoljni. Gjur Szabo, konzervator i neumorni istraživač i promotor kulturne baštine, u fotografijama ilustriranom tekstu objavljenom na Badnjak 1928. u *Jutarnjem listu* donosi povijest Tuškanca i njegove izgradnje.²¹ Donekle mu je prihvatljiva bila izgradnja prvih vila-ljetnikovaca na Josipovcu na kraju 19. stoljeća, no užasnut je kasnijim pretvaranjem ovoga područja – današnje Nazorove ulice – u “posvema gradski izgrađen dio”, u kojem “vila sjedi jedna na drugoj”. Tekst završava osvrtnom na izgradnju ulice Gvozd: “A najveći je zločin počinjen kad se je i nekadašnja Krešičeva livada, tamo od g. 1923. pretvorila u gradilišta. Ona zelen-livada, gdje bi najprije u proljeće provirila zelen ispod snijega, ona livada, koja je bila bitni dio Tuškanca, dok je bila livada. A sada su posagrađene kućerine tamo, koje se pomalaju iza rijetkoga drvlja kao kasarne, kao utvrdjenja, kako to fotografija neumoljivo otkriva. I sada dobije taj dio Tuškanca ponosno ime ‘Gvozd’ a to znači u našem starijem jeziku šuma.”

Ipak, živjeti u ulici Gvozd bilo je, bez ikakve sumnje, i ugodno i praktično: u svojim luksuznim vilama stanari su istodobno mogli uživati i u prirodi i u blizini grada. Uz vile su odmah ili nekoliko godina poslije izgradili garaže za svoje automobile,

a u svakoj je vili bio projektiran i stan za pazikuću (vozača). Vile su okruživali brižno njegovani perivoji, često urešeni skulpturama, a poneki su vlasnici uz vile izgradili i bazene. Vlasnici novih vila bili su bankari, veletrgovci, industrijalci, odvjetnici, mnogi povezani poslovno i obiteljski. Njihovi su životi intrigirali ondašnju javnost: dobar su primjer za to drame Kalmana Mesarića u “ključu” koji nije teško odgonetnuti. Tako je glavni lik “društvene satire” *Poslovne tajne* Albert Gorjanski, šef *Banke Gorjanski* koja ima i odjel srećaka državne razredne lutrije. Sasvim je jasno da je kao predložak za ovoga Mesarićeva protagonista poslužio Adolf Rein, bankar u čijoj će kući kasnije živjeti Krleža. I kod Milana Begovića likovi imućnih bankara iz 1920-ih godina svojim načinom života neodoljivo podsjećaju na žitelje Gvozda.

Prednosti stanovanja na Gvozdu bit će uočene i iskorištene odmah na početku Drugog svjetskog rata, kad u vile židovskih vlasnika useljavaju službenici ambasada otvorenih u NDH te različiti dužnosnici novoga režima. Zbog tih je novih stanara cijelo tuškanačko područje tijekom ratnih godina bilo i ograđeno, a ulaz je bio moguć samo uz propusnicu.²² Ni poslije Drugog svjetskog rata stanovi na ovoj lokaciji nisu ostali prazni, bez obzira jesu li vlasnici vila preživjeli rat ili nisu: neki su preseljeni u manje “atraktivne” dijelove grada, a neki su dobili sustanare.

* * *

Prvu je vilu poslije Prvog svjetskog rata izgradio na broju 3 buduće ulice Gvozd, tada Tuškanac 12 Marko Benedik (1876.-1953.), brat arhitekta Slavka Benedika koji je, s Aladarom Baranyaijem, autor projekta. Prema podacima u Židovskom biografskom leksikonu Marko Benedik bio je vlasnik poduzeća za izradu drvenih proizvoda *Miami*.²³ Njegova je vila, građena između 1920. i 1922. te proširena 1925., oprezni vjesnik mijene u ukusu i načinu prezentacije imućnoga građanstva u novoj državnoj zajednici, Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. Vila se i dimenzijama razlikuje od predratnih vila atelijera Benedik & Baranyai: s uličnim pročeljem dugim ukupno 16 metara i bočnim od 10,35 m, vila Benedik veća je od četiri ranije izgrađene vile u ovoj tuškanačkoj koloniji. Njezinoj kompaktnoj prizmi s teškim četverostrešnim krovom dodan je bočno samo prizemni volumen u kojem su servisne prostorije (kuhinja, izba, garderoba, toalet). Ravni krov ovoga dodatka ujedno je terasa na koju se izlazi iz kupaonice na prvome katu. Fasadni plašt lišen je hoffmannovskih reminiscencija tipičnih za predratne vile atelijera Benedik & Baranyai; definiraju ga sada pomno raspoređeni prozorski otvori, a karakter

¹⁹ *Državna srednja tehnička škola u Zagrebu 1892/3.-1932/3. Spomen-izvještaj o 40 godišnjici škole*, Zagreb: Jugoslovenska štampa, 1933 : 67, 68, 72.; Badisches General-landesarchiv Karlsruhe, Akte 448/1530; Technische Hochschule Karlsruhe, Semestralberichte der Abteilung für Architektur, Sommersemester 1901. ²⁰ Prilog Zapisniku Skupštine zastupstva slobodnog i kraljevskog grada Zagreba, 14.5.1928. Ad) 24 – Ad)30. ²¹ Gj(uro) Szabo, “Zaboravljeni grob na Cmroku”, *Jutarnji list*, 24.12.1931. : 37-38. Fotografije objavljene uz tekst snimio je iz svoje kuće u Demetrovoj 5 Lato pl. Mihalovich 1920. i 1928. godine. Na ustupljenim presnimkama fotografija zahvaljujem dr. Ivanu Mirniku. ²² Bogdan Krizman, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, Zagreb : Globus, 1980 : 58. O ograđenom i vjerojatno miniranom području oko ulice Gvozd (“strogo kontrolirano područje”) piše i Branko Polić koji je ogradu zatekao u jesen 1945., kad se vratio iz partizana. Polić, *Imao sam sreće*, Zagreb : Durieux, 2006 : 316. Iste mi je podatke dao i gosp. Željko Martić koji je ratne godine proveo u obiteljskoj vili na Gvozdu. ²³ Židovski biografski leksikon (radna verzija), LZ Miroslav Krleža, Zagreb (pristupljeno 14.2.2018.)

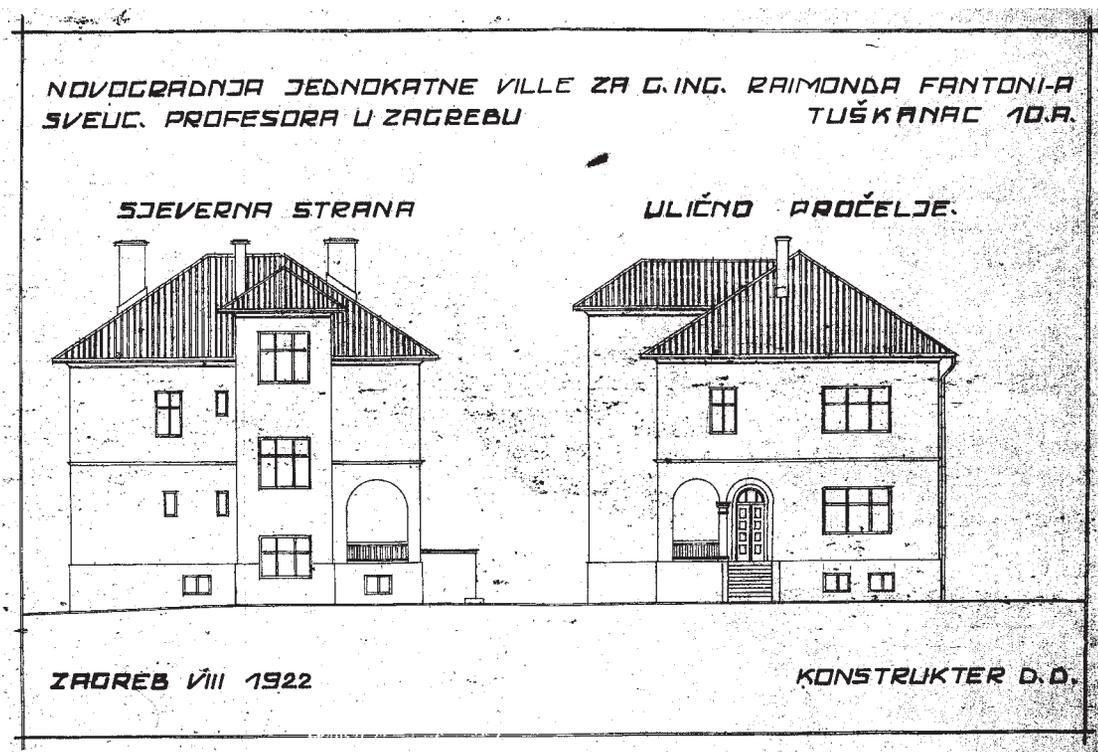

Menci Clement Crnčić, Portret Dore i Nade Hajdinjak, ulje na platnu, oko 1906, privatna zbirka, Zagreb

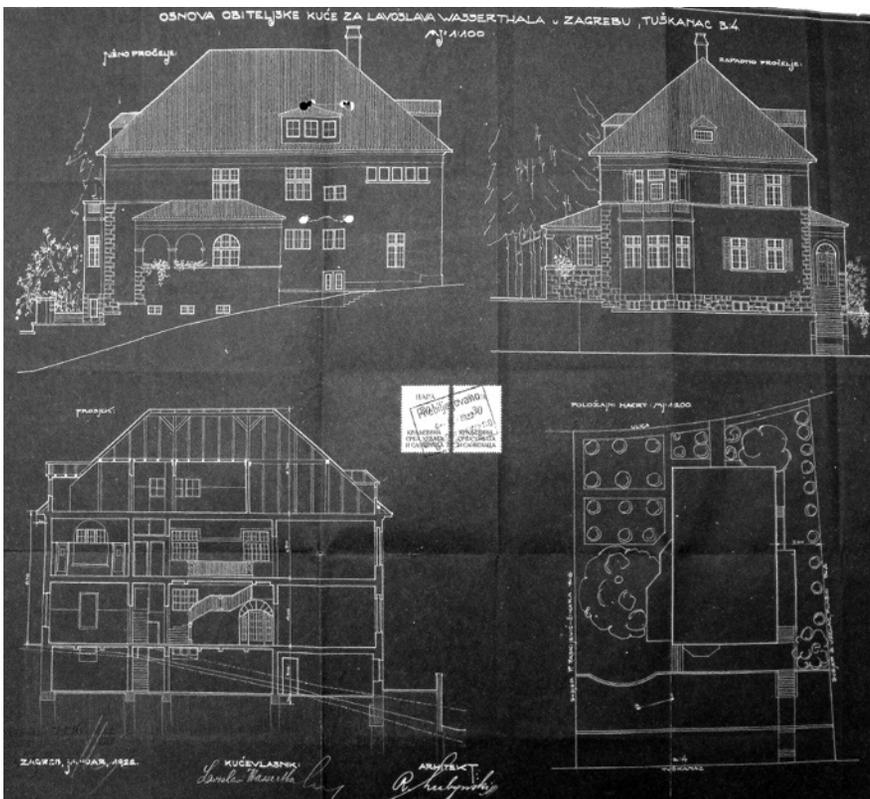

Ivan Kos, vila Kos, Gvozd 7, 1911.-1912., današnji izgled (snimio Srećko Budek)

Aladar Baranyai i Slavko Benedik, vila M, Benedik, Gvozd 3, 1920.-1922., dogradnja 1925., fotografija oko 1924., Zbirka J. J. Gašparca, Zagreb

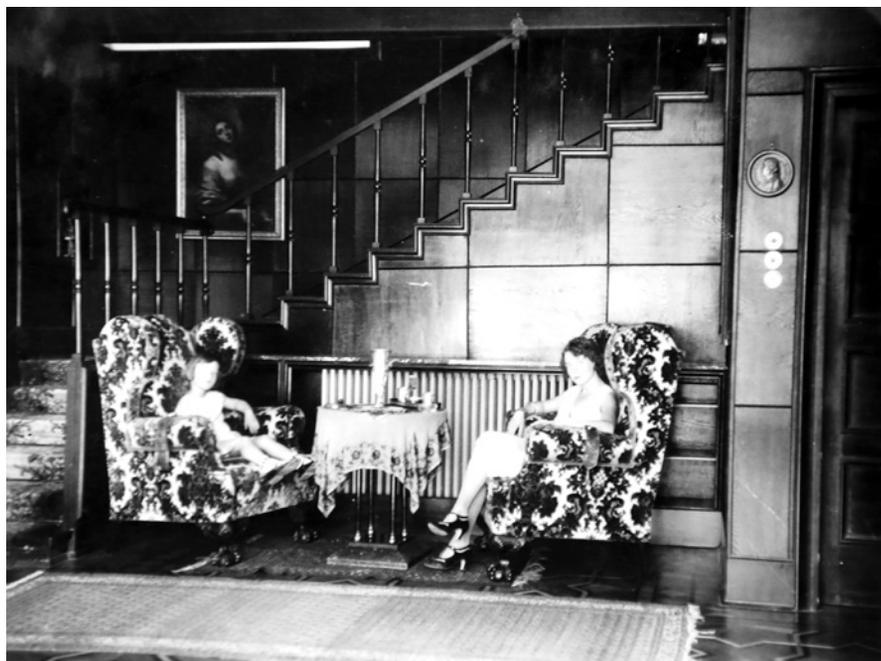
Raimund Fantoni, vila Fantoni, Gvozd 5, 1922.-1924., nacrti glavnog i sjevernog pročelja, Državni arhiv u Zagrebu, Zbirka građevne dokumentacije

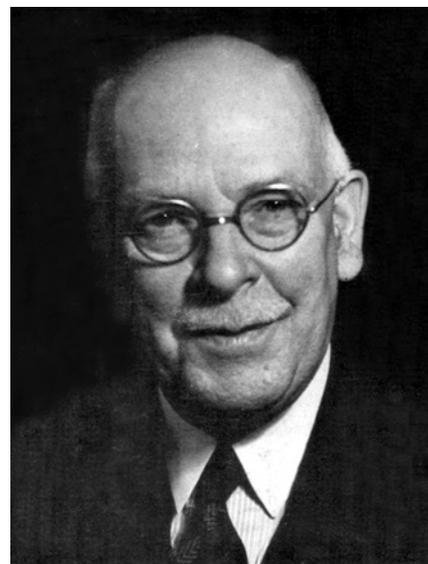
Rudolf Lubynski, vila Wasserthal, Gvozd 6 – Tuškanac 6, 1922.-1923., položajni nacrt, nacrti pročelja, presjek, Državni arhiv u Zagrebu, Zbirka građevne dokumentacije

Omer Mujadžić, Portret Kazuichi Miure, ulje na platnu, 1944., privatna zbirka, Zagreb

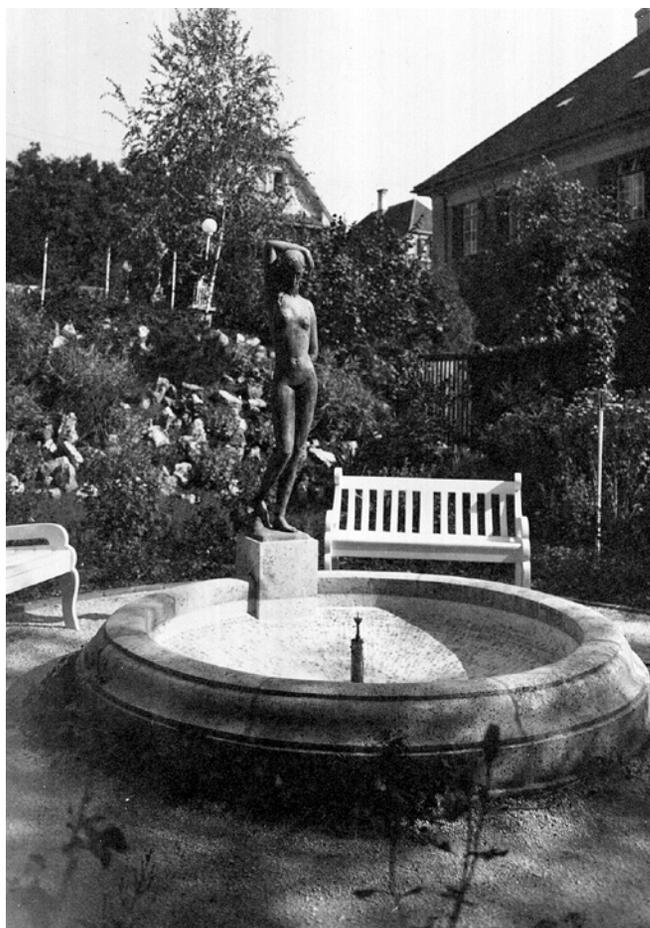
Sonja i Ruža Frelić u *hallu* vile, fotografija oko 1931., privatna zbirka, Zagreb

Leslie A. Davis (1876.-1960.), fotografija na stranicama *The Armenian Genocide Museum – Institute*

Aladar Baranyai i Slavko Benedik, vila Barmaper – Davis – Frelić, Gvozd 4 – Tuškanac 8, 1926., današnji izgled (snimio Srećko Budek)

Fontana s kipom *Akt s uzdignutom rukom* Hinka Juhna, vrt vile Barmaper-Davis-Frelić, fotografija oko 1935., arhiva Zbirke keramike Muzeja za umjetnost i obrt, Zagreb

mu daje obloga rustičnim kamenom, koja prekriva uglove, ulazne zone i bočni volumen. U dogradnji 1925. nad terasom-krovom bočne niže dionice podignut je kosi krov, koji nose tordirani stupovi jednostavnih kapitela, što je cijelovili dalo izvjesnu neostilsku, ili preciznije neoromaničku notu. U oblikovanju unutarnjeg prostora arhitekti variraju neka svoja ranija rješenja, no vrijedi registrirati temu središnjega dvoetažnoga *halla* i orijentaciju soba za dnevni boravak prema zelenilu tuškanačke padine umjesto prema ulici.

Marko Benedik i njegova supruga Hortenzija rođ. Vračić (1895.-1978.) svoju su vilu kasnih 1930-ih prodali veletrgovcu Đuri Predoviću, ravnatelju *Predović d.d. trgovina živim i zaklanim blagom* i *Serum zavoda*, koji je 1945. emigrirao u Argentinu.²⁴

Na parceli pored Benedikovih, na adresi Gvozd 5 (Tuškanac 10a) vilu je između 1922. i 1924. izgradio ing. Raimund Fantoni (1880.-1968.), koji je također 1899. godine s Benedikom, Baranyajem i Kosom apsolvirao Graditeljski odjel Obrtne škole. Poslije Prvog svjetskog rata Fantoni je zaposlen u Ministarstvu građevina – Građevinskoj direkciji Zagreb. On je i predsjednik ravnateljstva *Konstruktera d.d.*, poduzeća za projektiranje, gradnje svih vrsta i nabavu strojeva, utemeljenoga u Zagrebu 1921., a koje je i izvelo gradnju njegove vile na Gvozdu.²⁵ Na zagrebačkoj je Tehničkoj visokoj školi, na Arhitektonskom odjelu, Fantoni kao honorarni profesor predavao elektrotehniku, a na Poljoprivredno-šumarskom fakultetu stekao je status redovitoga profesora.²⁶ Vila Fantoni na Gvozdu projektirana je za jednu obitelj i ima uobičajen raspored prostorija: u prizemlju su sobe za dnevni boravak i kuhinja, a na katu su spavaće sobe i soba služavke. Eksterijer je sasvim jednostavan: masivnoj je prizmi dodan tek uski volumen stubišta, a monotoniju fasade razbijaju tanki razdjelni vijenac i lukovi lođe glavnoga ulaza.

Između vile Paskiević Čikara i vile Lederer – Uzelac, na padini između ulice Tuškanac i budućega Gvozda, velika je parcela u vlasništvu Slavka i Jelke Benedik podijeljena u dva dijela. Tu su svoje vile izgradile dvije zagrebačke obitelji: 1922./23. obitelj Edite rođ. Berkovitz i Lavoslava Wasserthala i 1926. obitelj Klare rođ. Jacobi i Huga Barmapera. Obje vile, opet s dvojnomo adresom, orijentirane su glavnim ulazom prema ulici Tuškanac, no vodi se računa da i pročelja i ograde orijentirane prema novoj ulici budu “ukusni”.²⁷ Lavoslav Wasserthal (1878.-1935.), sin Salamona (Samojlo; 1844.-1917.), vlasnika dvokatnice na uglu Jelačićeva trga i Bakačeve ulice, bio je, kao i njegov otac, veletrgovac

tekstilom. Vilu na Gvozdu projektirao mu je arhitekt Rudolf Lubynski, kojega je već bio angažirao na (pre)gradnjama u Bakačevoj ulici.²⁸ Svojim mjerilom i prostornim rasporedom vila Wasserthal odličan je primjer luksuznoga stanovanja u međuratnom Zagrebu.²⁹ Za četveročlanu obitelj bilo je namijenjeno oko 500 m² stambene površine, a sve nadstandardno velike prostorije prizemlja i kata organizirane su oko prostranoga dvoetažnoga *halla*. Iz blagovaonice moguće je izaći na verandu i u vrt, a jedna od spavaćih soba na katu ima izlaz na lođu. Glavna spavaća soba, koja zauzima čak 45 m², povezana je s garderobom, a iz garderobe se ulazi u mramorom obloženu kupaonicu.³⁰ Vila ima dva ulaza, glavni na tuškanačkoj strani i pomoćni koji vodi u servisne prostorije na strani nove ulice (Gvozd). Osim stubišta u središnjem *hallu*, koje spaja samo prizemlje i kat, projektirano je i pomoćno stubište od podruma do tavana, gdje su sobe za služavke i dodatne servisne prostorije. Oko vile bio je pomno uređen perivoj, a kosina terena svladana je terasama i stubama. I ostaci kvalitetne originalne opreme interijera (drvene oplata, parketi, mesingane kvake, brušena stakla pregradnih vrata, maske za radijatore, lusteri) svjedoče o visokoj kulturi stanovanja međuratne visoke buržoazije. Eksterijer vile Wasserthal također se može opisati pridjevima *masivan* i *monumentalan*, a glavni ukras jednostavnoga fasadnoga plašta je grubo obrađen kamen, koji je u ulici Gvozd prvi put upotrijebljen na vili Marka Benedika. Istovjetan je kamen upotrijebljen i na podzidu vrtne terase. Oplata od rustičnoga kamena postat će neizostavan dio na pročeljima i ogradama većine vila koje će se u drugoj polovini 1920-ih izgraditi u južnom dijelu ulice Gvozd, ali i drugdje u Zagrebu. *Bruchstein* koristit će pioniri arhitektonskoga modernizma, u početku samo u projektima kuća za odmor, a kasnije i u projektima vila elitnih gradskih četvrti,³¹ čime – što je sigurno slučaj i u ulici formiranoj u tuškanačkoj šumi – sugeriraju privilegij ladanjskoga načina života neposredno uz gradsko središte.

Poslije smrti Lavoslava Wasserthala njegova se supruga Edita udala za odvjetnika dr. Roberta Farkaša, s kojim je 1941. uspješno emigrirala prvo u Italiju, a zatim u Švicarsku. Poslije rata vratila se u Zagreb. Njezini su sinovi iste 1941. godine ubijeni: u Jasenovcu Vladimir Wasserthal, a u logoru Slana Zdenko Wasserthal.³² Od studenog 1944. do svibnja 1945. godine u vili Wasserthal bilo je smješteno veleposlanstvo Japana u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.³³ Za vrijeme boravka u Zagrebu japanski je veleposlanik Kazuichi Miura napisao knjigu *Japanac u Japanu*, koju je 1944. izdalo Hrvatsko-japansko društvo. Članovi Društva bili su, među ostalima, i poneki Miurini susjedi s Gvozda. Prije bijega iz Za-

²⁴ Mira Kolar Dimitrijević, “Tvornica suhomesnate robe grkokatolika Đure Predovića u Gjurjištu kraj Vrbovca u prvoj polovini 20. Stoljeća”, *Cris*, 1 (2015) : 9 – 24. ²⁵ Pavlaković, *Industrija Jugoslavije* : 76. ²⁶ *Almanah grada Zagreba*, Zagreb : Tiskara C. Albrecht (P. Acinger), 1931 : 154, 159; Mladen Obad Šćitaroci (gl. ur.), *Sveučilište u Zagrebu. Arhitektonski fakultet 1919/1920-1999/2000. Osamdeset godina izobrazbe arhitekata u Hrvatskoj*, Zagreb : Arhitektonski fakultet, 2000 : 301, 341. ²⁷ Državni arhiv u Zagrebu, Zbirka građevinske dokumentacije, Tuškanac 4/Krležin Gvozd 6. Vila Wasserthal. Građevinska dozvola. ²⁸ Obitelj Wasserthal posjedovala je uglovnice na adresi Trgu bana J. Jelačića 8/Bakačeva 1, te susjednu parcelu u Bakačevoj 3, na kojoj gradi trokatnicu 1913. Državni arhiv u Zagrebu, Zbirka građevne dokumentacije. ²⁹ O vili detaljno: Ariana Novina, “Vila Wasserthal u Zagrebu – prilog istraživanju opusa arhitekta Rudolfa Lubynskog”, *Peristil*, 49 (2006) : 151-162. ³⁰ Novina, “Vila Wasserthal u Zagrebu – prilog istraživanju opusa arhitekta Rudolfa Lubynskog” : 159. ³¹ Usp. Eduard F. Sekler, *Josef Hoffmann. Das architektonische Werk*, Salzburg – Wien : Residenz Verlag, 1986. ³² Židovski biografski leksikon. Radna verzija. Leksikografski zavod Miroslava Krleže, Zagreb (pristupljeno 14.2.2018.) <http://jadovno.com/imenicni-popis/#.WoXZRTlzaUk> (pristupljeno 16.6.2018.). ³³ Željka Križe, “Diplomatski odnosi Nezavisne Države Hrvatske i Japana”, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 37 (2005) : 321.

greba u svibnju 1945. Miura je svoj portret, djelo slikara Omera Mujadžića, darovao prvim susjedima, obitelji Donner – Martić.³⁴

Sjeverno od vile Wasserthal atelijer Benedik & Baranyai izgradio je vilu obitelji Barmaper. Riječ je o elegantnoj jednokatnici kojoj karakter daje polukružni ulazni trijem s jonskim stupovima. U interijeru su zanimljiva rješenja prostorija za boravak obitelji i društvenu reprezentaciju: *hall* koji zauzima veći dio prizemlja i saloni neuobičajenih oblika. Kvalitetu i način života pokazuje i velika terasa na katu, orijentirana k mirnoj novoj ulici te odvojeni glavni i pomoćni ulazi. Danas su još sačuvani dijelovi originalne opreme vile: intarzirani parketi, drvene oplata zidova *halla* u prizemlju, vitraji. U vrtu vile nalazila se fontana s brončanim kipom *Akt s uzdignutom rukom* autora Hinka Juhna.³⁵

Hugo Barmaper bio je trgovac tekstilom, vlasnik *Zagrebačke tvornice odijela i rublja* i *Trgovačke tvrtke Habitus* na Savskoj cesti, a njegova supruga Klara kći je zagrebačkoga nadrabina dr. Hosee Hermanna Jacobija. Barmaperi u vili nisu stanovali: stambena dozvola dodijeljena im je 3. studenog 1926., a već 7. travnja 1927. vila je za 500 000 dinara prodana američkom konzulu Leslieju Ammertonu Davisu (1876.-1960.).³⁶ Davis je u novijoj svjetskoj povijesti ostao zabilježen kao neposredni svjedok genocida nad Armencima 1915. Naime, godinu dana ranije bio je postavljen za konzula u turskom Harputu.³⁷ Desetke Armenaca Davis je uspio spasiti, pruživši im utočište u zgradi konzulata i nabavljajući im potrebne dokumente za odlazak iz zemlje. Njegova diplomatska izvješća dokumenti su armenskoga stradanja, a dopunjuju ih fotografije koje je konzul sam snimio. Davis je u Zagrebu na dužnosti konzula bio od 1926. do 1929. godine, zatim je diplomatsku karijeru nastavio u Patrasu, Lisabonu i Glasgou.

Sljedeći vlasnici vile na Gvozdu 4/Tuškanca 8 bili su Ruža rođ. pl. Medved i Miroslav Frelić (Frölich; 1889.-1962.), ravnatelj zagrebačke Diskontne banke, o čijem je životu pisao u svojim memoarima njegov nećak Branko Polić. Lako je moguće da je upravo Frelić bio naručitelj (ili kupac) Juhnova kipa za fontanu, s obzirom na činjenicu da je kipar izradio i skulpturu za vrt vile obitelji Freličeve sestre Dane Polić na Gvozdu 15, te portret Freličeva oca Aleksandera, velikog zagrebačkog dobrotvora.³⁸

Dovršetak izgradnje ulice Gvozd

Jugoistočni dio ovog tuškanačkog brijega bio je nekoć dio velikoga brižno uređenoga posjeda – majura baruna Gabrijela Collenbacha (1772.-1840.), čija se stambena palača nalazila u Dometrovoj 3. Strmim puteljkom iza palače spuštalo se u udolinu, u čijem je dijelu bio uređen povrtnjak, i opet se penjalo u Tuškanać. Perivoj je, piše Artur Schneider u *Narodnoj starini*, “bio udešen na engleski način”, a njegovi su dijelovi nosili imena članova Collenbachove obitelji: *Emilien Thal*, *Gabriels Höhe...*³⁹ Poslije Collenbachovih posjed je kratko pripadao grofu Aleksandru Draškoviću, zatim obitelji Popović, a 1857. kao vlasnik je zabilježen ugledni karlovački trgovac i kulturni djelatnik Mijo Krešić.⁴⁰ Njega je naslijedio sin Vladimir (1847.-1924.), zagrebački bankar i gradski zastupnik, sa suprugom Paulinom rođ. Muravić (1856.-1945.). Obitelj Krešić živjela je u vili ponad Sofijinog (danas Dubravkinog) puta, koja je ranije služila kao gospodarska zgrada. Vladimir i Paulina Krešić višekratno su je dograđivali: u Državnom su arhivu sačuvani nacrti dogradnje jedne sobe i izgradnje kolnice iz 1896. (građevinski poduzetnici Šafranek & Wiesner), potom nacrti dogradnje iz 1904. (atelijer Hönigsberg & Deutsch). Konačni izgled romantične historicističke vile građevni je sklop dobio 1905., kad je, uz preuređenje tavana, dograđen i toranj (atelijer Hönigsberg & Deutsch).⁴¹

Paulina Krešić godine je 1920. zatražila i dobila od gradskog poglavarstva dozvolu za parcelaciju dijela zemljišta na Tuškancu, sjeverno i sjeverozapadno od svoje vile, te dozvolu za uređenje prilazne ceste gradilištima. Od predujma koji su dali budućim vlasnicima zemljišta uređena je ulica Gvozd, provedena je kanalizacija i javna rasvjeta. Iz administrativnih spisa doznajemo tko su bili prvi vlasnici novih parcela: Oskar i Blanka Jellinek, Edmund i Klara Moster, Mavro Moster, Mirko i Helena Lederer, Adolf Rein – svi iz Zagreba, te Artur Altmann iz Beča.⁴² Kako su se braća Edmund i Mavro Moster, suvlasnici velike tvornice pisaćeg pribora *Penkala-Moster d.d.*, početkom 1920-ih našli u financijskim poteškoćama,⁴³ svoja su zemljišta na Tuškancu prodali obitelji Polić i *Jugoslavenskoj tekstilnoj tvornici Mautner d.d.* Novi vlasnici parcele Artura Altmanna iz Beča su dr. Rudolf i Anna Grünfeld, a između zemljišta Jellinekovi i Polićevih parcelu je kupila obitelj Adžija.

Prva vila koja je izgrađena na bivšem zemljištu Krešićevih, čak i prije nego su regulirani odnosi gradske općine i novih-starih vlasnika, vila je Oskara i Blanke Jellinek na adresi Gvozd 11

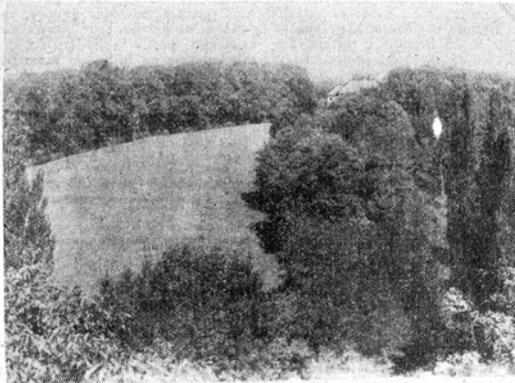
³⁴ Na podacima zahvaljujem gosp. Željku Martiću, unuku Julija Donnera. ³⁵ Davorin Vujčić, *Juhn*, Zagreb: ArTresor, 2009: 85-86. ³⁶ Da u vili nisu ni namjeravali stanovati govori možda i podatak iz tužbe novoga vlasnika koji u kući primjećuje niz loše obavljenih zidarskih radova, a projektanti Benedik i Baranyaji opravdavaju to činjenicom da su Barmaperi sami nabavljali materijal i da su gradnju povjerali drugom poduzetništvu. Državni arhiv u Zagrebu, Zbirka građevinske dokumentacije, Gvozd 4 / Tuškanac 4. ³⁷ <https://aurorapriize.com/en/stories/detail/regular/8637/leslie-davis> (pristupljeno 30.5.2018.). ³⁸ O skulpturama: Vujčić, *Juhn*: 130-132. ³⁹ Artur Schneider, “Perivoji, vrtovi i šetališta u starom Zagrebu”, *Narodna starina*, 20 (1929): 167-169. ⁴⁰ Lelja Dobronić, *Stare numeracije kuća u Zagrebu*, Zagreb: Muzej grada Zagreba, 1959: 142-143. ⁴¹ Državni arhiv u Zagrebu, Zbirka građevne dokumentacije. Dubravkin put 2. ⁴² Sasvim je pogrešan navod Bele Krleža da je Adolf Rein “od grada [je] kupio gotovo čitav ovaj brijeg koji se zove Gvozd. Isparcelirao ga na gradilišta te je za pare koje je od toga dobio sagradio ovu kuću”. Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan. Balade o životu koji teče (1956.-1975.)*, Zagreb: Globus, 1986: 20. Knjiga 1. ⁴³ Židovski biografski leksikon. Radna verzija. Leksikografski zavod Miroslava Krleža, Zagreb (pristupljeno 14.2.2018.)

Zaboravljeni grob na Cmroku

Nije baš ugodno, kad znaš, da te smatraju nekakvim »Jammerpepi-om«, ako se usudiš pogledajući na prošlost, upozoriti, da nije sve, što je novo doba stvorilo niti dobro niti potrebno, da, da u mnogo čemu rad novijega vremena znači veliki nazadak. Takova je bila bit će uvijek mladost: ne hajne ona puna za prigovore starijih, koji po njenom shvaćanju nemaju tu mnogo da kažu, a ni više mnogo da traže, pa je valida i dobro tako. Ne mari ona ni za sve, što je novo doba lijepa i vrijedna stvorilo, ona to uzimlje kao samo po sebi razumljivo, ta njoj manjka mirilo, jer prošlo je za nju tek dosadno prošlo, a svaki, koji se usudi ma samo ogledati u prošlost, taj je za nju posve nesavremen, da, posve suvišan čovjek. Pa?! Možda imade i u tom dosta pravo: ona si neda nikakvim refleksijama pokvariti veselje nad sadašnnošću, što je bilo, bilo je; svako doba čini svijet za sebe, koji stoji u posve neprijateljskom stavu protiv svega, što je minulo. Samo je sadašnjost za mladost realitet, zbilja a sve je drugo romantika, koja nema prava na opstanak. Dok i sadašnja mladost ne svrne jednom oči unatrag, dok se i ona hoće nečeg vratiti k »romantici«, k onom irealnom ili iracionalnom, što se konačno ipak pokazuje kao jedino realno...

U ovo par riječi nema ama baš nikakve zamjerke, dapače, mi stariji povlađujemo mladeži, nama se svima bez razlike priviđa, unatoč očevitoga napretka u svim granama života, da je našoj mladeži život daleko teži, da joj mladost ne podaje ni onoliko, koliko je nama bilo usudjeno, a pred daljim pogledima u život, radije ćemo skrenuti očima. Nu dok je mladost dan divan dar onih naučara, koje i najcrnije oblake života čine svjetlijsima, da i siatinima, nitko nema prava, da joj taj dar oduzme, da joj pokaže istinu života, jer istina je života u starčevim očima ipak drukčija, no što se u očima mladosti održava.

Pa tako će mladost jedva vjerovati, da nema, više našega Tuškanca, da, Tuškanca uopće više nema. Istina, stoji tu još nekoj stolišnji hrastovi kao i u doba naše mladosti, liepi putovi vode na sve strane da i nekoliko se imena održalo do dana današnjega, koji je upravo despotički uklonio i prastare nazive, a dodao stisnat novih, ali sve to skupa nije više onaj pravi naš Tuškanac, to je tek nekakova kulisa nekadašnjeg Tuškanca, koji je izgubio pomalo sav svoj osobni karakter, pa se i ne čudimo, da broj drveća noćinje naglo stariji, da, da je cijeli Tuškanac postao nekako neveseo, uvenuo. I doista: nema mu spasa.

TAKOZVANA KREŠIČEVA LIVADA U TUSKANCU u godini 1923. Šume i livada čine jednu jedinstvenu cjelinu.

DANASNJI »GVOZD« U TUSKANCU, nekada takozvana Krešičeva livada, danas gradska ulica, kojom je uništen sav sklad toga dijela Tuškanca.

GROF KARLA KLINGGRAFA NA CMROKU (glavni saradnik Haulikov pri stvaranju »Gospodar. društva« † 1856.)

Ilika poljana, livada nad Zelengajem (zastupnik Ilija Gusića predlagao je nekad, da se mjesto Zelengaja uzme ime »Perkovčev Gaj«, ali onda nije uspio). A na zemljištu pred tom poljanom bila je »Svabica«; zemljište je od nadarbine sv. Križa grad prekupio, pa je 1895. uzgajalo »Svabice«, gdje su generacije dobivale za okretaj mlijeka i kave. Već su onda pokušali neki, da Tuškanac razore svojim gradnjama, pa je gradsko zastupstvo zaključilo u sjednici od 28. XII. 1882. da se u Dometu Tuškanca i Solinom putu svaka gradnja zabranjuje. I kasnije je grad poduzeo nešto, da se Zagrepčanima sačuva barem nekadašnji Cmrok, pa je u devedesetim godinama otkupio veliki kompleks od vlastnika Jekčina. A onu poljanu, na sjeveru listonoše pretvorio je grad u park, na sadišvi ondje nešto crnogorice — koja

Tekst Gjüre Szaba o izgradnji Gvozda, objavljen u *Jutarnjem listu* 24. 12. 1931.

Zagreb (Croatie) Tuškanac
Vila Krešić

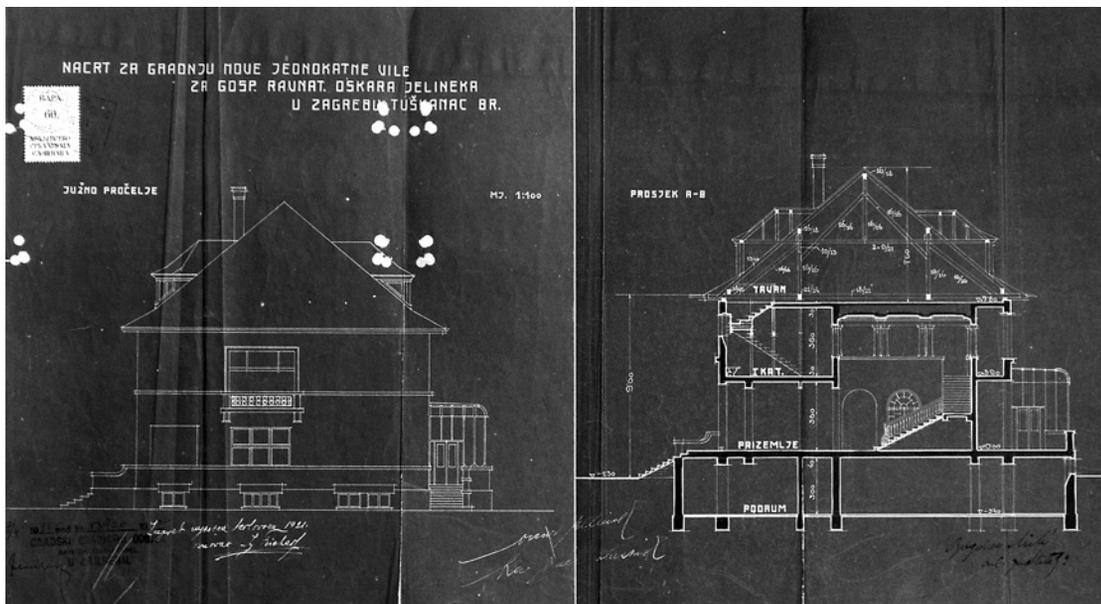
Šafranek & Wiesner,
Hönigsberg & Deutsch,
vila Krešić, Dubravkin put
1, 1896.; 1904.-1905.,
razglednica oko 1910.,
Zbirka razglednica
Muzeja za umjetnost i
obrtn, Zagreb

Pogled na Krešičevu livadu iz Demetrove 5, fotografija Late Mihalovicha iz 1920., arhiva pok. Jelisavete Antić, Zagreb-London

Pogled na vile na Krešičevoj livadi iz Demetrove 5, fotografija Late Mihalovicha iz 1928., arhiva pok. Jelisavete Antić, Zagreb-London

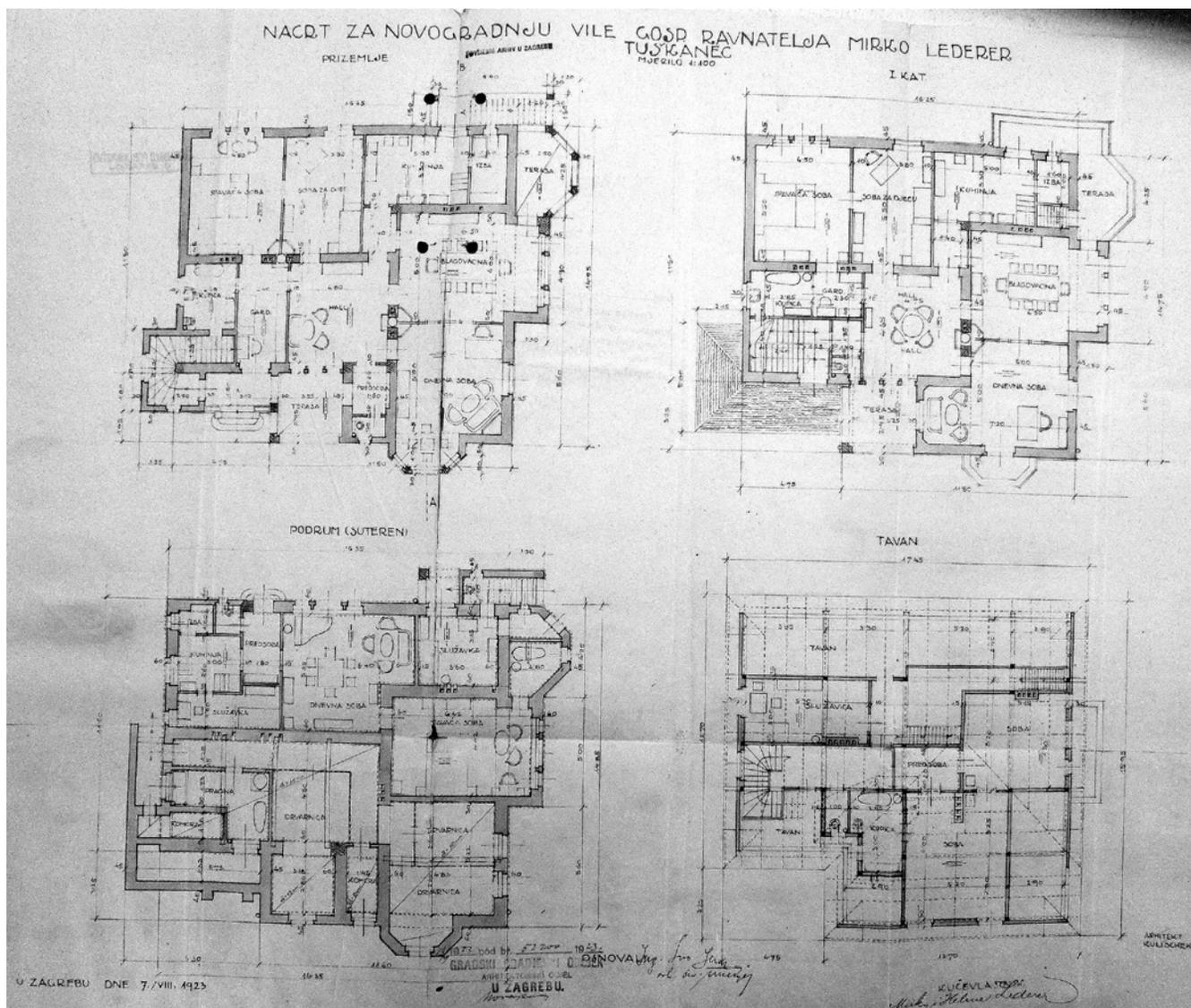
Ignjat Fischer, vila Jelinek, Gvozd 11, 1921.-1924., nacrti pročelja i presjeka, Državni arhiv u Zagrebu, Zbirka građevne dokumentacije

Ignjat Fischer, vila Jelinek, Gvozd 11, 1921.-1924., današnji izgled (snimio Srećko Budek)

Ivo Senk i Ivo Kulischek,
vila Lederer, Gvozd 17,
1923.-1924., današnji
izgled (snimio Srećko
Budek)

Ivo Senk i Ivo Kulischek, vila Lederer, Gvozd 17, 1923.-1924., tlocrti, Državni arhiv u Zagrebu, Zbirka građevne dokumentacije

(ranije Tuškanac 6f).⁴⁴ Jellinek (1887.-1941.) je bio poslovan čovjek, ravnatelj poduzeća za trgovinu željezom *Sidro d.d.*, utemeljitelj i član uprave i danas aktivne *Kranjske tvornice željezne, bravarske i kovinske robe Titan d.d.* te član upravnoga odbora Zagrebačkoga zbora (Velesajma). Njegovu je vilu projektirao 1921. arhitekt Ignjat Fischer, a radove je izvelo poduzeće *Konstrukter d.d.*, kojim je ravnao Jellinekov susjed na Tuškancu ing. Raimund Fantoni. Vila Jellinek je, uz vilu Wasserthal, jedna od najluksuznijih vila u ulici. I tu je na raspolaganju četveročlanoj obitelji bilo preko 500 m², a prostorna su rješenja usmjerena maksimalnom komforu: prostorije za boravak obitelji i društvena okupljanja orijentirane su istočno, prema šumi, dok su servisne prostorije orijentirane prema ulici. Na katu su spavaće sobe, a umjesto uobičajene jedne kupaonice, ovdje su projektirane dvije: posebno za djecu i posebno za roditelje. Obje stambene etaže raspoređene su oko središnjega dvoetažnoga *halla*, a zamišljeno je bilo da se na njega nastavlja zimski vrt, koji naposljetku nije izveden. Raskoš interijera skrivena je sasvim jednostavnom vanjštinom: masivna položena prizma vile ima teški četverostrešni krov, profilirane okvire prozora i vijence, te adirane volumene ulazne nadstrešnice/balkona i bočnoga, sporednoga ulaza.

Slijedeća izgrađena vila bila je za investitore koji su u ulici već gradili – za Mirka i Helenu Lederer. Novu vilu na broju 17 projektirao je i gradilo 1923.-1924. poduzeće *Ing. Ivo Senk i drug.*, a nacrtima je potpisan i arhitekt Ivo Kulischek. Za razliku od većine vila u ulici Gvozd, planiranih izvorno za stanovanje jedne obitelji, vila Lederer odmah je zamišljena sa čak četiri stambene jedinice, raspoređene na četiri etaže, sa zasebnim ulazima. Stanovi u suterenu i na tavanu znatno su, naravno, manji od onih u prizemlju i na katu, no da su i oni bili namijenjeni boljestojećim najmprimcima govori činjenica da je uz svaki od njih bio predviđen prostor (garsonijera) za služavku. Kako je u ovoj vili stanovanje predviđeno na “samo” jednoj etaži, sve su prostorije – privatne i “društvene” organizirane oko središnjega *halla*, na način tipičan za stanovanje u višestambenim zgradama Donjega grada. Za temu stanovanja u međuratnom Zagrebu osobito su zanimljivi tlocrti stanova u vili Lederer, jer je u njima ucrtan i raspored namještaja. Vila Lederer i svojim se eksterijerom razlikuje od ostalih kuća na Gvozdu 1920-ih, njezin osnovni volumen i oplošje dopunjava neuobičajeno mnoštvo detalja: rizaliti i erkeri različitih visina, različiti oblici i dimenzije prozorskih otvora, terasa, lomljeni rubovi krovšta.

Mirko Lederer, ravnatelj Eskomptne banke, zastupnik Pučke banke i član ravnateljstva *Prve osječke tvornice za preradbu drva*, živio je s obitelji u jednom od stanova u ovoj vili. Kao stana-re iste kuće Branko Polić navodi obitelj Ungar: Irenu Ungar zatekao je bio, zajedno s Nadom Jellinek, u centralnoj ljekarni partizanske bolnice.⁴⁵ Mirko i Helena Lederer uhićeni su 1942. i depor-

tirani u logor Jasenovac, gdje su ubijeni. Njihov sin Željko (Josef Lador – Lederer; 1909.-1987.), pravnik i ekonomist, aktivni cionist, preživio je njemačke logore, a u Izrael je emigrirao 1949.⁴⁶

Tijekom 1926. godine počela je paralelna izgradnja nekoliko vila: na broju 15 grade Artur i Dana Polić, na broju 19 *Jugoslavenska tekstilna tvornica Mautner d.d.*, a na broju 21 dr. Rudolf i Anna Grünfeld. O gradnji i uređenju vile Polić znamo mnogo, zahvaljujući memoarima Branka Polića.⁴⁷ Njegovi su roditelji “željeli živjeti udobno”, no, s obzirom da je Artur Polić (1890.-1960.) bio su-ravnatelj zagrebačke Diskontne banka, morali su voditi računa i o “dojmu određenog životnog standarda”. Stoga su za mjesto stanovanja odabrali novu tuškanačku ulicu. Dana Polić (kasnije Lunzer; 1895.-1975.) osobno je “nadgledala nacrt” što su ih izradili poznati zagrebački graditelji braća Carnelutti, a gradnju je, kao i na susjednoj parceli, izveo ing. Ivo Senk. Osobita je pažnja posvećena i uređenju vrta, nekoliko godina kasnije uređen je i bazen te izgrađena garaža. Premda znatno manja od ostalih u ulici, vila Polić izdvaja se svojim skladnim proporcijama i diskretnim akcentima fasade. Unutrašnjost je riješena vrlo funkcionalno: Branko Polić spominje ugrađeni namještaj (dio kojega je tijekom ratnih godina ipak odnesen), a odvojeni ulazi – glavni i servisni, omogućili su jednostavnu “podjelu” kuće za dvije obitelji poslije Drugog svjetskog rata.⁴⁸ Tijekom samog rata vilu je bio zauzeo Gestapo, a od 1943. u njoj je živjela obitelj Konrada von Schuberta, savjetnika njemačke ambasade u Zagrebu. Neposredno poslije završetka rata u vili je kratko bila Inženjerska četa Prve jugoslavenske armije, poslije čijega su odlaska ponovno uselili Polići.⁴⁹

Novogradnja *Uprave Jugoslavenske tekstilne tvornice Mautner d.d.* izvorno je zamišljena pomalo bizarno, u oblicima neoromanike, potpuno obložena kamenom različite obrade i s krovom pokrivenim kupom-kanalicom. U realizaciji je ipak ova pseudo-mediteranska vila u tuškanačkoj šumi ostala bez kamene obloge, ali su izvedene bifora i trifora na središnjoj osi i prozori s lučnim završetkom na katu, dok nadstrešnicu glavnoga ulaza nose klasični dorski stupovi. Krovšte ima duboku mediteransku strehu. Prostorno, vila je zamišljena kao luksuzni dom jedne obitelji s poslugom, a interijer je projektiran slično kao i u susjednim vilama, sa središnjim *hallom*, prostranom blagovaonicom koja izlazi na terasu i povezana je sa salonima, sa spavaćim sobama na katu. I ova vila ima dva ulaza, glavni i servisni sa sjeverne strane, a zanimljivo je da je iza garaže projektiran i kokošinjac. Nacrti vile nose potpis ing. Vladimira Balleya. Za ekonomsku je povijest zanimljiv podatak da je koncern *Jugoslavenska tekstilna tvornica Mautner d.d.* bio utemeljen samo tri godine prije početka gradnje ove reprezentativne kuće na prestižnoj lokaciji, no očito je, uz pratnju čehoslovačke Živnostenske banke, poslovao vrlo uspješno.⁵⁰ Na ovu je adresi ubrzo doselio ljekarnik Josip pl. Sal-

⁴⁴ Marina Bagarić, *Arhitekt Ignjat Fischer*, Zagreb: Meandarmedia – Muzej za umjetnost i obrt, 2011: 334-335. ⁴⁵ Polić, *Imao sam sreće*: 225. ⁴⁶ Židovski biografski leksikon. Radna verzija. Leksikografski zavod Miroslava Krleža, Zagreb (pristupljeno 14.2.2018.) ⁴⁷ Polić, *Vjetrenjasta klepsidra*: 21-22, 53-55. ⁴⁸ Od 1945. do 1955. s obitelji Polić – Lunzer u vili je živjela i obitelj prof. Grge Gamulina. Polić, *Imao sam sreće*: 341. ⁴⁹ Polić, *Imao sam sreće*: 335. ⁵⁰ Mira Kolar Dimitrijević, “Strani kapital i Banovina Hrvatska, 1939.-1941.”, *Povijesni prilozi*, 9 (1990): 179.

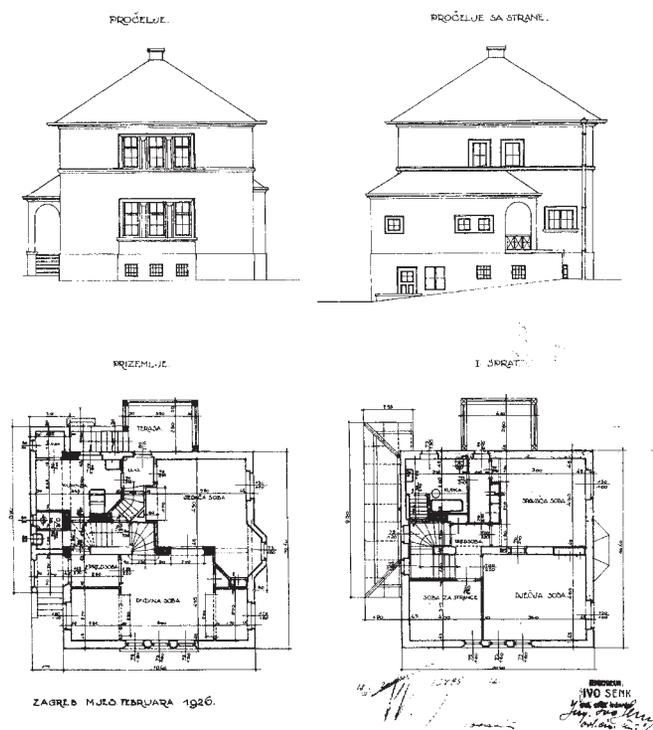

Obitelji Freljić i Polić, fotografija iz 1928., privatna zbirka, Zagreb. Stoje Dana Polić i Miroslav Freljić, sjede (s lijeva na desno): Željko Freljić, Artur Polić, Ernestina, Ruža i Aleksander Freljić. Ispred njih stoje djeca Sonja Freljić i Branko Polić.

Amadeo Carnelutti (*Braća Carnelutti*), vila Polić, Gvozd 15, 1926.-1927., današnji izgled južnoga pročelja (snimio Srećko Budek)

OŠNOVA NOVOGRADNJI JEDNOKATNE VILE ZA G.G. ARTHURA I DANU POLIĆ

Amadeo Carnelutti (*Braća Carnelutti*), vila Polić, Gvozd 15, 1926.-1927., nacrti pročelja, tlocrti, Državni arhiv u Zagrebu, Zbirka građevne dokumentacije

Branko Polić (1924.-2014.), fotografija, privatna zbirka, Zagreb

lopek (1891.-1945.), tada već vlasnik poznate ljekarne Brodjočin na Zrinjercu. Godine 1945. nova je vlast obitelji Sallopek konfiscirala ovu vilu sa svim inventarom, kao i druge nekretnine, uključujući ljekarnu. Proglašen “neprijateljskim suradnikom”, Josip Sallopek je strijeljan, a supruga Marija i kći Beata odvedene su u radni logor.⁵¹

Vila na broju 21 za odvjetnika dr. Rudolfa Grünfelda (1878.-1962.) i njegovu suprugu Annu rođ. Miskolczy (1885.-1964.)⁵² jedina je na nacrtima označena kao “ljetnikovac”, dakle mjesto povremenog rezidiranja. I sama vila svojom vanjštinom i prostornim rješenjima sugerira manje formalan, ležerniji oblik boravka: glavna je spavaća soba smještena u prizemlju, nedaleko od kuhinje, a uz četiri sobe na mansardi nije predviđena kupaonica. Na fasadnom su plaštu kombinirani rustični kamen u zoni podruma, žbuka i opeke u zoni prizemlja i mansarde. Vila je izgrađena prema zamislama arhitektonskoga biroa Freudenreich & Deutsch, a gradnju je vodio ing. Otto Prister. Sasvim slične vile u isto vrijeme Aleksandar Freudenreich i Pavao Deutsch projektirali su i u Bosanskoj ulici, koja se također intenzivno izgrađivala, no bila je ipak manje elitna adresa od Tuškanca.

Treba zabilježiti da je isti arhitektonski biro 1928. za dr. Rudolfa Grünfelda projektirao i najamnu zgradu u Gundulićevoj 38, dok je Otto Prister (i poduzeće *Kremen*) u isto vrijeme s izgradnjom vile na Gvozdu za dr. Grünfelda gradio četverokatnicu na uglu Radišine (Kneza Mislava 16) i Domagojeve ulice.⁵³ Prema podacima iz obrasca za prijavu židovske imovine Ministarstvu narodnoga gospodarstva NDH, dr. Rudolf Grünfeld posjedovao je i zgradu na uglu Reljkovićeve ulice i Keglevićeva trga (Trg dr. Franje Tuđmana).⁵⁴ Donjogradske zgrade služile su za najam, a obitelj Grünfeld živjela je na Gvozdu. Vilu su, sa svim pokretninama u njoj, 1941. morali napustiti, a od stradanja su spašeni zahvaljujući sinu Juliju, liječniku. On se priključio grupi židovskih liječnika koji su bili upućeni u Bosnu i Hercegovinu suzbijati endemski sifilis, a sa sobom je poveo i svoje roditelje. Prema nekim izvorima, tijekom Drugog svjetskog rata u vili je stanovao zagrebački gradonačelnik Ivan Werner. Dr. Julije Grünfeld ostao je i poslije 1945. živjeti u Bosni.⁵⁵

Istodobno s novogradnjama na lijevoj strani ulice, na desnoj su strani, na adresi Tuškanac 2-4/Gvozd 8 prvu vilu Lederer dograđivali njezini novi vlasnici Antonija rođ. pl. Radočaj (1877.-1966.) i Julio (1880.-1941.) Donner, ravnatelj tvornice boja i lakova *Moster d.d.* (današnji *Chromos*). Prvu adaptaciju vile tijekom

1925.-1926. izvelo je *Gradevno poduzetništvo Srećko Florschütz i braća Hintermeier*, a 1936. prigradnju s južne strane vile izvelo je poduzeće ing. Miroslava Helebranta, supruga Donnerove kćeri Marcele. Ovim je dogradnjama, osobito kasnijom, vila secesijske epohe dobila moderniji izgled, postala je sličnija suvremenim vilama u ulici. Julio Donner umro je u travnju 1941., ubrzo nakon prvoga upada gestapovaca u njegov dom. Ipak, njegova obitelj ostaje u vili i tijekom Drugog svjetskog rata, zahvaljujući intervenciji Slavka Kvaternika, kojem je u Prvom svjetskom ratu Donner bio suborac.⁵⁶ Vilu su nasljednici Julija Donnera prodali 1978. Drugi je vlasnik vilu u ruševnom stanju prodao 2000-ih, a novi su vlasnici uklonili njezine ostatke i prema projektu arhitekta Saše Randića izgradili 2009.-2012. novu vilu, koja je i dimenzijama i bojom fasade pomno uklopljena u zatečeni okoliš.

Tijekom 1927. izgrađena je i parcela na broju 13, između vila Jellinek i Polić. Za odvjetnika dr. Antu i Terezu Adžija *Gradevno poduzeće braća Carnelutti* projektiralo je vilu donekle sličnu susjednoj vili Polić. I vila Adžija ne izdvaja se svojim dimenzijama: druga je stambena etaža uređena u mansardi, a sam volumen nema masivnu kompaktnost tipičnu za velike vile u ovoj ulici, nego je razveden erkerima, terasama, oblikom krovišta i mansardnim prozorima.

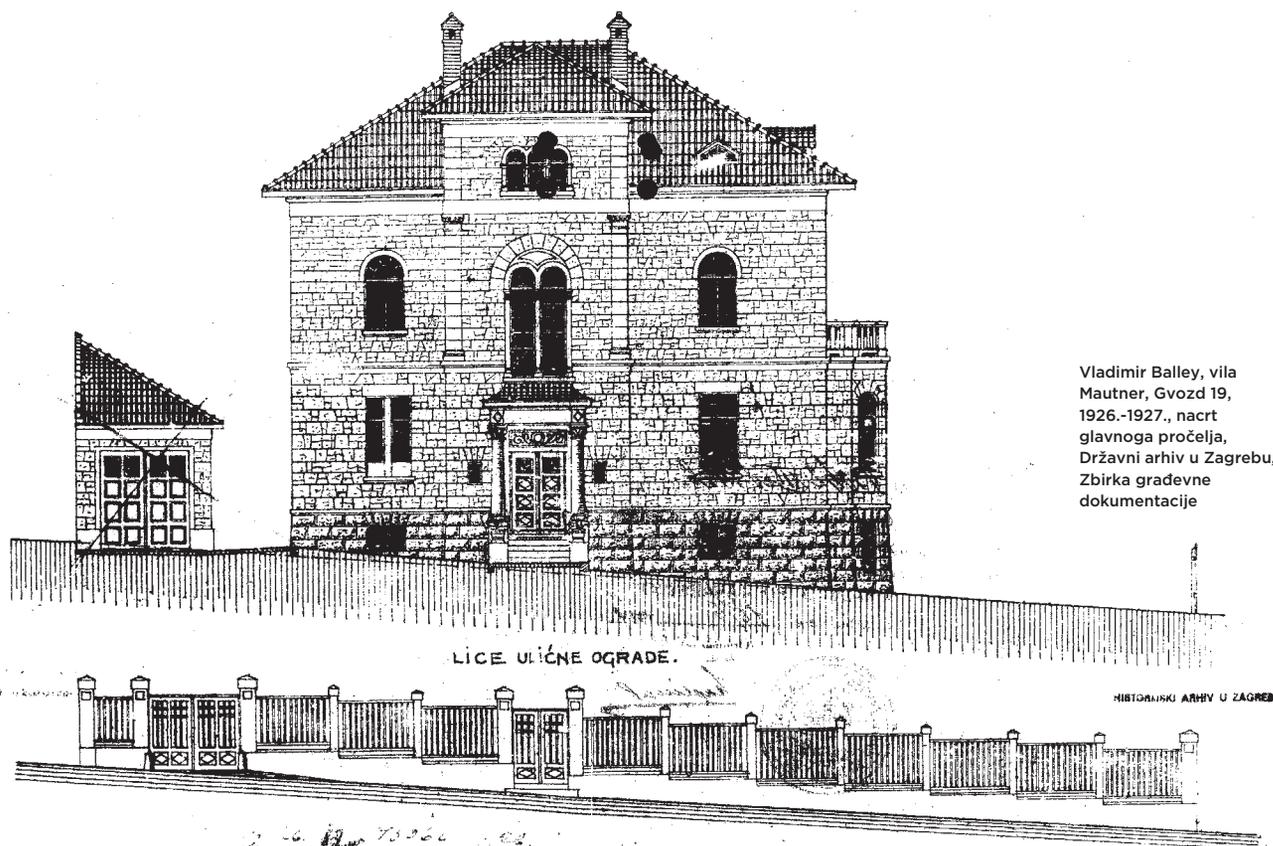
Vila Rein

Posljednja je u ulici Gvozd izgrađena vila čiji su vlasnici Jelisava i Adolf Rein za gradnju bili kupili od Pauline Krešić dvije najjužnije parcele: na samom vrhu ovoga tuškanačkoga brijega izgrađena je kuća, a na padini je perivoj. Prostrani posjed uređen je s mnogo pažnje i s namjerom da svojim stanarima pruži iznimno ugodan život. Na samom kraju slijepe ulice Gvozd, uz ulaz na posjed Reinovih, izgrađena je garaža za dva automobila. Strmina terena svladana je tako da garažu (cijeli njezin volumen) podupiru s donje, južne strane snažni armirano-betonski stupovi, spojeni lukovima, čime je istodobno formiran natkriveni prostor u vrtu.⁵⁷ Do ulaza u vilu spušta se stubištem do prve terase, a potom opet širim stubama do prostrane donje terase – platoa popločanoga umjetnim kamenom, ograđenoga i obrubljenoga zelenilom te ukrašenoga na jednoj strani okruglim vodoskokom. S platoa se južno još jednim potezom širokoga stubišta spušta u perivoj koji cijelom širinom presijeca cik-cak postavljena šetnica. Uz šetnicu s istočne strane, na niskom podestu nalazio se drveni paviljon, a u sjeveroistočnom uglu posjeda, iza kuće iz-

51 Stella Fatović-Ferenčić, Jasenka Ferber-Bogdan, “Tragom slike Nikole Šubića Zrinskog: kronologija kraljevske dvorske ljekarne K Zrinjskomu”, *Medicus*, 12 (2003) : 147-148.; Polić, *Imao sam sreće* : 339. 52 Anna Grünfeld rođ. Miskolczy kći je osječkoga trgovca i industrijalca Julija Miskolczyja i sestra književnice Vilme Vukelić. <https://www.geni.com/people/Julius-Miskolczy/6000000046293783843> (pristupljeno 15.2.2018.) 53 Državni arhiv u Zagrebu, Zbirka građevne dokumentacije. 54 Židovski biografski leksikon. Radna verzija. Leksikografski zavod Miroslava Krlež, Zagreb (pristupljeno 14.2.2018.) 55 Ivan Lovrenović, Doktor Grünfeld, <http://ivanlovrenovic.com/2014/05/doktor-grunfeld-2/> (pristupljeno 10.6.2018.) U izvorima koje citira I. Lovrenović djevojačko prezime majke dr. Julija Grünfelda (Miskolczy) pogrešno je navedeno kao mađarski toponim – mjesto Julijeva rođenja. Dr. Julije Grünfeld rođen je u Zagrebu 1912., a zagrebački je Medicinski fakultet završio u školskoj godini 1938/39. 56 Na podacima zahvaljujem gosp. Željku Martiću, unuku Julija Donnera. 57 Garažu je projektirao u rujnu 1928. ing. arh. Đuro Kastl, a radove je izvelo *Gradevno poduzeće ing. Špiller i Šurina*. Isti su inženjeri projektirali i izveli prokapnike i složeni sustav željezobetonskih pilota koji osiguravaju skliski teren. Državni arhiv u Zagrebu, Zbirka građevne dokumentacije. Krležin Gvozd 23.

Vladimir Balley, vila Mautner – Sallopek, Gvozd 19, 1926.-1927., današnji izgled (snimio Srećko Budek)

Vladimir Balley, vila Mautner, Gvozd 19, 1926.-1927., nacrt glavnoga pročelja, Državni arhiv u Zagrebu, Zbirka građevne dokumentacije

LICE ULIČNE OGRADE.

HISTORIJSKI ARHIV U ZAGREBU

M. = 1:100.

ZAGREB, 21/1926.

OVLAŠT. CIV. ARHITEKT:

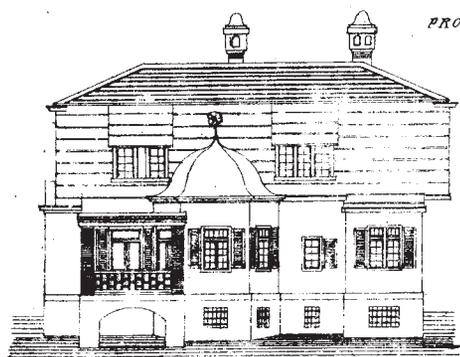
ING. V. BALLEY
 GVOZD 19, ZAGREB
 DR. V. BALLEY

V. Balley

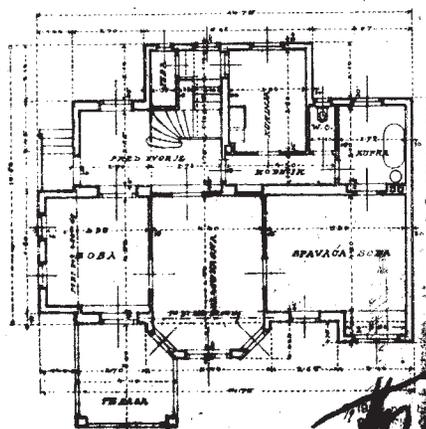
Arhitektsko inženjersko tvornica
 MAUTNER d. d.

Mautner

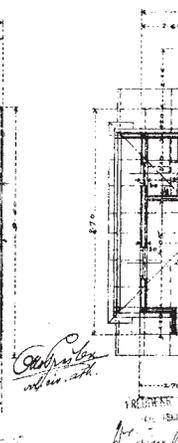
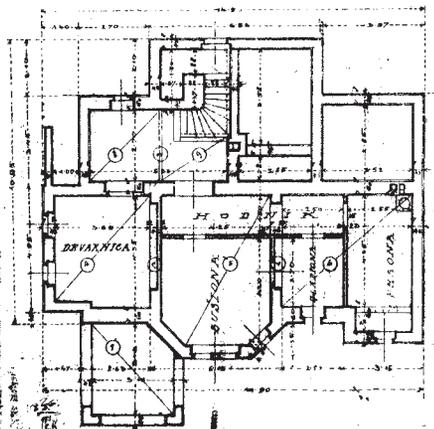
NOVOGRADNJA LIJETNIKOVCA GOSP. D^r. RUDOLFA GRÜNFELDA I SUPRUGE U ZAGREBU, NA TOŠMANOVU.

PRIZEMLJE

PODKUM

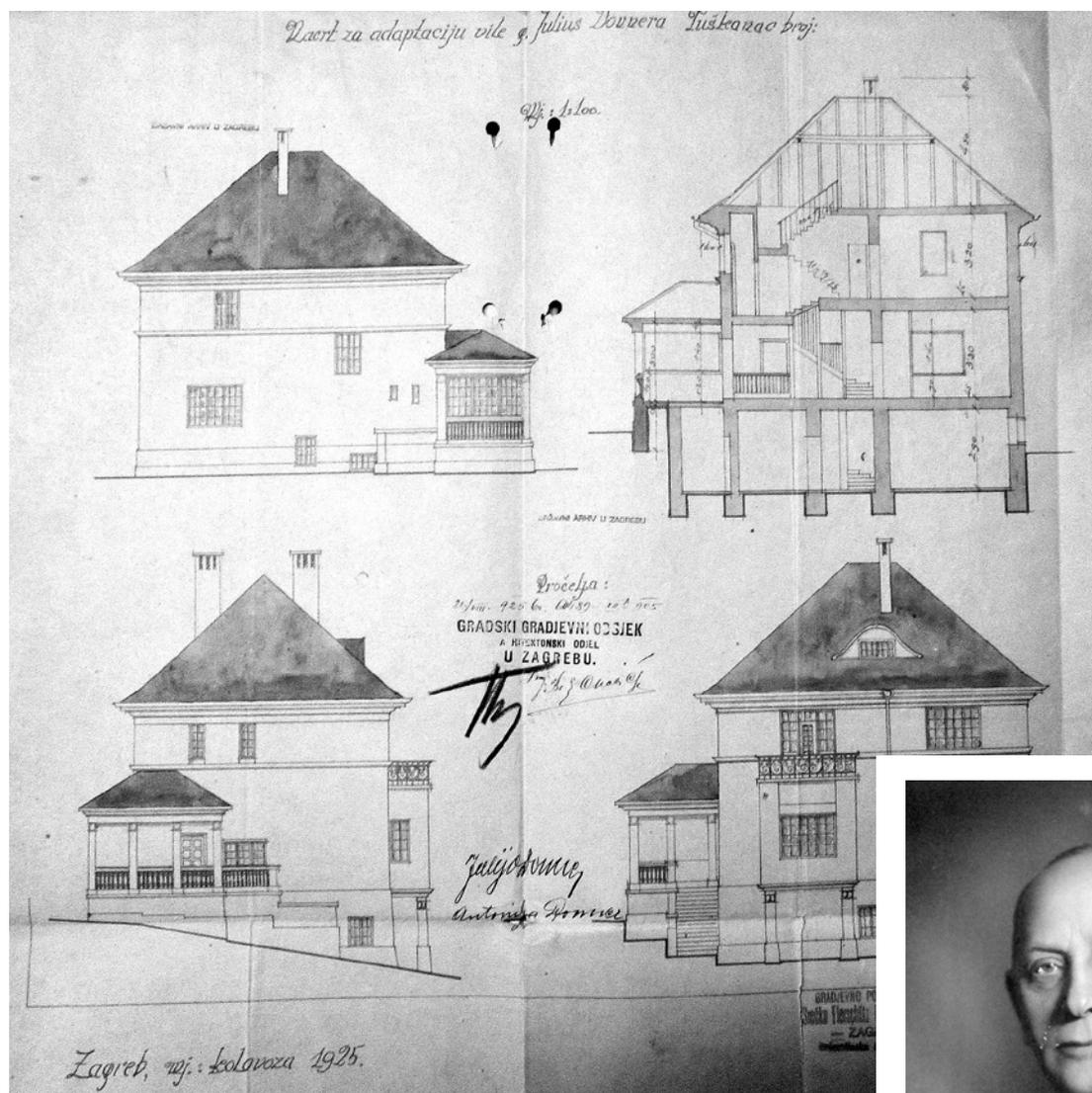

Aleksandar Freudenreich i Pavao Deutsch, vila Grünfeld, Gvozd 21, 1926.-1927., izgled 2007. godine i današnji izgled (snimio Srećko Budek)

Aleksandar
Freudenreich i Pavao
Deutsch, vila Grünfeld,
Gvozd 21, 1926.-1927.,
nacrti pročelja, tlocrti,
Državni arhiv u Zagrebu,
Zbirka građevne
dokumentacije

Vila Donner, fotografije iz kasnih 1930-ih, privatna zbirka, Zagreb

Građevno poduzetništvo Srećko Florschütz i braća Hintermeier, vila Lederer - Donner, Gvozd 8 - Tuškanac 2-4, adaptacija 1925.-1926., Državni arhiv u Zagrebu, Zbirka građevne dokumentacije

Julio Donner (1880.-1941.), fotografija, privatna zbirka, Zagreb

građen je bazen. Bujna vegetacija uz južni rub posjeda ostatak je negdašnjeg Collenbachova “engleskog perivoja”, a novi su ga vlasnici brižno njegovali i opisivali kao “naš park, naš ponos, a možemo bez povrede čednosti istaći, ures našega grada”. Ulaz u perivoj vile Rein bio je još moguć bočno s Tuškanca i južno sa Sofijinog (danas Dubravkinog) puta. Samu je vilu projektirao početkom 1928. Rudolf Lubynski, a stambena je dozvola izdana 27. travnja 1929. godine. Dimenzijama slična vili Wasserthal, vila je Reinovih bila predviđena za stanovanje dviju obitelji: u zoni visokog prizemlja projektiran je jedan stan, a na katu iznad drugi. U niskom prizemlju/suterenu nalazi se, uz servisne i zajedničke prostorije, stan pazikuće s odvojenim ulazom s istočne strane. Sudeći prema biografijama članova obitelji, oba su stana, premda sasvim odvojena, bila namijenjena obitelji Rein, te je stoga razlika među njima neznatna: stan u visokom prizemlju ima veći južni balkon, što u stanu na katu kompenzira lođa na zapadnoj strani. Oba stana organizirana su u odnosu na servisni hodnik (na nacrtima: *degagement*): sjeverno od njega su kuhinja, izba i soba dvorkinje, južno su međusobno povezane sobe. Na jednom je kraju ovoga hodnika, uz ulaz, *hall*, a na drugom prostrana kupaoonica, u koju se ulazi i iz pokrajnje sobe. Tako je tijekom kretanja kroz stan iznimno funkcionalan: *hall* kao mjesto dočekivanja gostiju i okupljanja povezan je s manjim salonom, a iz njega se ulazi u najveću prostoriju u stanu – blagovaonicu. Kao i u svim vilama na Gvozdu i iz ove se blagovaonice izlazi na zrak – na balkon. Pokrajnje sobe mogu se od “društvenih” prostorija sasvim izolirati, a izdvojen je i dio stana u kojem se kreće posluha. Oprema stanova bila je osobito kvalitetna i luksuzna: zidovi *halla* imaju drvene oplata i moderne keramičke kaminske maske rađene očito posebno za ovu vilu, a u prvom malom salonu u zid su ugrađene vitrine. U svim su sobama intarzirani parketi, stropovi su ukrašeni decentnim štukaturama, na zidovima su svilene tapete. Iz inventara koji su sastavljeni 1947. i poslije smrti Jelisave Rein 1975., kao i sa sačuvanih fotografija interijera otkrivamo da su stanovi Reinovih bili opremljeni antiknim namještajem, na zidovima su visjela platna prvaka hrvatskoga modernoga slikarstva (Vlaho Bukovac, Robert Auer, Ferdo Kovačević) kao i djela starih majstora.⁵⁸ Na fotografijama se razabiru kristalni i *murano* lusteri, te orijentalni tepisi. Prostor su ukrašavali i skupocjeni predmeti od srebra, bronce, porculana, oniksa (različite figure, svijećnjaci, ure, kutije, vaze).

Eksterijer vile Rein potvrđuje odanost arhitekta Lubynskog klasicističkom prosedeu. Masivna položena prizma promišljeno je proporcionirana i ritmizirana prozorskim otvorima, lukovima južne terase, smještajem balkona na središnju os južnoga pročelja, fino profiliranim razdjelnim i završnim vijencem, kontinuiranom atikom. Simetričnom, mirnom južnom pročelju kontrastno je oblikovanje zapadnoga, ulaznoga pročelja sa sasvim

različitim oblicima i dimenzijama prozora. Kiparskih je kvaliteta dionica glavnoga ulaza na središnjoj osi: pod velikim lučnim otvorom, uokvirenim profiliranim umjetnim kamenom, duboko je uvučen prostrani ulazni predprostor. S njim korespondira polukružni zapadni završetak prve terase u tjemenu kojega je postavljen kip Hebe (Juvente), antičke božice vječne mladosti (prema mramornom originalu Aristidea Fontane iz 1870-80.).⁵⁹

Pišući o Krleži različiti su autori često spominjali obitelj Rein kao piščeve stanodavce. No informacije o Reinovima i njihovoj obiteljskoj povijesti obično su potjecale iz nesigurnih usmenih izvora, pa su stoga nerijetko netočne ili neprecizne. Na temelju arhivskih izvora (matične knjige, trgovački registri) i međuratnih almanaha posvećenih trgovini i gospodarstvu, te uz pomoć periodike i dokumenata iz obiteljske arhive pokušat ćemo pouzdano rekonstruirati život i živote Reinovih.

Adolf Rein rođen je u Somboru 1877. godine, a s Mađaricom Jelisavom, rođenom 1881., oženio se u Budimpešti u siječnju 1903. U studenom iste godine u Zagrebu im se rodio sin Andro (Andrija). Kao zanimanje oca upisano je tada u Matičnu knjigu rođenih “knjigovođa”, a kao adresa stanovanja roditelja upisana je Ilica 53: to je jedan od tri kućna broja koja je zapremala elegantna dvokatnica što ju je za svoju obitelj, ali i za najam, izgradio arhitekt Leo Hönigsberg.⁶⁰ Adolfu i Jelisavi Rein rodila se 1905. kći Zlata-Beba, a 1910. sin Paul koji je tragično preminuo 1922. U trgovačkim registrima pratimo poslove Adolfa Reina:⁶¹ 19.8.1918. upisana je tvrtka “A. Rein, agenturni i komisioni posao, te bankovni i mjenični posao”, koju “vlasnik sam zastupa u potpunosti”. Godine 1923., kad kupuje parcele na Gvozdu, Rein je tituliran kao ravnatelj *Međunarodne banke d.d.* u Zagrebu, a 1925. registrirao je *Bankovno komanditno društvo A. Rein i drug.* Dvije godine kasnije, u Godišnjaku *Morgenblatta* reklamira se njegova banka i kao *Glavna kolektura državne razredne lutrije*, poslovnice ima u Gajevoj 8 i na Preradovićevu trgu 5, a sjedište na Trgu kralja Tomislava 15. Od 1927. do 1929. sa sinom Andrijom vodi zastupstvo tvrtke *The Studebaker Corporation of America*, odnosno Studebaker-Erskine automobila. Obitelj Rein posjedovala je i kuću u Erdödyjevoj ulici 1 (Hrvojeva 2) u Zagrebu i na toj ćemo adresi naći Jelisavu Rein u telefonskom imeniku iz 1942. godine.

Život Adolfa Reina tragično je završio: u trenu kad su po nje ga u travnju 1941. došli gestapovci, izvršio je samoubojstvo. Do gađaj je opisao Branko Polić, svjedok iz susjedstva: “Još istog popodneva na Gvozd je zakročila Smrt. Gestapovci su došli po Adolfa Reina, vlasnika klasne lutrije i suvlasnika ugledne banke Rein i drug. Prema pričanju njegove udovice Jelisave, koja ga je nadživjela tridesetak godina, gestapovci nahrupiše u njihov stan, u prizemlju zgrade Gvozd 23, s nalogom za uhićenje njena supru-

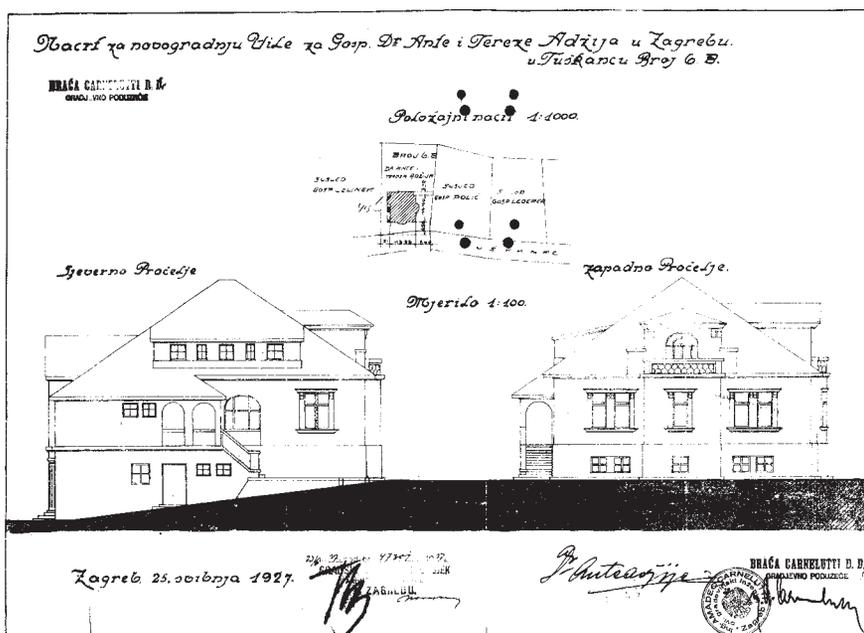
⁵⁸ Veljko Mihalić, “Privatne zbirke darovane gradu Zagrebu i njihova uloga u kulturnom razvoju grada”, *Muzeologija*, 45 (2008) : 85. Fotografije stana i njegov djelomični inventar nalaze se u obiteljskoj arhivi Rein-Lenski. ⁵⁹ U vrtu se nalazi i ukrasna skulptura Venere (varijacija na Canovinu *Venus Italica*, oko 1810.).

⁶⁰ Na istoj je adresi djelovao i arhitektonski atelijer Lea Hönigsberg i Julija Deutscha, na kraju 19. i početkom 20. stoljeća najzaposleniji i najuspješniji u gradu.

⁶¹ Državni arhiv u Zagrebu. Trgovački inokosni registri. R 513/18, F1 1152/33.

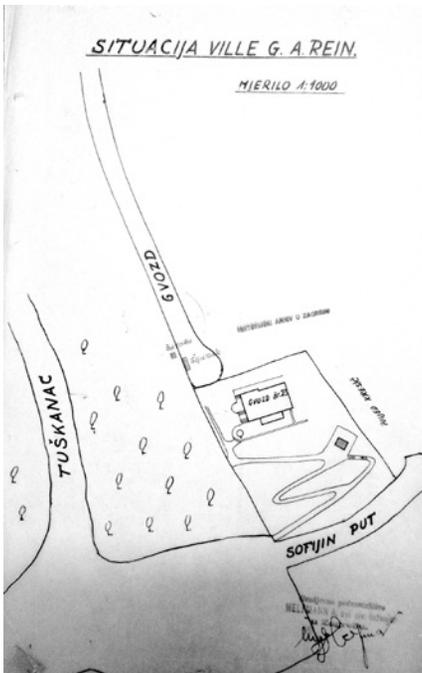
Saša Randić, vila D, Gvozd 8 – Tuškanac 2-4, 2009.-2012. i Rudolf Lubynski, vila Wasserthal, Gvozd 6 – Tuškanac 6, 1922.-1923. (snimio Srećko Budek)

Amadeo Carnelutti (Braća Carnelutti), vila Adžija, Gvozd 13, 1927., položajni nacrt, nacrti pročelja, Državni arhiv u Zagrebu, Zbirka građevne dokumentacije

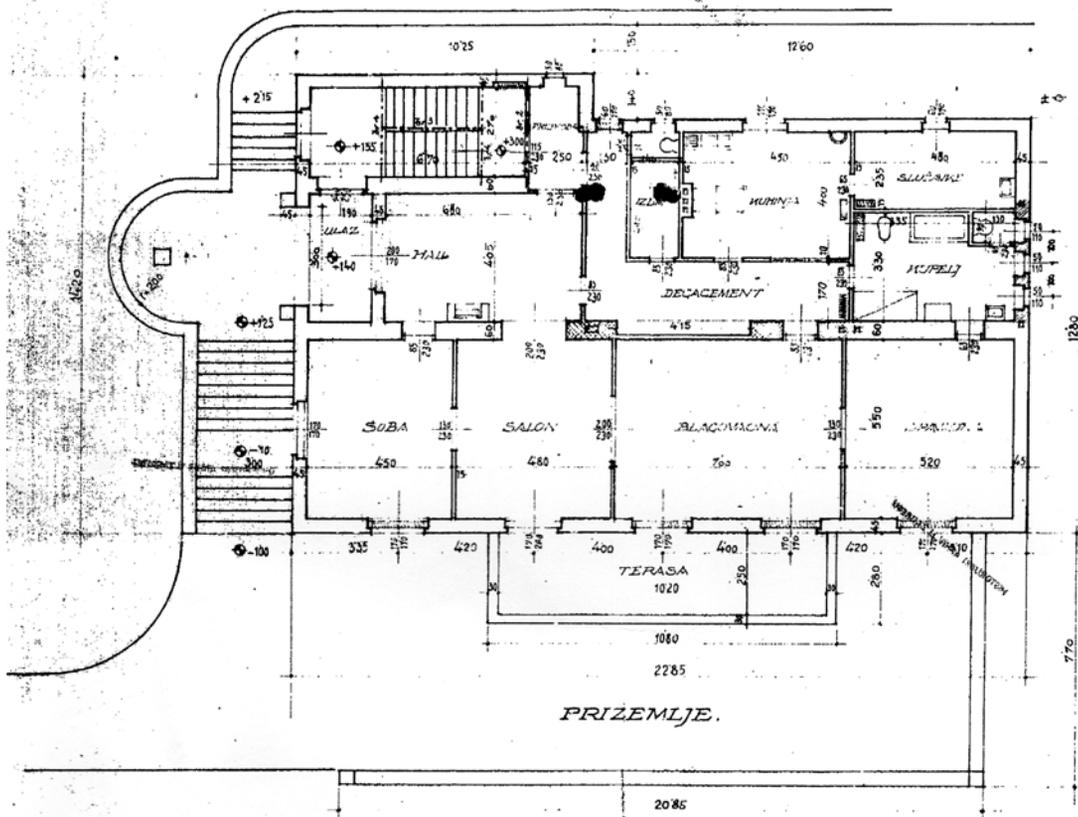
Amadeo Carnelutti (Braća Carnelutti), vila Adžija, Gvozd 13, 1927., današnji izgled (snimio Srećko Budek)

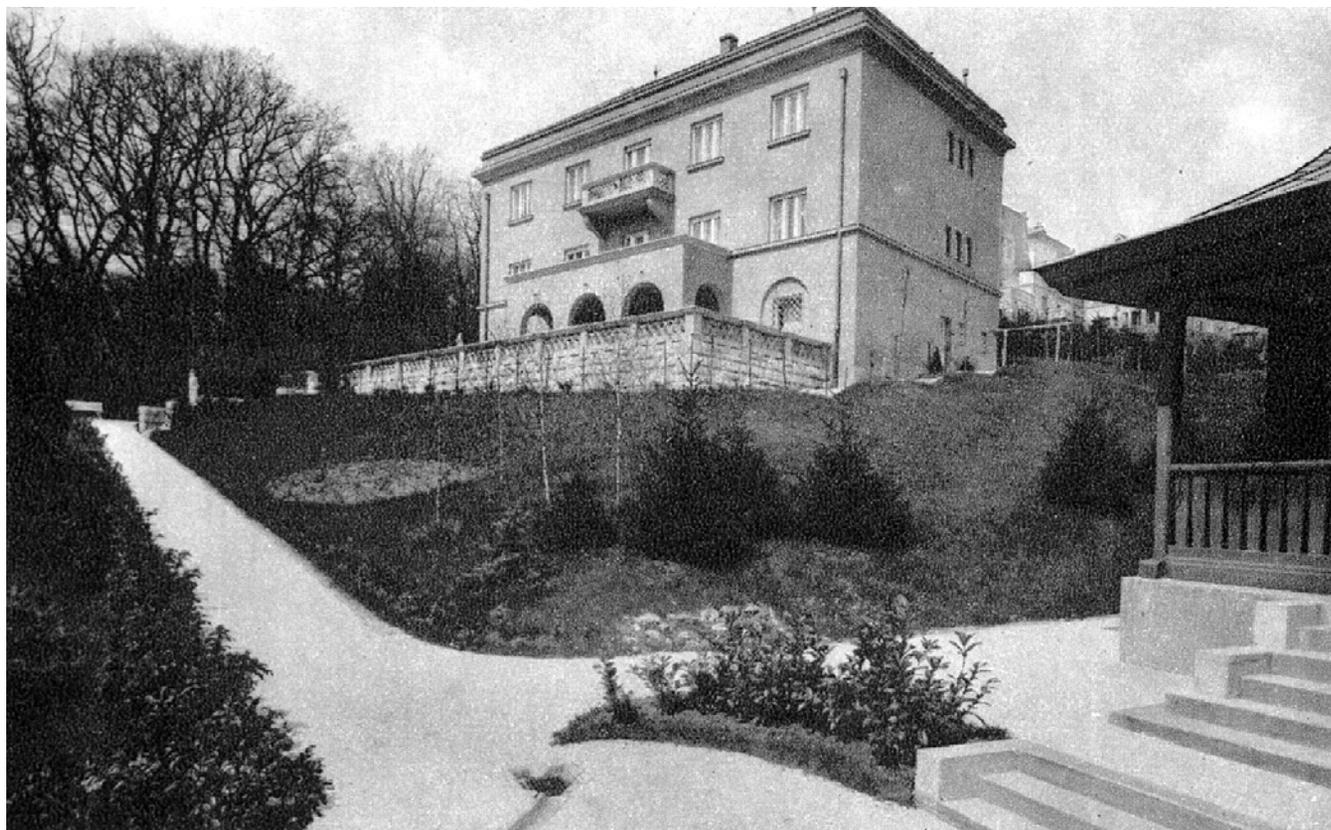
Rudolf Lubynski, vila Rein, Gvozđ 23, 1928.-1929.,
 situacija – položajni nacrt, Državni arhiv u Zagrebu,
 Zbirka građevne dokumentacije

Rudolf Lubynski, vila Rein, Gvozđ 23, 1928.-1929., razglednica, privatna zbirka, Zagreb

NOVOGRADNJA JEDNOKATNICE ZA GĐU JELISAVA REIN ZAČREB TUŠKANAC 6/A.

Rudolf Lubynski, vila
 Rein, Gvozđ 23, 1928.-
 1929., tlocrt, Državni
 arhiv u Zagrebu, Zbirka
 građevne dokumentacije

Rudolf Lubynski, vila Rein, Gvozd 23, 1928.-1929., fotografija, privatna zbirka, Zagreb

Adolf Rein (1877.-1941.), fotografija, privatna zbirka, Zagreb

ga. Odvratila im je da je ona kršćanka i da će ga ona štititi. Uto je odjeknuo hitac iz jedne od pokrajnih soba. Adolf Rein bio je mrtav.”⁶²

Još prije Drugog svjetskog rata Andrija Rein odselio je iz Zagreba u Izrael, a potom u Sjedinjene Američke Države, gdje je do smrti ranih 1980-ih živio u državi New York. Kći Reinovih Zlata-Beba udala se upravo u vrijeme gradnje vile na Gvozdu za Lea Lederera (r. 1895.), sina zagrebačkog trgovca Josipa Lederera i Sidonije rođ. Koričan. Leo Lederer očito je bio veoma uspješan u poslu: već ranih 1920-ih jedan je od ravnatelja tvrtke *Slaveks d.d.* koja se bavila izvozom drva u zemlje zapadne i srednje Europe.⁶³ Od 1930. vodio je samostalnu tvrtku za “export drva i komisioni posao s drvetom”, a 1932. tvrtku je preimenovala u *Arbex – društvo za izvoz drvom – Lenski i drug k.d.*, s prokuristom Velimirom Deutschem i sa sjedištem u Illici 15. Kao jedan od razloga preimenovanja tvrtke Leo Lederer navodi i promjenu svojega prezimena: u studenom 1931. promijenio je prezime u Lenski i zajedno sa svojim sinom Brankom, rođenim 1928., prešao je krštenjem u crkvi sv. Marka sa židovske na rimokatoličku vjeru.⁶⁴ S obzirom na napomenu u djetetovu krsnom listu da je “Prešao na rkt vjeru zbog prelaska svojih roditelja”, možemo pretpostaviti da se u isto vrijeme pokrtila i Zlata Rein Lenski.

Brak Zlate i Lea Lenskog nije dugo trajao: Lenski je također odselio u Sjedinjene Države, vjerojatno sredinom 1934. godine, kad traži da se njegova tvrtka *Arbex* briše iz registra Trgovačke industrijske komore u Zagrebu. U New Yorku se nastavio baviti istim poslom – trgovinom drvom, čak je kupovao šume u Brazilu i drvnu građu izvezio u SAD.⁶⁵

Branko Alan Lenski (u krsnom listu: Branko Josip) završio je 1947. gimnaziju, a 1952. diplomirao je na Pravnom fakultetu u Zagrebu. Poslije stečene diplome odlazi u Pariz, gdje je upoznao svoju prvu suprugu Virginie. Zajedno su 1957. odselili u New York, a iz pisma što ga je Branko Lenski uputio Krleži doznajemo da je 1959. zaposlen kao *Managing Director* u *Herlen Literary Agency*, dok noću radi na svojem doktoratu o Jeanu Anouilh. ⁶⁶ Branko Lenski predavao je francuski na *Tufts University* (Medford), *University of Washington* (Seattle) i na *Gettysburg College*, radio je kao urednik za njujorški *Vanguard Press*, prevodio i popularizirao južnoslavenske pisce, među ostalima i Krležu. Iz njegove prepiske s piscem (1959.-1977.) razvidno je da su se redovito susretali na Gvozdu, gdje Branko za vrijeme ljetnih praznika boravi kod majke i bake. Umro je u Gettysburgu 1987.

Zlata Rein Lenski ostala je živjeti u Zagrebu. Zanimala ju je književnost, imala je veliku biblioteku, govorila je nekoliko stranih jezika. Ratne je godine poslije očeva suicida uspjela preživjeti u obiteljskoj vili, navodno i stoga što se njezina majka “pravomoćno zaklela da je Bebu imala s nekim katolikom”, a ne s Adolfom Reinom.⁶⁷ No, za opstanak obitelji sigurno je od presudne važnosti bilo i useljenje novoga stanara – mađarskoga veleposlanika u NDH – u stan na prvome katu vile. Je li veleposlanik smješten upravo u vilu Rein zahvaljujući Jelisavinom mađarskom porijeklu, danas nije poznato, no s obzirom na njezinu domišljatost ta mogućnost ne treba biti isključena. Isti je stan 1945. dobio dr. Aleksandru Kohareviću, ministru narodnog zdravlja u Narodnoj vladi Federalne Hrvatske.⁶⁸

Obitelj Rein Lenski živjela je, dakle, od 1941. u stanu na drugome katu vile. Slijedeći podatak da je prije Krleže upravo u tome stanu živjela operna diva Dragica (Carla) Martinis, zaključujemo da su vlasnici vile ili prešli u stan na prvome katu, kad je iz njega iselila obitelj Koharević ili su neko vrijeme živjeli u suterenskom stanu. Branko Polić u svojim je memoarima pisao o novim i starim stanarima Gvozda i okolnih ulica poslije završetka Drugog svjetskog rata: neki koji su preživjeli rat nisu se mogli vratiti u svoje domove jer su u njima bili smješteni funkcioneri nove države, dok su drugi – kao Polićevi majka i očuh – za svoje “podstanare” u “višku stambenoga prostora” uspjeli odabrati obitelji koje su donekle poznavali ili koje su pripadale kulturnom miljeu Zagreba.⁶⁹ Može se pretpostaviti da su ugledni “podstanari” sačuvali i vilu Rein od nacionalizacije. Naime, kad Dragica Martinis iz zagrebačkoga HNK trajno odlazi u Beč, stan na drugom katu svoje vile Jelisava Rein nudi njezinoj kazališnoj kolegici Beli Krleži, koja se žalila na neudobnost stanovanja u Ulici braće Kavurića (danas Hebrangova).⁷⁰ Prema obiteljskoj predaji, stan je prvo bio ponuđen Krleži kao novi, mimi radni prostor. No, godine 1952. Miroslav i Bela Krleža trajno su se nastanili na Gvozdu.

Jelisava Rein nadživjela je svoju kćer Zlatu, koja je umrla 1968. U vili je živjela s dvorkinjom, a posjećivao ju je jedino unuk Branko Lenski. S Miroslavom i Belom Krležom bila je u iznimno srdačnim odnosima, o čemu, osim pisama Krleže i Branka Lenskog, svjedoče i izmijenjene razglednice Jelisave Rein i Bele Krleže.⁷¹ Zadnjih godina Jelisavina života za dodatnu je skrb angažiran Branko Lekić, koji je naposljetku i kupio stan u suterenu vile.⁷² Poslije smrti Jelisave Rein 1975. godine rasprodan je najveći dio inventara obiteljskoga stana.

62 Polić, *Vjetrenjasta klepsidra* : 378. 63 Pavlaković, *Industrija Jugoslavije* : 23-24. 64 Državni arhiv u Zagrebu, Zbirka matičnih knjiga. 65 Darko Suvin u tekstu *Poslijeratni Zagreb: Cuvier i suhe kosti* (1945-1951). *Memoari jednog skojevca*, objavljenom u *Gordoganu* br. 19-22 2010. godine (str. 145) piše da je Leo Lenski “bio od prije rata u Rodeziji”. Ovaj podatak unuk Lea Lenskog, gosp. Alan Lenski nije mogao potvrditi. 66 Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb. Zbirka rukopisa. Pisma Branka Lenskog Miroslavu Krleži. R. 7970 B b). Pismo od 26.9.1959. 67 Suvin, *Poslijeratni Zagreb: Cuvier i suhe kosti* (1945-1951). *Memoari jednog skojevca* : 145. 68 Suvin, *Poslijeratni Zagreb: Cuvier i suhe kosti* (1945-1951). *Memoari jednog skojevca* : 132. 69 Polić, *Imao sam sreće* : 323, 340-341, 361. 70 Čengić, *S Krležom iz dana u dan. Balade o životu koji teče* (1956.-1975.) : 19-20. Knjiga 1. 71 Muzej grada Zagreba. Memorijalni prostor Miroslava i Bele Krleže. 72 Na podatku zahvaljujem gosp. Alanu Lenskom.

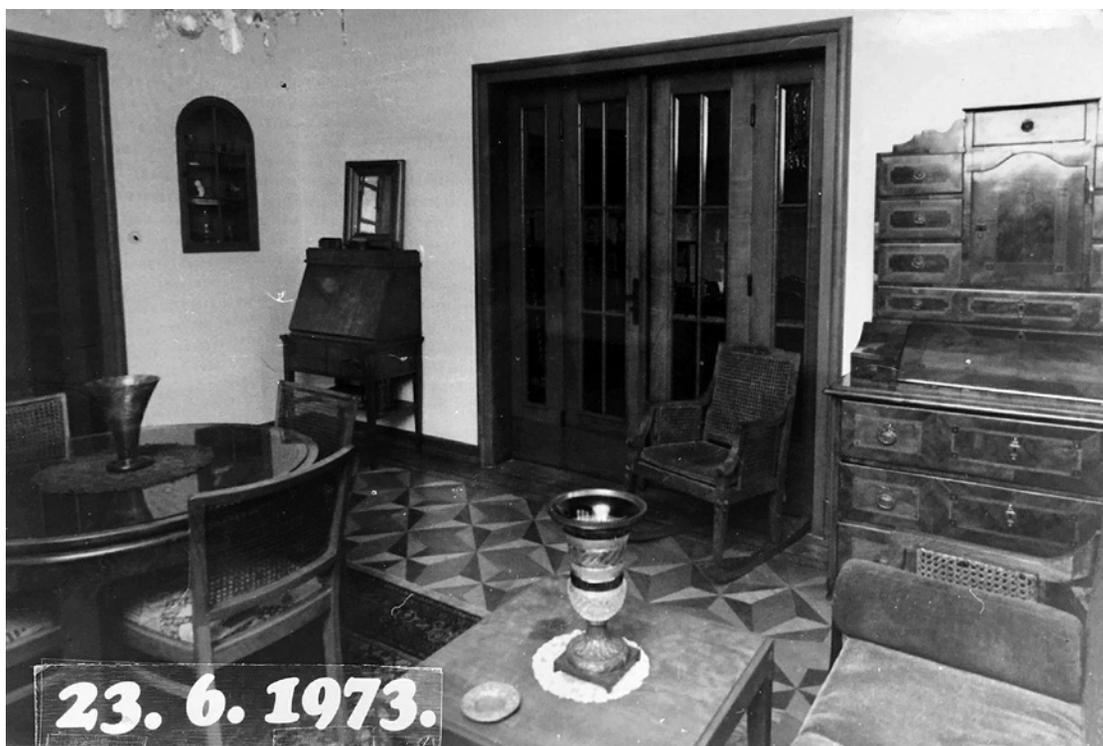
Zlata, Leo i Branko Lenski s nepoznatom ženom, fotografija oko 1933., privatna zbirka, Zagreb

Jelisava Rein, Branko i Zlata Lenski na balkonu vile na Gvozdu, fotografija, kasne 1950-e, privatna zbirka, Zagreb

Stan Jelisave Rein, fotografija iz 1973., privatna zbirka, Zagreb

Sklad je također na liniji plina i ognja

Antifašistički stihovi hrvatskih nekomunističkih autora

PRIREDIO: Branko Matan

Vjetar

Julije Benešić

Noć. Vjetar. Zuje telefonske žice,
a negdje prozor lupa, zapomaže:
“Zatvorite me, past ću sred ulice,
ne tresi tako, vjetre, bijesni vraže!”

A žice bruje pune grdnih vijesti:
“Što teretite nas teretom rata!
Mi dršćemo od groze nad objesti,
što ljudožderski kolje svoga brata.”

Kroz maglu mjesec krnj se lijeno vuče.
On vidi sve, i Keniju, Ugandu,
al ne zna, što to žicom glas fijuče,
ne pozna podlu kultur-propagandu.

O niti visi rat, smrt prijeti miru.
Kroz vjetar urla Heil! i vidim lica,
zemljake tvoje, Fili, u panciru,
to ropsko krdo gnusnih ubojica.

Ljubav il mržnja, što će svladat prije?
Da l' znadeš, što je od tog dvoga jače?
Najsladši smijeh je, tko se zadnji smije,
najgorče plače, posljednji tko plače.

16. III. 1941.

Julije Benešić: *Fili; Kanconijer ili pjesmarica, Rad JAZU*, knj. 341, prir. Marijan Matković, Zagreb, 1965, str. 461-487, pjesma na str. 475.

Agram

(1961?)

Julije Benešić

Na uglu Göringstrasse i Piefkegasse⁰¹
otrcan starac stoji,
tup pogled kao da prolaznike broji.
Prolazi ljudstva sva sila, mase,
prolaze, žure kud koji.

Na uglu Göringstrasse i Piefkegasse
otrcan starac stoji.
Zna on, da tuda prošeta se
Fili sa Adelgundom,
Gundelindom, Matildom
i Hildegardom,⁰²
kćerima svojim.

Na uglu Göringstrasse i Piefkegasse
starac djevojčice broji:
Matilda ista Fili je, pozna se:
nos kao patkin kljun stoji.
Gdje su vremena, tko će da broji?
Tko li još čuje te glase?

Prolaze kroz Göringstrasse
Matilda, Hildegarda,
Fili za ruku prihvaća se
Adelgunda, a Gundelinda
za starcem obraća se:
“Gib dem Alten zwei Pfennig für's Brot,
das ist der letzte Krobot.”⁰³

25. XI. 1941.

Julije Benešić: *Fili; Kanconijer ili pjesmarica, Rad JAZU*, knj. 341, prir. Marijan Matković, Zagreb, 1965, str. 483-484.

⁰¹ Tj. Göringove ceste i Piefkeove ulice. “Piefke” je austrijski prezrivi izraz za Nijemce iz Njemačke. ⁰² Sva četiri imena izvedena su iz starih njemačkih riječi za borba. ⁰³ “Daj starome dva pfeniga za kruh, to je posljednji Krobot.” Tj. posljednji Hrvat. Njemački, umjesto neutralnoga Kroat → pogrdno Krobot.

Sloboda*(Škotska balada)*

Julije Benešić

Kraj prozora mrko stojiš,
nekoč čekaš, kog se bojiš?
Fili! Fili!

Moj je dragi čovjek učen,
sve se bojim, bit će mučen.
Stanovi se pregledaju,
premeću, oduzimaju
spise, knjige sumnjivice
i masonske iskaznice.
O!

Zar ti dragi mason bio,
vjerovat u ljudstvo smio?
Fili! Fili!

Sad je, vele, novo doba,
nema više sluge, roba,
služe misli samo jednoj,
nezavisnoj, nepobjednoj.
Nitko nema svoje svijesti,
podložni su jednoj pesti.
O!

Tu, gdje nema ljudskih prava,
nezavisna je država,
Fili! Fili!

Da uskrsnu svi Hrvati,
što su znali život dati,
svi umnici, velikani,
svi muževi odabrani,
zar bi bili postrijeljani,
pohapšeni, povješani?
O!

Oni, što su nekoć bili,
da ožive, sami bi se
u slobodi objesili,
a ostali eno – vise.
Fili! Fili!

27. XI. 1941.

Julije Benešić: *Fili; Kanconijer ili pjesmarica, Rad JAZU*, knj. 341,
prir. Marijan Matković, Zagreb, 1965, str. 484-485.

Otiđi!

Julije Benešić

U novinama čitam tvoje ime:
koncerti neki, nova uljudba.
Orkestar bruji, u dvorani muk,
činele zveče kao bijesne rime,
talasa se do lusterata ta gudba:
cimbilimbi zuk-zuk-zuk.

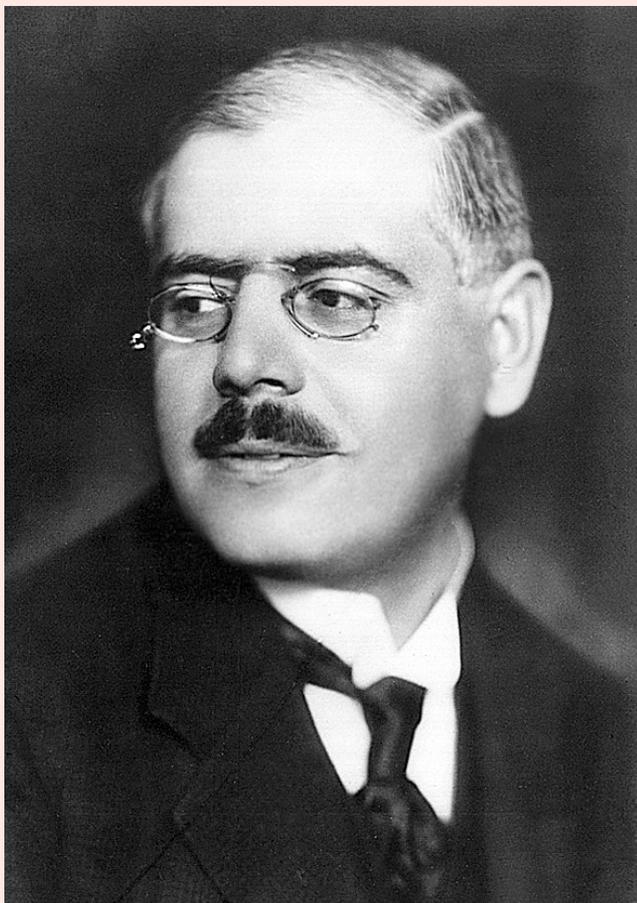
Šta radiš ti tu, Fili, čežnjo moja?
Šta tuđe srce tvoje ovdje kuca?
Tu ideali drugoga su kraja,
tu nova zora samo za nas puca,
mi ne trebamo promičbene sljedbe
mi ne trebamo tvoje svjetogledbe.

Otiđi, Fili! Srce mi se cijepa,
dok taj ti savjet dajem, molbu tu.
Ondesi moga srca, ako hoćeš, pol.
Smeta me ovdje tvoja glazba lijepa.
Odlaska tvoga svladati ću bol.
Pusti me samog u tom našem zlu.

Zbogom! Napusti barbarski naš kraj,
okreni leđa divljem plemenu,
što iskru kreše još na kremenu,
što gajde voli više nego citru,
kap šljivovice nego piva litru.
Dopusti samo zadnji zagrljaj!

17. XII. 1941.

Julije Benešić: *Fili; Kanconijer ili pjesmarica, Rad JAZU*, knj. 341,
prir. Marijan Matković, Zagreb, 1965, str. 485-486.

Julije Benešić, 1. 3. 1883, Ilok – 19. 12. 1957, Zagreb. Pjesnik, prozni pisac, prevodilac, urednik, znanstvenik, književni povjesničar, polonist, jezikoslovac, nastavnik, intendant, polihistor. Jedna od ključnih osoba hrvatske kulture u dvadesetom stoljeću.

Pjesme su iz Benešićeva ciklusa *Fili*, napisanoga u doba Drugoga svjetskog rata i prvi put objavljenog 1965, osam godina poslije autorove smrti. Sastoji se iz 44 pjesme nastale između 8. 4. 1940. i 8. 5. 1945. Većina pjesama je iz 1940. i 1941, samo posljednje četiri su iz razdoblja 1942-1945. Ciklus je kao urednik i priređivač objavio Marijan Matković.

U svim pjesmama autor se obraća nekome koga naziva “Fili” (što bi, prema grčkome, bilo “Dragi”), vodi dijalog s njime, dijalog koji je uvijek obilježen ljubavnim interesom i preprekom koja se ispriječila pred tim interesom. Tu i tamo se razabire da je “Fili” muškarac, i to oženjen. U početku ciklusa prepreka je njegov brak, uopće žene koje se nalaze u blizini, zatim smeta rodbina, slijede odsutnosti zbog putovanja, te niz oblika unutarnje sputanosti zbog društvene zabrane takve vrste odnosa. U pojedinim pjesmama vidimo da je “Fili” etnički i kulturno Folksdojčer. S približavanjem rata i okupacije u stihove ulaze politički motivi i prepreke ponekad dobivaju politička obilježja.

Benešićev ciklus ima, uz ostale svoje vrline, karakteristike vrhunskoga djela hrvatske homoerotske poezije. U širem smislu pripada tradiciji visokokultiviranog poigravanja konvencijama i artističkim formama, kulturi dokolice, što će reći tradiciji koja je u nas oduvijek veoma slabo zastupljena. Takvi zapisi obično se govore u salonima ili na izletima, stavljaju u pisma prijateljima, pripadaju krugovima koji sebe razumiju kao *the happy few*. U velikim i bogatim kulturama u tekstovima često dominiraju elementi igre, proizvoljnosti, dovođenja svega u pitanje, kod Benešića je mnogo više angažmana, stava, tvrdoće. I erotske, i političke. U tome su, možda, ti stihovi specifično *hrvatski*, ili barem lokalno obojeni.

Marijan Matković u kratkoj uredničkoj napomeni 1965. kaže: Benešić je pisao kao “šezdesetogodišnjak”, “na crti svoga liberalno-građanskog, u suštini slobodarskog životnog nazora s kraja proteklog stoljeća, mobilizirao [je] sve osobitosti svog talenta, i svoj trpki sarkazam, i svoju superiornu ironiju kao i bizarnu duhovitost”; “u tkivo te formalno tradicionalne lirike, koja često harambašićevski monotono teče, utkan je i zdravi, životom neiskrivljeni, iskonski humor Srijemca iz Iloka kao i profinjeni sarkazam Tuwimova prijatelja i prevodioca”; pisao je u vremenu “ne baš tako davnog historijskog pomračenja ljudske pameti i ljudskog morala” (str. 461).

Osam godina ranije, nekoliko mjeseci prije Benešićeve smrti, novinar i književnik Mladen Stary intervjuirao ga je za *Vjesnik u srijedu*. Dio razgovora odnosio se na tada neobjavljene kazališne memoare *Iza zavjese*, nakon toga Benešić je rekao, prenosim odgovor u cijelosti:

“No imam ja još nekoliko neobjavljenih radova, *Osam godina u Varšavi i Kanconjer Fili*. Prvo je obimno djelo u obliku dnevnika, a drugo zbirka stihova. Stihovi leže već 17 godina u ladicu, a kad bi izašli na vidjelo, izazvali bi opći smijeh i ruglo. Tako, naime, nitko ne piše pjesme, i dosad su tu zbirku pročitale tek tri osobe. Jedan je muškarac rekao, da su pjesme dobre, ali da ima i loših; drugi je šutio, a žena, koja ih je čitala, plakala je. To je sve.”⁰⁴

Jedna od osoba kojoj je Benešić pokazao kanconijer bio je Josip Horvat, nekadašnji učenik iz Trgovačke akademije koji je s vremenom ušao u krug njegovih najboljih prijatelja. Kanconijer mu je pokazao potkraj rata i, zahvaljujući činjenici da je Horvat u to doba vodio dnevnik, znamo da stihovi nisu kod svojih prvih čitatelja izazivali “opći smijeh i ruglo”. Upravo suprotno, evo Horvatovih zapisa:

3. 1. 1945: “Bio u Benešića. Pokazao mi rukopis svojih soneta. Zapravo se pjesme ne bi smjele štampati, već snimati na gramofonske ploče u interpretaciji pjesnikovoj. Benešić, kao i Fric Krleža, ima rijetko ugodan glas, koji potpuno dolazi do izražaja upravo kad čita stihove.” 7. 6. 1945: “Julije mi čitao svoje pjesme. Jedinostveno! Najjača ratna lirika. Umije rijetko impresivno čitati liriku.” 13. 6. 1945: “Popodne bio u Julija [...]. Posudio mi svoj kanconijer.” 25. 6. 1945: “Jučer (ili prekojučer, ne znam više pravo, mislim, bilo je u subotu, da u subotu) posjetio me Slavko Batušić; dao sam mu na čitanje svoje memoare. Razgovarali o Benešićevim pjesmama *Fili*; i on je zanešen.”⁰⁵

Sve pjesme danas su besplatno dostupne u sklopu Digitalne zbirke Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, linkovi: <http://dizbi.hazu.hr/> i <http://dizbi.hazu.hr/?object=content&id=679>.

U *Povijesti u stihovima*, *Gordogan*, br. 11-14, 2007, u sekciji *Drugi svjetski rat*, objavljena je pjesma *Razgovor*.

⁰⁴ Mladen Stary: “Cave criticum!”, *Razgovor s prof. Julijem Benešićem*; Bivši kritičar i bivši intendant o kazalištu i kritici (razgovor s Benešićem), *Vjesnik u srijedu*, 6/1957, br. 280, 11. 9. 1957, str. 6. ⁰⁵ Josip Horvat: *Preživjeti u Zagrebu*; *Dnevnik 1943-1945.*, Rad JAZU, knj. 440, JAZU – Razred za suvremenu književnost, Zagreb, 1989.

Darko Suvin

Riječi i povrede: razmišljanja o nasilju

Dio uvodnog referata na simpoziju Riječi i nasilje,
Leiden, 20 – 24. 8. 2018.

o. Pretpostavke

o.1. Pitanje za našu konferenciju pedeset godina nakon vala omladinskih protesta ili pobuna 1968. jest kako dati doprinos njihovom ocjenjivanju. Prvo, pretpostavljam da su se pobunjeni mladi ljudi – a, bar u Japanu, SAD-u i Francuskoj, i brojni građani – s pravom ponajprije usprotivili američkom ratu u Vijetnamu, katalizatoru svega ostalog. Ako je to tako, čemu su se još točno usprotivili i kako? Nadalje, za kakvu su se revoluciju zalagali, na kojim područjima, koliko jasno? I, uz dužno poštovanje njihovom važnom doprinosu okončanju rata u Vijetnamu i nizu djelomičnih poboljšanja, kako ocijeniti nedvojbenu pragmatični neuspjeh u ostvarivanju drugih važnih ciljeva?

Moj pristup nužno je provizoran, naime i sâm uronjen u povijest, koja teče; to je hipotetički imperativ i epistemološka metoda za bolje razumijevanje.

o.2. Kako bih došao do korisnih pretpostavki, polazim od dviju najsazetijih definicija za koje znam, od dvojice iz redova najvećih umova ljevice u 20. stoljeću, da posluže kao kriterij za situacije poput one iz 1968. Prva je Lenjinova karakterizacija revolucionarne situacije sa sljedećim nužnim faktorima: potčinjene klase VIŠE NE ŽELE postojeći poredak a vladajuća klasa ili klase VIŠE NISU U STANJU ODRŽAVATI ga. Druga je Gramscijeva distinkcija (237) između revolucionarnog rata koji je pozicijski (kao u rovovima Prvog svjetskog rata) ili manevarski (kao u Napoleonskim ratovima ili kada je Trocki predvodio Crvenu armiju). U tom svjetlu, je li u razdoblju oko 1968.–1970. postojala revolucionarna situacija u Japanu, Evropi i SAD-u (ovdje, sa žaljenjem, izostavljam Latinsku Ameriku)? Očito nije: prvo, domaće države zajedno s hegemonskim nacionalnim državama posegnule bi za *ultima ratio regum*, grubom oružanom silom, kako bi tome stale na kraj; drugo, kao što se pokazalo kako u Francuskoj

počevši od godišnjih odmora u lipnju 1968. tako i u Japanu nakon 1968.–1970., potrošačko društvo pobrinulo bi se za to da veći dio stanovništva ostane pasivan.¹ Istina, inteligentan i efikasan savez fizičkih i intelektualnih radnika možda je mogao prevladati državnu vlast Francuske, u granicama te zemlje; međutim, stopljenost domaćih snaga s ideološkom i vojnom moći međunarodnog bloka predvođenog SAD-om u najboljem bi slučaju dovela do građanskog rata koji bi vjerovatno završio porazom (po modelu Grčke nakon Drugog svjetskog rata).² U istočnoj Evropi, takve su plebejske snage pod Dubčekom uspjele preuzeti nepotpunu i labavu kontrolu nad državnom vlašću Čehoslovačke, u granicama te zemlje, ali je ideološka i vojna moć bloka predvođenog SSSR-om smjesta intervenirala i srušila ih.

Lenjinovoj gornjoj definiciji nedostaje, za naše potrebe, jedan element što ga je ranije naznačio tako jasno i očito da mu nije palo na pamet ponovno ga spominjati: dovoljno snažna ideacijska i organizacijska grupa ili klasna frakcija koja bi kanalizirala i oblikovala nezadovoljstvo niže klase u sustavnu strategiju i taktiku. Taj je element bio prisutan u uspješnim komunističkim revolucijama u Ruskom Carstvu, Jugoslaviji i Kini, kojima je pogodovala zabavljenost velikih svjetskih sila žestokim međusobnim ratom koja je sprečavala efikasnu kontrarevolucionarnu intervenciju, ali i u iznimnim slučajevima Kube i Vijetnama, koji su iskoristili hladnoratovsku podjelu. U raštrkanim, a često i međusobno oštro sukobljenim, opozicijskim snagama 1968. nije bilo ni traga takvoj dosljednoj i kristaliziranoj grupi. Glavni horizont tih snaga, čak i onda kada je u njima sudjelovalo mnogo mladih radnika, bio je prvenstveno anarho-individualistički; čini se da je – nakon 20 godina onoga što bih, zajedno s Marcuseom, nazvao “državom vanjskog ratovanja i unutrašnjeg blagostanja” – većina stanovništva, uključujući industrijsko radništvo, još uvijek imala previše toga što je mogla izgubiti.

o.3. Naposljetku, kako utrti put za pristup protestima iz 1968. diljem svijeta? Vjerujem da ćemo na ovom visokokalibarskom skupu čuti razne mogućnosti, a da potaknem raspravu, ovdje sam izabrao tri načina. Prvo, čini se da nužno moramo demistificirati hegemoniku optužbu za *nasilje* koje im se zamjera: stoga ću ovdje govoriti o tome kako definirati i razgraničiti nasilje. Drugo, vrlo je korisno uspostaviti povratnu spregu s povijesnom praksom uz pomoć jednog ili dva poučna primjera (ja koristim Japan i Francusku) i vidjeti kako ih se može tumačiti u svjetlu prethodnog teorijskog promišljanja a i kako ga oni povratno nijansiraju. Treće, želim sondirati rasvijetljena proturječja u omladinskoj kulturi iz “časa 1968.” usredotočujući se na *exemplum* predstave *Ples anđela...* Satoha Makota u izvedbi kazališne trupe *Kuro Tento*.

1. Za rektifikaciju “nasilja”: ka političkoj epistemologiji nanesene ozljede

Hitno je da kritički i teorijski promislamo raznovrsne modalitete nasilja u vremenu stalnog rata.

— Shigematsu, *Scream*

Čini se da današnji kritički pristup predstavlja nazadovanje od teorije združene s povijesnom praksom prema apstraktno spekulativnom razmišljanju: od kritike političke ekonomije na filozofiju.

— Marcuse, *One-Dimensional*

1.1. Pristup: denotacija i mjerila

U okvirima onoga što zovem *politička epistemologija* polazim od povijesne semantike i, kako bi to rekao učitelj Kong Fu, rektifikacije termina. Nasilje je ovdje ključna riječ, koja otključava i zaključava naša djela i dane. Kako u engleskoj tako i u njemačkoj semantici, nasilje, tj. *Violence (Gewalt)*, koje je usko stopljeno te se često preklapa s moći (*Macht*) i silom (*Kraft*), dio je semantičkog grozda “moć na djelu” (*Roget* br. 173) što približno opisuje odnose u empiričkom životu i politici. Pregledavajući iznimno opsežnu literaturu na tu temu slijedio sam (u “Termini” i “Komparativna”) realističku školu – primjerice Webera, Millsa ili Balibara – i smatrao da je nasilje od središnje važnosti za moć kakvu poznajemo. Takođe sam kratko razmotrio prihvaćanje protunasilja (Fanon i Sartre), prihvaćanje nenasilja (Gandhi i M. L. King) te kako prevladati sve te varijante u djelatnoj participativnoj demokraciji. Danas želim krenuti dalje i zauzeti stav da je glavna razlika sljedeća: *moć je svojstvena svakoj međuljudskoj situaciji ili politici, dok se nasilje zasniva na mnogostrukim napetostima između i unutar grupa ili klasa vladajućih i vladanih.*¹ U svom izvještaju iz 2002. Svjetska zdravstvena organizacija navodi – na temelju nepotpunih službenih statistika i, po meni, nepotpune definicije – da nasilje godišnje uzrokuje milijun smrtnih slučajeva

i još “mnogo više” ozljeda (WHO 3). No, iz toga su napadno isključeni ratovi, koji su u 20. stoljeću prouzročili, prema suzdržanim procjenama, 110 milijuna smrtnih slučajeva (Sivard), što znači da se ta brojka mora udvostručiti (usp. mnogo više u Suvin, “Kapitalizam”). Sveprisutna snaga nasilja u 20. stoljeću se umnogostručuje zahvaljujući suludo brzom razvoju tehnologije od mitraljeza do tenkova, teške artiljerije i, na kraju, tepih-bombardiranja, oružja za masovno uništenje, balističkih raketa i dronova. A kad bismo tomu pridodali teške psihičke povrede, od dugotrajnog stresa do terora, o čemu ću govoriti kasnije, vjerujem da bismo došli do brojke od više stotina milijuna. Prema tome, pojam nasilja mora se pažljivo razglobiti.

Najkorisnije je tome pristupiti na tragu fokusa što ga je Popitz pionirski stavio na *povređivanje*²; velik dio opsežne njemačke literature koja slijedi uzet će razorno *povređivanje ljudi* kao njegov strateški uvid. To njegovo žarište izoštava često mutnu definiciju prisile time što shvaća nasilja kao postupke kojima ljudi nanose štete ili ozljede drugim ljudima u težnji da se domognu makro ili mikro moći; primarno, nasilje je svako održavanje asimetričnih odnosa moći u korist vladajućih uz primjenu sile, a zatim je, sekundarno, reakcija na to primarno nasilje (usp. općenitu naznaku kako policijsko nasilje izaziva reakciju u: Tilly). Nasilni su samo oni postupci koji uzrokuju znatne tjelesne posljedice, obično s neponištivim tragovima. Ekonomska šteta nanesena stvarima ili drugoj imovini može takođe biti destruktivna i kažnjiva, ali nasilna je samo ako uzrokuje ozljede, glad ili slično: razbijemo li nekomu izlog, to je vandalizam; razbijemo li nekomu nos, to je nasilje. Brkanje ljudi i stvari stara je ideološka nakaznost na kojoj kapitalizam inzistira, sa svojim novogovorom gdje se nasiljem naziva svaki čin ili ponašanje koje prekoračuje (često arbitrarno i *ad hoc*) zakonske propise i pravila usredotočena na profitabilno vlasništvo.

Suprotno tome, držeći se Popitzovog fokusa, ovdje ću iznijeti četiri početna aksioma o nasilju:

- *Prvo*, nasilje uključuje, kao nužni faktor, *znatne tjelesne povrede što ih ljudi ili grupe ljudi nanose tjelesnom integritetu drugih ljudi*. Mislim da je to najbliže formalnom (ne i vrijednosno neutralnom) početnom stajalištu: dopušta da nasilje mogu vršiti i vladajući i pobunjenici, ali nam takođe dopušta da prepoznamo zvijer kad se s njome susretnemo. Nezgode mogu biti smrtonosne, ali nasilna je samo ljudska volja i nakana.
- *Drugo*, povijesno gledano, nasilje se uglavnom odvija posredstvom država kroz ratove ili unutarnju represiju; stoga ću se u ovom početnom pristupu usredotočiti samo na takvo makro-nasilje. Države su uvijek utemeljene na nasilju i njime se štite; Weber čak tvrdi da je *Gewaltsamkeit*, sustavni potencijal za nasilje združen s monopolom nad njegovim opravdavanjem, specifičan za države (7–8; usp. takođe Popitz 82). Prema Popitzu, svaki poznati društveni

poredak uhvaćen je u sljedeći *circulus vitiosus*: “Društveni poredak nužan je za ograničavanje nasilja – nasilje je nužno za zaštitu društvenog poretka.” (89) Smatram da je najprimjerenije razlikovati *individualno, grupno i državno nasilje* nad ljudima te da, u pravilu, državno nasilje premašuje grupno nasilje u omjeru od 1000:1 ili više, možda bliže omjeru od 2000:1.^{3/} Stoga ću ovdje takođe zanemariti važno grupno nasilje, recimo ono bandi te političkih i/ili vjerskih skupina.^{4/}

- *Treće*, gajim, kako bi to rekao učitelj Dōgen, “duboko povjerenje u kauzalnost” (*Shōbōgenzō* 218, i usp. cijelo poglavlje “Shinjin inga” 213ff.) – mada ne u rigidnu monokauzalnost politike i fizike staroga kova. Stoga moj treći aksiom glasi: dva glavna, i međusobno podupiruća, *uzročna faktora* nasilja su unutarnje i izvanjsko *državno nasilje* koje se, počevši od uspona kapitalizma, zasniva (mada nije time u potpunosti određeno) na kapilarnom i sveprisutnom *otuđivanju od radnih uvjeta* i posljedicama što ih to izaziva na svim područjima međuljudskih odnosa, počevši od obitelji.

Faktor korišten u ovom aksiomu često se naziva “strukturno nasilje”, “institucionalno nasilje” ili “sistemsko nasilje”.^{5/} Možda je najbolji primjer za to krajnje siromaštvo koje uzrokuje očite i strašne posljedice smrti od gladi i/ili izbjeglikih bolesti, čemu je danas izloženo oko tri milijarde ljudi.

- *Četvrto, nasilje je psihofizičko*. Tijesno je vezano za svako štetno povređivanje ljudske osobe koje konačno dovodi do tjelesnog propadanja. Nasilje je, tvrdi Keen, najuže povezano ne samo s grupnim i osobnim interesima nego i s grupnom i osobnom imaginacijom ili mentalnim enciklopedijama (napr. definicije po kojima neke skupine ljudi uopće nisu prava ljudska bića ili su pak manje vrijedna ljudska bića). Sagleda li se nasilje u okvirima šireg poimanja tjelesnog integriteta kao i društvene proizvodnje iskustvenih ljudskih trauma, postaje očito ne samo da žarka posjednička težnja ka očuvanju integriteta imovine ovdje nije bitna nego i da nije dovoljno inzistirati samo na tjelesnim povredama.^{6/}

Međutim, s jedne strane, kategorije današnje službene medicine pod državnim pokroviteljstvom možda i jesu donekle korisne, ali ne mogu obuhvatiti puni učinak nasilja. No, s druge strane, nismo sasvim sigurni kako uračunati nevidljive i duboke rane na našoj imaginaciji ili psihi. Nonšalantno ih prikrivajući, vladajuće klase u svim velikim svjetskim središtima moći i proizvodnje zaključuju da, eto, živimo u najboljem mogućem svijetu. Golemi propagandni strojevi u metropolskim državama, uz podršku, po potrebi, golemih represivnih financijskih i vojnih snaga opremljenih nanofizičkim naoružanjem i AI robotikom, mogli bi pomesti pod tepih glavninu ozbiljnih tjelesnih povreda; nasilje bi bilo vidljivo samo u sve brojnijim slučajevima “ubilačkog ludila” (amok) grupa ili usamljenika, kao danas

u SAD-u, što ih hegemonika propaganda može lako objasniti biološkim ludilom i metafizičkim zlom.

Stoga predlažem da, kao misaoni eksperiment, zamislimo društvo totalnog distopijskog mrtvila ili zastoja pod snažnom vlašću aparata moći, po poboljšanom i globaliziranom modelu Huxleyjevog *Vrlog novog svijeta* ili Orwellove 1984., njihovog velikog pretka, Zamjatinovog *Mi*, i brojnog im potomstva na novim kartama pakla iz znanstvene fantastike: kako danas i nismo tako daleko od toga, to nam ne bi trebalo biti previše teško. U takvom distopijskom društvu politički savez ispranih mozгова vođen isključivo sebičnim interesima, na čelu s vladajućim klasama, mogao bi cijelim naraštajima sprečavati svaku stvarnu težnju ka političkoj pravdi i lakšem životu u svim većim svjetskim središtima moći i proizvodnje. Imperijalističke metropole lako bi osujećivale siromašnije i slabije periferije kroz silovito ugnjetavanje, u isti se mah služeći stanovništvom tih područja kao prijetećim strašilima. Točno, niže klase u metropolama, tj. velika većina stanovništva, u tom bi slučaju živjele psihofizički vrlo nezdravo, uz strahovit porast bolesti i kraći životni vijek. Isto tako, ne bi bilo nikakvih granica u iscrpljivanju prirode, a to bi uzrokovalo neponištivo “kapitalocensko” uništavanje zraka, tla, flore i faune te očigledno upućivalo na krah civilizacije.

Bismo li tada mogli reći da – osim događaja čija se važnost zabašuruje – u vrsti društva kojim vlada smrt, kakvo je ocrtano u mom mentalnom eksperimentu, postoji nenasilna situacija? Tako bi tvrdili gotovo svi “jednourni” masovni mediji današnjice, koji održavaju “tešku povijesnu amneziju” (Vodopivec), ali to zapravo ne stoji. Prvo, nije moguće da inozemno imperijalističko i šovinističko nasilje ne zarazi društvo metropolskih država. Surovo stalno ratno stanje van i unutar državnih granica, što ga prenose svi masovni mediji i industrija “zabave”, oblikuje čitav spektar međuljudskih odnosa te stvara suštinski rasističku i fašističku podjelu koja stavlja neke vrste ljudi izvan granica čovječanstva, tako da se nečovječno postupanje prema njima – tako prema izbjeglicama što bježe od najgrubljeg nasilja, poput današnjih “imigranata”, legalnih ili ne – može nijekati i provoditi kao najnormalnija stvar. Isto vrijedi za rodnu opresiju, drugu najveću povredu čovječanstva. U okviru Freudove polarizacije (nakon Prvog svjetskog rata) između Erosa i Smrti, kako neskriveno tako i prikriveno nasilje vrlo se aktivno grupiraju oko pola smrti. Na temelju mog misaonog eksperimenta zaključujem da – u takvom ekstremnom, mada ne i neprepoznatljivom modelu – pojmovi individualnog, pa čak i grupnog nasilja, nisu dostatni za objašnjenje. Moramo naći načina da uračunamo sveobuhvatno i nabujalo strukturno nasilje – upravo ono protiv čega su ustali pokreti iz 1968.^{7/} Opsjednutost ubijanjem i smrću, ili Schmittovom definicijom politike kao nepomirljivog neprijateljstva (ili 1 ili 0), uvjerljivi su dokazi o postojanju nasilja.

Ako je to točno, postavljaju se dva glavna pitanja. Prvo, kakvim bismo mjerilom mogli potvrditi prisutnost nasilja, od-

rediti mu granice opsega i okarakterizirati njegov učinak? Drugo, možemo li staviti u prednji plan i razuditi pojam pravednog protunasilja, koje, kako ću ustvrditi, proizlazi iz kolektivne samoobrane od prevladavajućeg ugnjetачkog nasilja?

Što se tiče *opsega* nasilja, predlažem da počnemo s dva kriterija, čija bi kršenja bila mjerilom za nasilje: prvo, *trajanje psihofizički zdravog života*; drugo, *kvaliteta tog života u smislu očovječenja*, tj. ublažavanja otuđenosti ljudi od drugih ljudi, rada ili stvaralaštva, prirode i drugih vrhovnih dobara (usp. Marx, *Writings* 216–314, i Fromm).

Prvi kriterij može se djelomično i približno, ali dosta uvjerljivo, kvantificirati pošto uključuje ne samo preuranjene smrti nego i manje-više prepoznatljive ugroze zdravlja: ranjavanja, bolesti, slomove itd. Sličan postupak primijenjen je u senzacionalnim uvidima Stucklera et al. o Rusiji poslije SSSR-a (vidi i Stuckler i Basu). Uz pomoć najnaprednijih statističkih metoda Stucklerov tim zaključio je da su “programi masovne privatizacije [u postkomunističkim zemljama, a posebno bivšem Sovjetskom savezu od 1989. do 2002.] bili povezani s kratkoročnim rastom stopa smrtnosti odraslih muškaraca od 12 do 8%.” Njihovi uvidi ograničeni su na postotke, ali tu se govori o milijunima dodatnih smrti, često uz ogroman stres i opasnu konzumaciju alkohola, što u apsolutnom broju premašuje često citirani broj žrtava dugotrajnih ratova u Vijetnamu i Kampučiji.

Ne znam kako bismo mogli kvantificirati drugi kriterij, kvalitetu očovječenog života. No, uz malo dobre volje, sigurno ga možemo opisati i naznačiti, zajedno s ključnim faktorima koji uključuju slobodu, dovoljne prihode i društvenu podršku (usp. Helliwell et al., koji tome nastoje pridodati očekivano trajanje zdravog života, povjerenje i velikodušnost).

Kako su ta dva kriterija međusobno povezana, nema sociometrijske definicije nasilja. Umjesto toga, moramo se poslužiti kombinacijom kvantitativno mjerljivih elemenata iz prvog kriterija i nemjerljivih, ali kvalitativno procjenjivih, faktora iz drugog kriterija. Stav ili *Haltung* onih koji procjenjuju tada mora biti jasno izražen i uvjerljiv (usp. Suvin, oba naslova o *Haltungu*). Ali moramo se držati Dōgenovog temeljnog stava: “Naravno da ćete osjećati posljedice ako ste stvorili uzroke” (*Shōbōgenzō* 220). I još:

U iskustvu i istraživanju Budinog Zakona svijeta [*dharma*] prvenstveno vam moraju biti jasni uzrok i posljedica. Zanijećete li to, lako ćete pasti u zamku lakomosti i prerezati korijenje dobrote. Općenito govoreći, istina o uzroku i posljedici životno je očigledna, to nije stvar osobnog mišljenja. (223)

1.2. O “strukturnom nasilju”

Tako sam došao do točke na kojoj se, po meni, moramo suočiti s postojanjem pa čak i *kauzalnom prevlašću strukturnog nasilja* u povijesnim društvima iz 1968. – ili 2018. – mada bismo morali budno paziti da ne objašnjavamo problem kao puku biološku zadanost po kojoj čovjek uvijek mora biti čovjeku vuk (uz ispriku vukovima). To nasilje odozgo očituje se u i uslijed siromaštva, gladi, nedostatka primjerene zdravstvene njege i drugih postignuća kapitalocena. Prototip i matrica strukturnog nasilja potiče, čini se, od patrijarhalne vladavine nad ženama i ratničkih prisvajanja robova u oružanim napadima, u vrijeme kad plemenska društva prelaze u klasna.

Čak i *prijetnje*, kada su poduprte terorom izglednog budućeg nasilja, predstavljaju štetno narušavanje tjelesnog integriteta. Šokovi što ih izazivaju gotovo su uvijek psihičke prirode, ali su često, početno ili pak kroz duži rok, i tjelesni, tako da se uvjerljive prijetnje uglavnom moraju shvaćati kao temeljni elementi nasilja (vidi Popitz 76). One postoje u čovjekovoj pretežito čuvstvenoj imaginaciji, kao *pars pro toto* i nagovještaj povrede osobnog integriteta. Frantz Fanon je pisao, ogorčeno prosvjedujući snagom iskustva, o psihofizičkim poniženjima kolonizacije kao neprekriveno represivne, te tvrdio kako ona ranjava ljudski identitet i samopoštovanje, zbog čega će i dekolonizacija uvijek biti nasilna (poglavlje “De la violence,” 27–79): to vrijedi i za većinu oblika ugnjetavanja, eksploatacije i ponižavanja. Bez obzira na to je li tjelesna ozljeda prisutna ili ne, psihička bol i teško poniženje, npr. gubitak stalnog posla i prihoda, predstavljaju jednako duboku povredu ljudske slobode, uključujući četiri Roseveltove slobode (izražavanja i vjeroispovijesti te od bijede i gladi); kršenje tih sloboda izravno dovodi do psihičkih posljedica u obliku alkoholizma i zloupotrebe droga, ubojstava i samoubojstava. Tako te povrede niječu jednakost ljudi pred boli, smrću i velikim životnim proturječnostima, kozmobiološki ionako dovoljno teškima i bez bičeva nasilja u ratu, oskudici i teroru, koje prati krajnja nejednakost u pristupu dobrima. Horizont svekolike umjetničke i druge spoznajne mudrosti pokušaj je da se učini trajno vidljivom ili osjetilno pristupačnom vrhovna dobrobit slobode: samoodređenje i promišljeni izbor.

Ukratko, bez obzira na to je li riječ o tjelesnoj povredi ili uvjerljivoj prijetnji, nasilje niječe osnovno ljudsko pravo, Jefferssonovo pobunjeničko trojstvo “života, slobode i potrage za srećom”. Riječ je o pravu na slobodu u ljudskoj zajednici i zajedništvu. Kada se ono krši i niječe, to nužno uključuje, ali vrlo često i premašuje, pojedine i vidljive ozljede i bol: semantički, nepravda je vezana za povredu, pa tako i povredu pravde. Za Marxa, *kolektivna i distributivna sloboda ljudi* temeljena na njihovim potrebama i željama je horizont koji daje smisao ljudskoj povijesti kao imanentnom samoodređenju. Međutim, sva društva utemeljena na suprotstavljenim klasama priječe nastanak carstva slobode, koje se tada može očitovati isključivo kao nagovještaj zaokreta od

diktata nužde, kao vrijednost kojom se mjere eksploatacijska i fetišistička otuđenja, kao potencijalnost ili mogućnost suprotstavljena nasilnoj moći vladara. To je ono što se podrazumijeva pod društvom “udruženih proizvođača”, koji uživaju kako osobnu tako i kolektivnu slobodu, iz Marxove *Kritike Gotskog programa*.

1.3. O protunasilju kao samoobrani

Ovo je mjesto na kojem treba postaviti važno pitanje o tome *kada je nasilje opravdano*, za koje političke svrhe i u kojoj mjeri.

Prvo, trebalo bi biti očito da nije svako nasilje dopustivo – bez obzira na to vrše li ga države, pojedinci ili grupe, te bez obzira na opravdanje: napr. ubijanje civila u proglašenim ili neproglašenim ratovima ili bilo kakvo mučenje. Svako nasilje svjedoči o dubokoj bolesti sustava koji ga generira i grupe ili osoba koje se njime služe.

Međutim, postoji vrlo važna kategorijska iznimka – *samoobrana*, koju priznaje većina povijesnih sustava. Ako stremi tome da se suprotstavi društvenom nasilju i smanji ga te ublaži njegove uzroke, to može biti opravdanje za *protunasilje*.⁷¹ Da prilagodim argument što ga je iznio Hobbes, došao sam do zaključka – što su na kraju učinili i Thoreau, Martin L. King, pa čak i, čini se, Gandhi – da je *protunasilje manje štetno nego njegovo pomanjkanje*. Kada se pojedinačna i zajednička ljudska prava rutinski krše, ugnjetavani ljudi mogu i trebaju reagirati, najprije korištenjem svoje “sposobnosti za nevjericu” kako bi prepoznali dezinformacije i kulturološke laži koje ih drže “tamo gdje im je mjesto”, a zatim se udružiti u kolektivno djelovanje (usp. pionirske argumente u Marcuse “Problem”, i Janeway, te svjedočanstvo Williamsa).

Jer središnje je i konstitutivno obilježje nasilja nijekanje osobnog psihofizičkog integriteta kao temeljne ljudske potrebe i prava. Zajedno s tijelom okrnjena je “ljudska sloboda, koju ekskluzivno prisvaja njezin oskrvnitelj na račun žrtve podložne nuždi” (von Trotha 31). To je najjasnije u masovnim ratovima i koncentracijskim logorima od Vorkute i Auschwitzta do brojnih današnjih Guantanamo, Abu Ghraiba i protu-imigracijskih logora, a najraširenije kroz strukturno nasilje u vidu nekvalitetne hrane, vode, zraka, radnog okruženja i tako dalje. Radi se o neskrivenom ili prikrivenom rasizmu koji izopćuje neke skupine ljudi iz čovječanstva, ne Mi nego Oni, doslovce o-ne-čovječujući, tako da se nečovječnost prema njima tada može skrivati, nijekati i nametati kao normalna. Nacisti su bili nenadmašni majstori takvih pseudospecijacija ili *lažnih kategorizacija* (tako u napisu “Ka tuševima” na plinskim komorama, usp. Horowitz). Međutim, oni su imali preteču u svim povijesnim državama, a sve o tada, pa i danas, svuda oko nas možemo vidjeti njihove lako prepoznatljive, mada manje iskrene, rasističke i seksističke sljedbenike (usp. takođe stav Bell Hooks kao crnačke feminističke revo-

lucionarke u okvirima bjelačke prevlasti u SAD-u). Nijedna zasebna grupacija ljudi koja se zalaže za takve ograničene ili čak nazadne vrijednosti nema pravo nijekati temeljnu ljudskost. Kako je to oštro ali nezaobilazno rekao Marcuse, polazeći od središnjeg načela da “sloboda mišljenja uključuje borbu protiv nečovječnosti”, slijedi da

... u demokraciji pravo na subverziju pripada ... većini naroda. To znači da se putovi mogućeg razvoja subverzivne većine ne smiju preprečivati i da, ako su prepriječeni organiziranom represijom i indoktrinacijom, njihovo ponovno otvaranje može zahtijevati naizgled nedemokratska sredstva. To bi uključivalo uskratru dozvole slobodnog govora i okupljanja grupama i pokretima koji se zalažu za agresivne politike, naoružavanje, šovinizam, diskriminaciju na osnovu rase i vjeroispovijesti ili se protive širenju opsega javnih usluga, socijalne sigurnosti, zdravstvene skrbi, itd. (“Repressive”)

U zadnjih 150 godina imali smo obilje semantičkih i pragmatičnih primjera kolektivne samoobrane od nečovječnosti. Spomenut ću samo abolicionističke i proturasističke pokrete u SAD-u, Lenjinov dekret iz 1917. kojim se povukao iz stravičnih pokolja Prvog svjetskog rata, sve antifashiističke borbe koje su kulminirale ustancima u okupiranoj Evropi i Aziji te svjetski val dekolonizacije nakon Drugog svjetskog rata s vrhuncem u ukidanju aparthejda u Južnoj Africi. Književni primjeri uključuju utopijsku znanstvenu fantastiku u rasponu od Morrisovih *Vijesti iz nigdine* do Zamjatinovog *Mi*, zatim *Ljude bez ičega* Ursule Le Guin i *Žene na rubu vremena* Marge Piercy. U svom članku “Termini” raspravljao sam o dva moćna kratka argumenta u korist protunasilja. Prvo, Machiavellijev citat Livijevog samničanskoga vođe proturimskog otpora koji kaže da je oružje – kao metonimija za nasilje – sveto kad jedina nada leži u njemu (*pia arma ubi nulla nisi in armis spes est* – 95, citiran Tit Livije IX.1). Drugo, Brechtova Johanna Dark, Sveta Ivana usred klaonice: “Samo nasilje pomaže, gdje nasilje vlada, i/ Samo ljudi pomažu, gdje ljudi žive” (*Es hilft nur Gewalt, wo Gewalt herrscht, und/ Es helfen nur Menschen, wo Menschen sind* – *Heilige Johanna* 224). Ako je ikad postojao gotovo potpuno crno-bijeli sukob demokracije protiv prokletnika, bio je antifashiistički aspekt sukoba iz 1933.–45.

Prema tomu, protunasilje je neizbježno u situacijama koje uključuju oružanu prisilu od strane policije, vojske ili privatnih plaćenika, jer “institucionalizirano nasilje ... samostalno određuje okvire zakonitoga i može ih ograničiti na zagušni minimum.” Nakon brojnih bolnih iskustava, “generacija studenata iz 1960-ih naglo je shvatila da nasilje može imati oslobodilački svrhu” (Stedman Jones 38). Protesti iz 1960-ih pokazali su “da se drugi služe nasiljem, da drugi jesu nasilje i da zakonitost predstavlja problem u borbi protiv tog nasilja.”⁸¹ To ne znači odbaciti paralelni otpor kroz nenasilno djelovanje nego, upravo suprotno, sklopiti savez sa njime. Ono “može ići od građanskog neposlušta unutar pravnog sustava do revolucionarnih akcija izvan susta-

va. Može uključivati nesuradnju (primjerice odbijanjem poštivanja nepravednih zakona ili običaja, odbijanjem plaćanja poreza, odbijanjem novačenja ili vojnih zapovijedi ili odbijanjem poštivanja zatvorskih pravila); bojkotiranje proizvoda, roba i ponašanja; uskraćivanje usluga (privatnih ili javnih); zabranjene marševe, mirno zaposjedanje prostora sjedenjem, blokade, okupacije i druge oblike ometanja posjeda; ... i, u novije vrijeme, neovlašteno objavljivanje informacija elektroničkim putem.”^{9/} Kao primjer: Mandela je na svom suđenju tvrdio da je vojni ogranač Afričkog narodnog kongresa, uspostavljen nakon pokolja u Sharpevilleu, trebao usmjeravati napade na materijalnu infrastrukturu “tako da se aparthejd sruši bez ugrožavanja ljudskih života” (u Ukai 240 i en.wikipedia.org/wiki/Umkhonto_we_Sizwe), mada su stvarno izvršeni bombaški napadi pokazali kako to nije uvijek bilo moguće.

Tada se naglasak obvezno mora staviti na polarizaciju između nasilja koje se može opravdati i preostalih oblika nasilja za koje nema opravdanja; militarizirana državna represija mora nužno biti u središtu, ali takođe mora uključiti grupe i pojedince koji internaliziraju institucionalizirano nasilje. Takva polarizacija bliska je budističkoj podjeli na prosvijetljenu i neprosvijetljenu ljutnju ili ogorčenje:

U svom prosvijetljenom obliku, ljutnja svijetu donosi dobro. To je energija što nadahnjuje velike pokrete za slobodu i društvenu pravednost. Pomaže nam da iskreno sagledamo svoje slabosti i ukažemo voljenima na štetu koju nanose sami sebi U svom neprosvijetljenom obliku, međutim, ljutnja je agresija. Ona je uzrok beskrajne patnje, od osobne boli do globalnih ratova. (McLeod 44).

Ili, kako je to rekao Marcuse: svakako treba odbaciti doktrinu *a priori* “propovijedanja nenasilja kojim se obnavlja postojeće institucionalizirano nasilje” (“Problem” 90).

Weberov pristup, prilično blizak Lenjinu i Trockom (kao što je sam istaknuo), definira državu kao vladavinu nekih ljudi nad drugima utemeljenu na sustavnom nasilju koje se smatra legitimnim (9). Iz toga slijedi da je političar koji se nasiljem ne suprotstavlja zlu “odgovoran što zlo prevladava” (ibid. 56–57). Ni jedna politika ni pokret u politici – tj. poslovima moći koju prati nasilje – nisu mogli izbjeći taj ugovor s vragom kao ni dilemu između spasa duše i promicanja čak i najviših političkih ideala (ibid. 60, i usp. cijelu raspravu na 55–66). To je aporijsko prokletstvo klasnoga društva: ili ugovor s vragom ili beznačajnost u ključnim pitanjima preživljavanja i pravde. Ali vrag traži svoje: “nasilje je dopušteno samo u ekstremnim okolnostima – ne, nikad nije dopušteno, nego je izazvano. Čak i onda kada nasilje dovede do pobjede, takva pobjeda je poraz.” (Boer 16) To za mene znači da je “izazvano” protunasilje dopustivo čak i kada krije brojne dalekosežne opasnosti, pa se stoga uvijek mora budno paziti na to da bude ograničeno na nužni minimum. Iz slije-

pe ulice (*double bind*) u koju nas dovodi to proturječje možemo izaci isključivo stjecanjem novih spoznaja u praksi (usp. Bateson).

3. Umjesto zaključka

Da zaključim ovaj prvi dio uvodnog govora na konferenciji koja nosi veoma dobro izabran naslov “Riječi i nasilje”, ostavljajući ga otvorenim za rasprave ovog našeg susreta: nosioci sadašnje vlasti, zasnovane na državnom aparatu, stalno koriste i ponavljaju određene verbalne formule zato što *njihova Riječ usmjerava pritajeno ili očitovano Nasilje* (usp. Lefebvre 72 i dalje). Svatko tko ih želi osporiti mora na tragu 1968. iznaći nove, oslobodilačke formule koje će raspaliti disidentsku maštu. U najboljem obliku, umjetnost (kao što objašnjavam u trećem dijelu) jednog Petera Weissa ili Satoh Makota ovdje služi kao prenosni *exemplum* koji pokazuje kako izbjeći ekstreme surovosti koja je sama sebi svrha – a podrazumijeva kapitulaciju pred stavom i dogmatizmom vladara – tako i riječi “slabih misli” bez ikakve političke snage i moći. Čini mi se da to prvo izbjegavanje najbolje izražava parola studentskih frakcija Čūkaku i Kakumaru skovana u protestima protiv američko-japanskog sporazuma “o suradnji i sigurnosti”, u Japanu poznatog pod akronimom ANPO: *hanteikoku-shugi, hansutārinshugi* (dolje imperijalizam, dolje staljinizam), koji bismo trebali pokušati aktualizirati za naše vrijeme – otprilike “dolje kapitalistička globalizacija, dolje teroristički povratak robovlasništvu i religiji”. Shvaćanje protunasilja kao legitime samoobrane ovdje bi moglo biti ključno.

Iz te perspektive, svi postmoderni antihegelovci – što bježe natrag u Kantovo naručje – zaboravljaju da ne možemo bez Hegelove metode razotkrivanja dubokih proturječja. Njegova realistična dijalektika izriekom povezuje razvoj teme s određenim razdvajanjem i konkretnim suprotstavljanjem, “dok ne izađemo na drugoj strani – po tome se zahtjevu, čini mi se, ta dijalektika razlikuje od skepticizma dekonstrukcije, koji je više apsolutan” (Jameson 85).

PREVELA: Marija Mrčela

Bilješke

Dio 1.

1/ Najpromućurniji omladinski vođe bili su toga svjesni, bez obzira na raširene iluzije o trajnosti pokreta; vidjeti Sartreov razgovor s Cohn-Benditom.

Ovaj prevod donosi samo prvi od tri spomenuta dijela mog uvodnog referata; u njemu su korišteni ali i znatno ispravljani neki elementi mog članka "Termini moći danas", *Književna republika* br. 5-6 (2007): 3–23, prevela Sanja Fabijanić.

Na sugestijama i materijalima toplo se zahvaljujem Maji Vodopivec, te Dicku Boeru, Jerryju Harrisu, Radi Iveković, Emiliji Karaboevoj, Mladenu Laziću, C. Douglasu Lummissu, Tomu Moylanu, Tijani Okić, Joan Roelofs, Marku Seldenu, Bülentü Somayju, Gayatri Chakravorty Spivak, Michaelu Stöppleru, Victoru Strazzeriju i Victoru Wallisu, posebno kada su imali prigovora. Ako prevodilac nije posebno naveden, prevodi su moji.

Dio 2.

1) Iz toga slijedi da je neka vrsta politike (ne nužno antagonističke) istobitna s ljudskim društvom, dok bi se nasilje moglo izbaciti iz istinski pravednog – recimo besklasnog – društva. To znači da je Marxovo uvjerenje da politika obuhvaća samo klasnu borbu terminološki ili sadržajno pogrešno, a bilo je veoma štetno u povijesti socijalističke vlasti i ljevičarskih pokreta.

U potpunosti sam svjestan toga da se u stavu prema nasilju razilazim, s velikim zadovoljstvom, s 98 % naših "jednournih" medija i apologetike. Taj postotak temeljim na tome što sam pregledao točno stotinu bibliografija o nasilju, a našao samo dvije koje su bile teorijski korisne. Treba nam Dögenova "prodorna spoznaja".

2) Popitz ovdje razrađuje središnju slobodarsku tradiciju J.S. Milla u *On Liberty* (1859), naime da "Jedini cilj zbog kojega se moć legitimno smije upotrebljavati na štetu nekog člana civilizirane zajednice a protiv njegove volje, jest sprečavanje povređivanja drugih" (https://en.wikipedia.org/wiki/Harm_principle), koju Mill onda razvrstava u lepezu dozvoljenih slučajeva. Ova tradicija očito proizlazi iz Američke i Francuske revolucije; u ovoj potonjoj, *Déclaration des droits de*

l'homme et du citoyen iz 1789. iskazuje u členu 2: "Sloboda se sastoji od svih djelovanja koja ne povređuju druge: prema tome, jedina granica korištenju prirodnih prava svakog čovjeka jest osiguravanje drugim članovima društva da koriste ista ta prava" (https://en.wikipedia.org/wiki/Declaration_of_the_Rights_of_the_Man_and_of_the_Citizen_of_1789).

3) o temeljim na: Suvin, "Access" i "Exploring". Treba napomenuti da se vladajuća teorija nasilja čini nesuvislom i manjkavom, počevši sa slabom brigom za ulogu rata, revolucije i terorizma (usp. Shaw, "Conceptual"). Što se tiče terorizma, da bi čitaocima bilo lakše, ovdje donosim tablicu iz "Exploring" (iz 2004. – detaljna obrazloženja mogu se naći u tom radu):

CIVILNE ŽRTVE DRŽAVNOG TERORIZMA

(glavni primjeri iz posljednjih 40 godina):

- Tokom američke intervencije u Vijetnamu: **oko 2 000 000**
- Vojni pogrom nad "komunistima" u Indoneziji na poticaj SAD-a, 1965.–66.: **500 000 – preko 1 000 000**
- Intervencija južnoafričkih, francuskih i američkih opunomoćenika u Angoli i Mozambiku: **preko 500 000**
- Tokom američkih bombardiranja u Kampučiji: **najmanje 200 – 400 000**
- Od ruke režima Pola Pota u Kampučiji: **oko 200 – 400 000**
- Američka bombardiranja i opunomoćenici u Laosu: **oko 350 000**
- Žrtve indonezijske vojske u Istočnom Timoru: **do 300 000**
- Vojna represija u Guatemali 1962.–96., u organizaciji SAD-a: **200 000**
- Žrtve indonezijske vojske u zapadnom Irianu (Novoj Gvineji): **80 000**
- Vojna represija u El Salvadoru od 1978., nadalje, u organizaciji SAD-a: **70 000**
- Žrtve ruske vojske u čečenskom ratu za nezavisnost: **možda 40 – 65 000**
- Žrtve turske vojske u napadima na Kurde od 1984. nadalje: nekoliko **desetaka tisuća** (broj nije pronađen)
- "Nestali" i drugi ubijeni u Argentini u razdoblju 1976.–83.: **možda 45 000** ili više
- Izraelski i američki upadi u Libanon, 1985.–96.: **oko 38 000**
- Američko bombardiranje Iračana u Zaljevskom ratu 1991.: **možda 20 000** ili više
- Iako su nabrojene kao "sitna riba", zamislite svaku od sljedećih nula kao tijelo koje trpi bol i strah: **kontraši u**

Nikaragvi u organizaciji SAD-a: **7000**; iračko trovanje Kurda bojnim plinom iz 1988., **oko 5000**; vojna represija u Čileu u organizaciji SAD-a: **najmanje 3000**; palestinske žrtve izraelske vojske, nekoliko tisuća – broj nije pronađen – do 1993. (uključujući prvu Intifadu) i **najmanje 2 000** od 2000. nadalje; američka invazija na Panamu 1989., **2–3000**; bombardiranje Srbije od strane SAD-a i NATO-a, **200**.

– Poseban su slučaj civilne žrtve američke vojske, plaćenika i saveznika u dva rata koja su bila u toku u to vrijeme – ne samo zbog toga što je riječ o beskonačnim ratovima nego i zato što ih treba zvati žrtvama ratnih zločina. Međutim, s obzirom na to da nije proglašen nikakav rat i da se administracija Busha ml. ne pridržava Ženevske konvencije o ratnim zarobljenicima i slično, možda ćemo postići više budemo li te jednostrane ratove promatrali kao državni terorizam: intervencije SAD-a i saveznika u Afganistanu 2002.–04.: **4000** (broj i dalje raste) vojska SAD-a i UK-a sa saveznicima tokom invazije na Irak od 2003. nadalje: **10 000 ili mnogo više** (broj i dalje raste)

CIVILNE ŽRTVE GRUPNOG TERORIZMA

(glavni primjeri iz posljednjih 40 godina):

- Italija (Crvene brigade i neofašisti), 1968.–82.: — **334**
- Izraelske žrtve Palestinaca 1968.–81.: — **282**
- Njemačka (RAF i drugi) 1970.–79.: — **31**
- GLOBALNI ZBROJ 1969. –80. (procjena CIA-e): — **[3368]**

[Druge procjene za razdoblje 1980.–2000 odgovaraju tim razmjerima]

- Bombaški napad u Oklahoma Cityju 1995.: — **oko 150**
- Izraelske žrtve Palestinaca u prvoj Intifadi — **oko 700**
- Ubijeni u Bangladešu (uglavnom žrtve "islamističkih fundamentalista"), 1996.–2003.: — **oko 100**
- "Islamistički fundamentalisti" s bazom u Čečeniji, od 1999. nadalje — preko 1000
- Izraelske žrtve u drugoj palestinskoj Intifadi, od 2000.: — **do 900**
- Napad Al Kaide na SAD, rujna 2001.: — **oko 3000**

- Pokolji u Indiji (uglavnom žrtve “islamističkih fundamentalista”), 2001.–2004. — **oko 200**
- Eksplozije u noćnim klubovima na Baliu, “islamistički fundamentalisti”, listopad 2002.: — **preko 200**
- Napad Al Kaide na korisnike javnog prevoza u Madridu, 2004.: — **oko 200**

- 4) O ratu takođe vidjeti Suvin, “Kapitalizam”, uz opsežnu bibliografiju do 2000. g. kojoj bi trebalo dodati bar tri dolje navedena naslova Martina Shawa. Takođe ću iz moje rasprave sasvim isključiti takozvano pojedinačno nasilje kao vrlo složeno s kauzalnog gledišta, ali i nevažno za moj fokus. Veliku većinu hegemonskih pristupa nasilju čine mnogovrsni “javnozdravstveni” pristupi. S pragmatičnog gledišta, oni mogu biti više-manje potrebni i korisni, a obično su – kao u reprezentativnom naslovu WHO-a – podijeljeni u sedam kategorija, od čega je šest posvećeno pojedinačnom nasilju. Posljednja kategorija odnosi se na “kolektivno nasilje”, što je hvalevrijedan, ali nedovoljan korak. Glavni joj je nedostatak kratkovidni empirizam, koji stavlja masovno državno nasilje u istu ravan sa zaraznim bolestima.
- 5) Oba termina su preuzeta od pionirskog Galtunga; usp. dobar argument u korist upotrebe tog termina u: Bourdieu et al.
- 6) Odličan je primjer nastojanje zapadnonjemačke vlade da ograniči obveze i ratnu odštetu za nacistički genocid nad njemačkim Jevrejima na “materijalnu” štetu, name na štetu na imovini i stvarne zdravstvene ozljede, ali ne i trajne psihičke ozljede. Vlada je postrojila svoje krotke psihijatre s iskazima koji su podupirali takav proprietarijizam ili posjedništvo (termin Ursule Le Guin) uz veliku dozu antisemitizma (vidi Herzog, 3. pogl.)
- 7) Usp. takođe Shigematsu 170 i dalje. Moja razgraničenja ne poklapaju se s direktnom akcijom koju su militanti iz studentske organizacije Zengakuren označili kao “*gewalt (gebaruto)*” ili “*protunasilje (taikô bôryoku)*”, iako sam nastojao učiti iz njihovih iskustava.
- 8) Prvi i treći citat iz Marcuse, “Problem” 89. Za SAD v. Adams o velikoj učestalosti vojnog gušenja protesta, s prosječno 18 intervencija i 12000 vojnika godišnje, i dokumentaciju o FBI-jevom represivnom programu, koji je uključivao ubojstva

vođa pokreta Black Panthers, u Churchill i Vander Wall. Usp. općenitu naznaku o tome kako policijsko nasilje izaziva reakciju u: Tilly; uz Marcusea, taj i njegovi drugi radovi utjecali su na moje argumente. Čini se da povijesni dokazi potvrđuju kako su protestni pokreti obično nenasilni sve dok ne uvide da to nikamo ne vodi: to tvrdim u svojoj analizi sukoba u Sanrizuki u 2. dijelu, dok se u Italiji (na primjer) “bitka u Valle Giulia” iz 1968. može odrediti kao očita prekretnica, usp. Jan Kurtz i Marica Tolomelli u Klimke-Scharloth ur., 89–90.

- 9) Moylan 188. Puno sam profitirao od podataka i nazora njegovog članka, koji pokatkad parafraziram bez navodnih znakova. On tvrdi da se Sorelov prikaz “proleter-skog nasilja”, s generalnim štrajkom u središtu, može shvatiti kao takvo revolucionarno nenasilje, kao i, u manjem opsegu, štrajk i bojkot kao primarni oblici borbe protiv kapitala (v. i Karatani 291). Međutim, pojam nenasilja ostaje epistemološki nejasan (kao i većina definicija ili termina koje se temelje na negaciji). Dugujem Babette Babich podsjećanje na važan glas Günthera Andersa koji ga je odbio prihvatiti (v. njegova najvažnija djela citirana u Babich, te njegov *Gewalt*, u kojem je to zaključno razradio), ustvrdivši da se nenasilje pretvara u nedjelovanje u društvu zasićenom masovnim medijima, društvenim medijima i sveprisutnom nuclearnom silom.

Spomenuta djela

Dio 1.

- Cohn-Bendit, Daniel. Razgovor vodio: J. P. Sartre. *Le Nouvel Observateur*, 20. svibnja 1968. (engleska verzija na https://medium.com/@AM_HC/jean-paul-sartre-interviews-daniel-cohn-bendit-5cd9ef932514). Pristup: 7. srpnja 2018.
- Gramsci, Antonio. *Prison Notebooks*. Prev. Q. Hoare i G. N. Smith. Lawrence & Wishart, 1971.
- Lenin, V. I. “May Day Action by the Revolutionary Proletariat [1913].” Prev. G. Hanna. www.marxists.org/archive/lenin/works/1913/jun/15.htm. Pristup: 25. svibnja 2018.

Dio 2.

- Adams, David. (1995). “Internal Military Intervention in the United States.” *Journal of Peace Research* 32.2 (1995): 197–211, <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.730.9366&rep=rep1&type=pdf>. Pristup: 1. prosinca 2013.
- Anders, Günther, et al. *Gewalt – Ja oder Nein? Eine notwendige Diskussion*. Ur. M. Bissinger. Knauer, 1987. <https://d-nb.info/870662465/04>. Pristup: 24. srpnja 2018.
- Babich, Babette. “La violenza della violenza,” u: M. Latini et al. ur., *La grammatica della violenza*. Mimesis Ed., 2017, 83–98.
- Balibar, Étienne. *La crainte des masses*. Galilée, 1997.
- Bateson, Gregory. *Steps to an Ecology of Mind*. Ballantine Books, 1972.
- Boer, Dick. *Deliverance from Slavery: Attempting a Biblical Theology in the Service of Liberation*. Haymarket, 2016.
- Bourdieu, Pierre, et al. *The Weight of the World: Social Suffering in Contemporary Society*. Prev. P.P. Ferguson. Polity P, 1999.
- Brecht, Bertolt. *Die heilige Johanna der Schlachthöfe*. GBFA, sv. 3. Suhrkamp, 1988, 127–234.
- Churchill, Ward, i Jim Vander Wall. *The COINTELPRO Papers: Documents from the FBI's Secret Wars against Dissent in the United States*. South End P, 1990.
- Fanon, Frantz. *Les Damnés de la terre*. Maspero, 1961.
- Fromm, Erich. *The Sane Society*. Holt, 1990.
- Galtung, Johan. “Violence, Peace, and Peace Research.” *Journal of Peace Research* 6. 3 (1969): 167–91, www.jstor.org/stable/422690. Pristup: 20. travnja 2015.
- Helliwell, J., et al. *World Happiness Report 2018*. New York: Sustainable

- Development Solutions Network, 2018, <http://worldhappiness.report/>. Pristup: 15. lipnja 2018.
- Herzog, Dagmar. *Cold War Freud*. Cambridge UP, 2017.
- hooks, bell. *Killing Rage: Ending Racism*. Holt, 1995.
- Horowitz, Irving Louis. *Taking Lives: Genocide and State Power*. New Brunswick: Rutgers UP, 1982.
- Janeway, Elizabeth. *Powers of the Weak*. Morrow Quill, 1981.
- Karatani, Kojin. *The Structure of World History: From Modes of Production to Modes of Exchange*. Transl. M.K. Bourdaghs. Duke UP, 2014.
- Keen, Sam. *Faces of the Enemy: Reflections of the Hostile Imagination*. Harper & Row, 1988.
- Krall, Ruth E. *Human Violence and Its Alternative: An Annotated Bibliography*. <https://ruthkrall.com/resources/human-violence-and-its-alternatives-annotated-bibliography/> Pristup: 1. svibnja 2018.
- Machiavelli, Niccolò. *Il Principe e altre opere politiche*. Garzanti, 2001.
- Marcuse, Herbert. "The Problem of Violence and the Radical Opposition (1967)", u njegovom *Five Lectures*. Prev. J.J. Shapiro i S.M. Weber. Beacon P, 1970, 83–108.
- . "Repressive Tolerance," u: R.P. Wolf et al. *A Critique of Pure Tolerance* (1965), www.marcuse.org/herbert/pubs/60spubs/65repressivetolerance.htm. Pristup: 12. srpnja 2018.
- Marx, Karl. *Critique of the Gotha Programme*, u: *The Marx-Engels Reader*. Ur. R.C. Tucker. Norton, 1972, 383–89.
- [---.] *Writings of the Young Marx on Philosophy and Society*. Ur. i prev. L.D. Easton i K.H. Guddat. Doubleday Anchor, 1967.
- McLeod, Melvin. "The Angry Buddha. On the Enlightened Power of No." *Shambhala Sun* 23.1 (rujan 2014.): 43–47. www.lionsroar.com/the-wisdom-of-anger/ Pristup: 15. lipnja 2018.
- Mills, C. Wright. *The Power Elite*. Oxford UP, 1956.
- Moylan, Tom. "To live consciously is to sow the whirlwind: Reflections on the Utopian Standpoint of Nonviolence." *Utopian Studies* 26.1 (2015): 184–202.
- Popitz, Heinrich. *Phänomene der Macht*. Mohr, 1986.
- Roget's Thesaurus of English Words and Phrases*. Avenel, 1978.
- Roosevelt, Franklin D. *The "Four Freedoms" Speech*. www.speeches-usa.com/Transcripts/franklin_roosevelt-four.html
- Shaw, Martin. "Conceptual and Theoretical Frameworks for Organised Violence." *International Journal of Conflict and Violence* 3.1 (2009): 97–106.
- . *The New Western Way of War: Risk-Transfer War and Its Crisis in Iraq*. Polity, 2005.
- . *Theory of the Global State*. Cambridge UP, 2000.
- Shigematsu, Setsu. *Scream from the Shadows: The Women's Liberation Movement in Japan*. U of Minnesota P, 2012.
- Das Shōbōgenzō des Dōgen Zenji: Die zentralen Passagen*. Ur. D. D. Waskōig. Barth, 2010 [takode sam se služio s Dōgen, Eihei. *Shōbōgenzō*. Prev. H. Nearman. Shasta Abbey, 2007. www.urbandharma.org/pdf/Shobogenzo.pdf. Pristup: 1. svibnja 2018.].
- Sivard R. L. *World Military and Social Expenditures*, 16. izd. World Priorities, 1996.
- Stuckler, David, et al. "Mass Privatisation and the Post-Communist Mortality Crisis." www.thelancet.com, DOI: 10.1016/S0140-6736(09)60005-2. Pristup: 15. travnja 2018.
- , i Sanjay Basu. *The Body Economic: Why Austerity Kills*. Allen Lane, 2013.
- Suvin, Darko. "Access to an Identification of >Terrorism<" i "Exploring >Terror/ism<," pogl. 20–21, u: *Darko Suvin: A Life in Letters*. Ur. Ph.E. Wegner. Paradoxa, 2011, 263–307.
- . "Comparative Literature and the Power/Violence of Terms" u: P. Mildonian ur., *It Started in Venice: Proc. of the International Comparative Literature Conference 2005*. CD, Libr. Ed. Cafoscarina, 2009: 67–78.
- . "Haltung", natuknica u: *Historisch-kritisches Wörterbuch des Marxismus*, sv. 5. Argument, 2002, col. 1134–42.
- . "Haltung (Bearing) and Emotions: Brecht's Refunctioning of Conservative Metaphors for Agency" u: T. Jung ur., *Zweifel - Fragen - Vorschläge*. Lang V, 1999, 43–58.
- . "Kapitalizam znači/treba rat", u njegovom *Gdje smo? Kuda idemo?...* Prev. M. Krivak. HFD, 2006, 115–145.
- . "Termini moći danas." Prev. S. Fabijanić. *Književna republika* br. 5-6 (2007): 3–23.
- Tilly, Charles. *The Politics of Collective Violence*. Cambridge UP, 2003.
- von Trotha, Trutz. "Zur Soziologie der Gewalt", u isti ur., *Soziologie der Gewalt*. Westdeutscher V, 1997, 9–56.
- Ukai, Satoshi. "The Road to Hell Is Paved with Good Intentions." *positions* 13.1 (proljeće 2005.): 235–53.
- Vodopivec, Maja. "How Do the Past, Present and Future Interact in Post-3.11 Japan." Privatka e-pošte od 15. travnja 2018.
- Weber, Max. *Politik als Beruf*. Duncker & Humblot, 1964 [prvo izd. 1919.].
- [WHO.] *World Report on Violence and Health*. Ed. Etienne G. Krug et al. World Health Organization, 2002.
- Williams, Robert F. *Negroes with Guns*. [Mansfield Centre CT:] Martino Publishing, 2013 [original 1962].

Dio 3.

Jameson, Fredric. *The Hegel Variations*. Verso, 2010.

Lefebvre, Henri. "L'irruption[.] de Nanterre au sommet." *L'Homme et la société* br. 8 (1968): 49–99, www.persee.fr/doc/homso_0018-4306_1968_num_8_1_3105. Pristup: 16. srpnja 2018.

Bora Ćosić

Odesa

Nad ovim gradom nadvija se još uvek gvozdена carica Katarina, koja danas, i u sasvim drugoj državi, skuplja pod svoje skute jedan narod koji ne zna čiji je

Nekada, davno, poznavao sam staru gospođu, zvala se Lija Samsonovna, bila je iz Odese. Prethodno je svoju prelepu kćer, glumicu, udala za jednog beogradskog klipana, čime je mhatovska karijera ove devojke bila zapečaćena, nikada nije naučila srpski, pa je samo koji put u našem teatru igrala u *Belim noćima*, na ruskom. Gospođa Samsonovna dolazila je međutim, povremeno u Beograd, u posjet kćeri i onom klipanu, tako smo upoznali ne samo njen odeški humor, no i način kako se na odeški način priprema riba, makar bila iz Dunava. Tako je gospođa Lija umela da oprezno svučе šaranovu kožu, sve što je u toj koži bilo, kuvala i mlela, pa potom, kao nekakav sublimni sadržaj ribin, vraćala je pod onu kožu. Ovaj postupak obavlja se i drugde, posebno u jevrejskoj kuhinji, onde se oblik svinjskog buta, religijski izbegavanog, puni piletinom. Ruskim ljudima, inače, katkad nije dovoljno da su Rusi, pa onda, istovremeno, bivaju i Jevreji. Ruski ljudi jevrejske veroispovesti ili nastajajući jevrejski Rusi. Gospođa Lija Samsonovna bila je Ruskinja jevrejskog porekla, jevrejska Ruskinja iz Odese. Čiju ribu, “farširovanju”, pamtim decenijama, na nju sam naišao na svom prvom koraku u Odesi. Na ostalo, morao sam se lagano navikavati, pa i na to da u tamošnjem hotelu ne postoji parter, prizemlje, nego se ovo odmah uzima kao prvi sprat, a prvi, na kome stanujem, zovu drugim. Ta zbrka u dugmetima, liftovim, možda duguje ruskom futurizmu, ili ko zna čemu. Na tom lažnom drugom spratu, gde živim, postoji niz soba sa mesinganim tablicama, kao u nekakvoj galeriji, po njima vidi se u kojoj spavao je Čehov, u kojoj Čukovski, u kojoj Majakovski. Poemu *Oblak u pantalonama* ovog mog suseda iz davnine, preveo sam kada mi je bilo de-

vetnaest godina, izazivajući u to vreme, oko 1950, malu nervozu u kulturi ranog Titovog komunizma. Ispostavilo se da je ta siva knjižica preživela, čak i onda kada se videlo da komunizam nije. Jedna devojka, zatočena u ono doba iz nepoznatih razloga, čitala je ovu knjižicu u zatvoru i pomalo se zaljubila u njenog prevodioca. Kasnije, u moj život ušla je jedna mnogo ozbiljnija gospa, ona, što je prva “na Zapadu” prevela u Beogradu *Doktora Živago*, Pasternaka. Pesnika, čiji otac takođe ovde, u Odesi bio je rođen. Ta dama bila je udata, njen muž, isto tako pisac, bio je moj prijatelj, drug i kolega. Dogodilo se međutim da sam ja tom prijatelju prisvojio ženu, *ukral*, kako bi Rusi rekli. S njom sam živeo sledećih četrdeset godina, dok god je bilo. Sada leži tamo, u Berlinu, u blizini humke tate Nabokova, na groblju pored Tegela, takođe ruskom. Ispostavilo se tako da je klasična pripovest između Ljilje Brik, njenog muža Osipa i Volođe Majakovskog, ponovila se u mom životu, u našem malom poruskovljenom gnezdu, beogradskom.

Ovu istoriju ispričao sam sada, u Odesi, jednom skupu, zainteresovanom izgleda više mojim brakolomstvom, manje poezijom koja ostala je u pozadini. A meni bilo je važnije da ponovim ono što sam obznanio Srbima: *Vi mislite bunca malarija? To je bilo, bilo u Odesi. Doću u četiri, rekla je Marija. Osam, Devet, Deset.* Govorio sam inače, o toj mucu velikog futurističkog pesnika, na ruskom, jer ukrajinski ne znam, ali mislim da smo se razumeli. Kao što je moj beogradski puk, tamo, oko 1950, razumeo kako je jedan ruski pesnik golemog stasa, ali fragilne duše, čekao svoju devojku u gradu Odesi satima i danima, a ova nije došla. Na ru-

Ljilja Brik i Vladimir Majakovski svibnja 1924 – fotografija snimljena u Moskvi u vrijeme kada je grupa sovjetskih umjetnika dočekala japanskoga gosta čije se ime na raznim mjestima različito navodi: Tamidzi Naito (ili Tamisi, Tomizi, Tamiji ... Najito, Naitō)

S lijeva na desno: Tamidzi Naito, Boris Pasternak, Sergej Ejzenštejn, Olga Tretjakova, Ljilja Brik i Vladimir Majakovski

skom zapravo govori cela ova današnja Odesa, ruski se čuje na ulici, po prodavnicama i hotelima, ukrajinski govori samo pomalo zbunjena najavljiivačica na zvaničnoj televiziji. Nema ništa protiv ukrajinske nezavisnosti i njene jezičke izdvojenosti, ali nama, zapadnim ignorantima, teško je snaći se u kulturi koja se za nas drži na jednom Tarasu Ševčenku. Pa sve ovde i dalje “rusko je”; na početku našeg Primorskog bulevara, uzdiže se gorostasni spomenik Puškina, okolne ulice ovde imenuju se ruskim piscima, čak i onima što su ukrajinske krvi bili, ali na ruskom su pisali. Tako nas vode da vidimo kuću Gogoljevu, ali prethodno, na uglu, već se beli palača, Bjelinskog. Gogoljev dom, zapravo, onaj presudni, znao sam od ranije, čitave jedne zime prolazio sam strmom rimskom via Sistina, gde u jednom smeđem zdanju napisane su *Mrtve duše*. Nema inače gimnazijskog đaka moje škole koji nije znao prvu rečenicu Gogoljevu *Čudenj Dnjepr pri tihoj pogode...* Pomišljam kako ova golema reka, u svom mirnom proticanju ni sama nije znala kako o njoj se pripoveda, i na kom jeziku, ruskom ili ukrajinskom, ona teče? U neko doba razni pisci odlaze u različite zemlje, da tamo napišu ono najvažnije što im je na srcu, a drugima onda pokazuju se zato kuće njihovog rođenja ili nekog povremenog boravka. Tako je bilo i sa Gogoljem, rimskim piscem delimično. Nije li i najveći srpski pesnik, Crnjanski, takođe svoje mrtve duše, *Kod Hiperborejaca*, onamo, u Rimu, napisao. A gde je sve pisao Dostojevski, Turgenjev ili Nabokov, to znamo. Ovde inače, ukrajinski govorio je, čitajući svoje pesme, još samo jedan mladić, ali to je izvodio tako brzo, kao da će se u toj brzini njegov jezik više emanicipovati, a ispalo je suprotno. U gradu, gde se ionako, kao u nekoj vavilons-

koj kuli, govorilo masom jezika, ruskim, ukrajinskim, francuskim, hebrejskim, tatarskim, i nekim, možda najbliže kozačkom, postoji jedan znak da, ako se tako, raznojezički ne razumemo, ostaje ona nadrealistička varijanta, esperanta. Jer upravo ovde, u Odesi, podignut je prvi u svetu spomenik izumitelju tog nejezika, varšavskom liječniku Ludwigu Lazaru Zamenhofu?

Rado bih premestio *Damu sa psetancetom* iz Jalte u Odesu, kada već na sredini mog hotelskog sprata čuvaju krevet u kome spavao je Čehov. Svejedno, kaže vodeći hrvatski slavist Aleksandar Flaker, da je “kurort” vidni toponim ruske književnosti, makar se ovo ne odnosilo samo na lokanje lekovite vode po elitnim hotelima, no i na opšti princip, letovališni, mesta preventivnog lečenja, kocke i raspusnih zabava. Pa onda navodi sve same dragocenosti ruskog pisanja, koje se na ovaj ugođaj, banjski, odnose. A već je i prvi moderni pripovedač srpski, Laza Lazarević, takođe lekar i tuberkulozni muribunt, razvio svoje elegantno štivo zahvaljujući ovim ranim civilizacijskim tačkama, još uvek polururalne Srbije. Koja krajem devetnaestog veka, upravo svojim *banjama* prima prve lekcije iz lagode, otmenosti i gospodstva. Odesa nije mogla ne biti jedno takvo okolje, najpre za one, koji su, makar i imućnog stanja, suviše kašljali. Jer u to vreme mislilo se da će ove ljude izlečiti morski zrak, dok ih Thomas Mann nije prognao u visoke brege, gde im je i bilo mesto. Letovanje je, uopšte uzev, onaj optimistički uteg na vagi ljudskog života, mahom teškog i turobnog, pa onda i onaj mrgodni pesnik rebele, Maksim Gorki, ispisuje tako vlastitu čehovljevsku idilu *Na letovanju*, kao da su mu u jedan mah dojadile grube artamonovske i proleter-

ske teme. Mora se reći da ni taj atol ugođe nije uvek sasvim ugodan, onda i Anton Pavlovič, klasik sa mog sprata u hotelu *Londonskaja*, bivao je jednom u našoj istarskoj Opatiji, žaleći se kasnije da ova, sada svetski poznata *Abacija*, puna je blata. Tako ljudski rod, opravdano, nikad nije zadovoljan do kraja, čak ni po kojim rajskim okoljem, pa onda traži vlastitog pripovedača da ovo nezadovoljstvo izrazi.

Teško je ovde pronaći trag Babelja i njegove Odeše. Oni krvnici iz Lubijanke bili su temeljni, vele mi sada da je kuća Babelja srušena, ne postoji. Nije mi pomoglo ni to što sam prošlog meseca, u Berlinu, upoznao njegovog unuka. On je o svome djedu malo govorio, više o drugoj ženi njegovoj, za koju veli "moja babaška". To mi je odjedanput zazvučalo jako začudno, jer tako najzad imam potvrdu da je onaj pisac, nestao u dimu dvadesetog veka, izgleda ipak postojao, ovo mi dokazuje taj malešni čovek koji iz te porodice potekao je, i koje je, znači, bilo. Usput se raspituje kako sam to i kada prevodio Majakovskog, pesnika sa moga današnjeg sprata, jer je upravo njegovu prepisku sa svojim djedom otkrio nedavno. Velim da sam tada bio vrlo mlad, pa sam u zaglavlje *Oblaka u pantalonama* stavio detinjasto izvinjenje *Vladimiru Vladimiroviču, ako sam negde pogrešio*. Dobio sam tada i pismo znamenitog hrvatskog pesnika Krkleca, koji mi veli da je i on sam jedanput probao to da prevede, pa je jako zadovoljan što sam u tome, makar onako žutokljun, uspeo. A upravo ovaj pesnik, Krklec, objavio je tridesetih godina, u Zagrebu, prvi prevod Babelja, na našem jeziku. Onda tom potomku najvećeg pesnika Odeše pričam šta sve veže moju kulturu i književnost sa Babeljem. U vreme kada je, nekim slučajem, u istoj kući sa njim živio, 1936, u Moskvi, jugoslovenski književnik, budimpeštanski komunar, saradnik Bele Kuna, Ervin Šinko. *I kao već toliko puta*, pisao je ovaj, *neslućena prijateljska pomoć: Steiner je morao na neko vreme oputovati, pa je među svojim malobrojnim prijateljima izabrao nas da u njegovoj odsutnosti čuvamo njegov stan. Sa Steinerom se bio zajedno naselio u ovi kuću u gornji kat njegov prijatelj Isak Emanuelovič Babelj, veliki ruski umjetnik novele*. Pomislio sam u jedan mah da je taj Steiner bio onaj isti Karlo Štajner, bečki proleterski borac, potom martir staljinskog Gulaga, autor čuvene knjige *7000 dana u Sibiru*, jedva jedanput objavljene u Zagrebu, gde se ovaj nepokolebljivi revolucionar, oslobođen u vreme Hruščova, naselio i umro. Kasnije sam otkrio da je onaj Šinkov Steiner bio samo jedan dobronameran, možda apolitičan bečki inženjer; svejedno, gorka knjiga, sibiriska, našeg Štajnera, ostaje mi i dalje važna, čini se, jednim delom inspirisala je i delo Danila Kiša, *Grobnica za Borisa Davidoviča*. Tako, pukim slučajem između Šinka i Babelja razvilo se prijateljstvo, koje nije bilo samo sustanarsko. O ovom ostalo je svedočenje u romanu onog prvog, *Optimisti*, koja, mimo svog naslova prikazuje slom optimizma mnogih boraca za svetsku revoluciju. *Naše je prijateljstvo s Babeljem počelo jedne noći. On je imao čudan običaj da bi, kad su u kući već svi spavali, sišao nečujno, koliko je to mogao, jer je bio prilično težak, ušuljao se oprezno u smočnicu kraj kuhinje, izabrao između remekdjela stare kuharice neki specijalitet po odeškom receptu, sjeo u kuhinji i častio se... Pred našim vratima čuo je*

tipkanje na pisačem stroju, pokucacao, kažiprstom desne ruke na usnama, mahnuo lijevom neka izađemo. Tada sam ga prvi put video ovakva: okovratnik košulje bio je na njegovom debelom vratu raskopčan, čulo se kako astmatično diše ... dugo smo sjedeli u kuhinji i razgovarali o mnogo čemu. – Nego, Egone Isidoroviču, kako samo može čovjek ovako nagomilavati u sebi najnemogućnije atribute, kao što vi to činite. Biti Mađar, samo po sebi je nesreća, ali to još nekako ide, biti Mađar i Židov, pomalo je već pretjerano. Ali da je neko danas Mađar, Židov, komunistički mađarski književnik i uz to jugoslovenski državljanin...!? Morao je skinuti naočari i obrisati oči, toliko se smijao. Nisam još vidio čovjeka da se smije tako, gotovo cijelim tijelom. Pričao je on Šinku uz to kako je kao dijete imućne židovske građanske porodice u Odesi pohađao talmudsku školu, i da se morao, kad je došao u Sankt-Peterburg, skrivati pred policijom, jer Židov u ono doba još nije imao u prijestolnici dozvolu boravka. *Babeljeve male priče ne postaju svrhom same sebi, nego oštro rasvetljavaju opću temu. Priča kako je putovao po ukrajinskim selima i premda je dobro poznavao ona sela, lica koja je u njima spazio, kuće što su, naravno stajale na svome mjestu, štoviše i pejzaž, djelovali su na njega kao kakva strašna halucinacija, a da sam nije znao zašto. Jednom u noći, probudila ga je iza sna zagušljiva tišina i njemu je u tom trenutku upravo zbog te nevjerojatne tišine odjedanput sinulo: hoda već mnogo dana od sela do sela, a nijedanput nije čuo pasji lavež. Bila su to sela gdje nije ostalo ne samo krava, svinja, živadi, ali ni pasa, nijedne žive životinje. Odjednom je čuo da ni pasjeg laveža ne čuje. Šinka sam sreo živog, samo jedanput, kada je neke noći u malom jadranskom letovalištu, svojom gorostasnom pojavom, uz malenu ženu koja ga je pratila, iznikao iz jednog bokora lijandera. A upravo taj marcijalni Mađar, jugoslovenski književnik, svedoči mi naknadno, kako je Babelj, u doba nasilne kolektivizacije sovjetske poljoprivrede, ustanovio da ova nije ostavila na životu ni psa, ni njegov lavež.*

Sada vidim kako je ovaj moj razgovor, berlinski, sa unukom Isaka Emanueloviča, propustio mnogo toga, jer sam tom današnjem građaninu Sjedinjenih Država ostao dužan svu silu, njemu verovatno nepoznatih događaja, proteklih u toj Steiner-Šinko-Babeljevoj kući iz Nikolovorobinskog pereulka, moskovskog, iz koje izašlo je toliko, sve samih dragocenih referenca za našu jugoslovensku književnost. Gde je njegov veliki djed pokušavao da nešto učini za našeg pisca, a potom sam, ni svoju glavu nije uspeo da sačuva.

Vsevolod Nikolajević Matvejevič rodio se u Odesi na početku onog veka. Po porijeklu Ukrajinac. Rus po jeziku i kulturi, kršćanin i ekumenist, nije bio ni "bijeli" ni "crveni". Ipak, dospio je do kraljevine Jugoslavije, tamo se oženio i živio do smrti. Tako o ovom čoveku pisao je njegov sin Predrag Matvejevič, hrvatski književnik, moj prijatelj. Koji objavio je prekrasne knjige o kruhu svagdanjem i o čudesnom gradu Veneciji, gde nije samo obraćao pažnju na njenu raskoš i sjaj, no i na biljnu siročad, poslednju bezimenu travku što je onde našao, budući vrtova je sve manje uz palače, u bunarima je više tame nego vode...

Pogled na Odesu godine 1850 – u sredini lijevo vide se novoizgrađene Richelieuove stube, projekt Francesco Boffo 1825, izgradnja 1837-1841.

Samo, biti pesnik u našem malom narodu, isto je što i biti travka, iz proletarijata sitnog rastinja negde u svetu. Matvejevićev *Mediteranski brevijar* preveden je na više od dvadeset jezika, a ipak, pošto je ove godine umro, jedan švajcarski list nije hteo objaviti moj nekrolog, smatrajući da taj autor nije dovoljno poznat. A dok god je bio živ, Predrag je međutim, uz svoja sublimno poetska dela, hrvao se sa silama zla, čitav jedan tom ispunio je prosvjedima, pisanim svetskim državicima, u korist progonjenih, bili ovi pisci ili sasvim obični ljudi. Karlo Štajner, revolucionar, pisac sibirskog prognaničkog brevijara, moja avetska pretpostavka o onom susedu Isaka Emanuelovića Babelja, napokon se vratio u Jugoslaviju, ali mu je novi Tuđmanov režim oduzeo penziju. Matvejević je i tom samodržcu poručio da je sramota tako postupati sa jednim martirom staljinizma, kao što je držao ruku ovog nemoćnog starca u njegovim poslednjim danima. Borio se Predrag i sa primitivnim protivama koje se obrušile na Kišovo delo, a Kiš je ipak bio u najjužoj porodici naše literature, donekle rođačke sa onom, Babeljevom. Njegovi junaci Reb Mendel, E. V. Majnike, Mikša, krvna su braća Fraima Grača, Reb Arije Lejba i Benje Krika, iz Babeljeve Odesa. Gde sada skupljam naše rođaštvo i našu posthumnu družbu. Jer svet je jedan. Pa ne osećam se slučajno u poznatom, duž tih krajeva oko Uspenske, oko Pontelejmonovske, koji toliko liče na neke vojvođanske vedute, subotičke, i one u Novom Sadu. Po svojoj uveloj lepoti i po svojoj žalosnoj oronulosti. Kao da je novi ukrajinski režim pomirio se sa tim stanjem, pa ovo malo sjaja oko naše *Londonskaje*, oko opere, nekoliko muzeja i isto toliko klasicističkih palača u mramoru, ogradio je rampama; stoje onamo golobradi soldati i pomno proveravaju automobile na ulazu u nekadašnju istoriju. A povest arhitekture devetnaestog veka, posebno one prizemne,

tako je skupna, tako je zajednička celoj srednjoj i srednjoistočnoj Evropi. Svojom gradnjom i svojom ornamentikom nekakvom. A tek radnje, dućani, bakalnice, kako smo ih zvali, one prodavnice “kolonijalne robe”, kakvih bilo je u Beogradu, koliko tu, u Odesi! S velikim čuđenjem saznajem naknadno, da i žena Matvejevićeva, koju stekao je u sasvim drugom svetu, ima korene u Odesi, njeni preci držali su ovde prosperitetnu tvornicu kandiranog voća i prodavnicu, čiju slikovitu afišu navodim kao dokaz. Potom, evo malene firme *Barbos*, sa jednim psećim likom, okačene o električni stub, koja oglašava dućan sa potrepštinama, takođe psećim, – nije li ova krštena po čuvenom kućecem junaku Krilova, čiju pesmicu i mi, u beogradskoj gimnaziji, morali smo znati napamet? *Dvorovij vjerni pjos Barbos, katorij barskuju userdnu službu njos*, – eto kako mi se posle šezdeset godina javio na uglu dveju odeških ulica. Koji i Babelju je nedostajao u onom ukrajinskom selu. I koji govoreći o sudbini pasa u staljinizovanoj Rusiji, govorio je o pogruženim ljudima te zemlje, služeći se onim istim ezopovskim jezikom, čijom opreznom mudrošću skrivanja prave istine, ispisane su sve basne sveta.

Meni međutim nedostaje Matvejević, sin Odešanina Vsevoloda Nikolajevića, u obilasku rodnog grada njegovog oca. Jer je taj tihi, a tako nepotkupljivi mislilac, znalac i profesor na Sorboni i rimskoj Sapienzi, dugotrajni sagovornik grandioznog hrvatskog pesnika Miroslava Krležu, taj je zapravo pjesnik-učenjak, bio nepokolebljiv u svom zastupanju pravde, skoro je čudno kako je iz one skromne telesne građe izviralo onoliko odlučnosti. Matvejević je bio taj koji se usudio da Josipu Brozu Titu predloži neka se povuče sa svoga trona, ne vodeći računa hoće li ga stari čovek poslušati. Katkad mi se žalio koliko vremena potrošio je na

slične poruke Brežnjev, Gorbačov, i ostalima. Ne znam zašto, podseća me ova epizoda na platno Ilje Rjepina, *Zaporošci pišu sultanu*, s kraja devetnaestog veka. Zapravo je onde prikazan jedini valjda pismeni stvor među kozacima, koji se bacio na onaj papir, a ostala, masna, biće malo i pijana rulja, samo bruji okolo. Jedino je dobroćudna Predragova naivnost izvela svoju prepisku kroz oblik civilizovan, dok su donski kozaci preko svog pisara izražavali jedino sprdačinu. Pa dok oni tamo obraćaju se svom tadašnjem Putinu, pomišljam kako smo svi mi u naše doba bili ova izbezumljena i obezumljena gomila, a samo jedan, malešni profesor Predrag, seo je da u ime svih nas, svakom vlastodršcu u svetu kaže koju. (*Neka su od mojih pisama*, rekao je, *pisana kao molba, neka kao molitva*.) Slika kao pojava, zadržava svoje trajno sadašnje vreme, tako i pri ovoj sceni nemamo znanje o tome, jesu li ti kozaci dobili odgovor ili ne; u nas ishod je bio očekivan, ni Broz, ni ostali, nisu imali šta da kažu, osim da šute. Jedino nekakav junosha na osvitlu nove Hrvatske, odgovorio mu je po svome; nemajući kuraži da puca u Matvejevićevu glavu, ispraznio je svoj šaržer u njegov poštanski sandučić, plućno krilo njegove prepiske. Jer bilo je među tim pismima koja su mu stizala, i poruka nekih izuzetnih ljudi, prijatelja i saboraca. Tako mu je pesnik i rapsod Bulat Okudžava poslao one povijesne reči: *Rusija je vjekovima živjela pod batinom. Rusija nikad nije imala, niti je poznavala instituciju demokratije. U Rusiji nikad nisu poštovali ličnost. U Rusiji nikad nisu poštovali zakon. Pravih ljudi je malo, oni koji postoje premalo utječu na društveni život.*

Na jednom ovalnom trgu ovde, u blizini, nalazi se spomenik carici Katarini. Njen lik stoji vrlo visoko i krupnih je dimenzija, u podnožju, prikazani mnogo skromnije, poređani su njeni vazali i poslušnici, a možda i različiti muškarci njena srca. Jedan od njih bio je Potemkin, po kome zvala se krstarica carske flote na kojoj 1905 izbila je pobuna mornara, a po tom brodu kršten je i grandiozni film Ejzenštejna. U samoj blizini nalazi se odeško stepenište, ključno mesto iz ovog filma, a na istom spratu moga hotela, odmah uz sobu Majakovskog, bila je, piše, soba Ejzenštejna. Sa druge strane hodnika boravila je ona čuvena glumica Staljinovog vremena, Ljubov Orlova. Njen muž, reditelj Aleksandrov, najpre asistent Ejzenštejnu, snimao je u vreme najmračnijeg gepeuovskog terora svoje ušećerene limunade *Volga*, *Volga* i *Cirkus*, mada u ovom poslednjem postoji scena, skoro da-daistička, u kojoj drugarica Orlova biva izbačena iz cirkuskog topa. Sličnu produkciju izvodio je u približno isto vreme beogradski atleta Dragoljub Aleksić, a ovoga kasnije uveo je u svoj film najvažniji jugoslovenski reditelj, Dušan Makavejev. Makavejev bio je izravni naslednik doktrine montaža-atrakcija, Ejzenštejna, ovo je potvrdio svojim čuvenim delom *WR, misterije organizma*. Kada mi je pričao kako nagovara Leni Riefenstahl da u jednom njegovom filmu nastupi na rolšuama, nisam se dosetio da je znao kako i Ejzenštejn, u svom prvom teatarskom radu kao scenograf, terao je binske radnike da se, noseći dekor, kreću na koturaljkama. Mimo ostalog, ruski redatelj zastupao je shvatanje da se teatar, kao predziđe filma, može dešavati svuda, pa zar

Isak Babelj, 13. 7. 1894, Odesa – 27. 1. 1940, Moskva

nije i Makavejev u filmu *Čovek nije tica*, deo svoje radnje smestio u smederevsku livnicu, kamo je dovukao i ceo orkestar beogradske filharmonije da onde, u ognju proizvodnje željeza odsviraju svog Beethovena. Sve u svemu, skoro da nisam morao izaći sa istog sprata hotela *Londonskaja*, pa da doživim povest Odeše, Rusije i filma. Čiju prvu pravu kameru konstruisao je mehaničar odeškog univerziteta Josif Timčenko. Bilo je to godine 1893, dva leta pre svetske promocije ove umetnosti, pariške, braće Lumiere. Uz ovo, moramo se setiti tužnog perioda tridesetih, u kome Isak Babelj prinuđen je čitati i popravljati tuđa *glupa* scenarija za moskovsko filmsko preduzeće. Znamo to vrlo dobro, i sam sam pre pola stoleća bio među onima koji su se bavili sličnim poslom. Ljude ne treba dovoditi u neljudske situacije, govorila je jedna moja prijateljica, koja je preživela Auschwitz. Drugi nisu, kao ni Gulag. Kada je Ervin Šinko jednom pitao sovjetskog književnika Konstantina Simonova, za sudbinu Babeljevu, ovaj mu je nervozno promrmljao *Bio je japanski špijun. Deportovan je*. Tako su bile moguće različite sudbine, u jedno isto vreme. Pa se događalo da gospođa Orlova elegantno izvodila je svoje cirkuske numere, dok su hiljade Staljinovih robova kopali Bjelomorski kanal, skapavajući od gladi i hladnoće.

Odeške stepenice, onu čuvenu skalinadu iz filma, izgradio je Duc de Richelieu, poslušnik carice Katarine, praunuk kardinalov, kako bi otvorio Odesu moru, i dalekom svetu u izmaglici. Ma da bio je čovek klasicizma, spomenik, postavljen tamo na vrhu, prikazuje ga u rimskoj togi. Sergej Ejzenštejn je 1925 dobio u ruke scenario za film o revoluciji, jedan košmarni tekst sa mnogo predviđajućih slika, *ali kad je video duge mermernu stepenice što vode u luku*, piše Jay Leyda, *Ejzenštejn je znao da ima pozornicu za ko-*

Ljubov Orlova, 1902 – 1975, fotografija prikazuje njezin nastup za sovjetske vojnike u doba Drugog svjetskog rata, na fronti, siječnja 1944.

zački pokolj odeške mase... To što mene ova skalina dojmila se mnogo manje nego sam očekivao, dokaz je kako jedno genijalno oko može stvoriti krucijalno mesto, od nečeg, zapravo običnog. Jer od običnog stvorene su sve neobične stvari ovog sveta, onim umećem, protokolisanim kao montaža-atrakcija. Tako “krstari-cu Potemkin” u filmu glume oklopnjaka *Dvanaest apostola*, krstarica *Kominternu*, pa onda jedan niz dokumentarnih snimaka sasvim tuđih, neruskih brodova, što je i gospodu u nemačkom Reichstagu, koja gledala su film, dezinformisalo o obimu i snazi sovjetske flote. Kao što je zapadnjačka kritika u protagonistima filma pronalazila najvažnije glumce Boljšog teatra, a to su zapravo bili brodski ložači, mehaničari i obični mornari. Mit o *Potemkinovim selima*, koje tobože izgradio je ovaj pometeni knez Miškin ruskog dvora, da bi obmanuo svoju gospodaricu, danas je dezavuisan, nema nikakvih dokaza za ovu dekoratersku epizodu. Svejedno, neka opšta ideja da se jedno može prepokriti drugim, prvenstveno slikovitijim, ostala je u svesti Rusije, to neposredno vodi postrevolucionarnoj produkciji Natana Altmana, koji fasade klasičnih peterburških palača prekrivio je u jedan moment svojim suprematističkim kulisama. Ali potemkinski duh, može se reći, proteže se i dalje; ne samo što je tim imenom kršten jedan brod, potom film o ovom brodu, nego je njegov izmišljeni potez izronio iz osnovne ideje kinematografije, gde leži njena obmanjujuća, izvitoperavajuća, preoblačeća čar. Šta je drugo film kao izum nego jedna čarobnjačka prekrivka po licu sveta, koji ispod nje proviruje, katkad jedva prepoznatljiv. To se najpre odnosi na njegov nemi period, i na njegovu crnobelu obrazinu. Nikada više, pošto mu je dodana boja i zvuk, nije ostao onako zamamno začudan i tako dragoceno drugojačiji no svet kojeg je preduzeo da preslika.

Valjda se posle Nietzschea može o “istini” i “laži” govoriti slobodnije i uz više relativizovanja. Umetnost je ionako ona “laž” koja to nije, jer u svojim najboljim trenucima ne trudi se da preslika sliku zbilje, same po sebi katkad sušto lažljive, no da ispostavi svoj status, bio on potom cenjen kao “istinit” ili ne. Nema jasnije slike ovog, no te što se produkuje filmskim umećem. Niti se kozački pokolj odigrao onako, kako je prikazan u Ejenštejnu, niti je taj prikaz bio ovom filmu svrha, jer je njegov osnovni poriv bio da prikaže “istinu revolucije”. A kako je ova odmah od rigidnih prosuditelja ocenjena kao neistinita, pravi ishod je da je ovim postignuto ono treće stanje, nezavisno od svega, koje se sadržuje u genijalnom i neponovljivom trenutku filmske umetnosti. Zbog toga ja i klecam po ovim mermernim stubama, jer na njima nema ničeg od tog velikog rezultata umetnosti, on je negde drugde. Pa ipak, taj mitski punkt, kakav bio da bio, ostaje bazično mesto moga odešanskog boravka, malo kamo mogu odatle otići. Jer i sva kasnija traganja za izvoristima njihovog reditelja daju mi za pravo; tu, na tom otvorenom prostoru moglo se odigrati i ostalo iz ljudskog života, koji ionako uvek je neka vrsta nizbrdice. Ovamo onda smeštam prvotne artistske naume Sergeja Mihajloviča, znamo da se bavio mišlju da načini akrobatski teatar, njegovo šekspirsko nadahnuće igre pod vedrim nebom, makar pretstavljenim i golim platnom, vodio ga je ka cir-kusu; u predfilmskim kreacijama eno kako u komadu *Meksikanac* na scenu postavlja boksterski ring, dodajmo tome reklamnu pomamu dvadesetih godina, fokstrot, uopšte džez, uličnu gungulu ljudi i saobraćaja, sve vojske sveta kao da kotrljaju se niz ove stuba, ne samo taj krvoločni odred kozaka.

Richelieuove stube,
danas Potemkinove

Razglednica s kraja 19.
stoljeća, izvor:
Kongresna knjižnica,
SAD

Potemkin, onaj golemi filmski fantom, silno je uticao na događaje u toj umetnosti, koja i jeste dobrim delom u sastavljanju već postojećeg, u onoj globalnoj montaži zbilje, koja nikada nije baš sasvim i do kraja zbiljna, no da bi to bila, mora se u svesti čovekovoj stalno premontiravati, kako to kinematografija upravo čini. Otuda i njeni vlastiti učinci često toliko su rezultat drugih ljudskih mogućnosti, optičkih, pesničkih, filozofskih. Sve je onde sastavljeno od “drugog” i često od tuđeg. (Da li je neko u klasičnom filmu nemačkog ekspresionizma, o gorkoj sudbini ostarelog hotelskog vratara, prepoznao jednu notu, gogoljevsku, tog golemog ruskog pesnika. Jer ne samo da, kako se veli *svi smo mi izašli iz njegovog “Šinjela”*, no evo kako sa Pabstovog *Poslednjeg čoveka* deru hotelsku halju kao kožu, isto onako kako u pripovesti o opljačkanom ubogom petrogradskom činovniku odiru njegov kaput.) Da je sve povezano, znali smo već u našem ranom, nadrealističkom porivu da sav svet prepoznamo kao golemi *collage*, čudesnu kompoziciju sačinjenu od samih nalepaka. Aleksandar Flaker pronalazi onda izravnu podudarnost Babeljevog teksta iz *Crvene knjige* sa istoimenim platnom Maleviča, a da Ejzenštejn bio je pod silnim uplivom literature – tome treba dodati i ono što uzimao je iz iskustva muzičke tehnologije. Tako sam priznaje da scene sa odeških stepenica imaju po svome ritmu nešto od muzičke partiture.

Sad tek vidim koliki prostor ovog golemog odeškog neba prepokrio je film, osobito njegova nema verzija. U gradu koji rodio je onoliki broj svetskih violinista i pijanista, u meni sve i dalje ječi od robusnih poteza golemog deteta iz Odese, Svjatoslava

Richtera, čiji koncert, jednom u beogradskoj sali, činilo mi se da će uništiti naše glazbalo! Nisam otkrio u kojim kućama rođena su ova deca božja muzike dvadesetog veka, pa mi izgleda da bi se na svaki ovaj dom, danas ćutljiv, to moglo odnositi. A moj prijatelj Gauss čak piše da je bio ovde u salonu gde je svirao Liszt, pa da možda i njegov klavir još uvek stoji onde. Muzika je neizbežna aura ove varoši, ma koliko joj vazduha zauzimale one neme slike, tu rođene.

Kada danas razmatra se pojava ove velike numere svetske kinematografije, malo ko obraća pažnju na rediteljevu lekturu iz vremena *Potemkina*, lekturu Freuda. A može se najpre mirno reći da u montažnim zamislima Ejzenštejnovim ima nešto od slobodnih asocijacija bečkog profesora. Potom, postoji i neka izravna sličnost u rediteljevoj doktrini montaže i putevima, kojima je psihoanaliza propitivala sne. Kaže Sergej Mihajlovič da je *kadar* ona osnovna ćelija njegovog rada, taj neprikosnoveni komadić zbilje, koji istom u sudaru sa ostalim sličnim segmentima produkuje jednu drugu sliku prirode. Ovo veoma liči na Freudovu skrupuloznost prema svakoj slici čovekovog sna, što ih u jednoj doista filmskoj montaži, za svrhu vlastite začudnosti, sastavlja nesvesno. *Atrakcija* je drugi bazični element doktrine, nikle u unikatnoj glavi S.M.E. Vrlo blizu edukativnim zamislima Brechtovim, Ejzenštejn zastupa ekspanzivan odnos scenske umetnosti s publikom, njeno estetičko, političko i emotivno vaspitavanje. Ovo se takođe najefikasnije postiže montažom, srazom različitog, čista dijalektika! jer – *svaka montaža je sukob*. Makar zvučalo karnevalski, zamisao o “marksističkom” (ili bar političkom)

Odesa, kazalište

Razglednica s kraja 19. stoljeća, izvor: Kongresna knjižnica, SAD

circusu, ima mrvu razumljivog i za najtvrdokornije; neka samo pomisle na kalamburski performans svakog događaja u parlamentu, u predizbornim predstavama, u uličnim demonstracijama. (Nije za badava cirkus bio preovlađujuća zabava Staljinovog doba, nadmašujući film i balet, miljenike Lenjina i Petipa. Sa komunizmom je inače ovako, množinom svojih zaumnih poduhvata atraktivan je do akrobatskog prema vani; unutra, za živuće pučanstvo, traje prostor čamotinje i dosade.) Stavljajući kao moto jednog svog eseja, rečenicu Goetha *U prirodi ništa ne sagledavamo izdvojeno, već sve u vezi s onim što je ispred, ispod i iznad posmatranog predmeta*, Ejzenštejn očito razume: svet je montiran.

Ostaje zbog čega, kako u jednoj rečenici veli Leyda, Ejzenštejna se posebno kosnuo Freudov ogled o Leonardu. Otkud baš u toj gromadnoj pojavi renesanse, pronalazio je on neke vlastite motive: možda u onoj ogromnoj radoznalosti slikarevoj, naučničkoj i inače, koje bilo je takođe u duši rediteljevoj. Ali zašto baš taj tekst i ono što u njemu se nalazilo? Gde više od polovine rasprave govori se o jednoj opsesiji slikarevoj, iz detinjstva, jednom pticom, kragujem. Nešto od prirode "ptice" svakako postoji u filmskoj umetnosti, one 24 sličice u sekundi, zapravo takođe lete, letuckaju, prvaju, makar na način veštački, postignut tehnikom. Nije li već u ranim kinetičkim eksperimentima Muybridga, jedna od njegovih "životinjskih" tema bio raščlanjeni let ptice? Sada mi se čini da ptičnost filma nikako ne može da se porekne, bez obzira čime njihov let bio omogućen. Na kraju, film o oklopnjači nema u sebi posebno neku "pticu", ali onaj barjačić, naknadno ručno obojen u crveno, koji uzleti uz pobunjeničku

katarku, nije li već to?... (Eh, kad bi još kraguj bio crvenog perja, to bi najviše prijalo mojoj kabalističkoj duši.) Ono što može se utvrditi u Leonarda, reklo bi se danas, proustovska je nakana ka *sublimnom*. Koje sve osmehe udenuo je slikar u one tri-četiri svoje monalisinske osobe, a tako je i sve drugo, što je činio, – sintetsko, takoreći kvintesencijalno. Sabir svega najvažnijeg u prirodi i svetu, – u onih je nekoliko platana i u svakom njegovom ingenioznom izumu. Koji sadržao je ne samo aktuelna znanja, no i ona iz daleke budućnosti. Mogao je sad potemkinski reditelj, opsednut tim tekstom, poučiti se i u ovom – u sintetisanju sve šarolikosti koja ga je okružavala. Nije li iz sve one sile pojedinosti, koje su mu ponuđene u scenariju za film o revoluciji, zadržao samo najvažnije (čega tamo nije ni bilo): stepenice, i brod, sa događajima na njemu.

Ono što se onde dešava nudi se takođe pomnoj analizi, jer sadrži svoju bitnu crtu, koja je isto tako sažimajuća. Silno se namučio Oskar Pfister da u Leonardovoj *Svetoj Ani i Mariji*, pronađe obrise fobične slikareve ptice, kraguja, kao kad deca traže guščaricu u gustišu skrivalice. Možda je onda prirodnije i očevidnije tražiti, tokom tog filma, nesvesne reference između manifestnih i latentnih značenja? Onda sve što potemkinski mornari doživljavaju, odjednom liči na jednu metaforičnu sliku života u porodici; u toliko ovih dešavaju se takođe pobune, kravali, rasulo, koje katkad vodi u tragediju. Jer protiv čega ustaju ti Ejzenštejnovi matrozi, ako ne, kao prikriveni niži uzrast jedne porodice, dižu se, pobuđeni okolnostima koje priskrbili su im stariji; ti kapetani, oficiri, doktori, njihovi su ujaci, stričevi, a najpre očevi,

koje, kao u klasičnim psihopatološkim primerima, treba ukloniti, sve do oceubistva. Jer oni su krivi za trulo meso našeg života i to iziskuje kaznu.

Nema matere u toj verziji, jer u ime nje pobuna se i diže, u ime matuške Rosije, *veljikaje Rus*. Nad ovim gradom nadvija se još uvek gvozdena carica Katarina, koja danas, i u sasvim drugoj državi skuplja pod svoje skute jedan narod koji ne zna čiji je. Onaj maleni ataman u Moskvi sigurno mu ne može biti otac, odvojeni od njega s njim i ratuju, ali mater, gde im je mater, bronzana ili ne, i makar iz tuđe familije bila? Eto opet bečkog profesora, njegovog renesansnog junaka, te reditelja, opčinjenog njegovim opisom. U čemu važna je stavka njegova istorija sa vlastitom materom, pa potom ona fragilnost, feminilnost, suspektna čak na homoseksualnost, makar samo naizgled, i ako se prati rediteljeva mekota, samotništvo i česta melanholija. Bila je inače, ta gospođa Julija, Ejzenštejnova mater, poprilično luda žena; najpre je pograbila malenog sina i, skupa s njim, odbegla od muža, kasnije ih je ovaj nesrećnik sustigao, a ona potom napušta obojicu, i dete i svog čoveka, ispraznivši pritom stan do poslednje stolice. Stoje tako ova dva obezumljena Ejzenštejna, mali i veliki muškarac, u praznom prostoru tog karakteristično ruskog kvartira, nema drugde u svetu ovako nečeg, osim u pripovestima Dostojevskog, gde samo sitan plamen sveće otkriva tu sibirsku pustoš praznih soba, rusku. A kako ruske su i duše o kojima pripovedam, onda je jasno zbog čega ova ista mater svaki čas zove svoga sina da žive skupa, pa opet vidi se da tako nešto ne želi, i tako u beskraj. *Čudan je bio Ejzenštejnov odnos prema ženama*, piše moj prijatelj Makavejev. A ja mislim nikakav. Njegova zvanična udovica, kojoj su utrapili na čuvanje rukopise i knjige, ta nekakva Pera Ataševa, nikada nije stanovala s njim, bila mu je više sekretarica, skriptarka na snimanju. Mary Siton, autorka njegove biografije, možda je imala velikih emocija prema reditelju, a ipak, nakon višenedeljnog zajedničkog boravka u Jalti, beleži samo jedan *strasan poljubac na rastanku*. Motala se oko našeg junaka i jedna Jelena Telješova, glumica i samozvana Ejzenštejnova pratilja, a da od ove burgije teško da je bilo šta ispalo. Sve ovo utvrđujem naknadno, i sam začuđen kako je ona malena beleška Leydina, o rediteljevoj lektiri Freuda, *leonardovska*, odmotala čitavo klube. Ne poznajemo mi erotski život Ejzenštejnov, ne mogu mu se pripisivati neposredne sličnosti sa dramatičnom sudbinom velikog čoveka renesanse, ali ne mora muški subjekt okretati se za lepim mladićima, da bi otkrio svoje, tako često invertitstvo. A ne mora, istovremeno, biti strano jednoj voluminoznoj subjektivnosti da i takva, očekuje neku skrb, materinstva, ma koje vrste. Čudi se Freud da tako prefinjeni duh onog renesansnog genija dozvoljava sebi otvorenu perversiju, kada svoja tehnička umeća mirne savesti ustupa razbojničkim činima Cesara Borgie. Nije međutim, obavezno ići u postelju sa samodržcem, nudeći mu svoj telesni inkarnat, kad mu se polaže onaj, duhovni. Šta ostaje, makar i golemom artisti, ako živi u jednog državi koja svoju vlastitu golemost ističe iznad svake pojedinačne ljudske vrednosti. Jer u tim okolnostima moguće je onda usnimiti jednu kri-

vu sliku o osvajanju Zimskog dvorca, punu preterivanja, pa se tim bespolnim promiskuitetom mogu opisati, s punim osećanjem samodržavlja, Aleksandar Nevski, Ivan Grozni. Još mnogo veće neprilike čini Sergej Mihajlovič vlastitoj biografiji kada se beščutno prema samom sebi posipa pepelom i kaje za svoje "formalističke prestupe", kada pozdravlja molotov-ribentropski pakt, kada prihvata letnjikovac sa sedam soba, kada pušta da ga Staljin odlikuje i tapše po ramenu *Ipak si ti dobar boljševik*, i tako sve do smrti; umiranje od pektoralne angine iziskuje gušenje, ali koje sve vrste? Možda postoji nešto prethodne epitimije rediteljeve u fragmentima *Neka živi Meksiko*, punim osećanja smrti, u kimenovanom *Bježnim lugom*, sumornom rekvijemu koji pokazuje u čemu zapravo je stvar. Badava.

Kakvih sve sudbina beše u vremenu, u kome bilo je moguće da u isti mah pišu se upravo u ovom gradu svetski poznate vesele knjige, dok gradile su se već barake za sibirske zatočenike! Jeste, bilo je to *zlatno tele* jedne države, koja njime htela se predstaviti boljom no što jeste. Tako gledaju Odešani u jednu od 12 stolica iz romana Ilj-Petrovljevog, izlivenu u bronzi, kao spomenik, čemu? Ko bi mogao sesti na nju u onom rundelu, mirne i čiste duše? *Leđ je krenuo, gospodo porotnici*, kliknuo je Ostap Bender, junak romana *Zlatno tele*, ali da li i led na Belomorkanalu, među hiljadama Staljinovih robova? Ostap Bender, zakoniti naslednik Babeljevog Benje Krika, protuva i prevarant, varao je pomalo i svoje čitaoce, kako je u sovjetskoj domaji, uz sitne lopovluke, sve inače odešanski duhovito i veselo i da nikakvog velikog terora onde nema. Ali *sve se događa u jednom nemogućem svetu*, kako su to pre skoro stotinu godina istakli beogradski nadrealisti. Ja sam jedan od njihovih potomaka, idući njihovim tragom, a ovaj takođe usmeren je golemoj montaži-atrakciji toga sveta. I njegovom grandioznom, a tako šašavom sabiru. Smatrajući da *sve može stati u jedno*, ma kako malo bilo na izgled. Zato i probam da toliko toga što znao sam i znam o svetu, sadenem za momenat, u ovaj lepi grad. Pa da pokušam da se popnem njegovim stepenicama, onako kako se penje svaka struktura nekog eseja, koji, kako mu ime veli, ogled je, proba, pokušaj. Možda još jedan slučaj doveo je u povest ovog grada Mendeljejeva, onog manirištičkog učenjaka koji svojom nadrealističkom tablicom želeo je dokazati skoro neuverljivu rimovanost svih prirodnih elemenata, što pobuđuje sumnju čak i u meni, kada povezujem nepovezivo i skupljam nesakupljivo. A već sama njegova pojava aludira da sve činjenice, predmeti, boje, sudbine, kondicije, vremena, sav ljudski život, i onaj neljudski, u stanju je da neponovljivom čovekovom fantazijom bude poređan u nekakav sveopšti periodni sistem.

U Odesi mnogo polažu na svoje katakombe, iskopine ove ili one verodostojnosti, za mene uvek s malom dozom dubioze, te otud podložne svakoj vrsti misterije i fantazama. Pa se veli da odeško podzemlje krije ne samo fantomske pripovesti o devojkama, otetim sa ulice, te onde zatočenim, nego za one nižeg uzrasta, i o disneyevskim patuljcima, koji takođe tamo posluju.

Taj podzemni svet, ne dodiruje li se ipak, s pojmom nesvesnog, a sva ona požrtvovna profesija arheologa, nije li u bratskoj vezi sa porivima i umećem psihoanalitičara? Jer nešto treba “iskopati” i “otkriti”, pa bilo to na način šampolionski, ili onaj Lacanov, makar jedni u rukama imali kramp, drugi golo znanje. Veselilo me kada sam, naknadno, pronašao da Freud kazao je jednom svom pacijentu to isto, kako *svoju ljubav prema arheologiji objašnjava time što psihoanalitičar, poput arheologa u njegovim iskapanjima, mora otkrivati sloj po sloj pacijentove psihe, da bi dospio do najdubljeg i najvrednijeg blaga.*

U Marazlijevskoj, gospodskoj ulici Odese, onoj, s ove strane stroge rampe, još uvek stoji spahijska kuća Pankejevih. Onamo, sa golemog bogataškog imanja na Dnjepru, doplovio je skupa sa svojim roditeljima, četverogodišnji dečak Sergej, noseći u svome malenom duhu, već začetu neurozu, koja potom, već celo stoleće obeležava ga kao *čoveka-vuka*, slavnog pacijenta Freudovog. Koji ga je prihvatio na analizu mnogo kasnije, kao unezverenog mladog čoveka, ali tako da je njegov slučaj rešavao jedino osvrnuvši se na događaj iz detinjstva, već davno prošavši. Vrlo je teško ustanoviti gde i kada tačno odigrao se krizni događaj, svakako međutim, da je novokupljena palača u Odesi bila punkt, gde je kapitalna neuroza tog malenog stvora našla svoje gnezdo. Čudno je da se i bečki profesor zadržao na njegovom šifriranom imenu, makar odrasli dečak Sergej nije bio nikakav čovek-vuk, više čovek među vukovima, vladajućim tokom dugog dvadesetog stoleća. A svoj naslov zadobio je zarad jednog sna u dobi od četiri godine, zasnovanog naizgled na djedovom pričanju ili onom što je načuo iz dečjih pripovesti, *jer dijete, kao i odrasli, može stvarati maštarije samo iz nekog negdje već stečena gradiva*, kaže Freud. *Sanjanje je naime takođe sjećanje*, osim što je kud i kamo sintetičnije, i bez ičeg suvišnog. Pa *sve detalje prizora utvrđenog analizom sna moguće je reproducirati*. Usred jedne noći, dakle, snovni princip razvalio je dečaku prozor, da bi vani, na orahovom drvetu ugledao pet belih vukova. Koji čak nisu bili ni posebno preteći, nego je nešto u duši usplahirenog mališana govorilo mu da ga žele prožderati. (U svom kolokvijumu sa Chaplinom, Ejzenštejn pita svog prijatelja *Koju zver volite? Vuka, odgovara bez razmišljanja. I njegove sive oči, i siva boja obrva, i kosa, izgledaju vučji.*) Trebalo je da prođe dvadeset godina, da bi Sigmund Freud, prihvativši tu sasvim rastrojenu mladu osobu, izveo svoju ingenioznu arheologiju, utvrdivši da taj unesrećujući san imao je vlastitu predistoriju. Budući, ovo isto dete imalo je radi čega utemeljiti sve svoje strahove, svoj sadistički, pa mazohistički poriv, svoje nagnuće ka homoseksualnosti, pa potom ka sasvim obrnutoj, muškoj erotomaniji, *ponekad je bio muškarac, kao u svojim odnosima prema ženama, ali je s druge strane očito bio žena naspram analitičara i drugih zamjena za oca*, ustanovila je Rut Mack Brunswick. Tome treba dodati njegove religiozne krize, njegov strah od kastracije, i tako u beskraj. Freudov spis o tom slučaju kapitalni je nalaz o sopstvenom psihoanalitičkom nauku, pa čak i neka vrsta analize vlastite analize, ako se tako može reći. Javilo se, znači, u tom snoviđenju pet flegmatičnih belih vukova, poređanih po granama dvorišnog ora-

hovog drveta, čiji crtež, kasnije i izveden od pacijenta, u tančine je istražio Freudov analitički um: da ove životinje možda nalikuju ovčarskim psima, što ih je spahijski sin puno puta video na imanju, da drvo po kome su bili poređani božićno je drveće, s obzirom da san pao je na badnjak, (inače dan dečakovog rođenja), da broj pet takođe ima svoju konotaciju, jer je u pet sati redovno nastupao napad njegove malarije, i tako do poslednjeg delića sna, što ga bečki profesor nije ostavio nerastumačenog. A koji ipak ne bi mogao biti rasvetljen da tokom analize slučaja nekadašnjeg spahijskog dečaka, sada, godine 1910, kada mu je već 26, nije iznikao onaj, još drevniji događaj, dok to, skoro dete, u svojoj jednoj i po godini ugledao je, iz bolesničkog krevetića kopuliranje vlastitih roditelja. Tako je otkrivena pojava *praprizora*, koja potom reflektirala se i u onom snu strave i užasa, iako beli vukovi onde nisu se činili ni malo opaki, ali bili su vukovi. A to je povuklo svoju simbolišuću nit prema ocu, stvarnom vuku, pretećem i odlučujućem za čitavu sudbinu budućeg slavnog neurotičara. Tom roditelju, koji čak bio je prikričen u Sergejevom interesovanju za velike vojskovođe, careve i državnike, svaki taj Aleksandar III, svaki taj Petar Veliki, o kome govorio je s dostojnim uvažavanjem, bio je uvek onaj gorostasni otac Pankejev, u mnogo varijanti. Snažan, preteći, opasan. Jer otac, u onom viđenom koitusu obavljao je svoju erotsku radnju u stojećem stavu, a dedina priča mališana govorila je o opasnom vuku uzdignutom na zadnje šape, te koitiranje među živim bićima bilo je zapaženo već na onim ovčarskim psima, pa dalje, u dedinom pripovedanju bilo je među tim vukovima još koječega, jedan je ostao bez repa, izgubljenog u ribolovu, te je upravo taj bezrepi član vučje horde poslužio da se na njega popnu ostali, kako bi se domogli (možda baš orahovog) drveta, i tako dalje. A sve ovo, ispreturano kao u *Andaluzijskom psu*, Buñuelovom, sada je Freud mogao mirno da poređa u vlastitu pripovest: otac postao je ključni vuk nedužnog agneca Sergeja, koji od njega ulučio je ne samo strah, nego i neku vrstu bogobojažljivosti, on bio je taj maleni Krist jer, rođen na isti, božićni dan, prema tome bio je predodređen za nevinu žrtvu, kao da je u Kafke, o čemu se uostalom, jednom kasnijom etapom religiozne zaokupljenosti sam pitao *zašto?* Tim je pitanjem to svoje bogomoljaštvo ingeniozno odbacio, ali jedno zrno ludila (što ga ima u svakom čoveku), ostalo je u mazohističkoj ideji da pred tim ocem-vukom oseti se kao krivac i čak kao željan kazne. No šta drugo goli otac koji u stojećem stavu rastura svoju suprugu može počinuti malenom nasledniku, nego ovo isto, da i na njemu pronađe onu tačku na kojoj će ispoljiti svoju vučju moć. Pa ipak, pratilo ga je istovremeno osećanje velike privrženosti i brige, te mu je roditelj čak bio oslonac u njegovom otporu prema Bogu, on je valjda bio taj pravi bog, božiji od samog boga. (*Branio se od Boga da bi mogao ostati uz oca, braneći pritom zapravo starog oca od novog*, tvrdio je Freud. Zato što biološki otac ustvari bio je iskonski demijurg, onaj iz religije bio je njegova stečena varijanta.) Pa kada je, posetivši oca u bolnici primetio da ovaj teško diše, doveo je to u vezu sa zapovijedi *da uz ustanovite uvijete diše na svečan način. Za križanja je svaki put morao duboko udahnuti ili jako izdahnuti. Dah je u njegovu jeziku bio jednak duhu.* Tako samo množile su se stav-

“Pet flegmatičnih belih vukova, poredanih po granama dvorišnog orahovog drveta” – jedan od crteža Sergeja Pankejeva

Izvor: Freudov muzej, London

Sergej Pankejev sa suprugom, cca 1910.

“Ludi dečak Sergej Pankejev”, na slici sa sestrom Anom, snimljeno oko 1894 – dvadesetak godina kasnije postat će Freudov čovjek-vuk

Izvor: Kongresna knjižnica, SAD

ke kojima išao je uz nos "bogu", jer trebalo je biti uz pravog roditelja, ma kako vučje opasnog.

Neizmerna je ingenioznost bila u toj analizi, koja, često preokrećući vlastite postulate, neprestano zapravo pokazivala je ambivalentnost i u neurotičara, i u onih drugih; narečeni čovek-vuk tako je tokom celog života plivao između svojih sadističkih i mazohističkih poriva, mučeci, kao i mnoga deca, insekte i ptice, a u onaj čas, očevog vukodlaštva, čak osetivši da i sam možda je nekakva ženska polutka ljudske rase, skoro nalik vlastitoj materi, čije spolovilo takođe je ugledao, pa je čak pozeleo da i njega vlastiti otac uzjaši, kao sopstvenu žensku partnerku. (Setimo se da postoji i jedna takva, ne samo biseksualna, nego i u svakom pogledu ambivalentna osoba, *Orlando*, V. Woolf). Otud nije bilo daleko od analne fiksacije, peripetija za opstipacijom, bogatom simbolikom fekalija, konačno, taj probavni organ jedini je simetrično oblikovan, kako na muškom, tako na ženskom telu. Čovek je simbolična pojava, čak i one radnje najniže biološke vrste obuhvaćene su nekim metaforičnim značenjem, Freud tvrdi kako *kobasa izmeta igra ulogu aktivnog organa, vlada se kao penis prema sluznici vagine, pa tako biva njegovim prethodnikom u razdoblju kloake*. A onim bezrepim vukom iz dedine priče objašnjena je i muka sa strahom od kastracije. Tu onda ide i jedna fantasmagorija dečakova da će ostati bez prsta usled malene posekotine, to je takođe trebalo utvrditi pacijentu da bi mu se razjasnilo šta proizlazi iz čega. Ovaj mladi čovek inače, pokazao je sa svoje strane pouzdanu inteligenciju, čak jednu osetnu privrženost psihoanalitičkoj nauci, kao da je odjednom i sam postao đavolji učenik ove zamamne pojave. *Rekao je: Sanjao sam neki je muškarac espi (osi), istrkao krila. Espi?, što time misite? – No, pa kukca žutih pruga po tijelu, koji može ubosti. Mislite dakle na Wespe, ispravih. Kaže li se Wespe? Ali Espe, to sam ja, S.P. (inicijali njegova imena i prezimena), Espe je dakle osakaćena (kastrirovana) Wespe...*

Prvih mjeseci u toku analize kod Freuda, ispoveda naš junak, otvorio se predamnom potpuno novi svijet, svijet za koji je vrlo malo ljudi u to vrijeme znalo. Mnoge stvari iz mogej života, koje su mi bile ranije nerazumljive, počele su dobivati smisao, jer su odnosi što su prije bili skriveni u tami počeli prodirati u moju svijest.

Kada je sve ovo obavljeno, Freudovo bavljenje pometenim Odešanimom, tokom nekoliko godina učinilo se naizgled uspešnim, "čovek-vuk" mogao je izgubiti svoje obeležje. Učinilo se da je uvid u njegovo stanje učinjen takvom celovitošću, da izvan sagleđanog ništa nije preostalo. Meni samom palo je na um da taj najznačajniji i najcelovitiji pogled na sudbinu jednog ljudskog bića može značiti njegovu simboličnu ulogu u povesti cele čovekove rase, kao da se u pojavi Sergeja P., očitovala jedinica svi-ljudi, njegov tvrdi solipsizam, njegova zapravo izdvojenost iz ostalog sveta, daje tome za pravo. *Kad je doznao za povijest prvih ljudi, upala mu je u oči sličnost vlastite sudbine sa Adamovom*, veli Freud. Eto tog unezverenog Adama, možda svet i zaslužuje da bude sačinjen od jedne jedine osobe, koja osim toga je luda. Sva-

kako da je, kako veli Freud, *svijet za njega zagrnut velom, ili da je on od njega odijeljen velom*. Samo što u njemu bilo je dovoljno svega, pa bi nekoj neutralnoj kosmičkoj osobi dalo dovoljno do znanja o stanju stvari u našoj ljudskoj rasi. *Budući da se u njegovom duševnom sukobu, kako kaže Freud, sve suprotne težnje zbrajaju, ako i jesu iz najrazličitijih izvora*.

Da je i pojava vuka u ovoj kapitalnoj fobiji nešto zasnovano na praiskonu i kao jedna takođe uopštavajuća činjenica, čemu ide na ruku već utvrđeno shvatanje, vuk-pas prvi je životinjski pratilac čovekov.

Sve je povezano, govorio je, rekoh, onaj moj nadrealistički prijatelj, misleći i na drugo, osim na *collage* Maxa Ernesta, a to je uvek bilo i u središtu mojih interesovanja. Nema događaja koji nije replika nekog prethodnog, nema nezavisnih impresija, a da one ne izviru iz neke ranije epizode, tako i u *čoveka-vuka* pojedine životne stavke preslikavaju određene momente iz literature i slikarstva, posebno one, u njegovoj bračnoj povesti. Tako u njegovom, ionako veoma književno uverljivom ispovednom rukopisu, pojedine scene dozivaju u sećanje epizode iz Musila, katkad one iz događaja na *Čarobnom bregu*. Svaki nenadrealist opire se takvim sličnostima, smatrajući da će tako očuvati svoju sakrosanktnu individualnost, ali rimovanje različitih, a svejedno podudarnih pojava, opšte je rasprostranjeno, pa ono što je upravo psihoanaliza otkrila kao motiv mnogih nevolja potvrđuje da nema jednog bez drugog, kako inače objasniti da u slučaju, čovekovućem, kojim se bavimo, jedan pacijentov profesor latinskog zvao se Vuk, jedan zubar, takođe, dr. Wolf!? Još jedan vuk saradnik je ovog rukopisa, utemeljitelj jezika kojim pišem, srpski jezikoslovac Vuk Stefanović Karadžić.

Uzimajući u obzir činjenicu da je pacijent proveo četiri i pol godine s *Freudom*, i nakon toga se dobro osjećao gotovo dvanaest godina, pisala je doktorka Brunswick, kod koje se gospodin Pankejev pojavio odjedanput, godine 1926, nanovo skoro potpuno "lud", ne mogavši sam ni da se odene, izlazi da je u rukama bečkog profesora bio samo zalečen, ne i izlečen. Jer psihoanaliza ne leči, ona pomaže, i to jedino onom koji to želi. Tu onda dolazi jedan grandiozan, skoro satirični roman koji ispisala je američka psihijatresa, roman o nosu. Jer Pankejev sada samo povremeno sanja svoje vukove, skoro tek da bi opravdao svoju svetski poznatu oznaku, najvažniji međutim sadržaj njegovog ludila je odjednom nos, deformacije i problemi koji na tom organu uopšte nisu bili primetni, ali ipak! *Budući svaka najmanja bubuljica na tom ionako nezamjetljivom ispupčenju njegova lica značila mu je tragediju, on odmah predviđa da će se onde otvoriti septična jama luesa (bez obzira što je mladalačku gonoreju odavno prevladao), svaki čas zagleda se u bilo kom ogledalu, kupio je i onaj, tada moderni damski džepni špiگل, sa puderjerom, jer treba puderom prepokrivati nepostojeće crvenilo... A da bi tom ludilu dali dostojan dignitet, i ostali iz njegove okoline ponašaju se kao ludaci, nižu se dermatolozi koji svaki za sebe dodaje gram bezumlja, prč-*

kajući tamo gde se nema radi čega prčkati, pa čak i njegova nesrećna supruga, neurotičarka i budući samoubica, krikne u jedan čas bez ikakvog povoda *Zaboga, šta si to učinio sa nosom?* Naravno da sve ovo vodi Gogolju. Čime ne samo da smo ponovo u Petrogradu, a pomalo i u Odesi, no i u tom ludom ruskom snu, punom fantazije, u kome Chagallovi mušici plove po nebu, a Velimir Hlebnjиков govori svojim zaumnim jezikom. Možda Rusi i nisu tako lud narod, kako o njemu govore njegovi najmundriji pesnici, ali taj majušni populuz porodice Pankejevih svakako ovo je bio. Treba samo izbrojati sve samoubice iz te familije: Sergejeva baba, otac, sestra, po koji ujak, a ako već nisu sami sebi zavrnuili šiju, dobro su bulaznili i bauljali kroz sopstveni život. Te da bi se svojim ludilom odužili sličnima, zaželeli su čak u jedan mah da osnuju sopstvenu duševnu bolnicu. Šta sve nije naizmišljao taj ludi Rus, glede svojeg nosa, i ne znajući da ponavlja storiju koleškog asesora Kovaljova, koji se jednog jutra probudio, a da na njegovome licu nigde više nosa nije bilo. Čak je i onu bubujicu od prethodnog dana na nosu hteo da pronađe, istu istaku, kakva će, tri frtalja veka kasnije mučiti Sergeja Pankejeva. Ovaj se jedino nije, na način Gogoljev, dosetio da se njegov nos mogao naći u kruhu brijača Ignjatijeva. Neću da kažem da postoji neko posebno ludilo, rusko, a možda i hoću. Pa onda vraći i lečnici sa sasvim drugih strana imaju tim šašavostima da se bakću.

Na stotinak metara od mog hotela u Odesi, stoji lepa secesijska građevina u kojoj rodila se mati Sigmunda Freuda. Te tako, da nje nije bilo, ne bi bilo ni bečkog učenjaka i njegove nauke, ne bi se u njega pojavio obezumljeni odeški mladić Sergej Pankejev, a kako bi on sam rešio svoje nadrealističke snove, pitanje je. Ne bi međutim, bilo ni onog instruktivnog eseja Freudovog, o Leonardu, koji je po mnogo čemu inspirisao Ejzenštejna, na čijem kinematografisanom stepeništu stojim. U opštem kabalističkom povezivanju svega svime, videli smo kako fragilni Leonardo otkriva možda jednu crtu ovog reditelja, koja se malo uzima u obzir, njegov meki, skoro feminilni karakter, što je moguće ponovo samo zahvaljujući psihoanalizi, čijim bedekerom krećem se po ovom dragocenom gradu. U svom programskom eseju *Dickens, Griffith i mi*, koji ingeniozno povezuje britanskog pesnika i pionira američanske kinematografije, Ejzenštejn ocenjuje osnovno otkriće autora *Netrpeljivosti*, njegovu paralelnu montažu. Smatrajući da tek film otkrio je čovekovoju imaginaciji postojanje istovremenih događaja, katkad protivurečnih i disparatnih, čime omotan je ljudski život. Ni ovaj tekst nije imun od toga, jer se kroz njega kotrljaju storije o Gogolju i Potemkinu, sudbine Ejzenštejnove i ludog dečaka Pankejeva, senke carice Katarine i Sigmunda Freuda. Tako se na jednom istom mestu, po jednom istom gradu mogu poređati neuporedive pojedinosti, uporediti to neuporedivo, spojiti nespojivo. Jer život, svojom paralelnom montažom, sabira u sebi ono racionalno i iracionalno, zbiljno i artificijelno, povijesno i fantasmagorično, redovno i neredovno, pitagorejstvo i akrobatiku, mudro i neuravnoteženo, film, ludilo, san. Film o krstarici *Potemkin* bio je posvećen slavi ruske revolucije, ali u njegovom tkivu nalazi se

možda i psihogram njegova reditelja. Svako će biti potresen scenama kozačkog nasilja na ovim stubama, malo ko će u njima videti proplamsaj mazohističke crte u duši njihova autora; nije li na ovom istom prostoru, odeškom, u jednoj sasvim drugačijoj slici ponavljana neuroza *čoveka-vuka*, čija jedna varijanta sastojala se u želji da bude kažnjen, možda mrcvaren, od vlastitog oca, takođe kozački opakog i grubog. I šta znači ono rascepljeno oko na licu starice iz dramatičnog pokolja prikazanog filmom, koje vizuelno aludira na analno-vaginalnu fiksaciju čoveka-vuka, iz bliskog susedstva u ulici Marazlijevskoj? Jer i Sergej Mihajlovič, u svojoj artistskoj karijeri patio je od vlastitog kremaljskog oca, a svejedno čitavu jednu fazu sopstvenog rada posvetio je tom opasnom očinstvu, sinoubicu Ivanu Groznom.

Bio sam u ovoj odeškoj pitomini suviše kratko, nisam imao vremena da uđem u svaku njenu poru. A to što sam tamo našao izašlo je iz one ribe Lije Samsonovne, kao što je Jona izašao iz kita.

(jesen 2017)

Epilog

Ne znam kako sam se usudio da svoju *Odesu*, napišem pre no što istoimenu knjigu, Babeljevu, negde zaturenu, ne pronađem. Sada, kada sam je napokon našao, njušim opet njene kartonske korice, nalik kutiji, njene listove, žute kao žito ukrajinsko i njen slog, elegantan i vitak, kao što bio je stil piščev. Tu su i oni crteži slikara Tartalje, lelujavi i prozračni, manje slični stvarnim osobama, no kao da su sami duhovi i anđeli nekakvi. Odande opet povrveli su događaji iz te lude varoši, ali i oni koji, bez znanja pisca, odigrali su se u kući moga detinjstva. U kojoj, kao i u drevnoj Odesi, živeli su jetki starci, kurve i probisveti, defraudanti i Jevreji, lažni fudbaleri i policijski pisari mračne prošlosti. Kada mi je bilo devet godina, ja sam se takođe, na način malenog Babelja, zaljubio u samotnu lepoticu iz potkrovlja, kojoj nosio sam jutarnje novine, a ona, otvarajući mi vrata, nije na sebi imala, ama baš ništa. Malo po malo otkrivao sam onaj slatki vonj koji dolazi od ženskog tela, a koji izbija na mnogo mesta iz Babeljeve knjige, osim mirisa na kolonjsku vodu Galine Apolonovne Rubcove, na kiseli znoj njenog muža, na balegu njegovog konja. U to vreme mene je redovno tukao, nekoliko godina mlađi, sin staretinara iz prizemlja, iako uopšte nisam bio Jevrejin, a jedan pas oborio me je i pojeo deo cipele, koju, zapravo babinu, nosio sam, jer svojih nisam imao. Još uvek se nije dogodila propast sveta, koju je moja mama veselo očekivala, nije nas zadesio ni pogrom, tek kasnije razumeo sam da se pogrom ne mora ni dogoditi, jer pogrom je način na koji živelo se u kući na beogradskom Zeleonom vencu broj deset, a verovatno i drugde. Ne znam uopšte kako se može živeti bez nekakvog pogroma, jer u očekivanju da se ovaj dogodi, sadržani se sva divota sveta. Da mama nije umela ona-ko nežno reći *Nama nema spasa!*, ne znam šta bi nam ikad kao spas

Isak Babelj: *Odesa; Šest priča*, Nolit, Beograd, 1930, 129 str, prijevod i predgovor Gustav Krklec, grafička oprema Pavle Bihaly, crteži Marino Tartaglia – naslovna stranica glasovitog izdanja

Marino Tartaglia, ilustracija za priču *Kralj* u Nolitovoj *Odesi*, 1930.

Marino Tartaglia, *Odesa*, ilustracija za priču *Istorija mog golubinjaka*

ukazalo se. Trebalo je da dođe nekakva komisija, međunarodna, pa da to vidi, život u jednom dvorištu, koji nije ništa, a svejedno, ipak postoji. A imali smo i jednog advokata, na trećem spratu, ali on se ni u šta nije mešao, *Ako hoćete da propadnete, propadajte, ja sa tim nemam ništa!* Kao da je trebalo da svi koji smo predstavljali moju porodicu, sakupimo se i rešimo kako i na koji način treba da propadnemo, a ako do dogovora ne dođe, onda ništa! Ovine najviše je naginjao moj otac, sve češće bivajući u blaženom alkoholskom stanju, ali vremenom, i to je polako zanemarivao, izgleda da i loše navike katkad mogu sasvim da presuše, posle čega ostaje gola dosada. Jednom sam čuo kako ujak pita dedu *Jelte tata, jel vi nikad niste imali bandu koja je pljačkala bakalnice po susedstvu*, ovaj mu je odgovorio *Nismo mi bili dorasli tome!* Mi tada još nismo valjda ni imali nekakvu potrebu da stvorimo jednu lopovsku bandu, većinom muškarci su išli u obližnju kuglanu, a devojke odlazile su na abiturijentski kurs i na kvarcovanje. Mislim da u Babeljevoj knjizi niko ne igra šah, kod nas su se međutim, svi bacali na tu glupu istočnjačku izmišljotinu, po stanovima, u kavanima, na dvorištu. Mama je ispravno govorila *Ne znam šta imaju od toga!* Ja sam uglavnom provodio dane u susednoj radionici gde su proizvodili sirće, iako ne umem da objasnim zašto. Mislim da svako ljudsko biće mora pronaći neko mesto gde treba da mu protiče život, ma kakve vrste to bilo. U to me je, kasnije, uverila i Babeljeva knjiga, gde se lepo vidi kako vreme, kao sasvim nejasna pojava, može proteći i tako da radiš kao hauzmajstor u kupleraju ili kao preprodavač ukradenih stvari, pod uslovom da te ne uhvate. Vrlo rano utvrdio sam da i one najgore stvari prati ljubavno ophođenje tih koji ove grozote izvode. Tako je sin staretinara iz prizemlja voleo da pita svoju sestru Zlatu, koja je mucala, *Hoćeš li da ti pljunem u usta*, na šta je ona vrlo veselo pristajala. Kasnije sam u Babeljevim pripovestima pronašao Crvenoarmejca koji rođenom ocu čupa bradu, govoreći mu nežno *Tatice, kako vam je?* Ono što nama nedostajalo je, bilo je more. Kakva to, makar i minimalna Odesa, mogla bi biti bez morske pučine, i onog peska, kojim ta pučina započinje. U doba kraljevine, a i posle, pod republikanskim režimom, na more išli su drugi, najpre truli bogataši, potom politički komesari, mi ne. Ovi poslednji vraćali su se odande razočarani, govoreći *Fuj, slano je!* Mimo svega, naš grad probao je nešto slično, imao je dve reke koje su se na naše oči pretvarale u jednu, bilo je tamo i brodova, i kapetana na tim brodovima, a ipak, nekako mu nije išlo! Ni ja sam nisam imao nešto od toga, jer mi je mama zabranila da se kupam, samo da se ne udavim. A znamo da ni svaki Rus, čak i ako ne zna da pliva, ne mora odmah da potone u Crno more. Onda, mi uopšte nismo imali kornje! Ujak je istina govorio staretinaru Blažeku *Konju jedan!*, ali to je bilo u sasvim drugom smislu. Moja baba bi se ponekad raznežila, govoreći *Makar da imamo kozu!* Živeći u onom mračnom dvorištu između dve sive zgrade, ja nisam ni znao da postoje domaće životinje. Ako ih je uopšte bilo, sakupile su se one u toj Babeljevoj knjizi, za koju još uvek nisam čuo. Sve mi se čini da u njegovim pripovestima često kukuriče jedan petao, iako se možda i varam. Odande potiču i golubovi, za koje mama tvrdila je da ih ima samo na tavanu tramvajskog konduktera Mitrašinovića. *Jest, pa*

da mi seru na glavu!, govorio je deda ljutito. Tako je bilo i sa imenima. Pitao sam se odakle su se odjedanput među nama našli Efreem Badulji, Nina Kirsanova i gosopođica Hezl, koja je bojila kosu u plavo? Tek mnogo kasnije utvrdio sam da svi ovi naslovi potiču možda takođe iz Babeljeve knjige, koja mi se učinila kao fabrika najčudnijih imena, a kad su svi ovi već tako šašavo se zvali, mora da su se zarad toga šašavo i ponašali! Kako može da se ponaša normalno neko ko se zove Ljupka Šnevajs, Ljupka, još kako tako, ali Šnevajs! U to vreme nije bilo nikoga ko bi i meni samom poverovao da se moj najbolji drug u razredu zove Raul Tajtelbaum. Jedino je deda govorio *Lako je njemu kad je Jevrej!* Moj ujak često je pitao *Zašto mi svi nismo Rusi?*, ali to niko nije znao. Samo je deda pronašao odgovor: *To ne bi imalo nikakve svrhe, Rusi su ili pijani ili ludi, nema ničeg između!* Bilo je još i govorkanja kako u Rusiji “sve žene idu gole”, ali ja ni kasnije, u Babeljevoj knjizi nisam pronašao ništa slično. Naprotiv, sve one divne gospe, posebno te iz Odesa, umotavale su se u svilu i u svašta drugo, katkad nalik zavesama. Onda, kada me ne bi tukao, sin staretinara iz prizemlja postavljamo mi je čudačka pitanja *Jel si nekad video mrtvaca?*, i slična, ali to nikako nije bilo moguće, jer me mama nikad nije puštala na groblje. Tek kasnije, u Babeljevoj knjizi, štagar je bilo mrtvih ljudi, na gomile! Ja sam već u početku shvatao da u životu iz našeg dvorišta nije ništa pravo, nego samo onako! To se kasnije potvrdilo kada sam uvideo da ono stvarno, bez ičeg veštačkog, nalazi se samo u knjigama, pogotovo ovoj, Babeljevoj. To je bilo vreme kada su mnogi od nas probali da se porede sa ovim velikim narodom, ruskim, a našu malu varoš sa bilo kojim njihovim gradom, makar većinom nismo ni čuli za velelepnu crnomorsku luku, svu u belom mermeru. To poređenje me je pratilo i kasnije, uvek na našu vlastitu štetu. Jer u Odesi bilo je toliko mnogo zanimljivog sveta, sve sami Kinezi, Malajci i Portorikanci, koji su onamo lako dolazili morskim putem, a ko i kako da dođe kod nas, osim čamcem, po uvek uzburkanom Dunavu. Jedino što smo malo omirisali od sveta bile su urme i maslinke, tamo preko puta, u bakalnici *Julius Meinl*. Pa i sami krajevi po Odesi, i njihovi predivni naslovi! Bilo me je sram da upoređujem Moldavanku sa Karaburmom, onu nežnu reč, kao od somota, i naše rogobatno predgrađe sa toliko mnogo “r” u sebi! Ja sam i mamu otvoreno pitao zašto je kod nas sve tako, čupavo i rogobatno, a ona je samo uzdahnula i priznala *To smo sami zaslužili!*

Kada danas mislim na to davno doba, čini mi se da je onda, u našem dvorištu, bilo samo nekoliko ljudi, sin staretinara iz prizemlja koji me je tukao, Froim Grač iz Babeljeve knjige, Babeljev unuk, koga sam ustvari upoznao tek nedavno, moja mama koja plače, lepotica iz potkrovlja bez ičega na sebi, sinovac slikara Tartalje koji mi je bio školski drug, pesnik i prevodilac ruskog pisca Krklec, koji mi je jedanput poslao pismo puno hvale. Samo sam to pismo negde izgubio, što je i ispravno. Jer čovek treba da čuva, opomene radi, samo pisma u kojima ga neko grdi, a ona druga, puna hvale, morao bi odmah da izgubi.

(leto 2018)

Sklad je također na liniji plina i ognja

Antifašistički stihovi hrvatskih nekomunističkih autora

PRIREDIO: Branko Matan

Hrvatska agonija

1942.

Ilija Jakovljević

Ne tiče me se ništa cesarov sjaj
ni Pax Romana ni senat u zboru.
Kad sam se rodio, prokapao je krov
i anđeli nisu pjevali u koru.

Moja je mati grcala od bola,
a nebom su putovali mjesечеvi rozi.
Nitko nije pitao, šušnu li Pan
il vjetar u vinovoj lozi.

Možda se blago nad starim domom
nagnuše Virgo i Gama,
no grad je snivao snom o pretilu ovnu i kozi,
i vonjala je zahodska jama.

Uzalud dozivlju jutra na gozbu ljiljana bijelih.
Kloaka biva veća, po svem se kraju širi.
Ja ne znam, tko nas kolje, đavo il njegov otac
il možda samo vampiri.

Razvedrilo se negdje, otkad se proču,
da se žabe ne legu iz mulja,
no tko će nam reći, kako se nakoti
čitava legija hulja?

01 O događaju koji je potaknuo nastanak ovog stiha Jakovljević govori u svojoj knjizi *Konclogor na Savi*, u osmome poglavlju, str. 99-107. Događaj je iz lipnja 1942, Jakovljević referira o onome što je nakon događaja čuo od logoraša Viktora Budickog, zagrebačkoga bakteriologa (i sina glasovitoga automobilsta Ferde).

U Staroj Gradiški tada se nalazio golem broj djece, pretežno srpske. Budicki se nastojao brinuti za njih, proglasio se nekom vrstom logorskoga liječnika i pokušavao podići opću razinu higijene u logoru (te usput i samome sebi možda olakšati situaciju s obzirom da je u Gradišku dopremljen pod sumnjom da je "engleski špijun"). Jakovljević je s Budickim razgovarao 23. 6. 1942. i od njega saznao da je prethodnih dana pobijena masa te djece, njih oko 1200. Evo što je Budicki rekao (prema naknadnom Jakovljevićevu zapisu):

Sit sam bakljada i pjanog pira,
nesretna zemljo helota.
Oglušit ću od zveke mamuza nekih stranih
i laveža domaćeg skota.

Razvodnik i vodnik, razbojnik i bojnič,
sve strogo ustaške časti.
U konclogoru djeca ciklon ko mlijeko piju,⁰¹
a majke će pod maljem pasti.

Trebalo bi bježat, no mogu li šume
primiti narod cijeli?
O, blago vuku, o, blago medvjedu surom,
njih nisu u jami i brlogu njihovu smeli.

Češljugar pjeva u procvatu grmu.
Prostrijeljen čovjek svu noć sluša.
Nad Lončarskom Njivom nijemuju zvijezde
i potok se krvi gruš.

Plaćimo skupa, hrvatska zemljo,
dok oblaci crni obzorje tvoje rube.
Umiva Pilat nevine ruke
Irud i Kaifa grle se i ljube.

Iz knjige – Ilija Jakovljević: *Lirika nevremena*, Knjižara Radoslava N. Horvata, Zagreb, 1945, 92 str, predgovor Antun Barac, str. III-VIII, pjesma na str. 3-4. (drugo izdanje objavio NIRO *Zadrugar*, Sarajevo, 1982, 103 str, pogovor Slobodan Blagojević, urednik Željko Gaković)

"I s mojom je djecom svršeno! Bilo ih je preko tisuću i pet stotina. Sada ih je svega oko tri stotine. [...] ... početkom mjeseca odveli [su ih] i odnijeli nekoliko stotina u onu staru tursku kuću kraj pravoslavne crkve. Zastavnik Ante [Vrban] i još jedan zatukli su ih čekićem. Bilo je tu i nešto većih dječaka, koji su shvatili što se događa i užasno vriskali. Ubijanje je trajalo tri i pol sata. Zastavnik se tužio da se jako izmorio. [...] Na Antunovo ih je opet nestalo oko četiri stotine. Oblijepljeni su prozori na jednoj kući, kako se radi kada se tamane stjenice. Zagušili su ih ciklonom." (str. 106-107)

"Antunovo" je, dakako, imendan Poglavnika (13. lipnja). Budicki je na kraju i sam zaglavio (ubijen je, valjda kao bakteriolog, injekcijom). Podaci o knjizi – Ilija Jakovljević: *Konclogor na Savi*, Konzor, Zagreb, 1999, 344 str. (urednici Velimir Visković i Nada Gašić, pogovor Ivan Lovrenović, za izdavača Milan Šarac)

Pjesmu je Jakovljević napisao godine 1942. kao zatočenik ustaškog logora Stara Gradiška. U Jasenovcu i Gradiški proveo je više od trinaest mjeseci. Dio tog vremena u logoru se nalazio i Antun Barac (pet mjeseci potkraj 1941. i početkom 1942). Obojica su preživjeli i kada je Jakovljević 1945. odlučio objaviti knjigu sa svojim logorskim stihovima zamolio je Barca da napiše predgovor. Citiram ovdje ono što Barac, kao neposredni svjedok, piše o nastanku pjesama iz knjige *Lirika nevremena*:

“Napisane su te pjesme većinom u godinama 1941. i 1942. u Staroj Gradiški. Nisu nastajale iz književnih težnja, nego iz neodoljive potrebe, da se nekako fiksiraju slike i refleksije o svemu, što se dalo vidjeti ili naslutiti. Bilježeni su ti stihovi velikim dijelom u drugome spratu bivše bolničke zgrade, kojoj su prvi kat bili zaposjeli ustaše, a u prizemlju su bile samice, u koje su zatvarali zatočeničke, određene za likvidaciju, i gdje su se po noći vršila mučenja i klanja. U jednu od tih samica sišao je kasnije i Ilija, te u njoj proveo pet mjeseci. A bile su te pjesme – u nestašici prikladnijeg pribora – često pisane samo na ostatcima papira za zamatanje, na rubovima novina, namjerno nejasno, skrivene u postavi kaputa, u cipelama, da ih ne pronađu ustaše. A i pronesene su iz logora sitno ispisane, na komadićima tanke hartije, pohranjene u luknjama zapučaka, u podstavi šešira, sa svim mogućim domišljanjima, kako da se prevari budnost i prepredenost stražara i agenata – i u kojima su slabi i potlačeni uvijek jači od silnika.

U vrijeme, kad su ove pjesme napisane, bilo je malo vjerojatnosti, da će ikad biti iznesene iz zatočeničke zgrade i objavljene. [...]

Nastajale su neke od tih pjesama u neposrednoj blizini ljudi, koji su dolazili u naše zatočeničke prostorije, na razgovor, gotovo prijateljski, a malo prije vršili su svoj krvnički posao, daveći djecu ili koljući odrasle. Neke su od njih napisane u noćima, kad su ustaše u prvome katu vikom odavale neku uznemirenost, kao da će sad n provaliti k nama, gore, i kad su se iz samica u prizemlju gotovo osjećali vapaji onih, koje muče. A rađale su se ponekad i iz pomiješanih čuvstava, u časovima, kad su iz neposredne blizine logora udarali topovima po našoj braći na Kozari – za koju smo strepili i ujedno im zavidjeli.

U *Lirici nevremena* nisu zabilježeni samo doživljaji samoga pjesnika, nego ujedno i jedan dio života stotina i stotina zatočenika. Čitajući ih u polovici godine 1945., više od tri godine od njihova nastanka, pisac predgovora ne može u njima ni sad gledati samo književne proizvode, nego žive slike stvarnosti. U velikom njihovu dijelu zabilježeni su istiniti i zajednički doživljaji – bez atributa i uljepšavanja, tako na pr. vožnja kamionom iz Jasenovca u Staru Gradišku: [...]

Gotovo se zorno moglo pratiti, kako od zajedničkih doživljaja postaje pjesma, koja doduše, kao svaka umjetnina, ima potpuno lično obilježje, ali koja u svome dnu sadržava nešto, što je kao svoje nosio svaki od onih, koji su se našli među visokim zidovima pokraj Save. I kad je autor od zgode do zgode znao logorašima pročitati koju svoju pjesmu, oni su iz nje osjetili duboku istinitost i snagu konstatacija, do kojih su došli i sami, ali ih je tek Ilija znao reći na svoj obješenjačko-ozbiljni način: [...]²

Dan, kada šutnja boli

Ilija Jakovljević

Ovo je opet dan, kada me šutnja boli,
a morao bih glasno kopnu i moru zborit.
U jeseni ovoj, pljesnivoj, blatnoj,
svako će me slovo neizrečeno morit.

Ništa se nije osobito zbilo.
Po konclogoru pada magleni, otrovni sumrak.
Oči su crvene od gledanja u se,
a noževi će istom bljesnuti u mrak.
Sinoć je neka žena zubima pregrizla žile.
Kamion je jutros po nove klanice kreno.
U podne joj kroz prozor ubaciše žicu.
Umirati ovdje nije zabranjeno.
Bogodani poete, dabome, ne stišu misliti na to,
jer njihova riječ predjele druge slika.
Ima i takvih, koji u stihu slave
blagoga Boga i blažeg Poglavnika.
Gospodin Bog, to je jasno,
sličan je pjesniku, jer nešto iz ničega stvara.
Gospodin Poglavnik prvi je Božji Dobavljač.
Ni zemlja ni nebo nemaju kvara.
Harmonija je dakle između sviju sfera.
Pobožni ribar duša ne kori čovjekolovca.
Sklad je također na liniji plina i ognja
između Gradiške Stare i krvavog Jasenovca.

Na Svisvete časne imasmo dobar izvoz.
Povorka duga u pakao krenu il raj.
Volovi pravde zapeše na strmoj, pješčanoj stazi.
Pjesniče, nebesniče, požuri i guraj!

Nad ponorima vjetar, proboden jaukom, pao.
Suzama daždi samo oblak samilostan.
Sve je mrtva povijest: sela, kuće i ljudi –
tek smradi od pola do pola tvoj dimnjak bjelokostan.

Poete, poete, vama bih htio govoriti danas,
razbiti vam harfe i gudala i strune.
Dječak u podrumu našem noćas će biti zaklan.
I nitko da zaurla. Prokune. Ili pljune.
Ovo je doista dan isti kao i drugi,
nevrijedan stiha i pjesničke palete.
Uz udarac malja i vrisak u tami
i noćas ću slušat vaše klarinete.

Uzalud pobuna svaka. Riječi ovdje ne vrijede,
no i svijet je stari čekićem vremena načet.
Pjesnici, pjesnici! U utrobi srama i slave
znajte, da će se novi pjesnik i čovjek začet.

Marije pod vješalima

Ilija Jakovljević

Dvadeset Marija zagrcalo na cesti,
kao da svaka oplakuje sina.
Na dvadeset stupova njihali se bajaci⁰³
u tami sa zemlje i šutnji s visina.

Došao je i dječak, očiju modrih.
S mrakom se stopiše uvojci riđi.
Povukao je za nogu veliku lutku
i vrisnuo u noć: Tatice, siđi!

Oranici, ko majci, nabubrile dojke.
Marije, Marije, na vas pada inje.
U magli cesta ne nalazi puta.
O, zašto niste bile nerotkinje!

Putniče, starče, samohrani stranče,
odbaci štap i prostri se po tlama.
Onaj, što reče, da će opet doći,
na poglavničkim visi vješalima.

Marije, majke, plača, bola pune,
vaše će suze jednom biti vedraci.
Marije slavne, neznane i znane,
ko džinovi će ustati mrtvaci.

Noćas se novi rađaju sijači.
S dvadeset stupova proljeće svita.
Otvori brazde, hrvatska zemljo,
i primi sjeme od svojega žita.

▲ Iz knjige – Ilija Jakovljević: *Lirika nevremena*, Knjižara Radoslava N. Horvata, Zagreb, 1945, 92 str, pjesma na str. 5-6. (drugo izdanje objavio NIRO *Zadrugar*, Sarajevo, 1982)

◀ Iz knjige – Ilija Jakovljević: *Lirika nevremena*, Knjižara Radoslava N. Horvata, Zagreb, 1945, str. 55-56.

⁰³ U drugom izdanju iz 1982. pogrešno stavljeno: barjaci. ⁰⁴ O "tri tjedna" zbog uredničkog grijeha Jakovljević piše u *Konclogoru na Savi*, str. 200. Njegov sin Dinko Jakovljević u intervjuu za *Feral Tribune* kaže da je zbog štampanja i distribuiranja letaka sredinom tridesetih "trebao dobiti dvije godine robije, no izvukao se nakon dva mjeseca" (vidi – Igor Lasić: *Stidi li se Pavletić? /razgovor s Dinkom Jakovljevićem/*, *Feral Tribune*, 21/2004, br. 970, 23. 4. 2004, str. 38-39) ⁰⁵ Davor Kovačić: *Prilozi za životopis Ilije Jakovljevića*, *Časopis za suvremenu povijest*, 34/2002, br. 1, str. 159-174, zapis na str. 164. Ovaj Kovačićev rad najvećim dijelom referira o zapisnicima sa saslušanja iz 1948. i u tom smislu je veoma vrijedan (premda je referiranje najčešće doslovno i predočeno bez povijesnoga konteksta). U ostalome ima dosta površnosti i čudnih pogrešaka (eg *Konclogor na Savi* gotovo uopće ne koristi, a na jednom mjestu čitatelju tumači da je posrijedi "dnevnik"). Kovačić, poput

Ilija Jakovljević, 21. 10. 1898, Mostar – 28. 10. 1948, Zagreb. Književnik, novinar i pravnik. Radio kao odvjetnik, bio među najistaknutijim intelektualcima Hrvatske seljačke stranke, uređivao stranačke novine *Hrvatski dnevnik*. Potkraj tridesetih godina postaje u kulturnome životu jedna od vodećih figura (predsjednik Društva hrvatskih književnika, glavni urednik *Savremenika*, veoma živog časopisa koji tada izlazi dva puta mjesečno, autor brojnih političkih i kulturnih komentara). Hapšen više puta, u tri režima: godine 1935. proveo je dvadesetak dana u zatvoru zbog političkog djelovanja protiv beogradskih vlastodržaca,⁰⁴ nakon uspostave NDH odmah je uhapšen 13. 4. 1941. (bio nekoliko dana u Petrinjskoj), a pola godine kasnije, 13. 10. 1941, prvo je držan u Đorđičevoj, zatim na liječenju u bolnici na Svetom Duhu, da bi sredinom studenoga bio poslan u Jasenovac i Staru Gradišku.⁰⁵ Tamo je ostao do 23. 12. 1942. U memoarima Jakovljević govori o svojim logoraškim “četiristo dana”. U svibnju 1948. hapsi ga i komunistički režim.

U Staroj Gradiški je pisao stihove koje je 1945, odmah po oslobođenju zemlje, objavio pod naslovom *Lirika nevremena*. Nakon izlaska iz Stare Gradiške radi na knjizi u kojoj memoarski svjedoči o svojem logorskom iskustvu. Knjiga dobiva naslov *Koncligor na Savi*, završena je – kako u predgovoru kaže – na Uskrs 1943 (što će reći 25. travnja). Za postojanje rukopisa javnost saznaje četvrt stoljeća kasnije, godine 1968, kada Zvonimir Kulundžić objavljuje poglavlje posvećeno Mihovilu Pavleku Miškini.⁰⁶ Od tada je trebalo proći još tridesetak godina da tekst napokon u cjelovitome obliku postane dostupan.

U partizane odlazi u rujnu 1944, to su dani kada ustaše hapse viđenije haesesovce (poslije tzv. puča Vokić-Lorković i nakon što su se Branko Radić, sin Stjepana Radića, i August Košutić priključili narodno-oslobodilačkom pokretu). Neposredno prije napuštanja Zagreba sastavlja predgovor za *Koncligor na Savi*, u njemu kaže o svojem prelasku na oslobođeni teritorij ovo: “[...] idem znajući da kao i toliki drugi možda neću dočekati spas naroda. Ali spašavajući svoju osobnu slobodu, ja ujedno spasavam i svoju dušu.” (str. 6)

većine autora koji danas pišu o povijesnim temama, slabo poznaje književnu i kulturnu povijest. **06** Kulundžić to čini u sklopu Miškininih sabranih djela kojima je bio priređivač. U četvrtome svesku, “prilogu” ediciji, nalazi se Kulundžićeva biografija Miškine te, na kraju knjige, više dodataka: glavni su bibliografski pregledi i Jakovljevićevo svjedočanstvo. Vidi – Zvonimir Kulundžić: *Miškina; Presjek kroz stvarnost hrvatskog sela od Khuen-Héderváryja do Poglavnika, Sabrana djela M. P. Miškine*, prilog: knjiga 4, Ogranak Maticice hrvatske, Koprivnica, 1968, 481 str. Podaci o Jakovljevićevoj tekstu – Ilija Jakovljević: *Miškina u logoru Stara Gradiška; Iz nepubliciranih memoarskih zapisa “Koncligor na Savi”*, str. 415-430. (u *Konclogoru na Savi*, 1999, str. 62-71)

07 U *Feral Tribuneu* Igor Lasić prepričava pretpostavke Dinka Jakovljevića ovim riječima: otac je bio “osumnjičen za suradnju sa kapitalističkim silama Zapada. Imao je od ranije zaista dobre veze sa strancima; jedan engleski

O razlozima zbog kojih je uhapšen 1948. iznose se različite pretpostavke. Glavne su tri: njegov ljudski i politički profil, kontakti sa Zapadom, uloga koju je kao svjedok trebao imati u planiranome suđenju Andriji Hebrangu (u vezi Hebrangova boravka u Staroj Gradiški). Za svaku od pretpostavki ima argumentata. Kao haesesovski antifašist, čovjek okrenut demokratskome Zapadu, iznimno sposoban i iznimno svojeglav, nepotkupljiv, moralno čist, bio je oličenje onoga na što je novi poredak imao najveću averziju (ozbiljan protivnik kojemu ne možeš ništa prigovoriti). S predstavnicima zapadnih sila bio je u kontaktu (što je za čovjeka njegova formata potpuno samorazumljivo), a o “slučaju Hebrang” postoje opipljivi dokazi (zapisnici sa saslušanja).⁰⁷

U zatvoru je proveo više od pet mjeseci, uhapšen je 25. svibnja 1948, prema obavijesti koju je obitelj dobila počinio je samoubojstvo 28. listopada 1948.

Sin Dinko je skeptičan prema tvrdnjama da je otac u zatvoru ubijen, u *Feral Tribuneu* kaže:

“[...] ipak im vjerujem da se moj otac sam objesio. [...] Pretpostavljam da je pod mukama pristao na to svjedočenje, a da se potom odlučio ubiti sam, jer vjerujem da ni pod koju cijenu nije želio lažno svjedočiti o bilo kome.”⁰⁸

Nadam se da mi čitatelj neće zamjeriti ako na kraju ove bilješke ponešto podignem ton i kažem slijedeće: biografija Ilije Jakovljevića, autorska i ljudska, njegovo držanje pred bezdanom koji se pred njim otvorio u vrijeme Drugoga svjetskog rata, čine ga posve iznimnom pojavom. To je biografija koja je u svakom pogledu *uzorna*. Kada bismo danas živjeli u donekle normalnim okolnostima – u smislu kakve-takve prosvijećenosti te u smislu niza drugih stvari koje neću ovdje nabrajati – Jakovljević bi u mnogim većim i manjim hrvatskim gradovima imao spomenike, a *Lirika nevremena* i *Koncligor na Savi* bili bi poznati svakom srednjoškolski obrazovanome građaninu.

Dvije od Jakovljevićevih pjesama koje objavljujemo u ovome broju, *Hrvatska agonija, 1942.*, i *Dan, kada šutnja boli*, prethodno su bile uvrštene u prilog *Povijest u stihovima, Gordogan*, br. 11-14, 2007.

ataše za štampu imenom *Klissold* – Dinko Jakovljević nije siguran kako se točno piše – predložio je Iliji Jakovljeviću da preseli s obitelji u Veliku Britaniju, [otac nije poslušao,] “mislio je da mu poslije rata više nitko neće nauditi, jer je bio u zatvoru i za vrijeme kraljevine i za vrijeme ustaša. I to se na kraju pokazalo kao greška.”

Spomenuti “ataše za štampu” zvao se Stephen Clissold i bio je jedna od glavnih figura među britanskim tajnim agentima u Zagrebu uoči rata (u Zagrebačkome centru, tada je radio i sa Slavkom Verešom). Poslije završetka rata pojavljuje se u britanskoj ambasadi u Beogradu, zadužen je za kontakte s političkom opozicijom. **08** *Feral Tribune*, str. 39. Moguće je – u slučaju da prihvatimo pretpostavku samoubojstva – i da su ga ucjenjivali: ne budeš li svjedočio, stradat će ti obitelj (žena neće dobiti zaposlenje, djeca se neće moći školovati, možda ćemo sina oduzeti majci i staviti ga u dom ...).

Una Bauer

Iz zagrebačke kazališne kronike, 2017-2018.

Ciganin, al najljepši – Five Easy Pieces – Macbettu – Govori glasnije – Grička vještica – Kralj Rikard III – Rikard III

Ciganin, al najljepši, HNK, Zagreb, režija: Ivica Buljan, po istoimenom romanu Kristiana Novaka, dramaturgija: Ivor Martinić, praizvedba: 30. prosinca 2017.

U britanskoj humorističnoj seriji *Upstart Crow* (Pero Shakespeareovo), smještenoj na prijelazu XVI. u XVII. stoljeće, s glavnim likom Willom Shakespeareom, njegovom obitelji, prijateljima i neprijateljima, jedna od provodnih šala posvećena je tome kako žene ne mogu glumiti žene zato što su žene. Naime, kćer Shakespeareove londonske stanodavke, iznimno obrazovana djevojka koja suvereno vlada latinskim i talijanskim, čita grčke i rimske filozofe u originalu i bori se za žensku emancipaciju, silno želi postati glumica i ostvariti se u ulozi Julije. Will i ekipa nemilosrdno je ismijavaju, pažljivo osporavajući "evidentno" pogrešnu logiku njene argumentacije, kako filozofski tako i pravno. Prave bi joj grudi, recimo, smetale pri kostimiranju – ne bi imala gdje s umjetnicima, napravljenima od kokosovih ljuski. Glas joj ne zvuči kao onaj muškarca koji imitira ženu. *Nelegalno* je da žena glumi ženu. Kao i sa svim dobrim šalama, njena snaga krije se u njenoj slojevitosti. Prva joj je meta apsurdna situacija muške "logičke" argumentacije naspram ženske iracionalnosti, koja naglašava obje kao historijske fikcije umjesto filozofskih nužnosti, a mi se smijemo njima kako se smiju njoj, ispadajući dvostruko smiješni. Međutim, ta šala zadire i u samu prirodu glume kao napetosti između proizvodnje iluzije i "istine" na sceni, postavljajući istovremeno prilično goraka pitanja oko toga koliko je *odmaka od istine* potrebno da bi istinu bilo moguće *proizvesti* kao umijeće i umjetnost, odnosno kao umjetničku istinu. Drugim riječima, nisu ni ti muškarci kojima

je Kate previše stvarna kao žena da bi je mogla *glumiti* baš toliki idioti, iako povijesno gledano ispadaju prilične budale – i u tome upravo i leži snaga ove šale. Opet, ako pak pristanemo na tolike kompromise sa zdravim razumom, u suvremenoj političkoj konstelaciji u kojoj dominira *post-truth*, cijela priča zadobiva i zlokobniji ton. Nalazimo se u situaciji u kojoj nas se svim medijskim kanalima uvjerava da je satira istina, kao nedavno Vučić u epizodi s peraćima prozora koji umiru svakih 10 sekundi u Americi, gdje citira američki satirički magazin *Onion* kao pouzdan izvor statistika o nesrećama na radu. Ali ni tu ne možemo stati, jer pozivanje na zdrav razum slabo pomaže u pitanjima roda i spola, budući da je on ovdje zapravo sluga povijesno uvjetovane konstelacije moći u kojoj se zna tko je (prava) žena, tko je (pravi) muškarac i *rasprava je završena*. Rasprava naravno nije završena. Vratimo se, ipak, na pitanje umjetničke istine koja se razlikuje od one faktualne. Naime, iako priča oko Kate, glume i ženstvenosti ispada smiješno apsurdna, ako Kate zamijenimo sa glumicom s cerebralnom paralizom koja želi glumiti lik s cerebralnom paralizom, vidjet ćemo da se historijske kontingencije u tom slučaju još nisu razotkrile kao takve, odnosno ukazuju nam se kao logičke istine. Ukratko, nisam sasvim sigurna da bi danas još uvijek bilo smiješno isticati apsurd toga da se glumici s cerebralnom paralizom zabranjuje da glumi lik sa cerebralnom paralizom, odnosno apsurd onemogućavanja toga da osoba sa cerebralnom paralizom uopće bude glumica u profesionalnoj produkciji. Naime, jedno od omiljenih mjesta dokazivanja glumačke vještine je upravo glumac koji glumi lik s invaliditetom, a ponekad je i direktan put do Oscara, ili barem velikog poštovanja prema umjetničkoj virtuoznosti, kao u slučaju Dustina Hoffmana

Ljudski organi reda, kako službeni tako i neslužbeni, oko kostura kuća – *Ciganin, ali najljepši*, Hrvatsko narodno kazalište, režija Ivica Buljan, na slici Siniša Popović (Hamer), Goran Grgić (Padolek) i Krešimir Mikić (Bule)

u *Kišnom čovjeku*, Danijel Day Lewisa u *Mojem lijevom stopalu* ili Eddie Redmaynea u *Teoriji svega*. Po “zdravorazumskoj” logici, glumica sa cerebralnom paralizom ne bi tu imala što *glumiti*.

U prvoj verziji intervjua za časopis *Oris*, postavila sam Ivici Buljanu sljedeće pitanje:

Jasno je iz cjelokupnog vašeg opusa da ste iznimno zainteresirani, angažirani i osjetljivi kad je riječ o reprezentaciji manjinskih pitanja. Već najmanje 20-ak godina traje rasprava o tome zašto, npr. holivudski glumci redovito osvajaju Oskare za uloge osoba s invaliditetom, ali osobe s invaliditetom iznimno rijetko dolaze u poziciju da glume velike i važne uloge, iako bi oni možda imali veću osjetljivost za njanse organizacije života sa određenim izazovima. Relevantnije za ovo konkretno pitanje je pitanje “blackface” odnosno “blacking up”, na koje se u europskom kontekstu već dugi niz godina gleda, u najmanju ruku s neodobravanjem. Ako sam dobro vidjela, u *Ciganinu* su i Livio Badurina i Goran Navojec, fizički “obojani” kako bi im koža djelovala tamnije. Ne mislite li da je to problematično? Jeste li razmišljali da uzmete romske glumce da glume Rome? Naravno da je gluma profesionalna proizvodnja iluzije, ali znamo kako ta profesionalna proizvodnja iluzije utječe na amatersku proizvodnju stvarnosti. Također, dok po meni Novakov roman, a možda čak i Martinićeva dramatisacija, u nekoj mjeri strukturno sprečavaju rasističke interpretacije, dobro balansirajući između individualne i kolektivne odgovornosti, nisam sigurna da je tako i sa izvedbama pojedinih uloga – čini mi se da

neke izvedbe u *Ciganinu* plešu na granici sa žestokom stereotipizacijom, a možda čak i karikaturom i izrugivanjem. Što mislite o tome?

Mogli biste reći da se ovo kilometarsko pitanje zapravo može svesti na to da pitam Ivicu Buljana misli li da je njegova predstava rasistička, što on naravno ne misli, jer da misli ne bi je takvom napravio. Međutim, ono što jesam pokušala jest ne pitati *baš to*, već omogućiti da se tema otvori u njenoj slojevitosti. Činjenica je da u hrvatskom medijskom prostoru ovakvih rasprava gotovo uopće nema, ako izuzmemo tekst na sada već nažalost ugaslom portalu Muf (Barbara Pleić-Tomić, *Blackface u Hrvata*, <http://muf.com.hr/2014/11/11/blackface-u-hrvata/>) i pojedine opaske raspršene po komentarima i kolumnama koje se uglavnom bave nečim drugim. Buljan je vrlo odmjerenom odgovorio, spominjao pokušaje da se poveže s lokalnom romskom zajednicom u Međimurju i naveo brojne izazove s kojima se suočava netko kad vodi takav pogon kao što je HNK, odnosno njegov dramski dio. Naglasio je i da neke glumce ponese publika i njihove reakcije, i da je to normalni dio procesa. Međutim ono što mi je bilo posebno zanimljivo u njegovom odgovoru jest što je naglašavao kako se njegovom savjetniku za romski jezik Elvisu Kralju ni u jednom trenutku izvedba nije učinila pretjeranom, nego je dapače želio da bude još naglašenija, još više glumački vratolomna. A to otvara problem povezan uz tretman manjina – govoriti da je riječ o rasnoj karikaturi u izvedbi vas dovodi u poziciju da tvrdite da je određeni tip hladnoće i glumačke neutralnosti primjereniji pozornici od naglašenosti, eksplicitnosti i jačine. Naravno da su i percepcija toga što funkcionira kao kič a što je autentično u

Snimio: Mario Ercegović

Borba s paučinom –
Alma Prica (Albina) i
Filip Vidović (Sandi)

Ciganin, ali najljepši,
HNK, Zagreb

glumi također socijalno-kulturološki uvjetovane, a pokušaj da se nekoga štiti i *educira* opet implicira njegovu slabost, i vaš pokroviteljski stav.

Cirkularnost ovakvih promišljanja, odnosno njihova svojevrsna uhvaćenost samih u sebe, zrcali se i u scenografiji (Aleksandar Denić). Rund-bina se okreće tako da nam prikazuje različite prostore, od kuće i blagovaonice Japice i Milene, doma Nuzata i Dilare, preko lokalne birtije, frizerskog salona, dvorišta gdje se roštilja, izbjegličkih kampova, grčke plantaže jagoda, ali svi su prilično slični, i Sabolščak i Bukov Dol, smečkasto-sivkasti, sklepani, provizorni. Kuće svoje kosture nose na van, u kombinaciji cigle, iverice i betona. Unutrašnjost je izložena, kao i nemogućnost privatnosti, kako one u malim selima, tako i one izbjegličke. Za one koji ne znaju, ako ih još ima, najmanje dvije su priče isprepletene, jedna o odrastanju Roma Sandokana (Filip Vidović), pametnog mladića uglavnom samohrane majke, koji pokušava ostati *na pravom putu*, i svidjeti se bijelim Hrvatima, i druga Nuzata (Dušan Bućan), kurdske izbjeglice koji bježi u Europu ostavljajući ženu i dvoje djece. Sandi se zaljubljuje u Milenu (Nina Violić), stariju od njega dovoljno da bi i to predstavljalo točku zgražanja zajednice, ženu koja se po raspadu braka vraća u svoje selo. Njih dvoje pokušavaju održati krhku zajedničku egzistenciju, pod pritiscima sredina koje bi radije da se *naši* i *njihovi* drže podalje jedni od drugih. Te se dvije priče susreću u jednom zločinu, uvodeći i perspektive dvaju policajaca, a razrješenje implicira uključenost svijtu, nekih implicitno, nekih i eksplicitno. Čini mi se da predstava ima dvije problematične točke, ako po strani ostavimo hipertrofirano Navojeca: jedna je lik Albine (Alma Prica), Sandijeve majke. Dok je u romanu jasno da

je Albina žena sa nedijagnosticiranim ozbiljnim mentalnim poremećajem (vjerojatno šizofrenijom) zbog kojeg se nije u stanju brinuti za Sandija, dramaturgija kao da naglašava Albinino praznovjerje, simpatičnu šašavost, laganje i fantaziranje, lijenost i neodgovornost. Tu je i lik Plančića (Luka Dragić), mladog policajca koji je zapravo zadužen za pozitivnu sliku policije u medijima, a koji u predstavi doživljava neobjašnjivu promjenu ličnosti iz šminkera koji ne zna gdje se našao u nekog tko suvereno uzima slučaj u svoje ruke i odlučno režira njegovo finalno razrješenje. Međutim ono što jest snažno prikazano, i u romanu i u njegovoj dramaturgiji, jest zastrašujuća, paučna (pauk se stalno javlja, u snovima, vizualnim motivima i metaforici) isprepletenost života u malim zajednicama. Nitko ne može povući niti jedan potez, a da to ne povlači za sobom promjene u cijeloj mreži odnosa i pritisak na cjelokupnu organizaciju života te sredine. Istovremeno, nemoguće je držati se po strani, jer socijalna uvjetovanost naprosto usisava, i svaki potez koji teži autonomiji, razotkriva međuovisnost svijtu. I zanimljivo je da su svi odnosi, pa čak do neke mjere i onaj Milene i Sandija, naglašeno transakcijski – ti meni, ja tebi, sa vrlo jasno određenom mjerom naplate. Puno je tu trgovine, s povjerenjem, s izdajom, sa slikom sebe. Emocionalni i socijalni dugovi se neprestano stvaraju i neprestano vraćaju. Trgovina ljudima i među ljudima nije samo ključ razrješena kriminalističkog zapleta, već i temeljni motiv cijele predstave.

Dijete, stariji, najstariji:
dvostruka prisutnost –
Five Easy Pieces, Ghent
Art Centre CAMPO,
režija Milo Rau

Five Easy Pieces, Ghent Art Centre CAMPO, Gent, Belgija, gostovanje u sklopu zagrebačkog Festivala svjetskog kazališta 16. rujna 2018, režija Milo Rau, praiizvedba 14. svibnja 2016. u sklopu KunstenFestivaldesArts u Bruxellesu

Priču o Marcu Dutrouxu, višestruko osuđivanom belgijskom silovatelju i ubojici djevojčica, izvode djeca koja su u vrijeme premijere *Five Easy Pieces* imala između 8 i 13 godina. “Zvuči kao tip projekta koji će sasvim sigurno izazvati zgražanje”, rečenica je iz članka Lyn Gardner objavljenog u *Guardianu*, posvećenog gostovanju predstave u Manchesteru, na festivalu Sick! prošle godine. Rečenica je koliko očita toliko i neizbježna. Prije kupovine karata za Festival svjetskog kazališta, preletjela sam kroz osnovne informacije o predstavi, mutno se prisjećajući slučaja Dutroux. Činilo mi se da ima veze s lancem prostitucije u koji su upleteni visoki belgijski državni službenici, ali nisam provjerila. Na predstavu sam došla s blagom nelagodnom i velikom znatiželjom, razmišljajući o nemogućnosti predstave da izbjegne svoju već samim konceptom uvjetovanu manipulativnost. S obzirom na to, čini mi se da je Rau odabrao poznatu i predvidljivu, ali u ovom kontekstu vjerojatno i najmanje destruktivnu strategiju: manipulativnost predstave je otvorena, izrazito naglašena i jasno tematizirana. *Five Easy Pieces* su u potpunosti skriptirani, uvježbani i do najsitnijih detalja režirani, što zbog titlova postaje posve jasno. Paradoksalno, taj tip kontrole i sigurnosti štiti djecu, ali i nas u publici od toga da se za njih *brinemo*. Naime, kod ovako osjetljive teme, itekako je bitno kad će tko i što točno izgovoriti, i improvizacija bi mogla otići u raznim problematičnim smjerovima koji bi mogli rezultirati neprimjerenim situacijama za djecu. Ta je apsolutna kon-

trola i tematizirana, i to na nekoliko komplementarnih načina. Jedina odrasla osoba na sceni, čije se lice udvostručuje na velikom ekranu, postavlja pitanja i poziva djecu da kažu nešto o sebi, a pritom svojim facijalnim gestama i reakcijama usmjerava i reakciju publike, naglašavajući kad je nešto smiješno ili bi trebalo biti. Ista je odrasla osoba zadužena i za odabir djece glumaca, voditelj je radionice i na kraju, lice iza kamere koje snima dječje glumačke minijature, a one se pak projiciraju na platno pred našim očima, tako da lica djece vidimo i “uživo” i u krupnom planu, kao na koncertu. Gledamo iluziju iluzije, odnosno iluzionistički predstavljeno razotkrivanje kazališne iluzije, iako je i taj “iluzionizam” vrlo pažljivo doziran – niti jedna scena se ne izvodi u dijalogu, već je zapravo riječ o dječjim monolozima, izgovorenima ili u publiku ili u kameru. U pet odlomaka predstavljeni su nam tako Dutrouxov otac, policijski službenik koji se bavio slučajem, oteta djevojčica koja je i umrla, otac jedne od otetih djevojčica te sprovod i finalni poetski monolog. Ključna je scena u tom smislu naravno već mnogo puta viđena u postdramskom kazalištu 20. stoljeća u nekoj varijaciji – režiser govori dječaku glumcu da ponovi zadnjih par rečenica, ali ovaj put uz suze, i dodaje mu (mentol) kremu da je namaže ispod očiju kako bi lakše zaplakao. Ova scena ima i socijalnu funkciju – oslobađa tenziju akumuliranu u jedva podnošljivoj ispovijedi djeteta koje u iluzionističkom, iako “stišanom” ključu glumi oca ubijene djevojčice i njegovu agoniju. U kritici predstave objavljenoj u *Novom listu*, Nataša Govedić vrlo strastveno analizira instrumentaliziranost djece u ovoj predstavi. Međutim, ne mogu se s njom složiti kad piše: “Njega [redatelja, op.a.] zanima mogu li djeca misliti i osjećati kao odrasle osobe, ponašati se kao odrasle osobe i suditi o najtežim etičkim pitanjima kao odrasle oso-

be.” Rau instrumentalizira djecu ne zato da bi vidio mogu li oni funkcionirati kao odrasli na sceni, već zato jer je ono što izaziva teatarsku fascinaciju upravo diskrepancija između toga što oni jesu i onoga što oni izvode. I u tom smislu je Rau napravio sve što je mogao da ta diskrepancija bude što veća, kako bi emocionalni efekt bio što snažniji. Ta djeca, uistinu, izvrsno izvode odrasle. Upravo zato jer djeca *moglu glumiti*. Mogu proizvesti iluziju (odraslosti). To ne znači da se negira činjenica da oni nisu odrasli ili se tvrdi da su mini-odrasli, već se upravo tome gradi konceptualno-senzorijalni temelj efektnosti ove predstave. Zanimljivi dječci (te dobi) sposobnost proizvodnje iluzije jednako im oduzima subjektivitet kao i ono što Govedić pokazuje kao problem njezanja specifičnosti njihove razlike *kao djece*. Ali glumljenje odraslih ne negira dječju *dječjost*, upravo suprotno. Međutim, meni je daleko problematičnije nešto drugo u predstavi, točnije, ono čega *nema*. Ključna tragična osovina ovog slučaja nije to što postoji psihopat M.D. koji je zlostavljao i ubijao djevojčice, nego to što je taj slučaj egzemplarni primjer katastrofalno obavljenog policijskog posla, a postoje i sumnje da se Dutrouxa štitilo jer je bio dio pedofilske kruga, zajedno s visoko pozicioniranim političarima i javnim službenicima. Dutroux je potplatio policijskog službenika kojemu je rekao da gradi podrum u kojem će držati otete djevojčice, Dutrouxova majka je bez rezultata pisala policiji dva puta da ih upozori da on drži djevojčice zatočene u svojoj kući, Dutroux je bio pod policijskim promatranjem u vrijeme kad je oteo dvije djevojčice, ali su nadzorne kamere programirane tako da se gase u 18 sati svakog dana. Policijski službenik koji je zajedno s bravarom pretraživao kuću u vrijeme kad su dvije djevojčice još bile žive, ignorirao je komentare bravara da čuje dječje glasove. Ništa se od toga gotovo uopće ne spominje u predstavi, koja je reducirana na senzacionalizam individualne (i ponešto obiteljske) psihopatologije. U tom je smislu predstava duboko neodgovorna, zato jer kompleksnu situaciju reducira na jednostavnu fascinaciju *zločinačkim umovima*, ignorirajući upravo ono što taj slučaj čini toliko strašnim. Ne mislim da bi se umjetnik morao bespogovorno držati stvarnosti, međutim, umjetnik ovdje nije vjeran srži tragične konstrukcije samog događaja, koja jest inicijalno umjetnički oblikovana kao koncept. U tom smislu Rau nije vjeran *umjetnosti*.

Macbettu, Teatro Sardegna, Cagliari, gostovanje u sklopu Festivala svjetskog kazališta, 21. rujna 2018, režija, scenografija, kostimografija i svjetlo: Alessandro Serra, prema *Macbethu* Williama Shakespearea praizvedba 10. siječnja 2017.

Dio moje obavezne dječje lektire, pod očevim utjecajem, bili su i stripovi o Asterixu i Obelixu. U *Asterixu na Korzici* prvi sam se puta susrela s komičnim (mediteranskim) stereotipom o starim ljudima koji sjede na klupici, na stratiški bitnom mjestu u selu, paze da im što ne promakne i komentiraju ono što se oko njih događa. Sardinijski *Macbettu*, konkretno muškarci koji izvode vještice-proročice iz *Macbetha*, svojom fizičkom komikom neodoljivo podsjećaju na četiri starčica iz *Asterixa na Korzici*, dušom i tijelom posvećena pitanju ko je čiji mali, ko se s kim oženio, koji rođak pripada kojem genealoškom nizu i generalno “sudbinskim” pitanjima obiteljskih stabala. Vještice u *Macbettu* ne tematiziraju ništa od toga, ali njihova fizička pojavnost i izvedba u toj predstavi – glasovi koji podsjećaju na prepiranje čudnih životinja, način na koji serijalno prolaze scenom, obrnuti položaj na stolu koji zaziva metaforiku “starih šišmiša” – proizvode zanimljiv afektivni smjer. Da bih odgovorila na pitanje što je osobito zanimljivo u toj afektivnoj konstelaciji, prvo ću se pozabaviti temeljnim fokusom ove predstave. *Macbettu* se bavi prvenstveno zvukom i slikom, i pokušava neke Shakespeareove metafore učiniti doslovnima. Već prvi zvuci predstave prizivaju stihove za kojima je Faulkner posegnuo kako bi imenovao jedan od svojih romana:

Life's but a walking shadow, a poor player
That struts and frets his hour upon the stage
And then is heard no more. It is a tale
Told by an idiot, full of sound and fury
Signifying nothing. (moji naglasci, op.a.)

Hodajuće sjene iz citata na sceni su predstavljene odabirom boja (crno, sivo, smeđe, bijelo) i upotrebom svjetala, odnosno njihovom redukcijom, a djelomično i fizičkim karakteristikama glumačke postave (osim Lady Macbeth, koju također izvodi muškarac, i koja se ističe svojom visinom). Primjerice, Macbeth i Macduff izgledaju gotovo identično, s izbrijanim glavama, slične su visine, a u pojedinim scenama su gotovo identično obučeni. Upiremo se kako znamo i umijemo da uopće vidimo što se događa na sceni, doslovno se borimo s mrakom i sa sjenama koje stvaraju naše oči u borbi s oskudicom svjetla. Ali zato izvrsno čujemo oštre i neugodne zvukove, ali i one milozvučnije, ne manje jezive, kao premetanje stakla/metala u drvenom lijesu ili ozvučeni hod po hrskavim suhim pločama od brašna i vode. Naglasak na dvodimenzionalnoj piktoralnosti, pa donekle i na stripovskom elementu, također ima osnovu u tekstu, kada Lady Macbeth kaže “The sleeping and the dead Are but as pictures”, u pokušaju da se ubojstvo pacificira odnosno eufemizira, ali i kao ostaci platonističkih sjena, osjetilnog života kao puke imitacije istine/stvarnosti. U brojnim interpretacijama *Macbetha*, ne sa-

Vlakić muškarac-
starica koji se pretvara u
sijelo šišmiša –
Macbettu, režija,
kostimografija,
scenografija i svjetlo:
Alessandro Serra

mo u onoj klasičnoj Wilsona Knighta (“In *Macbeth* we find gloom, but blackness: the evil is not relative, but absolute”), naglašena je metafizičnost te drame odnosno “zagledanost u ap-solut” (Patricia Marchesi). U afektivnom trokutu između života kao sjene odnosno sna, apsoluta zla i gestualnog humora triju vještica koji buši rupe u totalitarnoj viziji stvarnosti, *Macbettu* pokušava operirati na nekoliko područja istovremeno. Rezultat jest iznenađujuće skladna cjelina, koja napetosti okreće u svoju korist, ali ima nešto što predstavu razdire iznutra. Naime, da bi se slike *Macbettua* vidjele kao slike, potrebno je od njih biti dosta udaljen. Međutim, zbog te iste udaljenosti, kakva je bila u HNK-u (a sjedila sam u drugom redu partera), gubimo na njihovoj visceralnosti i one zadobivaju jednu šminkersku, uglačanu, spotovsku estetiku. Kada sam, nakon odgledane predstave, pogledala i četverominutni *youtube* video sa isječcima iz predstave postavljen na kanal Festivala MESS, učinilo mi se da predstava uživo ništa posebno nije dobila, nikakvu drugu kvalitetu (ni kvantitetu) u odnosu na njenu vizualnu video reprezentaciju. A ako razlike nema, onda nema ni nužnosti teatra. S druge strane, imam veliku potrebu pogledati je barem još jednom, jer mi se čini da nije bez slojevitosti, odnosno da lijepe slike iznevjeravaju možda i zanimljiviji sadržaj.

Govori glasnije, Kerempuh, Zagreb, autorski projekt Bobe Jelčića, praizvedba 25. ožujka 2018.

Kada Jadranka Đokić u ulozi Jadranke Đokić u ulozi Branke postavi pitanje publici ili u *publiku* “Ima li mjesta za osobu druge nacionalnosti u Hrvatskoj?” na jednoj od dvije izvedbe kojoj sam prisustvovala čuo se muški glas: “Pa ima vas i u Vladi.” Ovo “vas” odnosilo se na Srbe, jer Jadranka glumi Srpkinju Branku, ali moguće je da je i ona Srpkinja, odnosno da je dvaput Srpkinja, a možda i tri puta. I kao Jadranka Đokić, i kao Jadranka Đokić u ulozi Jadranke Đokić i kao Jadranka Đokić u ulozi Branke. Iako se Bobo Jelčić oduvijek opirao etiketama da se bavi hiper-realizmom, ako realizam zamijenimo za riječ iluzionizam što je, zapravo, precizniji izraz za iluziju stvarnosti koju realistička konvencija proizvodi na sceni (iako se češće koristi u kontekstu vizualnih umjetnosti), bit ćemo bliže opisivanju specifične nelagode koju Jelčićeve predstave proizvode. U svojoj jednostavnoj definiciji, iluzionizam umjetničkim sredstvima proizvodi iluziju stvarnosti. Ono što je različito kod Jelčića u odnosu na realističnu konvenciju, jest jedino to što njegov hiper-iluzionizam uključuje i publiku, prelijeva se preko rubova scene. To je recimo najočitije u sceni kad nam Jadranka Đokić saopćava da glumi Branku, Srpkinju iz Bosne koja je došla u Zagreb u potrazi za poslom, pozivajući “stvarnu” Branku po čijoj priči je predstava nastala da dođe na scenu i predstavi se publici. Branka uistinu ustaje iz gledališta, penje se na scenu i posuđuje svoj džemper Jadranki kako bi je što bolje reprezentirala u ovoj priči. U tom trenutku, dobivamo dojam da je riječ o dokumentarističkom kazalištu, gdje se *svjedoci* izmje-

Mučnina kao identitet, identitet kao mučnina – *Govori glasnije*, Kerempuh, režija Bobo Jelčić, na slici Jadranka Đokić kao Jadranka Đokić/Branka

Snimio: Ivan Posavec

njuju s glumcima, oni “autentični” s onima kojima je fikcija posao. Ali Branka iz publike također glumi Branku, iako nije profesionalna glumica. Ona nije *ona stvarna* Branka čiju priču ova predstava priča. U trenutku kad nam je iluzija tobože razotkrivena, zapravo smo joj u potpunosti povjerovali. Jelčić se stoga i ima pravo ljutiti na etikete o dokumentarističkom kazalištu, jer njegovo uistinu nije takvo. Ono je iluzija dokumentarizma. Ono što mene pak zanima jest što Jelčićev pristup donosi reprezentaciji manjinskog identiteta u ovoj predstavi. Kako je lik Srpkinja Branke prezentiran u kontekstu ove predstave? Branka dolazi u Zagreb, iz Bosne i Hercegovine, prikazana je kao pridošlica, kao gost, kao netko tko u Zagrebu nije živio, tko ovdje nema korijenje, čija djeca ovdje nisu išla u školu. Branka dolazi na vrata prijateljima, da bi od njih potražila pomoć pri zapošljavanju, jer Branka ne može sama. Ali Branka dolazi i kao osvajač, zauzela je Vilijevu sobu, naopačke preokrenula situaciju u kući. Branki je cijeli uvodni dio predstave mučno, zlo joj je, do te mjere da nestaje sa scene, i kao Branka i kao Jadranka i kao Jadranka koja glumi Jadranku koja glumi Branku, ostavljajući Marka Mrakovčića, Petru Svrtnan i Nikšu Butijera da se *snalaze* bez njenih “ključnih” replika. Naravno da se oni *zapravo* ne snalaze, već je cijeli tekst predstave u potpunosti fiksiran i Brankina mučnina je planirani dio predstave, ali u smislu reprezentacije, svejedno je. Ispada kao da ih je Branka ostavila na cjedilu. Dok Jadranke Branke nema, Marko, Petra i Nikša (koji nemaju svoj treći identitet, već Marko glumi Marka, Petra Petru a Nikša Nikšu) samo što ne iskoče iz vlastite kože, kako verbalno tako i fizički. Geste su im prenaplašene i dovedene do apsurdna. Marko oblači pa svlači majicu, neprekidno ponavlja nekoliko fraza, navlači hlače, rasteže ih, češka se, namješta se u poze, Nikša toliko ne zna što bi sa sobom,

da preskače preko trosjeda u saltu. Petra popravlja li popravlja svoju haljinu, vestu, presvlaku od naslonjača, cipele, frizuru, miče nevidljive mrvice. Rade ono što glumci inače rade u Jelčićevim predstavama, prenaplašavajući sitne geste u elaborirane koreografije. Međutim, za razliku od drugih Jelčićevih predstava, vjerojatno i pod pritiskom konteksta Satiričkog kazališta Kerempuh, oni proklizavaju u karikature i stereotipe samih sebe. Marko objašnjava da počinje nagingjati udesno u svojim stavovima zato jer dvije godine nije spolno općio i od frustracije bi ih sve skratio za glavu, skoro pada sa scene u humorno prenaplašenom pokušaju da snimi *selfie* sa bitnim političkim igračem Damirom (Poljičakom) koji će riješiti Brankin problem pritom radeći od sebe karikaturu važne ličnosti, Nikša igra onoga *koji pomaže*, dobrog susjeda i prijatelja koji naglašava koliko je dobar što se žrtvuje za drugog. Osim sličnog momenta naglašene superiornosti neadekvatnog pomaganja kada Branki pokušava uvaliti cipele koje nikad nije obukla niti joj se sviđaju, iz Petre također probija i opće mjesto krivljenja žrtve, pokušaj da se nelagoda razriješi pozivanjem na odgovornost same Branke koja zapravo odbija raditi svih ovih godina. Za razliku od ostalih likova, Brankin gestualni repertoar počiva na istoj premisi prenaplašavanja, ali nikad ne odlazi u karikaturu same sebe, a vrlo rijetko i u komiku. Pod ostale likove ubrajam i Vilija (Matulu), aktivistu koji čita teške knjige i ležeći se bori za prava manjina. Ukratko, Branka je pridošlica, osvajač, žrtva, ali i jedini lik koji sam sebe svojom komikom ne dovodi u pitanje. Branka je Drugo. Ne samo sadržajno, već i formalno. I da se vratim na uvodnu spontanu repliku iz publike, “Ima vas i u Vladi”, Branka je netko čiji su *i u Vladi*. Ne zato što bi tamo i trebali pripadati, nego kao ustupak, kao pomoć, kao *dobročinstvo onih prvih*. Da ne bi bilo zabune, da-

Problemi s parkingom ne zaobilaze ni promet s metlama. Jedna od rijetkih šala u *Gričkoj vještici* koja ne funkcionira istovremeno i kao uvreda barem jedne marginalizirane skupine, ako ne i njih nekoliko

Grička vještica, Histrion, režija Dražen Ferenčina, na slici Ronald Žlabur i Jasna Palić Picukarić

leko od toga da Jelčića ili ekipu predstave osuđujem za nacionalne predrasude. Mislim da su napravili najbolje što su mogli u tom kontekstu, na tragu onoga što je Nataša Rajković nazvala *individualiziranom političnošću* u intervjuu Marinu Blaževiću u *Razgovorima o novom kazalištu 2*. Ali identitetska pitanja imaju neugodnu tendenciju da igraju protiv nas, i da često ispadne upravo ono s čim smo krenuli na početku.

Grička vještica, Glumačka družina Histrion, Zagreb, režija: Dražen Ferenčina, prema istoimenom romanu Marije Jurić Zagorke adaptirao Vladimir Stojšavljević, premijera 8. srpnja 2018.

Vratimo se na početak ovih kronika, na šalu o ženama koje ne mogu glumiti žene zato što su žene u *Peru Shakespeareovom*. Dok ta šala djeluje na prvu, ali i na sedmu, i otvara cijeli niz pitanja vezanih uz povijest i teoriju kazališta, roda i spola, gotovo sve šale u *Gričkoj vještici* suptilne su i slojevite kao udarac glavom o beton, a interpretativno stimulativne kao prometni znakovi. Predstava *Grička vještica* samo je ukras oko središnjeg dijela predstave, gotovo sat vremena duge serije pošalica koje se trude biti što aktualnije i u koraku sa dnevnim vijestima. Neke od njih su tobože vječno svježi hitovi poput među-nožja koje se “pere a ne lufta” (publika završava šalu u *crescendu*), *evergreen* (im)potencija sa suvremenim zaokretom (reklama za afričku šljivu), neke ukazuju na nelagodnu diskrepanciju između blijedih pokušaja da se naglasi Zagorkin proto-feminizam i pogubljenе mizoginije (“Što je Noć vještica? – Dan žena, samo po noći”), neke ne znaju zašto su tamo ali su se referirale na tadašnje novinske napise (“Pozvao bih hitnu, ali sam čuo da tamo nema doktora”; značajno ponavljanje pridjeva *neopisivo* u čast hrvatskoj nogometnoj reprezentaciji). Osim toga, tu je i obavezno jadikovanje nad hrvatskom razjedinjenošću, maltretiranje pojedinaca iz publike u stilu turističkih *stand-upova*, te sprdnje na račun toga da je publika došla po zadovoljštinu za svojih skupo plaćenih 150 kuna po ulaznici. Neke role poput vibrantne i dovijljive Jasne Palić Picukarić vješto su odrađene, pa čak i ona Janka Popovića Volarića koji igra Sinišu s nekom ironijskom distancom, kao da ne može vjerovati što ga je zadesilo, ali Nera Made

Kraljevstvo za krunu –
Kralj Rikard III, Gavella,
režija Aleksandar
Popovski, na slici Ozren
Grabarić u ulozi Rikarda
III

Peršić je na granici uvredljivog. Pretpostavljam da se prenaplašenošću Nerinog sintetičkog optimizma, razrogačenih očiju, poluotvorenih usta i jokerovskog smješka američke uslužne industrije također pokušala probiti s onu stranu uloge, možda u komentar na nju, ali zapela je u nekoj gljivama pojačanoj inkarnaciji diznjevskih princeza. Međutim ono što me možda najviše fascinira jest što je *Grička vještica*, a i cijeli *ethos* Histriona istovremeno vrlo populistički i uvjereno elitistički. Šale su vrlo jasne i predvidive, svima razumljive, opća mjesta tobože inkluzivne popularne zabavne kulture, ali istovremeno cijelom pričom vlada kultur-rasizam i elitizam (i to čak i ako zanemarimo nepristupačnu cijenu), fetišizacija purgerskog porijekla, tendencija izolaciji pojedinaca i ismijavanju ranjivijih skupina. Pritom je, paradoksalno, na djelu purizam oko psovki, tog ključnog mjesta narodne jezične slobode i afektivnog otpora, tako da se one samo nagovještavaju, ali se ne izgovaraju (“Da ti pppppp... popjevam?” – pita se jedan lik naginjući se prema trbuhu drugog) jer je stvar namijenjena uglađenoj građanskoj publici kojoj *Kinderstube* govori da su oni ipak iznad tog neukog vulgarnog puka.

Kralj Rikard III, Gavella, Zagreb, režija: Aleksandar Popovski, prema *Richardu III* Williama Shakespearea, premijera: 15. prosinca 2017.

Rikard III, Schaubühne, Berlin, režija: Thomas Ostermeier, prema *Richardu III* Williama Shakespearea, gostovanje u sklopu Festivala svjetskog kazališta 29. rujna 2018, premijera: 7. veljače 2015.

Najveća prednost kanona (svjetske dramske književnosti) jest što imate brojne prilike ista djela vidjeti postavljena na scenu. Kanon se često dovodio u pitanje, osobito od druge polovice XX. stoljeća naovamo. Kriteriji za uspostavu kanona propitivani su kao pitanje prvenstveno van-estetskih odnosa moći (odnosno nemogućnosti uspostave van-vremenske, van-političke i van-socijalne estetike), kao problem zapadne, patrijarhalne, kolonijalne opresije i ignoriranja marginaliziranih skupina. Propitivao se i propituje se i u smislu toga tko bi kanonu trebao pripadati, ali propituje se uopće i postojanje kanona kao kanona. Na stranu estetske preferencije (pojedinih razdoblja), ideje o univerzalnoj vrijednosti nekih autora, ono što kanon čini neizbježnim jest socijalna dimenzija. Kanon je zajednički jezik, nešto što se mora znati kako bi se funkcioniralo u zajednici. Možda će ovo zvučati pretjerano, ali sam sadržaj kanona i nije toliko bitan, što ne znači da se na njemu ne bi trebalo raditi i propitivati ga. Jesu li apsolutno gledano relevantniji Kyd, Marlowe ili Shakespeare manje je bitno od nužnosti zajedničkog jezika i zajedničkog fokusa, nužnosti nekih točaka oko kojih ćemo organizirati naše živote. U kontekstu efemernog kazališta koje postoji samo u trenutku (o čemu bi se dalo raspravljati, ali za

potrebe ovog teksta uzмимо to kao aksiom), kanon omogućava trajanje, ponavljanje, varijacije. Kanon omogućava užitak u sličnom, a opet toliko različitom. Kanon omogućava slobodu od fascinacije pitanjem *što će se dogoditi*, one specifične napetosti koju stvara zaplet. Znaete što će se dogoditi, a ono što postaje zanimljivo jest kako će se postaviti to što će se dogoditi, na čemu će biti naglasak, kojem autoru će do čega biti stalo. Zato se možete posvetiti uživanju u nijansama, specifičnostima, različitim autorskim odabirima. Postoje, naravno, scenske interpretacije koje će nam se učiniti *točnijima* od nekih drugih, ali nisam sasvim sigurna koliko je još prostora ostalo za *točnost*. Sama mogućnost varijacije bitnija je od hvatanja istine točnosti. Čini mi se da se većina suvremenih autora Shakespearea laća ne da bi nešto rekli o *istini* Shakespeareovog rada, već ih njegov rad, zato što je toliko dobro poznat, *oslobađa* obaveze da mu budu vjerni. Pod pretpostavkom da se uopće možemo složiti oko toga što bi *biti vjeran Shakespeareu* uopće značilo, nakon toliko stoljeća različitih, pa i oprečnih čitanja.

Ono što prvo upada u oči kod obje produkcije jest naglasak na vertikalnosti scenskog prostora – kod Popovskog je riječ o stepenicama koje zauzimaju cijelu scenu, a kod Ostermeira o dva kata zgrade, koja u kontekstu HNK-a zazivaju zrcaljenje sa katovima loža. I Ostermeierov i Popovskijev rad žrtvuju dubinu radi hijerarhijske plošnosti, nagovještajući ne samo Rikardovo uspinjanje gaženjem, već i zazivajući specifičnosti renesansne kozmologije. Ta je kozmologija, uz sav naglasak na humanizmu, inzistiranje na strogom razlikovanju srednjeg vijeka od renesanse, dovođenju u pitanje “asketizma srednjovjekovne mizantropije” (E.M.W. Tillyard, *The Elizabethan World Picture*) i dalje posvećena srednjovjekovnoj tradiciji. Ona postavlja čovjeka unutar uređene i stroge hijerarhije bića na vrhu koje je Bog, ispod njega anđeli, zatim čovjek, životinje, biljke, materija i, konačno, ništa. Hijerarhija bića, *The Great Chain of Being* ili *The Vast Chain of Being* često se vizualizira upravo stepenicama, odnosno ljestvama, a i odražava se u uređenju kraljevstva. Međutim, ta hijerarhija i uređenost ne dovodi u pitanje temeljnu nesigurnost svijeta, mogućnost da će sve poći po zlu svaki čas, da će kaos zavladati (ako se red neće poštivati). I taj strah od kaosa, jednako je snažan i sveobuhvatan kao i nagnuće redu. Stepence, kao nešto što diktira kretanje, implicira ga čak i kad se nitko na sceni ne miče, također upućuju na Rikarda kao čovjeka od akcije, za razliku od kontemplativnog Hamleta. A Rikardova se aktivnost prvenstveno vidi u njegovoj retoričkoj upornosti i vratolomiji socijalne manipulacije. Međutim, ono što njegovim retoričkim eskapadama daje na afektivnoj moći je način na koji nas se, kao publiku, uvlači u Rikardov svijet. Kod Ostermeiera, mi smo Rikardovi, on nas je uzeo pod svoje, i nama se povjerava kako bi postigao jačinu dupliciteta prijetvornosti. Mi nismo *mete* njegove prijetvornosti, već nam se on približava povjerenjem, on se s nama emotivno povezuje. Kod Popovskog pak, neposredno prije kraja prvog dijela, mi postajemo istovremeno i mete njegovog manipulativnog zavođenja, jer nas se postavlja u ulogu

Pogled odozgo kraljice Margaret – *Richard III*, Schaubühne, Berlin, režija: Thomas Ostermeier, Margaret (Robert Beyer), Laurenz Laufenberg (Rivers), Christoph Gawenda (Stanley), Lars Eidinger (Richard III).

svjetine koja bi trebala oduševljeno prihvatiti Rikardovo imenovanje kraljem, na Buckinghamov nagovor. U lokalnom kontekstu, gotovo je nemoguće odoljeti postavljanju na scenu upravo te neposrednosti i očitosti političke manipulacije. U tom smislu je Popovski naizgled vjerniji Rikardovoj gotovo beskonačnoj lažnosti, ali s druge se strane Ostermeier čini možda dosljedniji specifičnom paradoksu manipulacije. Čak i kad ti netko otkriva kako manipulira s drugim, pomisliš ćeš da si ti izuzet upravo zato jer ti tu manipulaciju otkriva, jer si ti za njega poseban. I često nećeš shvatiti da nisi, dok ne osjetiš posljedice te manipulacije. Mi kao publika, kod Popovskog, ne možemo osjetiti posljedice te manipulacije, jer nas Rikard, za razliku od Buckinghama, ničime ne može držati, osim tankom niti povjerenja da je nas izabrao da nam kaže svoje namjere, pa onda i pokušaj našeg direktnog angažmana ispada slab. Ostermeier nas u tom smislu kontinuirano tretira kao suučesnike, možda kao drugo ja Rikardovo. Njegove taktike uvjerenja ne iskušava na nama, već nas pušta da promatramo i slavimo s njim. Ali istovremeno, u sceni posvećenoj nagovoru Rikarda, Ostermeier ostavlja napetost nelagode da je cijela stvar *jedva prošla*, provukla se kroz ušicu igle,

u apsurdu koji svi vidimo dok mi se čini da je kod Popovskog ipak veći naglasak na Grabarićevoj kontroli, na tome da nikako drugačije nije ni moglo biti. Ipak, jedna od najsnažnijih scena kod Ostermeiera ona je s djecom-lutkama, nećacima koje je Rikard zatočio u Toweru. I uistinu, djeca-lutke jedino i mogu parirati Rikardovoj hipnotičnosti (Lars Eidinger). Čini se da postoje na istoj ontološkoj ravni, za razliku od ostalih likova u drami. Te scene nažalost kod Popovskog uopće nema, ali zato kod Ostermeiera nema uopće Rikardove majke, što stvara zanimljiv osjećaj Rikardove neukorijenjenosti i autonomije, a možda i prilično regresivne ideje o *posebnosti* zla. I Lars Eidinger i Ozren Grabarić su izvrsni, i da, oko njih se sve vrti. A ono što ih čini neodoljivima jest što su i jedan i drugi, na posve različite načine, proizveli taj osjećaj zavodljivosti u gađenju, privlačnosti krajnje odbojnosti, fascinaciju odvratnim. I Eidinger i Grabarić su prenaplašeno užasni, gotovo groteskno odbojni, sa svim mogućim pomagali-

ma, kao da su Shakespeareovi napuci o Rikardovoj nakaznosti bili vrlo ozbiljno shvaćeni (od sasušene ruke, koju Grabarić kao da uspijeva *smanjiti* iako je samo riječ o načinu držanja, preko komično povećane cipele, *spine bifide* u obliku običnog jastuka, pa sve do mog apsolutnog favorita, neke vrste ulara koji je od početka do kraja nabijen na Eidingerovu glavu, i izgleda kao kombinacija srednjevjekovnih sofisticiranih metoda mučenja i suvremenih BDSM erotskih pomagala). Teško bismo mogli reći da oba prikaza invaliditeta nisu u velikoj mjeri konzervativna, ali čini mi se njihova pretjeranost poništava bilo kakvu mogućnost doslovnog shvaćanja. Kao što kaže Harold Bloom, “What is certain is that Richard III is a great parodist – of Marlowe, of stage conventions, and of himself.” U tom smislu, oba su ova *Rikarda III* puno vjernija Shakespeareu nego što se možda čini, a politička progresivnost Barda možda je samo suvremena fantazija.

Azmi Bišara

Zakon o državljanstvu – koliko će se još puta proglašavati osnutak Izraela?

Sklonost da se nešto počini, a zatim glumi žrtvu, postala je strukturna sastavnica izraelske političke kulture

Zakon o državljanstvu koji je Kneset u trećem čitanju usvojio 19. srpnja 2018. prvi je put predložen 2011, što znači da se čitavih sedam godina “prešetavao” stranačkim i parlamentarnim kuloarima, o njemu se raspravljalo i u njega se unosili uglavnom nebitni amandmani.⁰¹ U tom su se razdoblju njime više puta bavile organizacije za ljudska prava i izraelski mediji i komentirali ga profesori prava i parlamentarni zastupnici. Inicijativu za podnošenje toga zakona dao je zastupnik stranke Kadima⁰² Avi Dihter, koji je nekoć bio predsjednik Šabaka,⁰³ a pridružio mu se niz desnih stranaka. Međutim, zakon je naposljetku prošao nakon što ga je usvojio osobno Binjamin Netanjahu zajedno s Naftalijem Benetom, predsjednikom stranke Židovski dom koja predstavlja nacionalističko-religijsku struju u društvu i u Knesetu. Ona pitanje židovstva države i obnovu cionističkog projekta stavlja u kontekst naseljavanja⁰⁴, a “nacionalni interesi” poput donošenja ovakvog zakona u vrhu su njenog programa. Toj stranci pripada i Ajelet Šaked, ekstremistička ministrica pravosuđa koja je i prije inicirala donošenje takve legislative. Ona je naime i osobno podnijela jedan prijedlog zakona o državljanstvu. Naposljetku su prijedlozi objedinjeni i zakon je prihvaćen nakon usvajanja amandmana.

U ovome članku govorit ću o konačnom obliku zakona i o tome što stoji iza njega.⁰⁵ Neću se baviti svim predloženim oblicima koji su u konačnoj inačici “ublaženi” da bi se, ponajviše radi međunarodnog ugleda, prikrile njihove rasističke sastavnice,

ili pak da bi se zaobišli pravni nedostaci ne bi li se udovoljilo izraelskom pravosuđu i vladinom pravnom savjetniku. Iako se forma s vremenom ponešto mijenjala, pozadina i motivi bez sumnje su ostali isti, a isti su i predlagatelji sa svojim ciljevima i nakanama.

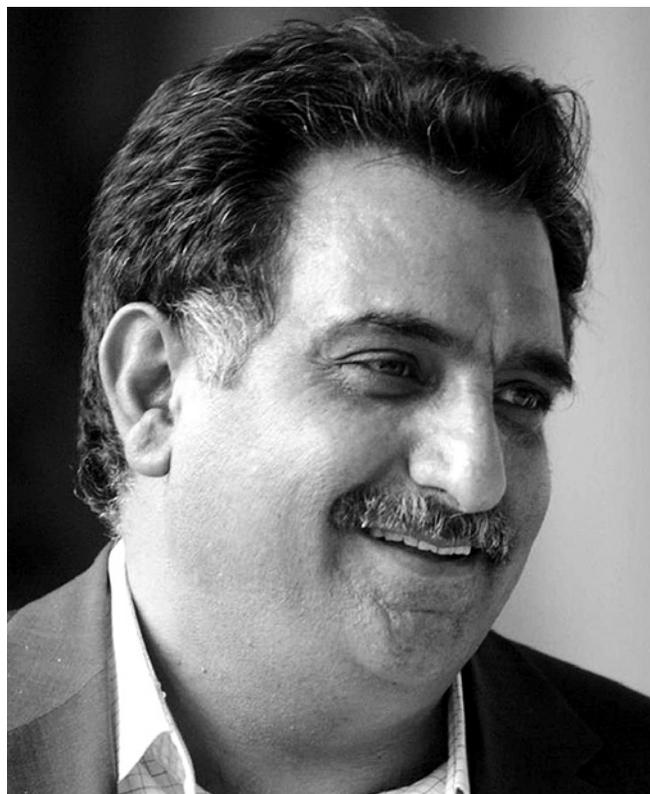
1. Općenite napomene

Već na prvi pogled jasno je da taj zakon, za razliku od ostalih “osnovnih zakona” (a to su prema izraelskom nazivlju ustavni zakoni koji zajedno trebaju tvoriti svojevrsan ustav ili pripremu za njega), ne sadržava formulaciju kojom svi oni počinju: “Izrael kao židovska i demokratska država”. Riječi “demokracija” u njemu uopće nema jer su predlagatelji i oni koji su ga usvojili odlučili usredotočiti se isključivo na židovsku bit države i ostati se sintagme “židovska i demokratska”. Bilo je to s jasnom i otvorenom nakanom koja se već očitovala u njihovu protivljenju postupcima Vrhovnog suda koje su smatrali narušavanjem ravnoteže dviju sastavnica, židovstva i demokracije, a u korist demokracije. Naime, prema mišljenju autora i pobornika zakona, u mnogim se slučajevima dogodilo da je demokratskim načelima, napose individualnim pravima građana, dana prednost u odnosu na židovsku bit države, osobito u nekim odlukama Vrhovnog suda kojima je primjerice arapskom građaninu dozvoljeno da kupi kuću u zatvorenom židovskom naselju, ili pak

⁰¹ U engleskom izdanju ovoga članka, objavljenom na stranici Arapskog centra za istraživanje i političke studije u Dohi, koje se mjestimično razlikuje od arapskog teksta, piše da je zakon prvi put predložen 22. 7. 2013. a usvojen 18. 7. 2018. Azmi Bishara, *What does the “Jewish Nation” basic law mean?*, https://www.dohainstitute.org/ar/Lists/ACRPS-PDFDocumentLibrary/Bishara_case%20analysis_Israeli%20National%20Law.pdf [pristupljeno 4. 8. 2018.] (prev.) U daljem će tekstu sve prevoditeljičine napomene biti označene kako bi se razlikovale od autorovih. ⁰² Kadima (hebr.): naprijed. Za pomoć pri transliteriranju hebrejskih naziva i imena osoba srdačno zahvaljujem kolegi Igoru Kusinu s Katedre za judaistiku Filozofskog fakulteta u Zagrebu. (prev.) ⁰³ Šabak: kratica od hebr. Šerut haBitahon haKlali, Opća služba sigurnosti (prev.) ⁰⁴ Naseljavanje, kolonizacija: gradnja naselja za Židove na palestinskim teritorijama na Zapadnoj obali, u Istočnom Jeruzalemu i dijelu Golanske visoravni. Rezolucijama Ujedinjenih naroda takvo je naseljavanje proglašeno kršenjem međunarodnog prava. (prev.) ⁰⁵ Većina izvora je naravno na hebrejskome.

odlukama kojima je arapskim strankama dopušteno sudjelovati na izborima unatoč njihovom zalaganju za Izrael kao državu svih svojih građana. Tumačenje djelovanja na štetu židovstva države, koje je dao Sud, bilo je vrlo usko i svodilo se na počinjenje konkretnog djela protiv njezina postojanja. Primjerice, zahtijevanje građanske države za Sud nije dovoljno da bi to djelo smatrao kršenjem osnovnog zakona. Inicijatori su u mnogim izjavama i pravnim opravdanjima zakona potvrdili da žele suziti prostor djelovanja pravosudnog aparata tako da se demokracija podvrgne židovstvu, a ne obratno. U stvari, oni su ravnotežu koja je u društvenoj, ekonomskoj i političkoj zbilji narušena na štetu demokracije htjeli prenijeti u zakon, pa on sada odražava i osnažuje zbilju koja je poremećena na štetu demokracije zakonski je usidrujući i sprečavajući bilo kakvo miješanje sudstva u nju. Upravo stoga vidimo da se riječ demokracija ne pojavljuje u tekstu zakona. Mišljenja sam da svi njegovi autori, predlagatelji i pobornici drže da je Izrael u svojoj biti židovska, a samo formalno demokratska država. A forma je dakako promjenjiva za razliku od biti, i mora se podložiti toj biti, odnosno onome što se može smatrati “vječnom cionističkom misijom” Države Izraela i ciljem s kojim je osnovana.⁰⁶

Prema nekim desničarskim autorima napisa u izraelskim novinama, Netanjahu je oklijevao, ili su ga barem oni optužili da je oklijevao⁰⁷ i bio neodlučan da se izjasni u korist usvajanja Zakona strahujući da će to naštetiti predodžbi o Izraelu na Zapadu. Učestale su izjave čiji je smisao taj da su židovske zajednice na Zapadu, za koje se pretpostavljalo da će im Zakon koristiti, izrazile suzdržanost prema njemu u internim kontaktima s izraelskim vodstvom, i to stoga što su se pribojavale da će se država kojoj su sklone i koju podržavaju pokazati, prema njihovim riječima, kao rasistička država koja diskriminira manjine. Ako su točne izjave da su Netanjahu i drugi predstavnici pragmatične desnice bili neodlučni, čini mi se da su tu neodlučnost uspjeli prevladati ponajprije zahvaljujući regionalnom i međunarodnom ozračju. Mislim na osjetan porast desne populističke retorike u Europi i slične retorike koja ima još veću težinu i važnost a predstavlja je administracija Donalda Trumpa. Ta je retorika prouzročila zaokret u stavovima na Zapadu pretvarajući izbjeglicu, migranta, muslimana i sl. u “Drugoga” i pojačavajući zatvaranje u vlastite granice, ksenofobiju itd. Čini se da Netanjahu misli da se taj zakon ne smatra napadnom iznimkom u sadašnjim međunarodnim okolnostima. Drugi čimbenik, koji ima veze s trenutkom koji je odabran za donošenje zakona, sedam godina nakon što je prvi put predložen, jest erozija arapskog stava prema glavnim principima palestinskog pitanja i borbe protiv

Azmi Bišara

cionizma, kao i nemaran odnos arapskih država prema takvim izraelskim zakonima i postupcima.

I protivnici i zagovornici zakona potvrdili su da se njegove osnovne sastavnice nalaze u tzv. Deklaraciji o neovisnosti, ali treba upozoriti da se priznanje jednakosti arapskih građana nalazi u Deklaraciji, no ne i u zakonu. Ako je zakon u većini svojih članaka samo deklarativan, koliko će se to puta proglašavati osnutak Izraela?⁰⁸ I zašto je u zakonu koji se uspoređuje s Deklaracijom o neovisnosti ispušteno načelo jednakosti koje se u njoj nalazi? (To je načelo svojedobno bilo uvjet za prijem Izraela u Ujedinjene narode. Stoga se ono verbalno potvrđuje u Deklaraciji na koju se cionistička ljevica “voli” pozivati, ali se ne primjenjuje.)

Izrael potvrđuje svoje postojanje, i priznanje svoga postojanja, dok sâm ugrožava postojanje drugih. Zapomaže da je slab dok postaje sve jači i moćniji, i zakonom naglašava nužnost očuvanja svoga židovstva jer da je ono u opasnosti dok istodobno ekstremna židovska strujanja odnose premoć i intenziviraju se cionistički postupci i orijentacija državnih institucija. Sklonost da izigrava jadrnika kad ima moć, i da nešto počini a zatim glumi

⁰⁶ Nastojanja da se podrži i osnaži ideja o židovskoj državi i državi židovskoga naroda nalazimo kod liberala kao što su profesor filozofije Asa Kašer i profesora prava Rut Gavizon. Oboje su skliznuli u nacionalističko stajalište koje daje podršku ovome zakonu. Vidi stav Ase Kašera objavljen 22. 7. 2018. na stranici NRG: <https://goo.gl/8F9z7U> (pristupljeno 24. 7. 2018). Rut Gavizon, koja se prometnula u cionističku propagandnu aktivisticu, objavila je da podržava zakon, a zatim je podršku povukla izjavom na svojoj stranici na Facebooku u kojoj tvrdi da su je autori zakona obmanuli. Ona se usprotivila čl. 7 toga zakona, kojim ćemo se kasnije baviti, ali je podržala zakon o “Izraelu kao nacionalnoj državi židovskog naroda” ukoliko on ne bude sredstvo diskriminacije ili zaobilazjenja prethodnih odluka Vrhovnog suda. <https://goo.gl/4YL63H>, 9. 7. 2018. (pristupljeno 24. 7. 2018). ⁰⁷ Jisrael Harel, “Zašto je zakon o državljanstvu vitalan zakon?”, *Haaretz*, 24. 11. 2014. ⁰⁸ O toj su temi analitički članak napisali Mordehaj Kremnicer i Amir Fuks: “Prijedlog osnovnog zakona (Izrael – nacionalna država židovskog naroda): treba li iznova osnovati Državu Izrael?”, *Giluj Daat* (proljeće 2015), str. 133-141.

Bišara prisustvuje zajedničkim demonstracijama Židova i Arapa protiv zakonodavnog pokušaja da se arapskim političarima koje se drži ekstremističkim onemogućí kandidiranje na izborima za Kneset – fotografija iz siječnja 2003, iz vremena dok je Bišara još živio u Izraelu

žrtvu, postala je strukturna sastavnica izraelske političke kulture. Usvajanje ovoga zakona ne može se odvojiti od uspona nacionalističkih i nacionalističko-religioznih strujanja u Izraelu, a osobito od uspona parlamentarnog populizma i slabljenja uloge laburističkih i liberalnih elita.

Avi Dihter napisao je u opravdanju zakona koje je podnio Knesetu 22. srpnja 2013. da određenje Izraela kao nacionalne države židovskog naroda ma gdje bio pruža Izraelu manevarski prostor u pregovorima. To znači da više neće biti potrebe da od strana s kojima pregovara zahtijeva priznanje židovstva države. Netanjahu možda neće prihvatiti taj savjet jer zahtjev za priznanjem židovske države kao države židovskoga naroda znači da će strana koja to prihvati automatski ukinuti pravo povratka palestinskim izbjeglicama, i da će se Arapi pomiriti s tim da je zatvoren put za bilo kakva nastojanja da Izrael postane država svih svojih građana. Stoga će Netanjahu, koliko god bude mogao, nastojati očuvati tu rastuću tendenciju prebacivanja zahtjeva i uvjeta na drugu stranu kako bi mogao ucjenjivati i sprečavati napredak u pregovorima. Dakle, razlog zbog koga on to ne traži nije nedostatak samopouzdanja kada je posrijedi čvrsto ukorjenjivanje židovstva države za koje se pretpostavlja da je već postignuto ovim zakonom; njegovi razlozi tiču se pregovora.

⁰⁹ Način na koji bivši predsjednik Vrhovnog suda Aharon Barak [u tekstu je omaškom napisano Ehud Barak (prev.)], jedan od simbola izraelskog liberalizma, određuje značenje židovstva države doista se ne razlikuje od odredbi ovoga zakona (uključujući simbole, kulturu, izvore zakonodavstva, okupljanje dijaspore, poticanje imigracije i naseljavanja). U svojoj sam knjizi preveo i analizirao njegove odluke o tim pitanjima. Vidi: Azmi Bišara, *Od židovstva države do Šarona: studija o proturječnosti izraelske demokracije*, 1. izd., Kairo, Dar al-šuruk, 2005, str. 36. Također vidi: Ejanat Korman "Aharon Barak također podržava zakon o državljanstvu", *Makor rišon*, 12. 7. 2018, <https://goo.gl/AoWd8d> (Bibliografski podaci koji su nedostajali u arapskom tekstu ove bilješke prenijeti su iz engleskog izdanja članka. Vidi bilješku 1 [prev.]

2. Što znače deklarativni članci?

Izraelski zakon o državljanstvu naravno ne govori o izraelskom državljanstvu, nego o židovskoj nacionalnosti, o nacionalnoj državi za židovski narod. On je u većini svojih sastavnica deklarativan i ima čisto ideološko obilježje. Naravno, i pobornici i velik dio protivnika zakona podržavaju taj njegov aspekt nastojeći umanjiti njegovu težinu jer da on praktično nikome ništa ne oduzima, a usto je prihvatljiv svakom izraelskom liberalu.⁰⁹ Uzmite na primjer prvi članak toga zakona, naslovljen *Osnovna načela*, koji ovako propisuje: "a) Zemlja Izrael povijesna je domovina židovskog naroda u kojoj je osnovana država Izrael. b) Država Izrael nacionalna je država židovskog naroda koji u njoj ostvaruje svoje prirodno, kulturno, vjersko i povijesno pravo na samoodređenje. c) Prakticiranje prava na nacionalno samoodređenje u državi Izrael ograničeno je samo na židovski narod."

Drugi članak, naslovljen *Državni simboli*, određuje naziv države, izgled zastave i grba i državnu himnu. Treći propisuje koji je glavni grad države: "Cjeloviti ujedinjeni Jeruzalem glavni je grad Izraela". Peti pak članak navodi da će "država biti otvorena za židovsku imigraciju i okupljanje dijaspore". U čl. 6 stoji: "a) Država će nastojati osigurati sigurnost židovskoga naroda i

njegovih građana¹⁰ koji su u nevolji ili zarobljeništvu zbog svoga židovstva ili državljanstva. b) Država djeluje u dijaspori da bi održala odnos države s pripadnicima židovskog naroda. c) Država nastoji očuvati kulturno, povijesno i vjersko naslijeđe židovskog naroda među Židovima u dijaspori". A zatim dolazi čl. 9: "a) Dan neovisnosti službeni je nacionalni praznik države. b) Dan sjećanja na poginule u bitkama Izraela i dan sjećanja na Holokaust i junaštvo službeni su dani sjećanja države". Čl. 10 određuje da su "subota i izraelski blagdani (tj. blagdani židovske vjere) stalni dani odmora u državi, a nežidovi imaju pravo na dane odmora za blagdane i jedan dan tjedno (na svoj šabat, prema vjeroispovijesti). Pojediniosti se određuju zakonom."

Nema sumnje da su ti članci deklarativne izjave o identitetu židovske države i njenoj povijesnoj zadaći. Oni prekomjerno naglašavaju nacionalne i vjerske vrijednosti i židovsko naslijeđe. Takvi postupci nisu odlika države s čvrstim demokratskim sustavom jer neovisne demokratske države u svojim zakonima nadilaze takve izjave smatrajući ih već ostvarenima samim osnutkom države. One se bave njihovim uvođenjem u nastavne programe, a kroz zakonodavstvo uređuju državljanstvo i prava i obveze koje ono nosi, građanska prava, ravnotežu vlasti itd. Države teže intenzivnijem uzdizanju nacionalnih vrijednosti, ukorjenjivanju naslijeđa u ljude i sl., u razdoblju utemeljenja, ili dok se udaljavaju od demokracije prema fašizmu, vjerskom fundamentalizmu i sličnim strujama, ili pak prilikom mobilizacije za rat. Ipak, moramo dometnuti da nije točno da usvajanje tih članaka i njihovo formuliranje kao ustavnih načela nema praktičnih dimenzija. Oni naime praktično određuju ciljeve djelovanja državnih institucija i usmjeravaju njihove različite funkcije prema služanju državi kao nacionalnoj državi židovskog naroda koja potiče imigraciju i naseljavanje Židova u njoj i radi na jačanju povezanosti sa židovskim naslijeđem. Nadalje, ograničavanje prava na samoodređenje na židovski narod uvedeno je, sudeći prema obrazloženju predlagatelja, kako bi se odvratio bilo koji dio stanovništva čak i od traženja prava na samoodređenje na temelju toga što se smatra nacionalnom zajednicom, a time i spriječilo pretvaranje Izraela u dvonacionalnu državu. Jer, zakon daje "pravo na samoodređenje židovskom narodu", jedino njemu u toj državi. U prethodnom članku odredio je i mjesto toga samoodređenja, takozvanu "Zemlju Izraela", a svatko zna da izraelska desnica vrlo široko određuje Zemlju Izraela koja po njoj obuhvaća i "Judeju i Samariju".¹¹

Drugi razlog za ograničavanje toga prava očituje se u tome što je ustanovljen ustavno-zakonski odgovor na svaki politički govor o "državi svih svojih građana" jer ta je država, po definiciji, država židovskog naroda čiji se pripadnici nalaze u mnogim zemljama. Ona nije država svih, nego samo nekih građana koji

u njoj žive. Prema tumačenjima toga zakona, i prema člancima i objašnjenjima nekih desničara, pa i liberala koji ih podržavaju, židovski narod ima nacionalna prava, a građanima koji nisu Židovi daju se jednaka građanska, ali ne i nacionalna prava. Tako je glavna politička rasprava dobila odgovor kojemu je cilj zakonski i ustavno onemogućiti njen dalji razvoj.

Palestinski Arapi u Izraelu doživjeli su građanski i nacionalni preporod od sredine devedesetih godina, poslije Sporazuma u Oslu koji je pitanje Palestine sveo na područja okupirana 1967. godine. Taj su preporod predstavljale teze Nacionalne demokratske skupštine¹² o kojima je postignut konsenzus intelektualnih i političkih elita i aktivističkih udruga. One zagovaraju da se jednakost može ostvariti jedino u državi koja je država svih svojih građana i da Arapi kao nacionalna zajednica i autohtoni stanovnici te zemlje trebaju uživati i kolektivna, a ne samo individualna prava. Izraelska službena reakcija i reakcija cionističkih stranaka općenito koincidira sa srozavanjem izraelskog političkog sustava u cijeloj Palestini do stanja aparthejda. U njemu postoji suverena "židovska nacija" kojoj je država istodobno i cilj i sredstvo, a palestinska vlast ostaje bez suvereniteta i izvan okvira državljanstva upravlja poslovima stanovništva i čuva sigurnost, točnije, čuva sigurnost Izraela i građana drugog reda, Arapa unutar zelene linije.

Tumačenja koja prate zakon, a tiču se nacionalnih i individualnih prava Židova i individualnih prava koja vrijede samo za Arape, nisu ništa novo. Ona se ponavljaju u velikom dijelu izraelskih istraživanja i predviđanja o toj temi. U stvari, čak ni pitanje građanske jednakosti Arapa nije potvrđeno nijednim zakonom. Nema u Izraelu zakona koji propisuje jednakost građana. Točno je da se to načelo nalazi u tzv. Deklaraciji o neovisnosti, ali ono nije preneseno u zakon.¹³ Autori zakona govore da je jedan od njegovih ciljeva spriječiti sve brojnije zahtjeve tamošnjih Arapa da Izrael bude država svih svojih građana, te da i oni imaju kolektivna prava kao nacionalna manjina.¹⁴ Nema sumnje da se za obećanja o jamčenju jednakih individualnih građanskih prava "nežidovskim građanima", unatoč usvajanju ovoga zakona, trebaju naći formulacije u samim zakonima, ali oni kojima su usta puna građanske jednakosti ne usuđuju se unijeti riječ "jednakost" u zakon jer strahuju da će ona tvoriti polazište i pravni temelj za beskrajne zahtjeve i jer dosljedno tumačenje jednakosti može značiti samo to da će se Izrael pretvoriti u državu svih svojih građana. Kod njih dakle postoji strah od riječi jednakost, fobija od jednakosti. U stvari, određenje Izraela kao židovske države, i utvrđivanje te odredbe osnovnim zakonom prema kojemu Izrael nije samo židovska država, nego ponajprije i isključivo država židovskog naroda ma gdje bio, a ne država svojih građana, znače da je za Arape jednakost – bila nacionalna ili građanska – nemoguća.

¹⁰ U engleskoj verziji teksta građani se ne spominju. (prev.) ¹¹ Povijesni nazivi područja koje se danas naziva Zapadna obala i pripada Palestinskoj samoupravi preimenovanoj 2013. u Palestinsku državu. (prev.) ¹² Nacionalna demokratska skupština, poznata i pod akronimom Balad: politička stranka izraelskih Arapa, osnovana 1996., koja se zalaže za demokratizaciju Izraela i građanska prava Palestinaca u zemlji. (prev.) ¹³ Svojedobno sam u Knesetu pokušao podnijeti osnovni zakon o jednakosti, ali je on odbijen prije prvog čitanja. ¹⁴ Vidi obrazloženja koja je Avi Dihter podnio Knesetu 22. 7. 2013.

Izraelski legislator u ovom zakonu potvrđuje da u zemlji toga legislatora nema kolektivnih prava za Arape i da ona pripadaju samo Židovima. To također znači da se ni neka individualna prava ne mogu u potpunosti ostvarivati. Jer, pravo pojedinca na kulturu i identitet ostvaruje se jedino kolektivno, što znači da uskrata kolektivnih prava nužno upućuje na oduzimanje nekih individualnih prava.

Premda se navedeni članci Zakona smatraju deklarativnima, vrijedi napomenuti da su njegovi autori smatrali prikladnim potvrditi neodvojivost religije i nacije. U čl. 1 (b) govori se o "prirodnom, kulturnom, vjerskom i povijesnom pravu na samoodređenje". Već sam napomenuo da riječ "vjerski" nije postojala u prvotnom obliku zakona. Ona je dodana na parlamentarnom odboru prije drugog i trećeg čitanja i to pod utjecajem vjerskih stranaka.¹⁵ Time je zakon postao jasan: s jedne strane u tome da je Izrael država nacije koja sebe vjerski određuje, kao i u tome da ne postoji njezino drugo određenje, premda se u njemu koristi i ponavlja riječ "nacija" koja dolazi iz svjetovnog rječnika modernih država, iz devetnaestostoljetne Europe. Međutim, ovdje se definicija nacije uopće ne razlikuje od definicije religije. Vjersko pravo na samoodređenje izum je za koji sastavljači Zakona zaslužuju registrirati patent.

3. Članci praktičnog i izravnog karaktera

Zakon je praktički ukinuo prethodne pravne odredbe o arapskom jeziku kao drugom službenom jeziku u Izraelu nakon hebrejskoga, jer čl. 4 (a) propisuje da je "jezik države hebrejski". Dakle, ne postoje dva službena jezika, prvi i drugi, iako je u to pogoršanje u istom članku, stavak b, unijeta jedna ograda: "Arapski jezik ima poseban status. Njegova se uporaba u državnim institucijama ili od strane državnih institucija uređuje zakonom". Čl. 4 (c) propisuje da ti članci "ne narušavaju faktički status arapskog jezika koji je u državi bio na snazi prije usvajanja ovog zakona", i to unatoč stavku (a). Prihvatimo li da je to točno, treba podsjetiti da arapski jezik u praksi nije uživao takav status prije nego što su Arapi počeli zahtijevati primjenu odredbe o uporabi arapskoga u dijelu korespondencije državnih institucija, na uličnim natpisima itd., služeći se pravnim sredstvima u tom nastojanju da ostvare njegov pravni status drugog službenog jezika. Ukidanjem toga službenog statusa nestalo je i pravnog oružja za nastavak isticanja zahtjeva za poboljšanje položaja arapskoga. Najviše što se može ostvariti očuvanje je dosadašnjeg stanja jer više nema nikakve pravne osnove za očekivanja da će se ostvariti ono što je zakonom propisano.

Članak 7 toga zakona¹⁶ otvoreno navodi: "Država smatra razvoj židovskog naseljavanja nacionalnom vrijednošću i radić će na poticanju izgradnje i podupiranja naselja". Na prvi pogled čini se da u tom zakonu nema ničeg novog jer doista, sve što je cionizam dosad činio putem svojih institucija kao što su nacionalni fond *Keren Kajemet LeJisrael* i *Židovska agencija*, pa i sama država, jest naseljavanje na svim palestinskim prostorima još i prije 1948. Ipak, to nije bilo uneseno u osnovni zakon premda su usvojeni zakoni o oduzimanju zemlje, pa tako naseljavanje nije bilo postalo ustavom određena najviša vrijednost kojoj su podložne sve ostale. Primjerice, naseljavanje se provodilo uglavnom na državnoj zemlji (ili onoj koju je država smatrala takvom nakon što se proglasila nasljednicom država koje su ondje prije vladale, kao što su osmanska i britanska), temeljem kupnje zemljišta (makar to bilo na prijeveru), ili pak oduzimanjem zemljišta u tzv. "općem interesu" (vojne svrhe, zatvorene vojne zone, ceste, prometnice itd.) a zatim njegovom prenamjenom za gradnju naselja. Prema odredbi ovoga zakona naseljavanje je postalo opći interes i stoga je moguća izravna eksproprijacija zemljišta u te svrhe. Usto, time se ne učvršćuju samo neslužbene cionističke ustanove, nego i sama država kao država koja radi na osnutku gradova i naselja isključivo za Židove. U istome zakonu legislatoru ne pada na pamet zamisao o razvoju, podupiranju i proširenju arapskih sela i gradova. Taj zadatak, dakle poticanje kolonizacije, osnutak stambenih zajednica, određivanje izvora i budžeta i planiranje svega toga nacionalna je zadaća, no nacija je pritom ograničena na Židove i nema spomena postojećih arapskih sela i gradova. Primjećujem također da taj članak ne govori o naseljavanju unutar granica države, nego te granice ostavlja otvorenima. Točno je da članak nije ispunio zahtjeve krajnje desnice koja je predložila članke o poticanju naseljavanja u "Zemlji Izraelu", ali u njemu umjesto toga ipak ne piše "Država Izrael" (koja uostalom po izraelskom zakonu obuhvaća i Jeruzalem i Golansku visoravan), nego je to ostavljeno otvorenim: poticanje naseljavanja bez određivanja njegova mjesta i granica. Smatram da to nije slučajnost jer ni osnovni zakon ne određuje granice Države Izraela, na što je zapravo već upozorio Mordehai Kremnizer, liberalni profesor prava koji se snažno usprotivio tome zakonu.

Naposljetku, ovaj zakon nije ništa novo usporedi li se s postupcima cionističkog pokreta i njegove države u Palestini, no to nipošto ne umanjuje njegovu važnost. Postoji naime razlika između postupaka koji proizlaze iz sadašnjih politika Vlade i cionističkih institucija i uvjerenja većeg dijela izraelske javnosti s jedne, i njihova ustavnog ukorjenjivanja s druge strane. Utjecaj toga ukorjenjivanja nije samo u tome što državi daje pravno oružje protiv bilo kakve žalbe zbog takvih postupaka pred izraelskim pravosuđem. Ono je samo po sebi važno jer prenošenje u osnov-

¹⁵ "Različiti oblici zakona", portal Udruge za građanska prava u Izraelu, objavljeno 19. 7. 2018. Tu su iznijeta stajališta Udruge koja se protivi zakonu. <https://www.acri.org.il/en/33369> (pristupljeno 24. 7. 2018.) ¹⁶ Čini se da će upravo ovaj članak biti predmet jedne ili više žalbi Vrhovnom sudu na zakon. Držim da žalbe neće imati nikakva uspjeha i da Vrhovni sud općenito neće poslužiti kao instrument protiv ijednog osnovnog zakona, osobito stoga što je ovaj zakon formuliran tako da se omogućiti zaobilazanje Suda. Vidi razgovor portala *Arab 48* s direktorom organizacije *Adala* Hasanom Džabarinom: <https://goo.gl/Gh6LD6> (pristupljeno 21. 7. 2018.). (Adala je Pravni centar za zaštitu prava arapske manjine u Izraelu. [prev.]

ni zakon takvih politika, i vrijednosti koje prema njima usmjeravaju, baca svoju sjenu na kulturu i dužnosti organa vlasti, kao i na očekivanja izraelske javnosti, a iz toga se rađa dinamika koja potiče intenziviranje i eskalaciju dosadašnjih praksi. Te su prakse naime postale domoljubna i ustavna obveza što osujećuje nastojanja da ih se jednoga dana promijeni budući da sada postaju i službeno priznate. Zakon usto stvara novo uporište s kojega će izraelska desnica poći prema zakonima u službi još ekstremnije ideologije. Taj je interaktivni proces počeo i nitko ne zna gdje će se zaustaviti. Jer, desnica nakon ovog zakona neće prestati donositi zakone s cionističkim obilježjem koji učvršćuju rasizam. Ona će taj zakon smatrati priznatim temeljem od koga će polaziti u provođenju svoje ideologije koja spaja nacionalno i vjersko, a autohtone arapske stanovnike smatra samo slučajnim prolaznicima u ovoj zemlji, koji se stoga moraju zadovoljiti bilo kakvim mrvicama koje im daju. I to stoga što je ta država, po mišljenju koje mnogi od njih otvoreno izražavaju u medijima, država bilo kojeg Židova u svijetu prije negoli država Palestinca čiji je to zavičaj i koji tu posjeduje zemlju. Razlika je sada u tome što je ono što javno izjavljuju u medijima, parlamentarnim govorima i populističkim nadmetanjima postalo ustavni zakon. A to je bitna razlika.

S arapskoga prevela: Tatjana Paić-Vukić

Azmi Bišara: *Zakon o državljanstvu: Koliko će se još puta proglašavati osnutak Izraela?* (ar. *Kanun al-kaumijja: Kam marra saufa ju'linuna kijamat Isra'il?*), objavljeno na portalu lista *Al-Arabi al-džedid*, 24. 7. 2018.

URL: <https://www.alaraby.co.uk/opinion/2018/7/24/%D9%82%D8%A7%D9%86%D9%88%D9%86-%D8%A7%D9%84%D9%82%D9%88%D9%85%D9%8A%D8%A9-%D9%83%D9%85-%D9%85%D8%B1%D8%A9-%D8%B3%D9%88%D9%81-%D9%8A%D8%B9%D9%84%D9%86%D9%88%D9%86-%D9%82%D9%8A%D8%A7%D9%85-%D8%A5%D8%B3%D8%B1%D8%A7%D8%A6%D9%8A%D9%84>

O autoru:

Azmi Bišara, Palestinac rođen 1956. u Nazaretu, direktor je Arapskog centra za istraživanje i političke studije u Dohi. Bio je član izraelskog parlamenta, Kneseta, kao zastupnik stranke Balad koja predstavlja arapske građane Izraela. Godine 2006. izraelske vlasti optužile su ga za špijuniranje u korist Hezbolaha. Otad živi u egzilu u Kataru. Osnivač je medijske kuće koja izdaje utjecajni list *Al-Arabi al-džedid* koji osim arapskog papirnatoj ima i *online* arapsko i englesko izdanje i televizijski kanal. E-adresa engleskoga izdanja, *The New Arab*, URL: <https://www.alaraby.co.uk/english>.

Bora Ćosić

Oko Vanište

U povodu smrti Josipa Vanište,
17. 5. 1924, Karlovac – 24. 3. 2018, Zagreb

Ovde u Evropi katkad olako pređu preko nestanka neke važne osobe naše zaturene balkanske kulture. Tako su se oglušili na smrt Predraga Matvejevića, profesora sa evropskih sveučilišta, sagovornika Krležinog, borca za ljudska prava, istančanog hrvatskog pesnika, čiji *Mediterranski brevijar* preveden je na tolike jezike. To se sada ponavlja nakon smrti najvećeg avangardnog umetnika moje zemlje, Josipa Vanište.

Imam jedno platno Vlade Marteka, to je onaj artist zagrebački, koji je ispisivao po gradu svoje parole, lišene svake političke svrhe, pokazujući onu drugu, *Čitajte Baudelairea! Čitajte Miljkovića! Čitajte Majakovskog!* Ta slika sadrži zemljovid republike Hrvatske, ali tako da umesto naziva gradova ispisana su onde imena vodećih slikara, tamo gde bi trebalo da stoji glavni grad zemlje, *Zagreb*, piše *Vaništa*. Nema ništa protiv što ovim prekrštena je varoš moga rođenja, njena etimologija ionako krije mutnu svoju prošlost, *za grabom, za grobom...* pa se na tom mestu, valjda sasvim ispravno, pojavilo ime mog mrtvog prijatelja. Možda će jednom doći vreme ovih termidorskih preobuka sa geografskih konotacija i povijesti na čimbenike duha i kulture.

Vaništu upoznao sam relativno kasno, kada se na početku ovog veka pojavio u mojoj kući, odmah izjavivši da me čita već pola stoleća, kao što sam mu i ja priznao sve što o njemu znam od uvek. *Pročitao sam na dušak (kako kaže puk), Zanate, lijepo oblikovano izdanje, od tipa slova, njihove veličine, papira, sloga, preloma. Zanate nisam znao, piše mi u jednom pismu, Dan kada smo se upoznali (u maloj uličnoj galeriji rovinjskoj), rekli ste riječ ZANATI, pokazujući rukom na crtež klješta i čavli (skidanje s križa, depozicija), ono što ostaje od ljudske patnje.* To je doista bio tamo izloženi Vaništin crtež kojim dokazuje se njegovo obraćanje pažnje na male stvari, sićušne predmete, a potom, najčešće, ni na ovo, no na goli prostor, sumorno siv, izveden većinom olovkom. Kao da je

u tome prikazana sva melanholija ovog čoveka, čak nešto rigidno, jer takav ne možeš ne biti uz svu stegnutost koju imaš u sebi. Kako možete crtati lenjirom!, rekao mu je jednom njegov profesor Marino Tartalja. A upravo ti predeli, te vedute polja i ulica, lenjirska, prikazuju onaj deo našeg života, proteklog u jednoj išpartanosti i ušančenosti, kako to samo u socijalizmu se događa. Taj nejasni društveni sustav, sa svim svojim nepogodama i po nekim pogodnostima, ne izuzima se međutim posebno iz opšteg košmara čovekovog života, mahom tegobnog i veoma nerazumljivog. Pojam linije, granične crte između predmeta jedno je od mesta gde se ljudska zbilja sudara s njenom apstraktnom oblikovanošću, te crte, hoću reći, među stvarima nema, ona je samo jedan od zasada u našem umu. Crtanje zato i jeste jedna od onih začaranih radnji, koja barata svojim vlastitim fantazmima, a ne čimbenicima, uzetim iz stvarnosti. Olovka inače bila je Vaništin fatum, s njom u ruci osećao se on naoružan više nego kada je držao kist, kao da ničim drugim čovekova duša nije u stanju izraziti se više, no tim oruđem Hardtmuthovim. On i sam sve ovo potvrđuje: *Olovci me vuku moje likovne sklonosti. Ravna linija, izvedena ravnalom, najkraća je udaljenost između dvije tačke. Hladna, oštrinom na crtežu kompenzira nedostatak jakih poteza, tamnih crta i mrlja, temperamentan zamah. Misaonija, ona odaje i po-manjkanje života. Nema potrebe za opisivanjem, nije deskriptivna. Izraz neodlučnosti ali i oblik odricanja, ona je, u neku ruku i znak nepristajanja.*

Kako je izgledao prvi doticaj malenog dječčića, Vanište, sa medijem slikarstva? Mati ga vodi za ruku da pogledaju jednu produkciju, uličnu, u kojoj nepoznati čovek nešto slika pred malobrojnog publikom. Jedino što ovaj umetnik nema ruke, pa svoju risariju produkuje *nožnim palcima koji su virili iz odrezane sive čarape...* Godine 1945, došao je u Karlovac, skupa sa vojskom, čovek sa fotoaparatom, *vijest da se mogu slikati privukla je mnoge pri-*

Josip Vaništa

došlice koji nisu imali vlastite fotografije. Čovjeka su zvali “slikar”. Ako ga u podne ili navečer nije bilo u radnji, nestrpljivo su tukli po najbližem prozoru prizemnog stana susjedne kuće, uvjereni da tu stanuje čovjek iz fotografske radnje. Ali on tu nije stanovao, već Josip Restek, akademski slikar, dak Ljube Babića, tada profesor crtanja na karlovačkoj gimnaziji. Da bi se oslobodio danonoćnih potraga za “slikarom”, Restek je bio prisiljen staviti u okno svoga prozora veliki komad papira na kojem je pisalo “Slikar ovdje ne stanuje”.

Ova malena ironična beleška, Vaniština, pokazuje koliko malo mario je on za neki zvanični naziv svoga posla, otkrivajući odmah ono osnovno u sebi, da neće. Da neće u onaj opšti prostor što ga čini slikarstvo, kao i vanjska zbilja. Da mu je draža neodlučnost, a potom, kao da je slušao Poppera, pravo na pogrešku, na kontradiciju, na metamorfozu. Na prazninu, koju slikar treba preobraziti u živi prostor. Pejzaž, ravnica, pa ravnina, napokon crta, vodoravna linija. Izostavljanje je bilo važnije od onog što se unosilo u crtež. Odvelo me u jednostavnost, redukciju, prazninu. A zatim u šutnju. Duga srebrna crta po sredini golemog platna, jedno danas klasično delo hrvatske umetnosti, izvedena je u godini 1961. Šta ova crta od srebra polovi, koje veličine na njoj su, da ih razdeli? Kunstistoričar Igor Zidić smatra kako Vaništa izbegava komunikacijska iskustva, kao da bi od svega da se razdvoji, to je smisao njegove linijske doktrine. I kada beleži svoje dragocene zapise, on piše na tankoj razdjelnici između Svijeta i Nesvijeta. On je biće oduzete akcije, kaže potom taj kritičar. U svom posebnom mentalnom sklopu, Vaništa je, veli, pokazivao vedrinu bez poleta, rezignaciju bez očaja. Samo tako, u tom tihom protivurečju, bio je valjda u stanju da dođe do neke vrste Zidićeve bestežinske slike.

Ovde, na Zapadu, većinom misle da dole na jugu ne postoji ništa, što je zapravo tačno, samo što niko od ovdašnje probirljive gospode ne može shvatiti ono pitagorejsko bogatstvo koje jedno ništa u sebi sadrži. A to tragično, nesadržajno ništa crtao je Vaništa uporno i nezaustavno. Onaj nadrealistički bog slučaja učinio je da u imenu Vaništa jedan deo upravo znači to ništa. On je s ponosom nosio svoj vlastiti naziv, kao sopstvenu zastavu. Jer naši životi ionako protekli su u toj uzbudljivoj, a tako obećavajućoj ništini.

Karlovac je apsolutno mrtav grad, pisao mi je, tamo sam rođen i živio prvih dvadeset godina... Prilažem Vam fotografiju s Edison kinom desno, ženskom gimnazijom u pozadini, a lijevo u onoj praznini stajala je crkva sv. Ćirila i Metoda, srušena 1946. iz samaritanskih pobuda da, zapuštena kako je bila, njena stijena i toranj ne padnu na slučajnog prolaznika. Pa su vrh tornja svezali golemim užetom, kojeg su morali potezati građani, žene afežeza, školska djeca, domaćice i vojnici, dakle veliki broj ljudi. Ne uspejavaju. Ali kod ponovljene akcije puca uže i uz vrisak i smijeh ljudi popadali su na cestu. Na pozornicu stupaju JNA i dinamitom ruši zdanje. Govore da je iz tog materijala sazidan novi zatvor.

1916. prije tačno 93 godine, s austrijske krstarice zamotan u plah-tu bačen je u more kod Krfa Josip Vaništa, moj djed, pružni radnik praškog tramvaja, otac sedmero sinova, umro od tifusa na brodu. Majka mogeg oca, tada trinaestogodišnjaka, vodi ga u centar Praga, suknaru, bit će šegrt kod trgovca i na pitanje tog Židova kako se zove, uplašen izgovara svoje ime Josef – imam jednog Josefa, odrapi gazda, ti ćeš biti Franz. I kao Franz radio je do sedamnaeste godine. Kada je mobiliziran i otjeran na Piavu. Za te tri godine šegrtovanja u centru Praga možda je (to je moje priviđenje) u tada malenom gradu, odsutna pogleda, i Franz Kafka mogao tuda proći.

Moja je žena dijete mađarskih roditelja, željezničara i domaćice. Sa osam godina vodila je oca u “nadleštvo” kad je bio pozivan, premeštenja radi, iz jednog sela u drugo. Nije znao srpski, držao je željezničarsku kapu u ruci, a dijete je ove grube razgovore prevodilo... Studirala je engleski i francuski, darovita za jezike, uz finski i njemački govorila je hrvatski bez akcenta... Umrla mi je na rukama, upravo na današnji dan... Ima vrlo malo uspješnih brakova, jer je brak nešto neprirodno. Moj brak bio je sretan brak.

Tako mi je dokumentovao kako prolazilo je ono ništa njegovog života, puno svega, jedino što ovo sve, bilo je u njega toliko sublimirano, onako kako Proust tražio je od jednog prijatelja da mu javi novosti iz sveta, “samo sublimne”.

Onda je godine 1961, slikar zapazio jedan prazan izlog u zagrebačkoj Vlaškoj ulici, tek gole police, bez ičega, u prašini. Ovo je postalo zaštitni znak časopisa, pokrenutog od Vanište, i čitave jedne grupe raznovrsnih umetnika, nazvane Gorgona.

Niš piše u mom romanu Doktor Krleža, ništ ne može biti nigdje, nego ga mora biti bilo gdje, a da bi ga vidjeli i drugi osim tih koji za njegovo postojanje znadu, umislio je Goltz da to njegovo ništ moglo bi se izložiti u jednom dućanskom izlogu. Ima, veli on, nekakvih razgovora sa jednim staklarom, ondje, u Illici, da bi staklar sa svojom staklarijom povukao se u kut, iza, u dvorište, a da bi svoj izlog prepustio Augustu Gotzu da ovaj tu izloži svoje ništ. Čovjek se pita kako bi to njegovo ništ izgledalo, a on razumjevi šta me interesira, veli da to nije ono ništ što se može vidjeti kod rekonstruiranja bilo koje staklarske radnje, kod čega izvade se čaše i šalice, a tamo gdje su te čaše i šalice bile, ostanu papiri, prašina i smet. Ništ nije tako ništavno da bi u svojoj ništosti još

Silvija Nives Gajdohanski

bilo musavo. Njegovo ništ mora biti čisto i lijepo naoko, pak ako čovjek s ceste u to ništ pogleda, ono mora sijati svojom ništinom, da se u njoj ogledati možeš! Ništ nije ono što nije nigdje, i koje podleže svakoj metafizičkoj promiškulanciji, nego bi njegovo ništ bilo Ništ s velikim početnim slovom i sa još većim značenjem toga velikog slova.

Tako sam, nameran da “romansijerski” rekonstruišem životopis velikog hrvatskog barda Krleže, difamirajući donekle njegovu protivurečnu sudbinu, posegao u jedan mah i za epizodom, stvarnom, iz avangardne avanture moga prijatelja Josipa Vaništa. Ja sam i sam osetio njegovu metaforičnu zamisao, da ovim aktom opiše mitsku prazninu života u mnogim zemljama Istočne Evrope, tokom dvadesetog stoleća. Jer uza svu “metafiziku”, Gorgoninu i moju, pomišljam sada kako iz nje proviruje gola zbilja hiljada prodavnica jednog vremena, ona opšta pustoš na policama dućana u vreme ratova, nestašice i opšte bede. Zato što nema pojave, ni najapartnije, jedne umetnosti, a da u njenom dnu nije istaloženo iskustvo onog što kao vanumetnička zbilja postoji.

Grupa *Gorgona*, iznikla na jednoj tački ove regije, okupila je kao i gde gde drugde, nekoliko osoba, nezadovoljnih, a radoznalih u isti mah, namerenih da otkriju šta je to što čini čovekovo bivstvo, njegova umetnost, kada sve ovo odvija se u okolnostima izmeštenim ratovima, revolucijom, opresijom i retkim prop-lamsajima Blochove jalove nade. Ti ljudi, mahom iz oblasti umetničke kritike, sa po kojim aktivnim kreatorom, sastajali su se kao u nekakvom petraševskom kružoku, diskutujući i domiš-

ljajući šta će se i kamo će se. Dopisujući se, beležeći svoje zamisli, dokazujući jedan drugom u beskrajnim šetnjama šta je “pravo” a šta ne, gde se nalazi ono suštinsko zrno umetnosti, istine i sveta, da tek u po nekom iznikne mladica istinske kreacije. *Gorgona* je bila prividno i privremeno zajedništvo, pisao je Vaništa, ono je možda određivalo naše puteve, možda nije. Bio je to rizik, bio je to apsurd, bila je to težnja skrivenom. *Gorgona* nije imala poruka. *Gorgona* nije bila slikarska grupa, kako se pisalo. Njezine su težnje bile usmjerene izvanestetskoj stvarnosti. *Uzdržljivost, pasivnost, indiferentnost* bile su iznad ironičnog poricanja svijeta u kojemu smo živjeli. *Putar* je znao opisati osjećaj odsutnog života, osjećaj koji nije lako definirati. *Slušajući ga*, činilo mi se da upoznajem istinu. *Bila je različita od istina do kojih dolazimo promatranjem prirode i predmeta koji nas okružuju*. U njih, kao i u svake slične udruge, bilo je pomisli da se mimo opštih društvenih okvira, može uspostaviti jedan paralelni svet, neovisan o onom zvaničnom i obaveznom, maleni kosmos mnogovrsne izdvojenosti, lep ali skroman, samosvojan, ali bez ikakvih širih upliva. Gledam fotografsku dokumentaciju tih sedmero rešenih ljudi, kako svojim pokretima i čak sasvim statičnim položajima, oponašaju ljudsko kretanje na način, katkad teatralan, izmešten iz svega što ljudska kinetika u svojoj profanoj svakodnevici predviđa. *I ja sam se*, veli međutim Vaništa, *kao i drugi u to vrijeme*, *zanimao za prazninu Zena*, težio, u ideologijom ispunjenom svijetu, *normalnom ponašanju, prirodnom životu*. Ne mareći za utvrđene okolnosti naumili su članovi *Gorgonini* da utanače svoj maleni parlament, čak nekakvo virtualno predsedništvo, nazivajući predsednikom svakoga međusobno. I kao u svim sličnim prilikama plaćajući danak očekivanoj ozbiljnosti, uza

“Olga Jevrić, čije robusne skulpture od betona i željeza, prave slike naših šturih, grubih prilika, stoje po mnogim svetskim muzejima ...”

svu sofisticiranost svoju, pokazujući ovakvom praksom nešto kristalno naivno, puerilno.

(Ti ljudi većinom su me mimoišli, Putara nikad nisam sreo, ni Knifera, kao ni Jevšovara. *Marijan Jevšovar*, inače veli za njega Vaništa, *čovjek koji nije ništa tražio, koji nije ništa dobio*. Seder bio mi je bliži, dao sam mu jednu nagradu na nekoj izložbi. Bašičevića sam objavio vrlo rano u časopisu ROK. Kožarića sam upoznao na jednom aerodromu, bez srdačnosti. Za Vuličevića do kraja njegovog života nisam ni znao da je bio u *Gorgoni*, iako živio je u blizini moje rovinjske kuće, ljubazan, ali zatvoren, nikad mi nije prešao prag. Vaništa ih je sve nadomjestio.

Opšta je to pojava. I najbliži ljudi u nas međusobno saobraćaju slabo, katkad nikako. *Bili ste susjedi*, pita Vaništa slikara Tartagliu, za onog drugog, *Babića, radili, može se reći živjeli zajedno pedeset godina u jednoj kući, dvorišnoj zgradi u Illici, u malenom gradu. Morali ste se sretati na onoj uskoj stazi vrta s perunikama. A on je i pisao o vama. Jeste li bili u njegovom atelijeru?* – *Nikad, odgovara mi. Jeste li pokucali na njegova vrata, pitam, – Nikada. Je li on znao doći do Vas gore, na treći kat?* – *Nikada...*

Na stubištu susrećem Peića. Kaže: Ne vidamo se, a zašto bismo se i vidjeli? Da listamo album uspomena?

Sve je prošlo... Radomir Konstantinović bio je u jesen 1956, u Zagrebu. Zajedno sa Davičom, jedne večeri, došao je u naš stan u Križaniževoj. Cijele večeri govorio je Davičo. Konstantinović je šutio. Više ih nisam nikad vidio. To se sada i mene tiče. Konstantinović, Davičo, bili su mi bliski koliko i Vaništa. Pada li to na mene da ih sada, i mrtve, povezujem?)

Bez obzira na vlastiti društveni položaj, behu oni, iz *Gorgone*, u podzemlju, autsajderi, parije. Jedna nejasna beleška Vaniština iz 1991, puna je zagonetki; slikar se, već u godinama, našao u Bolzanu, u Hrvatskoj je rat, a tamo, u mirnom južnom Tirolu, umetnik iz susedne, ali komplikovane zemlje, proba valjda ugovoriti neku izložbu. *Večer, ulazimo u prizemni, neveliki bijeli prostor uprave Museo d arte moderna. Na prostrtom stolu dvije uske flaše, čaše za šampanjac, les petits fours. Na zidu slike u crvenom, izvedene širokim neujednačenim potezima kistom, kao na Testuovim karikaturama. Ljudi prilaze stolu, sjedaju, smiješe se, upućuju po neku riječ jedni drugima na nekoliko jezika. Divna bezrazložnost oslobađa prisutne da išta izlože putem suvislog govora. Po neka misao u nedovršenoj rečenici dolazi i odlazi zrakom, zavisno od jačine glasa. Rekao sam nešto ali su riječi ostale bez odgovora. Tišina, zatim hihot. C. me diskretno upozorava da pristupim X., po njemu važnoj osobi. Netko mi oslobađa stolac u blizini. Sjedam, rastreseno slušam sugovornika gledajući spram dvorišnog vrta što se plavi u noći. Netko je ustao, traži papir, nešto zapisuje, nekoga nekamo zovu. Metalni stolci stružu po kamenom podu, promijenjen je stanovit red stvari na stolu, u sobi. Netko otvara vrata. Svi su na nogama, kreću polako hodnikom, razilaze se, oprastaju s nekoliko promrmljanih riječi. Rekao sam “hvala” nepoznatom licu koje mi je pružilo ruku. Na ulici sam, pretproljetni hladni zrak.*

Ma koliko posebnosti bilo u tih ljudi, njihove prilike retko bi se promenile, čak i kada su im dela stigla do svetskih galerija, ono što je ostajalo u njihovom duhu, bilo je neizmenjivo gorko, melanholično, najpre u duhu Vaniština: *Naslonjen na kružni kameni blok Pont Neuf, gledam u hladno jutro profinjeno sivilo najmelankoličnijeg grada po Cioranu, najnegostoljubivijeg po Tournieru ...*

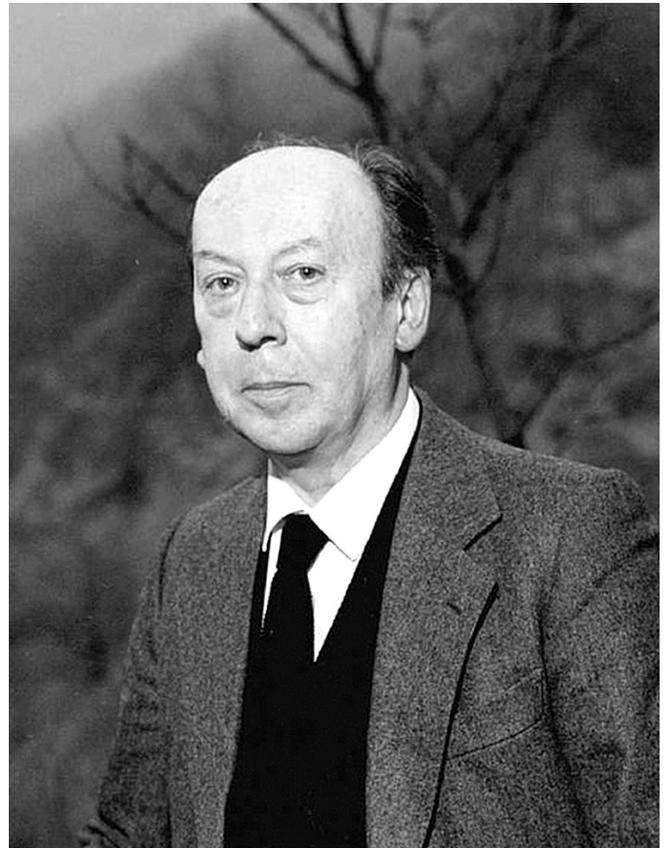
Tako prolaze ljudi moje zemlje, čak i oni najvažniji. Jednom je značajna vajarka beogradska, Olga Jevrić, čije robusne skulpture od betona i željeza, prave slike naših šturih, grubih prilika, stoje po mnogim svetskim muzejima, ta je, inače sitna i fragilna osoba stajala pred Henry Moorom, a ovaj joj, uz nekoliko komplimenata za njen rad, nije ponudio ni stolicu. Te je i gospođa Moore, takođe prisutna, uzdržala se da našoj umjetnici pruži ruku. Jer mi smo parije, naše okolje enklava je evropska, zanemarliva, osim kada iz nje dopiru slikovite scene mržnje i rata. U njoj možda i postoji po koja važna glava, ali toj glavi nažalost pripada koje rogobatno i neizgovorio ime. A i oni sami svesni su da tako jeste i da tako ostaće, uvek. (Jedna beleška, Vaniština, unosi

malo pravde u život pesnički, pokazujući da njihove sudbine jednake su, ma gde bili: *U kući Ezre Pounda, u dvorcu, obnovljenoj ruševini kraj Merana, u kojoj žive njegova udovica i kći. Na pocrneloj ploči pri ulazu natpis: Milodari se primaju sa zahvalnošću.*)

Čak i mimo svojih prevratničkih namera, po koji od ljudi Gorgone obavljao je svoju jalovu građansku profesiju, osećajući jad i zlovolju te vrste dvostrukog trajanja. Nakon mnogobrojnog rabanja u svijetu činovničkom, pisao je Vaništi jedan od Gorgoninih, Radoslav Putar, *stekao sam uvjerenje da bih svoj položaj morao temeljito izmijeniti i osloboditi se služenja onome i onima, što me i koji me se dotiču samo periferno. U svojoj službeničkoj karijeri morao sam – ili sam naviknuo – “raditi” mnoge stvari u koje nisam nimalo i nikako vjerovao. U više navrata bilo je to službovanje, ili točnije: služenje ljudima u koje nisam imao gotovo nikakva povjerenja i koji mi ni u čemu nisu bili bliski. Negdje na početku bilo je to neka vrst podaništva predstavniku vlasti u njezinu najodvratnijem obliku... Govorio sam – poput robota, mnogo stvari koje nisu imale nikakva osobitog smisla; radio sam nalik na poslušnog slugu mnogo toga što ni u čemu, i nikome nije bilo ni potrebno ni korisno; ispunio sam nepregledno mnoštvo formulara, sastavio nebrojeno mnogo zapisnika, koje niko nije ni pogledao, ni čitao, radio sam mnogo poslova koji su mi bili posve strani, pa čak i sumnjivi, a ni za koga nisu bili korisni...*

Kao da je činovnički duh, onaj iz Gogoljevog vremena, dobio svog aktuelnog tumača, jer se ni na rigidnim počecima jugoslovenskog socijalizma, u stvarima administrativno-oficijelnog života ništa nije promenilo od vremena petrogradskog pesnika. Bio je to i pisani dokument o rešenosti pojedinačnih osoba da izmene najpre svoj vlastiti život, a potom i okolnosti koje bi mogle biti opšte. Nije slučajno, da se i u kasnijim kretanjima jugoslovenskog društva, svejedno različitog od mutnih okolnosti, rumunskih ili albanskih, javljala takođe ideja o određenim promenama, sve uz vrlo mnogo kolebljivosti i ševrdanja. Kada danas posmatram već svetski poznati ideogram jednog od junaka Gorgone, Julija Knifera, njegove *meandre*, koji popeli su se na zidove mnogih galerija, ali i onih vanjskih prostora po gradovima sveta, pomišljam prvi put kako ta vijugava, ševrdajuća linija koja se proteže u vis, pa potom nanovo spušta se naniže, kako baš to markacija je naših života tokom celog perioda socijalizma, njegovo provlačenje kroz tolike tegobe, kao kroz lavirint povijesti.

U centru cele te udruge ipak stoji moj mrtvi prijatelj Vaništa, koji diriguje ovo novo osećanje sveta, ispunjenog prazninom, čiji smisao istom trebalo je otkriti. Ne retko, njegova kreativnost graniči se sa deziluzijom, dokle, zašto, čemu? Tako se dogodio onaj čin, u zimu godine 1986, kada moj pesnik praznine, potpomognut prijateljima, prti sneg obližnje šume, tegleći jedno svoje golemo platno, da ga potom, ostavi onde, naslonjeno na jedno drvo, zaboravljajući ga zauvek. Ta jedinstvena akcija sadrži u sebi svoju gustu otmenost, kakvom krasila se čitava osoba Vaniština; umesto škrabanja, sakaćenja i spaljivanja vlas-

titih dela u mnogih umetnika tokom moderne dvadesetog stoleća, evo ovog akta koji može da se poredi samo sa nekim tihim raskidom jedne ljubavne istorije. Jer Vaništa bio je i ostao u raskidu, ljubavnik kreativnog, koje u svaki čas bio je spreman da ostavi, u snegu, ili bilo gde. To je bilo u vreme kada od Gorgone kao udruge preostala su samo sećanja, ma kako sve više raslo interesovanje za nju u svetu; njene članove, sve češće mrtve, pokrio je onaj isti sneg sa Jelenovca, kao i Vaništinu sliku. Preživelim pripada tek lament, *Ponekad s nekom mjerom nostalgije*, piše Putar Vaništi januara 1989, *mislim na eventualnu mogućnost da se naše cjelokupno Predsjedništvo nađe na okupu i u smirenom i blagom multidijalogu razmotri događanja oko nas, a možda i ona – u nama*. To je ono vreme kada i sam Putar živi, povučen, u jednom starinskom dvorcu, gde gaji dedovske vočke i gleda u provincijsku daljinu. Samo što je teško reći kako u zemlji Hrvatskoj provincija uopšte postoji, to bi bilo kao da se kaže kako ima provincije i u provinciji.

U jednom Vaništinom pismu, s čuđenjem sam našao majušni žilet. Najpre sam pomislio da to predstavlja nekakav nadrealistički čin, a zapravo se ovo dogodilo omaškom, zbog koje kasnije jarko se izvinjavao, a zapravo, pokazujući da, neprekidno baratajući olovkom koju treba rezati, taj komadić željeza sa njegovog stola našao se nekontrolisano u mojoj koverti. Svejedno, ovaj refleks nesvesnog sačuvao sam, mimo sve njegove blagosti, kao jedini znak Vaništine oštine. (Čak i Zidić pronalazi u Vanište njegov štit, *štit neoštine*.)

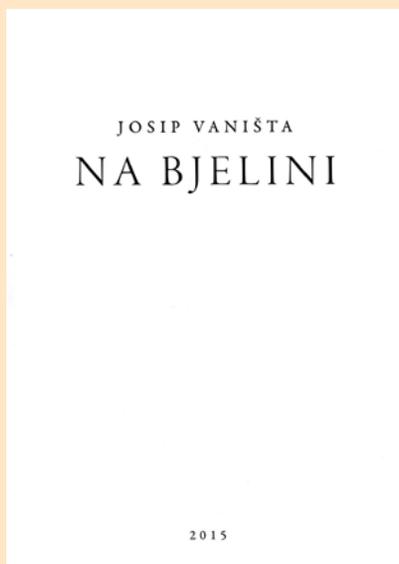

“A taj pristojni čovjek zabeležio je svu silu važnih stvari što mu je pesnik poslednje decenije svoga života rekao ...” – naslovne stranice nekoliko Vaništinih knjiga

Josip Vaništa: *Knjiga zapisa*, Moderna galerija – Kratis, Zagreb, 2001, 381 str.

Josip Vaništa: *Skizzenbuch 1932-2010.; Iza otvorenih vrata*, Kratis, Zagreb, 2010, 302 str.

Josip Vaništa: *Na bjelini*, vlastita naklada, Zagreb, ožujak 2015, 31 str. (pogovor Tonko Maroević, tiraža 100 primjeraka)

Pitam se često da li je između Vanište i mene bilo stvarne bliskosti, budući delile su nas određene godine, a i živeli smo prilično udaljeni, samo retko našao sam se u njegovoj minimalističkoj sobi, lišenoj svakog ukrasa, u ulici zagrebačkoj, Križanićevoj.

Svejedno, tolike pojedinosti sušte intimnosti ispovedio mi je u svojim pismima, mislim da sam mu ja u svojim ostao prilično dužan. Taj je malešni stari čovek, spolja zatvoren i tih, bio zapravo duboko socijalno tendiran, uvek spreman da pomogne, onom istom hitrošću kojom je skakutao oko svakog posetioca, nudeći mu čaj i biskvite. Koliko antikvarijata pohodio je jedne godine, samo da bi pronašao knjigu koja mi je bila potrebna.

Za sve što ste sami učinili za tog čovjeka, piše Putar Vaništi, povodom smrti jednog prijatelja, za svaku žlicu juhe koju ste mu uniželi u usta, za svaki komad kruha koji ste mu kupili, za svaki korak koji ste za njega učinili, i za svaku uru koju ste proboravili uz njega, Gospodine Predsjedniče, neka Vam je velika i iskrena hvala! Nekakvo socijalno osećanje buktalo je i u Vaništi, mimo svih solipsističkih, individualističkih težnji ka nezavisnom životu. Ivo Steiner. Njegov poslednji dan i poslednja noć – ispoveda mi slikar upravo ovaj slučaj, – Stavljene gol u čelični krevet bez ikakvih pokrivača u velikom podrumu bolnice, skupa sa umirućim ženama i muškarcima. Vodi me mladi doktor, samo brzo, kaže, kratko... Tražim Steinera pogledom, vidi me, kleči, držeći se za ogradu kreveta kao dijete i grli me. Teku mu suze niz izbezumljeno lice po meni, hoće nešto reći ali nema glasa, sve traje minutu, tri, doktor me povlači za rame, Steiner me ne pušta, tresse se, jeca... Odlazim iz bolnice, večer je. Drugog jutra rano nepoznati glas javlja da je Ivo Steiner noćas preminuo... Popodne odlazim u bolnicu, uzimam Steinerovu legitimaciju, češalj, sve što je nađeno u njegovim džepovima, šalju me u sobu čovjeka koji će ga položiti u lijes. U sobi na stolu je Steinerova odeća ali fale cipele. Cipele fale, govorim pomalo uzrujano čovjeku, a on mi uzvraća – Cipele velite, a kaj će mu cipele, kam bu prešal. Sve drugo je tu, sve bu u redu...

Tako ispoveda svoju karitativnu službu ovaj sofisticirani gospodin, koji samo olovkom i kistom je baratao, ali kada zatreba, ne izbegava baš uvek ni “komunikacijska iskušenja”, pa hoda po ukopima, po bolnicama, i muribuntima drži ruku u zadnji čas. Svedočeci ovo prozom, uzbudljivom, kao što je ona, *Paviljona šest*, Čehova.

Dva moja mrtva prijatelja bavila su se velikim pesnikom hrvatskim, Miroslavom Krležom, Matvejević i Vaništa. Onaj prvi, još u ranim danima vodio je čuvene razgovore s književnikom, slikar ovog pohodio je pri kraju njegova života, u vreme njegove celovite fizičke i druge dekadencije. Jer Krleža, ta zastava jugoslovenske levice, u starosti doživeo je vlastitu deziluziju: *Socijalizam nema nikakve veze, ni sa pravednošću, ni sa moralom ... nego gvozdeni društveni zakon ... Ima nitkova na ovom svijetu, bez obzira na socijalni program ... Pred našim očima ruše se sve marksističke teze, jedna za drugom. Samo ekonomskim zakonima ne da se otkriti taj-*

na svijeta i života, a pogotovo ne u moskovskoj praksi, gdje nema krasavaca ni ruske salate, ni praška za zube, ni sapuna! “Razvoj” nije posljedica istorijske nužde! Teorija klasne svijesti je isto bila fikcija!... Izgubili smo se na dugom putu marksizma.

Tako je govorio u svojim poznim zapisima ovaj grandiozni literat, autor šezdeset debelih tomova, mahom genijalnih, a većinom socijalno tendiranih, na kraju svoga puta, koga danas blate u njegovoj domovini kao prodanog slugu komunizma. A potom, došlo je njegovo fizičko survavanje, ophrvan mnogobrojnim boleštinama, Krleža odjednom vezuje se za mali broj prijatelja, najpre za svoga portretistu u starosti, Vaništu. Tako ovaj, osim oboružan crtačkom olovkom, postaje Krležin Eckermann, ono što Matvejević bio je pre. Jedan tihi, fragilni Eckermann. Suviše ste osjetljivi, govori mu Krleža, *Kao da ste odgojeni u nekoj drugoj sredini. Ovdje vam nije lako. Posvećujete mi suviše pažnje ... Kako da vam se odužim? ... Vi ste mi ostali zadnji. Svi su mi pomrli. Imam povjerenja u Vas, osjećam simpatiju ... Gotovo svi su oko mene barabe. Vi ste jedini pristojan čovjek koji dolazi u ovu kuću ... Možda ste i došli odnekud, možda niste odavde, samo ne mogu razumjeti kako još niste propali.*

A taj pristojni čovjek zabeležio je svu silu važnih stvari što mu je pesnik poslednje decenije svoga života rekao. *Šezdeset i više godina zalagao sam se za nešto bolje nego što je bilo, za neku vrstu progresu, u malom gradu koji je 1840. imao 14.000 stanovnika. Ni jedan biskup u ono vrijeme nije bio Hrvat. Bili su to Mađari. 1900. godine Zagreb je imao 60.000 ljudi; nešto viših činovnika kancelista, koji su govorili njemački. Trgovina je bila u rukama Židova, Ako je neki Hrvat postao fiškal i, zarađujući na sitnim parnicama, kupio dvokantnicu, to se smatralo velikim uspjehom. Došao je Prvi svjetski rat i iza njega sve ostalo. U takvoj sam sredini s bijednom književnošću iskočio, kao clown, više bukom nego nekim drugim kvalitetama. Pokušao sam nešto reći o tome narodu, njegovoj povijesnoj uvjetovanosti, njegovoj stoljetnoj potištenosti ... Moja je mati bila žena iz puka, domaćica, sluškinja ... Vjerovala je u Boga, išla je u crkvu, redovito se ispovijedala. Bila je dobrog srca i kuća nam je bila puna prosjaka. U maju 1926., za njenim lijesom išli su svi zagrebački prosjaci, kljasti, šepavi, ali uređeni ... Pisao sam o slikarstvu, o vjerskom raskolu, o Rimu, patarenima ... kao artist, svoje rane novele, drame, romane, eseje ... Hoće li štogod ostati od svega toga: hoće li se to zaboraviti, hoće li netko sve to izbrisati? Tko će o tome prosuđivati, i u kojim okolnostima, u vakuumu oko nas, u pomanjkanju klime, u potpunom praznini...? Socijalizam će potrajati još osamdesetak godina, onda će potonuti... Kao što se kod nas nose kaputi i pantalone, to jest, kao što se odijevamo i uopće ponašamo bez stila i bez odgoja, tako i pišemo, neuredno, otprilike, površno, neodgovorno, bašmebriga i kako i što, nezakopčano, neiskefano, u jednu riječ neispeglano. U ovom neopranom stilu i u ovoj traljavoju sintaksi nijedan gumb nije valjano prišiven, tu sve klizi puzečki zgužvano, loše skrojeno i pomalo zamazano, da ne kažem prljavo, reći ću mutno i nejasno, da, upravo zbrkano i sasvim nejasno. Putovati u nepoznate gradove, stanovati u hotelskoj sobi, prolaziti muzejima, pa onda pisati o tome, nema nikakvog smisla. To su lažne sli-*

ke gradova, zemalja... O ljepoti može se govoriti s lijeva i s desna, odozgo i odozdo, o ljepoti mogu se pisati knjige kao što se pišu već stoljećima a da se uglavnom unatoč pokoljenja i ogromnih knjižnica nije reklo savršeno ništa više, nego što o sebi govori ljepota sama... Nekoć sam mogao živjeti nekoliko godina od jedne slike, jedne boje. Kasnije, tu sam osjetljivost izgubio...

U ovim sumornim opaskama Krleža predoseća svoju nastupajuću sudbinu, da, nakon svega što je učinio, u svetu, na Zapadu nisu u stanju ispravno izgovoriti njegovo ime. Jer tamo, na Balkanu, ne postoji ništa, jedino što smo mi odande u stanju uraditi, to je da ovo ništa obnarodujemo.

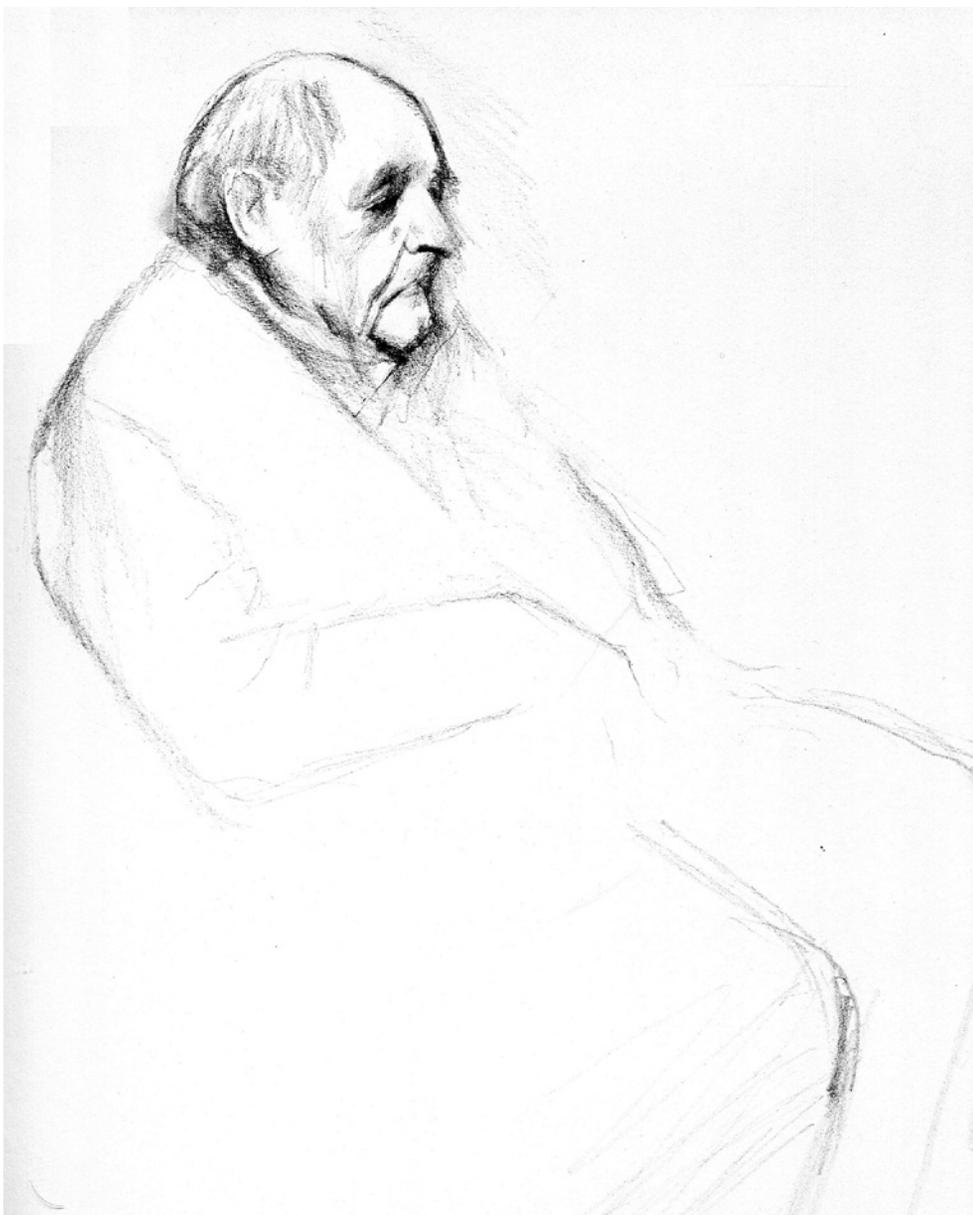
Imao je Vaništa potrebu da Krleži, slabo pokretnom, nezainteresovanom više za bilo šta, prenese deo vanjskog sveta, onako kako ga je sam, svojim slikarskim okom gledao, *blage uspone prema Vukomerskim goricama, prodoline, blijeda zelenila, vapnom pobijeljena debla u voćnjacima. –Vi se varate, kaže mu Krleža, pejzaž je ljudska utopija, pejzaža nema. Bio je to samo drhtaj u vama. Sve što nas okružuje grubo je, priroda je nesentimentalna, nepravedna, surova... Zapravo nema ničega i sve je besmisleno...*

Ne govori li stari bard, sad, na kraju, jezikom koji je ustvari Vaništin, Gorgonin? Tako proticale su poslednje godine velikog meštra hrvatske knjige, moj prijatelj je uz njega, kao kustos u jednoj galeriji života, što je nekad bio i Krležin. Pita ovaj Krležu bi li išao da vidi sliku, čuvenu, slikara Račića, dogovaraju da se nađu na kućnom pragu, Krleža se pojavljuje, ali kaže *Ne da mi se ići. Ne da mi se ni ulicu prijeći. Prekasno. Za sve je prekasno. Slikarstvo mi više ništa ne govori.*

Onda se već čuju taktovi Mozartova *Requiem*a, iz usta samog Krleže: *čovjek se rađa u opasnosti i žena koja ga rađa, takođe je u smrtonoj opasnosti. Pa kad dijete ispadne iz materine torbe ono se trajno sukobljuje s nizom po život opasnih stvari, dok mu kemijski rastvor ne prodre pod kožu i ubije ga. Sve je uzalud i bez ikakvog smisla ... (Oprastamo se, beleži Vaništa, arhitekt Radovan Nikšić i ja odlazimo sa Gvozda. Na podu su ostali Nikšićevi nacrti grobnice, moja perspektiva groba, crtež ugljenom. Krleža nam pruža ruku, veli – Gospodo, hvala vam. To što ste učinili tako je lijepo da čovjek može samo požaliti što je još na ovom svijetu. Nadam se da ćemo se još vidjeti prije nego uđem unutra.)*

Sada već hoda Vaništa surim bolničkim hodnikom, prema sobi velikog pesnika, a onde, nastavlja se završni solilokvij: *Sjedim ovdje, na ovoj stolici i umirem. Da li će to biti danas po podne, sutra ili za mjesec dana? Ako to potraje, morat ću u kolica kao dijete, vidjet ćete pravog Lazara ...*

Iza ovog, otišao je Vaništa doma, i po sećanju nacrtao Krležu na bolesničkoj postelji, sa rukama koje su mu prekrivale lice. Jer ovu sliku umeo je poneti sa sobom nakon poslednjeg boravka u bolnici, gde se uskoro sve završilo. Tako još jedanput pono-

Josip Vaništa: *M. Krleža*, ljeto 1981, olovka

Josip Vaništa: *M. Krleža*, 1972, olovka

Josip Vaništa: *Krleža na bolesničkoj postelji*, 1981, olovka

vila se istina da crtež, slikarstvo, umetnost, ne zavisi neposredno od svojih objekata, modela i motiva, da ono lebdi u jednom međuprostoru između nečijeg oka i samog srca stvari, da svojom snagom i moći izgradi vlastitu snagu i moć. Imao je moj slikar više prilika, da u poslednjoj deceniji Krležinog života zabeleži njegov lik, o tome maestralno izveštava esejist zagrebački, Milan Mirić. Koji u tim risarijama pronašao je ono što i Vaništa, svu tamnu sudbinu ovog pisca, najpre, u dvadesetim godinama bivajući zadrti boljševik, krajem tridesetih u teškom sukobu sa Titom zarad staljinskih logora, okupaciju provodeći u šutnji fašističkog režima, posle rata zdušni zastupnik Titove politike, da pri kraju, upravo u vreme Vaništinih crtarija, nanovo u deziluziji i krajnjem očaju. Da li je moguće da upravo taj finale tako vidno zabeležilo je onih nekoliko njegovih portreta. *Teško je i zamisliti portret, piše Mirić, kojem bi oči bile toliko do nepostojanja prigašene, toliko sklonjene u mrak, a da svojom mračnom bistrinom toliko vuku svojoj tajni slučenju iza prisilnog svetlomraka. U isti mah te oči ponosno mrknu bistrinom svoje mrkline, jer kao da su sve oko sebe uvjerile kako druge bistrine njihova mraka i nema. Međutim, iz njihova ponornog mraka, pristanemo li samo načas i na svetlo tog mraka, stvari će nam se početi projašnjavati u mnogo dubljoj vezi ... Ono gotovo buldoški obješeno a ipak čvrsto i prijatno lice, bez suvišnih staračkih bora, s minimalnim sjenama koje bi da ga učine prijateljskijima no što je i samo spremno biti, najednom kao da se skamenilo ... pored napora oko suzdržane prijatnosti Krležina lika, to je ipak ostalo lice čovjeka koji zapravo ne da k sebi ... Te iskopane, zamračene oči granična su crta iza koje počiva azilirana, ušućena književnost, a ispred koje se razvlači pristajanje na govor koji će biti umnažana zbiljska književna šutnja ... Na Vaništinom portretu skamenjenog lica desni ugao usana bezmalo (se) bolno raspuknuo u ono što će koju godinu kasnije sam Krleža da protumači: "Vi ste mi prorekli parezu facialis". Jer ne treba dvojiti da je Krleža odmah shvatio što ta kameno opuštena desna strana njegovog lica znači na slici, velikodušno koncedirajući slikaru da mu je on kao proricao parezu facialis. Prozreo je da je ta naglašeno opuštena usna slikarski viđen njegov odnos prema svemu što je napisao poslije (pobjede "revolucije"), njegov prezir prema svome virtual-*

“ ... i sam prekrivajući lice rukama ...”

no povlaštenom položaju u poslijeratnom društvu, prezir prema sebi i prezir prema svima koji uz njega pristaju sudjelovati u njegovome volumenu u književnosti ... Govorio je (slikaru) da je naslikao idealiziranog Krležu, iako je zapravo, ako je htio vidjeti ... da je Vaništa naslikao razočaranog Krležu, razočaranog samim sobom ... koji kopni u ništa. Krleža ovdje nije figura koja polako nestaje u prostoru da bi ga prisvojila, ona je sve prozrivije ništa koje svojim volumenom prostor oko sebe pretvara u ništa.

Ali sada, tu je ova malena crtarija kao neuporedivi dokument jedne sudbine, njenog poslednjeg akorda, Vaniština *Vergilijeva smrt*, u olovci.

Koju kasnije obnovio je na onim fotografijama, i sam prekrivajući lice rukama, a potom stojeći u kutu, okrenut leđima, kao osnovac, postavljen tamo, po kazni. Jer moj je prijatelj, kao i ja sam, bio svestan da život ljudski protiče u jednoj učionici ptičjeg razreda, gde treba odgovoriti na toliko pitanja, a kada odgovor uzmanjka nam, teraju nas u kut, i u vidokrug u ništa.

(Nešto sam čudno primetio ovih dana, u Radišinoj, ulici gde je Krleža preživio čitavu okupaciju, između 1941 i 1945. Znam da je stanovao u kući na broju 14, ali tog broja danas više nema. Kuće stoje kao i pre, ali posle broja 12 dolazi 16, onog broja između nema!)

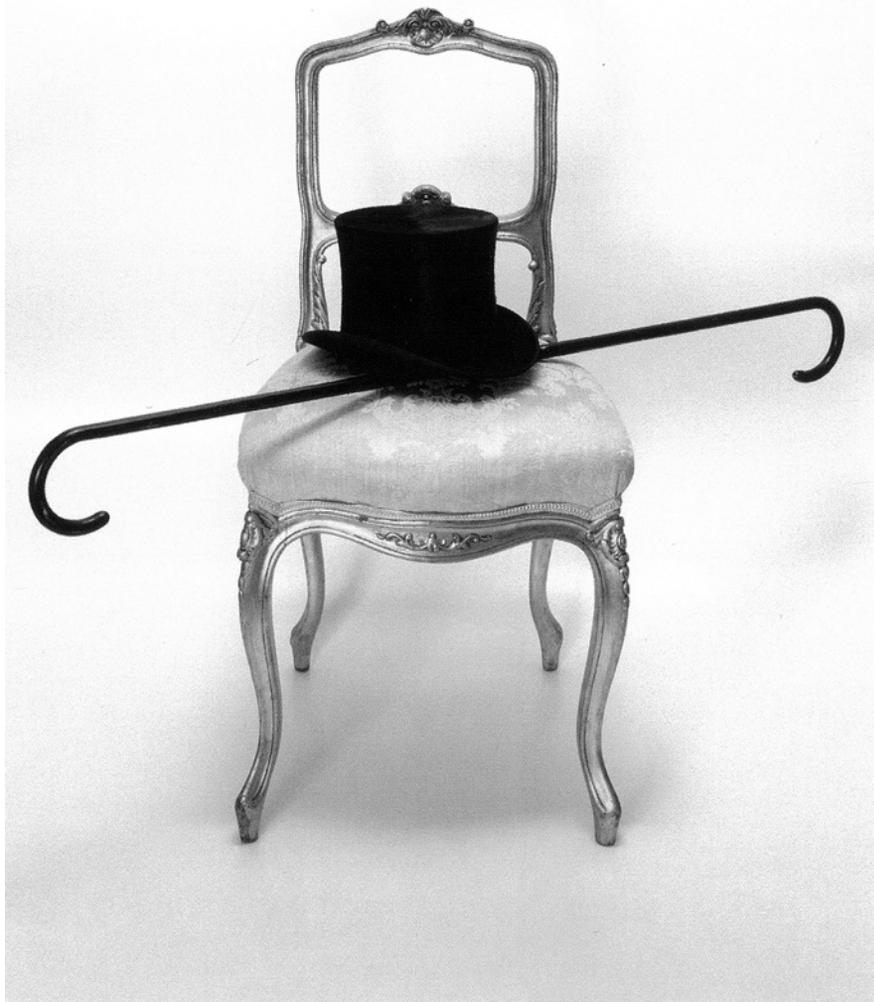
Napisao sam bio već nekoliko knjiga o Miroslavu Krleži, uvlačio sam mu se pod kožu, u njegov jezik i duh, jedanput imao sam u svojoj ruci njegovu malu šaku, ali u domu pesnikovom, tamo, na Gvozdu, *Zauberbergu* zagrebačkom, nikada ranije nisam bio.

Zbog toga, posle svega, Vaništa me vodi po tim mramornim stubama, kao na nekakav Kapitol, i u jednu bogomolju, takođe kapitalnu, hrvatske knjige. U taj svejedno ispražnjeni prostor, jer pesnika onde više nema, nego je samo nekakav miris te pojave ostao. I začudo, krećući se po tim sobama, gde je protekao vek velikog profeta, učinilo mi se da sam onamo bio već i pre, i od uvek. Bio je sada Vaništa moj Vergil, a kakve tamo vedute zatekli smo, paklene, rajske ili čistiliške, ostala je tajna. *Na cesti, na Gvozdu, pisao mi je potom Vaništa, kad smo odlazili, nebo je bilo zlatno, jesen je kasnila, bučni, nervozni Zagreb gušio se u prometu...*

Dragi Bora, kad smo odlazili s Gvozda, imao sam osjećaj da se vidimo zadnji puta. Ali nije bilo tako, vidjeli bi se ipak na sat dva, na minutu dvije, na cesti, u predvečerje kazališta, ali me tmurni osjećaj nije napuštao. Pa Vam u stilu požurivanja sličnog onom doktoru iz bolnice šaljem par krhotina nekakvog torza...

i ovde onda dolazi onaj opis Steinerove smrti, koji kao da bio je opis odlaska svih nas.

U nizu svojih eskapada, koje, bežeći od profanog, uobičajenog i konvencionalnog, uvek su ove donosile jedan ugođaj, zau-

“Objekt u čast *Maneta*, jedna barokna stolica na koju položio je cilindar i štap neobičnog svojstva, zaobljen na oba kraja, neupotrebljiv ...”

man, samosvojan, neponovljiv. Sučeljavajući se sa drugim avangardnim strujanjima u svetu, Vaništa je tu, u onoj našoj zapostavljanoj nigdini, stalno bio u duhu happeninga, fluxusa, konstruktivizma i konceptualnih zamisli svih vrsta. Tako je (1961) nastao njegov objekt u čast *Maneta*, jedna barokna stolica na koju položio je cilindar i štap neobičnog svojstva, zaobljen na oba kraja, neupotrebljiv. A 2010, dodaje on niz malenih zapisa, posvećenih ovom objektu: *Tog dana kada je imenovan Banom, mladi advokat Ivan Šubašić, prolazi sredinom ceste i podižući cilindar sa glave otpozdravlja mještanima... Bilo je to u Karlovcu, u kolovozu 1939., pred rat, u malom gradu s jednom asfaltiranom ulicom. Vidio sam prvi put cilindar, neobični predmet, u očima dječaka od petnaest godina pomalo smiješan... A kada je 1946. u Borbi objavljen veliki članak protiv šešira, u Sarajevu, zimi, skojevci su bacali šešire s glava prolaznika. Jednim udarcem... Ljudi koji su 1945. došli u Osijek, razbijali su, kad bi naišli na njih, stilske stolice... Štap je bez funkcije. U horizontali samo ravna linija...*

Članovi *Gorgone* bili su mahom pod šeširima, većinom to su bili cilindri. Vaništa je i sam često bio pošesiren, tako se najčešće i fotografisao. A kada ga je skinuo, kao da je time navukao bes bogova, poslednjih godina pretrpeo je desetinu hirurških intervencija, sve redom usled malenih kožnih karcinoma na lobanji. Jedna komentatorka aludira na ove pojave, organske, po slikarevom temenu i obrazima, tvrdeći da ono što je bilo u toj glavi, i dalje je besprekorno funkcioniralo, bez obzira na njen sve sumnjiviji ovoj. Ipak, izgleda, kao da je ta glava, nepokrivena, ostala odjedanput nezaštićena!

Ja šešir ne nosim, tako svoga prijatelja nisam u stanju pozdraviti, skinuvši ga. Ostaje mi samo da mu mahnem rukom.

Tonko Maroević

Tankoćutno a dalekosežno

Sjećanje na Josipa Vaništu

I mao sam povlasticu učestalo posjećivati Josipa Vaništu, slikara i pisca, intelektualca i etički duboko usidrena čovjeka, koji je obilježio preko pola stoljeća hrvatske umjetnosti i kulturnog života. Naravno, ne mogu se pohvaliti predugim poznanstvom ili, još manje, sputničko-suradničkim odnosom od davnih dana i prevratnih zbivanja na idejnom području i u burnim estetskim oscilacijama, ali kao pratilac, čitalac i gledalac već dugoga pamćenja, mogu posvjedočiti svoje uvjerenje o ključnom, epohalnom značenju Vaniština djela i kreativnog primjera. Mogućnost češćega susretanja i redovitijega posjećivanja velikoga umjetnika ukazala mi se međutim tek posljednjih desetljeća, što je rezultiralo i boljim, cjelovitijim poznavanjem njegova opusa, a pogotovo šansom obostranog ljudskog prihvaćanja.

Da počnem ispočetka, za ime Josipa Vanište čuo sam već u djetinjstvu, to jest čitao sam i gledao reprodukcije u novinama povodom inauguralne izložbe Stančić-Vaništa, o kojoj se mnogo pisalo i govorilo kao o više nego li obećavajućem likovnom startu. Melankolične vizije urbanih ambijenata (za koje bismo potom rekli da su “metafizičke”) usjekle su mi se definitivno u pamet, a potom sam, također u brojnim tiskovinama, mogao vidjeti razne Vaništine ilustracije, portrete, krajolike, sve iscrtanom impresivnom vještinom, koja pak nije bila sama sebi svrhom nego odgovarajućim medijem autentične doživljajnosti.

Koncem pedesetih godina doselio sam u Zagreb na studij. Kao polaznik Seminara za povijest umjetnosti, tada na Gornjem

gradu, bio sam u obvezi i prilici pratiti sve recentne izložbe, a jedna od onih što su se održavale u, Seminaru susjednoj, Galeriji suvremene umjetnosti posebno me privukla, a nazivala se *Slikarstvo i skulptura 61*. Zapravo je to bio pregled najsnažnijih i uglavnom najradikalnijih dometa suvremenoga stvaralaštva, među kojima su se istovremenom odlučnošću i suptilnošću isticala djela Josipa Vanište.

Ranih šezdesetih godina postajala je i u javnosti sve vidljivijom djelatnost grupe *Gorgona*. Možda baš ponajprije prezentiranjem na spomenutoj kolektivnoj manifestaciji, *Slikarstvo i skulptura 61* (gdje su temeljni članovi: Vaništa, Knifer, Kožarić, Jevšovar, Seder i Horvat, zajedno s Gattinom, izlagali u posebnoj sobi), ali još određenije organiziranjem raznolikih izložaba u Studiju Šira i izdavanjem publikacije (svojevrsnog antičasopisa) imena *Gorgone*. Prvi broj tih izdanja uredio je upravo Vaništa, koristeći fotografiju praznoga izloga s konotacijama odsutnosti, gubitka, praznine, nestajanja...

Lagao bih kad bih kazao da sam bio na razini ponuđenih poticaja i spoznaja, a pogotovo kad bih ustvrdio da sam uspostavio neke kontakte sa sudionicima, ali bih iznevjerio istinu svojega formiranja kad bih zaniijekao znatiželju koja me vodila da posjetim gotovo sve izložbe održane u Salonu Šira. Dakako, za čitav život pamtim Kniferov meandar u kutnom položaju, smješten preko dva zida, ili pak otvorenje Morelletove izložbe, zatim Rabuzinov start ili rane radove Radomira Damjanovića. A znalo se da iza (ili ispred) mnogih manifestacija stoji inicijativa mojega

Fotografija s otvorenja izložbe, u prvom planu Davor Šošić, Ivo Vejvoda i Josip Vaništa – fotografiju je Vaništa poslao Branku Matanu kao kuriozitet (s obzirom na prethodni razgovor u kojem se spominjao novinar i nekadašnji kazalištarac Šošić), e-pismo od 10. ožujka 2016.

tadašnjega profesora Radoslava Putara, vidjela se na prezentaciji agilnost Matka Meštrovića, no kao da je pri većini zbivanja posebno bio nazočan duh Josipa Vanište.

Vaništa nije u tim godinama prečesto izlagao, još manje se nametao kao javna osobnost (čak je ilustracije u novinama radio anonimno, prepoznatljiv ipak po reduktivnosti i rafinmanu). Ali njegov stvaralački put išao je od pastozne enformelističke fakture sve više prema sažetosti i posnoj linearnosti, prema škrtom ostavljanju egzistencijalno motiviranih tragova, gotovo na samom rubu moguće materijalizacije. Kad se 1965. pojavio samostalnom izložbom u Galeriji suvremene umjetnosti zaokružio je putanju oduzimanja i sažimanja do amblematske *Srebrne linije na bijeloj pozadini* (1964).

Došavši tako, parafraziram Barthesa, do nultog stupnja risanja Vaništa se stanovito vrijeme zadržavao isključivo na uskom prostoru lapidarnih znakova, izlazio povremeno u javnost samo s crno-bijelim crtežima na papiru. Gotovo desetljeće i pol (1965–1980) nije priredio u Zagrebu oveću samostalnu izložbu, a par iznimaka u međuvremenu ograničavale su se na već znane skromne tehnike i suzdržanu motiviku. Kako sam upravo u tom razdoblju najučestalije pisao novinsku likovnu kritiku, nisam bio u prilici određenije reagirati na Vaništin rad, a neosporno sam ga cijenio i bio čak zadivljen nekim ishodima njegove sabranosti i pronicljivosti, njegove istančanosti i sažetosti.

Možda bih smio reći kako me, unatoč golemom poštovanju i afinitetima za apartnu poziciju (ili baš upravo stoga), Vaniština ozbiljnost i posvećenost stvaralaštvu zapravo također plaši-

la, otežavala da mu eventualno pristupim, premda sam se učestalo družio s krugom ljudi koji su mu bili bliski i k njemu imali pristupa, s njim se družili, o njemu pisali (Igor Zidić, Zvonimir Mrkonjić, Ljerka Mifka, Zdenko Tonković). U razgovorima s njima učestalo je dolazilo i Vaništino ime i njegovo djelovanje, spominjalo se sudjelovanje u *Gorgoni*, pregledavali primjerci edicija, hvalile njegove opreme knjiga, portreti pisaca, ustrajanje na graničnoj liniji između oblikovanja i hlapljenja u onostrano. Vaniština distingviranost i pozicija na razmeđu avangardističkog raskida i suzdržane reinterpetacije vitalne tradicije zadobijala je pomalo mitske protege. U mojoj tadašnjoj viziji doživljavao sam ga kao (više nego) modernog umjetnika, kao tražitelja najmanjega zajedničkog nazivnika fenomena vidljivosti, kao mogućega pronalazača sržne forme, ako ne baš kamena mudraca, kao tvorca koji će na temeljima oblikovnog sjemena ili sugestivne vizualne klice iznova probuditi zapretane silnice doživljajnosti, pobuditi rađanje ekspresivnih znakova u prostoru. Pauza, cezura javne nazočnosti učinila mi se posebno obećavajućom.

Sad moram priznati da me Vaniština izložba iz 1980, održana u Muzeju za umjetnost i obrt, podosta iznenadila, prisilila na dodatna promišljanja. Naime, nakon dugo vremena slikar se vratio tehnici ulja na platnu i boji, obratio još jednom sasvim prepoznatljivim motivima mrtvih priroda, predstavljenih iluzionističkom modelacijom i suptilnim tonskim preljevima mimetičkog učinka. Nekako mi se to nije slagalo s idejom krajnje reduktivnosti, s programom svodenja motiva na puke obrise, a potom i brisanja svega što bi se suprotstavljalo plošnosti samoga kadra. Čemu sad opet, mislio sam, vraćanje vještini oponašanja prirode, kad umjetnost ima svoju odavno stečenu autonomiju, a sli-

Similic, Nives Gajdohranski

karstvo punu slobodu u odnosu na vjernost predlošku za koju je zadužena fotografija.

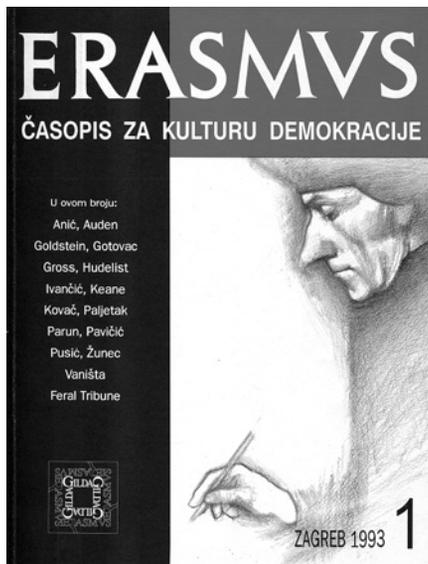
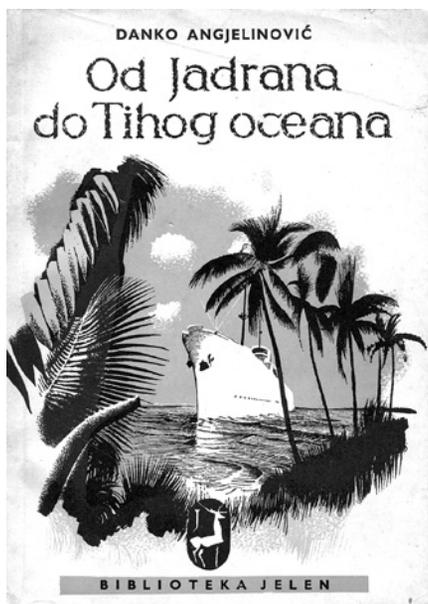
Vidi se, shvaćam danas, kako nisam bio još u potpunosti raskrstio s himerom linearnoga progressa u umjetnosti, s gotovo darvinističkom perspektivom kako svaki novi pokret, svaka nova tendencija, treba ići dalje od prethodeće u smjeru dokidanja veza s vanjskim svijetom, s robovanjem predmetnome. A autentično stvaralaštvo već se znatno ranije bilo okrenulo od bilo koje dogmatičnosti, od ikakvoga slijeđenja unaprijed postavljenih cerebralnih putokaza. Šezdesete godine prošloga stoljeća (s kulminantnom i posebno znakovitom '68) značile su i apogej i završetak progresije modernističkoga projekta, a za one koji to prihvaćaju naznačile su i ulazak u ležerniji, permisivniji, eklektičniji, polimorfniji (ako hoćete čak i konglomeratni) postmodernizam.

Ali nije mi baš trebala neka teorijska isprika, i nije se radilo toliko o mijeni paradigme koliko o uvjerljivosti rezultata o egzistencijalnoj istinitosti prikaza. Naime, Vaništini "portreti" kruha i češnjaka, kupusa i jabuka, premda izvedeni u ulju na platnu, nisu bitno odudarali od njegovih grafitnih kristalizacija ljudskih lica i uličnih scena, pejzažnih vizura i čistih geometrizirajućih kompozicija. Svi su oni imali dostojanstvo siromaštva, ljepotu nepretencioznosti, začudnost običnosti, čar čuda. Vaništa nipošto nije prihvaćao poticaje bilo kakve pomodnosti, još manje prihvaćao diktat "povratka figuraciji", razinu ustupaka lakoj komunikaciji, iluziju sudjelovanja u demokratizaciji. Naprotiv, njegovo insistiranje na reduktivnom motivu, njegovu vjeru u disciplinarnu solidnost, njegov etos nedogmatskog kontinuiteta

doživljavao sam kao produžetak linije modernizma a ne upadanja u zamke sirenskog postmodernizma.

U devedesetim godinama pružila mi se prilika da se približim uvažavanom umjetniku. Najprije sam prikazao jednu od njegovih izložaba, koje su tada postajale učestalije. Zatim sam dobio poziv od Slavka Goldsteina da u *Erasmusu* napišem nešto o Vaništi, a gotovo istodobno me zamolila i kolegica Nada Beroš za takav prilog u *Konturi*. Upravo me prijateljica Nada i povela potom u slikareve atelje, a slučajno se da sam uskoro, na zamolbu galeriste Mrduljaša, napisao i predgovor za splitsku izložbu Vaništinih *Mrtvih priroda*. Kao da mi je bilo suđeno da pretežnije popratim slikareve/crtačeve motive mimetičkog predznaka, dok je u međuvremenu bitno jačala recepcija, pa i međunarodna difuzija, "gorgonaške" komponente Vaniština rada.

Kako bilo, ulazak u Vaništin radni prostor i prijateljsko ozračje ispunio me ubrzo osjećanjem "dugoga trajanja". Kazao sam već u prvim razgovorima dragom slikaru kako me emotivno obavezivao njegov odnos prema Marinu Tartagliji, kako me zadivljavala njegova neposustala odanost prema svojem učitelju, a prema kojemu sam i sam imao gotovo učenički odnos, jer sam se Tartaglijem mogao družiti i od njega učiti, priređujući mu nekoliko izložaba. Uostalom, vidio sam i kod Vanište etiku i poetiku "razuma koji korigira emociju" (kako je kazivao Braque), odnosno "tvrdoglavu strogost" (*hostinato rigore*, što je tražio Leonardo, a kao načelo ponavljao Valéry), a sve su to formulacije koje su mi padale na pamet i u susretima s Tartaglijinim djelom, pa mi se činilo da se opet nalazi u okružju umjetnika od one rijetke, najzahtjevnije "krvne grupe".

Josip Vaništa, nekoliko knjiga i časopisa:

Danko Angjelinović: *Od Jadrana do Tihog oceana*, Mladost, Zagreb, 1960, 146 str. (naslovna stranica: Josip Vaništa; Biblioteka Jelen, sv. 20, urednici Grigor Vitez i Oto Šolc)

Naslovna stranica prvog broja časopisa *Erasmus*, 1/1993, br. 1, travanj 1993, 100 str. (crtež – Josip Vaništa; *Erasmus Roterdamski, studija po Holbeinu*, 1993, olovka; izdavač časopisa: Erasmus Gilda, Zagreb, urednik: Slavko Goldstein, grafička oprema: Nikola Tanhofer, tiraža 2600 primjeraka)

Iz knjige – Mato Lovrak: *Vlak u snijegu*, Mladost, Zagreb, 1969, 103 str. (ilustrirao: Josip Vaništa; Biblioteka *Vjeverica*, urednica Ana Kulušić; luksuzno izdanje u povodu sedamdesetog rođendana Mate Lovraka, ilustracije dijelom u boji; pogovor Danko Oblak)

Novo poznanstvo jačalo je i zajedničko nam, prethodno druženje s Jakovom Bratanićem; Vaništa je s Bratanićem bio vrlo blizak, a Bratanić sa mnom gotovo obiteljski vezan. Naravno, nije moglo biti nevažno ni to što sam posebno cijenio Vaništin spisateljski dar i upravo se divio rasponima i nedogmatičnosti njegova literarnog senzibiliteta i odgovarajućega poznavanja relevantne građe. Općepoznato je koliko je on uložio u druženje s Krležom i posvetio se kultu velikoga pisca (dobijajući za uzvrat opravdano iznimnu mjeru uvažavanja i recipročnog poštivanja), ali ništa manja je bila Vaniština fascinacija Ujevićem (inače Krležinim antipodom).

Kad pomislim i pokušam evocirati, čini mi se da sam češće s Vaništom razgovarao o pjesništvu i književnosti nego li o likovnim temama. Bio je duboko inficiran i duhovno formiran vrhunskim dometima europske lirike, počam od Trakla i Rilkea. Mož-

da je manje poznato da je Šolcov prijevod epohalnih *Zapisa Maltea Lauridsa Brigge* nastao u svojevrsnoj suradnji sa slikarom, koji je zapisivao mnoge ulomke što ih je prevodilac pred njim varirao i interpretirao. Ništa manje je Vaništa poznavao i pratio i domaću lirsku parcelu, naravno sa Šolcom kao najbližim, no sa A. B. Šimićem kao valjda najčišćim i najvećim, ali i s mnogo empatije i simpatije i za druge mikrokozmose od Krkleca i Vlaisavljevića do Gorana Kovačića i Vesne Parun, ne uračunavajući tu i pravovremeno sustavno praćenje srpskoga nadrealizma.

Vraćajući se u razgovorima na ključne pedesete godine, nužno smo dolazili do uloge i funkcije egzistencijalizma, do prave zadivljenosti Camusom i Sartreom, kao svojevrsnim dioskuri- ma, ali nismo mogli nikako mimoći nihilistički uvjerljivog a stilski više no zavodljivog Ciorana. Nisam vodio bilješke o susretima, pa ne mogu niti kanim nabrojiti sve teme koje smo dodirivali i sve likove koje smo dotaknuli, ali Vaniština znatizelja išla je do žestoke aktualnosti, a njegova neravnodušnost reagirala je i na mnoge socijalne motive nepravdi i nedaća (dio kolaža bili su oblik slikareve neposredne reakcije na zlo oko nas i u svijetu).

Osjećao sam se privilegiranim što sam mogao s Vaništem voditi razgovore na dva kolosijeka, približiti se i onoj drugoj strani njegove goleme erudicije i višestruke darovitosti. Ali ni na području likovnosti Vaništa nikako nije jednostavan, jednostran, a pogotovo ne jednoznačan slučaj. Jasno je koliko ga je obilježilo osjećanje krize medija, iscrpljenosti tradicije, izazov nemogućega, potreba iskušavanja granica. Potpuno u duhu neoavangarde, što je uslijedila nakon erozije enformela i slijepe ulice pukoga racionalizma, i Vaništa je osjetio nužnost da se okrene nekim inim radikalnijim putevima. Kao pravi Europejac nije mogao odoljeti, recimo, zovu istočnjačkog zena ili pak američke neodade, nije smio ne odazvati se crnom humoru i paradoksu, grotesci i apsurdnu kao možda najrelevantnijim kreativnim odgovorima na enigmnu življenja i stvaranja.

Ali uz autentično kriznog i istinski ludičnog "gorgonaša" Vaništu ustrajao je i njegov drugi lik, kompleksni, poliedrični lik s raznim profilima od sjetnoga mislioca, reskog tvorca i čeznutljivog pamtitelja, do iznimno solidarnoga prijatelja i suputnika, pa i brižnoga, nježnoga oca i djeda. O svim tim i takvim fasetama ne treba podjednako voditi računa i nije bilo mjesta i razloga o svemu razgovarati, ali upravo se nametala tema učitelja i uzora, nešto manje kolega i suvremenika. Iz mnogih crteža po starijim i novijim majstorima (Dirk Bouts i Memling, Derain i Račić) vidljivo je s kolikom pažnjom i ljubavlju Vaništa slijedi i produžuje nauk stvaranja amblematskih figura. Iz niza razgovora proizašlo je koliko se on osjeća uključenim u modernu tradiciju oblikovanja figura i ambijenata, kakvu predstavljaju, primjerice, Morandi i Carrà, Sironi i Savinio. S obzirom da sam bio posebno inficiran tim umjetnicima, rado sam razgovor navodio na njih, a Vaniština reakcija nije mogla zatamiti pravo oduševljenje i više no poštivanje njihovih nastojanja i dometa. Ali on je

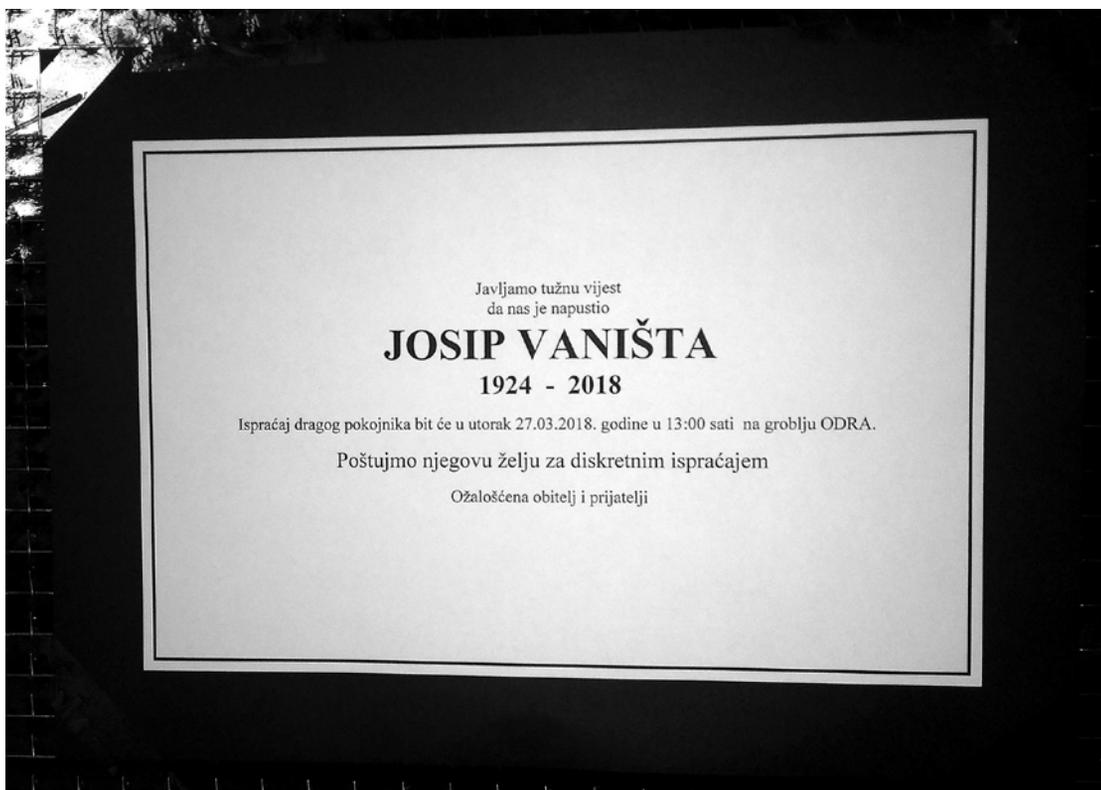
želio biti pošten i pravedan također i prema mnogim svojim domaćim prethodnicima, ponajprije Račiću i Steineru, koje je upravo obožavao, potom Juneku, kojega je takoreći vratio nacionalnoj nam kulturi, a zatim, u određenim proporcijama, Detoniju i Buliću, Crnoboriju i Šestiću i mnogima inima. Spomenuli smo Vaništinu gotovo sljedbeničku vjernost prema profesoru Tartagliji, ali njegova zahvalnost prema učitelju Ljubi Babiću nije zapravo bila ništa manja, jer je bio svjestan širokih kulturnih koordinata i visokih metjerskih kriterija kojima ga je taj mogući uzor također obogatio i odredio.

Usudujem se pomisliti kako Vaništa nikad nije prekinuo misaoni dijalog sa srodnicima po kistu i peru, pa i kad se odricao slike ili naizgled odustajao od predstavljanja uvijek je barem tinjala svijest o šansama povratka dragome mediju i njegovim slatkokorkim sredstvima. Kako je njegov bliski prijatelj Radoslav Putar bio meni profesor na početku studija, rado smo ga se prisjećali i nabrajali mu zasluge, a zadovoljstvo mi je što sam mu se mogao odužiti predstavljajući knjigu koju je Vaništa Putaru posvetio. A daljnji vremenoplovni razgovori dovodili su nas do Gamulina i Peića, do Lasića i Zidića, pa i općenito do smisla praćenja, svjedočenja, tumačenja, sukreativnih nastojanja...

Bila mi je čast, dakako, kad me je Vaništa angažirao da popratim neke njegove izložbene prigode. Započeo sam, gotovo logično, s obzirom na karakter razgovaranja i oslušivanja duhovnih afiniteta, s prezentacijom njegove portretne dionice, s panoramom reprezentativnih likova, u kojoj gotovo prevladavaju poetske i lirske osobnosti. Razumije se da sam odao počast samoj selekciji kao svojevrsnom izboru po srodnosti (u rasponima od Rimbauda i Kafke, preko Babelja i Gidea, pa do Prousta i Schönberga i niza, uglavnom već ovdje spominjanih osobnosti s hrvatskoga Parnasa), ali nisam propustio naglasiti specifičnosti postava i snagu sabiranja, svojevrsnu rendgensku vizuru i sinteznu perspektivu, sagledavanje likova iz akumulacije silnica što ih je njihov opus zračio i prenio na interpreta tobože zabavljena vanjskim izgledom.

Bilo mi je zadovoljstvo godinama dolaziti u Križanićevu 11 na sastanke i razgovore. Dočekivala me uvijek šalica čaja i čašica oštrog pića, dočekivao me uvijek slikar brižna raspoloženja i iznimne lucidnosti. Doista, poodmakla dob nije nimalo umanjila njegovu koncentraciju i dubinu pamćenja, njegovu snagu prisjećanja i brzinu reakcija. Zavidna je bila bistrina kojom je pratio događaje i novosti, impresivna sposobnost shvaćanja i objašnjavanja najrazličitijih fenomena. Ako bi razgovor krenuo s društvenim, političkim, ekonomskim aktualijama, njegovo bi se lice još više smrknilo, ako bismo pak zavezli u artistske ili literarne teme, osokoljen vlastitim sudovima i dosjetkama, došao bi i do osmijeha, katkada podržana i podsmijehom.

Bilo mi je zadovoljstvo, naravno, pogotovo dok je Vaništa bio dovoljno motiviran i agiln. Premda inače skeptičan i vrlo

Fotografija osmrtnice koju je naša čitateljica Ada Pavlič-Cottiero poslala uredniku *Gordogana* (e-pismo od 29. ožujka 2018). Uz fotografiju napisala je kratki komentar koji ovdje prenosimo. Riječi "o tome nam je pričao" odnose se na činjenicu da je Pavlič-Cottiero bila Vaniština studentica na Arhitektonskom fakultetu.

"Šaljem ti Vaništinu osmrtnicu, a propos razgovora o Lasićevu odlasku. Osmrtnicu je njegova kćer zalijepila na vrata mog nebodera, tu je on davno stanovao, sada u stanu kćer drži psihoterapiju. Užasavao se govora na sprovodima, o tome nam je pričao. A živio je dugo, nadživio sve one kojih se bojao da bi ga mogli zaskočiti govorima. Međutim, našli bi se i novi koji bi rado nastupali, pa je i to sprječilo. Osmrtnica je taman takva kakav je on bio."

rezerviran, u posljednjem desetljeću svog života nije samo vrlo mnogo radio nego je i relativno mnogo izlagao, a pogotovo je osjećao potrebu da isplati sve moguće idealne i duhovne dugove, to jest da se oduži pretcima i suputnicima, prvenstveno Steineru i Juneku, a u stanovitoj mjeri *Gorgoni* i njezinoj historizaciji. Zatim je složio posebnu publikaciju posvećenu Otu Šolcu, na kojoj sam surađivao, a nakon niza susreta i lijepe komunikacije nekako se uobičajilo da mu budem pri ruci i u inim takvim prigodama. Dakle, sudjelovao sam u prezentaciji njegovih novih zapisa i predstavljanju knjige eseja koju mu je Milan Mirić posvetio, putovao s njime u Varaždin i Karlovac na manifestacije koje su mu bile priređivane, bio angažiran na proslavi dodjele francuskoga visokog odlikovanja Josipu Vaništi. Važnije od svega bilo mi je moći pomoći slikaru da organizira mnoge od izložaba što su se u novom mileniju zbile, a one su obuhvatile valjda naj-reprezentativnije galerijsko-muzejske prostore našega grada, od Moderne Galerije i Muzeja suvremene umjetnosti, Gliptoteke i Kabineta grafike HAZU, Galerije *Forum* i Galerije *Račić*, pa i same zgrade Akademije i atrija Hrvatskoga narodnoga kazališta. Bilo je to i zaslužen priznanje mnogih institucija, a meni su se nametnule mnoge prilike da pokušam što sustavnije, ili iz više rakursa, predstaviti svoje viđenje impresivnoga i poticajnoga opusa. Kako sam već spomenuo, u većini svojih prinosu nastojao sam prebaciti most između predmetnosti i nepredmetnosti Vaništinih ostvarenja, prikazati intelektualnu i senzualnu koherenciju njegova opusa, ukazati na afinitete između medijski tradicionalnijih i "gorgonaški" odmeđenijih radova. Razumije se, bilo mi je posebno stalo i do traženja nedvojbenih poveznica između Vaniština risanja i pisanja.

Sam je Vaništa, međutim, insistirao i na svojoj ulančanosti u vrijeme i u prostor, na činjenici poštivanja i praćenja drugih. Želio je prirediti izložbu na kojoj bi se vidjelo s kime se družio i na koga se nadovezivao i naslanjao. Dok su se za krug oko *Gorgone* brinuli mnogi drugi, a bilo je relevantnih odjeka i u inozemstvu, svoj odnos prema svojim "svjetionicima" i orijentirima želio je sam obilježiti i fiksirati. Na izložbi nazvanoj *Vaniština popudbina* okupljene su slike mnogih starijih kolega iz njegova vlasništva, a i dokumentacija što se odnosi na njegove ozbiljne kontakte s inozemnim autoritativnim sudionicima.

Moje zadovoljstvo posjećivanja posebno je koincidiralo sa zadovoljstvom samoga autora, koji je gotovo do godinu-dvije pred smrt ustrajno radio, crtao, pa i slikao. Govorio je: "Kad sam pred platnom i papirom kao da sam ja onaj isti otprije, zaboravljam na sve tegobe i boli, nedaće i brige." Nije me često pripuštao pred nove radove, ali kad sam vidio cjelinu najnovijih djela, poželio sam da priredi još jednu, na svoj način testamentarnu, izložbu, na kojoj bi pokazao slike iz posljednje dvije godine, popraćene još nizom crteža što bi svjedočili njegovu "dugu vjernost" nekolicini odabranih umjetnika. Bio sam dogovorio s kolegicom Biserkom Rauter Plančić i termin u galeriji *Račić*, te napisao predgovor, koji kao dokument ovdje prenosim:

Idealni predak Milan Steiner – dva crteža prenijeta iz kataloga izložbe *Hommage Milanu Steineru, 1894.-1978.*, Moderna galerija, 10-27. rujna 2015, autori izložbe: Nenad Fabijanić, Tonko Maroević, Josip Vaništa

Milan Steiner: *Ljubo Babić*, kreda
Milan Steiner: *Kiša*, tuš, pero

Obzorje zahvalnosti

Slojevi i sažetci Josipa Vanište

Impresivan likovni opus Josipa Vanište, u rasponima od plodne vjernosti odabranoj disciplini do misaonog nadmašivanja predmetnosti i tvarnosti, odavno ima i svoj literarni, lirski dodatak i dopunu, a jedno i drugo zajedno čine da neosporni osobni izraz zadobija i vrijednost epohalnog svjedočenja. Mnoga Vaniština djela neravnodušan su dijalog s vremenom i sredinom nastanka, mnoge njegove slike kontinuirano su traženje puta na mjestima gdje su prethodnici zastali, mnogi njegovi crteži iskazi su prisnosti s dometima duhovnih srodnika i suputnika, mnogi njegovi tekstovi potvrda su poštivanja i dugovanja mogućim uzorima, ali i dokaz kako je svijetom išao otvorenim očima te sviješću i savješću odlučno reagirao na pozitivne pobude i tragične okolnosti, na osobne preferencije i pojave kolektivnih nedaća, opasnosti, ugroženosti, potrošenosti, zavaravanja, gubitka smjera itsl.

Saldo Vaniština opusa mogao bi se, u stanovitom smislu, sagledati i iz obzorja zahvalnosti. Kao malo koji moderni umjetnik, pritom još obilježen i radikalizmom “graničnih” pitanja, Vaništa je čitavoga života sačuvao poštovanje za ono što su mu prenijeli izravni učitelji, nastavnici na zagrebačkoj likovnoj Akademiji, a ponajprije izraziti slikari intelektualci kao što su to Marino Tartaglia i Ljubo Babić. Ali imao je afiniteta i za dostignuća mnogih drugih umjetnika, možda ponajprije za svojega idealnog pretka Milana Steinera, čiju je kreativnu ostavštinu sudbinski dobio u amanet. A uspostavljanjem kontakta s Leom June-

kom Vaništa je praktički sam vratio toga značajnog slikara u hrvatsku kulturu i suvremenost. Nisu, dakako, nevažni ni njegovi suradnički i suputnički dodiri sa Stančićem i Jevšovarem, Kožarićem i Kniferom, Dulčićem i Putarom, a zaslužuje pažnju i Vaništino kolegijalno i suptilno drugovanje sa slikama Hermana, Šestića, Šulentića, Šimunovića, Mezdjića, Makanca, Becića, Bulića, Režeka, Detonija, Tompe...

I pisanjem i sabiranjem Josip Vaništa je održavao zanimanje za mnoge upravo apartne aspekte hrvatskoga – ali, u određenoj, prilikama mogućoj, mjeri također iznimnoga – slikarstva. Neosporna je, dakle, njegova “bezinteresna” zahvalnost za ono što je vidio i doživio (pa i čuo i pročitao) od drugih stvaralaca, primio od inih umjetničkih svjetova. Nije li stoga prikladno i očekivano da i mi uzvratimo umjetniku Vaništi zahvalnost za njegov životni angažman i, pogotovo, za iznimnu vrijednost i značenje njegovih crteža i slika, njegovih akcija i intervencija. Ovom zgodom imamo povlaštenu prigodu za to.

Nesmanjenim radnim elanom i neposustalom sabranošću slikar Josip Vaništa obogatilo je u najnovije vrijeme svoj opus i čitavo aktualno stvaralaštvo s nekoliko amblematičnih radova. Na tim se djelima prepoznaje duboka uronjenost u vlastitu tradiciju, vjernost ishodišnim premisama i sposobnost ulančavanja u razne slojeve baštine odabranoga medija. Naravno, posebno karakteristična u tom je smislu nova verzija slika *Laterna magica*. Varirajući svoj davni motiv, nakon više od šezdeset godina, slikar mu uspijeva dati još izrazitiju sažetost i novu mentalnu udarnost. Naime, sliku donaslovljava sintagmom: *In memoriam, pro-*

jekt, pripisujući joj tako značenje postumne revizije, a na razini likovnog izraza novi je kadar obavijen melankoličnom maglicom, utonuo u sumrak iz kojega sada umjesto tvrdih geometriziranih rubova izbijaju škrte jezgre potisnutog bljeskanja. Pogled unatrag nemoguć je bez nataložene patine, bez pasije protekloga vremena.

Slično bismo možda mogli kazati i za sliku *Mjesečina* (*Clair du lune*), na kojoj iz mrkle tame palucaju svežnjevi intenzivna kolorita, da bi potom bili zagušeni, odnosno gusto obrubljeni dominantnom crninom. Posebno je zanimljiva slika *Crna maslina*, naslovom *hommage* epohalnoj pjesničkoj zbirci Vesne Parun, no likovno je riječ o grčevitim i dinamičnim oblicima što poput polipa obuhvaćaju prostor. Strogost postupka, znači, ne isključuje živu pokrenutost rukopisa.

Pradavni autorov crtački motiv *Telegrafске žice* prešao je s papira na platno u inačici *Prekinute niti*. I dalje svedena na crno-bijeli dijalog, nova je slika intenzivirala bolnu reskost linearnih grafizama, akcentuirala prazninu s onu stranu stupa i zamršenoga crtovlja. U recentnoj fazi Vaništa također nije zapustio ni obraćanje neposrednom krajoliku: *Pejzaž u sjeni* paradoksalna je apologija svjetlosti, koja pluta gornjim dijelom padine i ističe se u kontrastu s nadirućom tamom. *Kupa kod Karlovca* prikaz je tekuće vode, asocijacija na prijeteću poplavu, no slika čuva autonomiju energetskog naboja, plodnog prijenosa manualne empatije. Naročito je sintezna i lapidarna crno-bijela slika nazvana *Peškarska ulica*, podnaslovljena *Rešt* i datacijom doživljaja situirana u daleku, ratnu i dramatičnu, 1942. godinu. Na toj je slici Vaništi uspjelo najškrtijim sredstvima sugerirati iskustvo zatvora, prijatnije crnine koja guta naš pogled. Stisnuti, uski prodor u dubinu mraka efikasno prenosi na nas tjeskobu ratnog stanja, pa i osjećanje solidarnosti sa zatvorenima s one strane zida. Eto, niti radikalna redukcija motiva ne isključuje odgovarajuću emotivnu participaciju.

Autorski Vaništini radovi i njegovi interpretativni i evokativni panoi upućeni drugim umjetnicima (u “izboru po srodnosti”) tvore dva aspekta umjetnikova djelovanja, dvije parcele njegova sustvaralačkog zanimanja, pa i svojevrsnu zrcalnu projekciju, neravnodušnu interakciju, plodan dijalog biranih duhova. Iz obzorja zahvalnosti primamo poticaje da još jednom – pisanjem i prezentacijom – iskupimo naš dug prema iznimno kompleksnom i dragocjenom opusu Josipa Vaništa.

Nažalost, do te izložbe nije nikada došlo. Vaništa nije imao ništa protiv predgovora, pa ni protiv same ideje, ali mu je zdravstveno stanje sve manje davalo odaha i raspoloženja da se bavi nečim izvan gole nužde. Nije imao ni volje za življenjem, samo ga je održavala ljubav za svoje bližnje, kćeri i unuke. Izmoren brojnim liječničkim intervencijama sve se više povlačio u sebe, odustajao od svijeta. Više puta mi je s nelagodom otkazivao najavljene susrete, a kad bi me ipak primio začas bi živnuo, jer su njegova pamet i znatiželja ipak neprekinuto djelovale. Kako je već slabo vidio zamolio bi me da mu nešto pročitam, da načas zamijenim unuka Luku u novinskom suočavanju s realijama ili u imaginativnom bijegu od stvarnosti. Katkad bih mu pročitao pasus Ciorana, katkad stihove Ujevića ili Parunove, a od mogućih susreta s novostima rado bi saslušao ironično-cinične feljtone Željka Senečića o nevoljama zbilje.

Priželjkivana smrt dokinula je uznapredovalu patnju, ali nas je lišila iznimnoga čovjeka, umjetnika, dragocjenoga suputnika, prema kojemu smo mnogi od nas gojili prijateljske osjećaje. Zahvalan sam obitelji što mi je omogućila da budem i na posljednjem susretu s Vaništom na prigradskom groblju, a po slikarevoj želji zapala me i dužnost da se oprostim s njegovim djelom i njegovim duhom u intimnom ambijentu “gorgonaških” emanacija, salonu *Šira*. Zatvarajući krug uspomena pokušao bih ovdje zaokružiti i amplitudu Vaniština rada i djelovanja. Na samome startu, povodom prve izložbe mjerodavni Ljubo Babić ocrtao je slikara kao “tankočutnoga”, a na kraju Vaniština životnoga puta ne možemo za njegov opus reći ništa drugo nego da je obuhvatan i nezamjenjiv, prebogati i dalekosežan.

Sanja Ivić

Riječi ranjavaju dublje nego mač⁰¹

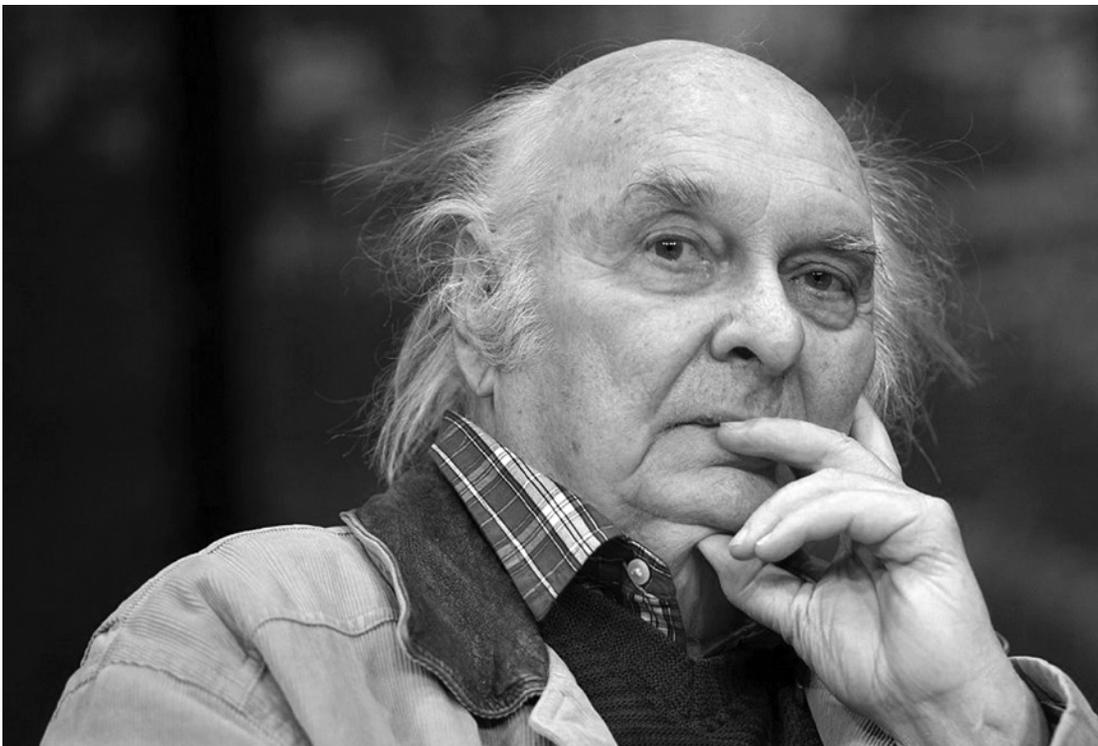
Iz svakog njegovog retka i svake njegove predstave vidi se činjenica da je kazalište obožavao – sjećanje u povodu smrti Georgija Para, 12. 4. 1934, Čačak – 3. 5. 2018, Zagreb

Bila sam u Parizu, u kasno proljeće 1983. godine, kada su mi javili da sam pozvana u Hrvatsko narodno kazalište u Zagrebu na razgovor s intendantom Marijanom Radmilovićem i direktorom Drame Vjekoslavom Vidoševićem. Za nekoliko dana sam došla na sastanak u sobu na prvom katu, gdje su me pozdravili intendant i direktor Drame. Iako sam još studirala dramaturgiju na Akademiji dramske umjetnosti u Zagrebu, pozvali su mene i Ladu Kaštelan da kao dramaturzi surađujemo na predstavama iduće kazališne sezone. Pjer Vidošević (svi su ga zvali Pjer) podigao je sa stola veliki plakat s nazivima premijera i repriza iduće sezone, a Marijan Radmilović me upitao koja me predstava zanima. Brzo sam pročitala sve naslove i za oko mi je zapeo onaj koji je glasio *Šteta što je kurva* – John Ford. Skrušeno priznajem da nisam puno znala o autoru, još manje o tekstu, ali sam bila sigurna da to nije onaj John Ford, režiser westerna iz Hollywooda, pa sam brzo ispalila: John Ford, *Šteta što je kurva*. – Dobro –, obojica su kimnula glavom i uputila me da se javim u interni buffet HNK-a i potražim redatelja Georgija Para, odnosno Žorža, kako smo ga zvali mi mladi i oni malo i puno stariji. Žorž je sjedio s nekoliko studenata režije, miran i pomalo šutljiv. Prišla sam mu i rekla da su me poslali s prvog kata, te ga obavijestila da sam dramaturg predstave koju će on raditi u idućoj sezoni. – Aha! Evo novog špijuna iz Drame! bio je sav njegov komentar. Nasmijao se, ali nisam njegove riječi shvatila kao običnu, nevinu šalu. Ukratko, oprezno sam pristupila i svojem radu na predstavi *Šteta što je kurva* i radu sa Žoržom. Svi smo poznavali Žorža po čuvenju: i kao profesora režije na Akademiji i kao umjetničkog ravnatelja Dubrovačkih ljetnih igara, kasnije kao umjetničkog ravnatelja Sterijinog pozorja u Novom Sadu i kao redatelja antologijskih predstava poput dubrovačkih *Areteja* i *Kristofora Kolumba* Miroslava Krležje. I to je bilo sve. Više o njemu kao osobi nisam znala. Nije zalazio u kafiće poslije predstava, nije se družio s velikim brojem ljudi, imao je relativno uzak krug prijatelja i suradnika s kojima je bio blizak. Pomalo me brinuo taj svojevrсни odmak od uobičajene buke i galame kazalištaraca naviklih na duga druženja, povjeravanja, intrige, ogovaranja. Žorž kao da je svjesno održavao stanovitu distancu prema širem

krugu onih koji su se neposredno ili posredno bavili kazalištem. Zbog svega toga sam bila na oprezu, pažljivo slušajući Žoržove upute na prvim sastancima, nastojeći “uhvatiti” njegov redateljski način razmišljanja. Budući da o komadu nisam puno znala, osim da je napisan prije zatvaranja kazališta u Londonu u XVII stoljeću, bjesomučno sam se bacila u potragu za svim mogućim materijalima, uz neprestano čitanje prijevoda u stihu koji je bio tek zgotovljen (prevoditelji su bili Branka Kamenski i Zdenko Novački). Kako u to doba nije bilo ni interneta, ni Wikipedije ni ostalih brzih pomagala, obratila sam se prof. Josipu Torbarini, našem svjetski poznatom stručnjaku za Shakespearea i englesku književnost uopće, koji mi je posudio malu knjižicu s faksimilima dokumenata o teškim bitkama što su se vodile između vlasti i londonskih kazališta, bitkama koje su trajale desetljećima, da bi sve završilo zatvaranjem svih kazališta u Engleskoj od 1642-1660. od strane puritanaca. Čak smo razmišljali da neke od tih dokumenata iskoristimo u predstavi, ali smo od toga na kraju odustali.

Rad na predstavi je dobro napredovao sve dok u jednom trenutku nije došla u pitanje premijera. Naime, u proljeće 1984. bilo je planirano snimanje filma *Mala pljačka vlaka*, redatelja Dejana Šorka, s nekoliko glumaca iz naše predstave. Direktor Drame Pjer Vidošević sazvaio je hitan sastanak cijele ekipe samo s jednom točkom dnevnog reda: datum premijere predstave *Šteta što je kurva*. Postojale su dvije mogućnosti: ili pomaknuti premijeru za kasniji datum, ili napraviti predstavu u nepuna četiri tjedna i održati premijeru prije početka snimanja. Žorž uopće nije pokazivao nervozu, samo je pogledao sve nas i rekao Pjeru: *U redu. Premijera će biti 8 dana prije predviđenog datuma*. Radili smo kao udarnici. Probe su bile i ujutro i popodne i navečer. Radili smo u zgradi kazališta i u dvorani *Lada* preko puta. Ne treba smetnuti s uma da je tekst u stihovima, u blankversu, i da ga nije bilo lako naučiti napamet. No glumci su ozbiljno zapeli, a neki su ga znali i prije prve probe. Jedan od tih je bio i Dragan Despot kojemu je Žorž na prvim probama rekao, onako usput: *Ne pravi se da čitaš. Znam da si naučio sve napamet*. Nešto se čudesno dogodilo

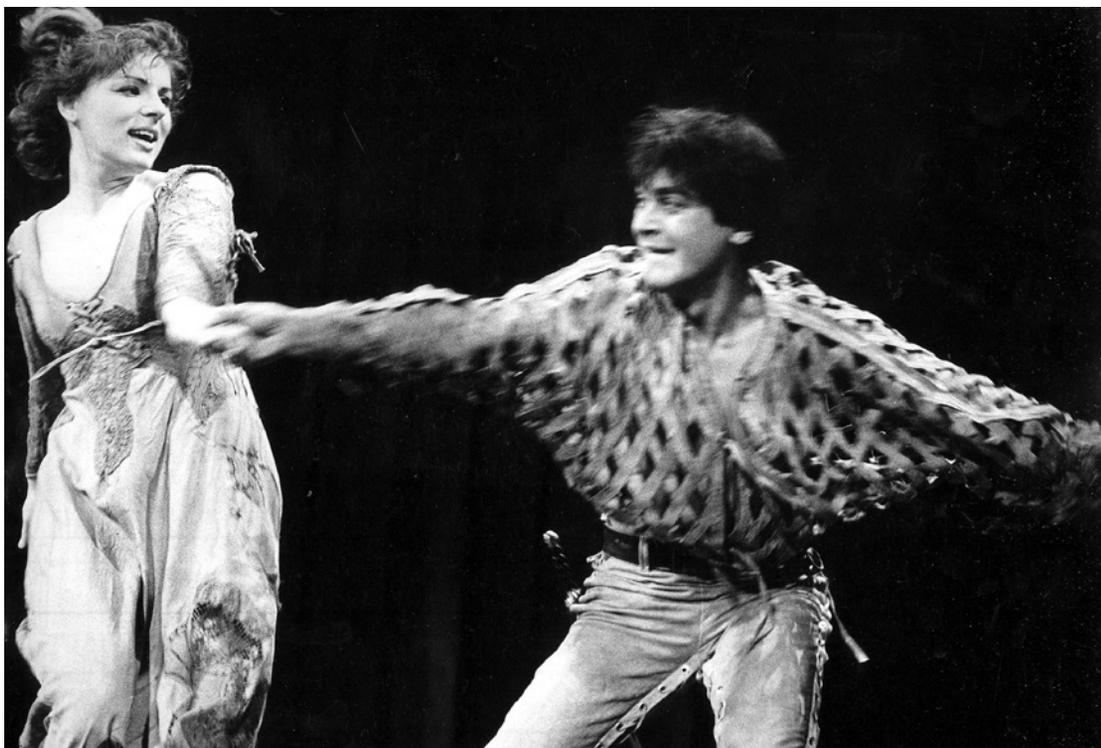
01 John Ford, *Šteta što je kurva*

Georgij Paro

na tim probama. Ta predstava je bila prva uloga Draganu Despotu u HNK-u, isto kao i Kruni Šariću koji je poput Despota tek stupio u stalni angažman, a i meni je bila prva predstava u HNK-u. Nas troje “zelenih“ se sjajno slagalo s onim iskusnima poput Vanje Dracha, Zlatka Crnkovića, Dragana Milivojevića, Ive Kadića, Marije Paro ili Miodraga Krivokapića, Branke Cvitković, Danka Ljuštine, Mire Furlan i mnogih drugih. Ni očekivanja javnosti nisu bila prevelika. Radilo se o relativno nepoznatom naslovu, rijetko izvođenom, dakle, mogli smo raditi u miru, prepušteni sebi, bez novinarske halabuke. No baš ta, pomalo “bočna“ pozicija, omogućila nam je stvaranje sjajne predstave koja je doslovno, na juriš, već na premijeri oborila s nogu i publiku i kritiku. Fenomenalna i beskrajno jednostavna scenografija, odlični kostimi, inventivna glazba, promišljen i precizno izrađen scenski pokret i ono najbolje – naoko nevidljiva režija, uz doista izvrsne glumce, sve po redu, stvorili su pravo malo kazališno čudo (koje je izvođeno sedam godina na repertoaru HNK, uz brojna gostovanja u Hrvatskoj, bivšoj Jugoslaviji i u inozemstvu). Nismo ni sami bili svjesni što smo napravili i to u tako kratkom vremenu. I još nešto, družili smo se nakon svake probe, ostajali do kasno u noć u zagrebačkim kavanama i restoranima. Žorž, se po običaju, držao po strani. Nakon premijere, kada smo jedni drugima padali u zagrljaj, u općoj euforiji, Žorž je srdačno i iskreno čestitao svima, poput kakvog strica što bdije nad veselim rođacima. Ni tada nije pokazivao neke velike emocije. No na probama sam ipak uspjela vidjeti neke mini-pukotine u Žoržovoj samokontroli. U prvim scenama komada, Giovanni (Dragan Despot) i Anabella (Mira Furlan) – brat i sestra (u incestuoznoj vezi) – trebaju na pozornici odigrati prvi tjelesni dodir. Žorž je sjedio u gledalištu, dok su se glumci namještali na sceni, a Vanja

Drach (otac Bonaventura) kružio je oko njih. Umjesto redateljske upute Žorž je doviknuo Vanji da mu prepušta režiju te scene s napomenom: *Samo naprijed Vanja, ti si ionako stari erotoman*. Nikada nije propisivao, ni docirao glumcima, i nikada, baš nikada nije “foršpilao“ (tjeranje glumaca da imitiraju redatelja na sceni koji “igra“ njihovu ulogu) nikome na sceni. Iako je uvijek imao precizni mizanscen, nije ograničavao glumce u kretanju, gestama, ekspresiji. Više im je davao upute koje su nalikovale svojevrsnom algoritmu, unutar kojeg su bili slobodni u izražavanju. Tako je surađivao i sa mnom. Bila sam slobodna čitati, proučavati sve što mi se učinilo da je važno za komad i za predstavu i programsku knjižicu; u radu na probama mi je prepustio dio psihološkog rada s glumcima – liječenje nesigurnosti, treme, tješnje, hrabrenje, uveseljavanje, zabavljanje, uz priliku da sudjelujem u ponekoj izvedbi ili kao policajac ili razbojnik i ubojica (sve sam te prilike iskoristila). Uz to mi je prepustio dnevnu komunikaciju s Dramom, tako da sam od “novog špijuna iz Drame“ postala Žoržov specijalni agent za vezu s upravom kazališta. I to je sve postigao bez puno riječi, s jasnim i preciznim komentarima, postigao je radom u kojem je tretirao sve svoje suradnike kao ravnopravne sugovornike i umjetnike kojima ne treba držati predavanja kako bi dokazivao da je on najpametniji i najbolji redatelj u Svemiru. Poštovali smo Žorža i cijenili ga i to je i njemu i nama bilo dovoljno. I tako smo surađivali godinama, u brojnim predstavama Drame HNK-a. Na kraju sam toliko “čitala“ njegove misli, da mi je jednom, na probi predstave *Mjesec dana na selu* Turgenjeva rekao: *Što je? Nemate nikakvih primjedbi?* – a ja sam odgovorila – *Pa i nemam. Naime, što god pomislim, vi gotovo istovremeno izgovorite istu stvar, i onda šutim*. No vrijeme je doista Veliki mehanizam kako ga naziva Jan Kott. I u tom vreme-

Mira Furlan i Dragan Despot, scena Anabelle i Giovannija, I čin, prizor nakon međusobnog priznanja ljubavi sestre i brata – John Ford: *Šteta što je kurva*, režija Georgij Paro, HNK, premijera 29. 3. 1984.

nu Žorž je od redatelja predstava HNK-a postao intendant naše najstarije i najveće nacionalne kuće. Na toj poziciji je bio punih deset godina. I u nekim trenucima (iako više nismo zajedno radili predstave) primijetila sam promjenu u njemu. Kao da se podijelio na dvije osobe, kao da je postojao kao Dr. Jekyll i Mr. Hyde. Postojan i suzdržan, precizan u jednom času, u drugom strog, zahtjevan i mjestimice okrutan. Nisam se uvijek slagala s njim kao intendantom, iako je uvijek bio i ostao pristojan prema svakome, još više kontrolirajući emocije, uz poneka mračna i destruktivna raspoloženja.

Nezgodu u kazalištu je ta da radom na predstavi upoznate ljude na jedinstven način, dobivate uvid u skrivene osjećaje, neispunjene nade, strasti; ukratko, u vrlo kratkom vremenu se suočavate s nečijom intimom koja se ogoljuje tijekom proba. Onda nije čudno što nakon godina takvog prisnog rada s nekime stalno očekujete iste emocije, bez obzira na situaciju u kojoj ste se zatekli. Sjedenjem u intendantsku stolicu Žorž nije postao bliskim, on se na neki način još malo više udaljio od nas, kazališnih prašinaru, i to mu možda i najviše zamjeram. A opet, s druge strane, kako preživjeti vođenje velike kazališne institucije? Neki intendant HNK-a u Zagrebu doslovno nisu preživjeli i Žorž je bio svjestan toga, tako da mislim kako je potpuno racionalno odlučio kako i na koji način će biti intendant HNK (ratno vrijeme, nedostatak novaca i priličan kaos u zemlji mu u prvom mandatu sigurno nije pomogao). Cijena vođenja goleme kazališne kuće je bila dosta visoka. Ipak, kada je režirao predstave tijekom svoje intendanture, znao je pokatkad zaboraviti na svoju funkciju, pa je na jednoj probi na sceni, kada je bilo nekih tehničkih problema vikao: *Gdje je intendant? Dovedite mi intendanta!* – Šef

pozornice mu je šapnuo: *Vi ste intendant* – i Žorž je zašutio. Svijest o neizbježnom razmaku između njega i onih drugih, koji se godinama povećavao nije ga natjerala da promijeni svoju emocionalnu zakopčanost. Dapače. Ali ponekad bi, u trenucima u četiri oka, izrekao kakvu jednostavnu, toplu primjedbu kojom bi zaliječio razočaranja ili iznevjerena (realna ili nerealna, svejedno) očekivanja. Ta dvojnost, koje je bio potpuno i do kraja svjestan, pratila ga je sve do završetka njegovog drugog mandata i odlaska iz HNK-a u Zagrebu. Otišao je tiho. Nikakvih velikih rastanaka, ni pozdrava nije bilo. Zatekla sam ga u intendantskoj sobi, golih zidova s kojih su bile skinute sve slike; sjedio je za velikim piscim stolom i ciničnim tonom mi je rekao kako uklanja sve svoje tragove. To ne znači da je otpisao HNK. Ni govora. U previranjima u Drami, u danima kada me tadašnji intendant, nasljednik Žoržov, Mladen Tarbuk postavio kao v. d. ravnateljice Drame, Žorž se ukazao u Direkciji. Još s vrata me upitao – *Puno posla?* Odgovorih – istim riječima: – *Puno posla.* To što je on znao da ja znam, a radilo se o replikama iz teksta *Šteta što je kurva*, neposredno prije konačnog obračuna i ubojstava, bila je naša tajna komunikacija koja je opet postala neposredna i prisna. I idućih je dana dolazio, i pitanja su bila sve kraća: – *Ide li?*; – *Ide.*, da bi napokon samo podigao obrvu, a ja bih kimnula glavom. Njegova ekonomija s riječima nije bila tek izraz samokontrole, on je jako dobro znao da riječi zaista *mogu ranjavati dublje nego mač*, i bio je uvijek oprezan s njima. Koji puta čak i na vlastitu štetu.

Prolazili su mjeseci. Sretali smo se sve rjeđe. Radili više nismo zajedno. Žorž je režirao po mnogim teatrima, ali u HNK-u više nije. I pisao je knjige, o kazalištu naravno, i o Hrvatskom na-

rodnom kazalištu u Zagrebu. U jednoj od njih razgovara sa Stjepanom Miletićem, prvim intendantom HNK u novo sagrađenoj zgradi 1895. godine. Kao da je podebljavao krug oko tog kazališta, krug kojeg je započeo crtati svojim prvim režijama u toj kući od ranih šezdesetih godina prošlog stoljeća, predstavom *Ostavka Čede Price*, u sjajnoj podjeli od Mustafe Nadarevića, Vanje Drača, Neve Rošić, Božidara Bobana do Ene Begović, Zvonimira Zoričića, Branke Cvitković i brojnih drugih, u sezoni kada se obilježavala 125-godišnjica HNK-a. Ni Miletić ni Žorž nisu uspjeli savladati neman koja se zove HNK, ali su ostavili dubok trag. Možda Žorž nije bio vičan iskazivanju emocija, ali ono što se iz svakog njegovog retka i svake njegove predstave vidi je činjenica da je kazalište obožavao, možda HNK u Zagrebu i najviše, što je i njemu, kao i mnogima, ostao uzaludan ljubavni trud. To ne umanjuje njegovu opčinjenost scenom i važnošću kazališta. Po tome ga pamtim i žalim što ga više nema među nama.

Sanja Ivić, rođena u Zagrebu. Diplomirala Jugoslavistiku i Komparativnu književnost na FF-u Zagrebu (1981), Dramaturgiju na Akademiji dramske umjetnosti (1983). Magistrirala na FF-u s radnjom o problemima dramatizacije romanesknih tekstova u suvremenom kazalištu. Od 1987. je stalni dramaturg u Hrvatskom narodnom kazalištu u Zagrebu. Suradivala je kao dramaturg na više od 50 dramskih i nekoliko opernih i baletnih predstava. Autor je nekoliko dramskih tekstova izvedenih u RH i u inozemstvu. Dramatizirala je djela Mihaila Bulgakova, Miroslava Krležu, Ericha Kästnera, Vladimira Nazora i dr. Bila je na brojnim stipendijama u SAD-u, Francuskoj i Austriji. Dobitnica je druge nagrade *Marin Držić* za najbolji dramski tekst 2009. godine.

P. S. Dnevni program predstave *ŠTETA ŠTO JE KURVA*

JOHN FORD: *Šteta što je kurva*

Prijevod: Branka Kamenski i Zdenko Novački

Redatelj: Georgij Paro

Dramaturg: Sanja Ivić

Scenograf: Josef Ciller

Kostimograf: Doris Kristić

Lutke: Zlatko Bourek

Glazba: Neven Frangeš

Scenski pokret: Miljenko Vikić

Asistent režije: Branko Sviben

OSOBE:

Bonaventura, redovnik – **Vanja Drach**

Kardinal, papinski nuncij – **Ivo Kadić**

Soranzo, plemić – **Miodrag Krivokapić**

Florio, parmski građanin – **Zlatko Crnković**

Donado, drugi građanin – **Zvonko Torjanac**

Grimaldi, rimski gentleman – **Zvonimir Zoričić**

Giovanni, Floriovin sin – **Dragan Despot**

Anabella, Floriova kći – **Mira Furlan**

Bergetto, Donadov nećak – **Danko Ljuština**

Richardetto, tobožnji liječnik – **Dragan Milivojević**

Vasques, Soranzov sluga – **Kruno Šarić**

Hippolita, Richardettova žena – **Marija Paro**

Philotis, Richardettova nećakinja – **Ana Marija Fabris**

Putana, Anabellina dadilja – **Branka Cvitković**

Poggio, Bergettov sluga – **Špiro Guberina**

Razbojnici, policajci, sluge

Događa se u Parmi

Inspicijent: Maja Filičić

Šaptač: Višnja Kiš

Premijera: 29. 3. 1984.

Nenad Polimac

Analitičar Holokausta

Redatelj epskog dokumentarca Shoah bio je, između ostalog, strasni i ne baš objektivni zagovornik opstanka države Izrael – zapis u povodu smrti Claudea Lanzmanna, 25. studenog 1925, Bois-Colombes – 5. srpnja 2018, Pariz

Sekvenca počinje idilično.⁰¹ Rijekom plovi čamac, a u njemu su kormilar i sredovječni prosjedi čovjek koji pjeva. Riječi pjesme su njemačke. Potpis nas obavještava da se pjevač zove Simon Srebnik i da je preživio drugi ciklus pogroma Židova u koncentracionom logoru kraj poljskog mjesta Chelmno, u kojem su stradale 152 tisuće ljudi. Ubrzo zatim premještamo se u crkvu u Chelmno, slavi se rođenje Djevice Marije, Mala Gospa, sve je prepuno, a orguljaš svojom glazbom daje posebni ton svečanom raspoloženju.

Srebnik sada stoji ispred crkve okružen grupom Poljaka. Redatelj, koji se nalazi iza kamere i koga ne vidimo, uz pomoć prevoditeljice pokušava doznati kako mještani reagiraju na pojavu Srebnika u svojoj sredini: on inače živi u Izraelu, a za ovu prigodu doputovao je u mjesto u kojem je gotovo izgubio život. Prepoznaje li ga itko? – pita redatelj. Pa naravno, to je onaj dječak koji je uvijek hodao u lancima i koga su njemački vojnici naučili da pjeva njihove pjesme. Raduju li se što ga ponovno vide? Svakako.

Ispostavlja se da je upravo ova crkva bila sabirni logor za Židove iz okolice. Najprije su ih držali u obližnjem dvorcu, a zatim premjestili u crkvu. Je li bilo puno Židova u njoj? Otprilike kao i danas, na procesiji Male Gospe. Je li im bilo teško? Jest, ali Nijemci nisu dozvoljavali Poljacima da im se približe. Većina je sa sobom imala kofere s dvostrukim dnom i nudila zlato i novac za hranu i piće. Jesu li je dobili? Ne, mještane je bilo strah od njemačkih vojnika. Što se zatim dogodilo?

Odveli su Židove u polje. Čime? Oklopnim vozilima koja su bila istodobno i gasne komore. Koliko je “tura” trebalo da se crkva potpuno isprazni? Bar pedeset.

Razgovor se u jednom trenutku prekida, jer iz crkve izlaze djevojčice u prigodnim nošnjama, iza kojih kulja svjetina. Postava ispred kamere ovaj put je nešto veća, Srebnik stoji i dalje u sredini, povremeno puši, s nekim čudnim izrazom lica, između smješka i ojađenosti. Nevidljivog redatelja zanima nedostaju li starim Poljacima njihovi nekadašnji susjedi (u tom kraju znalo ih je biti i do 80 posto u odnosu na ukupno stanovništvo)? Nedostaju, nedostaju. Što mislite, zašto im se to dogodilo? Jedna postarija gospođa odgovara: “Zato što su bili jako bogati”. U grupi je i crkveni orguljaš koji se probija prema naprijed i tumači kako je u Łódžu rabin prišao zarobljenim Židovima i rekao im da se pomire sa sudbinom, jer sad moraju okajati grijeh zato što su svojedobno ubili Krista. “Ja to ne mislim”, izgovara se orguljaš, “ali tako je rekao rabin”. A postarija gospođa dodaje: “Pilat je htio pomilovati Krista, ali oni nisu dali, nego su radije pošteđjeli Barabu”. Kamera polako zumira prema križu na crkvi, a sekvenca završava vožnjom unatrag od mjesta na kojem se vođio razgovor, ali u potpunoj tišini.

Izdvojena, ova bi sekvenca predstavljala izvanredan dokumentarac o pritajenom antisemitizmu, cjelovit i zaokružen usprkos trajanju od nešto manje od 20 minuta, no ona je tek jedan od dojmljivih dijelova filma *Shoah* Claudea Lanzmanna, snimljenog 1985. godine. Zbog njegove maratonske dužine (većina verzija traje oko devet i pol sati, no ima i onih preko deset), pretpostavljalo se da će recepcija biti ograničena na tvrdokorne specijaliste i na one koje zanima tema Holokausta, međutim, film s lakoćom dopijeva na svjetske televizijske programe, ima razgranatu DVD distribuciju (uglavnom se nudi u box-setu sa četiri diska), a ponegdje ga iznova prikazuju u kinima. Ponajbolji dokaz da je u pitanju jedno od najvažnijih ostvarenja u povijesti kinematografije nedavna je anketa britanskog filmskog ča-

⁰¹ U nekrolog su uključeni dijelovi članka koji je objavljen prije šest godina u reviji *Ha-Kol*. Vidi – Nenad Polimac: “Šoa” među najboljim filmovima svih vremena, *Ha-Kol*, br. 126, rujan/listopad 2012, str. 31-36. (op. ur.)

Claude Lanzmann najvažniji je redatelj koji se bavio holokaustom. Inspiracija su mu bili pokreti Direct Cinema i Cinéma vérité, rijetko je koristio arhivske materijale, nastojao je razgovarati samo s meritornim svjedocima, ali tako da se i sam pojavljivao pred kamerama, zajedno s prevoditeljem

sopisa *Sight & Sound*, u kojoj se *Shoah* probio među 50 najboljih filmova svih vremena, na 29. mjesto: to je jedini film o Holokaustu koji je tako visoko rangiran, to nije uspjelo ni puno popularnijim naslovima kao što su *Schindlerova lista* Stevena Spielberga, *Pijanist* Romana Polanskog ili *Život je lijep* Roberta Benignija.

Shoah nije ni u vrijeme premijere bio marginalan film – od važnijih priznanja treba spomenuti tri nagrade na Berlin Film Festivalu, francuskog Césara i nagradu Britanske akademije za film i televiziju – no danas je na pijedestalu kakvog bi mu malo tko nekad prognozirao. U čemu je tajna dugovječnosti i iznimne reputacije toga filma?

Kasno zanimanje za židovsko pitanje

U vrijeme kada ga je počeo pripremati, 1974. godine, Lanzmann je bio ugledni francuski intelektualac židovskog podrijetla, ateist, bliski prijatelj Jean-Paula Sartrea i Simone de Beauvoir (s njom je pedesetih bio i u ljubavnoj vezi), stalni suradnik poznatog časopisa *Les Temps modernes* (postao je njegov glavni urednik 1986) i izrazito politički aktivan: još kao tinejdžer (rođen je 1925. u pariškom predgrađu Bois-Colombes) pristupio je pokretu otpora, bio glasan protivnik francusko-alžirskog rata i zagarovao pravo Alžiraca na osamostaljenje, a iza Šestodnevnog arapsko-izraelskog rata 1967. odlučno je stao na stranu Izraela. Njegov prvi film, trosatni dokumentarac *Zašto Izrael* iz 1973, demonstrirao je Lanzmannovo zanimanje za židovsko pitanje, koje je – kako sam priznaje – bilo dosta zakašnjelo.

Poslije Drugog svjetskog rata, usprkos tome što se borio protiv nacista, njemačka mu je kultura bila bliža. Počeo je studirati filozofiju, 1947. otputovao u Njemačku da bi dovršio svoj rad o Leibnizu, na sveučilištu u Berlinu čak je godinu dana bio docent, da bi zatim potajno prešao u Istočnu Njemačku, jer mu Rusi nisu htjeli izdati vizu. Spavao je na trgovima i u parkovima, riskirao hapšenje, imao je i nekoliko adresa protestantskih svećenika, kojima nije bilo drago skrivati tako opasnog gosta, a kad se vratio u Francusku napisao je seriju od deset članaka, koje mu je objavio *Le Monde*, iako nije poznavao nikoga od njihovih urednika. Predložio im je da nešto slično napravi o Izraelu, već je tada upoznao Jean-Paula Sartrea, pročitao je njegov esej *Razmišljanja o židovskom pitanju*, objavljen 1946. i 1952. zaputio se brodom iz Marseillesa u zemlju u kojoj gotovo nikoga nije poznavao. Zaprepastila ga je glad koja je posvuda vladala, ali i impresionirala dobrodušnost ljudi koji su mu nudili prenočište i ono malo hrane što su imali na raspolaganju. Proveo je tamo tri mjeseca, no kad se vratio u Pariz planirane članke nikako nije uspijevao završiti. Razgovarao je sa Sartreom, koji mu je sugerirao da napiše knjigu, zgotovio je oko 100 kartica kojima je bio zadovoljan, ali dalje nije išlo. Napustio je projekt i 20 godina kasnije to je bio temelj za film *Zašto Izrael*.

U odnosu na *Shoah*, ovo je film jako jednostavne strukture, kolaž u kojem redatelj niže teme i situacije, uglavnom reportažnog karaktera, razgovara s intelektualcima i vojnicima, policajcima i lučkim radnicima te pokušava napraviti portret države koja je neprestano bila između rata i mira. Zanima ga kako je biti Židov u izraelskom zatvoru, kako se osjeća mlada policajka

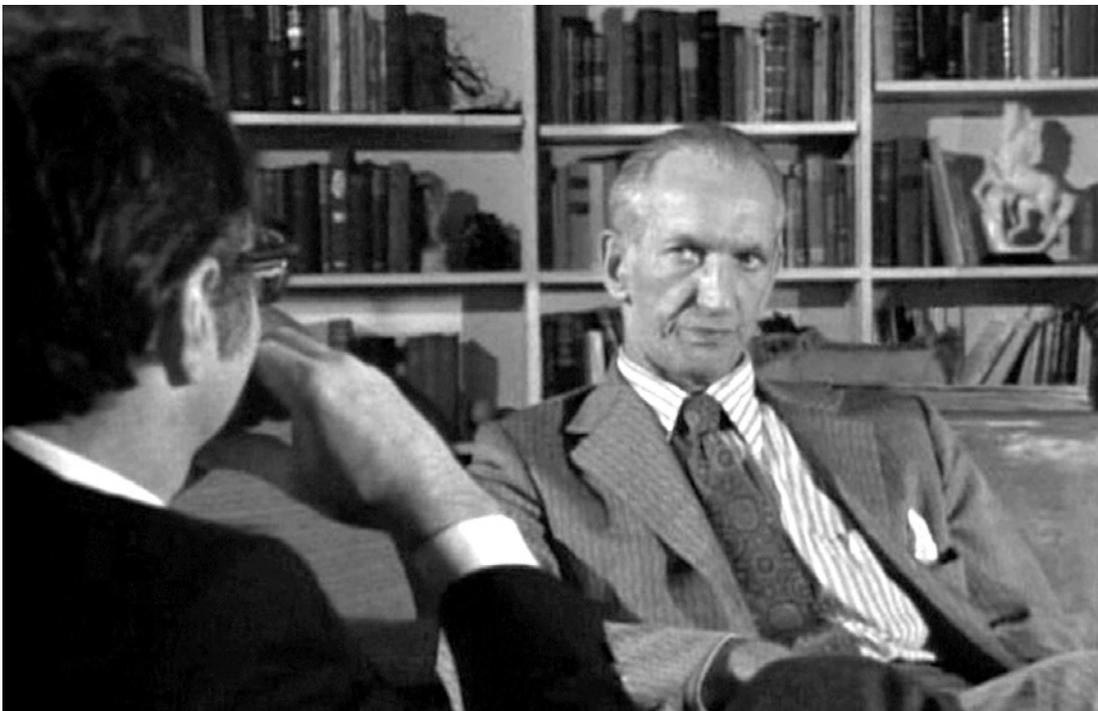
Claude Lanzmann, Jean-Paul Sartre i Simone de Beauvoir snimljeni 1964. Lanzmann i spisateljica tada više nisu bili ljubavnici (veza je trajala od 1953. do 1959), on se godinu dana ranije oženio francuskom glumicom Judith Magne

kad hapsi Židove, neke su scene upadljivo režirane, na primjer, razdraganost američkih turista u jeruzalemskom supermarketu (što redatelj ne krije), neke spontane (u zračnoj luci u Tel Avivu Lanzmann posređuje susretu dvojice braće koji se nisu vidjeli 38 godina), a velik je poen filma što ne skriva razočaranost došljaka novom zemljom. Bračni par ruskih Židova smatra da mu je u Sovjetskom Savezu bilo puno bolje, profesionalni vozači kamiona nisu zadovoljni što su preko noći postali zidari, no Lanzmann bilježi i sudove da treba štošta pretrpjeti da bi se izgradila zemlja. Politički je problem što se nigdje ne spominju Palestinci i Palestinski pokret otpora, u nekim scenama nazirete da su ljudi koje vojnici pretražuju možda Arapi, pa ne čudi da su 2009. u Hamburgu ljevičari organizirali demonstracije protiv prikazivanja filma koga su nazvali *cionističkim*. Lanzmann je komentirao da se tu radilo o antisemitizmu. *Zašto Izrael* imao je uspjeha samo u Izraelu, istina premijera mu je bila na New York film festivalu, ali tri dana nakon izbijanja Yom-Kippur rata (vojni sukob Egipta, Sirije i drugih arapskih država s Izraelom), što je utjecalo i na prijem filma, koji u Americi uopće nije našao distributera.

Shoah je nastajao punih jedanaest godina, ne samo stoga što nije bilo lako dovršiti film u kojem su zabilježena svjedočanstva ljudi iz svih dijelova svijeta (neki su snimani u Europi, neki u Americi, neki u Izraelu), nego i zato što je Lanzmannov završni koncept vrlo sporo dozrijevaao. Jedan od važnih uzora njegovog maratonskog epa bio je dokumentarac Alaina Resnaisa *Noć i magla* iz 1955: potonji je trajao samo pola sata, koristio je poetičan tekst Jeana Cayrola (čitao ga je glumac Michel Bouquet) i fascinantno isprepleo suvremene kadrove koncentracionog logora

Auschwitz (snimali su veliki direktori fotografije Ghislan Cloquet i Sacha Vierny) s fotografijama iz tog razdoblja na kojima su zabilježeni užasi Holokausta. I Lanzmann je počeo pripremati *Shoah* u sličnom duhu, kao kombinaciju suvremenih i arhivskih materijala, da bi naposljetku shvatio da bi rezultat mogao biti vrlo konvencionalan dokumentarni film, koji bi jedino dužinom mogao konkurirati Resnaisovom remek-djelu. Zadržat će samo iskaze svjedoka, neće koristiti niti jednu fotografiju, osim ukoliko je neki od njegovih sugovornika ne bude imao uz sebe, te napraviti svojevrstnu usmenu povijest Holokausta. Budući da je tijekom priprema često odlazio u Izrael, i to ne samo u potrazi za svjedocima tog razdoblja (o čemu malo kasnije), odlučio je ne koristiti izraz *holokaust*, koji je grčkog podrijetla i označava potpuno spaljivanje ili uništenje, a proširili su ga pisci engleskog govornog područja, nego hebrejski *shoah*, posve istog značenja (devedesetih ga je preuzeo i Steven Spielberg za dokumentarce koje je producirao o Holokaustu).

Drugi važan uzor bio je film Marcela Ophulsa (sin legendarnog Maxa Ophulsa) *Tuga i sažaljenje*, dokumentarna kronika vičhyjevskog režima i onoga što se dogodilo neposredno poslije, ali izložena kroz sudbinu stanovnika Clermont-Ferranda, koja je 1969. izazvala pravu buru u Francuskoj, jer je neskriveno progovorila o razdoblju kolaboracije s Nijemcima, koje bi mnogi najradije zaboravili. Lanzmann je i sam bio osobno zaintrigiran, jer je dječjačke godine proveo u tamošnjem liceju, međutim, kada je početkom sedamdesetih odlučio postati filmaš, *Tuga i sažaljenje* postala mu je orijentir za izvjesna konceptualna rješenja. Najprije, shvatio je da dužina filma nije nikakav problem, pogotovo

Jan Karski bio je kurir poljske armije Krajowa i predstavljao vezu između pobunjenih Židova u varšavskom getu i saveznika. Lanzmann ga je prvo predstavio u filmu *Shoah*, gdje mu je sugovornik zbog uzbuđenosti skoro napustio snimanje, i kasnije u *Izvjestaju Karski* iz 2010.

ukoliko redatelj raspolaže dovoljno zanimljivim sadržajem da njime ispuni planiranu cjelinu. *Tuga i sažaljenje* trajala je 251 minuta, imala je dva dijela, a unatoč tome dobila je nagradu Britanske akademije za film i televiziju i bila nominirana za Oscara. Drugo, Ophuls je subverzivno razigrao film tako što je za sugovornike odabrao ljude koji su tih godina bili na suprotnim stranama: nakon pripadnika pokreta otpora čuli biste mišljenje Christiana de la Mazièrea, vrlo artikuliranog aristokrata, koji se još kao dječak, od Španjolskog građanskog rata, opredijelio za fašiste, govorili su i njemački vojnici koji su tamo proveli rat, a i mnogi drugi. Dramska lepeza izloženog morala je biti puno šira nego da se čuju isključivo svjedočanstva preživjelih.

Financiranje filma

Pitanje financiranja tog projekta pripremanog 11 godina do danas nije posve razjašnjeno. Claude Lanzmann bio je bonvivan, ženskar i dobrostojeći buržuj (o čemu svjedoči u svojoj autobiografiji *Patagonijski zec*, objavljenoj 2009. u Francuskoj, a 2013. i u Velikoj Britaniji), dok je surađivao u elitnom *Les Temps modernes*, pisao je i za visokotiražne novine, njegov brat Jacques Lanzmann bio je također uspješan pisac i scenarist, bavio se pop-glazbom, a našao se i među pokretačima francuskog šminkerskog magazina *Lui*, no nije bilo šanse da se tako zahtjevan projekt financira iz obiteljskih rezervi: iako se snimalo 16mm kamerom koja je jeftinija i lakša za rukovanje od one od 35mm, ipak je potrošeno na stotine i stotine rola filma od 10–11 minuta, vrijednih pravi imetak, a istraživanja i putovanja koštala su još toliko, ukoliko ne i više. Film je producirala Lanzmannova kompanija Les Films Aleph, potpomoglo ga je i francusko ministarstvo kulture, no po

nekim indicijama (o tome piše njemačka romanistica Ingrid Galster, inače ne baš sklona cjelokupnom Lanzmannovom opusu) na izvjestan ga je način naručio odjel za propagandu izraelskog ministarstva vanjskih poslova, zadovoljan poslom koji je redatelj obavio u dokumentarcu *Zašto Izrael* (iako je taj bio vrlo obzirno balansiran u odnosu na kasniji dokumentarac o izraelskoj vojci *Thasal*, poprilično kritiziran čak i u liberalnim krugovima naklonjenim Izraelu). Namjera je bila napraviti svojevrsni filmski spomenik Holokaustu, od kojeg bi koristi imala i izraelska politika.

Ukoliko je tako bilo, treba jasno razdvojiti izraelske političke interese od samoga filma *Shoah*. Nikad prije, a ni poslije, Lanzmann nije uspio napraviti tako uzbudljivo filmsko ostvarenje koje intrigira kako formom tako i sadržajem. Formom, njegov se film inspirirao iskustvima radikalnih dokumentarističkih pokreta Direct Cinema i Cinéma vérité, koji su preferirali neuljepšanu stvarnost odnosno istinu pred kamerom: aranžiranje situacije je dozvoljeno, ali ne i njezin ishod. Tako je u već spomenutoj sceni pred crkvom Lanzmann očito okupio Poljake oko Simona Srebnika s određenom namjerom, provocirao ih pitanjima, no nije mogao ni pretpostaviti da će antisemitizam tako zorno izbiti na vidjelo. Jedna od najpoznatijih sekvenci u filmu je ona u kojoj se ispovijeda Alberto Bomba, poznat kao *brijač iz Treblinka*. Lanzmann otkriva da je dugo tražio čovjeka čiji je zadatak bio šišati žene prije no što će završiti u gasnoj komori: Bomba je i sam bio Židov logoraš, ali mu je život spasila činjenica da se pedantnim nacistima prohtjelo pohranjivati ljudsku kosu i poslije iz nje praviti tekstil (kao što su iz ljudskih kostiju pravili sapun). Zajedno s još šesnaest kolega, koji su predstavljali "odred brijača", na posebnim klupama su navrat nanos šišali *na nulu* potpuno razod-

Prizor iz najvažnijeg Lanzmannovog filma *Shoah* koji je pripreman 11 godina i dovršen 1985. Strojovođa Henryk Gawkowski od 1942. do 1944. vozio je tzv. *vlakove smrti*, znao je što radi i da nije bilo opijanja votkom ne bi bio u stanju raditi taj posao

jevne žene, od kojih je većina znala što ih čeka. Kada je jedan od brijača, ispred sebe ugledao vlastitu ženu i kćer, obeznanio se.

Razgovor je insceniran u jednoj brijačnici u Tel Avivu, dok Bomba pravi frizuru nekom prosijedom muškarcu valovite kose, koji očito nije znao engleski, inače bi teško zadržao ravnodušan izraz lica tijekom čitave sekvence. Lanzmann priznaje da je imao poseban instinkt kada je predosjetio da se Bomba bliži ključnom trenutku ispovijedi i zatražio od snimatelja da promijeni rolu u kameri i tako zabilježi jedan od najdojmljivijih prizora u filmu. Ionako nadrealna postavka sekvence (brijač priča grozote, a mušterija bezizražajno sluša, jer ništa ne razumije) postaje još nadrealnija kada Bomba brizne u plač i zatraži od Lanzmanna da prekine snimanje, no ovaj ga smireno uvjeri da nastave, jer su se tako dogovorili, a to povrh svega rade zbog višeg cilja.

Nije to jedini put da su Lanzmannovi sugovornici izgubili kontrolu pred kamerom. Inače smireni Filip Müller, koji je čak u pet navrata uspio preživjeti pokušaje likvidacije u Auschwitzu, zaplakao se dok je pričao što se dogodilo s pripadnicima tamošnjeg *obiteljskog logora*. Kako je objasnio njegov prethodnik Rudolf Vrba, nacisti su iz nekog razloga zadržali čak dva transporta koja su stigla iz češkog logora Theresienstadt, nisu razdvajali obitelji niti ih slali u gasne komore: unatoč teškim uvjetima (četvrtina ih je pomrla tijekom šest mjeseci), ti su ljudi živjeli gotovo normalno u odnosu na druge logoraše, djeca su imala svoje kazalište i uživala naklonost nacističkih časnika, no u jednom trenutku Vrba je doznao datum njihove likvidacije. Zašto su se nacisti uopće odlučili na taj eksperiment s *obiteljskim logorom*, u filmu se ne doznaje, no Vrba je pokušao nagovoriti njihovog najagilnijeg predstavnika Freddyja Hirscha da organizira pobunu

i bijeg iz Auschwitza: kada je Hirsch shvatio da će pritom stradati oko stotinu djece, za koje je bio posebno vezan, radije se otrovao. Müller je pak bio svjedokom kako su obitelji satjerali u gasnu komoru, pokušali ih natjerati da se svuku, no nisu to više bili oni preplašeni došljaci koji su radili sve što se od njih zahtijevalo: sada su već znali što im se sprema, stoički podnosili batine i nekoliko trenutaka prije smrti počeli pjevati češke i židovske himne. Dotadašnji poslušni kotačić u stroju smrti procijenio je da mu se više ne isplati živjeti i odlučio je umrijeti s njima u gasnoj komori, sve dok ga znanci, a i sami osuđenici na smrt, nisu nagovorili da izađe van. Dok je pričao što se tamo događalo, Müller je zaplakao, ali je brzo povratio pribranost.

Pred kamerama je izgubio prisebnost i Jan Karski, kurir poljske armije Krajowe, koji je trebao biti veza između buntovnih židovskih predstavnika, ono malo preživjelih u varšavskom getu, i saveznika. Na sam spomen da se prisjeti tih događaja, unatoč dogovoru s Lanzmannom, ustao je sa stolca i rekao da to nije u stanju, da bi se tek na nagovor redatelja vratio pred kamere. Njegova priča o posjetu varšavskom getu – koji je za njega posebno organiziran – jedna je od najpotresnijih u filmu. Redatelj je koristio samo dio njegove ispovijedi, a iz ostatka napravio 50-minutni dokumentarac *Izvištaj Karski*, dovršen 2010. godine.

Lanzmannova metoda

Iz izloženoga bi se mogao steći dojam da se Lanzmann usredotočio na situacije povišenog raspoloženja, u kojima se njegovi sugovornici razgolićuju na nesvakodnevna načina, međutim,

Theresienstadt je bio uzorni geto Adolfa Eichmanna u koji su dovodili strane delegacije. Priredivale su se i nogometne utakmice, no to je sve skupa bilo nacistička lakirovka, jer bi zatvorenike vrlo brzo poslali u logore smrti, Auschwitz-Birkenau ili Treblinku

to baš nije tako. Devet i pol satni film sastoji se i od dijelova vrlo sporog hoda, kojima dominira redateljeva metodičnost i želja da dozna što više od svojih sugovornika. Utjecaj Direct Cinema prepoznatljiv je u odluci da se u razgovoru s Poljacima koji su živjeli u blizini logora smrti osloni na prevoditeljicu i da u završnoj verziji filma u te scene uopće ne intervenira: u klasičnim dokumentarcima vidjeli bismo samo sugovornike, njihove bi izjave bile podnaslovljene, međutim, Lanzmann zadržava integralnu verziju razgovora. Njegovi sugovornici najprije se ili smiješe ili podozrivo gledaju u kameru, zatim čuju redateljevo pitanje koje ne razumiju, ali uskače prevoditeljica i oni odgovaraju. Kako su Poljakinje gledale na Židove? Nisu na njih obraćale pažnju, ali im je smetalo što su se njihovi muževi zanimali za zgodne Židovke, koji bi ostajale kod kuće, dok bi suprugi Židovi privredivali za obitelj. Iako Lanzmannovi oponenti prigovaraju da su ti razgovori ostavljeni u gruboj verziji zbog redateljeve narcisoidnosti, jer je htio da ga ima što više u filmu, učinak je fascinantan, budući da njegova ljubopitljivost, a i upornost, zna izmamiti najnevjerojatnije odgovore. Je li u redu što su Židove slali u logore smrti? Nipošto, bolje bi bilo da su ih ekspedirali u Izrael.

Osim odluke da u filmu nema posebno skladane glazbe, inspiracija pokretom Direct Cinema nazire se u još jednoj redateljevoj strategiji. Dokumentarac *Tuga i sažaljenje* očito ga je ponukao da pokuša privoljeti na razgovor bivše naciste, koji su direktno ili indirektno sudjelovali u istrebljivanju Židova. Većina njih nije htjela pred kamere, pa se Lanzmann poslužio trikom: poput prurušenog policajaca koristio je skrivenu video kameru, a njegovi kolege u kombiju ispred kuće sugovornika nastojali su dobiti što bolju sliku i zvuk. Nije se išlo na gotov rezultat, nego se moralo čekati nekoliko minuta i trpjeti uštimavanje uređaja, dok

tehničari ne bi dobili zadovoljavajući rezultat, tako da i gledatelj točno zna što se odigrava u zgradi preko puta.

A opet, *Shoah* nije nikakav disciplinirani sljedbenik Direct Cinema, zvuk se vrlo često podlaže pod sliku koja je iz posve druge situacije (što čistunci spomenutog pokreta ne vole), dok filmom dominiraju kadrovi teretnih vlakova i tračnica koji postaju neka vrsta metafore: kad već nema nikakvih arhivskih materijala, željezničke kompozicije glavni su podsjetnik na zastrašujuće prijevozno sredstvo kojim su Židovi stizali u Auschwitz-Birkenau, Chelmno, Sobibor, Treblinku ili Belzec, improvizirana zdanja koja nisu bili koncentracioni logori nego logori istrebljenja. U jednom od njih vozi se strojovođa Henryk Gawkowski, koji je taj posao obavljao od 1942. do 1944. godine, kada su teretni vagoni bili krcati ljudima osuđenima na likvidaciju. Zašto je to radio? Napili su ga votkom, tako da nije puno zanovijetao zbog posla koji obavlja. Gawkowski je otkrio još jedan detalj, koji nije sam smislio: kada bi putnici pitali prolaznike uz prugu kuda idu i što ih očekuje, oni bi prstom prešli preko vrata, signalizirajući pogubljenje. Ponekad je ta gesta bila zlorada, ponekad samo upozoravajuća, no Gawkowski je ponavlja nekoliko puta tijekom filma.

Nema zbora o čemu je u filmu *Shoah* riječ: pokušavati razumjeti ili psihologizirati Adolfa Hitlera jednako je apsurdno kao i objasniti Holokaust. Nacisti su se naprosto drznuli napraviti ono što se nisu usudili ni egipatski faraoni niti babilonski vladari. Izvjesne putokaze ponudili su im europski vjerski ratovi, no razmjeri istrebljivanja Židova za Drugog svjetskog rata nadilaze bilo što slično u svjetskoj povijesti. Kako je sve to, međutim, funkcioniralo? Je li u Auschwitzu ubijano po 18 tisuća ljudi dnevno u gasnim komorama, kada je sve bilo u punom pogonu – pi-

ta Lanzmann bivšeg nacista Franza Suchomela, koji i ne zna da ga snimaju. “Ne, najviše do 12-15 tisuća. Ipak, Auschwitz je bio ozbiljna tvornica smrti, a Treblinka samo solidna manufaktura”. Dok Suchomel objašnjava kako je logor bio ustrojen, na zidu mu je mapa s njegovim presjekom. Gledatelj vjerojatno ne bi ni znao što se tamo zapravo zbivalo, da nije fascinantnih gipsanih odljeva iz Auschwitza koji dočaravaju grozote iz krematorija. Uz pomoć sugovornika Lanzman će doći i do nevjerojatnih podataka da se prijevoz Židova od – recimo – Pariza do Auschwitza naplaćivao kao grupna vožnja i da je bio zaveden u njemačkoj željezničkoj administraciji. Bilježilo se sve, samo što se nikad nije nazivalo pravim imenom, a glavni je cilj bio da sistem besprijekorno funkcionira i da se što više ljudi pobije u što kraćem vremenu.

U filmu *Shoah* govore preživjeli iz logora za istrebljivanje, ljudi koji su živjeli pokraj njih i pravili se kao da ih se sve to ne tiče, filozofi i povjesničari, ali i sami nacisti. Ukoliko precizno želite znati kako su se razgranali logori smrti, možda je bolje pogledati neki od BBC-jevih dokumentaraca kakav je šestodijelni *Auschwitz*, no *Shoah* je uzbudljivo svjedočanstvo koje intrigira ne samo onime što se na ekranu odigrava nego i načinom na koji je to izloženo. Može se pretpostaviti da će se njegova pozicija na listi najboljih filmova svih vremena narednih desetljeća još više učvrstiti.

Vrijeme je za pravu hrvatsku premijeru

Zagonetka je jedino zašto se taj film u nas tako rijetko prikazuje. Emitirala ga je davne 1988. godine Televizija Beograd na jugoslavenskom drugom programu, i to u šest nastavaka, od kraja ožujka pa do kraja travnja, uvijek petkom iza deset uvečer, s mizernim odjekom. Vrlo artikulirana najava koju je napisao pokojni Vladimir Tomić u zagrebačkom tjedniku *Studio* upozorila je da je film besmisleno tako cijepati: Lanzmann ga je podijelio u dvije cjeline, koje traju nešto preko četiri i pol sata, no ukoliko se netko odluči čak i na četiri nastavka (kao što je to slučaj na DVD izdanjima), poželjno bi bilo da se ti emitiraju u što kraćem vremenskom roku, da se upriliči dvodnevni filmski maraton: to je svojedobno bio slučaj na njemačko-francuskom kanalu Arte. Fenomen *Shoah* nas je tako potpuno zaobišao, pa tako u istom *Studiju* njihov urednik Darko Zubčević nije našao za shodno da tijekom podužeg intervjua sa Slavkom Goldsteinom (povod je bila izložba *Židovi na tlu Jugoslavije*) postavi nijedno pitanje vezano uz taj film, unatoč tome što su tada već bile emitirane prve dvije epizode. Film *Shoah* očito je zreo za prvu pravu hrvatsku premijeru i trebalo bi ju čim prije organizirati.

Nakon što je vidio *Shoah*, izraelski ministar obrane Jicak Rabin naručio je 1987. od Lanzmanna film o Izraelskim obrambenim snagama. Na njega je dosta morao čekati, redatelj je uživao u filmovima epskog formata, pa je *Tsahal* (hebrejski naziv za izraelsku vojsku) imao premijeru tek 1994. i trajao je skoro pet sati.

Maurice Rossel bio je predstavnik Međunarodnog Crvenog križa koji je 1944. posjetio Theresienstadt i napisao povoljan izvještaj o tom logoru. U dokumentarcu *Živuci koji nas mimoiđazi* tvrdi da bi i danas napravio tako nešto.

U Izraelu je vojni rok obavezan, za muškarce tri godine, a za žene dvije, Lanzmann je pokušao ne napraviti propagandni film, naglasiti shizofreniju koja je neminovna u zemlji na rubu rata i mira, međutim, u dokumentarcu u kojem dominiraju vojni časnici i tek nekoliko disidentskih glasova, to mu nije u potpunosti uspjelo. Film je u Francuskoj nominiran za Césara za najbolji dokumentarac, iako je pretrpio dosta kritika iz izraelskih liberalnih krugova. Uostalom, poslije se pojavio dokumentarac o PTSP-u kod izraelskih vojnika, koji po završetku vojnog roka odlaze bar na godinu dana u Indiju i drogama liječe svoje traume. U *Čuvarima* (2017) je filmaš Dror Moreh razgovarao sa šestoricom bivših šefova izraelske obavještajne službe Shin Bet i gotovo jednoglasni zaključak bio je taj da su političari namjerno izazivali krizna ratna stanja umjesto da pregovorima i zalaganjem za povoljniji položaj palestinskog stanovništva smire situaciju, dok u *Cenzuriranim glasovima* (2015) veterani Šestodnevnog rata – među njima i poznati književnik Amos Oz – izražavaju razočaranje, jer su smatrali da se tada bore za slobodu židovskog naroda, a ispalo je da su bili pijuni u projektu za preseljenje arapskog stanovništva.

Posljednji od nepravедnih najbolje je Lanzmannovo ostvarenje nakon filma *Shoah*. U njemu redatelj razgovara s Benjaminom Murrelsteinom, zadnjim židovskim starješinom Theresienstadta, koji je – za razliku od svoja dva prethodnika – uspio preživjeti logor.

Tri dokumentarca

Tri naredna Lanzmannova dokumentarca očiti su *restlovi* koji nisu stali u *Shoah*. *Živučii koji nas mimoilazi* (1999) 65-minutni je film o Mauriceu Rosselu, funkcionaru Međunarodnog Crvenog križa, koji je 1944. napisao povoljan izvještaj o Theresienstadtu kao uzornom židovskom getu a ne logoru smrti. Godinu ranije bio je i u Auschwitzu, međutim nisu ga pustili unutra. Lanzmann ga suočava s izvještajima kako su se nacisti pripremali za njegov dolazak i uređivali logor, kako je starješina Paul Eppstein pogubljen neposredno nakon što je on otišao, ali Rossel ostaje enigma. Jednom tvrdi da bi takav izvještaj potpisao i danas, a drugi put da je možda ipak bio manipuliran. Antipatičan, neuhvatljiv švicarski buržuj, koji je svjesno ignorirao stvarnost. Potpuno je jasno zašto taj materijal nije uvršten u *Shoah*.

Nasuprot njemu, *Sobibor, 14. listopada 1943., 16 sati* izvrstan je dokumentarac. U njemu bivši logoraš Jehuda Lerner, koji je tada imao 16 godina, priča kako su njegovi supatnici doznali da se nacisti spremaju zatvoriti logor i pobiti sve koji su u njemu. Shvativši da ih čuva samo 16 Nijemaca (i tko zna koliko Ukrajinaca), logoraši su se odlučili na akciju: Lerner je s jednim drugim logorašem bio zadužen za ubojstvo dva njemačka časnika koji su trebali doći u krojačnicu i probati nove uniforme. Lanzmann se poslužio prosegom iz filma *Shoah*, Lerner govori hebrejski, prevoditeljica nam objašnjava što je rekao, no kako je u pitanju atentat sjekiom na pištoljem naoružanog Nijemca od strane tinejdžera koji prije toga nije nikoga ubio njegovo izlaga-

nje pratimo bez daha. Jedina intervencija u dokumentarni prosegde je maketa logora, pokazuje nam se u kojoj se to točno baraci odigralo, no to nimalo ne smeta, štoviše, zahvalni smo na toj informaciji. Film završava gotovo poetski, kad Lerner ispriča kako je pobjegao iz logora u šumu, klonuo na zemlji i zaspao, Lanzmann kaže: “Mislim da je ovo pravi kraj vaše ispovijesti.” U Sobiboru je inače ubijeno oko 250 tisuća zatvorenika, prigodom pobune od njih 300 koji su se u to vrijeme nalazili u logoru 50 ih je uspelo pobjeći, ostali su stradali.

Naposljetku, *Izvjestaj Karski* (2010) dio je materijala koji je Lanzmann snimao za film *Shoah*. S Janom Karskim razgovarao je dva poslijepodneva, razgovor prvog dana uvrstio je u potonji, što je logično, jer je i najuzbudljiviji, a ostatak je montirao u 50-minutni dokumentarac u kojem njegov sugovornik elaborira opasnosti na koje je nailazio kad je kriomice za Drugog svjetskog rata dolazio u Poljsku te svoj put u Ameriku. Ukoliko niste gledali *Shoah*, od ovog filma nećete imati prevelike koristi.

Činovnik ili demon

Najbolji pozni Lanzmannov film *Posljednji od nepravédnih* (2013) također je djelomično nastao tijekom priprema za *Shoah*. Godine 1975. razgovarao je u Rimu s Benjaminom Murrelsteinom, zadnjim preživjelim židovskim starješinom Theresienstadta: taj intervju nije uvršten u *Shoah* jer je po specifičnosti odudarao od svega što je u tom epu sadržano. Murrelstein ponajprije

nije bio žrtva, njegov status bio je poseban, iako ne i bez pogubljeni: prethodna dva starješine Theresienstadta su pogubljeni, ali on se naučio balansirati s nacističkim naredbodavcima, jer je još u Beču 1938. bio podčinjeni Adolfu Eichmannu. Već tada ga je dobro upoznao i ironizirao tezu Hannah Arendt o banalnosti zla, koju je ona iznijela nakon procesa nacističkom glavešini u Izraelu 1961. Murelstein je jasan: "Eichmann nije bio nikakav činovnik nego demon." Vidjelo se to već prigodom uništavanja židovskih sinagoga u Beču, čemu je Murelstein bio svjedokom. Također je bio svjedokom nastajanja koncentracionih logora. Prvo je bio Nisko u Poljskoj, taj uopće nije bio sagrađen, a mlađi i snažni Židovi koji su tamo trebali biti deportirani, lako su prebjegli Rusima koji su se nalazili u blizini. Propao je i plan da se Židove preseli na Madagaskar, no tada su već počele nicati tvornice smrti po Njemačkoj, Poljskoj, Čehoslovačkoj i Austriji. Murelstein je završio u Theresienstadtu, na Lanzmannovo pitanje da li se osjećao poput Don Quijotea, kad je nastojao u svakoj prilici pomoći osuđenima na smrt, on odgovara da mu je više odgovarala uloga Sancha Panze, praktičara koji je znao trijezno procijeniti situaciju. Da li ga je privlačila vlast, ipak je nakon što je Paul Eppstein ubijen prihvatio položaj starješine? Možda, no tu se nije moglo birati. Draža mu je bila pustolovina od vlasti. Optužen da je bio kolaboracionist, u Čehoslovačkoj je izveden na sud, a potom oslobođen. Na vijest o procesu Eichmannu, sam se javio za svjedoka, poslao im je i svoj rukopis *Terezin, Eichmannov uzorni geto*, no iz Jeruzalema nije dobio nikakav odgovor. Tamo su ga očito smatrali kompromitiranim. Izvjestan je problem filma što je sniman u nekoliko navrata u velikim vremenskim razmacima, rimski dijelovi su najbolji, dok se oni kasniji, pogotovo scene u kojima Lanzmann čita Eppsteinov oprostajni govor u Theresienstadtu, doimaju namješteno i iznevjeravaju Lanzmannove dokumentarističke postulate. Ukupno trajanje – tri sata i 40 minuta.

Lanzmannov zadnji rad, mini-serija *Četiri sestre*, o ženama koje su preživjele Holokaust, emitiran je početkom godine samo na francuskoj televiziji, no zato je njegov predzadnji film iz 2017. obišao svjetske festivale (prikazan je lani i na ZagrebDoxu u programu *Majstori Doxa*), izazivajući ne malo čuđenje zbog sadržaja. Redatelj epohalnog devet i pol satnog filma *Shoah* svakako temeljnog ostvarenja o razdoblju Holokausta, ovaj put se predstavio puno kraćim i osobnijim djelcem *Napalm* (traje samo 100 minuta). Naslov je dvoznačan, odnosi se na razdoblje korejskog rata, kada su bombe s napalmom pobile znatan dio tamošnjeg stanovništva, pogotovo na sjeveru zemlje (američki predsjednik Truman navodno je u posljednji tren uspio spriječiti svog generala Douglasa MacArthura da ne upotrijebi atomsku bombu), no to je i jedina riječ koju je razumjelo dvoje protagonista ovog filma. Lanzmann se, naime, vraća u 1958. rat je već bio završen pet godina i Koreja podijeljena na sjever i jug, a redatelj se našao u delegaciji koja je došla posjetiti zemlju diktatora Kim Il Sunga kao neskriveni simpatizer komunista. U početku ga gledamo kako luta današnjim Pjongjangom, a zatim počinje razlog za film, isповijest o romantičnoj vezi s korejskom medicinskom sestrom Kim Kum-Sun koja traje preko pola sata. Neobično je slušati ostarjelog filmaša kako priznaje da je drhtao od požude dok mu je lijepa djevojka davala injekciju u golu stražnjicu, kako su se zatim ljubili, dogovorili randevu, međutim od planiranog seksa nije bilo ništa, jer su ih osujetili. *Napalm* je dobio mnoštvo negativnih kritika, no bit će od ljudi koji ne razumiju da je iskreno prisjećanje na mladenačke dane velika vrlina, pogotovo od strane redatelja koji se nikad na ekranu nije pozabavio svojim intimnim životom, usprkos tri braka, i nekolicini optužbi za seksualno zlostavljanje. I u njegovim politiziranim dokumentarcima znalo se naslutiti da se ponešto preskače (u *Živuci koji nas mimoilazi* odsutno je komentirao razdvajanje ostarjelih židovskih bračnih parova, makar preko noći, napominjući da postoji *zov tijela*, čak i u tim godinama), no ovo je prvi put da je i sebe uključio u zonu koja za njega prije toga – bar na filmu – kao da nije postojala.

Sklad je također na liniji plina i ognja

Antifašistički stihovi hrvatskih nekomunističkih autora

PRIREDIO: Branko Matan

Poruga vremena

Antun Barac

Ognjišta naša ostala su pusta,
A njihov pjesnik plamen vatre širi.⁰¹
Probljedjela su lica. Nijema usta,
A studen vjetar nad zgarištem piri.

Redovnik izbu zamijenio mačem,
Svećenik mržnju mjesto mira hvali,
Umjetnik bijednik priklanja se jačem,
Graditelj bijesno tuđe kuće pali.

Ratišta, logor, kundak, bodež, jame.
Ništeć i lomeć, ko sablasna čuda,
Stvorenja nova izviru iz tame,
A mjesto Krista podigo se Juda.

Rumeni traci na obzorju gore
I od čas do čas primiču se bliže.
Da li je ovo prisjaj bliske zore.
Il' plamsaj nove vatre, što se diže?

Iz knjige – Antun Barac: *Bijeg od knjige*, Naprijed, Zagreb, 1965, 298 str. (predgovor i priređivačka napomena Jure Kaštelan, urednik Jozo Laušić, za izdavača Kalman Vajs; pjesma se nalazi u tekstu naslovljenom *KZSTG*, što će reći: *Kazneni zavod Stara Gradiška*, tekst se nalazi na str. 121-206, pjesma na str. 200)

Antun Barac, 20. 8. 1894, Kamenjak kod Crikvenice – 1. 11. 1955, Zagreb. Književni povjesničar, kritičar, urednik, nastavnik.

⁰¹ Taj "pjesnik ognjišta" je Mile Budak. U proznom dijelu svojih zapisa, u poglavlju *Književnost u logoru*, Barac govori o potrebi mnogih zatočenika da čitaju knjige, te činjenici da vlasti nisu dopuštale dostavljanje knjiga u logor. Tako se dogodilo da su zatočenici imali na raspolaganju samo dvije knjige koje su se u logoru već nalazile: Budakovo *Ognjište* i *Rimski misal* koji

Pjesma je dio teksta *KZSTG* napisanoga u ustaškom logoru Stara Gradiška. Barac je uhapšen 11. studenoga 1941. i bio je zatvoren do 11. travnja 1942, većinu svojih zatočeničkih dana proveo je u tom logoru. Tekst je oveća samostalna cjelina u knjizi koju je Barac priredio za štampu 1944, a koja je prvi – i jedini – put objavljena 1965, deset godina nakon Barčeve smrti. Naslov joj je *Bijeg od knjige*. U uvodnoj bilješci napisanoj 1943-1944. autor o svojim logorskim zapisima (koji su dijelom u publicističkoj prozi, dijelom u stihovima), uz ostalo, kaže ovo:

Središnji dio knjige sačinjavaju zapisi iz logora u Staro Gradiški, s nekim uspomenuama iz zatvora na Savskoj cesti i s boravka u Jasenovcu. Zabilježeni su najvećim dijelom u logoru, brzo, nervozno, na kojekakvim komadićima papira – zato, da što jasnije, za sebe sama, pribilježim neke dojmove, koji su se neodoljivom snagom nametali svijesti. Među tim zapisima ima i nešto stihova. Oni nisu nastali kao lirski pokušaji, nego iz želje, da bih, u nestašici papira, što zbitije fiksirao neke doživljaje i osjećanja. Kao i proza, oni su samo dokumenat, a nikako literatura.

Pribilježeni su bili ti dojmovi namjerno nečitljivo, čuvani u postavi, preneseni iz Stare Gradiške kroz ustaške straže u takvim dijelovima odijela, za koje se moglo misliti, da ih ne će pretraživati, ili ne će opaziti, da se u njima nešto krije. I u Zagrebu bili su zbog ustaških pretraga često premješteni – s tavana u podrum, iz pijeska za gašenje vatre pod crepove krova. Koješta je u njima postalo nečitljivo, a koješta je u takvim seobama nestalo. Ostali su samo fragmenti – ali ipak u takvu obliku, da mogu sačinjavati kopču između zapisa prije logora i onih poslije njega.

Unatoč gađenju nad knjigom, bilo je ipak časova, kad je neka jača snaga čovjeka silila, da nešto zabilježi. Bilo je to kao vrisak očaja, gnušanja, pobune nad svim onim, što smo

je priredio Dragutin Kniewald. Dok je *Rimski misal* korišten za čitanje na glas nedjeljom i blagdanom, *Ognjište* je išlo od ruke do ruke i neprestano se komentiralo. Pojedini su logoraši čak počeli koristiti riječi i izraze iz *Ognjišta* u međusobnoj komunikaciji, pretežno kao očitovanja crnoga humora (ili, kako bi mnogi tada bez sumnje rekli, *galgenhumora*, tj. humora pod vješalima).

vidjeli, slušali, proživljavali. Pri nastanku takvih zapisa najmanje su odlučivale literarne težnje.⁰²

Priredivač knjige Jure Kaštelan, koji je imao ključnu ulogu u njezinu objavljivanju, u uvodnoj napomeni govori o okolnostima:

[...] Knjigu je još za života spremio za štampu sam Antun Barac. Kad smo se prvi put poslije oslobođenja zemlje sreli, opet u zgradi starog Filozofskog fakulteta, na moje pitanje: kako je prošao kroz dane ratne strave, – odgovorio je: “Teško je kazati riječima. Imam zapise iz godina rata. Kad bude vrijeme, bit će objavljeni.” I kasnije, u nekoliko navrata razgovarali smo o sadržaju knjige, ali je uvijek završavao: “Nije još vrijeme da se objavi. Suviše smo blizu događajima, a knjiga ima lični karakter.”

Nije volio isповijesti. O sebi je govorio indirektno, objektivnošću analitičara i stoičkim mirom mislioca. Škrti autobiografski podatak time je postajao značajniji. [...]

Bijeg od knjige izlazi deset godina poslije smrti pisca. Kako je do toga došlo? U susretu s Nevenkom Barac (suprugom profesora Barca) došlo je do razgovora o toj knjizi. Smatrao sam da je “vrijeme da se knjiga objavi”. I predložio sam rukopis izdavačkom poduzeću *Naprijed*.

Tako je rukopis iz samoće prešao u život kojemu pripada.

Knjiga u cjelini, a posebno poglavlje *KZSTG* – nije samo autobiografski podatak i svjedočanstvo o vremenu, nego ljudski, moralni, pjesnički čin.⁰³

O endehaškom Barcu najljepše piše Stanko Lasić u *Krležologiji*, knj. 3, 1989, str. 70-71, i u *Autobiografskim zapisima*, 2000, str. 486.

Nedavno je održan znanstveni skup posvećen Barcu te je zatim objavljen *Zbornik Antuna Barca* s radovima sa skupa i brojnim dopunama (skup je održan 2014, zbornik je iz 2015). U zborniku se, među dopunama, nalaze opsežne bibliografije i u njima nema tih Lasića (kao što, usput govoreći, nema ni *Gordogonova* priloga *Povijest u stihovima* s Barčevom pjesmom *Čovječan-*

stvo iz *Bijega od knjige*). Posrijedi nisu slučajni propusti (do kakvih dolazi i u najboljim bibliografijama), očito se radi o sistemskoj posljedici stalnog snižavanja kriterija i padu u diletantizam posvuda unutar naše humanistike. Neukost priredivača vidljiva je već na prvi pogled (u neobaviještenosti, u šlampavosti, u natuknicama koje su često sastavljane i uvrštavane izvan bilo kakvih pravila i – ponekad – s onu stranu zdravog razuma).⁰⁴

Barčevim zapisima iz Stare Gradiške bila su na znanstvenome skupu posvećena dva referata, jedan od njih u zaključku je govorio o razlozima zbog kojih *Bijeg od knjige* nije ranije objavljen (tj. zašto ne odmah nakon 1945, nego tek 1965).⁰⁵ Navodi se više razloga koji su “sigurno doveli u pitanje Barčevo javno istupanje s logoraške pozicije”, završni od njih glasi ovako: bilo ga je strah od komunista s obzirom da je Jasenovac nastavio raditi (“kontinuitet rada logora po dolasku partizanske vlasti”) i s obzirom da se njegovo svjedočanstvo “nije uklapalo” u tadašnje “stvaranje umjetnoga unitarističkoga jugoslavenskoga identiteta”, pa ni u “sliku logora kojom se pokušala nametnuti kolektivna krivnja i ustvrditi genocidnost cijelog hrvatskog naroda”. Autorica te fantastične tvrdnje zove se Josipa Dragičević, odgovorna osoba – organizator skupa i urednik zbornika – zove se Tihomil Maštrović.⁰⁶

⁰² *Bijeg od knjige* (*Zabilješke iz g. 1943. i 1944.*), str. 13-26, navod sa str. 25-26.

⁰³ Jure Kaštelan: *Samotnički put visine; Predgovor*, str. 5-9, navod sa str. 8-9.

⁰⁴ Ni u posljednjoj instanciji, naknadnoj kritičkoj recenziji, nije došlo do neke vrste akademske samoregulacije. Upravo suprotno, zbornik je, koliko vidim na *Hrčku*, u “stručnom časopisu” ocijenjen kao *Kapitalno djelo hrvatske književne historiografije*, tako naime glasi naslov jedine dostupne recenzije (autorica Kornelija Kuvač-Levačić, *Croatia et Slavica Iadertina*, 12/2017, br. 2). ⁰⁵ U referatu se ni na koji način ne obrazlaže zbog čega ne bi trebalo

prihvatiti jednostavne i uvjerljive riječi Jure Kaštelana. ⁰⁶ *Zbornik o Antunu Barcu; Zbornik radova sa Znanstvenoga skupa Zagreb / Crikvenica*, 24.-26. travnja 2014., Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2015, 651 str, navodi sa str. 294. (urednik Tihomil Maštrović; suizdavači: Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera Osijek, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Grad Crikvenica, Hrvatsko filološko društvo, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Sveučilište u Zadru; edicija: *Hrvatski književni povjesničari*, sv. 14)

Carstvo straha

Kulturni identitet je nešto što ne postoji i proučavanje nepostojećega – čime se, primjerice, bave Hrvatski studiji – put je znanosti i kulture u posvemašnju izlišnost

Nenad Ivić

Dejan Jović: *Rat i mir. Politika identiteta u suvremenoj Hrvatskoj*, Fraktura, Zagreb, 2017, 408 str., 179 kn.

Prije nekoliko mjeseci na vijeću mog fakulteta raspravljalo se o budućnosti. To se zove znanstvena strategija. Iz buke rasprave uzdigao se nježan glas: "Potrebno je svakako naglasiti potrebu proučavanja hrvatskog kulturnog identiteta." Vidio sam budućnost, masu ljudi ujedinjenu zajedničkim projektom ustanovljivanja onog što je hrvatsko u svemu što su ljudi zamislili i napisali otkad misle i pišu, svojevrsni devetnaestostoljetni etnološki muzej, nošnje na manekenima i knjige otvorene po sredini, čija je jedina kvaliteta, jedino razlikovno obilježje, da su ih napisali ili nosili Hrvati. Iako u tim knjigama, i na tom jeziku, hrvatskom, nije, u najvećem broju slučajeva, napisano ništa bitno. Iako, pogledamo li pažljivije, kulturni identitet neke skupine ili pojedinca jednostavno ne postoji⁰¹. Proučavati nepostojeće ima posljedica, pogotovo kad se postavi kao najviši cilj: to je siguran put svake znanosti i kulture u posvemašnju izlišnost⁰². Jedna sku-

pina ljudi uspostavlja samu sebe kao izlišnost nasuprot izlišnostima drugih. U svijetu generaliziranih izlišnosti koje se postavljaju kao demarkacije vlastitosti, paradoksalno, sve postaje zamjenjivo: što više neka kultura radi na svojoj posebnosti, to je sličnija drugima i zamjenjivija. Davnina, prašnjavi etnološki muzej i biblioteka zatvorena poput groba s djelima sistematiziranim po mjestu tvorbe, odlično se slaže sa najaktualnijom sadašnjošću, s pritiskom globalizacije, s globalnim kapitalizmom opće istovrijednosti svega. Imamo identitet samo u svijetu u kojem se on može zamijeniti bilo kojim drugim, i to je glavni razlog njegova postojanja. Koliko je on zamjenjiviji, toliko postaje posebniiji, i time, zlokobno, stvarniji.

A ipak, kulture žive s identitetom već jako dugo. Treba razumjeti što riječi znače: taj način spoznavanja putem eliminacije razlika, taj odnos istovjetnosti – *a=a*, *definiens = definiendum* – postao je, naročito u nekim povijesnim razdobljima, za čovjeka njegova priroda, njegova bit, ono što on jest. Međutim, logika nije uvijek pravi put, pogotovo u slučaju čovjekove avanture u svijetu⁰³. Devetnaesto stoljeće, koje se može nazvati i stoljećem povijesti – tad se povijest afirmirala kao znanost i kao sudac ljudskih djela – ali i stoljećem nacija – tad su nacije postale najpoželjniji način ljudskog udruživanja – istodobno je izmaknulo i namaknulo čovjeku specifičnu identitarnu bit: s jedne strane, čovjekova bit proizlazi iz njegove povijesti, pa povijest, kontingentna i besciljna, postaje njegova bit, s druge pak, povijest proizlazi iz čovjekove biti određene njegovom pripadnošću, pa pripadnost, nužna i ciljna, postaje čovjekova bit. I taj je sklop, unutar kojega je čovjek istodobno kontingentni i nužni proizvod povijesti, a povijest istodobno

kontingentni i nužni proizvod čovjeka, još uvijek, u XXI. stoljeću, horizont mišljenja vlastitosti. U slučaju identiteta, nismo još prešli prag XIX. stoljeća. Štoviše, ni onoga što se u identitarnim pričama ističe kao početak zapadne civilizacije, antičke Grčke. Vrlo je naime jednostavno, kao što to Platon čini u *Kratilu*, demolirati tu riječ: kako ono što je stabilno, nepromjenjivo kroz vrijeme, što istodobno predstavlja temelj, razlog, opravdanje ali i posljedicu postojanja neke nacije, može, unutar istog koncepta, biti istovjetno nečem što je nestabilno i promjenjivo poput ljudskih srca, karaktera i djela u vremenu? Riječ sama je čudovišna i šepava: kaže istodobno kretanje i stajanje, iscrpljuje i poražava samu sebe. Uništava se onim što želi imenovati, a što ne postoji, iako su se zato ljudi ubijali jer su vjerovali u to postojanje kao u same sebe.

Perfekt je netočan. Ubijanje u ime ili zbog identiteta nije ni prošlo ni svršeno. Kao ni proizvodnja objašnjenja i identitarnih priča. Poput srednjovjekovnih epidemija kuge, onoga što se tada zvalo *pestis* ili pošast, koje su prije sindromi različitih nozoloških entiteta nego jedinstvena bolest i koje su življene istodobno kao izvanredne i uobičajene, blagotvorne i zlokobne, identitarne priče su i danas izuzetne, jer se pojačano pojavljuju u partikularnim okolnostima (npr. seobe izazvane globalizacijom), i uobičajene, svakodnevnice (proliferacija najrazličitijih identiteta, koji nisu samo nacionalni ili etnički već i spolni, rodni itd.)⁰⁴ ali i zlokobne, jer uokviruju ubijanje, te blagotvorne, jer omogućuju afirmaciju onoga što prije nije moglo, iz najrazličitijih razloga, biti afirmirano. Međutim, čak i kad su najblagotvornije, ostaju one zatvorene u identitarnu logiku *a=a*, koja, nužno, uvijek, radeći razlikama,

01 Što je hrvatski kulturni identitet osim često ponavljano truisma da je kultura ono što razlikuje Hrvate od drugih? Tko ga čini? Sveti Jeronim koji je rođen u Stridonu za koji se zna da je bio negdje u rimskoj Dalmaciji i koji za Hrvate nije znao? Ruđer Bošković, nezamisliv bez evropske *république de lettres* XVIII. stoljeća? Nikola Tesla, nemoguć bez Sjedinjenih Američkih Država? Nemoguće je utvrditi granicu i osigurati čvrsto tlo: identitet je fantazma. **02** To je očigledno u slučaju tzv. *Hrvatskih studija*, kao institucije i kao znanstvenog predmeta. Izlišnost ne proizlazi toliko iz političkih ili pojedinačnih grabljenja (politika si želi osigurati nešto poput simboličkog kapitala, a pojedinci mjesto rada, izvan i preko uobičajenih i zakonskih okvira), već iz nepostojanja predmeta, koji nikakva frenetična produkcija ne može uspostaviti. Hrvatski studiji, kao studiji identiteta, su studiji ničega. To ništa omogućuje cvjetanje raznovrsnih pseudodisciplina, npr. bioetike (onakve kakva se kod nas prakticira). **03** Svjestan sam da su riječi priroda, čovjek i avantura ponešto smiješne; uvijek imaju stanoviti ideološki sadržaj; upravo to mnoštvo sadržaja govori o njihovoj neodređenosti. **04** Ostavljam po strani golemu teorijsku raspravu o identitetima koja je obilježila posljednju četvrtinu prošlog stoljeća i koja i danas predstavlja sreću, i kruh, velikog dijela svjetske akademije, i navodim samo jedan primjer: Maurizio Bettini, *Radici. Tradizione, identità, memoria*, Il Mulino, Bologna, 2016. Antički antropolog stavlja suvremene identitarne priče o korijenima koji su tradicija (od političkih do prehrambenih) u historijski kontekst koji ih rastvara i pokazuje nepostojanje objekta o kojem govore.

Dejan Jović – knjiga o uzrocima i razlozima konstruiranja mjerodavne identitarne priče suvremene političke Hrvatske

pripisuje stanovitu bit nečemu, iz koje onda proizlaze stanovite osobine i ponašanja, koje je prikladno, i oslobađajuće, pokazati i priznati te za koje, vrijedi, katkad, i usmrtni onog tko ih ugrožava. Ono što se vidi, nudi i promiče kao sloboda (pogotovo u anglosaksonskom svijetu, a, zbog globalizacije i uzoritosti tog svijeta, i posvuda) jest, stoga, ponavljanje zaslužnjenja čovjeka njegovom biti. Jer, ako je nešto vlastito čovjeku, ako mu nešto doista pripada, to je da nema biti. Čovjek, kao što se govorilo u antici za retore, poput kipara stvara i glača vlastiti lik, i za to je, ovako ili onako, odgovoran. I stoga je horizont svakog identiteta neodgovornost, tj. precacivanje odgovornosti, na biologiju, gene, povijest itd. I stoga, nema boljih ili lošijih identiteta, oni mogu samo, u nekim povijesnim okolnostima, biti blagotvorniji ili zlokobniji, iako kao čudovišta šepaju današnjim svijetom. Za čovjeka postoje samo raznolike mogućnosti: “ta raznolikost svojstvena kulturi, unutrašnja jednako kao i vanjska, postavlja isto temeljno pitanje, koje je *političko*: kako, počev od raznolikosti, koja je princip onog kulturnog i njezino sredstvo, proizvesti *zajedničko* nužno da se istodobno poluču dvije stvari – *raskrili* ljudsko, u širini svojih mogućnosti, i “*živi zajedno*”⁰⁵”

“Zašto je Hrvatska i danas, 25 godina nakon što je postigla međunarodno priznanje i time makar i formalnu nezavisnost, i dalje zarobljena u diskursu koji u svom središtu ima rat? [...] Zašto se tom ratu – a ni onom koji se u Hrvatskoj odvijao u okviru Drugog svjetskog rata i u neposrednom poraću četrdesetih godina, ne dopušta da završi, nego ga se produžava *drugim sredstvima*, kroz rat za interpretaciju rata? [...] Zašto je *službena, politička* Hrvatska, koja ističe svoju demokratsku orijentaciju i naglašava da je nastala u bijegu iz autoritarnog ili čak i totalitarnog prethodnog sustava, tako osjetljiva, pa i agresivna, kad se nekom drugom interpretacijom, ili čak i jednostavnim spominjanjem za nju nepoželjnih i “*nekorisnih*” činjenica, konstruira neka druga naracija, neki drugi diskurs? Zašto drži da je jednoznačna, gotovo crno bijela interpretacija nedavne prošlosti *temelj njene državnosti* pa svaki pokušaj da se ta interpretacija kritički evaluira i ospori proglašava *udarom na temelje države*?”

Ova serija pitanja, što ih Dejan Jović stavlja na početak svoje knjige *Rat i mit* (str. 7-8) i koja određuju, po autoru, ono o čemu on u toj knjizi govori – knjiga se bavi uzrocima i razlozima konstruiranja mje-

rodavne identitarne priče suvremene političke Hrvatske – otvara nove serije pitanja i opaski što upućuju na to što ta knjiga jest, mnogo više od ispravljanja navoda ili rasprave unutar rečenog. Jer ta knjiga je, kao i sve druge, ne samo knjiga autora, odgovornog za izneseno, već i knjiga, što, kroz autorove mogućnosti, govori nešto, često nijemo i sakriveno u bjelinama među recima, o mogućnostima neke kulture da samu sebe misli. Kroz mišljenje autora kultura misli svoje dosege.

Autor se uspješno nosi sa vlastitom odgovornošću. *Rat i mit* je dobra knjiga. Pomno i opširno prikazuje uspostavljanje suvremene hrvatske identitarne priče. Njezova teorijska uporišta, koja stvaraju skelet priče, grade suvremene anglosaksonske teorije nacije i identiteta, te analize Dragutina Lalovića i Vjerana Katunarića; međutim, iritantno, za identitarnu priču upotrebljava, osim na početku gdje kaže naracija, riječ *narativ*, kao da se radi o konceptu što se razlikuje od koncepta pripovijesti ili priče, iako nema distinktivnih obilježja, osim akademski modnog, po kojima bi se *priča* i *narativ* mogli razlikovati. Jasno, premda ponešto preopširno (knjiga bi mnogo dobila skraćivanjem), uspostavlja kontekst, sinkronijski (prema

drugim pričama u bivšoj Jugoslaviji i, gdje treba, u Evropi), te dijakronijski, prema identitarnim pričama uspostavljanim za vrijeme postojanja poslijeratne Jugoslavije. Identificira dva glavna uzroka i povoda: nedostatak demokracije, kao suštinski manjak Jugoslavije (Jugoslavija, je kako ističe, upravo suprimiranje demokracije vidjela kao uvjet vlastitog postojanja), ali i onoga što se zove demokratska Hrvatska, te proizvodnju straha i osjećaja ugroženosti (od najrazličitijih neprijatelja, klasnih i čistoće krvi i identiteta) kao načina održavanja nedemokracije i autoritarnosti kako Jugoslavije tako i Hrvatske. Ono što je karakteristično za ideologiju Jugoslavije, u jednakoj mjeri vrijedi i za ideologiju Hrvatske: "Mir, a posebno mir povezan s demokracijom, bio je problem, izvor nepravde i nejednakosti, razdoblje stalnih tenzija i napetosti. Rat je međutim bio mjesto preokreta, oslobođenja, uništavanja starog i stvaranja novog svijeta. Taj novi i pravedniji svijet bio bi, tvrdilo se u službenoj ideologiji, ugrožen demokracijom i političkim pluralizmom. Rat je korišten također kako bi se održao autoritarni i totalitarni karakter poretka, odnosno kako bi se spriječio politički pluralizam" (str. 120). Jović je potpuno u pravu kad hrvatsku državu i njezine vladajuće političare, "proizvođače straha" (str. 95), opisuje kao mašinu za proizvođenje straha koji opravdava njihovu nedemokraciju i autoritarnu vlast neprekidnom proizvodnjom rata, ističući, u stvari, nepomičnost i nepromjenjivost strukture politike na području koje je pokrivala Jugoslavija, a sada njezine nasljednice. Iako u njoj nema ništa posebno novog, *Rat i mit* je emancipativna knjiga, koju bi trebali čitati upravo, i naročito, oni koji su u ratu i mitu rođeni.

Oni koji su u slobodnoj i demokratskoj Hrvatskoj rođeni trebali bi čitati Jovićevu knjigu stoga što su rođeni u strahu, stoga što strah, unatoč otvorenih virtualnih nebesa interneta, čini zrak koji

udišu, stoga što su na taj strah navikli pa ga ne opažaju.

Jedan odlomak te opsežne knjige, među mnogima, upozorava. "Anarhija i kaos su – kako objašnjava klasična *hobsovska* politička teorija – rodno mjesto i uzročnik straha, a potom i preventivnog zločina "iz obrane". U situaciji *rata svih protiv svijeta*, strah je bio dominantna emocija. Strah zarobljava, čini neslobodnim. Strah je negacija slobode: on je i proizvod i stvaratelj neslobode. Zbog straha od kaosa, prihvaćamo odustati od vlastite slobode kako bismo dobili više sigurnosti. Tako nastaje država koja ograničava našu slobodu, nudeći nam istodobno više sigurnosti. A najviše smo spremni odustati od slobode kad smo uvjereni da je alternativa: rat" (str. 103). Najprije, artikulacija temeljnog stajališta promatranja s promotrenim. Thomas Hobbes je bio prevodilac Tukididova *Peloponeskog rata*, Tukidid je bio ferment njegove misli i nije čudo da se Jovićev strah kao dominantna emocija slaže sa onim što Tukidid identificira kao dubinski uzrok najvećeg rata među Grcima: strah Lakedemonjana od Atenskih uspjeha (1.23.6). Da pokaže kako je taj strah nastao, Tukidid stvara ono što zove *arheologijom*: istraživanje grčke prošlosti. Operacija je odavno poznata. Identificirajući strah kao ulog identitarnih priča, Jović u stvari ne kaže ništa novo: prešutno, njegova interpretacija, gradi ponovo ono što napada analizom nastanka identitarnih priča: vjerovanje u (većinom) nepromjenjivu ljudsku prirodu. U tome je njegova knjiga, zapravo, mnogo više hvatanje koraka s vladajućom doksom, nego li preispitivanje te dokse. Ovdje Jović, unatoč neosporne inteligencije i obrazovanja, ne može izaći iz kulture kojoj pripada, iz znanosti karakterizirane primjenom a ne iznalaznjem. Drugo, artikulacija objektivnog konstativa "anarhija i kaos su..." sa subjektivnim performativom "prihvaćamo odustati... spremni smo...". Artikulacija je omogućena konceptom slobode: s jedne

strane, njezina negacija, ropstvo straha, s druge, njezino uživanje. Ponuđena alternativa prožima cio tekst knjige. Što je to uživanje slobode? Jović ga nalazi u liberalnoj zapadnoj demokraciji. Hrvatska je takva kakva jest stoga što ne razvija, ili ne uživa, krivnjom vlastitih elita, liberalnu demokraciju. Podjela na elite i one koji trpe njihovo djelovanje više je nego nejasna⁰⁶. Liberalna demokracija zapadnog tipa je vrlo problematičan koncept (Jović se identificira s njome i ne dovodi je u pitanje, osim posredno, kroz vanjske utjecaje na događaje 90'), spojena pak s ljudskom prirodom, ona prestaje biti jedna historijska forma udruživanja među mnogima, te postaje dio ljudske prirode, onaj u kojem se ta priroda može najbolje izraziti⁰⁷. Još uvijek smo u punokrvnom esencijalizmu: stanovita dobra suština hrvatskog naroda tražila za boljim, poželjnijim identitetima i stalnostima. Još uvijek smo mi (tko smo zapravo mi? autor i liberalni demokrati? stanovnici Hrvatske? ustašoidi? čitatelji? manjine?) istodobno paralizirani strahom i (ne)spretni vidjeti spasenje od kojeg smo odustali. Možda upravo zbog te (ne)spretnosti da se vidi spasenje, knjiga i počinje ponavljanjem Kristova pitanja na križu: "Zašto?"

Tukididova arheologija može se interpretirati na mnogo načina, od uvođenja racionalnosti u istraživanje prošlosti, do retoričke bravure. Riječ je poslužila, kroz vrijeme, za označavanje mnogih operacija istraživanja, među njima i za ono što se zove arheologijom znanja. To je uzglobljene viđenog (npr. bolesna stanja ili seksualna ponašanja) sa pročitanim (sve što se o onom što se zove bolesti ili seks govori u najrazličitijim tekstovima), koje stvara vlastiti predmet umjesto da potvrđuje uvriježena vjerovanja stvrđuta u bit stvari: tako, patologija ili neko seksualno ponašanje nisu devijacija normalnosti stoga što imaju esencijalna obilježja devijacija, već u stanovitim porecima mišljenja, postaju devijacija ili normalnost i mogu

⁰⁶ Npr. rasprava koju je D. J. Goldhagen izazvao knjigom *Hitler's willing executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*, 1996. Jović se, str. 144-145, pita o suučesništvu "onih između" ustaša i partizana, dovodeći u pitanje homogenizirani partizanski diskurs. Tu temu ne produbljuje u slučaju hrvatskih političkih elita i tzv. naroda od devedesetih godina naovamo. Cf. ipak, nacrt analize na str. 302, bilješka 15. Posebno pitanje predstavljaju tzv. intelektualne elite i njihova produkcija. ⁰⁷ Cf. sam kraj knjige, str. 391: "Ali sloboda ne dolazi sama i ničim nije jamčena. Ona je moguća samo ako uklonimo prepreke koje nam predstavnici onih koji vladaju i tumači njihove istine namjerno postavljaju da bi nas zauvijek kontrolirali i držali u okovima."

se mijenjati. A upravo arheologija straha, tog ključnog koncepta njegova objašnjenja, način na koji neki osjećaj može postati strah i djelovati, nedostaje Jovićevoj knjizi. Kao što uostalom nedostaje i našoj kulturi.

Strah nije jednostavna danost, strah je i mnogooblična kulturna kategorija, iako oduvijek prati živa bića. Sondaže, kojima se Jović obilno i korisno služi, mogu mnogo toga, ali ne mogu sondirati ljudska srca. A upravo se o tome radi. Na jednom mjestu, Jović, govoreći o osjećaju Srba da je Račan iznevjerio jugoslavensku ideju i otvorio vrata pobjedi nacionalista, navodi Jasnu Babić: "Sad već očigledan rasap Saveza komunista Jugoslavije doživljen je kao umiranje cijele jugoslavenske federacije. Kao da većina Srba, u Vukovaru i danas bespogovorno vjeruje u spasonosnu misiju Avangarde..." (str. 99). Što znači doista ovo "doživljen" i ovo "bespogovorno"? Odgovor treba tražiti u načinu na koji Jasna Babić uvodi svoju pretpostavku, ili uvjerenje o stavovima Srba, u "kao da". Kao da, iako to ni Jasna Babić ni Jović vjerojatno ne misle, znači literaturu i fikciju. A ona je vidljivo odsutna iz Jovićeve knjige⁰⁸. Možda je to stoga što je ovdašnja literatura o devedesetima drugorazredna, što je loše napisana, što predstavlja, čak i kad im se suprotstavlja, samo preživljanje općih mjesta. Najvjerojatnije, međutim, stoga što literatura ne spada u ono što vidi i čita znanost kojoj autor pripada. Želimo li pak doista razumjeti što je to taj strah, što se to zbiva u srcima ljudi od devedesetih godina naovamo, treba nam, čak i u njegovom najdesnijem, najmračnijem kutku, umjesto Tanje Belobrajdić jedan Céline i njegova *petite musique*, jer bez prave literature, bez ogoljelih srca, nikada nećemo razumjeti ništa.

⁰⁸ Moguća iznimka je, str. 303-304, spomen filma Istvána Szabóa *Sonnenschein*: anegdota koja gura priču a ne analiza.

O povijesnom revizionizmu

Mirjana Kasapović analizira hrvatsku epidemiju u iznimno vrijednom radu

Božo Kovačević

U povodu članka Mirjane Kasapović *Genocid u NDH: Umanjivanje, banaliziranje i poricanje zločina*, *Politička misao*, 55/2018, br. 1, str. 7-33.

Digitalno dostupno, URL: <https://hrcak.srce.hr/196775>

Povijesni revizionizam je u zapadnoj kulturi nezanemariv pokret koji dovodi u pitanje prihvatljivost opravdanja za uključivanje SAD-a u Prvi svjetski rat i koji dovodi u pitanje tezu pobjednica Drugog svjetskog rata da su za izbijanje tog sukoba odgovorne samo države gubitnice, ponajprije Njemačka i Japan. Isto tako revizionisti ustvrđuju da masovne zločine protiv civilnog stanovništva tijekom Drugog svjetskog rata nisu činile samo Njemačka i Japan nego i sile pobjednice i to možda u većoj mjeri nego poražene zemlje. Pritom se navodi savezničko bombardiranje Dresdena u veljači 1945. godine kao i aktiviranje atomskih bombi iznad Hirošime i Nagasakija u kolovozu iste godine. Da se sudilo i vojnicima pobjedničke strane za ono što su u posljednjim danima rata ili neposredno nakon njegova završetka radili vojnicima poraženih vojski i nedužnim civilima, ponajprije Njemcima koje su masovno silovane, pale bi brojne osuđujuće presude.

Američki revizionizam i izolacionizam

Američki revizionisti prve generacije pokušavali su utjecati na promjenu američke vanjske politike, odnosno pokušavali su vratiti Ameriku na izolacionističke pozicije prema kojima se Amerika ne treba miješati u politiku europskih sila sve

dok se one ne miješaju u američke unutrašnje stvari i u politiku unutar američke sfere interesa. Kako su, u skladu s Monroevom doktrinom iz prve polovine 19. stoljeća, dva američka kontinenta smatrana američkom interesnom sferom, to je značilo da SAD neće tolerirati kolonijalnu politiku europskih država u Južnoj Americi. Utjecaj izolacionističkih ideja onemogućio je namjeru predsjednika Woodrowa Wilsona da se SAD pridruže Ligi naroda nakon završetka Prvog svjetskog rata. Time je potkopana i njegova zamisao o stvaranju učinkovite međunarodne organizacije za globalnu sigurnost, čija bi glavna zadaća bilo sprečavanje izbijanja novog ratnog sukoba. Bez sudjelovanja već tada najveće svjetske sile Liga naroda bila je osuđena na neuspjeh.

Izolacionisti, čije se poimanje američke unutrašnje i vanjske politike oslanja na revizionistička shvaćanja povijesti, tridesetih su godina 20. stoljeća organizirali masovnu opoziciju politici predsjednika Franklina Delano Roosevelta. Kako su napetosti na europskom kontinentu i u istočnoj Aziji rasle, tako su izolacionisti inzistirali na donošenju zakona o neutralnosti. Tako je 1935. donesen prvi *Neutrality Act* s rokom trajanja od 6 mjeseci da bi već iduće godine bio produžen rok njegova djelovanja, a donošenjem istoimenog zakona 1937. godine zabrana trgovanja sa zaraćenim stranama ozakonjena je na neodređeno vrijeme. Roosevelt je uspio isposlovati pomoć kineskoj vladi nakon što je Japan napao Kinu 1937. godine pozivajući se na činjenicu da Japan nije službeno objavio rat toj zemlji.

Izolacionizam je vrhunac dostigao osnivanjem Komiteta Amerika prva 1940. godine. Glavni cilj, nemiješanje Amerike u europsku politiku, podržalo je 850 tisuća njegovih članova. Usporedno s inzistiranjem na politici nemiješanja u europske poslove neki izolacionisti su iskazivali simpatije prema Hitlerovom nacističkom režimu. Antisemitizam i rasizam, kao tradicionalne sastavnice američkog konzervativizma, bili su poveznica s nacizmom. Nakon što je Japan 1941. godine napao ame-

ričku vojnu bazu Pearl Harbor, *America First Committee* rasformiran je. Amerika je objavila rat Japanu, a nedugo zatim i Njemačkoj.

Premda je Amerika iz Drugog svjetskog rata izašla kao neupitno najveća svjetska sila, revizionisti su američki ulazak u rat smatrali neoprostivom pogreškom. Japanski napad na Pearl Harbor bio je, prema njihovom mišljenju, iznuđena posljedica Rooseveltovog sustavnog ignoriranja svih japanskih pokušaja da se uspostave saveznički odnosi s Amerikom umjesto s Njemačkom. Rat protiv Njemačke bio je nepromišljena avantura koju je životima platilo nekoliko stotina tisuća američkih građana. Kasniju uspostavu američke hegemonije na Zapadu revizionisti su ocjenjivali kao nepotrebno prenaprezanje američkih resursa i odstupanje od tradicionalnih američkih vrijednosti. Umjesto da funkcionira kao primjer svim zemljama koje žele slijediti njezin uzor, Amerika se uplela u mreže multilateralnih aranžmana – od Ujedinjenih nacija do NATO saveza – koji je primoravaju na rješavanje tuđih problema.

Motive za odbacivanje Rooseveltove politike revizionisti su nalazili i na unutrašnjem planu. Prenaglašavanje uloge države u rješavanju ekonomskih i socijalnih problema tijekom ekonomske krize tridesetih godina njegov je glavni grijeh. Kako je prema američkim konzervativnim shvaćanjima nečiji neuspjeh posljedica njegove nesposobnosti ili nedostojnosti u božjim očima, potezi države usmjereni na ublažavanje posljedica nezaposlenosti i na ograničavanje samovolje poslodavaca prema radnicima te ozakonjenje kolektivnog pregovaranja predstavljali su fatalno narušavanje tradicionalnih američkih vrijednosti. U ime obrane slobode poduzetništva predstavnici interesa poslodavaca suprotstavljali su se njegovim *New deal* politikama i izjednačavali ga s Marxom i Lenjinom.

Aktualni američki predsjednik Trump nije slučajno izabrao upravo slogan *America first*. Njegove politike i na unutrašnjem

i na međunarodnom planu kao da su sračunate na ispunjavanje zahtjeva i očekivanja povijesnih revizionista. Demontaža sustava univerzalnog zdravstvenog osiguranja i koketiranje s rasizmom na unutrašnjem planu te, na međunarodnom planu, sustavna destrukcija multilateralnih organizacija i aranžmana koje je Amerika gradila posljednjih sedamdeset godina glavne su odrednice njegove politike. Budućnost će pokazati da li će to doista dovesti do uspostave Amerike kakva je nekad bila (da li onakva kakva je bila prije građanskoga rata i ukidanja ropstva, onakva kakvom su je stvorili WASP organizatori bostonske *Tea party* 1773. godine; da li Amerika s Indijancima ili bez njih) ili samo do raspada Amerike kakvu smo donedavno poznavali, one Amerike koja je stvorila i svijetle i tamne strane globalizacije, koja je – premda tek oslobođena rasne segregacije – potaknula eksploziju zahtjeva za ljudskim pravima i slobodama diljem svijeta. Danas uglavnom sa strepnjom pratimo kako američki predsjednik ustrajno potkopava ustavne vrijednosti, demokratske tradicije, medijske slobode te standarde ponašanja i javnog komuniciranja koje su dosadašnji američki predsjednici bili primorani uvažavati. Premda se politička korektnost – kao svojevrsno dostignuće liberalne Amerike – nerijetko pokazivala kao zavjesa iza koje su se odvijale surove igre moći u znaku bezgranične pohlepe i cinizma, izostanak bilo kakvog kriterija za utvrđivanje odnosa između izgovorenih tvrdnji i provjerljivih činjenica vodi ka ukidanju svake mogućnosti uspostave povjerenja u zakone i institucije, u bilo kakav društveni napredak i smisao bilo kakve kolektivne akcije koja nije zasnovana na logici krda i krvnoga srodstva, individualnog i grupnog egoizma koji se pojavljuje kao konačna vrijednost i kao cilj koji opravdava baš svako sredstvo. Kao najprikladnije sredstvo za ostvarivanje bezbroj puta ponovljenih Trumpovih uvreda i prijetnji svima koji se ne slažu s njim jedan od njegovih sljedbenika izabrao je slanje eksplozivnih naprava na adrese omraženih opozicijskih političara i javnih kritičara Trumpove politike.

Možda najuvjerljiviji primjer rasapa dosegnutih oblika društvenosti pruža činjenica da fundamentalističke kršćanske skupine vatreno podržavaju Trampa. Naizgled paradoksalnu situaciju da zadržati moralisti i nepokolebljivi tradicionalisti prihvaćaju ozloglašena razvratnika Trampa kao svog svjetovnog vođu i proroka ti vjerski fanatici opravdavaju time da postoji običnim ljudima nedokučiva svrha svakog Trumpovog bezumnog poteza jer bog zna što radi. Obamu – kojemu se nisu mogle naći zamjerke s pozicija konvencionalnog kršćanskoga morala – nisu smatrali instrumentom izvršavanja božjih planova nego preprekom njihovom ispunjenju. Bog njihovih predodžbi je najpokorniji sluga njihovih rasnih predrasuda i nesmiljeni sudac svima koji su drukčiji i, osobito, onima koji su slabiji i koje bi ti fanatici najradije izbrisali s lica svijeta jer ih smatraju uzrokom svog nezadovoljstva i svojih neuspjeha. Od boga koji ih kažnjava zbog grešnih misli i postupaka puno im se više sviđa bog koji im, omogućivši da najveći svjetovni uspjeh postigne jedan lažljivac i prevarant, daje lako dostižne nove uzore i kazuje im da je put do uspjeha i božje milosti popločan njihovim najopakijim zamislima, željama i strastima. S izborom predsjednika po mjeri svojih poroka dobili su potvrdu postojanja svoga boga.

Europski povijesni revizionizam

Što se tiče suvremenog europskog povijesnog revizionizma, njegovu srž čini negiranje Holokausta. Revizionisti negiraju postojanje namjere nacističkog režima da se unište Židovi kao i postojanje detaljnih razrada za ostvarivanje takvih namjera. U osporavanju točnosti podataka o šest milijuna Židova ubijenih pod nacističkom vlašću revizionisti su osobitu pozornost posvetili proučavanju arhitektonskih nacrti za izgradnju objekata u Auschwitzu, u kojima plinske komore nisu bile izričkom spomenute. Temeljem takve forenzike kao i konstatiranjem stanovitih nepodudarnosti u iskazima preživjelih logoraša o tome gdje su plinske komore zapravo

bile i kako su funkcionirale, revizionisti su došli do zaključka da plinskih komora i masovnih ubojstava počinjenih na taj način zapravo nije ni bilo. Na isti način revizionisti su obradili i temu triju logora smrti Belzec, Sobibor i Treblinka. Kako preživjelih logoraša iz tih logora gotovo da i nema i kako su nacisti te logore u potpunosti uništili povlačeći se pred sovjetskom vojskom, revizionisti su nepostojanje neposredno raspoloživih dokaza i svjedočanstava o ubijanju u plinskim komorama pokušali iskoristiti u svojim nastojanjima za negiranje Holokausta. Zapise rijetkih preživjelih, kao što je ono koje je ostavio logoraš iz Treblinke Chil Rajchman, tretiraju kao tendenciozno iskrivljavanje osoba zainteresiranih da i židovska stradanja i njemačku krivicu prikažu većima nego što su doista bili.

Temeljem razlika u iskazima preživjelih logoraša revizionisti kao neistinita odbacuju sva njihova svjedočanstva. Izjave svjedoka i priznanja na Nirnberškom sudu ne smatraju vjerodostojnima jer su ondje pobjednici sudili poraženima. Dokumente prezentirane i priznanja izrečena tijekom procesa Eichmannu također ne uzimaju kao dokumente relevantne za ustanovljavanje povijesne istine o Holokaustu. Zračne snimke Auschwitza na kojima se vide dimnjaci krematorija, ali i dim od spaljivanja tijela na otvorenom, smatraju retuširanim. Dokumente koje su iznosili Sovjeti bez razmišljanja odbacuju jer ih smatraju fabriciranim radi skretanja pozornosti sa strahota počinjenih pod Staljinovom vlašću. Jedino čemu bezrezervno vjeruju su službeni njemački dokumenti. Kako su, svjesni sve izvjesnijeg poraza, oni najodgovorniji za konačno rješenje i s tim povezanu industriju smrti odlučili uništiti dokaze o počinjenim zločinima, jedva da se ima čemu vjerovati.

Poruke Hitlerova *Mein Kampf-a* kao i mnoštvo propisa kojima su Židovi u Trećem Reichu sustavno diskriminirani i zlostavljani povijesni revizionisti ne mogu poreći, ali oni se tom temom ne bave. Ni rasni zakoni kojima je temeljem pojedinosti iz rodoslovlja unatrag nekoliko na-

raštaja određivano koju razinu prava neka osoba može ostvariti u Trećem Reichu, odnosno koja joj sve prava – uključujući i pravo na život – zbog nepovoljnog rodoslovlja moraju biti uskraćena, kao ni eugeničke teorije u skladu s kojima su i defektni primjerci dominantne rase ubijani u sklopu ekstenzivnog programa eutanazije nisu predmet interesa povijesnih revizionista. Njihova ravnodušnost s kojom prelaze preko neospornih dokaza o ubijanjima invalida u njemačkim bolnicama proteže se i na jednako neosporne dokaze o angažiranju već potvrđenih stručnjaka za ubijanje plinom u logorima u Poljskoj u koje su počeli stizati stočni vlakovi puni Židova iz svih dijelova nacistima pokorene Europe. U njihovoj namjeri da opovrgnu programirano ubijanje u plinskim komorama povijesne revizioniste ne mogu pokolebati ni opisi eksperimenata s ugljičnim monoksidom koje su dali njihovi dizajneri i nadglednici s viših položaja u hijerarhiji nacističke vlasti. Naručivanje enormnih količina ciklona-B, koji su stručnjaci na koncu prihvatili kao učinkovitiju zamjenu za monoksid, oni tumače potrebom za raskuživanjem odjeće i održavanjem higijene velikog broja ljudi smještenih u neodgovarajućim prostorima Auschwitza, Belzeca, Sobibora i Treblinke. Ne zanimaju ih pitanja o tome zašto su ti ljudi uopće bili tamo i kako to da, unatoč tako dirljivoj brizi za njihovu higijenu, ogromna većina tih ljudi nije izašla iz logora niti je živa dočekala osloboditelje. Masovna ubojstva na mjestima poput Babi yara u Ukrajini ili Paneriaia u Litvi, dva stratišta sa po više desetaka tisuća ubijenih Židova svako, tako su dobro dokumentirana da ih nije moguće negirati. Stoga ih revizionisti koriste kao svojevrсни posredni dokaz da su Židovi ubijani na taj način, masovnim strijeljanjem, a ne u plinskim komorama. A kako je dokumentiranih žrtava na tim i sličnim stratištima manje od šest milijuna, i to navode kao argument za tezu da je službena bilanca Holokausta lažirana. Zašto su uopće toliki ljudi ubijeni, pitanje je koje ostaje izvan područja interesa povijesnih revizionista.

Mirjana Kasapović

Unatoč nepregledno velikoj povijesnoj znanstvenoj produkciji zasnovanoj na metodološki korektnoj interpretaciji dostupnih dokumenata te publicistici i memoaristici koje se oslanjaju na kazivanja žrtava, počinitelja i svjedoka nacističkih zločina, revizionisti uporno inzistiraju na svojim tezama. Činjenicu da gotovo cjelokupna ta literatura govori nešto što proturječi njihovim tezama revizionisti tumače kao potvrdu postojanja zavjere cjelokupne znanstvene zajednice i zlonamjernih publicista. Puko ignoriranje njihovih teza o zavjeri protiv otkrivanja prave istine o razmjerima Holokausta nije se pokazalo kao dobra strategija odnosa prema njima. Djela povijesnih revizionista uglavnom čitaju oni koji iz ovih ili onih razloga unaprijed prihvaćaju njihove teze o globalnoj zavjeri protiv istine o Holokaustu i koji, baš kao i povijesni revizionisti, ne smatraju problematičnima ni eugeničku teoriju i način njezine primjene u nacističkoj Njemačkoj ni rasne zakone, a mnogi revizionističku literaturu doživljavaju kao poticaj za politički angažman usmjeren prema obnovi političkog sustava koji je,

prema njihovim shvaćanjima, neosnovano ocrnjen dominantnim načinom govora o Holokaustu. Stoga ozbiljno bavljenje revizionističkom produkcijom i sustavna kritika načina njihova rada postaje u suvremenom svijetu neka svrsta prosvjetiteljske misije koja barem može mobilizirati slobodno misleće ljude na suprotstavljanje pogubnim političkim praksama ako već ne može utjecati na promjenu stajališta vjernih konzumenata revizionističke literature i osviještenih ili neosviještenih sljedbenika neonacističke ideologije.

Osobitom upornošću u detaljnoj analizi skrivenih i neskrivenih obmana svake revizionističke priče i dosljednošću u sustavnoj prezentaciji svih dostupnih izvora koji te priče demantiraju ističu se suradnici bloga *Holocaust Controversies. What Part of the Word Genocide Do You Not Understand?* Takvim svojim pristupom oni su u defenzivu natjerali revizionističke autore koji su desetljećima negirali postojanje plinskih komora u Auschwitzu. Recentniji njihov uspjeh je premoćna pobjeda u dugotrajnoj raspravi o Operaciji Reinhard u sklopu koje su 1942. i 1943. godine u logorima smrti Belzec, Sobibor i Treblinka Židovi masovno ubijani u plinskim komorama. Nakon što je 1987. godine Yithzak Arad objavio knjigu *Belzec, Sobibor, Treblinka. The Operation Reinhard Death Camps* uslijedilo je bombastično revizionističko osporavanje postojanja takve operacije i, po obrascu kojim je desetljećima negirano postojanje plinskih komora u Auschwitzu, interpretacija parcijalno korištenih izvora koja je pokazivala da istrebljenja ondje nije bilo. Predvodnici tog osporavanja bili su Carlo Mattogno, Jürgen Graf i Thomas Kues.

Odgovorili su im blogeri Jonathan Harrison, Roberto Muehlenkamp, Jason Myers, Sergey Romanov i Nicholas Terry koji su 2011. godine svoje članke i intervencije objedinili u impresivnu knjigu od gotovo šest stotina stranica naslovljenu *Belzec, Sobibor, Treblinka. Holocaust Denial and Operation Reinhard*. Revizionističkog odgovora zasad nema. Ta petorica autora ova-ko su objasnila svoju motivaciju za ulazak

u dugotrajnu i mukotrpnu raspravu s revizionistima: "Mi osjećamo da je, unatoč tvrdnjama nekih komentatora da je pobijanje poricanja Holokausta uzaludan trud, mogućnost raskrinkavanja uradaka pseudoznantvenika nešto što je samo po sebi vrijedno." (9) Takvo objašnjenje je jasno, ali su autori mislili da ipak treba dodati još nešto čime bi otklonili svaku sumnju u to da bi oni mogli ozbiljno shvatiti poricatelje Holokausta. U produžetku su dometnuli: "To ne znači da mi poricatelje smatramo ravnopravnim partnerima za raspravu na intelektualnoj ili etičkoj razini; umjesto toga mi nastavljamo svjesni da poricatelji djeluju u neznanju i s lošim namjerama." (9) Uvjerljivost rezultata njihova rada bila bi dovedena u pitanje ako ti rezultati ne bi proizlazili iz provedenih analiza i provjere točnosti revizionističkih tvrdnji nego ako bi naprosto bili ponavljane unaprijed oblikovanih ocjena i uvjerenja. No, takvom unaprijed izrečenom naponom o intelektualnoj i moralnoj inferiornosti povijesnih revizionista samo su pokazali koliko je Holokaust traumatična tema i koliko je važno ni u jednom trenutku ne ostavljati dvojbu o tome kakav je čiji stav o njegovu poricanju. Tome samo treba dodati da se previše preduvjeta iz kategorije političke korektnosti ni u kojem slučaju ne bi smjelo iskazivati samo kao potvrđivanje bilo čijih apriornih istina pod cijenu onemogućavanja utvrđivanja činjenica. Ako bi se to dogodilo, onda više ne bismo bili na području sučeljavanja argumenata, nego u sferi dominacije moći nad argumentima i ograničavanja slobode znanstvenog rada u interesu političke korektnosti. Svako kritičko preispitivanje, otkrivanje dosad nepoznatih činjenica ili argumentirana reinterpretacija poznatih može se nazvati revizionizmom jer se mijenjaju prethodno prihvaćena stajališta i spoznaje. Tako shvaćen revizionizam je preduvjet napretka svake znanosti. Povijesnim revizionistima zamjera se njihovo tendenciozno zanemari- vanje relevantnih činjenica koje ne potvrđuju njihove teze i otvoreno ili prikri-veno zagovarivanje one ideologije, i na njoj zasnovane političke prakse, koja je dovela do Holokausta, a to bi se opet moglo do-

goditi ako bi ta ideologija zadobila masovnu podršku.

Za razliku od Amerike, povijesnim revizionizmom nadahnuta politika u Europi još nije postala dominantna. No, jačanje desnog populizma i euroskepticizma primjetno je u mnogim europskim zemljama. U državama bivšeg realnog socijalizma, zapravo u bivšim sovjetskim kolonijama u Europi, pod izgovorom obračuna s komunističkim naslijeđem istodobno se provodi obračun s ništa manje mrskom tradicijom liberalizma, odnosno sustavno se onemogućuje ostvarivanje manjinskih prava, provodi se ograničavanje slobode medija, sudstvo se podređuje izvršnoj vlasti i nastoje se umanjiti dosegnute razine ljudskih prava u vezi s rodnom ravnopravnošću. U starim europskim demokracijama, čiji građani su tijekom Hladnoga rata uživali u demokratskim slobodama i u ekonomskom blagostanju, desni populistički pokreti predlažu politike koje kao rješenja za budućnost svojih zemalja nude ksenofobne, nacionalističke i antiliberalne modele iz prošlosti koji umnogome podsjećaju na ono što su provodili Hitler, Mussolini i Pétain. Kako u suvremenoj Europi ipak još nije moguće one koji su drukčiji samo zato što su drukčiji stavljati u koncentracijske logore, refleksna potreba za jasnim odjeljivanjem od tih drukčijih i manje vrijednih iskazuje se postavljanjem bodljikave žice i gradnjom zidova na granicama čime ti graditelji sebe stavljaju unutar tih žica i zidova. Zasad se unutar njihov osjećaju sigurnima. Pitanje vremena je kad će početi osjećati neslobodu.

Povijesni revizionizam u hrvatskoj politici i historiografiji

Epidemija povijesnog revizionizma zahvatila je i Hrvatsku. Pritom se to ne odnosi samo na povjesničare i publiciste. Trenutno vladajuća garnitura, pretvarajući se da na jednak način odaje počast žrtvama svih totalitarnih sustava, zapravo sve očitiije prihvaća tezu o dominantnoj odgovornosti jugoslavenskih komunista za masovna ubojstva pripadnika poraže-

nih vojski neposredno poslije Drugog svjetskog rata, pri čemu se osobito naglašavaju hrvatske žrtve među njima, i jednako očito izbjegava utvrditi tko je odgovoran za većinu civilnih žrtava za vrijeme Drugog svjetskog rata u Hrvatskoj. Važnost određivanja prema politikama iz vremena NDH proizlazi i iz činjenice da je ta država jedina u Europi osnovala koncentracijske logore i logore smrti i samostalno upravljala njima, a da je na to nije primorala nacistička Njemačka. Navodno slijedeći Tuđmanove ideje o pomirbi ustaša i partizana, aktualna hrvatska vlast se prema tom dijelu hrvatske prošlosti odnosi tako kao da pokušava pomiriti ustaške zločince i njihove žrtve. S druge strane, prema nasljeđu jugoslavenskog komunizma odnosi se s izrazitom nepomirljivošću inzistirajući na povijesno neopravdanom izjednačavanju cjelokupne povijesti socijalističke Jugoslavije s poviješću Sovjetskog Saveza. Tako smo od predsjednice Republike mogli čuti notorne laži o tome da je u Jugoslaviji postojala samo jedna vrsta jorgurta, da je svatko morao unaprijed najaviti koliko će kruha potrošiti idući tjedan i da je bilo zabranjeno deklarirati se Hrvatim. Iskazivanje pijeteta prema žrtvama ustaških pokolja njoj nije prepreka za uživanje u pjesmama kojima se ti pokolji veličaju. *Za dom spremni* postao je, u kontekstu revizionističkog prevrednovanja povijesti, stari hrvatski pozdrav. Slušanje hrvatske himne *Lijepa naša domovino* bilo je u namjerno iskrivljenom predsjedničinom sjećanju visokorizičan junački poduhvat neovisno o tome što je svake večeri emitiranje programa Radio Zagreba završavalo upravo tom himnom. Nezaobilazni dio tog revizionističkog folkloru su i tvrdnje o neprestanom teroru nad Katoličkom crkvom i svim njezinim vjernicima za cijelog trajanja Jugoslavije, o tome da je bilo zabranjeno slaviti Božić i da se nije smjelo na vjeronauk. Pritom se uredno prešućuju činjenice o tome da su odnosi SFRJ i Vatikanu bilo regulirani međudržavnim sporazumom i da je, uz mnoga druga vrijedna izdanja, upravo u SR Hrvatskoj prvi put objavljen prijevod cijele Biblije na hrvatski jezik. Snažan poticaj takvim povijesno revizionističkim inklinacijama predstav-

nika hrvatske vlasti daju pojedini pripadnici hijerarhije Katoličke crkve u Hrvatskoj. Jedan od njih, sisački biskup Košić, u propovijedi održanoj 25. lipnja 2017. u Sisku zauzeo se za to da se napravi "službena istinita revizija povijesti" koja će utvrditi ono što on i Crkva smatraju istinitim. Pritom nije pozvao na ponovno proučavanje dokumenata i na slobodno javno suočavanje različitih interpretacija tih dokumenata nego se zauzeo za zakonsku zabranu onoga s čim se on i Crkva ne slažu. Da bi se onemogućilo djelovanje onih koji su u ime komunizma nametali neistinite interpretacije Drugog svjetskog rata u Hrvatskoj kao i onih koji zbog toga što ne vole Hrvatsku danas iskrivljuju činjenice o Domovinskom ratu, trebalo bi postupiti po uzoru na Poljsku "koja je 2016. godine donijela tzv. antikomunistički zakon koji zabranjuje veličanje osoba, događaja, simbola iz komunističkog razdoblja. Jedino u tom slučaju, naime kada bi i Hrvatska to učinila, bi i oni koji ne vole današnju samostalnu Hrvatsku trebali prestati s lažima. To je dakle nužno, samo se pitamo, imamo li takvu vlast koja će to učiniti kao što je to učinila Poljska."

Činjenicu da je dio povjesničara i publicista iz vremena Jugoslavije preuveličavao broj srpskih žrtava u NDH i osobito u Jasenovcu, današnji hrvatski povijesni revizionisti koriste kao izliku za ignoriranje mnogih djela iz jugoslavenskog razdoblja koja nisu tako falsificirala povijest. Dovedavnoj demonizaciji NDH od strane dijele politički instrumentalizirane jugoslavenske historiografije današnji hrvatski povijesni revizionisti suprotstavljaju demonizaciju Jugoslavije u duhu obnove NDH.

Pobijanje triju glavnih revizionističkih postavki

Iznimno vrijedan primjer argumentiranog suprotstavljanja tezama aktualnog hrvatskog povijesnog revizionizma pruža članak sveučilišne profesorice Mirjane Kasapović *Genocid u NDH: Umanjivanje, banaliziranje i poricanje zločina*, objavljen u ča-

sopisu *Politika misao* br.1/ 2018. Očito nadahnut potrebom da se javno i argumentirano progovori o temi koja u Hrvatskoj ima političku i društvenu relevantnost, članak uvelike odudara od većeg dijela časopisne produkcije na području društvenih znanosti. Naime, način na koji je članak napisan pokazuje da primarni autorčin interes nije bilo skupljanje bodova potrebnih za akademsko napredovanje. Isto tako njezine brige nisu se svodile na zbrajanje otipkanih znakova ili kakav drugi formalni kriterij koji je nužno ispuniti da bi članak mogao biti objavljen. Zbog pretjerane zaokupljenosti postizanjem izvanjskih svrha i ispunjavanjem formalnih uvjeta mnogo toga iz aktualne znanstvene produkcije više podsjeća na uredno posložene odgovore na pitanja iz formulara kojim se podnose aplikacije za financiranje iz državnih ili europskih fondova nego li na iskreni pokušaj suočavanja s doista ozbiljnim problemom.

Dobro upućena u relevantnu klasičnu i suvremenu literaturu o genocidu i totalitarizmu, autorica s lakoćom pokazuje u kojoj su mjeri recentni hrvatski povijesni revizionisti lišeni uvida u tu literaturu. Stoga je jedan od njezinih zaključaka i taj da je "velika boljka revizionističke, ali i šire 'domoljubne' struje u hrvatskoj historiografiji beznađna parohijalnost, pa interpretacije njezinih autora ni metodološki ni teorijski ne korespondiraju s relevantnim istraživanjima u svijetu". (22)

No njezina je analiza ponajprije usmjerena da pobijanje triju glavnih revizionističkih postavki. Prva od njih tvrdi da je NDH bila normalna država koja je, da bi se obranila od pobunjenika, morala posegnuti i za nasiljem te za sabiranjem politički nepoćudnih elemenata na sigurnim mjestima kakvo je, između ostalog, bio i logor Jasenovac. Nikakva unaprijed smišljena genocidna namjera nije postojala, a stvarni podaci o poginulima ne opravdavaju zaključak da se radilo o genocidnoj praksi, tvrde revizionisti. Ukratko rekapitulirajući uvjete u kojima se pojavljuje genocid kao "najkriminalniji način uklanjanja rasnih, etničkih, vjerskih i osta-

lih razlika i podjela u društvu” (9), Mirjana Kasapović tvrdi da su se u NDH stekli gotovo svi uvjeti za genocid; uz totalni rat, to su “priroda društva i međugrupnih odnosa u njemu, tip političkog režima, dominantne ideološke orijentacije, strategije vođa, veliki politički i društveni prevrati (ratovi, revolucije, pobune, državni udari i dr.), tradicija nasilja, integritetnost u međunarodnu zajednicu, razvijenost i modernost društva”. (9). U NDH samo ovaj posljednji uvjet nije bio ispunjen čime se ona razlikovala od Njemačke. Ustaški pokret temeljio se na “rasističkim, nacionalističkim i agrarnim ideologijama”, a nasilje kakvom je pribjegao ustaški režim nije bilo tek odgovor na pobunu nego “strateški izbor ustaškog vodstva koji je oblikovan prije uspostave ustaške države”. (10) Stanovito prednjačenje pred Njemačkom koja je bila neusporedivo razvijenija država od NDH i daleko organiziranija u provedbi svih Führerovih zamisli NDH je ostvarila samo u jednome: “Valja imati na umu da su prema istraživanjima inozemnih autora masovna ubojstva Srba, kao i Židova i Roma, počinjena upravo 1941. i 1942., pa se piše o tome da je genocid u NDH počinjen prije Holokausta u Njemačkoj i zemljama što ih je ona okupirala.” (14)

Hrvatski revizionisti prednjače u banalizaciji zla

U znatnom dijelu revizionističke literature spominje se da su logoraši pjevali, plesali, igrali u kazališnim komadima i na različite se druge načine zabavljali. I hrvatski povijesni revizionisti posegnuli za tim obrascem. Tako oni spominju živopisne Rome koji su logorašku i čuvarsku publiku zabavljali svojom svirkom i plesom medvjeda na lancu. Nakon tog zabavnog nastupa nitko ih više nije vidio. Premješteni su u obližnju Ušticu. Autor koji opisuje kulturni život u Jasenovcu, naravno, ne spominje da iz Uštice nijedan Rom nije izašao živ, ali to nije predmet njegova interesa jer bi takvim proširivanjem teme bio primoran odgovoriti na pitanje zašto su ti Romi uopće bili tamo, kome su oni

bili prijetnja i kakve opasne postupke protiv države su poduzeli te zašto i dalje nisu nastupali diljem NDH ako su bili tako dobri zabavljači. Tu Mirjana Kasapović vidi stanovitu razliku u pristupu hrvatskih i međunarodno poznatih povijesnih revizionista: “No čini se da malo tko kao hrvatski revizionisti shvaća sve to kao istinsku zabavu i rasonodu, a ne kao ‘ples smrti’, okrutno i neljudsko postupanje s ljudima koji su osuđeni na najgoru sudbinu te su, čekajući smrt, katkad morali pjevati, plesati i glumiti kako bi zabavili i rasonodili svoje mučitelje i ubojice. Rijetko je tko kao hrvatski revizionisti otišao toliko daleko u banalizaciji zla i trivijalizaciji zločina.” (13)

Druga teza hrvatskih revizionista koju Mirjana Kasapović osporava je ona da u NDH nije počinjen masovni zločin, a kamoli genocid, protiv Srba, Židova i Roma. Hrvatski revizionisti tvrde da su u Hrvatskoj, za razliku od nacističke Njemačke u kojoj su Židovi unaprijed bili određeni kao neprijatelji s kojima se država treba obračunati, Srbi postali neprijatelji tek nakon što su se pobunili protiv novouspostavljene države. Kako je i tih pobunjenika malo završilo u Jasenovcu, ne može se govoriti da je u NDH bio na djelu genocid protiv Srba, tvrde revizionisti. Pozivajući se na doista brojnu literaturu domaćih i stranih autora, Mirjana Kasapović dokazuje da je protusrpstvo bila ključna sastavnica ideologije ustaškog pokreta od njegova nastanka, a namjera da se baš protiv Srba počinji zločin “može se iščitati iz političkih i pravnih dokumenata ustaškog pokreta i države, iz političkih istupa najviših ustaških dužnosnika, iz ideoloških rasprava ustaških intelektualaca, iz tiskanih i drugih medija”. (14-15)

Revizionisti se osobito trude pokazati da progon Židova u NDH nije bio sastavni dio ustaškog političkog programa, nego da su vlasti – inače filosemitske – to morale učiniti zbog pritiska nacističke Njemačke. Ta nesretna okolnost da je Njemačka bila ključna saveznica NDH dovela je do tragične situacije da su Hrvati, koji su samo željeli stvoriti svoju državu, kao uvijek

za ostvarenje tog svog povijesnog i svetog cilja bili primorani provoditi represalije protiv Židova što oni sami nikad ne bi učinili. Jedan od istaknutijih hrvatskih povijesnih revizionista ne osnovi takvog rezoniranja dolazi do zaključka da u vezi s Holokaustom “Hrvati imaju manje razloga za kompleks krivnje nego bilo koji drugi narod Europe”. Takvom rezoniranju naša autorica suprotstavlja nepobitno utvrđene podatke kojima barataju domaći i strani autori. U NDH je pobijeno 75 posto ukupnog broja Židova koji su ondje živjeli 1941. godine. “Postotak stradalih Židova u NDH ubraja se među najviše ‘pragove smrtnosti’ u svim genocidima što su počinjeni u povijesti i viši je od stope smrtnosti Židova na područjima Europe kojima su upravljali nacisti, u ‘nacističkoj orbiti’, koja je iznosila oko 67 posto.” (16) Objasnjavajući tako visok postotak uspješnosti ustaškog režima u istrebljivanju Židova Mirjana Kasapović upozorava da su se u NDH istodobno profilirali kršćanski i islamski antisemitizam, što drugdje u Europi nije bio slučaj.

Odgovornost za zločine

Autorica možda nije dovoljno naglasila da revizionistička tvrdnja da Hrvati imaju manje razloga za osjećaj krivnje prema Židovima nego drugi europski narodi implicira da je time cijeli narod oslobođen krivnje kao što bi, u slučaju da nije bilo tragičnog utjecaja Njemačke, cijeli narod bio kriv. Jasno je da se ta odgovornost ne može pripisati svima onima koji su se aktivno borili protiv NDH kao i onima koji su, riskirajući vlastite živote, spašavali Židove. Odgovornost za zločine ustaškog režima ne treba pripisivati ni onima koji su prigrlili tisuće kozaračkih mališana koje su bili zaustavljeni u Zagrebu na svom putovanju iz logora Stara Gradiška i Jasenovac prema logoru u Jastrebarskom. Svoje pokušaje skidanja odgovornosti za genocid protiv Srba, Židova i Roma sa ustaškog režima revizionisti prikazuju kao zauzimanje za to da se ta odgovornost ne pripíše cijelom hrvatskom narodu. Ne treba reći da ni hrvatski komunisti, kao ni ozbiljni

povjesničari, ni u vrijeme Jugoslavije nisu tvrdili da su svi Hrvati odgovorni za zločine koje su počinili ustaše.

Treća revizionistička teza koju Mirjana Kasapović argumentirano pobija je ona da logor u Jasenovcu u razdoblju od 1941. do 1945. nije bio logor smrti, nego samo sabirni logor u kojem su politički nepoćudni elementi radili na poslovima korisnima za hrvatsku državu. Revizionisti razvijaju priču o postojanju triju logora. U onom ustaškom se radilo, pjevalo, plesalo i glumilo. U partizanskom logoru, koji je navodno postojao od 1945. do 1948. godine počinjeni su zločini koji se neopravdano pripisuju ustašama, a daljnje zločine komunistički je režim počinio protiv svojih informbiroovskih otpadnika u razdoblju od 1948. do 1951. Ta revizionistička priča je, tvrdi autorica, “u funkciji delegitimiranja jugoslavenskog komunističkog režima kao ubilačke diktature koja je bila mnogo gora od ustaškog režima te, posljedično, rehabilitacije ustaškog režima kao mnogo ‘manjeg zla’ od komunističkog jugoslavenskog režima”. (21)

Brojem referenci na koje se poziva, suverenim kretanjem u politološkoj, pravnoj i povijesnoj sferi problematike genocida kao i uvjerljivošću argumenata koje iznosi ovaj članak Mirjane Kasapović vrijedan je doprinos osvješćivanju o relevantnosti problematike masovnih zločina danas te o političkim svrhama parohijalnog hrvatskog povijesnog revizionizma. Ne mogu se oteti dojmu da je taj članak dojmljivo zaključno poglavlje iz knjige koju bi, ako još možda nije do kraja napisana, svakako trebala završiti i žurno je objaviti.

Hrvatska tranzicija – planirana i dogovorena?

Osvrt na političke memoare Josipa Manolića

Dragutin Lalović

Josip Manolić: *Politika i domovina; Moja borba za suverenu i socijalnu Hrvatsku*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2015, 406 str.

Josip Manolić: *Špijuni i domovina; Moja borba za suverenu i socijalnu Hrvatsku*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2016, 405 str.

Moja borba za suverenu i socijalnu Hrvatsku znakovit je podnaslov i glavni moto političkih memoara Josipa Manolića. Do sada su objavljena dva sveska, *Politika i domovina* (2015.; knj. I) te *Špijuni i domovina* (2016.; knj. II), a treći se još iščekuje, najavljen pod naslovom *Izdaja i domovina*.

Očekivano, to je štivo javnosti predstavljeno kao majdan senzacionalističkih pikanterija iz tajnovita mutnog polusvijeta obavještajnih zajednica (tko je radio za koga, s kime i protiv koga).⁰¹ Neočekivano pak, umjesto žestokih polemika s autorom memoari su dočekani svojevrsnom “zavjerom šutnje” među stranačkom elitom i

istaknutim političkim likovima, čak i među onima koji su ocrtani u negativnom svjetlu.

Bilo je sasvim dovoljno vremena da se ovi politički memoari pažljivo pročitaju, ozbiljno prouče i kritički vrednuju. Zašto se to nije dogodilo? Akademska se zajednica s omalovažavanjem oglušila s izlikom da je riječ o opskurnom obavještajnom štitvu koje ne zaslužuju njezinu visoku pozornost. Uvažena gospoda ne mogu sebi dopustiti da previjanoga udbaškog vuka shvate ozbiljno! *Noblesse oblige!*

Ta, tko je taj Manolić da bismo njegova kazivanja smatrali spoznajnim izazovom?

Tko je Josip Manolić?

Premda 1995. godine nikome u nas više nije moglo biti nepoznato tko je Josip Manolić – suosnivač HDZ-a, “doglavnik hrvatskog poglavara” prvih godina novog režima, drugi predsjednik hrvatske vlade (1990-1991), predstojnik Ureda za zaštitu ustavnog poretka, prvi predsjednik Županijskog doma Sabora (1993-1994) – ipak je tadašnji priređivač Manolićevih intervjua i javnih istupa, Dragutin Hlad, knjigu započeo naoko retoričkim pitanjem: tko je Josip Manolić? Predstavio ga je kao *neporecivog političkog diva*, koji je “dugo vremena pogrešno bio smatran samo ‘osobom broj 2’, skrivenom u dubokoj sjeni predsjednika Tuđmana”. Ustvrdio je da bez Manolića Hrvatska demokratska zajednica ne bi godinama bila “onako uspješna i superiorna spram svih ostalih hrvatskih političkih stranaka”. Manolić je bitno obilježio “suvremenu hrvatsku povijest”, ne samo kao sjajan organizator i razborit političar nego i kao strateški vizionar, prosuđuje Hlad⁰².

⁰¹ Primjerice, Jasna Babić, “Politika i domovina: štivo od kojeg mnogima zastaje kost u grlu”, 7.8.2015, dostupno na Lupiga.com; dnevni je list donio šire izvode iz Manolićevih memoara, na punih pet stranica, s bombastičnom najavom na naslovnoj stranici “U podrumu zgrade HDZ-a bilo je mučilište... a u Tuđmanovoj kancelariji stolovao je Dido Kvaternik” (v. Jurica Körbler i Mark Cigoj, “Josip Manolić. Sve tajne najstarijeg obavještajca”, *Neđeljni jutarnji*, 6.11.2016, str. 1, 10-13). ⁰² Dragutina Hlada pamtimmo po njegovoj nezaboravnoj, polemički razornoj i argumentacijski superiornoj knjizi *Zov divljine: HND versus HDZ* (1995), u kojoj je izložio ne samo program nove stranke Hrvatskih nezavisnih demokrata (s Mešićem i Manolićem na čelu), nego i minucioznu kritičku dijagnozu totalitarnih značajki hrvatske države.

Josip Manolić, 22.
ožujka 1920, Kalinovac
kraj Đurđevca

Tko mnije da je riječ o olakim hvalospjevima preporučam mu kao obvezatno štivo knjigu *Josip Manolić: intervjui i javni nastupi 1989.-1995.* (1995). U Hladovu značajkom izboru i primjerenim komentari- ma, knjiga nam predstavlja Manolića kao nadasve mudrog političkog analitičara koji se smiono i pronicljivo, suptilno čak, suočava s najvećim kušnjama hrvatske države u tim presudnim godinama hrvatske tranzicije. Je li potrebno napomenuti da je i ta knjiga bila svojedobno prešućena?

U ocrtavanju Manolićeva političkog lika nezaobilazna je činjenica, i u samora- zumijevanju, da se politički profilirao unutar obavještajne i političke skupine ko- ju je vodio Titov najbliži suradnik i jedan od najmoćnijih ljudi toga vremena Ivan Krajačić Stevo (od 1945. do smrti, 1986). Manolić ga u svojim memoarima pred- stavlja kao “hrvatskog velikana”, kao svog uzora, mentora i prijatelja (v. knj. I, str. 91-92; knj. II, str. 184-193). Baš kao što i Manolićev i Tuđmanov prijatelj i suradnik Josip

Boljkovac u svojim memoarima ističe Krajačića kao svoga političkog učitelja i men- tora, kao jednoga od “najmudrijih dužnos- nika hrvatskoga komunističkog pokre- ta”.⁰³ Premda ne i izrijekom, Manolić nas ipak dovoljno jasno upućuje na zaključak kako je baš on bio prvi pouzdanik i desig- nirani nasljednik Steve Krajačića.⁰⁴ Riječ je obavještajnom krugu s kolektivnim po- litičkim identitetom, s priznatom autono- mijom i utjecajem u hrvatskoj Službi si- gurnosti te s jakim međunarodnim veza- ma (napose s ruskim i njemačkim službama).

U proljeće 1993. godine Tuđman je svog do tada najbližeg suradnika Mano- lića, u razgovoru s Boljkovcem, izvrijeđao i nazvao “agentom NKVD-a”.⁰⁵

Prilikom dramatičnog razlaza s Ma- nolićem, u proljeće 1994, Tuđmanu vrag nije dao mira pa je u ocrnjivanju svog bli- skog suradnika nekontrolirano izjavio: “Tada su mi došli predstavnici jedne od

glavnih svjetskih sila i kazali: Predsjedni- će, vi ste vjerojatno svjesni da morate stva- rati novi obrambeni i sigurnosno sustav. Mi smo voljni da Vam pomognemo u to- me. Ali, molimo, bez Jože Manolića.”

Manolićev samosvjesni odgovor zor- no nam dovršava ocrtavanje političkog formata. Uzvratio je Tuđmanu veoma oš- tro, majstorski ga je prekorio kao politič- kog pacera upozorenjem kako je njegova izjava “glupost koju si šef jedne države ne smije dopustiti da javno tako ponizi sebe i državu koju predstavlja. Možete li za- misliti šefa države kome dođe zbir jedne strane obavještajne službe i traži smjenji- vanje šefa obavještajne službe jedne suve- rene države? Vi ste tim činom pred licem svih državnika svijeta zemlju sveli na ‘ba- nana republiku’ a svoj osobni položaj na marionetu, što je jednako izdaji nacional- nih interesa” (v. knj. I, str. 336).

Četiri godine prije toga, Tuđman je, u svojstvu predsjednika Predsjedništva

⁰³ Vidi Josip Boljkovac, “Istina mora izaći van...” *Sjećanja i zapisi prvog ministra unutarnjih poslova neovisne Hrvatske*, Golden Marketing/Tehnička knjiga, Zagreb, 2009, str. 316. ⁰⁴ Ako je suditi po Manolićevoj ponosnoj tvrdnji kako je bio “jedina osoba koji je imala ključ Stevine ‘specijalne sobe’ u kojoj je bila arhiva te mnogo puta spominjana radiostanica” (knj. I, str. 92). Iako inače takve tvrdnje objašnjava “mlađim čitateljima”, kojima famozna radiostanica ne znači baš ni- šta, napomenimo umjesto autora da je riječ o radiostanici kojom je Krajačić još od početka 1942. godine održavao vezu sa sovjetskom vojnom obavještajnom službom i “bio izravno odgovoran vrhovnom stožeru sovjetske vojske” (v. knj. II, str. 190). ⁰⁵ Boljkovac komentira: “Nije ga, naime, želio okvalificirati kao sov- jetskog agenta, a to su do raspada SSSR-a bili KGB-ovci, već ga je u želji za još većim poniženjem proglasio suradnikom zloglasne i okrutne međuratne Stalji- nove službe, što je trebalo dovesti u pitanje čak i iskrenost njegovih antifašističkih pozicija. Za to nije nikada naveo nijedan dokaz, pa držim da su takve tvrdnje bile tek osvetnički čin...” (op. cit., str. 300-301).

Ivica Račan – zadaća mu je bila izgubiti na izborima i dovesti Tuđmana na vlast?

Socijalističke Republike Hrvatske, biranim riječima predložio Manolića za drugoga predsjednika vlade, istaknuvši da je Manolić “razborit kao malo tko među nama”.

Tko je Hrvatsku demokratsku zajednicu doveo na vlast?

Manolić je posljednji čovjek od kojega bismo očekivali da će napisati kako je “nužno zapitati: tko je *zapravo* HDZ doveo na vlast” (knj. II, str. 227).

Paradoks neodoljiv: Manolić *zapravo* pita tko li je njega doveo na vlast!?

Zašto Manolić dvoji je li HDZ vlastitim snagama došao na vlast na prvim slobodnim parlamentarnim izborima 1990. godine? Što ga navodi na ocjenu kako je “iluzija da je samostalna država uspostavljena jedinstvenim naporima domovinske i iseljene Hrvatske” (knj. II, str. 299)? Zašto se pita “tko dirigira hrvatskim procesom osamostaljenja?” (str. 267). S tim se mučnim pitanjima zdvojno suočava, objašnjava nam, zato što su tada “vojne agencije masovno ušle u sve pore društvenog i političkog života”, što su njezini suradnici “infiltrirani u inicijativne

odbore hrvatskih stranaka u nastajanju” (str. 209). Otuda mu se nameće pitanje o udjelu “vojne obavještajne službe u dolasku HDZ-a na vlast” (str. 210) kao i zaključak da su postajali “centri moći uključeni u traženje lidera Hrvatske – u Beogradu” (str. 224).

Kao u svakom političkom trileru, ključ za odgonetanje rečenih dvojbi valja ponajprije potražiti u nekoj *tajni*, štoviše “najčuvanijoj i najvažnijoj tajni novije hrvatske povijesti”, kako glasi naslov jednog podpoglavlja (str. 236-243).

Evo o čemu je riječ.

Račanov tajni sastanak s vrhom JNA između dva izborna kruga

U nedjelju prije podne, 29. travnja 1990, nakon prvog kruga parlamentarnih izbora (održanih 22. i 23. travnja), predsjednik CK SKH Ivica Račan konspirativno se sastao “bez svjedoka i protokola” s izaslanstvom Generalštaba JNA (pojačanim jednim članom Predsjedništva SKJ) u podrumskom prostoru velike kotlovnice u zgradi CK SKH (“Kockici”).

Prvi i najvažniji dio toga krajnje neobičnog sastanka valja gotovo u cijelosti prenijeti, uz stanovita kraćenja.

“Uzimajući riječ, general-pukovnik i vođa izaslanstva postavio je pitanje ‘Kako idu izbori’. Iako je znao da HDZ bilježi prednost u prvom izbornom krugu, odmah je dao izvrnuti odgovor: ‘Vi, naravno, izbore dobivate!’

Na to je Račan odgovorio: ‘Teško da je tako. Prema svim našim a i nezavisnim relevantnim analizama, mi izbore sigurno gubimo. HDZ će ove izbore sigurno uvjerljivo dobiti. Naš izborni rezultat može biti bolji ili lošiji, ovisno od sredine do sredine, ali ukupno mi izbore gubimo.’

‘Ne, družo Račanu’, nadovezao se vođa delegacije. ‘To nije tačno, vi izbore dobivate, mi smo i došli da se s tobom dogovorimo o rezultatu izbora. Nudimo saradnju koja znači da vi izbore dobivate, što je u interesu naših naroda i narodnosti, u interesu cele SFR Jugoslavije, pa i Hrvatske. Veruj, situacija je veoma ozbiljna, a mi procenjujemo da situacija izmiče kontroli.’

‘Ne znam na kakvu suradnju mislite’, uzvratilo je Račan. ‘Izbori su javni, demokratski i moraju se provesti u skladu sa zakonom i odlukama Kongresa SKH i CK SKH. Kada smo ušli u ‘projekat’ višestranačja, mislili smo ozbiljno, politički odgovorno, a ne da se igramo s demokratskim načelima višestranačkih izbora.’

‘Kako, Ivice, bre, ne razumeš? Saradnja znači da iza sebe imaš miliciju, vojsku, medije i sve drugo. Banke, na primer. Sve što treba da pobediš. Mi za sve to garantujemo. Kada pobedite, onda idemo na novu fazu dogovora šta i kako dalje sa zemljom u interesu naših naroda. Ivice, bre, mi razumemo procese na istoku Evrope i ove ovde višepartijske izbore. Pa mi imamo informacije, analitiku... *Mi procese kontrolišemo. Ako se dogovorimo, vi izbore dobivate i morate da ih dobijete...*

Nastupilo je zatišje. Račan kao da razmišlja.

‘Razumio sam što vi zapravo nudite. To bi značilo da mi izbore lažiramo... Bojim se da ne razumijete dubinu procesa i da ne sagledavate sve moguće posljedice i događaje koji bi uslijedili nakon naše lažirane pobjede, kad bi ona i tehnički bila moguća. A ja mislim da ni na *tehničkoj razini takva izborna prevara nije moguća*. Vi govorite o nekoj našoj, vašoj i našoj infrastrukturi. Ne zaboravite da i HDZ ima svoju, već sada dobro ureženu strukturu u svim institucijama, i što je još važnije, u svim porama društva...’

Poslije tih Račanovih riječi, cijela se skupina uzburkala. Padali su brojni komentari.

‘Ma ide, bre, u k..., to o čemu ti govoriš *mi ćemo da pohapsimo, za jednu noć, te njihove vođe i aktere*’, upao je

jedan od generala. Ali Račan se nije dao uplašiti prijetnjom.

‘Nisam još završio. U Hrvatskoj vjerojatno postoji peta kolona na koju vi možda mislite ili se oslanjate na nju. Ali ona nije u CK SKH. Vi ste, drugovi, na pogrešnoj adresi. To što vi predlažete izazvalo bi *građanski rat, krv bi tekla potocima. Jeste li svjesni što predlažete? Ono što vi predlažete mi takvo što ne prihvaćamo ni u primisli.*’⁶

Sastanak je ubrzo završio s grubim prijetnjama i prostačkim uvredama upućenim Račanu. ‘Prijetnje koje su pale tog jutra izgovorili su najmoćniji ljudi u SFRJ’ (knj. II, str. 241-243; sve istaknuo – D.L.).

Manolić izražava poštovanje prema tom događaju, ističe Račanovu ‘političku hrabrost i mudrost’, odajući mu priznanje da se time iskazao kao ‘veliki političar i čovjek’, koji se ‘odrekao položaja moći i slave’ (str. 238-239).⁶

Smisao ovog sastanka nije lako dokučiti jer je *a prima vista* upravo besmislen, umnogome i groteskan. Kakvog smisla može imati generalska ponuda ‘saradnje’ Račanu da dobije parlamentarne izbore time što će se vojnim državnim udarom poništiti sami izbori? Nije li groteskno da se ‘najmoćniji ljudi u SFRJ’ kriomice, poput krijumčara, sastaju u podrumskoj kotlovnici da bi krojili povijest?

Prije nego što pozorno razmotrimo značenje ovog sastanka, otklonimo prvi dojam koji proizlazi iz riječi izaslanstva JNA da će oni Račanu omogućiti izbornu pobjedu time što će *za jednu noć pohapsiti vođe opozicije*. Naime, takva goropadna tvrdnja nije značila, konkretno, samo ponudu ‘bratske pomoći’ da će pohapsiti pobjedonosne vođe HDZ-a, nego zapravo ucjenu upućenu predsjedniku hrvatskih komunista: *ili ćemo u ‘saradnji’ s Tobom pohapsiti vođe HDZ-a ili ćemo uhapsiti i Tebe!*

Da se Račan tome mogao suprotstaviti (‘hrabro i mudro’, kako veli Manolić) ne može nas iznenaditi, jer je to bila prazna prijetnja, JNA nije imala tu moć, nije mogla u Hrvatskoj hapsiti nikoga, ne bez prethodnog vojnoga državnog udara. U toj dimenziji sastanak djeluje kao farsa, igrokaz u kojemu armijske dustabanlije glume gromovnike.

Nasuprot tome, obratimo pozornost na ljubaznu ponudu vrha JNA za lažiranje hrvatskih izbora, uvjeravanje da uz njegovu pomoć Račanu i SKH-u mogu zajamčiti da će u drugom izbornom krugu anulirati prednost HDZ-a i u konačnici pobijediti.

Ako JNA nije mogla hapsiti, jeli mogla lažirati izbore? A čak i ako jest, je li se time išta moglo bitno promijeniti?

Rezultati prvog kruga parlamentarnih izbora 1990.

Cijela priča o lažiranju može imati nekog smisla samo ako se prednost HDZ-a iz prvog kruga mogla anulirati, ako je točno, kao što tvrdi Manolić, da je prvi krug pokazivao ‘mali zaostatak tzv. lijevih stranaka, uglavnom zbog većinskog sustava’ (str. 239).

Pa da vidimo kakvi su bili rezultati prvog izbornog kruga za najvažnije Društveno-političko vijeće Sabora, za koje se biralo 80 zastupnika.

U prvom krugu izabran je 31 zastupnik, a još 49 u drugom krugu. Rezultati su prvog kruga bili ovakvi: Hrvatska demokratska zajednica – 26 zastupnika
Savez komunista Hrvatske/Stranka demokratskih promjena – 3 zastupnika
Koalicija narodnog sporazuma – 0 zastupnika
Srpska demokratska stranka – 1 zastupnik

⁶ Manolić zaključuje: ‘Je li kotlovnica u ‘Kockici’ stvarni početak rata u Hrvatskoj? Mislim da sva zbivanja nakon toga jesu samo predstava za publiku u režiji velikih centara moći. Rat je bio planiran, planiralo ga je vodstvo Armije i nije se mogao izbjeći. Sastanak se održao najvjerojatnije u režiji čuvara jedinstvene Jugoslavije, bez komunizma’ (str. 239).

Nezavisni kandidati – 1 zastupnik.⁰⁷

Dakle, u situaciji kad je izborni rezultat čak 26:3, kad je HDZ kao bujica trijumfalno potopio SKH/SDP, a da o Koaliciji narodnog sporazuma i ne govorimo, Manolićeva priča o maloj prednosti ili malom zaostatku naprosto je bespredmetna. A kada se zna da, čisto tehnički, izborna prevara može iznositi do desetak posto glasova, čak ni čarobnjaci ne bi konačan ishod izbora mogli bitno izmijeniti.

“Sve je bilo jasno nakon prvog kruga... pomeli smo svoje protivnike”, kaže Manolić drugdje, ovog puta s pravom (knj. I, str. 150).

Protuparlamentarni karakter prvih parlamentarnih izbora 1990.

Pri poblížem se razmatranju smisla hrvatskih izbora 1990. godine, s onu stranu pukih brojki, pokazuje sva dramatičnost izbornog trijumfa HDZ-a.

Uzmimo samo najdrastičniji primjer zagrebačkih izbornih jedinica. Dok u 32. (Dubrava I) Tuđman, a u 33. Manolić (Dubrava II) dobivaju u I krugu (a uz njih još i Miljenko Žagar u 34. izornoj jedinici – Maksimiru te Vice Vukojević u Novom Zagrebu II), dotle u svim drugima HDZ-ovi kandidati dobivaju u drugome krugu, uz jednu jedinu iznimku, a to je izbor Ivica Račana (39. jedinica – Trnje).

Dakle, HDZ – 11, SKH/SDP – 1.

No, iza tih brojki krije se prava drama, pogledamo li u kojoj su političkoj konkurenciji izabrani HDZ-ovi kadrovi.

Dva su rezultata frapantna: u 36. jedinici (Medveščak) Ivan Lučev (HDZ) dobiva protiv Vlade Gotovca (KNS), a u 38. (Črnomerec) Gordana Turić (HDZ) protiv Marka Veselice (KNS). I u ostalim zagrebačkim izbornim jedinicama HDZ-ovi

Izjalovljena Banovina: ni Cvetković ni Maček – Franjo Tuđman i Slobodan Milošević su se, prema Manoliću, sporazumjeli još 1989. na sastanku u Beogradu o kojem Tuđman kasnije nije izvijestio ni najuže vodstvo HDZ-a

kandidati dobivaju: Milas protiv Bilandžića, Petrač protiv Budiše, Kovač protiv Jelene Lovrić, Jurica protiv Vujića, Turk protiv Aleksandra Broza.

Izrazimo to drukčije. U prvom demokratski izabranom hrvatskom parlamentu neće sjediti ni Marko Veselica, ni Vlado Gotovac, ni Dušan Bilandžić, ni Dražen Budiša, ni Jelena Lovrić, ni Tonči Vujić. Ako kandidate SKH/SDP i ostavimo po strani, očito je da je Sabor u kojemu su umjesto glasovitih nacionalnih prvaka kao što su Veselica i Gotovac (da istaknem samo njih), izabrani drugorazredni i trećerazredni hadezeovski kandidati, bio personalno devastiran a njegova legitimnost bitno okrnjena.

O karakteru HDZ-ove velike pobjede možda najdrastičnije svjedoči slučaj 45. izborne jedinice (Susedgrad), u kojoj je Martin Sagner “Dudek” (HDZ) već u prvom krugu *pomeo* Ivana Zvonimira Čička. Rezultat: 1. “Dudek” – 37.903 glasa; 4. Čičak – 5.086 glasova.

I poslije četvrt stoljeća, u Manolićevu se komentaru tih rezultata osjeća neuzdrmani trijumfalizam. “... doslovno smo pomeli svoje protivnike, kako god bila zvučna njihova imena”. Pohvalio se: “I ja sam u prvom krugu u svojoj zagrebačkoj jedinici pomeo svoje suparnike” (knj. I, str. 150).

Vrhunac se te trijumfalističke samodopadnosti iskazuje u zluradom komentaru u kojemu Manolić hadezeovski “duhovito” seiri nad Čičkovim izbornim porazom. Grije mu dušu prisjećanje da se tada “... pojavio vic da bi na izborima pobijedila i ‘Dudekova’ krava. Popularni je glumac Martin Sagner, naime, također bio naš kandidat koji je ostvario sjajan rezultat, posramivši među ostalima i našeg koalicijskog partnera Čička (HSS), a u jednoj je prilici odigrao predizborni skeč sa svojom kravom iz *Gruntovčana*” (ibid.).

Ne samo to! Manolić nam daje do znanja da su Tuđman i on odlučili Čička doslovno poniziti, diskreditirajući ga zbog njegove “nerealne ambicije i predugačkog jezika”, njegove “poslovične političke de-

⁰⁷ Ukupni rezultati, nakon drugog kruga 6. i 7. svibnja, bili su sljedeći: HDZ – 55 zastupnika; SKH/SDP – 18; KNS – 3; Socijalistički savez – 2; SDS – 1; Nezavisni – 1. Kad se imaju u vidu sva tri vijeća Sabora, tada je stranačka struktura Sabora bila ovakva: HDZ – 205 zastupnika, SKH/SDP – 107; KNS – 21 (od ukupno 351 zastupnika). Uz izlaznost od 84,87% (ili 2.980.663 građana) elektorata, koja nikad kasnije nije dostignuta.

struktivnosti”. Pa završava: “Jasno, Čičak nam to nikad nije zaboravio, posebno meni, pa se koristi svakom prilikom za javne objede. Posebno je to dolazilo do izražaja kad se prometnuo u hiperaktivnog borca za ljudska prava i preuzeo vođenje Hrvatskoga helsinškog odbora” (str. 151).

Tako su Tuđman i Manolić svojim nekorektnim odnosom spram svog koalicijskog partnera (koga su očito doživljavali kao ozbiljnog političkog takmaca) zaslužili da im se Čičak tokom 90-ih “prometne” u najžešćeg kritičara njihove autoritarne vlasti i u hrabrog branitelja ljudskih prava (svesti tu “hiperaktivnost” na “javne objede” čangrizavo je zanovijetanje).

Nije ovdje riječ o osobi, riječ je o elementarnoj neloyalnosti nadmenih vođa HDZ-a spram koalicijskog partnera, o maniru lažnog koaliranja da bi se partnera prevarilo, ponizilo i uništilo, maniru koji je do danas ostao trajno obilježje djelovanja HDZ-a kao političke formacije.

Predstavničko političko tijelo u kojemu su zasjeli hadezeovski “dudeki” (da se krave ne uvrijede) umjesto priznatih nacionalnih javnih ličnosti nije bilo samo teška blamaža nego prvenstveno realizacija smišljenoga političkog projekta kojim se u startu demokratske tranzicije nijeće sama ideja parlamentarne demokracije i političkog pluralizma. Umjesto jakog parlamenta kao političke reprezentacije najistaknutijih ljudi, bez obzira na stranke, te umjesto stranačkog pluralizma i kontrolno sposobne opozicije, dobili smo fasadni parlamentarizam i monopolističku poziciju HDZ-a.

Jedna epizoda kao da proturječi toj tendenciji. Manolić nas obavještava da je uoči izbora vrh HDZ-a ponudio dogovor proljećarskim liderima (Savki Dabčević Kučar i Miki Tripalu) o zajedničkom nastupu objedinjenih nacionalnih snaga na iz-

borima. Mesić se u ime HDZ-a s njima sastao i Savki ponudio da bude predsjednica Sabora, dok bi Tripalo preuzeo vođenje republičke vlade. Na ponudu je Savka uzvratila pitanjem “tko će biti predsjednik Republike” i na očekivani odgovor “Tuđman”, kao lider vodeće stranke, “reagirala vrlo emotivno, dapače ljutito ... neću ja da on meni bude šef”. I Tripalo je izrazio svoju “rezerviranost prema Tuđmanu”. Razloge njihova odbijanja Manolić pripisuje “nespojivosti karaktera” jer su “i Savka i Tuđman, Tripalo nešto manje, često bili impulzivni i isključivi, na što je upućivala i njihova poznata taština i samoljublje” (knj. I, str. 146). Epizoda ne djeluje uvjerljivo, ponuda više liči na “ispipavanje” namjera da li će se veliki nacionalni lideri iz 1971. godine i izravno uključiti u izbornu natjecanje.

Da je Tuđman s HDZ-om doista od početka zagovarao protuparlamentarni tip režima, o tome imamo uvjerljivo svjedočanstvo Josipa Boljkovca. Naime, prilikom formiranja HDZ-a grada Zagreba u studenome 1989, Boljkovac je na skupu kazao da ga “veseli što se stvaraju uvjeti da napokon idemo na konačnu podjelu vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku, za što se zalažu teoretičari demokratskog modela, počevši od Montesquieua”. Njegovo su riječi naišle na burno odobravanje pune dvorane, ali ne i Tuđmana, koji je “skočio sa stolice i nešto došaptavao Josipu Manoliću. On mi je odmah prišao i upozorio me: ‘Molim te, ne spominji više parlamentarni sustav. Francek je protiv toga, jer još nije vrijeme za takav parlamentarizam. Sa da trebamo čvrstu vlast’”. To je Boljkovca ozbiljno zabrinulo, pa se zdvojno pitao: “Zar ćemo umjesto višestranačkog parlamentarizma, što je temelj zapadne demokracije, opet imati neki oblik jednopartijskog sustava?!” (op. cit., str. 174)

Inicijalni korak hrvatske tranzicije mora se označiti kao “privremena” suspen-

zija parlamentarne demokracije i zbiljskog višestranačja, kao pad u novo jednostranačje, novu partijsku državu i ustoličenje providencijsalnoga nacionalnog lidera i njegove državne Partije.

U tom smislu, postoji fatalni kontinuitet novoga sa starim režimom. HDZ je preuzeo od SKH model vladanja u kojem je Partija iznad države, a Vođa iznad svih. HDZ je po samorazumijevanju državotvorna stranka, najzaslužnija za ostvarenje suverene hrvatske države, ali je iskustvo pokazalo da je upravo on glavna zapreka da se hrvatska država uspostavi kao demokratska i pravna zajednica. Za HDZ je stranački pluralizam ukrasni legitimacijski višak. Vođe HDZ-a usuđuju se tvrditi da je napad na HDZ napad na hrvatski narod. Komunisti su pak govorili da je napad na SKH napad na socijalizam i radničku klasu. Za prve su njihovi protivnici nacionalni a za potonje klasni neprijatelji. Posrijedi je isti mentalni sklop. Dakle, u strukturnom smislu HDZ je pravi i jedini sljednik SKH.

Da je upravo takva kontrolirana tranzicija bilo odavno planirana, pokazuje nam jedno od dva ključna mjesta za razumijevanje Manolićeva tumačenja karaktera “demokratskih promjena”.

“Ideja o dolasku nove političke snage okupljene oko Franje Tuđmana bila je ideja Mike Špiljka, ali i Steve Krajačića i Ivica Račana [...] mislim da je Špiljak bio prije svega zainteresiran kao ‘američki čovjek’^{o8} osigurati tranziciju u kojoj će svi segmenti komunističke države biti sačuvani, Komunistička partija promijenit će naziv, članovi Partije ući u nove stranke i tamo djelovati, represivni aparat nastaviti funkcionirati, nacionalno biće će se homogenizirati, emigracija i vlast pomiriti, itd. Rekli bismo – jednim udarcem puno muha” (knj. I, str. 97; istaknuo – D.L.).

^{o8} Vidjeti o tome napis Darka Hudelista, koji tvrdi da je Mika Špiljak bio “proamerički orijentiran” (uz ogradu: “koliko je to kao komunistički lider u SR Hrvatskoj mogao biti”). Tome pridodaje da “u SKH je općenito bila prisutna, još od 1966., stanovita ‘proamerička linija’” (ovog puta bez ograđivanja, ne računamo li navodnike). Autentičnost te informacije veoma je upitna budući da se, po njoj, navodno liberalni Špiljak suprotstavlja navodno dogmatskom Bakariću kao “proruski orijentiranom”, što je naprosto bespredmetno (Bakarić je bio po uvjerenju liberal, a Špiljak pragmatičar dogmatskog sklopa). (v. D. Hudelist, “Detalji tajnog dogovora. Kako je šef hrvatske Partije pomogao Franji Tuđmanu da započne projekt stvaranja hrvatske države”, *Globus*, 22.05.2015., dostupno na: <https://www.jutarnji.hr/globus>).

Ako su Mika Špiljak, a uz njega i Stevo Krajačić (Ivica Račan će se priključiti znatno kasnije, tek 1989) doista zamislili “tranziciju u kojoj će svi segmenti komunističke države biti sačuvani”, tada je takav projekt morao nastati prije 1986. (do kada je živio Krajačić). Vrijeme je ovdje važno precizirati jer to znači da zamisao nastaje prije Miloševićeva partijskog državnog udara u Srbiji, kada Savez komunista Srbije započinje svoju nacionalističku hegemonističku politiku. Vidjet ćemo uskoro zašto je to važno, ali naglasimo da ne djeluje uvjerljivo da bi tadašnji najmoćniji čovjek u Hrvatskoj, predsjednik Predsjedništva CH SKH Mika Špiljak (1984-1986), prepustao vlast Franji Tuđmanu i nekakvoj “političkoj snazi okupljenoj oko njega”. Ništa vjerodostojnije ne zvuči ni to da bi Krajačić podržao Tuđmana kao mogućeg nacionalnog lidera: “Krajačić, naime, Tuđmana nikad nije smatrao ozbiljnim političarem i znanstvenikom, nego svojevrsnim pozetrom koji je svojim neodmjerenim istupima zapravo svima pravio probleme” (svjedoči Boljkovac, op. cit., str. 165).

Dakle, zamisao je bila jasna: *plus ça change, plus c'est la même chose!* Strategija političkog preživljavanja u sagledivoj neminovnoj postkomunističkoj tranziciji, u uvjetima prividnoga političkog pluralizma.

Je li Račan Tuđmana i HDZ doveo na vlast?

Povremeno se Manolić prisjeća slavinih dana pa nas tronuto uvjerava: “jedino oružje kojim smo raspolagali 1990. bila je nacionalna homogenizacija”, “imali smo potporu masa i toga smo bili svjesni”; budući da je HDZ tada bio “pokret u nastajanju, nismo kontrolirali institucije, medije i banke koji su bili u Račanovim rukama”. Pritom ocjenjuje da je SKH “po svojoj mjeri skrojio izborni zakon, vjerujući da će im većinski model omogućiti uvjerljivu pobjedu”. Prevario se, njegova mu se samouvjerenost obila o glavu (knj. II, str. 238).

Pakt s Norvalom – Franjo Tuđman i Gojko Šušak

Iz prethodnoga već pouzdano znamo da ni o kakvoj samouvjerenosti nije bila riječ nego o Račanovoj hotimičnoj politici prijenosa vlasti. Nakon navedenog mjesta iz prve knjige, Manolić u drugom svesku na scenu ponovno, sada sasvim konkretno, uvodi Miku Špiljaka kao velikog meštra povijesne operacije. Evo kako:

“Godine 1989, negdje u lipnju, održan je još jedan sastanak Tuđmana i Špiljaka... Bio je inspiriran gorućom potrebom da se Hrvatska suprotstavi velikosrpskom hegemonizmu.

Špiljak je rekao Tuđmanu da hrvatska Partija nema snage oduprijeti se Miloševiću imperijalizmu jer je odnos snaga koje su za obranu hrvatske ustavne pozicije i jurišnika unitarne Federacije u CK i Predsjedništvu 50 : 50. ‘Ali zato vi to možete sa svojim ljudima’, zaključio je Špiljak, sugerirajući Tuđmanu da se osloni na provjerene ljude iz ‘hrvatskog proljeća’. Obećao je punu podršku antifasista i na unutarnjem i na međunarodnom planu. Špiljak je Tuđmana obavijestio da se u stvaranju nove hrvatske vlasti može osloniti na kadrove u obavještajnoj zajednici Republike, koja je usprkos zakonskim ograničenjima iznijela dobar dio otpora Miloševićevoj politici. Obećao je da će mediji pomoći u Tuđmanovu otporu Milo-

ševiću te da je akcija već u tijeku. Osvrnuo se i na Tuđmanove veze u emigraciji, podsjećajući ga da od tri hrvatska politička emigranta barem dvojica rade za Udbu, te da će biti korisni.

Razgovor će postati presudan za događaje u nadolazećim mjesecima. Za njega su u Hrvatskoj znali smo probani: Ivica Račan, Vanja Špiljak i dvojica šefova u republičkoj tajnoj službi. Prema kasnijim Tuđmanovim potezima, vidljivo je da se on držao dogovora, zauzvrat dobivajući obećanu političku podršku i organizacijsku pomoć” (knj. II, str. 207-208).

Ako je sve to točno, ako su se akteri toga nadasve džentlenskog sporazuma držali dogovorenoga, ako je Hrvatska doista imala svemoćnog Gazdu iz sjene u liku Mike Špiljaka, koji je Tuđmanu mogao zajamčiti usluge i podršku hrvatske obavještajne službe, medija i političke emigracije, tada je cijela prethodna priča o HDZ-u koji se u usponu na vlast mogao “osloniti samo na potporu masa” ili na “nacionalnu homogenizaciju” puko praznoslovlje.

Još određenije, u sklopu tog sporazuma glavnu je operativnu zadaću morao obaviti predsjednik hrvatskih komunista Ivica Račan. “Je li Ivica Račan imao zadaću dovesti na vlast Franju Tuđmana”, naslov

je odjeljka 5. poglavlja knjige II, u kojem Manolić objašnjava: “Poraz hrvatske reformirane partije, SKH, na izborima 1990. godine, za samog Račana nije bio ništa neželjeno. Dva je puta obavještajna služba informirala Račana da postoje dokazi o izbornim neregularnostima. Postojale su tisuće duplih glasačkih listića. Služba je locirala tiskare gdje su se listići krivotvorili. Ipak, Račan je strogo zabranio bilo kakvo miješanje policije u izborne rezultate, što je sudionike tih razgovora zaprepastilo. Prevagnula je Račanova ocjena da je HDZ vlast osvojio legitimno i legalno, i da treba osigurati njezin civilizirani prijenos. Zašto je Račan bio toliko odlučan u prihvaćanju izbornih rezultata, nije mi konkretno poznato. Sve ostavlja dojam da je želio izgubiti izbore, čineći sve da se riješi odgovornosti za nastupajuću budućnost koja se kreirala u Beogradu” (knj. II, str. 286-287).

Obrazloženju nije uvjerljivo, počevši od naslova koji bi morao glasiti “kako je Račan proveo zadaću dovođenja na vlast Franja Tuđmana i HDZ-a”. Dakako da u tom kontekstu za Račana poraz njegove stranke “nije bilo ništa neželjeno” ili da “sve ostavlja dojam da je želio izgubiti izbore”. Vrhunac zamagljivanja postiže Manolić kada izjavljuje da mu “nije konkretno poznato” “zašto je Račan bio toliko odlučan u prihvaćanju izbornih rezultata”, premda su mu podastrijeti dokazi da su izbori lažirani.

Nije uvjerljiva ni završna konstatacija da se Račanovo priželjkivanje poraza tumači njegovom riješenošću da sa sebe skine jaram “odgovornosti za nastupajuću budućnost koja se kreirala u Beogradu”. Manolić nas zamajava govoreći o dojmu da se Račan eto unaprijed predao u iščekivanju kada će njegove izborne kušnje najzad prestati.

Manolić se izmotava kako mu “nije konkretno poznato” zašto je Račan odlučno prihvatio rezultate, dakle izbornu pobjedu HDZ-a. Pa zar mu nije povjerena povijesna zadaća da Tuđmana dovede na vlast pod svaku cijenu?! Ni silne ga “neregular-

nosti” nisu smjele omesti u toj časnoj misiji. *Pobjeda Tuđmana i HDZ-a bila je i njegova pobjeda.*

Pritom nam Manolić ne kaže ono osnovno: *tko je lažirao izbore, čije su to tiskare u kojima su se krivotvorili glasački listići (tisuće duplih listića).* Budući da je HDZ trijumfalno dobio izbore, svi su krivotvoreni listići morali ići u njegovu korist. Je li Račanova spremnost da po svaku cijenu ispuni svoju misiju o prijenosu vlasti išla do krivotvorenja listića u korist HDZ-a? Ili je pak, što je uvjerljivije, Račan znao i prešutno pristao na to da vrh HDZ krivotvori izbore? Tko je dakle krivotvoritelj? Netko treći?

Ako je suditi prema prikazanim izbornim rezultatima, duplih je listića moralo biti mnogo tisuća, što objašnjava razmjere pobjede, ali ipak ne i samu pobjedu HDZ-a. Lažiran je trijumf, ali ne i prevaga HDZ-a.

Ilustracije radi, da navedemo još jedan primjer neočekivane pobjede HDZ-ova kandidata na ovim izborima. Imam na umu slučaj u 33. zagrebačkoj izbornoj jedinici u kojoj je Manolić s čak 26.488 glasova već u prvom krugu “pomeo” Ivana Šibera, koji je dobio 8.912. I Šiber je bio jedno od tih “zvučnih imena”, popularni i aktivni sudionik u javnom životu. Već bi i sama tijesna pobjeda nad njime bila sjajan uspjeh za tadašnjega Manolića, čiji je lik bio znan malo kome. Tko bi mogao povjerovati u punu regularnost izbora u kojemu je popularnog sveučilišnog profesora “pomeo” neki anonimni udbaški umirovljenik?

Vratimo se završno na navodno “najstrože čuvanu tajnu novije hrvatske povijesti”, na konspirativni sastanak Račana s generalskim izaslanstvom JNA. Što iz svega rečenoga zaključiti o smislu tog sastanka? Pretpostavimo li da su u izaslanstvu doista bili “najmoćniji ljudi u zemlji”, to bi značilo da su morali biti informirani kako su hrvatski izbori u prvom krugu bili lažirani, da su oni znali da Račan zna da su lažirani. Mogli su čak znati i koja je zadaća

Račanu povjerena. Tada bi smisao toga sastanka mogao biti u pokušaju skupine generala “jugoslavenske orijentacije” da Račana pridobije da odustane od svoje politike predaje vlasti Tuđmanu i HDZ-u. No tada ostaje upitnim zašto mu takvu “suradnju” nisu ponudili prije prvog kruga. Ako je vojni vrh doista “kontrolirao procese”, kako je mogao dozvoliti da HDZ premoćno pobijedi, kako se takav ishod izbora uklapao u armijsku strategiju? Pa kada se Manolić opetovano pita, “zar je u našem dolasku na vlast udio imala i vojna obavještajna služba, barem na jednom kolosijeku podupirajući naša nastojanja?” (knj. II, str. 210) – zar je moguće kako je taj “jedan kolosijek” bio i taj famozni tajni sastanak na kojemu se vojni vrh htio osvjedočiti da Račan “misli ozbiljno”, spriječiti ga da slučajno ne odustane od svoje misije *planirane* predaje vlasti?

Nije se, dakle, otporom generalskom pritisku Račan iskazao kao “veliki političar i čovjek”, koji se “odrekaio položaja moći i slave”, kako nas uvjerava Manolić (str. 238-239). Njegova je uloga bila puki prijenos vlasti, u čemu je teško prepoznati i najmanju političku “veličinu”.

Moramo se s punom sviješću suočiti s time da nam Manolić kaže, vidjeli smo, da je obavještajna služba informirala Račana da postoje dokazi o izbornim neregularnostima, dokazi da su postojale tisuće duplih glasačkih listića i tiskare gdje su se listići krivotvorili. Unatoč tome, “Račan je strogo zabranio bilo kakvo miješanje policije u izborne rezultate...”.

Kako to da Manoliću uopće nije čudno ni zazorno da policija podnosi izvješće Račanu, predsjedniku jedne od stranaka u izbornome natjecanju, a da Račan pak policiji strogo zabranjuje miješanje u izborne rezultate!? S kojim pravom Račan išta zabranjuje, s kojim pravom sprječava policiju da obavlja svoj posao zaštite regularnosti izbornog procesa?! Ako su, već po staroj navici, obavještajci podnosili izvješće Račanu, zar nije bila njegova elementarna dužnost kao građanina da njezine podatke i dokaze o neregularnostima

uputi državnoj Izornoj komisiji? Račanovo prikrivanje tih informacija kazneno je djelo, za koje je bio ne samo politički nego i pravno odgovoran.

U tom svjetlu, Račanovo odbijanje generalske ponude o lažiranju izbora zado-biva sasvim drukčiji smisao. Napose njegovo pozivanje na poštovanje zakona i naglašavanje da lažiranje izbora ni tehnički nije moguće izvesti. Njegova je principijelnost time raskrinkana kao čista farsa, njegovo pozivanje na zakon i zgražanje nad samom primisli o izornoj prevari očituje se kao prikrivanje da je upravo on prekršio zakon i bio suučesnik u lažiranju rezultata prvog kruga. Štoviše, ako je strogo zabranio policiji da se miješa u izborni proces, znači li to da su tiskare koje su proizvele duple listiće kreirale i rezultate drugog kruga izbora? Čime dolazimo do barem 20% krivotvorenih izbornih listića!

Slijedeći pažljivo Manolićevu osebnju argumentacijsku strategiju otkrivanja, prikrivanja i prekrivanja, zaključno se suočavamo s *najvažnijom tajnom hrvatske novije povijesti*, daleko važnijom od konspirativnog sastanka Račana s generalskim izaslanstvom vrha JNA. S tajnom da naši prvi parlamentarni izbori nisu bili pošteni i zakoniti, da je dakle HDZ došao na vlast na nepošten i nezakonit način.

Račanova politička "veličina" ne može se obrazlagati ni time da se "odrekao moći i slave". Jedva da je imao i jednu i drugu. Njegova je glavna zadaća bila, nakon odluke Kongresa SKH o višestranačju i parlamentarnim odborima, organizirati te izbore a kampanju voditi tako da SKH ni slučajno ne ostane na vlasti.

Zadaća mu nije bila jednostavna. Čvrsta dogmatska jezgra režima bila je protiv same ideje političkog pluralizma. Iz idejnih razloga kod starih komunista i boračkih aktivista, koju su takvu politiku smatrali izdajom komunističkih principa. Ili iz karijernih pobuda najistaknutijih nositelja državnih funkcija koji su izbore smatrali perfidnim nožem u leđa, izlikom da ih se smijeni. Tome valja pridružiti zab-

Tudman i kardinal Kuharić – Manolić o sporazumu Tuđmana s Katoličkom crkvom ne kaže ništa, premda je taj sporazum bio jedan od temelja Tuđmanova dolaska na vlast

rinutosti mnogih razboritih ljudi da ustavni, zakonski i organizacijski uvjeti za višestranačke izbore još nisu ostvareni te da u tim okolnostima može doći do posve-mašnjeg kaosa.

Manolić nema pravo kada uzgred govori kako je Račan kontrolirao tadašnje "institucije, medije i banke". Nije tako. Bio je samo formalni čelnik SKH, s bojkotom unutar samog SKH i u državnim institucijama, a nije imao ni financijsku podršku banaka.

Račanu je zadaću prijenosa vlasti otežavala demokratska jezgra vrha SKH (Boris Malada, Drago Dimitrović, Celestin Sardelić, Dag Strpić, Vjeran Župpa...), koja je izbore shvatila i prihvatila kao demokratski izazov najvišeg reda, u čemu ju je slijedio borbeni karakter znatnog dijela članstva SKH. Za njih, kao i za većinu hrvatskog građanstva te novih političkih inicijativa i stranaka, parlamentarni su izbori bili svetkovina liberalne demokracije, oblik autentične demokratske nacionalne mobilizacije hrvatskih građana, najzad otvorena povijesna mogućnost konstitucije hrvatskog demosa.

Račanovu primopredajnu zadaću osobito je otežavao premijer jugoslavenske vlade Ante Marković koji je u proljeće 1990. bio daleko najpopularnija politička ličnost u zemlji, u svim sredinama (bio je veoma popularan čak i u Srbiji, premda je u njoj kult Vožda bio neprikosnoven). Dalekosežni reformski program "demokratskog socijalizma" i "jugoslavenske sinte-

ze" Vlade SFRJ Ante Markovića (1988-1990), bio je izravno suprotstavljen i tobožnjim "čuvarima Jugoslavije" (političkom vrhu JNA) i nacionalstaljinizmu velikosrpskog bloka (političkom vrhu Srbije i njemu podređenom vrhu Crne Gore) i separatističkom nacionalizmu (političkoj eliti Slovenije). U predizornoj kampanji Marković je zdušno javno podržao SKH i time izazvao bijes i žustre prosvjede cijele opozicije. Račan je samo jednom dozvolio da se Marković pojavi i govori na skupu SKH-a, što je odmah zažalio jer je Marković svojim efektnim i optimističnim govorom toliko oduševio i obodrio prisutne uvjeravajući ih da je pobjeda reformirane Stranke demokratskih promjena na dohvat ruke, štoviše da je ona uvjet mogućnosti provedbe njegova reformskog programa i demokratske europske budućnosti Hrvatske i Jugoslavije. Takvu pogrešku Račan sebi nije opet dozvolio, Marković se više nije pojavljivao u kampanji. Primjer predsjednika vlade još je u jednom smislu bio za Račana zazoran, jer je bjelodano pokazao kako je osamostaljenje države od partijskog monopolskog tutorstva temeljna pretpostavka svake demokratske preobrazbe starog režima.

Račan je svoju zadaću prijenosa vlasti prigrlio jer je bio čvrsto uvjeren da se Hrvatska Miloševićevoj svesrpskoj agresivnoj politici može uspješno suprotstaviti samo obrambenom nacionalističkom mobilizacijom. Takvoj je mobilizaciji nužno bio potreban Vođa, koji će biti personifikacija hrvatstva i zalog hrvatske suverenosti. Račan se nije mogao zavaravati da je

dorastao takvoj ulozi, nije za to imao potrebne intelektualne, političke i voljne pretpostavke.

Raćan je u predizbornoj kampanji širio zarazni duh defetizma, bio je utjelovljenje neodlučnosti i manjka liderskih ambicija, propustio je bilo što učiniti na mobilizaciji članstva i pridobivanju demokratske javnosti. Manolić nas nastoji uvjeriti da Raćanov izborni poraz nije bio posljedica njegove političke nesposobnosti, nego njegove misije prijenosa vlasti. Ako mu i povjerujemo, kako objasniti da će na isti kukavni način ponovno predati vlast HDZ-u na parlamentarnim izborima 2003. godine? Kako drukčije, nego da naprosto nije bio prvorazredna politička ličnost. Bio je čovjek koji je svojim najvećim političkim dosezima smatrao da je *dva puta časno izgubio vlast* (čuvenim riječima: “vlast se može izgubiti, a obraz ne!”). A vidjeli smo da barem 1990. nije izgubio čak ni časno!

Manolić nam otkriva da su “od prvih dana našega inicijativnog odbora članovi prešutne potpore” bili Mika Špiljak i Ivica Raćan ma kako se to danas shvatilo” (knj. I, str. 97).

Raćanu odaje priznanje da je “imao petlje” omogućiti dolazak “ustaške emigracije” na Prvi opći sabor HDZ-a, na “velebni skup” održan 24. i 25. veljače 1990. godine (knj. II, str. 235). Naime, “dozvole za ulazak emigranata bez viza na Prvi opći sabor HDZ-a nije odobrila policija, nego je to bila politička odluka koju su policajci provodili” (str. 368).⁰⁹

I sporna osnivačka skupština HDZ-a, 17. lipnja 1989, bila je ne samo pod nadzorom policije nego je “proces bio dijelom usmjeravan i podržavan od strane policije”, točnije taj je proces usmjeravao vrh Partije. Manolić misli da se “osnivačka

skupština odigrala onako kako je bilo negdje planirano... obavještajci nikada ne rade bez svojega gospodara” (knj. I, 119).

Čak i poznata Raćanova kritička izjava o HDZ-u kao stranci “opasnih namjera” (kao reakcija na nacionalističku euforiju na Prvom općem saboru HDZ-a), nije bila tek “nespretna izjava”, kako ocjenjuje Manolić, ako ima pravo “da nam je ta izjava dala besplatnu marketinšku potporu i osigurala izbornu pobjedu” (knj. I, str. 144). Pa je, navodno, “inat učinio svoje”¹⁰. Budi mo ozbiljni! Zar ne bi iz svega rečenoga valjalo zaključiti posve obrnuto, da je ta izjava bilo iznimno politički spretna jer je postigla upravo ono što je Raćan i htio postići: dovođenje HDZ-a na vlast?

Tko je sve Tuđmana doveo na vlast?

Uspom Franje Tuđmana na vlast temeljio se na pet stratejskih političkih sporazuma.

Prvo, iz Manolićeva kazivanja zadržali smo se podrobno samo na Špiljakovu političkom projektu dovođenja Tuđmana na vlast i načinu na koji je tu zadaću proveo Raćan kao predsjednik SKH. To je bio prvi i nezaobilazni stratejski sporazum temeljem kojega se Tuđman uspinjao prema osvajanju vlasti i stvaranju hrvatske suverene države. Objе su se strane držale dogovora, a hrvatska služba sigurnosti stavila se Tuđmanu na raspolaganje kao njegov “strateški saveznik u osvajanju političke vlasti u Hrvatskoj.”¹¹

Drugi stratejski sporazum koji je Tuđman uspio sklopiti jasno je u Manolićevoj knjizi nagoviješten. Riječ je ulozi vrha JNA u Tuđmanovu usponu na vlast. Prisjetimo se već navedenih Manolićevih pitanja o udjelu “vojne obavještajne službe u dolasku HDZ-a na vlast” (knj. II, str.

210), kao i zaključka da su postojali “centri moći uključeni u traženje lidera Hrvatske – u Beogradu” (str. 224). Štoviše, Manolić ustvrđuje: postojala je “nevidljiva ručka” koja je otvarala “Tuđmanu vrata u dolasku na čelo HDZ-a” (knj. I, str. 107). Na čvrst savez s vojnom obavještajnom službom upućuje frapantan podatak kako je u hrvatskoj privatizaciji omogućeno “nəsagledivo bogaćenje” “skupini od 124 vojna agenta koji su ostali djelovati u našim redovima. Dobit će odlikovanja, obavještajnu zaštitu i ući u bogataški sloj – među 200 najbogatijih Hrvata” (knj. II, str. 210).¹²

Za razliku od prva dva, treći je Tuđmanov stratejski sporazum s emigracijom općepoznat. Napose je važan “pakt s Norvalom”¹³, sporazum s veoma utjecajnom, bogatom i organiziranom skupinom hercegovačkih franjevaca iz Kanade koja se listom priklonila Tuđmanu kao izabranom Vođi svih Hrvata, ma gdje bili. Na programskoj liniji tzv. “nacionalne pomirbe” iseljene i domovinske Hrvatske, Tuđman je s njome sklopio pakt temeljem kojega je dobio golemu financijsku, političku i kadrovsku podršku, a zauzvrat se spram nje širokogrudno obvezao da će joj širom otvoriti vrata nove suverene Hrvatske.

Četvrti je Tuđmanov sporazum s Miloševićem, s kojim se Tuđman sastao još prije hrvatskih parlamentarnih izbora. Sporazum nije sklopljen tek u ožujku 1991. u Karadorđevu, nego mnogo prije, već 1989. u Beogradu. Manolić tvrdi da o njihovom sastanku nitko u inicijativnom odboru HDZ-a nije ništa znao. Pa komentira: “Pravo je pitanje što je Tuđman dogovarao u Beogradu te rane 1989, tko mu je organizirao sastanak, zašto nikada nitko nije ‘provalio’ taj sastanak srpskog partijskog šefa i u ono doba ‘nevažnog’ disidentta Franje Tuđmana”. Nakon čega tek slijedi odlučujuće pitanje: “*Jesu li Tuđman i Milošević već tada pripadali istom ‘moćnom kla-*

⁰⁹ “Bez trezvenoga Raćanova promišljanja Prvi sabor HDZ-a ne bi se mogao održati. Cijelom operacijom ulaska emigranata na tlo Hrvatske upravljale su ‘hrvatske službe’”. Ali ne samo to, dolazak emigranata podupirale su i “jugoslavenske obavještajne službe” (knj. I, str. 137). ¹⁰ “... izvjesno je da je biračko tijelo, zasićeno polustoljetnim jednoumljem, u Raćanovoj izjavi vidjelo i pokušaj dezavuiranja i kompromitacije najveće oporbene stranke. Bilo kako bilo, bojazan od povratka na staro bila je prevelika pa je inat učinio svoje” (loc. cit.). ¹¹ Darko Hudelist, *Tuđman: Biografija*, Profil, Zagreb, 2004, str. 586. ¹² Tuđman je, preko Boljkovca, bio u vezi s generalom Ivanom Miškovićem Brkom, dugogodišnjim šefom KOS-a (1963-1971) i Titovim specijalnim savjetnikom za sigurnost, koji se krajem 1990. godine prebacio iz Beograda u Istru. Tuđman se s njime često konzultirao tijekom 1991. “oko niza pitanja vezanih za Armiju” (v. Boljkovac, op. cit., str. 182). ¹³ Vidi podrobnu analizu o tome u poglavlju “Pakt s Norvalom 1987.-1989.”, u Hudelist, op. cit., str. 581-632.

Nedemokratski kontinuitet – na fotografiji Tito i Tuđman u Zagrebu, u pozadini Stevo Krajačić i Vladimir Bakarić (lijevo i u sredini)

nu' koji će zapravo rukovoditi raspadom (podjelom) Jugoslavije” (knj. I, str. 107; istaknuo – D.L.).¹⁴

Tom četverostrukom sustavu sporazuma, valja pridodati i peti, najvažniji, koji Manolić začudo uopće ne spominje. Dakako, riječ je o Tuđmanovu sporazumu s Katoličkom crkvom koja je svim svojim resursima podržala HDZ i njegova lidera. Bez izravnog oslonca na moćan organizacijski sustav Crkve u Hrvatskoj i u svijetu bio bi nezamisliv tako munjevit i masovan uspon HDZ-a kao planetarne političke formacije.

Kako je moguće da o tome odlučujućem sporazumu između Tuđmana i Katoličke crkve nema niti riječi u Manolićevo inače tako opširnom i podrobnom štivu? Posvemašnje prešućivanje važnosti i utjecaja Katoličke crkve u našoj tranziciji Manolić prekida samo na jednom mjestu, kada se prisjeća razgovora “koji smo negdje 1993. vodili Tuđman, kardinal Franjo Kuharić i ja o politici Hrvatske u Bosni u vrijeme žestokih rasprava u javnosti i parlamentu, mojih medijskih istupa i kritike opozicije. Kuharić je na trenutak pogledao Tuđmana i onda svoj blagi i smireni ton zamijenio odlučnom reče-

nicom, kao da čita presudu: ‘Ti si, Franjo, odgovoran da nisi spriječio sukobe Muslimana i Hrvata’. Tuđman je pozelenio, ostao u šoku. Nije izgovorio ni jednu riječ. Jednostavno je zašutio” (knj. I, str. 323; istaknuo – D.L.).

Takav razgovor u magnovenju osvjetljava kakav je bio odnos partnera u tom temeljnom političkom sporazumu, jesu li bili ravnopravni ili je ipak postojao “stariji partner”. Vidimo tko izriče presudu, a tko je ostao u šoku. Čini se da Manolić ipak nije mogao odoljeti a da ne prekine svoju zaglušno rječitu šutnju o Crkvi, u trenutku kada je doživio iznimnu satisfakciju ne samo zbog toga što je Kaptol njemu dao za pravo u sukobu s Tuđmanom i Šuškom oko muslimansko-hrvatskog rata u BiH, nego i zato što je Uzoriti kardinal, pred njim, strogo prekorio taštog Vrhovnika.

Manolić je zapravo Tuđmana doveo na vlast – i održao na njoj

Možemo li naposljetku dokučiti smisao Manolićeve zaokupljenosti pitanjem “tko je zapravo HDZ doveo na vlast”? Što može značiti znakoviti prilog *zapravo* ako

ne Manolićevo preispitivanje vlastitog udjela u Tuđmanovu usponu na vlast? Kao da nam kaže: ja sam mislio da sam ga ja doveo na vlast, znajući da iza njega stoji vrh hrvatske Partije i svjetska emigracija, ali naknadno otkrivam da sam *zapravo* bio tek jedan od izvedbenih aktera u “centrima moći” planirane i dogovorene tranzicije.

Pritom nam Manolić ne otkriva kako je sklopljen njegov pakt s Tuđmanom. Umjesto toga, kaže nam da je podržao Tuđmana kao političara koji je “odabravši pravi trenutak za stvaranje stranke, postao oličenje hrvatske borbe za demokraciju i suverenitet” (knj. II, str. 146; istaknuo – D.L.). Unatoč tome što je “znao za sve Tuđmanove ambicije i mane”, Manolić je bio “duboko uvjeren da se ideja koju smo kotrljali može samo s njim na čelu poput grude snijega pretvoriti u lavinu, znao sam da ga Mika u tome podupire, pa još i neki drugovi iz vrha CK” (knj. I, str. 121; istaknuo – D.L.).

Uvažimo li logiku Manolićeve analize složene igre moći domaćih (ukupno 13 na području SFRJ, prema Manoliću) i inozemnih političkih i obavještajnih struktura, tada se nameće zaključak da je

¹⁴ Za tu je temu instruktivna lucidna analiza publicista Marinka Čulića, u knjizi *Tuđman. Anatomija neprosvijećenog apsolutizma*, Feral Tribune, Split, 1999., napose u poglavlju “Lolek Tuđman i Bolek Milošević”, str. 79-102.

i Manolić, a ne samo Račan, dobio zadaću dovođenja Tuđmana na vlast. Ako ima pravo kada nas podučava da “obavještajci nikada ne rade bez svojega gospodara”, i ako je Manolić obavještajac, tada je legitimno zapitati *tko mu je bio gospodar*? A čak i ako nije tako, ako prethodno i nije imao gazdu, nema nikakve dvojbe da je 1989. u Tuđmanu *pronašao svog Gospodara*. Od tada do dana današnjega Manolić ostaje uvjeren da je Hrvatskoj u onodobnim krajnje nepovoljnim, opasnim prilikama, bila *privremeno* nužna “čvrsta vlast” da se Vrhovnikom i “pokretom za Hrvatsku” suprotstavi Voždu i njegovim hegemonističkim aspiracijama. Samo se u tom smislu mogao samozavaravati da je njegov izabranik “olićenje hrvatske borbe za demokraciju”.

Ako Manolić i nije dobio zadaću dovođenja Tuđmana na vlast (recimo, kao Krajačićev testament), nego ju je preuzeo sam, mnogo je važnije da bi bez njega operacija mnogo teže mogla uspjeti. U inicijalnoj fazi nije Tuđman nego je Manolić bio organizacijsko-politička duša HDZ-a. Njegova je zadaća najprije bila nametnuti Tuđmana kao lidera, što on tada nipošto nije bio, a što je postigao čuvenim manipuliranjem osnivačke skupštine HDZ-a. Manolić u Tuđmanu nije pronašao gotovog lidera, nego osobu u koju će investirati sve svoje impozantne političke i organizacijske sposobnosti da bi ga sve do 1994. sukreirao kao Vrhovnika, da bi ga s beskrajnom i gotovo mazohističkom lojalnošću podržavao unatoč svemu i svima.

Kao ilustracija nesigurnosti i fragilnosti Tuđmanove pozicije kao lidera može poslužiti primjer njegova odbijanja da kao predsjednik Republike potvrdi izbor Josipa Boljkovca za župana Karlovačke županije, u proljeće 1993. Pozvao je svojeg starog prijatelja na razgovor i pravdao se da su “pritisci s terena na njega preveliki” i da je prisiljen zamoliti Boljkovca da ga razumije i da se sam povuče.¹⁵ Boljkovac

ocjenjuje da *Tuđman nije imao “snage i hrabrosti potvrditi moj status župana. Strahovao je od reakcije onih koji su držali represivni aparat, pa i konce u samoj stranci...”* (op. cit., str. 300-301; vidi pogl. “Pobjeđujem HDZ i postajem nepotvrđeni karlovački župan”, str. 297-302; istaknuo – D.L.).

Sve do 1993. Tuđman je u Manoliću imao jedinog suradnika koji ga je bezuvjetno podupirao. Unatoč Tuđmanovim samovoljnim političkim potezima, unatoč njegovu zaobilaženju Sabora i vlade, unatoč njegovim manipulacijama i neloyalnostima – sve do samoubilačkog rata s Bošnjacima, kada se razlaz među njima više nikako nije mogao izbjeći.

Za raščišćavanje prethodnih uvjetnih razmatranja dva se frapantna svjedočanstva moraju izdvojiti. Valja ih navesti u cijelosti jer u njima Manolić s krajnjom, samorazornom iskrenošću, iznosi što je sve bio spreman poduzeti da Tuđmana najprije ustoliči za lidera HDZ-a, a zatim i slobodne Hrvatske.

Prvo, poslije četvrt stoljeća od osnivanja HDZ-a Manolić se *ispričava* “svima onima koji su došli na osnivanje stranke pred hotel Panorama i tu iščekivali da započne jedan povijesni trenutak. Posebice se ispričavam brojnim pojedincima koje sam ja nagovarao da pristignu na osnivačku skupštinu, a nisam bio u mogućnosti dovesti ih na Jarun.... razlog promjeni mjesta održavanja osnivačke skupštine nisu bili samo strahovi od policijske intervencije, kako *sam svih ovih godina i sam govorio u medijima i puštao spinove*, već i pragmatične spoznaje da izbor Tuđmana za predsjednika može doći u pitanje mogućim izazivanjem nereda od strane protukandidata ako se na osnivačkoj skupštini pojavi masa. Na tu svojevrsnu manipulaciju pristao sam iz uvjerenja da bi svako drugo rješenje za izbor vođe pokreta bilo pogubno i da bi demokratski postupak sudjelovanja svih koji pristigli pred Panoramom ugrozio projekat. Jesam li bio u pravu pristajući da se

čin osnivanja stranke sakrije od potencijalnih utemeljitelja, može suditi povijest. No ja sam i danas uvjeren da je to bila ispravna odluka” (knj. I, str. 120; istaknuo i boldirao – D.L.).

Čudne li isprike! Manolić se ispričava građanima “potencijalnim utemeljiteljima” koji su pozvani da sudjeluju na osnivačkoj skupštini HDZ-a (a odazvalo ih se između 500 do 750), zbog toga što je njima grubo manipulirao time što je njih samo 49 na drugome, tajnom mjestu, održalo osnivačku skupštinu. A ujedno im objašnjava da je to učinio zato što bi *demokratski postupak sudjelovanja svih njih ugrozio projekt*, određenije, što bi u demokratskoj proceduri izbor Tuđmana mogao doći u pitanje. Ostavimo li sud povijesti po strani, zar Manolić ne shvaća da takvom isprikom po drugi put vrijeđa pamet i dostojanstvo članstva HDZ-a, tretirajući ga kao masu u koju se nije moglo imati povjerenje da će, bude li više kandidata, izabrati pravog vođu pokreta?

Drugo, za 29. studeni 1989. vrh HDZ-a izradio je letak namijenjen javnosti koji je napisao Tuđman. U njemu je HDZ

“tražio za Hrvatsku njezine *povijesne i prirodne granice*. Značilo je to da Tuđman prije istupa Miloševića napada međunarodno priznate granice SFRJ, a time i Hrvatske, da zapravo time traži jednostranu promjenu granica. Bila je to svojevrsna objava rata BiH, usklađena evidentno za srpskom nacionalističkom klikom i onima koji su planirali raspad Jugoslavije, bilo je to svojevrsno poništenje Ustava iz 1974. koje nam je Tuđman servirao i zatekao nas potpuno nespremne. Mnogi su to shvatili kao ponudu Miloševiću da trgujemo oko Bosne... Mnogi su me tada pitali *podržavam li zahtjeve za ‘povijesnim i prirodnim’ granicama*. Sjećam se Kristinih primjedbi koji je prvi uočio da *stranka kreće u veliku avanturu*. Istina, danas moram

¹⁵ Boljkovac je najprije odbio dati ostavku, a na Tuđmanovo inzistiranje uzrujano je uzvratilo riječima: “Tko je sve te lopove i najrazličitije strane agente sakupio oko tebe? Tko ti je doveo Šuška, Šeksa, Pašalića i ostale?” Tuđman je “s nevjericom slušao”, ali se ubrzo “snašao i uhvatio za glavu” i krivnju prebacio na svojeg glavnog suradnika: “Manolić! On mi je sve njih doveo!” (op. cit., str. 300).

priznati, nisam ni slutio kamo će nas ta prva javna objava naših (Tuđmanovih) namjera odvesti i nisam se dovoljno jasno suprotstavio tom tekstu. Držao sam da je riječ o propagandi kojom istupamo, a da se stvarno ne namjeravamo tako i ponašati” (str. 122; istaknuo i boldirao – D.L.).

Fascinantnog li priznanja! Dakle, Tuđman, mimo rukovodstva (“zatekao nas potpuno nespemne”), iznosi velikohrvatski nacionalistički ekspanzionistički program, u dosluhu s velikosrpskom klikom zahtijeva “prekranje granica”, *ruši ustav SFRJ iz 1974. i objavljuje rat BiH*, a njegov politički najpismeniji i najbliži suradnik priznaje da “nije ni slutio” da to Tuđman misli ozbiljno, nego je naivno držao da je “riječ o propagandi”.

Imajmo u vidu da je ovaj ratnohuškački proglas obznanjen prije nego što su uopće raspisani parlamentarni izbori, njime se HDZ legitimirao kao stranka. Tko bi joj iole razborit na predstojećim izborima poklonio svoje povjerenje i glas? Stranci koja ne samo što ima “opasne namjere” nego ih još i ne krije i njima se diči?

Postaje zagonetno zašto je čovjek nedvojbeno razborit i lucidan kao što je Manolić mogao podržavati takvog opasno avanturističkog vođu, koga je morao manipulacijom nametnuti stranci u osnivanju, kršeći elementarna demokratska pravila i proceduru. Zar nije mogao ni naslutiti ogromne rizike svojeg projekta, kojim sve neizvjesnostima i opasnostima izlaže hrvatsko društvo i državu?

Ako znamo da Manolić nije ni politički avanturist ni nacionalistički ekskluzivist, tada moramo opet zaključiti da je Manolić dobio zadaću dovođenja Tuđmana na čelo HDZ-a kao pokreta i da je tu zadaću uspješno ostvario.

Povežemo li naime dva navedena nevjerojatna svjedočanstva, najprije o zapravo ilegalnoj (a nedvojbeno nelegitimnoj) osnivačkoj skupštini, a zatim o Tuđmanovu programski opasnom avanturizmu, ta

da bi se Manolićevo kazivanje moglo možda ovako do kraja dešifrirati. Najprije se prisjetimo Špiljakova razgovora s Tuđmanom kojim započinje projekt ustoličenja Tuđmana kao novoga nacionalnog lidera. Nije teško zamisliti da je takav razgovor glavni projektant mogao obaviti i s Manolićem, tražeći od njega da mu svojim političkim i organizacijskim sposobnostima te obavještajnim vezama zajamči realizaciju plana. Tom ga je prilikom morao upozoriti na sve poteškoće ustoličenja samovoljnoga i nepredvidivoga Tuđmana na čelo nacionalnog pokreta. U tom svjetlu postaje jasno zašto je osnivačka skupština morala biti fingirana, s izlikom da bi na pravoj skupštini moglo doći do nereda i intervencije policije. Bilo je logično da osnivačka skupština pokaže svu snagu i masovnost nove stranke i da njezin lider bude izabran u demokratskoj proceduri s više kandidata. Ali je tada postojao rizik, priznaje Manolić, da osnivački skup počini kobnu pogrešku i da Tuđman ne bude izabran. *Horribile dictu!* U čemu je bila opasnost? Očito u tome što bi Tuđman mogao na tom skupu iznijeti svoje avanturističke teze o “prirodnim i povijesnim granicama”, i njima zaplašiti prisutnu “masu” te tako diskreditirati samog sebe kao kandidata za lidera. Nemajući s pravom povjerenje u Tuđmanovu razboritost, Manolić je “zaobišao” demokratsku skupštinu i održao ilegalni ili samo formalno legalni, gotovo urotnički skup, kojim je ekspresno, bez ikakve ozbiljne diskusije, formirana nova stranka i Tuđman izabran za njezina predsjednika. Pritom zadaća policije nije bila sprječavanje toga osnivačkog skupa nego, naprotiv, osiguranje da će na njemu teći sve po dogovoru, s prijetnjom da će ona intervenirati tek u slučaju da Tuđman ne bude izabran za predsjednika HDZ-a.

Samo tako mogu objasniti zašto Manolić i danas može misliti da je postupio *ispravno* kada je lažirao osnivačku skupštinu, zašto može tvrditi da ga je Tuđman “zatekao nespemnim” svojom tezom o prekranju hrvatskih i jugoslavenskih granica, svojom *svojevrsnom* “objavom rata BiH”. Koliko mogu razumjeti, Manolić

nam zapravo poručuje kako nije imao izbora, hrvatski lider bio je planiran i dogovoren, kako u samoj Hrvatskoj tako i “centrima moći... u Beogradu” (knj. I, str. 224). Stoga su okviri Manolićeve realističkog političkog djelovanja bili strogo ograničeni i time što su “Tuđman i Milošević već tada pripadali istom ‘moćnom klanu’ koji će zapravo rukovoditi raspadom (podjelom) Jugoslavije” (str. 107).

Čemerni Manolić! Tek je 1994, nakon Vašingtonskog sporazuma, barem javno razvrgnuo fatalni faustovski politički pakt, učinivši time valjda posljednju veliku uslugu u konačnom učvršćivanju kulta ličnosti “hrvatskog Bismarcka”. Stječe se dojam da Manolić ne želi toliko nas kao čitatelje koliko sebe samoga uvjeriti kako je tada postupio *ispravno*...

Time dotičemo veoma važnu temu koju ostavljam izvan ovog razmatranja, a koja zaslužuju najveću pozornost. Portret Tuđmana kao čovjeka i političkog lidera. Zadovoljimo se ovdje samo jednom crticom, kojom Manolić jarko ocrtava bezobzirni lik dotičnoga. Riječ je o epizodi s Bogdanom Radicom. Tuđmanov razgovor s Radicom okončan je s “velikim razočaranjem”, nije htio ni razumjeti ni poslušati mudre savjete toga “iznimno značajnog intelektualca u emigraciji”, koji je “Tuđmana materijalno pomagao u teškim trenucima, činio mu i brojne usluge, a kada su se okolnosti promijenile, Tuđman je odbacio starog Radicu kao krp”. Tako se “još jednom pokazalo da Tuđman ne može prihvatiti savjete razumnih pojedinaca... i da je spreman zbog toga žrtvovati prijateljstvo” (knj. I, str. 148-149).

Kako u ovim dirljivim recima ne prepoznati samoopis Manolićeve osobnog usuda?

Historicistička ili demokratska hrvatska sinteza?

I Tuđman i Manolić s uvjerenjem su zagovarali HDZ kao nadmoćnu hrvatsku sintezu “triju konstitutivnih sastavnica”

nacionalnog bića: stračevićanskog državnog prava, radićevske socijalne pravde i ljevičarske tradicije (prije svega pravo nacija na samoodređenje i antifašizma). Nasuprot toj i takvoj svehrvatskoj sintezi i njezinoj personifikaciji u Tuđmanu, izborni konkurenti u dva suprotstavljena bloka, SKH/SDP i Koaliciji narodnog sporazuma bili su osuđeni na poraz.

Manolić olako objašnjava izborni neuspjeh Koalicije narodnog sporazuma (KNS-a). Savki i Tripalu prigovara da su “nešto kalkulirali i čekali da će ih *birачko tijelo samo pozvati da preuzmu kormilo vlasti*”, da nisu formirali svoju političku stranku, i da su tek 1. ožujka 1990. “povukli svoj prvi konkretan potez”. Podržali su toga dana stvorenu Koaliciju narodnog sporazuma, postali “zaštitni znakovi te *čudnovate koalicije, ideološki raširene od ljevice do desnice*”.

Manolićev je “dojam da bi potencijalni birači možda i prihvatili svoje proljećarske ikone, ali da su ih temeljito zbunjivale stranke koje su bile u njihovoj pozadini [...] nitko nije mogao suvislo objasniti koja bi politička linija prevladala kad bi Koalicija narodnog sporazuma došla na vlast” (knj. I, str. 146-147; istaknuo – D.L.).¹⁶

Argumentacija da je KNS bio šarolika skupini stranaka, koja nije znala što hoće i nije nudila jasnu perspektivu što će učiniti dođe li na vlast, mogla bi biti uvjerljiva samo ako bi se moglo dokazati da Hrvatskoj nije (još) bila potrebna demokracija, nego snažan nacionalni lider i masovni nacionalni pokret koji ga slijedi.

Međutim, ako su prvi slobodni izbori trebali biti prvi kvalitativni iskorak u zbiljsku liberalnu i pluralističku demokraciju, tada je upravo koalicija stranaka kao što su Hrvatska socijalno-liberalna stranka (HSLŠ), Hrvatska demokratska stranka (HDS) i Socijaldemokratska stranka Hrvatske (SDSH) bila mnogo autentičnije

“oličenje hrvatske borbe za demokraciju” i od SKH/SDP i od HDZ-a. Nije to nije bilo nikakvo šaroliko društvo, nego reprezentacija proljećarskih prvaka iz 1971. godine: Gotovca i Budiše, na čelu HSLŠ-a, braće Veselica, na čelu HDS-a, Vujića, na čelu SDSH-a, a uz podršku velikih političkih lidera iz 1971, Savke i Tripala, te Bijelića, Haramije i Supeka. Preko svojih čelnika bila je to dovoljno politički homogena grupa, uza sve razlike među njima.

Koalicija narodnog sporazuma, iskazujući političko jedinstvo proljećarskih prvaka iz 1971.¹⁷, nudila je programski, politički i personalno mnogo uvjerljiviju demokratsku hrvatsku sintezu (njezinih liberalnih, socijalnih i demokršćanskih sastavnica) od Tuđmanove historicističke sinteze Starčevića, Radića i ljevičarskog antifašizma.

Uistinu čudnovata sinteza i svojevrsna koalicija, “od ljevice do desnice” bio je upravo tobože monolitni HDZ, okupivši šaroliko društvo na temelju *fantazme* o “nacionalnom izmirenju” u rasponu od antifašista tipa Tuđmana i Manolića do ustašoidnih radikala tipa Šuška i Vukojevića.

Manolić iznosi važan podatak da je i unutar HDZ-a bilo “mišljenja i pritisaka da se pod svaku cijenu povežemo sa Savkom i Tripalom i ostalim vodećim proljećarima”. Zanimljivo je da je taj pritisak dolazio od “ključnih emigrantskih čelnika koji su se priklonili HDZ-u i od Prvog općeg sabora aktivno se uključili u predizbornu kampanju”. Saznajemo da je bila riječ o “onoj najutjecajnijoj emigrantskoj struji, kanadskoj”; u tom smislu su “Gojko Šušak i Ante Beljo, odrađujući vjerojatno ‘agenturno djelovanje’, na sastancima stranačkog vodstva uporno tvrdili da je izborna pobjeda moguća samo, ako se neovisno o ustupcima, dogovorimo sa Savkom i Tripalom” (knj. I, str. 147-148).

Koalicija narodnog sporazuma na izborima se 1990. godine pojavila kao *tertium datur*, kao mogućnost i jamac demokratske i nacionalno samosvjesne opcije, nasuprot *neizvjesnoj demokraciji* SKH/SDP-a i *izvjesnoj nedemokraciji* HDZ-a.

Ako je tome tako, ako se KNS u kampanji pozicionirao i afirmirao kao jamstvo i protiv staroga i novoga jednogumlja i jednostranačja, tada bismo smjeli pretpostaviti da je zapravo zadaća planera hrvatske protudemokratske tranzicije bila sprječavanje Koalicije narodnog sporazuma da dođe na vlast, usklađenim naporima Račana i Tuđmana. I Manolića! Nikada nećemo saznati prave rezultate parlamentarnih izbora 1990, ali se ne možemo ne zapitati nije li funkcija krivotvorenja izbornih listića bila ta da se spriječi svako opako iznenađenje koje istinski demokratski izbori uvijek mogu iznjediti.

Planirana i dogovorena tranzicija

U prethodnom tekstu već smo vidjeli dovoljno Manolićevih naznaka o mogućoj ulozi političkoga i obavještajnog vrha JNA u inicijalnoj fazi hrvatske tranzicije. U pravilu u obliku zdvojnih pitanja i mučnih dvojbi. Već smo navikli na način djelomičnog i zakučastog otkrivanja istine kod našeg autora, koji od čitatelja zahtijeva punu pozornost i strpljivo dešifriranje. O karakteru hrvatske tranzicije Manolić se naposljetku ipak i izriječno izjašnjava kada govori o političkoj sudbini dvojice najvažnijih ministara hrvatske ratne vlade, ministra unutarnjih poslova Josipa Boljkovca i ministra obrane Martina Špegelja. Boljkovac je stradao jer “nije bio spreman suočiti se s time da je *sve što se zbiva oko stvaranja stranke, višestranačkih izbora, dio šire operacije obavještajne službe i vrha hrvatske politike u kontinuitetu*”. Špegelj pak “nije shvaćao da je *koncept i brzina tranzicije do-*

¹⁶ Slično prosuđuje Boljkovac, kada govori o “nedorečenosti preko noći oformljene i ideološki vrlo šarolike Koalicije narodnog sporazuma, čiji rejting nije bitno podigla ni mlaka Savkina i Tripalova potpora” (op. cit., str. 179). ¹⁷ Uz jednu jedinu značajnu iznimku I. Z. Čička, koji se, na svoju političku štetu, priklonio “Hrvatskom bloku” oko Tuđmana i HDZ-a. Vidjesmo da je s takvim časnim partnerom doživio brutalno poniženje. Svoj je trenutak žalosne slave u kampanji doživio grubim denunciranjem KNS-a kao “koalicije nacionalne izdaje”.

govorena te da ju ne treba narušavati (knj. I, str. 254-255; istaknuo – D.L.).

Dva najvažnija ministra hrvatske ratne vlade nisu, dakle, znala ili uspjela shvatiti da je prijelaz iz staroga u novi režim planiran i dogovoren te da se dogovor mora poštovati. *Pacta sunt servanda!* Manolić zaključno tvrdi “Špegelj i Boljkovac smijenjeni su pod istim ‘patronatom’, iz istih motiva” (loc. cit.). Narušavali su barem dva od spomenutih Tuđmanovih strategijskih sporazuma, a Tuđman je poštovao preuzete obveze. Nije ni imao izbora, bio je okružen vojnim agentima, “svojim suradnicima od povjerenja”. “Od 45 dužnosnika oko Tuđmana 38 su suradnici civilnih i vojnih obavještajnih službi starog režima”, “oni u javnosti nisu sporni”, a sporan je udbaš Manolić. Pa se naš autor ovako nama obraća: “Tko je Udba, a tko KOS neka čitatelji sami zaključite” (loc. cit.).

U tom sklopu, saznajemo da je vrh JNA još od 1987. provodio “niz operacija pripremajući jugoslavensko društvo za razdoblje višestranačja i tržišne ekonomije”. Pritom su planeri JNA utvrdili da Slovenija može izaći iz Jugoslavije, ali – i sada slijedi veliko iznenađenje – slovensko rukovodstvo je sa svoje strane zahtijevalo da Sloveniji u tom slučaju “pripada Istra”. Manolić je kategoričan: “Slovenski koncept izlaska iz Jugoslavije pretpostavljao je *prekrajanje granica*. Uoči izbijanja rata slovenska strana nudila nam je Ugovor o prijateljstvu čiji je faktički cilj bio da na hrvatski prostor dođu slovenske vojne jedinice s namjerom tobože pomoći, a zapravo s namjerom da se *tiho okupira Istra*. Da se taj ugovor realizirao, *danas bi Istra, baš kao Sveta Gera bila pod Slovenijom*” (knj. I, str. 254; istaknuo – D.L.).

Jugoslavenski rasplet i dezintegracija zemlje odvijali su dakle kao predstava u “režiji velikih centara moći. Rat je bio planiran, planiralo ga je vodstvo Armije i nije se mogao izbjeći” (knj. II, str. 239).

Tranzicija iz staroga u novi režim nije (bio) spontani proces urušavanja truloga režima, demokratski i pravno deficitar-noga te ekonomski suboptimalnoga, nego prvenstveno *promišljen i promišljeno proveden politički i obavještajni projekt*.

Time se umnogome objašnjava zašto su demokratski tranzicijski procesi tako snažno i dugo blokirani i na političkome (kao prijelaz s jednostranačkog monizma na stranački pluralizam i od represivne prema regulacijskoj i pravnoj državi) i na društvenom planu (kao prijelaz s društvenovlasničkog gospodarstva “zatvorenog društva” na tržišnu privredu “otvorenog društva”). Još određenije, objašnjava nam se zašto je zadržan i ojačan najopakiji i po demokraciju i pravnu sigurnost najopasniji dio državnog aparata “starog režima” (represivni obavještajni aparat). U toj dimenziji postoji strukturna zapreka koja bitno i trajno otežava ako ne i onemogućuje demokratsku tranziciju u nas.

Čitati Manolića

Kakav je Manolić bio kao političar, takav je i kao pisac memoara. Politiku je shvaćao kao šahovsku partiju, u kojoj partiju dobiva “onaj tko vidi unaprijed i tko predvidi što mu nose sljedeći potezi” (J. Manolić, u intervjuu *Danasu*, 28. 8. 1990.). Poput šahovskog velemajstora i Manolića odlikuje iznimna politička sposobnost proračunavanja, složenog kombiniranja, lukavoga skrivanja vlastitih namjera, lažnih signala za zavaravanje protivnika, dobrog prosuđivanja vlastitih prednosti i čitanja protivnikovih slabosti i namjera. Sve smo te odlike mogli upoznati u ovim memoarima, autor se s čitateljima upušta u izazovnu i složenu igru nadmudrivanja u kojoj se od nas zahtijeva puna koncentracija da prepoznamo što nam autor doista želi reći, što otkriva, što zamagluje, što prešućuje i da mu pri svemu tome vjerujemo da zna što radi.

U igri nadmudrivanja s našim prepređenim autorom nitko nema pravo preten-dirati da ga je doista razumio, a njegov diskurzivni kôd uspješno dešifrirao. Stoga sam ponudio tek jedno od mogućih čitanja samo Manolićeve analize inicijalne faze hrvatske tranzicije, a ostavljajući izvan razmatranja još nekoliko kapitalnih tematskih sklopova njegova štiva (tijek Domovinskog rata, hrvatsko-bošnjački rat u BiH, pljačkaška privatizacija, Tuđmanov model vladanja).

Manolić je svjestan delikatnosti svojih kazivanja o ljudima i događajima. Stoga se nikad ne otkriva do kraja i na nedvosmislen način, pribjegava retoričkim dosjetkama tipa “na čitateljima je da sami prosude”, ili “ne želim navoditi imena, ali oni znaju da ja znam”, a vrhunac dostiže kad povremeno mladalački izjavi da mu “još nije vrijeme da se neke stvari objave”.

Pozornost zaslužuju politički memoari i drugih Tuđmanovih suradnika iz toga prevratnog vremena (Josip Boljkovac, Martin Špegelj, Petar Kriste, Slavko Degoricija, Vladimir Šeks)¹⁸, jer svi zajedno nude obimnu i kvalitetnu građu za ozbiljno proučavanje i kritičko vrednovanje.

No bogatstvom građe, izazovnošću sadržaja, općenitim političkim prosudbama, konkretnim portretiranjem niza likova na političkoj sceni i u obavještajnom podzemlju, Manolićeva je knjiga jedinstvena u nas. Važno je zamijetiti da se ispod površine niza uzbudljivih priča krije mnogo ozbiljnija politička analiza naših tranzicijskih procesa. Manolić povremeno ustvrđuje, kod pojedinih osjetljivih otkrića, “svjestan sam da će me nakon ovih redaka hrvatska politička javnost, napose ona ostrašćena, medijski razapeti” (knj. II, str. 238).

Manolićevo se štivo nudi pluralnom čitanju i kritičkom prosuđivanju, izlažući čitatelje riziku da će im se dogoditi ono što je glasoviti pjesnik Duško Radović iz-

¹⁸ Vidi J. Boljkovac, op. cit.; M. Špegelj, *Sjećanje vojnika*, Znanje, Zagreb, 2001; P. Kriste, *Sjene nad slobodom. Sjećanja i pogledi na Hrvatsku 1989.-2002.*, Golden Marketing, Zagreb, 2002.; S. Degoricija, *Nije bilo uzalud*, ITG d.o.o., Zagreb, 2008; V. Šeks, *Temeljci hrvatske državnosti*, Golden Marketing, 2005. i 1991 - moja sjećanja na stvaranje Hrvatske, Večernji list, Zagreb, 2015.

razio efektno: “kad nam nije lako ovako, kako bi nam tek bilo da zaista znamo kako nam je”.

Prvenstvena je pobuda ovog osvrta apel našoj javnosti, akademskoj i široj, da punu kritičku pozornost najzad posveti ovim povijesnim svjedočanstvima kao dragocjenom prilogu kritičkoj demistifikaciji i boljem razumijevanju naše novije povijesti.

Dragutin Lalović (r. 1947), politolog, dugogodišnji profesor Fakulteta političkih znanosti u Zagrebu (1975-2012) na predmetima *Povijest političkih ideja* i *Teorija države*. U mirovini od 1. siječnja 2013. godine. Autor stotinjak znanstvenih i stručnih članaka te triju knjiga *Društveni čovjek i njegovo vlasništvo* (1986), *Mogućnosti političkoga. Preko građanina ka čovjeku* (2006), *Države na kušnji* (2008). Inicijator i realizator izdavačkih projekata: *Politički spisi Jeana-Jacquesa Rousseaua* (1993), *Demokratska invencija Claudea Leforta* (2000), *Šest knjiga o republiki Jeana Bodina* (2002), *Hrvatsko i jugoslavensko “proljeće”* (2014), *Neofašizam - korijeni, oblici, sadržaji* (2015), *Prema Novoj političkoj ekonomiji Daga Strpića* (2015), *Doba politike Ivana Prpića* (2016), *Europski projekt - smisao, dometi, perspektive* (2016). Urednik političkoteorijskih biblioteka: *Pitanja* (1978-1981), *Politička misao* (1984-1994), *Čari političkoga* (od 2002). Bio član redakcije časopisa *Pitanja* (1972-1973), glavni i odgovorni urednik tog časopisa (1975-1976); član redakcije časopisa *Naše teme* (1985-1989), glavni i odgovorni urednik tog časopisa (1990); član šireg uredničkog odbora časopisa *Actuel Marx* (1989-1994); član redakcije časopisa *Politička misao* (2002-2008), glavni i odgovorni urednik (2009-2012), član Savjeta tog časopisa (od 2013); član redakcije časopisa *Matica* (od 2002). Izabrane novije studije: *Hannah Arendt i makijaveljevski moment XX. stoljeća* (2013), *Maitre penseur razvojne politologije* (2015), *Politički znanstvenik u doba politike* (2016), *Politički projekt europske republike - EU između kozmopolitiskog imperija i države-kontinenta* (2016), *Marxovo nasljeđe kao zadaća mišljenja* (2017), *Rousseauova republikanska sinteza* (2017).

Direktan i beskompromisan pisac

Autobiografska knjiga Rajka Grlića ima obilježja povijesnog dokumenta recentnih filmskih epoha s eminentnim sineastima u glavnim ulogama

Etami Borjan

Rajko Grlić:
Neispričane priče,
Hena com, Zagreb,
2018, 388 str.

Rajko Grlić, jedan od najznačajnijih filmskih redatelja hrvatskog i jugoslavenskog filma, predstavnik takozvane Praške škole, režirao je nekoliko antologijskih i nagrađenih filmova (*Samo jednom se ljubi*, 1981; *Čaruga*, 1991; *Karaula*, 2006; *Ustav Republike Hrvatske*, 2016, i drugi) kojima je privukao domaću i međunarodnu pažnju, ali i bijes kako jugoslavenskih tako i hrvatskih nacionalističkih kulturnih i političkih struktura u razdoblju prije i poslije 90-ih godina prošlog stoljeća. Ovaj intrigantan i provokativan autor, u svojim se filmovima nije libio otvoreno progovoriti o aktualnoj društveno-političkoj situaciji vješto podrivajući temelje dominantne ideologije, uvijek uz dozu manje ili više suptilne ironije i umjerenosti doziranog humora.

Baš kao što je u svojim filmovima na ironičan i humorističan, ali istovremeno ozbiljan, angažiran i detaljan način otkrivao pukotine u dominantnim povijesnim narativima, diskursima i ideologijama kroz crtice iz svakodnevnog života (ne) običnih ljudi, istom ležernom preciznošću detaljno raščlanjuje vlastiti život u autobiografskoj knjizi *Neispričane priče*, dokumentirajući sudbine nekoliko generacija svoje obitelji povezujući ih s društveno-političkim kontekstom odgovarajućeg povijesnog razdoblja. Knjiga je ujedno go-

rak, duhovit i emotivan zapis o filmskim epohama u povijesti jugoslavenskog i hrvatskog filma kroz zabilježbe i anegdote o kolegama i prijateljima iz svijeta filma: od praških đaka s kojima je studirao na FAMU u Pragu i crnovalnih redatelja kojima se divio, a s nekima i surađivao, pa do suvremenih filmaša i glumaca iz država bivše Jugoslavije.

Knjiga je sastavljena kao filmski leksikon u kojem se abecednim redom navode termini iz filmskog jezika koji figuriraju kao naslovi poglavlja ispod kojih se po principu asocijativne montaže u filmu navode situacije iz privatnog i profesionalnog života autora. *Neispričane priče* ne samo da su pisane filmskim jezikom, nego i svojom strukturom često nalikuju skicama i zabilješkama nekog budućeg scenarija koji, međutim, često ostaje nedovršen i neispričan do kraja, baš kao i život, a i cjelokupno štivo ostaje, rečeno Ecovim rječnikom, otvoreno djelo. Nepredvidivost života tako se pretače i na narativnu strukturu djela koje ne teži linearnoj naraciji već se unutar pojedinih mikropoglavlja isprepleću (ili filmskim jezikom rečeno pretapaju) sadašnjost i nekoliko razina prošlosti. Grlić se u ovoj knjizi dokazuje kao vrsni pripovjedač, baš kao i scenarist na filmu, pa osim stvarnih *flash backova* dodaje i izmišljene dijelove kako bi ili upotpunio nepoznate dijelove iz obiteljske prošlosti ili iz mašte rekonstruirao “rupe” u pričama.

Upravo zato *Neispričane priče* nalikuju napetoj fikciji koja se, kao i svaka autobiografija temelji na autentičnim faktografskim podacima, fragmentima sjećanja, anegdotama, ali i na izmišljenim događajima i likovima koji dopunjuju praznine u sjećanju te čine štivo dinamičnijim. Veći dio proznih priča su kronološki nepovezane natuknice iz režijske bilježnice – ideje za nikad snimljene filmove – koje u knjizi dobivaju konture i postaju kratke priče. Autor se na nekoliko mjesta osvrće na svoj stil pisanja pokazujući kroz nekoliko skica iz prošlosti kako je s odmakom gotovo nemoguće ne fabulirati vlastita, naročito daleka, sjećanja,

Rajko Grlić

kao što je gotovo nemoguće lučiti fikciju od faktuma, tuđe iskustvo od vlastitoga. Kao što autor kaže u uvodu knjige, svoje neispričane priče godinama je čuvao zatvorene u boci dok je on pisao priče i živio živote svojih filmskih junaka, a kad ih je polako pustio da iziđu ispričao ih je baš kao na filmu, miješajući zbilju i fikciju.

Upravo tim principom Grlić se vodio u većini svojih filmova. Njegovi najpoznatiji filmovi nisu dokufikcije; oni su igrani filmovi, ali su istovremeno dokumenti nekoliko posljednjih desetljeća, koji su zbog svoje direktnosti i kritičkog stava spram zbilji Grliču donijeli slavu, ali ga i prisilili na egzil početkom 90-ih godina. Grlić se često u knjizi vraća na taj period opisujući prilagodbu novoj sredini i radnoj okolini najprije u Los Angelesu, potom u New Yorku i na koncu u Ohiju, a jedan od najdirljivijih trenutaka u knjizi je pismo kćeri navedeno u poglavlju naslovljenom *Documentary (Autobiographical)*. To je testament i dirljiva ispovijest u kojoj autor sebi i kćeri pokušava objasniti razloge odlaska iz Hrvatske. U ovom pismu, kao i u ostatku knjige, autor izbjegava patetičan ton i samoviktimizaciju tako svojstvenu postjugoslavenskom nacionalističkom

diskursu od kojeg Grlić javno i privatno zazire. I on je, baš kao i njegovi uzori – ili *mavericki* kako ih naziva u knjizi (Branko Bauer, Dušan Makavejev, Žika Pavlović) – bio i ostao nekonformist, nediscipliniran i svojeglav umjetnik koji je pokušao “zadržati jedan princip samostalnosti, neovisnosti o vlasti, mogućnosti da sam radim ono što mislim da treba činiti i to onako kako mislim da valja činiti. Pokušavao sam dakle, ponekad i uz nemale muke, zadržati pravo pojedinca na vlastito mišljenje i na vlastiti rad.” (68), a to je na ovim prostorima značilo i znači da “nećemo imati što jesti ako ja pokušam zadržati neke osnovne principe, neka osnovna etička načela do kojih mi je minulih dvadesetak godina bilo vrlo stalo.” (69) A taj isti princip zadržao je i kod pisanja ove knjige u kojoj beskompromisno, imenom i prezimenom nabraja politički podobne kulturne radnike u oba sistema koji su nanijeli štetu ne samo njemu, nego cijeloj generaciji jugoslavenskih praških đaka.

Rajko Grlić i njegovi praški kolege (Goran Marković, Srđan Karanović, Lordan Zafranović i drugi) bili su i ostali nepodobni i “opasni” redatelji u oba sistema od kojih je nekolicina dijelila sličnu sudbinu

u egzilu kao i on. Autor na nekoliko mjesta povlači paralele između svog i njihovih života prije i poslije 90-ih godina ironično naglašavajući sličnosti u obračunavanju s nerežimskim umjetnicima na ovim prostorima gdje se “zaigrala stara igra službenog zaborava u kojoj povijest uvijek počinje dolaskom onih novih”. (13) Međutim, autor čak i te mučne epizode, baš kao i u svojim filmovima, u knjizi prepričava uz dozu ironije i humora. Dobar primjer je anegdota s filmom *Samo jednom se ljubi*, snimljenom 1981. u Jugoslaviji. Nakon zatvorene projekcije za partijski i policijski vrh, jedan od policajaca je komentirao: “Da smo od ustaške emigracije naručili film o Službi, ne bismo ovo dobili” (58) Dan nakon projekcije policija je zaključala negativ filma, ali je Grlić, pretpostavljajući što bi se moglo dogoditi, drugu kopiju filma istog jutra poslao avionom sestri u Pariz i film je ušao u službeni program festivala u Cannesu. Nakon hvalospjeva inozemne kritike jugoslavenska politička vrhuška bila je primorana stati iza filma navodeći ga kao dokaz slobode stvaranja u socijalističkoj Jugoslaviji. Gotovo identična situacija ponovila se deset godina kasnije, 1991. godine, na premijeri filma *Čaruga* kada je jedan od savjetnika predsjednika Tuđma-

na izjavio: "Da smo od četnika iz Knina naručili film, ne bismo ovo dobili!" (59) Tijekom montaže *Čaruge* u Jadran filmu, neposredno prije pretvorbe i privatizacije te najveće hrvatske filmske kuće, Grlić je bio izložen najprije indirektnim, a kasnije i direktnim napadima iz tadašnjeg državnog vrha. Jednu od tih epizoda s redateljem Antunom Vrdoljakom, istaknutim članom HDZ-a i tadašnjim potpredsjednikom Republike Hrvatske koji će kasnije obnašati niz drugih funkcija vezanih za filmsku umjetnosti, Grlić je djelomično ubacio u film citirajući Vrdoljakovu prijetnju upućenu njemu: "Perje će letjeti" (78) u sceni jedne pljačke u filmu.

Posljedice svog nekonformizma Grlić je osjetio odmah. Tijekom 90-ih njegovi filmovi, kao ni filmovi Lordana Zafranovića, nisu bili prikazivani, bili su uklonjeni iz enciklopedija i Društva umjetnika, a većina bivših suradnika ih je izbjegavala. Usprkos prijetnjama Grlić je do danas ostao dosljedan svojim životnim i umjetničkim principima koji su se stvarali pod utjecajem čehoslovačkih profesora Elmara Klosa i Jána Kadára, njegovih kolega s FAMU koji će kasnije postati predvodnici čehoslovačkog novog vala, ali i jugoslavenkih crnovalnih redatelja od kojih preuzima društvenu kritičnost i političku oštricu. Svojim kolegama i prijateljima koji su kao i on ostali vjerni beskompromisnom filmskom izričaju opetovano se vraća u knjizi kroz niz zajedničkih dogodovština tijekom posljednjih pet desetljeća.

Jedna od posljednjih natuknica u knjizi (*Twist ending*) kratka je posveta srpskom redatelju Goranu Markoviću, također praškom đaku i Grličevom kolegi na FAMU, poznatom po antirežimskim političkim filmovima, naročito nakon 90-ih godina. Zanimljivo je da Grlić završava knjigu kratkim emotivnim osvrtom na Markovićev dokumentarni film *Srbija godine nulte* (2001) u kojem se prikazuje bijeda svakodnevnog života pod Miloševićevim režimom. Film se na trenutke pretvara u film-esej; audiovizualni dnevnički zapis u kojem Marković u razgovoru s kćerkom preispituje koliko su on sam i njegova ge-

neracija odgovorni za rat i što su mogli napraviti da se on spriječi. Pa tako Grlić, prisjećajući se projekcije tog subverzivnog dokumentarca na filmskom festivalu u Motovunu, piše: "Gledajući ga u Motovunu, na prepunom trgu, mislio sam kako bi svatko od nas tko se igra filmom morao snimiti takav zapis o sebi i vremenu beščašća u kojem smo živjeli. Da ne ostavimo nenaplaćen račun, sumnju u to kako smo preživjeli." (366)

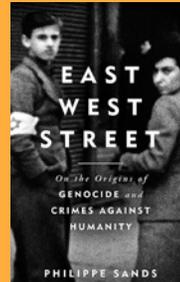
Prvotno zamišljena kao niz natuknica koje je Grlić pisao za sebe, ova knjiga je postepeno prerasla u zapis o sebi i jednom vremenu. Zbog detaljnoj presjeka posljednjih pedesetak godina jugoslavenske i hrvatske kinematografije, *Neispričane priče* nadilaze obično autobiografsko pismo i mogu se čitati i kao povijesni dokument recentnih filmskih epoha s eminentnim sineastima u glavnim ulogama, a Grlić se dokazuje kao direktan i beskompromisan pisac koji je ovom knjigom, baš kao i Marković svojim filmom, izravnao račune iz prošlosti. Upravo zbog toga i on zaslužuje da se pridruži svojim uzorima i da zasluženno nosi nagradu *Maverick*, koja se već godinama dodjeljuje na filmskom festivalu u Motovunu čiji je Grlić osnivač, a namijenjena je autorima koji su individualnošću, slobodnim duhom i inovativnošću ostavili traga u filmskoj umjetnosti.

Etami Borjan zaposlena je kao docentica na Filozofskom fakultetu u Zagrebu gdje održava nastavu iz filmoloških kolegija na Doktorskom studiju književnosti, izvedbenih umjetnosti, filma i kulture i na Odsjeku za talijanistiku. Magistrirala je filmologiju na Sveučilištu *La Sapienza* u Rimu, a doktorirala je filmologiju na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Tijekom studija usavršavala se na nekoliko stranih sveučilišta u Europi te je boravila na istraživačkoj stipendiji kao Fulbright Visiting Scholar na New York Universityu. Objavila je znanstvene radove iz područja etnografskog, dokumentarnog, talijanskog, autohtonog i postjugoslavenskog filma te knjigu *Drugi na filmu: etnografski film i autohtono filmsko stvaralaštvo* (2013). Izlagala je radove iz područja filmologije na konferencijama u SAD-u, Novom Zelandu, Europi i Aziji. Često sudjeluje na međunarodnim filmskim festivalima kao članica žirija ili kao selektorica filmova.

Cetvorica iz Lavova

Izvršna knjiga britanskog pravnika Philippea Sandsa povezuje autorovo obiteljsko iskustvo s pričom o Rafaelu Lemkinu i Herschu Lauterpachtu, idealistima zaslužnima za uvođenje pojmo-va genocid i zločin protiv čovječnosti u međunarodno pravo

Lovorka Kušan

Philippe Sands: *East West Street; On the Origins of Genocide and Crimes against Humanity* (Istočno-zapadna ulica; O porijeklu genocida i zločina protiv čovječnosti), Weidenfeld & Nicolson, 2016, 496 stranica

Autor knjige *East West Street* (Istočno-zapadna ulica), Philippe Sands, britanski profesor prava i odvjetnik, stručnjak za međunarodno humanitarno pravo, prije nekoliko godina primio je poziv pravnog fakulteta u Lavovu da održi predavanje o zločinima protiv čovječnosti i genocidu. Taj poziv nije ga trebao iznenaditi s obzirom da je svoje znanje stjecao ne samo čitajući i pišući o tim temama, nego i aktivnim sudjelovanjem u sudskim postupcima pokrenutima zbog zločina u Kongu, bivšoj Jugoslaviji, Ruandi, postupku koji je Hrvatska pokrenula protiv Srbije zbog genocida, postupku protiv Pinocheta i mnogim drugima.

Pripremajući se za putovanje u Lavov i za svoje predavanje, Philippe Sands odlučio je pominje proučiti i svoju obiteljsku povijest, jer iz Lavova je bio njegov djed, Leon Buchholz, kao i Hersch Lauterpacht, profesor međunarodnog prava zahvaljujući kojem je u pravo ušao institut zločina protiv čovječnosti, te Rafael (Raphael, Rafał) Lemkin, pravnik koji je skovao termin genocid. Na tragediji tog istog Lavova svoju je karijeru međunarodnog ratnog zločinca gradio Hans Frank, njemački pravnik, na čijem suđenju u Nürnbergu se

Philippe Sands, rođ. 1960, London

prvi put u povijesti raspravljalo o kaznenim djelima zločina protiv čovječnosti i genocida.

Tako je započeo Sandsov rad na knjizi *East West Street*, priči o četiri muškarca, vršnjaka, Buchholzu, Lauterpachtu, Lemkinu i Franku te gradu Lavovu koji ih povezuje, koja je istovremeno i priča o Europi i dijelu njene povijesti koji ju je obilježio kao nijedan drugi.

U svojoj knjizi, Sands je, zahvaljujući svojem pravnom znanju, traumatičnom obiteljskom iskustvu i minucioznom istraživanju, uspio napraviti iznimno zanimljive portrete svoga djeda, Lauterpachta, Lemkina i Franka te opisati suđenje u Nürnbergu s naglaskom na osnovnom pravnom problemu s kojim su se susreli nürnberški tužitelji i suci – kako suditi za najgore zločine ikad počinjene, kada u tada postojećem kaznenom pravu takva djela nisu bila opisana. Sands piše o tom vjerojatno najvažnijem suđenju u povijesti Europe i pravnim problemima o kojima nešto zna tek veoma mali broj pravnika, na način zanimljiv i pravnicima i široj publici. To mu uspijeva dijelom zbog toga što su njegovi glavni likovi sami po sebi izni-

mno zanimljivi, svaki od njih kao da je izašao iz kakve drame ili romana, ali i zbog načina na koji autor spaja pravo, povijest, obiteljske priče i sjećanja raznih ljudi te razgovore, dokumente, fotografije, privatne i javne. Posebnu vrijednost knjizi daju ilustracije – od fotografija nürnberške sudnice i papira na kojem je Lemkin rukom ispisivao pojedine riječi razmišljajući koja od njih najbolje opisuje ono što je na kraju nazvao genocidom do portreta i obiteljskih fotografija poznatih i nepoznatih ljudi koji se u knjizi spominju.

Tako je primjerice samom gradu Lavovu, za kojeg se u knjizi koriste različita imena, njemačko Lemberg, poljsko Lwów, rusko Lvov, ukrajinsko Lviv, ovisno o tome kako su ga nazivali oni koji su njime vladali u određeno vrijeme, autor posvetio posebnu pažnju. To je ne samo grad u kojem se sijeku životni putovi glavnih likova već i grad za koji autor, istražujući povijest svoje obitelji, postaje sve više vezan. Tako se u knjizi, uz obiteljske fotografije, mogu naći karte i fotografije Lavova iz različitih razdoblja. I što Sands više piše o Lavovu i njegovoj povijesti, to nam taj grad postaje sve sličniji gradovima koje mi na ovim prostorima dobro poznajemo,

gradovima također na rubu Europe. Gradovima koji su također mijenjali imena, službene jezike, nazive ulica. Gradovi iz kojih su stanovnici također odlazili, prisilno ili dobrovoljno, ali u pravilu bez povratka, i u koje su dolazili, prisilno ili dobrovoljno, neki sasvim novi ljudi. Gradovi na čijim se fakultetima nekoć moglo dobro naučiti pravo, ali i iz kojih je student mogao biti izbačen zbog svoje etničke ili vjerske pripadnosti.

U središtu Sandsove knjige je Nirnberško suđenje koje nam on približava kroz portrete žrtve (svojeg djeda Leona Buchholza), krvnika (Hansa Franka) te dvojice sasvim iznimnih pravnika (Herscha Lauterpachta i Rafaela Lemkina) koji su značajno obilježili i to suđenje i današnje međunarodno kazнено pravo.

Sandsov djed Leon Buchholz, Židov iz Lavova, izbjegao je smrt bijegom u Pariz. Prema autorovim uspomena iz djetinjstva, u djedovu pariškom domu nije bilo fotografija, bilo je uvijek vrlo tiho i nikada se nije spominjalo vrijeme prije dolaska u Francusku. Ni Buchholzova kćer niti njegov unuk nisu mogli od njega saznati ništa o njegovom ranijem životu ni

Hersch Lauterpacht, 16. 8. 1897, Zólkiew kraj Lavova – 8. 5. 1960, London

o članovima obitelji koji su stradali. Polazeći od relativno malog broja raznih dokumenata, od fotografija i pisama do osobnih dokumenata i rukom pisanih bilješki, putujući godinama kamo god bi ga pojedini trag naveo i razgovarajući s raznim svjedocima, autor je rekonstruirao život svoga djeda i povijest svoje obitelji, istovremeno i jedinstvenu i zajedničku golemom broju židovskih obitelji koje su stradale sredinom prošlog stoljeća. Knjiga nam riječima i slikama opisuje Leonov život koji se odvijao u Lavovu, obližnjem Zólkiewu u kojem je živjela njegova brojna rodbina i Beču odakle je kasnih 30-ih otišao u Pariz. Da nije otišao, završio bi, kao milijuni drugih, na teritoriju kojim je vladao Hans Frank, što je značilo sigurnu smrt.

Hans Frank, svoj je profesionalni uspon započeo ranih 30-ih kao Hitlerov osobni odvjetnik, a završio kao njegov osobni izaslanik i guverner okupirane Poljske. I njegov život autor detaljno rekonstruirao, od studentskih dana do vješala u Nürnbergu. Frank je iza sebe ostavio 11 000 stranica dnevnika koji su svakodnevno tipkale dvije tajnice i koji su se kasnije pokazale kao koristan dokazni materijal.

Radeći na svojoj knjizi, Sands se sprijateljio s Frankovim sinom Niklasom te se na više mjesta spominju Niklasovi komen-

Raphael Lemkin, 24. 6. 1900, Bezvodne, Gubernija Grodno, Rusko Carstvo – 28. 8. 1959, New York

tari o ocu, neki od njih izrečeni upravo u sudnici broj 600, u nürnbergskoj Palači pravde. Za tu sudnicu Niklas Frank je rekao: "Ovo je sretna prostorija, i za mene i za svijet." Taj svoj stav prema svom ocu i onome što je on predstavljao, ali i majci, koja je nesumnjivo uživala u svom statusu i u *Dami s hermelinom* koja je visjela na zidu dnevnog boravka, Niklas Frank opisao je u svojim knjigama *U sjeni Reicha* odnosno *Moja njemačka majka*.

Hersch Lauterpacht je rođen u Zółki-ewu – dom njegove obitelji nalazio se na jednom kraju Istočno-zapadne ulice, po kojoj je nazvana ova knjiga, dok je na drugom kraju te ulice, koja se proteže kroz cijeli gradić, bila kuća Leonove obitelji s majčine strane. U vrijeme ruske okupacije Lavova, u rujnu 1914., Lauterpacht je već živio u tom gradu. Sljedeće godine, kada je grad opet postao dio Austro-Ugarske, upisao je pravni fakultet. U studenom 1918. kada je Lavov postao glavni grad nove države, Zapadnoukrajinske Narodne Republike, još je studirao, kao i tri mjeseca kasnije kada je grad postao dijelom Poljske. Ali sada je svaki profesor mogao izbaciti ukrajinskog ili židovskog studenta sa svojih predavanja, pa Lauterpacht zbog nemogućnosti da polaže završne ispite odlazi u Beč. Početkom 20-ih već studira na Londonskoj školi ekonomije i političkih znanosti (LSE), a 1937. izabran je za predstojnika katedre za međunarodno pravo

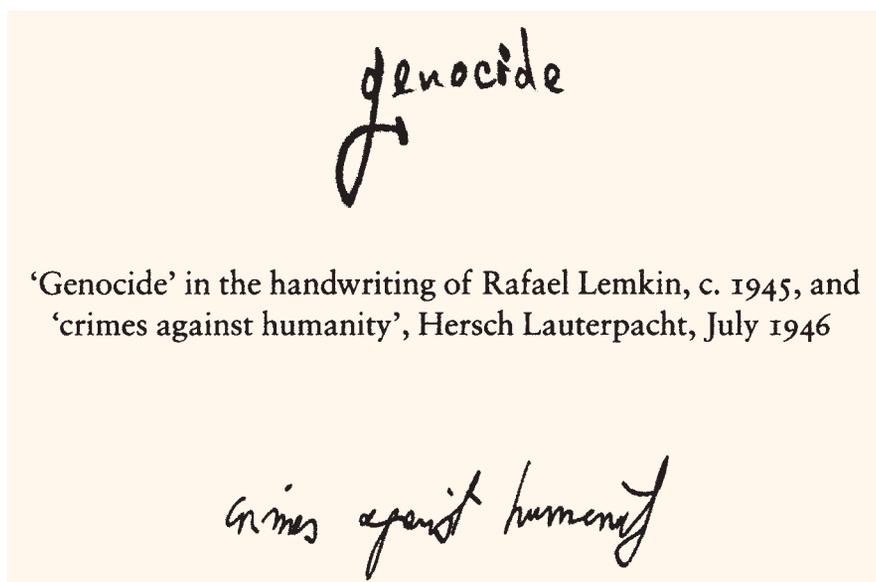
na Sveučilištu u Cambridgeu. Tijekom Drugog svjetskog rata i neposredno nakon njega aktivno je sudjelovao, kao savjetnik ključnih ljudi u politici i pravosuđu, u gotovo svim nastojanjima da se (i) kaznenim pravom odgovori na strahote koje su počinili nacisti. Knjiga nas podsjeća da je Lauterpacht već u kolovozu 1941. razgovarao s Robertom H. Jacksonom, američkim glavnim javnim tužiteljem, kasnije sucem američkog Vrhovnog suda i čelnikom nürnbergskog tužiteljskog tima, te utjecao na to da se na važnim mjestima počne govoriti o pravu i sudovima kao nužnoj reakciji na ono što se događa u Europi; da je početkom 1942. osnovan UN-ov odbor za ratne zločine te da je poljska vlada u egzilu tada imala popis deset vodećih nacističkih zločinaca na kojem je bilo i ime Hansa Franka. Sredinom 1942. Američki židovski odbor predložio je Lauterpachtu da napiše knjigu o međunarodnom pravu ljudskih prava, prvoj takvoj knjizi ikada. Njezina najveća vrijednost i nasljeđe koje nam je ostavila jest ideja da je pojedinac u središtu međunarodnog pravnog poretka te da suverenitet i nacionalno pravo ne mogu državu ekskulpirati od zločina koje počinu na svom teritoriju. To je ujedno i ideja koja je otvorila put međunarodnom suđenju u Nürnbergu, a mnogo desetljeća kasnije i osnivanju stalnog međunarodnog kaznenog suda.

Rafael Lemkin, koji je također pravo studirao u Lavovu, možda je ipak najzanimljiviji lik ove knjige. Kao i Lauterpacht, i Lemkin je izgubio cijelu obitelj u nacističkom progonu Židova. Smrt je izbjegao otišavši prvo u Švedsku 1940., a kasnije u Ameriku. Prikazan kao usamljenik, bez previše talenta za diplomaciju i stjecanje društvenog statusa, ali strastven i kreativni pravnik, poliglot, za svoje se ideje zalagao s istim idealizmom kao i Lauterpacht, ali na sasvim drugačiji način.

Dok je Lauterpacht vrlo brzo postao cijenjen i prihvaćen čak i u pravničkim krugovima u koje i danas stranci, pogotovo oni s istoka Europe, teško ulaze, te je imao prilike uvjeriti u svoje ideje one koji su ih mogli ostvariti, Lemkinu je to po-

lazilo za rukom samo zahvaljujući neograničenoj upornosti, koja je često dovodila do rizika da ga potpuno isključe iz svih procesa ne bi li se riješili njegovog “dosađivanja”.

Međutim, razlika između ideja ove dvojice bila je i suštinska – dok se zločin protiv čovječnosti temeljio na ideji zaštite pojedinca, genocid je smjerao kolektivnoj zaštiti. Lemkin je želio pokazati i dokazati da nacizam u svojoj suštini smjera genocidu. Skupljao je i prevodio zakone i ostale propise koji su se donosili na određenom teritoriju na koji su se nacisti i njihova ideja proširili i u njima pronašao uzorak koji se pojavljivao baš svugdje, bez iznimke. Prvi korak bio je lišiti Židove njihovog državljanjskog statusa, na taj način izgubili bi vezu s državom zajedno s pravnom zaštitom. Drugi korak imao je za cilj njihovu dehumanizaciju – oduzimala su im se sva prava kako bi ih se skršilo mentalno i fizički. Posvuda su propisi slijedili isti obrazac uništenja Židova: posebna registracija svakog pojedinca, obveza nošenja uočljive oznake, zabrana određenih aktivnosti, zabrana kretanja u određeno vrijeme i na određenim mjestima te zabrana korištenja javnog prijevoza, oduzimanje imovine, vremensko i količinsko ograničenje kupovine hrane i osnovnih potrepština, getoizacija uz prijetnju smrtnom kaznom za slučaj napuštanja određenog područja, masovno prisilno odvođenje na područja (pod vlašću Hansa Franka) na kojima su nastajali logori, fizičko iscrpljivanje onih koji su još imali snage prisilnim radom te ubijanje onih koji snage višu nisu imali. Posvuda, bez iznimke, gotovo isti propisi, uredbe, odluke... To nedvosmisleno dokazuje unaprijed smišljeni plan da se uništi cijela jedna grupa ljudi kojima je zajedničko samo etničko porijeklo. Nema zapreke da se okrivljenima u Nürnbergu sudi i za genocid, mislio je Lemkin. Posvuda je išao s uvezanim primjercima svih tih propisa koje je analizirao, ali rijetko kome se dalo čitati više stotina stranica dokumenata iz raznih dijelova Europe poređanih po abecedi od A (Albanije) do Y (Jugoslavije), a upravo je njihova brojnost i dosljednost dokazivala Lemkinovu tezu.

‘Genocide’ in the handwriting of Rafael Lemkin, c. 1945, and ‘crimes against humanity’, Hersch Lauterpacht, July 1946

Stranica iz Sandsove knjige – riječi “genocide” (genocid) i “crimes against humanity” (zločini protiv čovječnosti) pisane rukom Raphaela Lemkina, vjerojatno 1945, i Herscha Lauterpachta u srpnju 1946.

Suđenje u Nürnbergu, rasprava u prvom postupku. Okrivljeni sjede u dva reda, sasvim lijevo ispred američkih vojnika u bijelim kacigama. Trojica su oslobođena, dok su jedanaestorica osuđena na smrt, a ostali na doživotni zatvor ili zatvor od deset do 20 godina. Kazna vješanjem izvršena je 16. listopada 1946. za sve osuđene na smrt, osim za Hermanna Göringa, koji je dan ranije počinio samoubojstvo

Ni sam Lauterpacht nije bio pobornik ideje da se nacistima sudi za genocid, od početka mu se Lemkinova ideja nije osobito svidjela. Čini se da se bojavao da bi uzdizanje uloge grupe potkopalo ideju zaštite i važnosti pojedinca, a bojavao se i da bi suđenje za genocid bilo nepraktično i nerealno te nepotrebno zakompliciralo i opteretilo postupak.

Genocid je riječ koja se često spominje u kontekstu ratnih sukoba i mnoga masovna ubojstva u javnosti se danas često nazivaju genocidom, ali dokazati genocid u sudskom postupku posebno je težak zadatak. Unatoč nastojanjima da se okrivljenima u Nürnbergu sudi i za genocid, koja su vidljiva u temeljnim pravnim dokumentima tog postupka kao i dijelovima

rasprave, u nürnberškoj se presudi genocid uopće ne spominje.

Ipak, zahvaljujući Lemkinovoj upornosti i trudu, u prosincu 1948. u okviru UN-a, donesena je Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, a samo dan kasnije i Opća deklaracija o ljudskim pravima, koja se u velikoj mjeri temelji na Lauterpachtovim idejama.

Ova knjiga lijepi je podsjetnik i za one izvan pravne struke na dvojicu nesvakidašnjih ljudi, rođenih i školovanih na rubu Europe, koji su zahvaljujući svojem znanju, trudu, idealizmu i upornosti, ali i tje-rani traumom osobnog iskustva, potpuno izmijenili temelje međunarodnog prava.

Lukavost povijesti

Drugorazredna svježina Žižekove *Antigone* odlično odgovara naručitelju teksta, zagrebačkom HNK-u, čija trenutačna uprava na scenu ne stavlja komade već igrokaze

Nenad Ivić

Slavoj Žižek: *Antigona*, Zagreb, Fraktura & HNK, 2016, 95 str, 89 kn. S engleskoga prevela: Patricia Vodopija

U ogledu o klasicima J. M. Coetzee piše: “možemo reći da je funkcija kritike određena klasikom: kritika je ono čija je dužnost ispitivati klasike. Tako strah da klasik neće preživjeti de-centrirajuće činove kritike, može biti okrenut naglavce: umjesto da bude neprijatelj klasika, kritika, pa čak i ona najskeptičnija, mogla bi biti upravo ono što klasik upotrebljava da se odredi i osigura vlastito preživljavanje. U tom smislu, kritika bi mogla biti jedan od instrumenata lukavosti povijesti”.

Sofoklova *Antigona* je klasik, analiziran, komentiran bezbroj puta. Tekst upotrebljava čitanja, hrani se njima da preživi. Jednako kao i izvedbama. Svojom *Antigonom* Žižek postaje hrana *Antigone*, možda i protiv svoje volje, instrument lukavosti povijesti. Insistira na priči, a ne na djelu; zna da se radi o mitu, da je djelo ispričani mit. Sofoklov tekst, zamršene stramputice i ogromne prepreke koje stavlja pred svakog čitatelja koji zna da ne zna, njega ne zanimaju. On upotrebljava, preispisuje antički mit, ne pitajući se što su te priče, koje su pružale zadovoljstvo stoga što se u njima prepoznavalo i katkad otkrivalo drugim ako ne nepoznatim, ali i gubilo, mogle značiti Grcima. Njega ne zanima gubljenje, unatoč ponuđena tri kraja ili ishoda, zanima ga samo jedan smjer. On želi zadržati smjer i nakanu lukavosti povijesti.

S jedne strane, Žižek kaže da čitanja mogu “postati autentičan umjetnički događaj” te “promijeniti cijelo naše poimanje priče” s druge pak da se “njegov tekst ne pretvara da je umjetničko djelo”, nego da “je etičko-politička vježba” (str. 13 i 33); time postavlja čitatelju zamku zadanog čitanja. Čitatelj se ne bi smio izgubiti (otuda i vjerojatno uklanjanje svakog odvojka, svake višeznačnosti u Žižekovu igrokazu) te bi u etičko-političkoj vježbi trebao prepoznati autentični umjetnički događaj, a u autentičnom umjetničkom događaju etičko-političku vježbu. Naizgled, sve je u redu: umjetnost nastupa zajedno s politikom. Ali njegov tekst ne potkrepljuje zadanost. “Kad smo sami, kad se ništa ne događa, iznenada / nas pogodi marmor života i u tom trenutku / mudri ljudi znaju uzdati kaos i donijeti odluku” (str. 92): tu politika, stanovita *grassroots* revolucionarna politika nastupa prije umjetnosti, posuđuje umjetnost da se izrazi i potakne. “Odluka je na vama, sami se izlažete riziku / i pogibelji” (str. 92): korifej kao da se nije školovao kod Brechta (na kojeg se Žižek poziva), nego pabirčio po inventaru skečeva nekog kružoka za kulturno uzdizanje.

Ali lukavost povijesti je neizmijerna, ona može potaknuti kritiku da postavi kriva pitanja. A krivo je upravo Žižekovo pitanje: “Koja bi se *Antigona* najbolje uklopila u suvremene okolnosti?” (str. 30). Samo se nemoćan tekst uklapa u okolnosti, moćan pak pronalazi u suvremenosti okolnosti koje suvremenost čine suvremenom, prepoznaje u nejasnoći življenja jasnoću stanja. Moćan tekst ne odgovara, već pita, ne potvrđuje već izaziva, on je iskonski, uvijek, da posudim Nietzscheov termin, *unzeitgemäß*, neprimjeren vremenu. A Žižekova *satura* – Rimljani su tako zvali pladanj na kojem su se služila zajedno najrazličitija jela – ne pita i ne izaziva nikoga. Sve što je posluženo na pladnju ove *Antigone*, bilo u tekstu ili u uvodu, je, kako bi rekao Bulgakov, drugorazredne svježine: i istinska *Antigona* našeg doba (str. 32) i kršćanstvo, u kojem se Krist na križu otkriva odvratnim kao da to rimske elite nisu znale; i Wagner, ponovo serviran iz dav-

ne njegove knjige *Opera's Second Death*, te Lacan i Agamben stereotipizirani u suvremene okolnosti: *Antigona* je Lacanov čisti označitelj (str. 14), a “postpolitika svodnje politike na “biopolitiku” upravo u smislu upravljanja i dirigiranja “golim životom” (str. 30). Ako i moćno djelo može jamčiti oštroumnju kritiku, kritika, čak i najoštroumnija, nije jamstvo moći umjetničkog teksta koji iz nje hoće proizaći: *Antigona* samo odgovara, povlađuje i kima, sretno utopljena u neupitne suvremene okolnosti politike.

Ta drugorazredna svježina odlično odgovara naručitelju teksta, zagrebačkom HNK-u, čija trenutačna uprava, u posljednje vrijeme, na scenu ne stavlja komade već igrokaze. Igrokaze koji bi trebali igrom kazivati političke istine, koji sredstva umjetnosti upotrebljavaju za objavu (većinom neopasnih i opsoletnih) političkih poruka. U jednoj se stvari Žižek i njegov naručitelj potpuno slažu; oni pripadaju stvaralačkom sloju koji suvremeni svjetski poredak ne samo da tolerira već i potiče, tzv. parazitskoj kulturi, umjetnosti i znanosti koja proizvodi tzv. *influential readings*, utjecajna čitanja što usmjeravaju, daju ton ljudskom klepetanju, ali ne utječu ni na kakvu promjenu. *Antigona* pak, ona Sofoklova, živi u sasvim drugačijem svijetu, u kojem umjetnost, kakva god bila, tek kad je dobra, jedino kad je dobra, postaje politička.

Diletantsko izdanje

Zbornik o Habunekovoj Družini mladih iz 1939-1948.

Branko Matan

Seadeta Midžić i Nada Bezić, prir.: *Družina mladih; Čudesna teatarska igra*, ArTresor & Hrvatski glazbeni zavod, Zagreb, 2018, 319 str.

Knjiga koju ovdje recenziramo tematski je zbornik posvećen *Družini mladih*, neprofesionalnoj kazališnoj grupi koja je djelovala u Zagrebu od 1939. do 1948. U kratkom i ne osobito informativnom uvodu ne kaže se ništa o načinu njezina nastanka. Navodi se jedino da su “korijeni zbornika u izložbi” koju su “urednice postavile u Hrvatskom glazbenom zavodu” potkraj 2015. i početkom 2016. Urednice i autorice uvoda su Seadeta Midžić i Nada Bezić, obje povezane s Hrvatskim glazbenim zavodom. U uvodu se spominju još dvije izložbe, o Radovanu Ivšiću u Muzeju suvremene umjetnosti te o godini 1945. u Hrvatskom povijesnom muzeju, spominju se kao neka vrsta određujućega konteksta u kojem je zbornik nastao. Mislim da neću pogriješiti ako – na temelju indicija – kažem da imamo u ruci autorski koncipiran zbornik za koji su prilozi pisani na poziv priređivačica. Tih je priloga desetak. Uz njih se nalazi još desetak, ili nešto više, ranije napisanih ili snimljenih tekstova – dijelom objavljenih, dijelom neobjavljenih – koji se prenose kao dokumenti. Evo imena zastupljenih autora, redom pojavljivanja u zborniku: Marcel Bačić, Annie Le Brun, Antonija Bogner-Šaban, Snježana Banović, Nada Bezić, Vitomira Lončar, Radovan Ivšić, Giga Gračan, Iva Grgić, Dunja Robić, Zdenko Šenoa, Vlado Habunek, Seadeta Midžić, Dalibor Foretić, Ivo Malec, Snježana Pavičić, Žarko Paić, Snježana Pintarić, Nikša Gli-

go, Olivier Neveux, B. (kritika prve izvedbe iz *Jutamjeg lista*, 1940)⁰¹ i Ljubomir Maraković (kritika iz *Spremnosti*, 1944).

O Družini mladih

Pretpostavljam da nekim čitateljima *Gordogana* ime *Družine mladih* ne govori mnogo. Pokušat ću ovdje za njih sasvim sažeto reći osnovno.

S početkom Drugog svjetskog rata u rujnu 1939. iz Pariza se vraća Vlado Habunek, kazališni i umjetnički entuzijast koji je u prethodnih petnaestak godina živio u Francuskoj i Engleskoj, povremeno u Zagrebu. Star je trideset i tri godine. Zapošljava se u Francuskom institutu i tamo se susreće s grupom gimnazijalaca i studenata koja priređuje školske predstave na francuskome. Habuneka i đake povezuje Petar Guberina, nakon nekoliko razgovora Habunek se odlučuje na korak na koji se duže pripremao, na pokretanje vlastite kazališne grupe. Njegov prijedlog prihvaća Jean Dayre, direktor Francuskog instituta. Prva predstava su *Scapinove spletk*e (u novinskim najavama naslov se prevodi kao *Scapinove vragolije*), premijera je održana 27. 4. 1940. u Hrvatskom glazbenom zavodu. Grupa se tada zove Dramski studio zagrebačkog Francuskog instituta. Ime *Družina* dolazi naknadno, na sugestiju Mihovila Kombola. Mladi izvođači su, primjerice, Mladen Škiljan, Radovan Ivšić, Kosta Spaić, Mira Košutić, Jurica Štambuk, Zdenko Šenoa, Zrinka Filjur, scenograf je Kosta Angeli Radovani. Dosta velik postotak izvođača dolazi iz elitnih zagrebačkih građanskih obitelji. Mira Košutić je kći Augusta Košutića, jednog od vodećih hrvatskih političara toga vremena (nesuđenoga prvog bana Banovine Hrvatske), ujedno je i unuka Stjepana Radića, Radovan Ivšić je sin rektora, Zdenko Šenoa unuk Augusta Šenoa, Kosta Spaić sin austrougarskog generala.

Djelovanje *Družine mladih* prošlo je kroz različite faze, meni se čini razumnom podjela u pet dijelova:

- 1) 1939-1941, predstave na francuskome, bitan događaj je kolektivno radno ljetovanje 1940. u Razvoru na Sutli, u kuriji nekadašnjeg vlastelinskog grada,
- 2) 1941-1945, predstave na hrvatskome, prelazak iz prostora Francuskog instituta u Habunekov privatni stan na Ribnjaku, do svibnja 1945. predstave su nejavne (uz valjda samo jednu iznimku), bitno obilježje razdoblja: Ivšić postaje glavni autor grupe; intenzivno se radi na korskom govorenju, počinju se koristiti lutke,
- 3) siječanj – kolovoz 1946, završava rad sa “živim glumcima”, izvode se predstave s lutkama, baletnim točkama, korskim recitacijama, stari članovi odlaze, dolaze novi, bitan događaj: ljetna turneja Istrom, uspješna i iscrpljujuća; nakon povratka u Zagreb prestanak rada,
- 4) jesen 1946 – 1947, poziv iz Beograda sve preokreće, onodobno ministarstvo kulture pri vladi FNRJ na temelju izvješća o istarskoj turneji grupi daje savezni status i dodjeljuje golem novac, dolazi do institucionalizacije, grupa dobiva vlastitu zgradu (Kaptol 9, današnja *Komedija*),
- 5) 1948, novi preokret, kazalište prestaje biti jugoslavensko i postaje hrvatsko, pod imenom Zemaljsko kazalište lutaka dobiva dva dodatna prostora za potrebe tehnike (Duga ulica 32 i 34, današnja Radićeva), zapošljava se velik broj ljudi, 15. listopada 1948. dolazi do smjene uprave kazališta, razlog je, prema Ivšiću, bila trajna “neservilnost” uprave u odnosu na kulturno-politička očekivanja vlasti.

Toliko o *Družini*, vraćam se zborniku. Prvo riječ o grafičkoj opremi kojoj je autor Franjo Kiš. Knjiga nema urednika pa je teško odrediti što su želje priređivačica, a što grafičara. Generalno, a posebno u hrvatskom neveselom kontekstu, izdanje nije loše. Slova su lijepa, knjiga ima stano vitu eleganciju koja je primjerena temi, format je dobar, fusnote se nalaze na dnu stranice, klapne su točno pogođene. Za moj račun vrhunac opreme je upravo uzor-

⁰¹ Pseudonim “B.” povremeno je koristio Josip Horvat.

no korištenje tzv. žive glave (to su slova koja se na vrhovima stranica mijenjaju da bi čitatelju olakšala snalaženje u knjizi u kojoj se redaju različiti autori ili teme). Ima i nekih slabosti: slova na hrptu su okrenuta na pogrešnu stranu, pojedinim prilozima bi dobro došlo da su slova nešto manja nego drugdje (indeks imena) te da je tekst na stranici organiziran preglednije (biografije članova grupe, kronologija).

U sadržajnom smislu za čitatelja problemi počinju od prvoga trenutka. Od podnaslova koji glasi: *Čudesna teatarska igra*. Djelovanje *Družine* je "čudesno"? Tu bi opet dobro došao urednik, njegov bi posao bio da autorice upozori da uporaba riječi "čudesno" šteti i njima i njihovoj temi. Svaka vrhunska umjetnost je na ovaj ili onaj način "čudesna" i kada se reklo da je nešto čudesno nije se reklo zapravo ništa (osim što su autorice pokazale da ne obraćaju preveliku pažnju na značenja riječi kojima se služe). U nizu priloga pojavljuju se "čudo", "čudesno", "čudotvornost", također je velik broj "snova" i raznih izvedenica. Citiranjem tih mjesta mogla bi se sastaviti prilično zabavna recenzija. (Priređivačice, priznajem, riječi preuzimaju iz retrospektivnih iskaza pojedinih članova grupe. Iskaza koji su često motivirani željom da se rad grupe suprotstavi mračnim godinama postojanja grupe, ili su ponekad potaknuti sentimentalnim prizivanjem vlastitih mlađih dana. No jedna stvar je kada sudionik kaže da je njegov rad bio "čudo", a posve druga kada kulturno-povijesni zbornik to nakon sedamdeset i sedam godina nekritički ponavlja.)

Još gora situacija je odmah nakon podnaslova, u prvoj rečenici knjige, u uvodnoj napomeni priređivačica. Rečenica počinje ovako: "Družina mladih, iznimna pojava apsolutno neovisnog teatra, koju je vodio (...)" (str. 5). Znači, dobili smo u ručke knjigu o "apsolutno neovisnom teatru". Jao, jao, jao... S tim "apsolutnim" barem su dva problema. Prvi je općenite naravi: *apsolutno neovisni teatar* načelno je veoma teško zamisliv iz bezbroj razloga (jer, recimo, ni lutkarski skeč na obiteljskom dječjem rođendanu nije *apsolutno neovisan* budući

"Nemojte se vi na mene srditi!"

Kako sam radila intervju s Radovanom Ivšićem

Livija Kroflin

Intervju s Ivšićem i suradnja s *Gordoganom* jedno je od ljepših iskustava u mojem životu. Intervju se rađao mjesecima: ja sam se pripremala, Ivšić je tražio materijale, nekoliko puta smo razgovarali... Radili smo na tome predano i studiozno. Uvijek se toga rada sjetim kad moram na brzinu zgotoviti neki tekst, ili kad nađem na urednike cenzore ili pak urednike kojima uopće nije stalo. Ili kad vidim zbornik za koji imam osjećaj da se radio mnogo kraće od jednog intervjuja. Da, tada se rada na ovom intervjuu sjetim s nostalgijom.

Zato sam i sada, kad sam dobila ponudu od urednika Matana da napišem "nekoliko memoarskih kartica" o suradnji s Ivšićem, rado pristala da malo odlutam u lijepe uspomene. Ostali tekstovi neka čekaju!

Prvo što sam napravila bilo je da sidem u dubine podruma i iskopam sve materijale iz 1986. i 1987. godine, kad sam pripremala intervju i magisterij. Drugo je bilo da se spustim u dubine pamćenja i na svjetlo sadašnjice izvučem sva sjećanja. Bojim se da su me i jedna i druga dubina pomalo iznevjerile. Ali našla sam ipak štošta zanimljivo. Dubine podruma pokazale su se korisnijima, jer su bilješke, novinski izresci, programi, fotografije... potaknuli i sjećanja.

Godine 1986. bila sam još na početku svog profesionalnog života. Radila sam u izdavačkoj kući *Globus* i spremala magisterij iz povijesti zagrebačkog lutkarstva. Moj sobni kolega bio je Božo Kovačević, član uredništva *Gordogana*. U sobi je uvijek bilo živahno, prolazilo je mnogo zanimljivih ljudi, od kojih sam naučila više nego u cijelom dotadašnjem životu. Jedan od čestih gostiju bio je Branko Matan, tadašnji, kao i sadašnji, glavni urednik *Gordogana*. Kako sam za potrebe magisterija nastojala razgovarati sa svima koji bi mi išta znali reći o povijesti lutkarstva u Zagrebu i imati što više živih svjedočanstava, naravno da su na mojem popisu bili i Habunek i Ivšić. Dapače, bili su mi i najzanimljiviji, jer od Družine mladih počinje povijest zagrebačkog lutkarstva koja kontinuirano traje do danas (iako nažalost nema veze s hrvatskim lutkarstvom kakvo je danas). Marionetska kazališta koja su u Hrvatskoj bila aktivna 1920-ih i 1930-ih godina sva

su zamrla (u Teatru marioneta u Zagrebu sudjelovao je i Habunek; nije doduše vodio lutku, ali joj je davao glas) i povijest ponovno počinje, kao što se zna, 1945. U Hrvatskoj i Jugoslaviji. Družina mladih zanimljiva je zato što je počela prije službenih početaka, zato što je uvela novu tehniku, zato što nije mislila da je lutkarstvo za djecu i nadasve zato što se lutkama počela baviti sasvim samoinicijativno. To što im kasnije ništa drugo nije preostalo... e, to je bio čak najzanimljiviji dio.

Ivšić je živio u Parizu, ali *gordoganovci* su, dakako, znali kad je u Zagrebu i kako doći do njega. Čija je bila ideja o intervjuu, ne sjećam se. Kovačevićeva ili Matanova. Ali svima nam se sviđjela.

Kako sam prvi put došla do Ivšića, također se ne sjećam. Mislim da sam mu pisala. Više od činjenica pamtim osjećaje radosnog uzbuđenja i opće ugone koja me pratila za vrijeme čitavoga rada.

Sjećam se da sam s Ivšićem razgovarala nekoliko puta. Kad je bio u Zagrebu, nazvala bih ga telefonom. Javila bi se Annie Le Brun i nakon ljubazne razmjene pozdrava odmah bi rekla: "Ja ću vama dati Radovana". Pa bi mi *dala Radovana* da se dalje s njim dogovaram. Dogovorili smo tako nekoliko susreta. Od njih je barem jedan bio u njihovom domu u Zagrebu. Oboje su uvijek bili tako prirodno ljubazni, kao da ljudsko biće i ne može biti drukčije. Bilo je tako lako družiti se s njima...

Među podrumskim blagom našla sam svoje pripremljene bilješke o Ivšiću, zapisana dva razgovora i materijale koje mi je očito on dao. Nažalost, sve su fotokopije ili čak prijepisi (neke kazališne cedulje jednostavno sam prepisala rukom). Samo je jedan original: kazališna cedulja, običan papirić, s programom nastupa Družine mladih u Glazbenom zavodu 6. studenog 1945. i najavom nastupa 22. studenog 1945. na poledini. Ostalo su fotokopije još nekih cedulja, izvještaja, *Dozvole za rad* koju Ministarstvo prosvjete NR Hrvatske izdaje Družini mladih za rad njihovog "Kazališta lutaka" kao privatne umjetničke družine", nekoliko dozvola pisanih na talijanskom i hrvatskom jeziku za "održavanje priredbe" u Rijeci i Opatiji, tekst Prospera Mériméea *Žena je davao ili Iskušenje svetoga Antuna*. Ima i fotokopija fotografija. Nažalost, samo fotokopija! Zašto tada nisam slikala barem Ivšića i neke materijale koje mi je pokazivao, danas mi je sasvim nejasno.

Pronađeni materijali i moja sjećanja zajedničkim snagama daju prilično dobru sliku kako se intervju stvarao. S Ivšićem sam vodila dva velika razgovora, a možda još pokoji

Livija Kroflin

kratki, radi pripreme ili pojašnjenja. Prvi razgovor vođen je 20. rujna 1986. Snimala sam ga na kasetofon i još imam audio-kasetu. Imam pripremljene bilješke i pitanja za razgovor, zatim transkript razgovora (pisan rukom u tekici) pa za prvu ruku sređen i natipkan intervju, koji sam dala Ivšiću na čitanje. Slijedio je drugi razgovor 9. prosinca 1986. radi dodatnih pojašnjenja i informacija koje su mi trebale i za magisterij. U međuvremenu je on potražio još neke programe i plakate, koje mi je dao na uvid. Tu smo se dogovorili kako da intervju skratimo, jer je bio predug. Nakon toga on je tekst odnio u Pariz i tamo ga definitivno dotjerao: ispravio neka imena, uljepšao stil. Zato su kao mjesto i vrijeme intervjua u *Gordoganu* navedeni: "Pariz, 29. rujna 1987."

Zanimljivo mi je bilo sada slušati njegov glas s kasete i njegovo tečno pripovijedanje. I razgovorne "cvebe" kojima nije bilo mjesto u tiskanom intervjuu. Na primjer, kad mi je govorio o tome kako je lutkarska pozornica Družine mladih bila kod njega, digresija je glasila:

"Na svu sreću mom ocu je bio i poslije rata zaštićen stan tako da... moja soba je ostala, nismo bili svi strpani u jednu sobu, kao što se onda moglo dogoditi. Jedan rukovodilac visoki je htio uzeti taj stan mom ocu i to bi

sve propalo, a on je njemu dao poručiti: 'Znate šta, ako vi uđete u taj stan, ja ću vas dočekati, ja ću vas sjekikom.' [...] To sam ja dobro naučio, to je jako dobro. Poslije te sjekire je sve bilo dobro. Ja sumnjam da bi to moj otac uradio, ali mu je tako poručio."

Bio je vrlo pričljiv, govorio o *onim* vremenima i ljudima, spominjao imena, ali je rekao:

"To su stvari koje možda bi trebalo ne reći još za sada, jer su ljudi živi, to samo za historiju poslije može ostati, jer to ja ne mogu da takve stvari idu van, ja o tomu govorim samo da bi se ocrtala otprilike klima koja je bila."

I stvarno je dobro ocrtao klimu.

Kad smo završili intervju i on odlazio iz Zagreba, stigao je još prikupiti kopije slika koje mi je obećao i njihove opise. Uz njih ću vam i pisance pisano njegovim lijepim rukopisom:

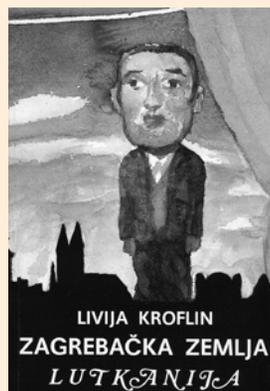
"Draga Livija,

Htio bih Vas na odlasku još jedanput pozdraviti i zahvaliti Vam za vrijeme koje smo zajedno proveli radeći na povijesti kazališta lutaka. Ja ću Vam i dalje biti pri ruci i sve ću Vam još i više ubuduće pomagati.

Naslovna stranica *Gordogana* u kojem je objavljen opsežan razgovor s Radovanom Ivšićem isključivo o *Družini mladih*. Naslovna stranica koristi ilustraciju iz priloga, fotografiju predstave kazališta obojenih sjena Kamile Tompe. Za jednu od Tompinih lutaka Ivšić je napisao *družinarsku igru Vane*. Grafička oprema *Gordogana*: Goran Trbuljak

Podaci o tekstu – Livija Kroflin: *Radovan Ivšić; Interview, Gordogan*, 9/1987, br. 26-27, srpanj-listopad 1987, str. 7-34

Naslovna stranica knjige – Livija Kroflin: *Zagrebačka zemlja Lutkanija; Zagrebačko lutkarstvo 1945-1985. godine; Prilog proučavanju hrvatskoga lutkarstva*, Međunarodni centar za usluge u kulturi, Zagreb, 1992, 163 str. (likovna oprema: Jadranka Fatur; poglavlje o *Družini mladih*: "Dijamant koji je sjao u krivo vrijeme", str. 16-27)

Oprostite mi za zbrku, koja je nastala oko fotografija, a za koju sam samo ja kriv, to jest kriva je konfuzija zbog pomanjkanja vremena. Nadam se da ćete mi oprostiti i razumjeti razloge.

Od srca Vas pozdravlja
Radovan Ivšić"

I za kraj još nešto. Nešto što najživlje pamtim i što je zapravo odigralo ulogu male *madeleine* u mom prisjećanju.

Intervju (prvi veliki razgovor) vodili smo negdje u gradu, mislim u Gradskoj kavani. Ivšić je prije toga morao još obaviti neke stvari, pa sam ga pratila. Nikad neću zaboraviti (kao što on tvrdi da nije zaboravio sjekiru, ali se to kod njega nije moglo osjetiti) kako je pripitomljavao bankovne službenike. Imao je mnoga pitanja i čim bi osjetio nervozu, a ponekad i preventivno, rekao bi najnevinijim glasom: "Nemojte se vi na mene srditi." U opasnim trenucima nježno bi rekao: "Nemojte vi na mene vikati." Neljubazne činovnice u banci padale su na njegov dječji šarm i postajale gotovo ljubazne. To pamtim do dana današnjega. Ponekad i upotrijebim, samo ne tako znalčki kao on.

da u bitnome ovisi o recepcijskim očekivanjima svoje publike). Drugi problem je u tome što je smisao tvrdnje u potpunoj suprotnosti s javno poznatim činjenicama. U doba prije prve premijere, u travnju 1940, Vlado Habunek je dao programatski intervju *Jutarnjem listu*. U intervjuu govori o prostoru i o novcu, pretpostavkama kazališne predstave. Habunek kaže: Jean Dayre “nas je uzeo pod svoje okrilje i materijalno nas podupro”.⁰² Drukčije rečeno: dao nam je prostor, dao nam je novac. I što sada? Jesmo li *neovisni* o Francuskom institutu? Smijemo li priređivati predstave u kojima će se kritizirati francuski kolonijalizam? Ili zazivati propast Francuske, njemačku okupaciju? Hoćemo li i tada održati Dayreovu potporu?

“Rasprskavanje jezgre ideja”

Proizvoljnost prema činjenicama ima svoj pandan u proizvoljnosti jezične artikulacije. U nastavku uvoda autorice kažu da je ovim zbornikom i prethodnom izložbom “HGZ prigrlilo temu *Družina mladih* kao dio vlastite povijesti”. Ta hvalevrijedna nakana obrazlaže se ovakvim iskazima: “Nismo stoga odoljeli zovu Ivšičeve školjke iz *Mavene*”, “poslušali smo novim uhom šum mora naše velike školjke” (tj. dvorane HGZ-a), “u kaosu njezinih odjeka tražili smo konture igre i sna koji kao zvuk i glazba nestaju i istodobno zazivaju povratak svojega vremena”. Zatim smo, kažu govoreći o “djelovanju Družine”, “željeli [...] upozoriti na dimenzije i putove njegova širenja rasprskavanjem jezgre ideja [...]”, “pokušali smo slijediti grananje tih svjetlucavih tragova [...]”. (str. 6-8) I tako dalje redom, uz “intervencije” koje su “lucidne”, “impulse” koji su “suptilni” ...

Nakon dosta takvih formulacija priređivačice spominju kriterij po kojem su autori pozivani na suradnju u zborniku. Taj kriterij bio je da su “već [...] pisali” o

Družini. Na žalost ni ta tvrdnja nije istinita (barem ako “pisanje” razumijemo u uobičajenom smislu riječi za ovaj kontekst, kao aktivnost koja se temelji na istraživanju teme, produbljivanju znanja i sl.). Sudeći prema biografijama objavljenima na kraju knjige, te prema brojnim fusnotama i popisima literature, specifičnost ovoga zbornika jest upravo u tome da je okupio ljude koji se dosad nisu istraživački bavili *Družinom mladih*. Uz samo jednu iznimku, Antoniju Bogner-Šaban. Ako sam pogriješio i ako je još netko pisao, rado ću se ispričati i navod ispraviti.

Temom se nisu bavile – i to je mnogo važnije – ni priređivačice same. Ni temom *Družine*, ni kazališnim temama uopće. U veoma pažljivo korigiranoj knjizi niz imena se sustavno pogrešno piše (jer autorice, koje su muzikologinje, nisu familijarne s imenima). Primjerice Lawrence Olivier (umjesto Laurence), Paul Scofield (umjesto Scofield), domaća teatrologinja Martina Petranović piše se Marina, a izvan kazališne sfere Josip Seissel postaje Seissl. Potpisnika ovih redaka je, kraj nekoliko Branka, dohvatio jedan Branimir Matan (napisan perom Nikše Gliga).

Bizarnost izdanja očituje se u činjenici da se priređivačice ni za vrijeme rada na temi kojoj je zbornik posvećen nisu previše zainteresirale za temu. Literature o *Družini mladih* nema mnogo, glavne stvari se mogu pročitati u jedno ili dva poslijepodneva. To su priloge Liviji Kroflin (razgovor s Ivšičem o *Družini* u *Gordoganu*, br. 26-27, 1987; poglavlje iz knjige *Zagrebačka zemlja Lutkanija*, 1992), romansirano sjećanje Mire Košutić na boravak u Razvoru 1940 (objavljeno pod njezinim književnim pseudonimom Dunja Robić),⁰³ nekoliko drugih Ivšičevih razgovora, Habunekova kratka sjećanja, barem ponešto od Zvonimira Mrkonjića, najzaslužnijeg za “Ivšičev povratak” sedamdesetih godina (*Suvremeno hrvatsko pjesništvo*, 1971, Crmo, 1974, Kralj

Gordogan u *Prologu*, br. 26, 1975, najviše knjiga *Teatar*, 1978), memoarski zapis o *Družini* Ive Maleca u nekrologu Ivšiču (*Gordogan*, br. 23-26, 2011), nekoliko radova Antonije Bogner-Šaban. Čitatelj zbornika ima neugodan dojam da priređivačice većinu toga uopće nisu vidjele.

U prikaze pojedinih članaka neću se upuštati. Neki su bolji, neki slabiji, pretpostavljam da je većina autora pala žrtvom nesuvislih narudžbi pristiglih od priređivačica.

Povrh toga, gotovo polovica priloga ne govori o *Družini*, za većinu je teško naslutiti zbog čega se objavljuju (libreto za Ivšič-Malecovu operu iz šezdesetih godina, libretto za operu *Judita* Dunje Robić, Nikša Gligo o *Radovanovim pjesmama*, Snježana Pavičić, Žarko Paić, Giga Gračan, Snježana Pintarić). U ostatku dominira recikliranje, čak i kopiranje digitalno dostupnih leksikonskih natuknica.

Zbornik kao cjelina ne daje pregledni uvid u literaturu o *Družini*, ne daje pouzdan popis članstva, ne daje pouzdanu kronologiju i repertoar. U vezi članstva napravio sam štih-probe, uzeo nekih dvadeset i pet imena (uglavnom prema Liviji Kroflin u *Gordoganu*, 1987), pronašao da je čak šestoro članova izostavljeno. To su Tomi Čukac, Smilja Jakovčić, Rina Nikolić, Slava Rebra, Renata Šeringer, D. Škorić. Među izostavljenima je i Rina Nikolić, jedna od velikih zvijezda *Družine*. Onodobni kazalištarac Miro Marotti u memoarskom zapisu za nju kaže: bila je “jedna od najboljih glumica što sam ih vidio”.⁰⁴

Repertoar nisam testirao jer sam odmah uočio da u njemu nedostaje važna i veoma poznata predstava *Družine*, lutkarsko izvođenje teksta Prospera Mériméa *Iskušenje svetoga Antuna ili Žena je davao*, premijera 29. 4. 1948. Izostavljanje je dvostruko neugodno, dvostruko s obzirom da je predstava spomenuta u samome zbor-

⁰² (an): U subotu će prijatelji kazališta doživjeti zanimivo veče u Glazbenom zavodu; Osnovano je kazalište mladosti! Vođa dramskog studija Francuskog instituta g. Habunek o subotnjoj predstavi i budućim namjerama studija, *Jutarnji list*, 29/1940, br. 10 147, 25. 4. 1940, str. 23. ⁰³ Dunja Robić: *Diitref ili kockanje za družinu; Perivoj bez vodoskoka*, Dora Krupičeva, Zagreb, 1996, 197 str. (*Diitref* je na str. 5-62, posveta: “Vladi Habunek”) ⁰⁴ Miro Marotti: *Novostvorena glumačka osobnost; Umjetnička istina na kazališnoj i na radiofonskoj pozornici*, ArTresor naklada, Zagreb, 2003, 315 str, zapis na str. 26. ⁰⁵ Nada Bezić et al.: *Družinari*, str. 47-98, Nada Bezić: *Popis repertoara i predstava Družine mladih*, str. 278-289.

niku, u članku Antonije Bogner-Šaban (str. 22-23), pa čitatelju ne preostaje drugo nego da zaključi da priređivačice nisu citale ni priloge koje objavljuju.⁰⁵

Nedostaje i suvisla informacija o inicijalnim utjecajima i namjerama. Njih je lako rekonstruirati na temelju nekoliko onodobnih Habunekovih članaka i intervjua. *Družina* je očito čedo Comédie-Française, posebno Louisa Jouveta i Gastona Battyja. Habunek u *Jutarnjem listu*, 25. 4. 1940: “ako jednog dana naš napor bude okrunjen uspjehom, imat ćemo da zahvalimo velik dio tog uspjeha njihovim savjetima”. Što Habunek vidi kao Jouvetovu najveću vrijednost stoji u članku iz 1937: “Jouvet je danas možda jedini, koji znade klasika prilagoditi duhu vremena, a pri tom ipak ostati vjeran i tekstu i autoru.”⁰⁶

U oba programatska intervjua iz 1940. kao najveći neposredni utjecaj Habunek spominje studentsku grupu *Théophilien* sa Sorbone koju je osnovao Gustave Cohen (*Jutarnji list*, 25. 4. i 19. 11. 1940).

Ivšić je često govorio o presudnom trenutku svoje biografije iz 1938. kada je jedne “zvjezdane ljetne noći” u “kamenom teatru grada Orangea” gledao “izvedbu Sofoklove *Antigone*” (ovdje prema *Gordoganu*, br. 1, 1979, str. 120). Danas je, zahvaljujući digitalnoj revoluciji, dosta lako naći tko je prikazivao tu predstavu: opet Comédie-Française.

U domaćem kontekstu nedostaje naše studentsko kazalište koje počinje istovremeno s *Družinom* (dvije predstave Vladimira Pogačića), koje ljeti 1946. paralelno krstari Istrom, a onda 1947-1948. oba teatra izvode isti tekst, *Iskušanje svetoga Antuna*, s istim redateljem, Habunekom, studenti sa “živim glumcima”, *Družina* s lutkama.

Ružan epilog iz 1964.

Jedan od najružnijih trenutaka u povijesti *Družine mladih* dogodio se godine 1964, šesnaest godina nakon prestanka njezina postojanja. Tada je Habunek na veoma grub način izbačen s kazališne Akademije i tko god ga je bolje upoznao (u mom slučaju je to bilo 1976-1978) mogao je vidjeti da se od tog izbacivanja možda donekle i oporavio, ali ne od činjenice da je u izbacivanju sudjelovao jedan od njegovih “družinara”, najmlađi iz ekipe iz 1940, Kosta Spaić, tada rektor Akademije. Vitomira Lončar izbacivanje kratko spominje (str. 102-103), na žalost bez poznavanja konteksta i činjenice da se tada u javnosti zbivao pravi javni linč i Habuneka i njegova partnera Josipa Torbarine. Linč koji je imao karakteristike sukoba generacija, no istodobno i jasnu homofobnu crtu.

U nekoliko aspekata zbornik, zahvaljujući neupučenosti i nekritičnosti priređivačica, sudjeluje u mistifikacijama koje je u posljednjim desetljećima života širio Ivšić i koje danas nastavlja njegova udovica, Annie Le Brun.

Navest ću samo jednu: Ivšićev “bijeg iz Zagreba” u lugarnicu na Sljeme, a zatim i napuštanje zemlje, tumači se političkim tezama koje nemaju nikakvog temelja. Ivšić je tako u sjećanjima na Bretona tvrdio da je te 1954. godine “vjernost socijalističkom realizmu” bila “obvezna u Titovom režimu”.⁰⁷ Annie Le Brun to u uvodu razrađuje pa kaže da je otišao jer se “želio udaljiti od trijumfirajućeg socijalističkog realizma” (str. 13).

U jednu riječ: posrijedi je diletantski priređeni zbornik, za našu sredinu prava kulturna sramota.

Stogodišnjica Oktobarske revolucije u Hrvatskoj

Kaotičan zbornik sa zagrebačkog Filozofskog fakulteta, knjiga britanskog povjesničara-aktivista i tematski brojevi časopisa 15 dana i Up&Underground

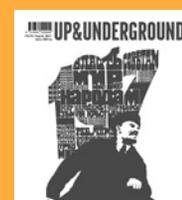
Božo Kovačević

Danijela Lugarić Vučkas, prir.: *Kulturna povijest Oktobarske revolucije sto godina kasnije*, Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta, Zagreb, 2017, 291 str. (knjiga se, po svemu sudeći, ne prodaje u knjižarama, u e-obliku besplatno je dostupna na adresi: http://www.ffzg.unizg.hr/slaven/istocna/zzk/wp-content/uploads/2017/12/Kulturna-povijest-Oktobarske-revolucije_e-knjiga.pdf)

15 dana, 60/2017, br. 5-6, zima 2017, Pučko otvoreno učilište, Zagreb, 50 str. (časopis uređuju Tomislav Brlek i Bruno Kragjić, grafički urednik Dean Roksandić) cijena: 30 kn

Up&Underground, br. 31-32, 2017, Bijeli val, Zagreb, 200 str. (časopis uređuje Nikola Devčić, urednik izdanja Dimitrije Birač, grafički urednik Ruta; časopis se može nabaviti e-pismom na adresi: nikoladevcic@inet.hr) cijena: 200 kn

Neil Faulkner: *Povijest Oktobarske revolucije*, prevela s engleskoga Iva Karabaić, Fraktura, Zaprešić, 2017, 294 str. cijena 149 kn

⁰⁶ Vlado Habunek: *Pariška kazališta; Oprana opera i revolucija u Comedie Française*, *Jutarnji list*, 26/1937, br. 9054, 11. 4. 1937, str. 18-19. ⁰⁷ Radovan Ivšić: *San na javi; Izabrana djela*, Ex libris, Zagreb, 2016, 550 str, navod sa str. 453.

Velika izložba *Revoliutsiia! Demonstratsiia! Soviet Art Put to the Test* vjerojatno je najspektakularniji kulturni događaj kojim je obilježena stogodišnjica Oktobarske revolucije. Izložbu je u Veneciji, od 13. svibnja do 25. kolovoza 2017, organizirala VAC Foundation, a u Chicagu, od 29. listopada 2017. do 14. siječnja 2018., The Art Institute of Chicago. Rasakošni katalog izložbe, težak gotovo dva kilograma, uredili su Matthew S. Witkovsky i Devin Fore. Bogata građa predstavljena u luksuznom katalogu podijeljena je u devet cjelina: Bojno polje, Škola, Tisak, Teatar, Dom kao izlog, Tvornica, Festival, Izložba, Demonstracija. Za svaku od tih cjelina studiozni uvodni tekst je napisao/la drug-i/a autor/ica. Kao što bi pažljivo razgledanje izložbe, vjerojatno, zahtijevalo da se posjetitelj onamo vrati nekoliko puta, tako i katalog pruža obilje materijala za studiozno proučavanje i za pokušaj utvrđivanja koliko je toga već ranije prezentirano u nepreglednom mnoštvu literature o sovjetskoj umjetnosti, a što je novo i još neviđeno. Ukratko: informativno, poticajno, dragocjeno.

No, s obzirom na to da su za pribavljanje i adekvatnu prezentaciju mnoštva izuzetnih eksponata bila potrebna nezamislivo velika financijska sredstva, postavlja se pitanje o tome nije li time izvršen još jedan korak u kapitalističkoj komodifikaciji djela koja su njihovi autori proizvodili vjerujući da pridonose stvaranju drukčijeg svijeta. Nisu li se rezultati subverzivne umjetničke prakse pokazali kao atraktivna roba čije stavljanje na tržište samo potvrđuje da je sustav kojem su se ti autori nastojali suprotstaviti konačno i nepovratno pobijedio onaj sustav u čijoj izgradnji su sudjelovali ruski avangardisti? Ili bi možda ti umjetnici bili zadovoljni svojim današnjim tržišnim uspjehom? Možda ne bi trebalo odbaciti pretpostavku da su vodeći avangardni umjetnici instrumentalizirali revolucionarnu politiku sve dok im je ona omogućavala da budu *celebrities* onoga doba? Nije li se njihovo očekivanje od političke revolucije svodilo na očekivanja da se, uz neizbježnu modernizaciju ekonomije i politike, uspostavi no-

vo kulturno tržište na kojem će oni dominirati? Kad je vlast pod Staljinovom čvrstom rukom isključila postojanje bilo kakvog tržišta, postalo je jasno da se status u sovjetskom društvu može steći samo u tijesnoj kolaboraciji s vlašću, odnosno podčinjavanjem njezinim zahtjevima.

Premda u nas nedostaju financijski, materijalni i kadrovski resursi potrebni za poduhvate takvih razmjera kao što je izložba *Revoliutsiia! Demonstratsiia! Soviet Art Put to the Test*, motivacije za sudjelovanje u obilježavanju stogodišnjice Oktobarske revolucije ipak nije nedostajalo.

Sadržaj ne odgovara naslovu

Ako bismo se opredjeljivali prema naslovu, onda bismo najviše očekivali od knjige *Kulturna povijest Oktobarske revolucije – sto godina kasnije* koju je objavio Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Radi se o zborniku za koji su tekstovi napisani temeljem poziva upućenog početkom 2017. godine, kako tvrdi urednica. Veći dio tekstova – njih osam od ukupno četrnaest – objavljen je i u časopisu *Književna smotra*, br. 185(3)/2017. Tih osam tekstova, kao i još jedan koji je objavljen u beogradskom zborniku *Lekcije o odbrani: da li je moguće stvarati umetnost revolucionarno*, spadaju u kategoriju akademskih, znanstvenih radova. U tu bi kategoriju trebao biti svrstan i članak Marine Jajić Novogradec o metodama poučavanja stranog jezika u postrevolucionarnom razdoblju koji se prvi put objavljuje u ovom zborniku. Članak Jasmine Vojvodić *Pokušaj revolucije izumrle vrste* je opsežnija kritika predstave *Noćni život; Pobuna dronti* koju je Paolo Magelli 2014. godine režirao prema tekstu suvremenog hrvatskog dramatičara Ivana Vidića. *Sjećanje na moje rusko djetinjstvo* je, zapravo, intervju koji su urednica zbornika Darija Lugarčić Vukas i Vlado Vurušić napravili s Magdalenom Medarić, a tekst Maše Kolanović *Revolucija*, posljednji u zborniku, uspjeli je prozni izraz revoltiranosti pljačkaškom politikom davatelja usluga mobilne telefonije. Dijelovi navedenog intervjua su,

kao i proza Maše Kolanović, prethodno objavljeni. Među malobrojne u nas prethodno neobjavljene spada veliki tekst poznate sudionice Oktobarske revolucije i prve ambasadorice u povijesti diplomacije Aleksandre Kolontaj *Radnička opozicija*. Tekst je trebao biti pročitao na 10. sjednici Centralnog komiteta u ožujku 1921. godine, ali je zabranjen i ostao je neobjavljen sve do 1961. godine. Te raznorodne tekstove urednica je podijelila u tri skupine. U prvoj, uvodnoj, su njezin uvodni tekst i rad Aleksandre Kolontaj. U središnjem dijelu zbornika, naslovljenom *Analize*, poredano je deset članaka koji udovoljavaju kriterije znanstvenih radova, a u *Post scriptumu* su već spomenuti intervju i angažirana umjetnička proza.

S obzirom na izdavača, na naslov zbornika i na napomenu da su objavljeni tekstovi napisani na osnovi poziva, takva kompozicija ove knjige je iznenađujuća. Veći dio tekstova već je prije negdje objavljen čime se, zapravo, demantira urednička napomena da su napisani baš za ovaj zbornik. Dojam koji se stječe letimičnim uvidom u sadržaj knjige u potpunosti se potvrđuje njezinim detaljnijim čitanjem: ono što je u knjizi objavljeno ne odgovara njezinu naslovu. Osam od deset članaka iz središnjeg dijela knjige mogu se shvatiti kao obrade pojedinih tema iz sovjetske kulturne povijesti. No, ti su članci pisani svaki za sebe, ne referiraju se jedan na drugi i ne čine jednu priču, jedan narativ koji bismo mogli smatrati izlaganjem kulturne povijesti. Mogli bismo ih eventualno smatrati fragmentima različitih mogućih kulturnih povijesti. Pritom je preostala dva teksta iz središnjeg dijela zbornika, *Leninova smrt* i *poezija Srećka Kosovela Miklavža Komelja* i *Pokušaj revolucije izumrle vrste* Jasmine Vojvodić, s obzirom na to da se ne referiraju ni na što konkretno iz bogate riznice predrevolucionarne, revolucionarne i postrevolucionarne kulture i umjetničke prakse, lakše zamisliti kao dijelove nekih drugih zbornika koji nemaju veze s Oktobarskom revolucijom. Doda li tome činjenicu da se Aleksandra Kolontaj bavi pitanjem uloge radnika u upravljanju tvornicama i ekonomijom u

cjelini te da se proza Maše Kolanović ne referira na Oktobarsku revoluciju, možemo zaključiti da mnogo toga u ovom zborniku nema izravne veze s onim na što upućuje njegov naslov.

Neuverljiva urednička objašnjenja

Tako šarolikom kompoziciju zbornika njegova urednica Darija Lugarić Vukas pokušala je opravdati pozivanjem na to da se Oktobarsku revoluciju može promatrati “kao povijesni događaj, ali i kao događaj u pamćenju” (4) Ta dvojnost Oktobarske revolucije – i, rekao bih, svakog važnog događaja – iskorištena je kao opravdanje da se u zbornik uvrste ne samo različite disciplinarnе perspektive, nego i različiti stilski registri. U svom poglavlju naslovljenom *Uvod: budućnost Oktobarske revolucije* autorica se poziva na Jamesonovu distinkciju između političkog utopijskog programa i umjetničkog utopijskog impulsa. Zahvaljujući tom utopijskom impulsu, koji je kao i politički utopijski program sastavnica Oktobarske revolucije, ona i danas živi u mnogim vidovima umjetničke prakse. Usporedno s tom distinkcijom između utopijskog projekta i utopijskog impulsa autorica se poziva na dva načina doživljavanja vremena, na kozmognijsko vrijeme u okviru kojega je opisana povijesna teleologija revolucije i na “unutarnje vrijeme, afektivni doživljaj njegova protjecanja, odnosno vrijeme življenog iskustva i konkretnih umjetničkih praksi, vrijeme, ako hoćemo, očučena *Revolucije kao povijesnog događaja*” (13). No, tom argumentacijom ipak nije u potpunosti objašnjeno uvrštavanje u taj zbornik baš svega što u njemu nalazimo. Nisam siguran ni da bi neka daljnja detaljnija objašnjenja u tom pogledu mogla išta promijeniti.

Tekst Gala Kirna *Ėženštejn, Vertov i Medvedkin: revolucionarna “kinofikacija” i nastanak revolucionarne subjektivnosti* nedvojbeno spada u publikaciju posvećenu obilježavanju stogodišnjice Oktobarske revolucije. Svjestan da je sovjetska vlast politički instrumentalizirala umjetnost

učinivši je tako sluškinjom revolucije, Kirn upozorava da je avangardna umjetnost nastala i počela se razvijati prije Oktobarske revolucije te da se jednako opravdano može govoriti i o tome da je avangardna umjetnost “funkcionirala kao svojevrsni simbolički detonator koji ne samo da podriiva i preokreće poredak buržoaske oaze nego i najavljuje samu revoluciju”. (49) U djelovanju trojice autora kojima se bavi Kirna ne zanima kako su oni prikazivali Oktobarsku revoluciju nego to kako su je, svaki na svoj način, kinematografskim sredstvima produžili. Njihovim ključnim inovacijama “koje su obilježile buduće susrete filma i politike” (68) on smatra “tehnike i hibridne filmske forme (Ėženštejnova montaža i ponovna postavka, Vertovljeva kamera-oko), inovacije unutar filmske produkcije (Vertovljeva samorefleksija, Medvedkinova rotacija i direktno istraživanje i produkcija) i unutar filmske distribucije (Medvedkinov kinovlak – umjesto direktne izložbe i razgovaranja o materijalu)” (68-69). U kontekstu današnje neoliberalne globalne ekonomije ponavljanje postupaka koje su primjenjivali avangardni filmaši nužno se pretvara u proizvodnju roba za umjetničko tržište. Stoga se izazov za suvremene umjetnike nezadovoljne neoliberalnim vremenom i zainteresirane za njegovu promjenu sastoji u tome da pronalaze moguće nove subverzivne umjetničke prakse koje će uspostaviti susret između umjetnosti i politike ambicijom i učincima usporediv s onim koji se dogodio u Rusiji prije stotinu godina.

Dvojbe nema ni o opravdanosti uvrštavanja u ovaj zbornik članka Aleksandra Boškovića *Sovjetska agitprop foto-poema: fotomontaže Jurija Rožkova za poemu Majakovskog Radnicima Kurska*. Bošković je još 2015. godine bio kustos izložbe u atriju Harrimanova instituta na Sveučilištu Columbia gdje je prikazano 17 originalnih fotomontaža koje je Rožkov 1924. godine napravio uz poemu Majakovskog *Radnicima Kurska*. Te su fotomontaže bile izložene 1930. godine u povodu obilježavanja dvadesete godišnjice rada Majakovskog. Premda je sam Majakovski najavio da će

fotomontaže, koje su jednako slavile radnike Kurska i najveće svjetsko nalazište željezne rude kao i njegovu poemu koja ih je opjevala, biti tiskane, to se nije dogodilo. Majakovski se ubio dva mjeseca nakon te izložbe i Rožkovljeve fotomontaže su ostale neobjavljene i pohranjene u Državnom muzeju literature u Moskvi. Ovaj članak daje detaljan opis Rožkovljevih fotomontaža i avangardističkih postupaka upotrijebljenih pri njihovoj izradi. Članak bi možda bio još zanimljiviji da je Bošković pokušao objasniti kako je Rožkov kao umjetnik i foto-montažer istodobno uspijevao biti “ortodokсни boljševik, policajac i agent obavještajne službe, geolog, istraživač i pronalazač, voljeni muž i velikodušan otac” (73). Njegova bi biografija, zasigurno, bila barem jednako toliko zanimljiva kao i njegov opus. Pažljiviji će se čitatelj zapitati kako to da je ovaj rad, za koji je u fusnoti navedeno da je izvorno objavljen na ruskom jeziku u jednom zborniku bez navedene godine izdanja, za potrebe objavljivanja u *Književnoj smotri* i u ovom zborniku preveden s engleskog jezika. Pritom se nigdje ne spominje da su neki odlomci u ovom triput objavljenom članku identični odlomcima u Boškovićevom članku *Revolution, Production, Representation: Iurii Rozhkov’s Photomontages to Maiakovskii’s Poem ‘To the Workers of Kursk’* objavljenom u *Slavic Review*, Volume 76, Issue 2, Summer 2017, pp 395-427. Ovom primjedbom ne osporavam zanimljivost i vrijednost otkrića i opisa Rožkovljeve ostavštine, ali dovodim u pitanje tvrdnju iz urednička uvođenika da je članak napisan za potrebe objavljivanja u ovom zborniku. Moglo bi se reći da je za te potrebe premontiran.

Rafaela Božić poduhvatila se ispitivanja odnosa prema sovjetskoj stvarnosti u radovima četvorice autora utopijskih i distopijskih romana. Riječ je o djelima Larrija, Alekseja Tolstoja, Zamjatina i Platonova. Premda su imali utopijski impuls koji je bio imanentan revoluciji, oni nisu bili apologeti revolucije. I utopije i distopije polaze od stvarnosti koju treba promijeniti “a razlika je samo u tome da utopije pretpostavljaju mogućnost pravednog društva, dok distopije pretpostavljaju ne-

gativan rezultat razvoja tendencija u društvu” (106). Sovjetske vlasti onemogućile su da ta djela dođu do publike što samo potvrđuje autoričinu tezu da to nisu bile apologije Staljina i staljinizma nego djela sa subverzivnim nabojem.

Najzanimljiviji i najambiciozniji članak u ovom zborniku je rad Zvonimira Glavaša *Stotinu godina Umjetnosti kao postupka: je li i danas revolucionarna revolucionarna teorija?* Napisan je u povodu stogodišnjice ne Oktobarske revolucije nego djela Viktora Šklovskog *Umjetnost kao postupak* koje je objavljeno u revolucionarnom Petrogradu 1917. godine. Glavaš nastoji odgovoriti na tri pitanja: 1) da li je formalistička teorija revolucionarna u usporedbi s drugim teorijskim pravcima u njezinom izvornom povijesnom kontekstu?; 2) da li je formalistička teorija revolucionarna u smislu imanentne političnosti i veze s Oktobarskom revolucijom?; 3) da li je formalistička teorija još revolucionarna ili barem relevantna u suvremenom kontekstu u svjetlu novih revolucija i epistemoloških prijeloma? Na sva tri pitanja odgovor je potvrđan uz poneko *ali*. Formalistička je teorija bila revolucionarna premda nije nastala ni iz čega. Nedvojbeno je veza s Oktobarskom revolucijom u smislu ambicije da se prevrednuje tradicija i da se afirmira novo poimanje odnosa umjetnosti i zbilje no ne treba zanemariti činjenicu da je Oktobarskom revolucijom “ipak najvećim dijelom kormilarila boljševička partija te da je upravo takva revolucija kao historijski događaj rezultirala postrevolucionarnim razdobljem koje je ugušilo formalističke kružoke, ma koliko to postrevolucionarno razdoblje iz određenog raskursa djelovalo kao perverzija revolucionarnog duha” (147). Nedvojbeno pak aktualnost i revolucionarni potencijal formalističke teorije Glavaš vidi u njezinoj povezanosti sa šezdesetosmaškim gibanjima i afirmacijom antiautoritarne strane Oktobarske revolucije u tom kontekstu. Osobito plodotvornim autor smatra suvremeni susret postmarksističke teorije i ruskog formalizma.

Branimir Janković je u svom članku *Upotrebe Povratka iz SSSR-a: jugoslavenski André Gide* iznio pregled reakcija na slavnu knjigu francuskog pisca objavljenu 1936. godine. Dok je Gideova knjiga tridesetih godina uglavnom poticala protivničke Oktobarske revolucije na elaboracije njihovih prigovora komunizmu i staljinizmu, lijevi su intelektualci – ponajprije Krleža i Cesarec – izbjegli javno se opredjeljivati o njoj. Nakon što je komunistička Jugoslavija raskinula sa SSSR-om i definirala svoju verziju samoupravnog socijalizma, godine 1952. objavljen je novi prijevod *Povratka iz SSSR-a* kao potvrda opravdanosti jugoslavenske kritike zblivanja u prvoj zemlji socijalizma.

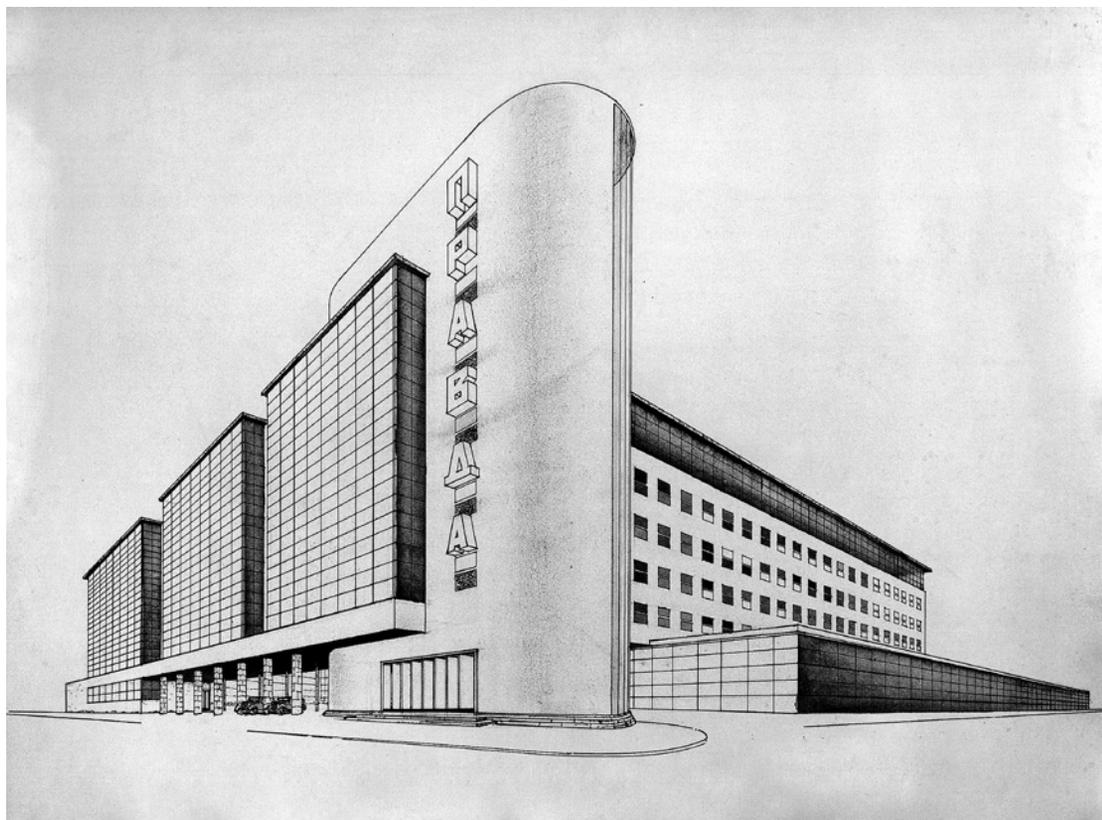
Esej Milke Car *Oktobarska revolucija i Miroslav Krleža 1917. godine* kvalificirani je pokušaj određivanja pravog karaktera Krležinog doživljaja Oktobarske revolucije. Krećući se unutar već jasno definiranog prostora krležologije autorica je ukazala na kontekst raspada Austro-Ugarske, na ratno krvoproliće kao posljedicu imperijalističkih politika europskih vlada, na Krležino utopijsko opredjeljenje za međunarodnu solidarnost i oslobođanje od opresivnih tradicija i diktata kapitala, na njegov antimilitarizam i na idealističko oblikovanje Lenjinova lika u većoj mjeri usklađeno s buntovničkim porukama europske literature s kraja 19. stoljeća i njegovom senzibilnošću negoli sa stvarnim Lenjinom i njegovim intelektualnim i političkim opusom. Premda se referira na vrlo širok izbor relevantne literature, autorica ostaje privržena dominantno Lasićevom poimanju Krleže kao autora obilježenog paroksičkom negacijom prema traženju Smisla ili sintezom proturječnog. Ona uzgred citira i knjigu Predraga Brebanovića *Avangarda Krležiana* propustivši komentirati da je ta knjiga dobrim dijelom polemika s Lasićevim tezama i da je u njoj Krleža definiran kao umjetnički i politički avangardist. Možda bi rasprava o razlikama između Lasićevog i Brebanovićevo Krleže bila zanimljivija nego što je to ovaj detaljni i kompetentni pregled dosadašnjih esejiziranja o Krležinom poimanju Oktobarske revolucije.

Naslov *Skraćenice – simbol Revolucije* više obećava nego što taj tekst Sandre Hadžihalilović doista donosi. Da autorica nije ostala pretežito na razini deskripcije i pregleda povijesti načina na koji su lingvisti tretirali pojavu skraćenica, nego da je pokušala objasniti čime su se i zašto skraćenice poslije revolucije razlikovale od onih koje su bile u upotrebi prije te da je napravila usporedbu između skraćenica u ruskom jeziku s onima u drugim jezicima, njezin bi tekst bio zanimljiviji nego što jest. Ovako je to korektan stručni rad u kojem nema jasnih autoričinih hipoteza ni rizika povezanog s njihovom provjerom u praksi, odnosno na bogatom materijalu koji ekstenzivna upotreba skraćenica u sovjetskom razdoblju pruža.

Slična bi se ocjena mogla izreći i o radu Marine Jajić Novograder *Metode poučavanja stranog jezika u postrevolucionarnom razdoblju i njihov doprinos suvremenoj nastavi ruskog jezika*. Da je autorica objasnila čime su se metode poučavanja stranih jezika poslije revolucije razlikovale od onih prije revolucije i da je pokušala objasniti zašto su te promjene uvedene (ako ih je bilo), onda njezin tekst ne bi bio samo kvalificirana metodička deskripcija. Jednako bi tako bilo zanimljivo znati kako su se mijenjale metode učenja stranih jezika izvan SSSR-a, da li se to i kako odražavalo na promjene načina poučavanja u SSSR-u te – i ako je i ako nije – čime bi se to moglo objasniti. Nažalost, ni ova autorica nije bila spremna za preuzimanje rizika povezanog sa svakim pokušajem da se izađe izvan pukog prepričavanja onoga što su već napisali drugi.

Neobrazložena nova transkripcija ruskih riječi

Uz već na početku izrečene primjedbe na knjigu *Kulturna povijest Oktobarske revolucije* treba reći još i ovo. U cijeloj je knjizi provedena nova transkripcija ruskih imena i pojmova na hrvatski jezik. Tako se u toj novoj transkripciji pojavljuju Lenin i Stalin umjesto dosadašnjih Lenjina i Staljina, ali su lenjinizam i staljinizam ostali

Aleksej Ščusev, 1873-1949, projekt zgrade dnevnika *Pravda* (tj. *Istina*) iz dvadesetih godina

Ilustracije uz članak preuzete su iz kataloga izložbe *Revoliutsiia! Demonstratsiia! Soviet Art Put to the Test*, Venecija, 13. 5. do 25. 8. 2017. i Chicago, 29. 10. 2017. do 14. 1. 2018.

kakvi su bili i ranije. Jedna od ikona sovjetske revolucije Aleksandra Kolontaj sada je Kollontaj. Černiševski je postao Černyševskij, Gogolj je Gogol', a Dostojevski Dostojevskij. S obzirom da se u literaturi, uključujući i onu recentnu, na koju se pojedini autori i autorice pozivaju koristi stara transkripcija, mislim da je prikladnom bilješkom na početku knjige trebalo objasniti zašto je provedena nova transkripcija i zašto je provedena nepotpuno. Oštriji kritičar bi zamijetio da su neki sažeci, kao i bilješke o autorima, napisani na engleskom jeziku, a neki na hrvatskom pa bi i to trebalo biti objašnjeno. U uredničke bi se propuste svakako mogla uvrstiti neobjašnjena činjenica da među bilješkama o autori-cama/ma nema bilješke o Milki Car premda njezin opus i reference nisu ništa manje impresivni nego što su u slučaju ostalih koji su uredno predstavljeni.

S obzirom na instituciju koja figurira kao izdavač ove knjige i na reference urednice i ostalih autora, od ove se knjige očekivalo više nego što je ona pružila. Iznenadujuće je, s obzirom na uredničko inzistiranje na važnosti shvaćanja revolu-

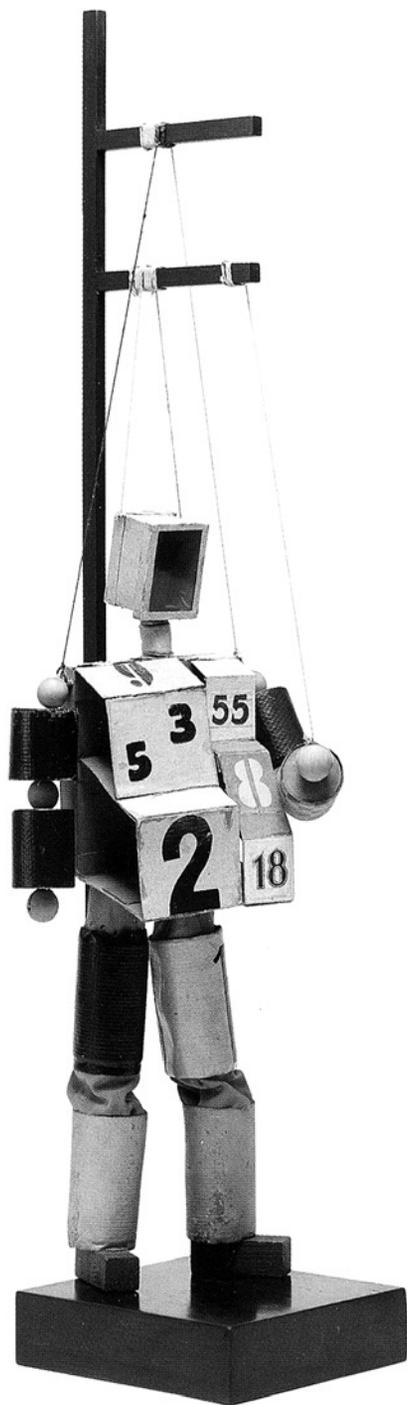
cije kao događaja u pamćenju, da nijedan od tekstova navodno pisanih za ovaj zbornik nije posvećen jednom relativno dugotrajnom događanju koje je bilo svojevrsno svjedočanstvo o tome da utopijski moment Oktobarske revolucije nije bio zaboravljen. Mislim na devet tomova *Pojmovnika ruske avangarde* koji je stvaran na Filozofskom fakultetu u Zagrebu i objavljen u razdoblju od 1984. do 1993. godine. S obzirom da je važnost toga poduhvata u vrijeme njegova objavljivanja znatno nadilazila lokalne okvire, kao što ih nadilazi i danas, bilo je normalno očekivati da će u ambiciozno zamišljenom zborniku *Kulturna povijest Oktobarske revolucije* biti tretiran na odgovarajući način. Ni to se, nažalost, nije dogodilo.

Sto godina u 15 dana

Zagrebački časopis *15 dana*, broj 5-6, 2017. godine, bavi se samo Oktobarskom revolucijom. Zapravo, u časopisu su kao ilustracije objavljeni plakati koji su bili izloženi u Šibeniku na izložbi *Iz Rusije s ljubavlju i mržnjom: 1917-2017*, a koja je izlož-

ba održana u okviru *Festivala alternative i ljevice FALIŠ* od 6. do 9. rujna 2017. godine. Osim plakata u časopisu su objavljena tri članka koja tematiziraju tu izložbu i objašnjavaju kako je do nje došlo te još šest raznorodnih tekstualnih priloga.

Spomenuta izložba dio je autorskog projekta ruskog kustosa Sergeja Serova. Serov – koji je predsjednik Moskovskog međunarodnog bijenala grafičkog dizajna *Zlatna pčela*, potpredsjednik Akademije grafičkog dizajna i predstojnik katedre Škole dizajna RANHiGZ – pozvao je umjetnike iz cijeloga svijeta da pošalju plakat s temom 1917-2017. Jedini uvjet je bio da mogu biti korištene samo crvena, crna i bijela boja. Temeljem osobnih poziva radove je poslalo 70 dizajnera iz 30 zemalja, a na otvoreni natječaj pristiglo je 1500 radova iz 50 zemalja. Od prispjelih radova njih 100 je izabrano za izlaganje na *Moskovskom bijenalu Zlatna pčela*, a temeljem 500 izabranih radova kustosi diljem svijeta moći će koncipirati svoje izložbe. Šibenska izložba je, s prezentiranih 48 plakata od izabranih 500, bila dio globalne plakatne akcije. Prethodila joj je izložba tek devet izab-

Aleksandra Ekster, 1882-1949, *Robot*, 1926, visina 50,8 cm

ranih radova u Moskvi i izložba 26 radova u Krasnojarsku. Nakon Šibenika izložba je trebala biti postavljena u Njemačkoj, Velikoj Britaniji, Češkoj, Crnoj Gori i SAD-u.

Izložba u Krasnojarsku izazvala je burne reakcije lokalnih komunista koji su je ocijenili kao neprijateljsku prema Lenjinu, Sovjetskom Savezu i svemu ruskom. Analiza svih prispijelih plakata pokazala je da 4 posto radova iz Rusije i 8 posto iz drugih zemalja pozitivno ocjenjuju Oktobarsku revoluciju. Istodobno, poruka 72 posto plakata iz Rusije i 57 posto plakata iz svijeta glasi: *Revolucija je užas*. Autori analize su zaključili da je "broj revolucionarnih romantika u našem (ruskom, op. B.K.) društvu dvostruko manji nego u inozemstvu, no i tamo ih je začuđujuće malo". Autor nepotpisanog zaključnog članka u časopisu *15 dana* temeljem te analize iznosi svoju ocjenu: "Ukoliko plakat u poopćenom i lakoničnom obliku izražava duh vremena, onda je projekt 1917-2017 očigledno pokazao da idejama minulog stoljeća koje su potresle svijet nema i ne može biti povratka u 21. stoljeću." (48)

Kruno Lokotar, jedan od onih koji su govorili na otvorenju šibenske izložbe, u časopisu je objavio članak s naslovom *Govor na otvorenju izložbe, koji nikada nije održan u ovoj varijanti*. Akceptirajući poruke plakata i rezultate njihove analize lakonski je konstatirao da "ne čudi što su osudi Oktobra najskloniji autori iz Rusije i istočne Europe, dok više razumijevanja za ideje socijalističke revolucije pokazuju autori iz Južne Amerike". (4) Naglasio je revolucionarni karakter avangardističkih umjetničkih praksi koje su ostavile trag u povijesti neovisno o političkim operacionalizacijama revolucije.

Bojan Krištofić, drugi govornik na otvorenju izložbe, napisao je članak *Fučka li nam se za revoluciju?* On je ocijenio da su najbolji od radova izloženih u Šibeniku upravo oni koje su napravili južnoamerički dizajneri. Možda je najvažnija opservacija u njegovom članku, koji odiše rezignacijom zbog izostanka revolucionarnog na-

boja ne samo među umjetnicima nego i šire u društvu, ona koja upozorava da se na izloženim plakatima uopće ne pojavljuju radnici nego samo Lenjinov lik, a to zabrinjava "jer upućuje na to da je iz kolektivne svijesti naroda 'razvijenih zemalja' više-manje nestala klasa kao nosivi subjekt revolucije, dok se zadržao većinom karizmatični vođa, čija je uloga u prihvaćenim povijesnim pregledima u dobroj mjeri mistificirana". (6) To je pokazatelj odsustva spremnosti i sposobnosti da se zamisle drukčije uređeni svjetovi od ovog u kojem živimo i da se razmišlja o tome što činiti da bi se promjene ostvarile.

Od članaka koji su objavljeni u ovom broju časopisa, a nemaju izravne veze sa šibenskom izložbom, najizravnije se estetičkom revolucijom kao sastavnicom Oktobarske revolucije, ali i kao umjetničkim zbivanjima koja imaju vrijednost po sebi neovisno o slijedu političkih događanja, bavi izvrstan članak Ive Leković *Vertovljeva kino-pravda: estetika revolucije kroz jezik filma*. Riječ je o vrlo temeljitom prikazu rada vodećeg filmaša prvih godina poslije Oktobarske revolucije Dzige Vertova. U funkciji ne samo obavještavanja o zbivanjima na frontama građanskoga rata nego i promicanja ideologije i politike boljševičke vlasti Vertov je, sa svojim suradnicima, stvorio potpuno novi filmski jezik. Uvjeren da politička revolucija donosi modernizaciju cjelokupnog života u skladu sa znanstvenim načelima marksizma, on je i filmskoj montaži pristupio na znanstven način. Sva sredstva koja je upotrijebio bila su podređena ostvarivanju ciljeva revolucije. Svijest o potpunoj slobodi, koja je bila posljedica osjećaja da su politički i umjetnički ideali u potpunom skladu jedni s drugima, omogućila mu je da u svoje filmove unese mnoge inovacije koje su do danas ostale u temelju filmske umjetnosti. Svjesno instrumentalni karakter njegova stvaranja koji je proizlazio iz potrebe da se doseže i smisao revolucije prikazu radnicima doveo je do toga da su neki njegovi postupci do danas nenadmašeni na području medijskog marketinga, ne samo političkog. Autorica je uvjerljivo pokazala kako su inventivni načini korište-

nja filma kao sredstva za prenošenje političkih poruka doveli do toga da je sam avangardni film bio poruka za sebe, poruka poleta, nade, entuzijazma i iskrenih uvjerenja. Takav filmski jezik bio je u prevelikoj mjeri subverzivan u kontekstu totalitarne Staljinove diktature pa je Vertov doživio sudbinu mnogih avangardnih umjetnika u doba staljinizma. Izguran je na marginu i primoravan da radi po izravnom diktatu politike koja je od filma i umjetnosti uopće očekivala da se podredi zahtjevima kanonizacije nove vlasti i vrhovnog vođe i nije bila nimalo zainteresirana za kritičko preispitivanje i avanturističko lutanje prostorima slobode.

Grafičkom opremom ovaj broj časopisa 15 dana u potpunosti je posvećen kritičkom obilježavanju stogodišnjice Oktobarske revolucije. Ondje objavljeni tekstovi, osim ovih koje sam već spomenuo, nisu pisani u povodu te stogodišnjice. Tekst Georgesa Bataillea *Prema stvarnoj revoluciji* je 1936. godine objavljen u časopisu *Les Cahiers de Contre-Attaque*. Suočeni s pojavom nacizma, Bataille je zaokupljen iznalaženjem načina da masa koja je vladu Narodnog fronta (kako je prevedeno umjesto uobičajenog naziva Pučka fronta) dovela na vlast u Francuskoj napokon, kao što je to učinila masa u Rusiji 1917. kad je svrgnula Kerenskog, sama preuzme vlast. Ako pokušamo odgonetnuti zašto su se urednici odlučili za objavljivanje ovoga teksta, onda je razumno pretpostaviti da su oni danas zabrinuti zbog toga što se kao agensi krize i raspada dosad dominantne neoliberalne paradigme pojavljuje samo desni populizam bez ikakve artikulirane ljevičarske alternative. Današnje stanje u Europi moglo bi se shvatiti kao analogno stanju u Francuskoj tridesetih godina, a Batailleve analize bi možda mogle biti od koristi u pokušajima pronalaska izlaska iz očite krize u kojoj se Europa danas nalazi.

Ako je namjera urednika bila objaviti ne samo suvremene refleksije o Oktobarskoj revoluciji – kakve su u mediju plakata napravili dizajneri – nego objaviti bilo što što je itko ikad objavio o toj temi,

onda je uvrštavanje članka Vinka Kriškovića *U svijetu paradoksa* sasvim opravdano. Riječ je o poglavlju iz njegove istoimene knjige objavljene u Zagrebu 1938. godine. Potaknut na pisanje čitanjem Gideove knjige *Povratak iz SSSR-a* Krišković se upustio u kritiku sovjetske stvarnosti s pozicija aristokratskog liberalizma. Alergičan na svaki spomen kolektivizma Krišković boljševizam uspoređuje s Mussolinijevim fašizmom i Hitlerovim nacizmom. Ustvrdio je da su to sustavi koji ne polaze od ljudi kakvi oni jesu nego “imadu na umu nove tipove društva, za koje valja istom stvoriti nova ljudska bića”. (29) Boljševiku je, piše Krišković, “nezdgodno i odurno biće tako zbrkana života i ‘mističkoga ustroja’, kao što je pojedinac s dušom, s ličnom čudi i osobitim darovima”. (23) Boljševički ideal čovjeka je čovjek-stroj. Kao što mu je to odbojno, Kriškoviću je neshvatljiv i odnos sovjetske vlasti prema religiji. Zanimajući filozofske uvide francuskog prosvjetiteljstva i njemačkog klasičnog idealizma te, osobito, Ludwiga Feuerbacha, koji su bili preludij za marksističko shvaćanje religije kao opijuma za narod, Krišković se snebiva nad onim što se s religijom događalo u Sovjetskom Savezu. “Gotovo sva Evropa vjeruje, iskreno ili s razloga praktičnih, da je vjera prijateljica čovjeku, a Rusija naprotiv tvrdi, da je čovjeku neprijateljica, da je opijanje siromaha, pa ga valja iskorijeniti kao i trgovinu kokainom.” (23) Poprilično informiran o zbivanjima u SSSR-u, od NEP-a do Staljinovih pjatiljetki i čistki, Krišković točno uočava da novi vlastodršci, premda su radničkog porijekla, prema radnicima nisu ništa bolji od svojih aristokratskih prethodnika. Isto tako, individualnih prava i sloboda u sovjetskoj Rusiji nema kao što ih nije bilo ni u carskoj “a svaki pokušaj radnika, da se udruže i opru toj vlasti, baš je tako veliki zločin u novoj Rusiji, kao što je bila pobuna protiv cara u staroj”. (24)

Potpuno suprotno Kriškoviću, koji odbacuje svaku pomisao da bi komunizam u bilo kojoj varijanti mogao biti prihvatljiv, Darko Suvin, u svom članku *Razmišljanja o i oko “Bertolt Brecht und der Kommunismus”*, traga za tipom komunizma prih-

Natalija Danko, 1892-1942, *Košarkašica*, obojeni porculan, 1925-1929, visina 17 cm

vatljivim u 21. stoljeću. To je, zapravo, recenzija tematskog broja časopisa *Marxistische Blätter* 1/2007 u kojem su objavljeni materijali prethodno održane međunarodne konferencije posvećene Brechtu i komunizmu. Suvinova recenzija je izvorno objavljena u *Das Brecht-Jahrbuch* 34/2009. Suvin do u pojedinosti poznaje Brechtov opus, povijest marksizma i komunizma i sve nijanse poststrukturalističkih i postmodernističkih recepcija marksizma. Manje upućenima njegove su primjedbe katkad nerazumljive jer pretpostavljaju detaljno poznavanje relevantne literature i političke prakse komunističkih partija. Ali Suvinove osnovne poruke su kristalno jasne. Za Brechta kaže da ga je “mržnja spram buržujuskog individualizma i korumpiranog liberalizma navela da u literaturi i umjetnosti, kao i u etici, ističe postignuća koja prethode kapitalizmu i koja mu slijede (...). Brechtovi su korijeni u plebejskim oblicima poezije, teatra, pripovijedanja i jezika, pa je uvelike riječ o klasnoj shemi.” (43) Ne odustajući od komunizma, Suvin ga pokušava definirati s tri relevantna pojma: locus, horizont i orijentacija. S nestankom SSSR-a nestao je i locus “kao stvarno društvo koje za sebe tvrdi da je uvelike ili čak asimptotski utopijsko ili ne-antagonističko”. Shvaćen kao horizont komunizam je “budući Zemaljski raj besklasnog društva, društva u kojem se suprotnosti neće razrješavati antagonistički, ubojstvom i glađu”. Da bi se ideja komunizma održala, potrebno je zadržati orijentaciju, “vektor koji je iz našeg prilično distopijskog i katastrofalnog locus-a kapitalističkog barbarstva usmjeren prema utopijskom horizontu”. (45) Da bi razgovor o komunizmu uopće imao smisla, potrebna je kulturna revolucija “na temelju Marxa ažuriranog za kibernetičko doba”. (45) U okviru te revolucije treba razjasniti što je od Lenjina moguće preuzeti a što odbaciti, a zatim se treba organizirati.

Da bi pokazali da Suvin danas iskazuje aktivistički optimizam usporediv s onim koji je 1848. godine iskazivao Marx, urednici su objavili jedan kraći Marxov članak objavljen te godine u *Neue Rheinische Zeitung*. Ne znamo zašto nisu tiskali iste te 1848. go-

dine objavljeni i puno poznatiji *Komunistički manifest*. Ondje je nadahnuto i uvjerljivo rečeno u što vjeruju i za što se zauzimaju Marx i Engels. No, i u ovom Marxovom člancu koji su odlučili objaviti u broju posvećenom Oktobarskoj revoluciji poruka je jasna. Marx se obračunava s onim političarima “koji obznanjaju da se slažu s principima, ali sumnjaju da su ostvarivi, jer svijet još nije spreman za njih, a oni ga nemaju namjeru pripremiti”. (47) Marx je 1848. pozivao na ono na što Suvin poziva danas. Možemo reći da je Marx imao horizont i orijentaciju sedamdeset godina prije nego što je stvoren locus koji je postojao idućih sedamdesetak godina, ali ga danas više nema.

Našla se u tom broju 15 dana i priča Igora Rajkija *Dokumenti (the best of)* datirana u 1986. godinu. Ako je to datiranje točno, onda je riječ o virtuožno napisanoj i začuđujuće precizno anticipativnoj distopiji. Naime, 1986. godine autor je – stilom koji bi se mogao shvatiti kao u literaturu prevedeni Mad Max – sa zapanjujućom uvjerljivošću opisao situacije kakve su se u Hrvatskoj doista događale u razdoblju od 1991. do 1995. Priča, dakako, nema veze s Oktobarskom revolucijom, ali čini se da pokazuje autorovu svijest o avangardističkim postupcima očuđenja. On se koristi grafičkim manipulacijama slogovima koji postaju označitelji neovisni o značenju riječi čiji su dio. Isto tako, očuđenje proizvodi navođenjem da zamislimo kako bi ti slogovi zvučali kad bismo ih izgovorili i kako bi potaknuli nove asocijacije i proizveli nova i neočekivana značenja koja se preklapaju sa značenjem riječi iz koje su izvađeni.

Potruga za subjektivnim faktorom

Da je Dimitrije Birač grafički dizajner i da se odazvao pozivu Sergeja Serova, njegov bi rad spadao u onih 8 posto plakata koji izražavaju pozitivne asocijacije na spomen Oktobarske revolucije. No, Dimitrije Birač nije dizajner, nego povjesničar koji je uredio tematski broj časopisa *Up&Underground*, 31-32/2017, posvećen sto-

godišnjici Oktobarske revolucije. U predgovoru i pogovoru urednik je objasnio da je glavni predmet njegova interesa, čime je bio uvjetovan izbor tekstova, uloga subjektivnog faktora u Oktobarskoj revoluciji. Boljševička partija je taj subjektivni faktor koji je uspio iskoristiti objektivne okolnosti i izvesti revoluciju. Da nije postojala dobro organizirana partija, revolucija se ne bi dogodila unatoč postojanju objektivnih okolnosti, to jest masovnog nezadovoljstva radnika i seljaka stanjem u ratnoj Rusiji. Inzistirajući na partiji, a ne na pojedinim osobama, Birač polemizira s jugoslavenskom historiografijom o Oktobarskoj revoluciji, s jedne strane, i sa prevladavajućim načinima mišljenja među lijevo orijentiranim intelektualcima, s druge.

Jugoslavenska je historiografija, tvrdi Birač, inzistirala na nepogrešivosti vođe Oktobarske revolucije Lenjina koji je prepoznao da su sazrele objektivne okolnosti za prevrat. Pritom je njegov lik gotovo obogotvoren, a partija je bila puki izvršitelj njegovih genijalnih zamisli. Stvarnost je bila drukčija, tvrdi Birač. Boljševička je partija bila demokratska organizacija u kojoj nije sve ovisilo o vođi. Odluke su se donosile nakon iscrpnih i potpuno otvorenih rasprava. Kad su bile donesene, svi su ih članovi partije morali provoditi. Centralizam se sastojao u tome da se nadzire provođenje odluka koje su izglasane u demokratskoj proceduri, a ne u tome da lider ili najuže rukovodeće tijelo proizvoljno donose odluke bez utjecaja članstva.

Ljevičarski intelektualci ne shvaćaju važnost postojanja partije kao subjektivne revolucionarne snage i nužnost podvrgavanja disciplini u smislu obveze provođenja odluka. Inzistirajući na horizontalnoj organizaciji i na spontanosti koju nosi masovni pokret (kao objektivna sastavnica svake revolucije), intelektualci zanemaruju nužnost svjesnog usmjeravanja pokreta za što je nužna partijska struktura i partijska disciplina. Takav ljevičarski intelektualistički anarhizam se, zapravo, svodi na fetišiziranje objektivnog faktora koji će, neovisno o organiziranom djelo-

vanju partije, dovesti do revolucije kad se za to steknu objektivni uvjeti. Svjesni ili nesvjesni toga, ljevičari na taj način racionaliziraju svoju nespornost na organizirani politički rad kojemu je svrha preuzimanje vlasti i koji podrazumijeva unupartijski angažman te agitacijsko i prosvjetiteljsko djelovanje među ljudima koji su spremni slijediti partijsku politiku. Polemizirajući s neimenovanim intelektualcima i lijevo orijentiranim partijama Birač ovako ocjenjuje prilike na ljevici u Hrvatskoj:

“Postoje političke stranke koje nemaju teorijsko-ideološki element, ali imaju razvijenu organizacijsku strukturu. I postoje stranke koje nemaju razvijenu organizacijsku strukturu, ali nemaju ni teorijsko-ideološki element iako u njima pretežu intelektualci.” (7)

Takvo nezadovoljavajuće stanje stvari, takav *aristokratski anarhizam*, smatra Birač, posljedica je zaokupljenosti ljevičara samo teorijom, a ne i potrebom da se teorija provjeri u praksi. “Teorija se proučava da bi se pronašla teorijska nedosljednost ili potvrdila njena dosljednost. Na ljevici se teorija verificira teorijom, umjesto da se testira u svakodnevnoj borbi, u stvarnom životu i potom na temelju životnog, političkog iskustva izmijeni, nadopuni, revidira.” (7) Sredstvo koje omogućuje takvu praktičnu provjeru je dobro organizirana partija ideološko-politički osviještenih članova, a djelovanje te partije treba biti zasnovano na demokratskom centralizmu. Naravno, o tome se najviše može naučiti od Lenjina.

Tekstovima prezentiranim u ovom broju časopisa *Up&Underground* Birač je htio pokazati da Oktobarska revolucija nije bila samo državni udar koji je organizirala marginalna skupina političkih fanatika, da su boljševici bili dobro organizirani te da su imali veliki utjecaj na radništvo i na vojsku te da je Lenjinova partija bila demokratska. Napravio je prikladan izbor tekstova za tu svrhu, naime takvih tekstova koji potvrđuju njegove postavke. Tu je članak *Oktobar 1917: državni udar ili*

Natalija Danko, izvorno *Baba* (ovdje u značenju *Seljanka, Kumica*), porculanska posuda za maslac, 1920, visina 9,5 cm

socijalna revolucija? Ernesta Mandela, koji je objavljen 1992. godine. Godinu dana kasnije objavljeni i ovdje prevedeni članak Davida Mandela *Tvornički komiteti i radnička kontrola u Petrogradu 1917. godine* isto tako pokazuje kako je čvrsta bila organizacija radničkih sovjeta i radničke kontrole pod utjecajem boljševika. Svojevrsnu poslasticu predstavlja poglavlje *Lenjinov dolazak iz sedmotomne memoarske knjige The Russian Revolution 1917* poznatog menjševika Nikolaja Suhanova. Suhanov je opisao spektakularni doček Lenjina na Finskom kolodvoru u Petrogradu i do u pojedinosti razložio sadržaj njegovih govora koji su uslijedili na samom kolodvoru i na drugim mjestima. Menjševici su očekivali da će Lenjinov povratak iz emigracije pomoći ujedinjenju razjedinjene ruske socijaldemokracije, menjševika i boljševika. Suhanovu nije trebalo mnogo da shvati da od toga neće biti ništa. Lenjin je došao da bi sam preuzeo vlast koliko god da je to u tom trenutku, u ožujku 1917., izgledalo nevjerojatno. Tridesetih godina Suhanov

je osuđen na progonstvo i 1940. godine ubijen. Činjenica da je odluka boljševičkog rukovodstva da se pokrene ustanak donesena u njegovom stanu, nije mu pomogla. Vjerojatnije je suprotno.

Knjigu Lava Trockog *Povijest ruske revolucije* Birač smatra najboljom, najpotpunijom, najtočnijom i najpoučnijom knjigom o Oktobarskoj revoluciji. Nedvojbene izuzetne literarne i publicističke talent, s jedne strane, i činjenica da je Trocki bio glavni operativac u Petrogradu 1917. godine, s druge, čine dio razloga za tako superlativnu ocjenu. Sedam poglavlja te knjige najveći su doprinos jednog autora ovom tematskom broju.

I članak američkog povjesničara Alexandera Rabinowitcha *Boljševici, niže klase i sovjetska vlast, Petrograd, februar 1917.-jul 1918.* u potpunosti je u skladu s Biračevim viđenjem Oktobarske revolucije i načina rada boljševičke partije. Rabinowitch je, kao dugogodišnji inozemni istraži-

vač u sovjetskim arhivima, imao privilegij da među prvima dobije pristup grafi koja je do pojave glasnosti bila nedostupna za istraživače. Temeljem tih istraživanja je napisao i ovaj članak koji je pokazao važnost rada nižih boljševičkih rukovodstava na terenu.

Nešto stariji američki povjesničar Frank Alfred Golder je 1927. godine objavio knjigu *Documents on Russian History 1914-1917* iz koje su preuzeti dokumenti o načinu na koji su se boljševici pripremali za petrogradski prevrat i što su radili neposredno poslije preuzimanja vlasti.

Treba reći da je ovaj broj *Up&Underground* bogato opremljen arhivskim fotomaterijalima. Na mnogim su fotografijama mase, a tu su i fotografije lidera Oktobarske revolucije. Premda se grafička oprema tematskog broja časopisa *15 dana* u potpunosti oslanja na dizajnerske plakate potaknute Oktobarskom revolucijom, grafička rješenja u časopisu *Up&Underground* su vidljivije nadahnuta baštinom ruske umjetničke avangarde. Suvremeni plakati o kojima je riječ su ponajčešće u pretjeranoj mjeri svedeni da jednodimenzionalnu političku dosjetku dok je grafički urednik *Up&Underground* iskazao senzibilitet za višedimenzionalne poruke avangardne tradicije i sposobnost da taj senzibilitet uvjerljivo izrazi.

Neodgovorena pitanja

Obilježavanju stogodišnjice Oktobarske revolucije pridružila se i izdavačka kuća Fraktura iz Zaprešića koja je, istodobno kad je londonski Pluto Press objavio original na engleskom jeziku, objavila prijevod knjige Neila Faulknera *Povijest Oktobarske revolucije*. Riječ je o aktivističkom pristupu povijesti. Faulkner, koji je ugledni povjesničar i bivši ideolog Socijalističke radničke partije a danas član Laburističke stranke, napisao je knjigu koja bi se mogla nazvati *Historija SKP (trockista)*. Faulknerove teze slične su ili identične Biračevim tezama. Dakako, i Faulkneru je glavni izvor i, u mnogo čemu, uzor Trocki.

Lenjin je bio demokrat, tvrdi Faulkner nasuprot svemu što je Lenjin sam napisao o demokraciji i što je, na koncu, nakon preuzimanja vlasti učinio da bi onemogućio uspostavu demokracije u Rusiji. Započelo je političkim progonima pripadnika stranka koje su boljševicima bile ideološki najsirovnije, socijalističkih revolucionara i menjševika, a kulminiralo u eskalaciji nasilja tijekom građanskoga rata u čemu su boljševici prednjačili. Staljinovu diktaturu Faulkner vidi kao drastično iznevjeravanje izvorne Lenjinove misije ne problematizirajući rastjerivanje delegata Ustavotvorne skupštine i zabranu rada svih političkih partija što je učinjeno po Lenjinovom nalogu još 1918. godine. Nije li slučaj sa zabranom referata Aleksandre Kolontaj 1921. godine pokazao da je već tada bilo problema i sa unutarstranačkom demokracijom i da je određen smjer razvoja prema Staljinovoj diktaturi?

Nedovoljno kritičan pristup problemima koje je u povijesti komunističkog pokreta prouzročivao sam Lenjin i pripisivanje odgovornosti za sve što se u SSSR-u dogodilo samo Staljinu umanjuje uvjerljivost argumentacije kakvu iznose Birač i Faulkner jer mnoga pitanja ostavljaju neodgovorena. Ako je boljševička stranka bila demokratska, kako se moglo dogoditi da Staljin uspostavi najprije diktaturu unutar stranke, a zatim u cijeloj državi? Da li se unutarstranačka demokracija mogla održati nakon što su sve druge stranke zabranjene? O kakvoj se to demokraciji uopće može govoriti ako jedna stranka zabranjuje sve druge? Iskustvo Oktobarske revolucije i povijest SSSR-a pokazuje da su boljševici vlast preuzeli s namjerom da je trajno zadrže, odnosno da onemoguće svaku opoziciju koja bi mogla aspirirati da zakonitim putem, odnosno pobjedom na demokratskim izborima, vlast preuzme od njih.

Završne napomene

Neka mi bude dopušteno da na kraju ovog osvrta iznesem nekoliko objecka koje ne spadaju u standardnu recenzentsku

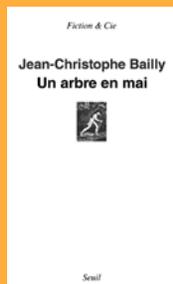
praksu. Temeljem uvida u publikacije kojima se bavi ovaj članak stekao sam dojam da bi bilo bolje ako bi se poneki članci objavljeni u jednoj od njih našli unutar korica druge. Tako mi se čini da bi zbornik *Kulturna povijest Oktobarske revolucije* bio skladnije komponiran da se ondje našao akademski uzorni članak Ive Leković o Džigi Vertovu koji je objavljen u časopisu *15 dana*. Zauzvrat, prilozi Jasmine Vojvodić, Magdalene Medarić i Maše Kolanović sasvim bi se lijepo uklopili u manje akademsku koncepciju časopisa *15 dana*. Premda je tematski broj časopisa *Up&Underground* jasno tematski i stilski definiran i ne može se reći da mu nešto nedostaje, mislim da bi se zabranjeni referat Aleksandre Kolontaj o radničkoj opoziciji bolje uklopio u tu cjelinu nego što se uklapa u koncepciju zbornika *Kulturna povijest Oktobarske revolucije*.

Na koncu valja istaknuti da ono što je u Hrvatskoj objavljeno i poduzeto u okviru obilježavanja stogodišnjice Oktobarske revolucije sigurno potiče na razmišljanje. Nejasno je da li može potaknuti i na onakvo političko djelovanje kakvo priželjkuju urednik publikacije *Up&Underground* i Neil Faulkner. Ali bavljeno pitanjima koja su oni ostavili otvorena sasvim je neizbježno pri svakom tematiziranju politike i različitih predodžbi o dobrom i pravdom društvu.

Nestrpljivost postajanja

Francuski filozof i književnik Jean-Christophe Bailly piše kako godine 1968. u Parizu nije želio zakasnuti na sastanak s poviješću

Nenad Ivić

Jean-Christophe Bailly: *Un arbre en mai* [Majsko stablo], Seuil, Pariz, 2018, 80 str.

Sjećanje je danas važnije od povijesti. Pojedinci, države i društva se sjećaju, komemoriraju, a donedavno su se pozivali na povijest. Nijedan događaj ne može umaknuti komemoraciji, čak ni francuska *Šezdesetosma*, toliko sumnjičava i neprijateljska prema državi. O svojoj pedesetogodišnjici, *Šezdesetosma* je komemorirana, postala državno, francusko pamćenje i nasljeđe.

Šezdesetosma, Francuska revolucija, u XIX. stoljeću republikanska pobuna 1832, Komuna, i kasnije Oktobarska revolucija, španjolski građanski rat ne postoje bez literature, bez Victora Hugoa i njegove *Davedesettreće*, bez Gavrochea, bez Avangarde, bez Andréa Malrauxa i *Ljudske sudbine*. Literatura im daje život koji izaziva sva pripitomljavanja i prisvajanja, politička, znanstvena, spomenička. Literatura je život revolucija; revolucije se mjere tom aktivnošću mišljenja.

Revolucija nema bez koncentracije, na istom mjestu, ljudi i misli, one nisu moguće ako se ne spoje geste pobune i aktivnost mišljenja, i to pod uvjetom da pobuna i mišljenje budu gurnuti do krajnosti. Ako francuska *Šezdesetosma* gestu pobune nije gurnula do krajnosti – Olivier Rolin, u satiričkom romanu *Tigre en papier* (Tigar od papira, 2002) opisuje kako bi izgledale

te krajnosti, dizanje u zrak brzog vlaka Pariz-Bruxelles jer u njemu sjede sami Rotschildi – omogućila je, do krajnosti, kristalizaciju mišljenja, univerzaliziranje pojedinačnog u čovjekovoj avanturi upoznavanja samog sebe. To univerzaliziranje pojedinačnog je pukotina suvremenog svijeta u kojoj raste trava budućnosti.

Jean-Cristophe Bailly (1949), francuski filozof, dramaturg i pjesnik, autor *Majskog stabla*, uspomene na sudjelovanje u *Šezdesetosmoj*, piše u svojoj knjizi *Elargissement du poème* (Proširenje pjesme): “Pjesma ne regulira oblike života, već je to i sama”. Njegova sjećanja su proširenje pjesme, guranje do krajnjih granica poetske aktivnosti: poetska aktivnost traži svoj iskon i cilj u svečanosti, nalik svečanostima majskih stabala za Francuske revolucije, jednako kao što, ono što se zbog brzine i udobnosti zove *Šezdesetosma*, traži pjesmu, traži da postane oblik života. Baillyjev život pjesnika, opravdava i svjedoči o poetskom obliku *Šezdesetosme*. Tadašnji osamnaestogodišnjak, u sjećanju zrelog pjesnika i filozofa, ponešto slični na Fabricea del Donga iz Stendhalova *Parmskog kartuzijanskog samostana*: htio je sudjelovati u nečem što nije u potpunosti znao što jest, nije htio zakasnuti na sastanak s poviješću koja ga je, u trideset poslijeratnih slavinih godina, pritiskala. Kao Fabrice kod Waterlooa, vidio je samo izmaglicu. Ali ta izmaglica je bila izmaglica koja se izjutra stvara nad “jezerom nestrpljivosti”: nestrpljivosti jedne mladosti izazvane prošlošću, iznevjerenim nadama u bolji svijet poslije II. svjetskog rata, i budućnošću koja se najavljivala nemogućom za život. Baillyjeve uspomene svojim ispisivanjem proživljavaju učenje o odbijanju svakodnevice koje je učenje o cilju života što traži svoje proširenje.

Nakon sukoba s policijom u Latinskom kvartu, Bailly se sklanja u dvorište jednog samostana. Za razliku od danas, tada su dvorišta, ta zelena utočišta Pariza, bila otvorena (Pariz je u maju 68' još uvijek sličio Parizu s kraja Hugoovih *Jadnika*). Redovnice su pjevale službu i njihov gregorijanski koral, izvan svake religiozne

Jean-Christophe Bailly, rođ. 1949, Pariz

implikacije, spojio je gestu pobune i aktivnost mišljenja u nešto što se može nazrijeti kao sudbina, kao apsolutni događaj jedne sudbine: proširenje pjesme u život i života u pjesmu, univerzalizacija pojedinačnog, proširenje poetskog iskustva svijeta u oblik života. Osamnaestogodišnjak, mladić koji nije mogao postati, počeo je postajati.

Sklad je također na liniji plina i ognja

Antifašistički stihovi hrvatskih nekomunističkih autora

PRIREDIO: Branko Matan

XXI

Dunavom ...

Gustav Krklec

Dunav se plâvi⁰¹ ispod niskog svoda,
lešinu pita, dok je tiho njiše:
Ima li koga još od tvoga roda?
A leš se ceri, kaže: nikog više!

Nogama bosim rano jutro hoda
i vlažnom krpom prve sjenke briše.
U grmlju trune pregršt zrelog ploda.
Ljetopis krvav stara rijeka piše.

U zreлом šašu klepet crnih rodâ
i cvrkut pticâ. Pjevaju sve tiše,
dok jesen kistom žutim šara, riše.

Lešina plovi iza malog broda.
A negdje dunja poslije tople kiše
ko mlada dojka pod košuljom diše.

Gustav Krklec: *Dunavom ...; XXI*, iz knjige – Gustav Krklec: *Izabrane pjesme*, Nakladni zavod Hrvatske, Zagreb, 1947, 361 str, pjesma na str. 297; prvo izdanje – Gustav Krklec: *Darovi za Bezimenu (33 soneta)*, Knjižara Radoslava Horvata, Zagreb, 1943 [1944], 40 str, pjesma na str. 23.

⁰¹ U prvom izdanju 1943: *plâvi*, u drugom 1947: *plâvi*. Za vjerojatnije značenje *bojiti se u plavo* trebalo bi stajati: *plâvi*, a za *izlijevati se iz korita: plâvi*. U prvom izdanju koriste se riječi *lješ* i *lješina* (drugi, četvrti i jedanaesti stih), to je u kasnijim izdanjima napušteno. Upute koje je 1942. izdao Hrvatski državni ured za jezik traže *leš* i *lešina* (*Koriensko pisanje*, Zagreb, 1942,

Godine 1963. Stevo Ostojić, zagrebački dopisnik beogradskog dnevnika *Politika*, intervjuirao je Krkleca i u jednom dijelu razgovora pitao ga o “fazama” u njegovom “pjesničkom stvaranju” unutar “velikog vremenskog raspona” od 1918. do 1963. Krklec je odgovorio:

“Sebe sam našao, mislim, tek u zbirci *Darovi za Bezimenu*, kao i u ciklusu *Tamnica vremena*. To su pjesme, sve od reda, nastale po ‘unutarnjem diktatu’ s primjesom otpora i duboke uzbuđenosti. Rekao bih da sonet *Dunavom* predstavlja jedno od mojih – bar za me! – najcjelovitijih poetskih dostignuća ...”⁰²

135 str, navod sa str. 83). ⁰² Stevo Ostojić: *Gustav Krklec: Prodor naših kulturnih dostignuća u svet* (razgovor s Krklecom), *Politika*, 24. 2. 1963. (ovdje citirano prema knjizi – Stevo Ostojić: *Razgovori*, Stvarnost, Zagreb, 1975, 402 str, tekst na str. 129-133)

XXII

Zapis sa Dunava

Gustav Krklec

Lak oblak lebdi nad Dunavom,
prati povorku mrtvih: leš za lešom, leši ...
i ne da suncu na obzorju sjati
u prazno jutro što se lažno smiješi.

Putuju mrtvi, mrki, nepoznati,
trupla što krvnik svih udova riješi.
O, znaš li, doba, koliko je sati
i protiv koga tvoj nečovjek griješi?

Lak oblak lebdi, pa se naglo smrkne.
Grbave vrbe kraj obale puste
tuguju, plaču. Vjetar briše. Kiše ...

Kako se teško u tom vijeku diše,
o, kako suze navru, kasne, guste,
i s njima želja da se krepa, crkne.

Gustav Krklec: *Zapis sa Dunava; XXII*, iz knjige – Gustav Krklec: *Izabrane pjesme*, Nakladni zavod Hrvatske, Zagreb, 1947, 361 str., pjesma na str. 298. Pjesma je dio ciklusa *Darovi za Bezimenu*, ali je u prvom izdanju iz 1943 [1944] nema. Možda je stradala u cenzuri, možda je u dogovoru s izdavačem izostavljena, možda uopće nije došla do izdavača.

U Krklečevoj monografiji, koju je 1979. priredio Enes Čengić, autor predgovora Augustin Stipčević kaže, opet o *Darovima za Bezimenu* i *Tamnici vremena*:

“Vraćanje zavičajju više nije bijeg u sunčana podneblja već gorka spoznaja da nad zavičajem ‘juri oblakno nebo’ i ‘klice bolova mnogih probijaju’, da čizma soldateske jednako gazi njegov zavičaj kao i ostalu rodnu zemlju i svijet. I na toj rodnoj grudni izvršen je zločin nad čovjekom. Kao dokumentaciju tog vremena koje je mrakom ovilo njegov zavičaj, pjesnik oživljuje konkretne primjere zločina i podiže do tragičke simbolike, do uopćeno izraženog ljudskog bola i osude na počinitelje zločina nad čovječanstvom. U tim sonetima, kao što su *Niz mutni Dunav*, *Dunavom*, *Zapis s Dunava*, Krklec je zašao u poeovske mračne dubine i iz njih zrači unutarnjom snagom protest na sav ‘užas jave’, koji je sa sobom donio neprijatelj čovjeka i naroda.”⁰³

⁰³ Enes Čengić: *Pjesnik na srebrnoj cesti*, 1979, str. 17. ⁰⁴ Gustav Krklec: *Zapis o Georgu Lukácsu*, *Vjesnik u srijedu*, 28. 4. 1965. (ovdje citirano prema knjizi *Lica i krajolici*, str. 209)

Moguće je da je Budimpešta kao točka za pokušaj “bijega” bila odabrana i

Krklec je svoje ratne godine proveo uz Dunav: okupaciju je dočekao u Beogradu, zatim je živio u Zemunu i Slankamenu. U tim danima, u ta tri mjesta, pisao je vjerojatno bolje nego ikada prije ili kasnije. O intenzitetu njegova tadašnjeg života svjedoči i usputna rečenica koja se pojavljuje u reportaži o boravku u Budimpešti, gradu koji je također na Dunavu, u jesen 1964: “A i za drugog imperijalističkog rata obreo sam se tu ‘ilegalno’, zavarano iluzijom da se odatle može pobjeći iz ‘tamnice vremena’ u neki slobodniji svijet.”⁰⁴

Na kraju knjige *Darovi za Bezimenu*, 1943 [1944], najavljuje novo djelo koje će se zvati *Razmišljanja u zemunskom perivoju*, radi se o “esejima iz 1942-1944.” Od knjige, koliko mi je poznato, nije bilo ništa.

Stjecajem sretnih okolnosti o početku Krklečevih ratnih godina danas znamo više nego o bilo kojem drugom segmentu njegova života. Sretne okolnosti sastojale su se u tome što je u to doba Krklečev život dodirnuo život političara Ivana Ribara, iznimno važnog Titovog saveznika i suradnika. Pa se tako dogodilo da su se početkom sedamdesetih godina Krklecu javila dvojica istraživača koji su pripremali Ribarovu biografiju i za Krkleca imali velik broj pitanja. Odgovarajući na pitanja o Ribaru i njegovoj obitelji, Krklec je govorio i o sebi.

Istraživači su se zvali Stevo Reljić i Đuro Mihaljčić, podrijetlom su bili iz Bosanske krajine, tako su se sami predstavili, u Zagrebu su studirali, Reljić je diplomirao književnost, Mihaljčić pravo. Knjiga je objavljena 1973. i sigurno je nitko neće uvrstiti u popise najboljih hrvatskih biografija. Previše pripada žanru “priloga za povijest revolucionarnog pokreta”. No nekoliko stranica koje govore o Krklecu idu u nešto najvrednije što u “krklecologiji” uopće postoji.⁰⁵

Iz knjige *Dr Ivan Ribar i sinovi* saznajemo, sažeto rečeno, ovo: Krklec je u međuratnom vremenu bio potpredsjednik *Hrvatskog kluba* u Beogradu (koji je postojao od 1921. do negdje 1942), tu se upoznao s Ivanom Ribarom i ubrzo prijateljio. Osobito su se sprijateljile “njihove supruge – Tonica Ribar, Hrvatica iz Sušaka, i Mirjana Krklec, Srпкиnja iz Beograda”.⁰⁶

S početkom njemačke okupacije zemlje *Hrvatski klub* dobiva ulogu endehaškoga konzulata i njemačka komanda Krklecu daje nekoliko bjanko-blokova s propusnicama za izlazak iz grada. Gustav i Mirjana dijele te propusnice preširoke ruke, šofer Milana Gavrilovića, nekadašnjeg direktora *Politike*, koristi jednu od njih da ode u štab Draže Mihailovića, a on potom maše Krklečevim potpisom na propusnici i tvrdi da, eto, i hrvatski književnici surađuju s njim.

zbog bliskosti s gradom koji dobro poznaje iz djetinjstva, pa i zbog rodbine koju tamo još valjda ima. ⁰⁵ Stevo Reljić i Đuro Mihaljčić: *Dr Ivan Ribar i sinovi: Život i djela*, IP Progres, Zagreb, 1973, 383 str. (izbor fotografija Cata Dujšin-Ribar) ⁰⁶ Tonica Ribar je rođena kao Tonica Petrić. U prvom braku

Tada se, u rujnu 1941, na vratima Krklečeva stana pojavljuje Marijan Denbaci, Zagorac iz Maruševca koji je sada oficir Gestapa. Javlja mu da ima šest sati da nestane iz Beograda, odlučili su hapsiti njega i Mirjanu, čeka ih Banjica, iz nje ih “ni bog više neće spasiti”. Krkleci navrat-nanos bježe u Zemun, Gustav se tamo zapošljava u Hipotekarnoj banci.

U isto vrijeme obitelj Ribar je u iznimno teškoj situaciji: uhapšeno je troje Toničine djece iz prvog braka (Božena, Mira i Žarko), Ivan Ribar se skriva pod lažnim imenom. Nakon dva mjeseca djeca su puštena na uvjetnu slobodu, Ivo Lola i Jurica prešli su u partizane. Pitanje je trenutka kada će netko od njih ostati bez glave. Božena se tada prisjeća prijateljstva s Krklečevima i obraća im se s molbom da im pokušaju u Zemunu naći neko privremeno skrovište.

Odgovor iz Zemuna stiže munjevito: uzet ćemo vas u svoj stan. U danima koji slijede prvo dolaze Tonica i Božena, a zatim Mira s novorođenčecom. Krklec prijavljuje Tonicu kao kućnu pomoćnicu, a njezine kćeri kao svoje rođakinje koje traže posao u Zemunu. Sve ih je prijavio pod prezimenom Šimat. Potkraj godine našli su im i samostalno mjesto boravka, jednosoban stan.

Gustav i Mirjana skrivali su obitelj Ribar od kraja studenoga 1941. do ožujka 1942. Bio je to čin maksimalnog osobnog izlaganja. Pomagali su obitelji koja je bila progonjena kao komunistička i komunistima sklona, izravno povezana s komunističkim vodstvom. Time su riskirali vlastite živote. Da su Ribari bili Židovi, supružnici Krklec vjerojatno bi bili proglašeni “pravednicima među narodima”.

U ožujku kći Mira je na ulici prepoznata i uhapšena. Na putu do policijske stanice uspijeva poručiti obitelji što se dogodilo i Ribari odmah napuštaju stan. Nakon toga Krkleci “noćima nisu spavali”, strepili su da će – citiram riječi Mirjane Krklec – “policija doznati kako su uz našu pomoć njih tri stigle iz Beograda u Zemun i što smo sve za njih učinili”.⁰⁷

Policija na kraju nije ništa doznala i Krkleci nisu stradali. Ali su Ivanu Ribaru stradali svi najbliži: godine 1943. sinovi Jurica i Ivo Lola, godine 1944. supruga Tonica (koja je divljački mučena i zatim strijeljana). Rat su preživjele pastorka Božena i Mira (pretpostavljam i Žarko).

Lijepa činjenica Krklečeva života jest da je u vrijeme kada je pisao najbolje stihove ujedno i najbolje živio.

se udala za Senjanina Ljudevita Šimata, imali su troje djece, Boženu (kasnije Badljević i Borošić), Miru (kasnije Vučković) i Žarka. Poslije smrti supruga, Tonica se udala za Ivana Ribara, s njim je dobila dva sina, Ivu Lolu i Juricu.

Mirjana Krklec bila je druga Krklečeva supruga, prema *Leksikonu pisaca Jugoslavije* djevojački se prezivala Jovanović, bila rodom iz Srijemske Mitrovice, vjenčala se s Gustavom 1946. U tom braku godine 1948. rođena je kći Katarina (kasnije udana Petrović). **07** Reljić i Mihaljčić, str. 228.